

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський національний університет ветеринарної
медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Колективна монографія

Львів 2023

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5>

УДК 339.54.012.435:631.1.016:338.43.02

Колективна монографія

За загальною редакцією к.е.н., доц. **Гримака О.Я.**

Науковий редактор:

Колодійчук В.А., д.е.н., професор кафедри менеджменту Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького.

Рецензенти:

Мельник М.І., д.е.н., професорка, завідувачка відділу просторового розвитку ДУ “Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України”.

Радченко О.П., д.е.н., професор кафедри менеджменту та інновацій Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, доцент.

Черевко Г.В., д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки Львівського національного університету природокористування.

Авторський колектив:

Войтович Н.М. (1.1), Пожоджук Д.Д. (1.1), Шульський М.Г. (1.2; 4.1), Парубчак І.О. (2.1), Радух Н.Б. (2.1), Матвеева М.П. (2.1), Ярошович В.І. (2.1), Бричка Б.Б. (2.2), Чемерис В.А. (3.1), Максим В.Л. (3.1), Небоженко Т.Т. (3.2), Бричка Г.П. (3.3), Гримак О.Я. (3.3), Вовк М.В. (4.2), Копитко О.В. (5.1), Поперечний С.І. (5.2), Флейчук М.І. (5.2), Колодійчук В.А. (5.3; Передмова; Післямова), Новосад В.П. (6.1), Калайтан Т.В. (7.1), Терлецька О.В. (7.2), Данчевська І.Р. (7.3), Липчук В.В. (7.4), Липчук Н.В. (7.4).

*Рекомендовано до друку вченою радою
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького
(протокол №5 від 29.06.2023 р.)*

Євроінтеграційні перспективи розвитку аграрної економіки України : колективна монографія / за заг. редакцією Гримака О.Я. – Львів : ННБК “АТБ”, 2023. – 654 с.

ISBN 978-966-2042-65-8

Досліджено теоретичні засади реформування аграрної економіки та історичні аспекти розвитку сільського господарства на різних етапах становлення української державності. Розглянуто інституційне середовище і структурно-функціональне забезпечення системи управління національною аграрною економікою у контексті територіально-адміністративної реформи в Україні та її адаптивності до умов Європейського Союзу. Дано оцінку стану розвитку аграрної економіки в умовах війни в Україні на основі ретроспективного аналізу наявного потенціалу та оцінки галузевих втрат в АПК. Розглянуто питання реалізації функцій менеджменту в агропромисловому виробництві, існуючі моделі систем управління, а також актуальні проблеми управління якістю продукції в умовах уніфікації європейських стандартів. Проведено дослідження стану маркетингового і логістичного забезпечення виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства в контексті євроінтеграційних прагнень України. Акцентовано увагу на забезпеченні умов адаптивності національних логістичних ланцюгів до світових стандартів агропромислового ринку. Обґрунтовано використання інформаційних технологій на основі систем штучного інтелекту для інноваційного розвитку аграрної економіки України. Окремий розділ монографії присвячений питанням розвитку соціальної інфраструктури сільських територій та зеленого туризму як перспективної складової ефективного розвитку національної аграрної економіки у повоєнний період.

Для науковців, викладачів, студентів, аспірантів та докторантів, працівників органів державної влади та підприємців, для всіх тих, хто цікавиться проблемами аграрної економіки та перспективами її інтеграції до Європейського Союзу.

ISBN 978-966-2042-65-8

© Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ НА РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ЕТАПАХ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....	9
1.1. <i>Войтович Н.М., Пожоджук Д.Д.</i> Скотарство у традиційній звичаєво-обрядовій культурі українців (середина ХІХ – початок ХХІ ст.)	9
1.1.1. Традиційна звичаєва культура пастівницького сезону	11
1.1.2. Скотарський характер свят періоду стійлового утримання худоби.....	23
1.1.3. Скотарські звичаї та обряди оказійного змісту	28
1.2. <i>Шульський М. Г.</i> Архітектор за дипломом, економіст- організатор за покликанням	53
Розділ 2. ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ Й СТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ АДАПТИВНІСТЬ ДО УМОВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	78
2.1. <i>Парубчак І.О., Радух Н.Б., Матвеева М.П., Ярошович В.І.</i> Державна політика розвитку аграрної економіки в умовах євроінтеграційних перспектив України	78
2.1.1. Структурно-функціональне забезпечення системи публічного управління у контексті територіально- адміністративної реформи.....	78
2.1.2. Державна політика енергозабезпечення у галузі розвитку аграрної економіки на основі державно-приватного партнерства в Україні	108
2.1.3. Публічне управління земельними ресурсами у національній аграрній економіці в умовах децентралізації влади на сучасному етапі в Україні.....	136
2.2. <i>Бричка Б.Б.</i> Процентний та валютний канали передавального механізму грошово-кредитної політики НБУ	174
Розділ 3. ОЦІНКА СТАНУ ГАЛУЗЕВОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ	205
3.1. <i>Чемерис В.А., Максим В.Л.</i> Стан, основні тенденції та пріоритетні напрями розвитку аграрного сектору економіки України в умовах воєнного часу	205
3.2. <i>Небоженко Т.Т.</i> Галузева оцінка аграрної економіки в умовах сучасних викликів	261
3.2.1. Галузева інтерпретація аграрної економіки України та оцінка її стану	261
3.2.2. Трансформаційно-стратегічні вектори галузевого розвитку аграрної економіки: оцінка потреб та можливостей	272

3.3. <i>Бричка Г.П., Гримак О.Я.</i> Витрати та доходи сільськогосподарських підприємств у контексті надання виробничих послуг: історичний та практичний аспекти	288
3.3.1. Трактуювання поняття «витрати»: історичний контекст.....	288
3.3.2. Поняття «доходи»: історичний генезис	300
3.3.3. Виробничі сільськогосподарські послуги як невід’ємна складова витрат на виробництво сільськогосподарської продукції та альтернативне джерело доходів агровиробників	310
Розділ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЙ МЕНЕДЖМЕНТУ В УМОВАХ АГРОПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ	348
4.1. <i>Шульський М.Г.</i> Адміністративно-командна система управління: витоки минулого	348
4.2. <i>Вовк М.В.</i> Актуальні аспекти управління якістю агропромислової продукції у контексті євроінтеграційних процесів	356
4.2.1. Економічний зміст категорії якості та особливості управління нею	356
4.2.2. Адаптивність національної системи управління якістю агропромислової продукції до європейських вимог.....	362
Розділ 5. МАРКЕТИНГОВЕ ТА ЛОГІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРОБНИЦТВА І РЕАЛІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПРОДОВОЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ УКРАЇНИ	382
5.1. <i>Копитко О.В.</i> Маркетинго-логістичний підхід до забезпечення ефективного функціонування оптових ринків аграрної продукції та продовольства.....	382
5.1.1. Роль оптових ринків в системі оптової торгівлі в Україні та їх місце у руху аграрної продукції та продовольства.....	382
5.1.2. Роль маркетингу і логістики у перевезеннях аграрної продукції на міжнародні ринки в сучасних умовах.....	390
5.1.3. Маркетинго-логістичний підхід до забезпечення доступу дрібнотоварних виробників до оптових ринків аграрної продукції та продовольства.....	397
5.2. <i>Поперечний С.І., Флейчук М.І.</i> Глобалізація товарних ринків і гармонізація інструментів їх регулювання у контексті міжнародного маркетингу	409
5.2.1. Зальна характеристика глобалізованого споживчого ринку на сучасному етапі	409
5.2.2. Характеристика основних глобальних споживчих ринків та найпотужніших рітейлерів	429
5.3. <i>Колодійчук В.А.</i> Логістичне забезпечення експортного зернового потенціалу України	465

5.3.1. Методика економічного аналізу ефективності формування пропозиції зерна та логістики його експорту	465
5.3.2. Забезпечення умов адаптивності національних логістичних ланцюгів до світових стандартів зернового ринку	482
Розділ 6. ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК БАЗИС ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	491
6.1. <i>Новосад В.П.</i> Експертні системи як прикладний напрямок застосування штучного інтелекту для розвитку агробізнесу	491
6.1.1. Сучасні підходи до реалізації алгоритмів штучного інтелекту засобами експертних систем.....	491
6.1.2. Інженерія знань та застосування методів експертного оцінювання в агропромисловому виробництві	501
Розділ 7. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ	519
7.1. <i>Калайтан Т.В.</i> Екотуризм і розвиток сільських територій.....	519
7.1.1. Соціально-економічний стан сільських територій України ...	519
7.1.2. Значення туризму для розвитку сільських територій.....	528
7.1.3. Соціально-економічний вплив екотуризму та передумови його розвитку в Україні	535
7.2. <i>Терлецька О.В.</i> Сільський туризм як важлива складова туристичної індустрії	549
7.2.1. Ресурсний потенціал України для розвитку сільського туризму	549
7.2.2. Перспективи кластеризації та диверсифікації сільської туристичної індустрії	562
7.3. <i>Данчевська І.Р.</i> Територіальна локалізація релігійних святинь сільських територій України	575
7.4. <i>Липчук В.В., Липчук Н.В.</i> Агротуризм у Європейському Союзі	601
7.4.1. Зміст агротуризму та його місце в системі аграрного і туристичного бізнесу та сільського розвитку	601
7.4.2. Організаційно-правове забезпечення агротуристичної діяльності	619
7.4.3. Стан розвитку агротуризму в Європейському Союзі.....	629
7.4.4. Перспективи розвитку національного агротуризму в контексті європейських тенденцій	639
ПІСЛЯМОВА	653

ПЕРЕДМОВА

Збалансований економічний розвиток держави створює передумови для зростання добробуту її населення та підвищує значимість країни у міжнародному поділі праці. Економічний розвиток держави повинен базуватися на відповідних домінантах, що здатні спричинити системний ефект поступального руху всієї економіки. Обмежені ресурси необхідно спрямовувати у ті галузі, які здатні бути локомотивом для розвитку інших. Для умов України пріоритетним напрямком розвитку є аграрний сектор економіки. Агропромисловий комплекс України є стратегічною галуззю національної економіки, яка формує значну частку бюджету держави, гарантує її продовольчу безпеку та має високий експортний потенціал.

Російська агресія суттєво ускладнила роботу агропромислових підприємств, нівелювала довоєнні успіхи українського сільськогосподарського виробництва та експорту агропродукції, оскільки було втрачено контроль над виробничими системами, маємо також розрив логістичних ланцюгів, катастрофічні матеріальні збитки та втрати основних засобів, екологічні катастрофи на корпоративних тваринницьких комплексах і птахофабриках, блокування ринків збуту тощо. Експерти Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) підраховали, що українські агропідприємства за 9 місяців війни зазнали фактичних збитків у 6,5 млрд \$ США, а більше 10 тисяч вітчизняних аграріїв втратили можливість працювати.

Україна, яка є традиційним світовим експортером продовольства, з початком повномасштабної війни стикається з новими безпековими викликами під час використання чорноморських морських шляхів. Зернова угода, яка була укладена 22 липня 2022 року у Стамбулі задля захисту торгових суден від загроз росії, дозволила створити “зерновий коридор” та тимчасово розблокувати експорт продовольства з портів “Одеса”, “Чорноморськ” та “Південний”. Незважаючи на ризики мінування акваторії морських коридорів та систематичне гальмування інспекцій суден з боку росії, Україні, за даними урядових джерел, вдалося з початку серпня 2022 року до середини січня 2023 року відправити 630 суден, експортувавши при цьому 16,9 млн тонн українського продовольства в країни Європи (54% загальних обсягів продовольства), Азії (28%), Африки (12%) та країн Близького Сходу (6%), що стало вагомим внеском у запобігання глобальній продовольчій кризі.

Для зміцнення експортних позицій України 26 листопада 2022 року стартувала Гуманітарна продовольча програма “*Grain From Ukraine*”, яка передбачає постачання зерна до найбільш бідніших країн Африки, де вже є проблеми голоду. Програма передбачає відправлення до середини 2023 року 60 суден з українським збіжжям, що нагодує щонайменше 5 мільйонів людей. За умовами Програми, частину експортного зерна можуть

викупити 30 країн-учасників проєкту і міжнародні організації, до яких вже приєдналися Німеччина та Японія, що оплатили фрахт двох суден, а *United States Agency for International Development (USAID)* надала майже 20 млн. \$ США на цю ініціативу.

Для забезпечення стабільного експорту продукції з України важливого значення набуває процес ефективного використання виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств. Воєнні дії в Україні суттєво ускладнили технологічні процеси виробництва сільськогосподарської продукції та проведення польових робіт, завдали значних економічних збитків агропідприємствам у зв'язку з втратою посівних площ, знищенням поголів'я худоби і птиці та руйнуванням виробничих будівель і споруд у районах проведення активних бойових дій та на прифронтових територіях. Багато тваринницьких комплексів та зернових елеваторів було розграбовано або підірвано, а трактори, комбайни, сільськогосподарську техніку та автомобілі – викрадено або знищено. Причому це були досить сучасні виробничі комплекси та технічні засоби, які активно оновлювалися останніми роками.

Неочікуваним викликом, який постав перед українським аграрним сектором у 2022 році, є проблема замінування полів та ґрунтових шляхів на звільнених територіях, що становить значні ризики для життя і здоров'я, перш за все, механізаторів. Фінансування програм із розмінування територій – це питання на десятиріччя не лише для України, але й міжнародних донорів. За оцінками Української асоціації саперів, станом на початок 2023 року близько 83 тис. км² забруднено різними типами вибухових предметів. Для довідки, за даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), вартість розмінування в Хорватії становила близько 1,25 євро за 1 м², вартість знищення однієї складованої протипіхотної міни – 0,56 євро. З урахуванням цих витрат вартість заходів з розмінування лише вказаної площі в Україні перевищує 100 мільярдів доларів.

Отже, після перемоги України у війні питання відбудови аграрного сектору національної економіки набуде пріоритетного значення. Окреслені вище виклики є лише частиною проблем повоєнного відновлення аграрної економіки, і наука як продуктивна сила суспільства повинна відігравати вирішальну роль у забезпеченні якісних перетворень для успішної інтеграції України у європейське економічне середовище. Саме з метою оцінки можливостей та обґрунтування перспектив повоєнного відновлення національної аграрної економіки у контексті її адаптивності до світових стандартів, колективом фахівців факультету економіки та менеджменту профільного університету підготовлена ця монографія.

Автори пропонують своє бачення щодо вирішення проблем розвитку аграрної економіки, виносячи на обговорення певні дискусійні положення, обґрунтовуючи при цьому свої позиції. Структура монографії ґрунтується на діалектичному методі пізнання основ аграрної економіки, що

підтверджується розглядом історичних ракурсів її розвитку на різних історичних етапах становлення української державності. Оцінка актуального стану інституційного середовища та структурно-функціонального забезпечення системи управління у контексті територіально-адміністративної реформи в Україні, дає підстави для визначення умов адаптивності національного АПК до світових стандартів. Передумовою для якісних змін є об'єктивна оцінка актуального стану розвитку аграрної економіки України з позицій галузевих втрат внаслідок війни, чому присвячений окремий розділ монографії.

Особлива увага у дослідженнях науково-педагогічних працівників була зосереджена на питаннях маркетингового забезпечення та логістичного підходу до управління потоками агропродукції, що значно актуалізувалося в умовах військових дій. Перспективність використання інформаційних технологій на основі систем штучного інтелекту спричинило розгляд цього питання в окремому розділі монографії. Достатньо уваги приділено також розвитку соціальної інфраструктури сільських територій та зеленого туризму як перспективної складової ефективного розвитку національної аграрної економіки у повоєнний період.

Таким чином, монографія загальним обсягом *36 авторських аркушів*¹ є результатом консолідованих зусиль науково-педагогічних працівників усіх кафедр факультету економіки та менеджменту Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького. Ця колективна праця є важливим доробком факультету економіки та менеджменту для підвищення якості підготовки здобувачів вищої освіти. Згідно з п. 38 *Лицензійних умов провадження освітньої діяльності* та для успішного проходження акредитацій освітніх програм, серед досягнень у професійній діяльності викладачів, які зараховуються за останні п'ять років, є "*...наявність виданого підручника чи навчального посібника (включаючи електронні) або монографії (загальним обсягом не менше 5 авторських аркушів), в тому числі видані у співавторстві (обсягом не менше 1,5 авторського аркуша на кожного співавтора)*". Представлена монографія повністю відповідає зазначеним критеріям.

Колектив авторів сподівається, що результати їх досліджень, викладені у монографії, викличуть інтерес у науковців, студентів, аспірантів та докторантів, працівників органів державної влади та підприємців, у всіх тих, хто цікавиться проблемами аграрної економіки та її повоєнної відбудови у контексті євроінтеграційних перспектив.

¹ *Авторський аркуш (авторський лист) — дорівнює 40 000 друкованих знаків прозового тексту (враховуючи цифри, розділові знаки, проміжки між словами), чи 40 кілобайтам комп'ютерного тексту в DOC-форматі (разом із проміжками). Обсягом авторського аркуша можна вважати 22 сторінки друкованого тексту за умови приблизно 1800 знаків на сторінку.*

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ НА РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ЕТАПАХ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-1>

1.1. *Войтович Н.М., Пожоджук Д.Д.*

Скотарство у традиційній звичаєво-обрядовій культурі українців (середина ХІХ – початок ХХІ ст.)

Скотарство – другий за значимістю вид сільськогосподарських занять українців після землеробства. Саме визначення з історико-етнографічного погляду стосується копитних, зокрема великої рогатої худоби, рідше – коней, овець, кіз, свиней (але не кролів), його не слід плутати з терміном «тваринництво». Більшість фахівців вважає скотарство підрозділом тваринництва та пов'язує його виключно з розведенням стадних копитних тварин [1, с. 159].

Для українських індивідуальних селянських господарств худоба традиційно давала молоко, м'ясо, сировину для одяжі, а також слугувала тягловою силою, що і спричинило формування уявлень про її ключову роль у багатьох обрядах родинного та календарно-побутового циклу. Свійські тварини були тісно пов'язані зі своїми господарями, і ще з давніх-давен неабияк впливали на розвиток їхнього світогляду.

Етнографічні студії над традиційним скотарством українців розпочалися у середині ХІХ ст. Оглядові праці другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., у яких ішлося про скотарські звичаї та обряди, пастухів та худобу, писали Раймунд Фрідріх Кайндль [2], Вільгельм Табор та Роман Гарасимчук [3], Володимир Кубійович [4], Данило Лепкий [5], Микола Сумцов [6], Алексеї Єрмолов [7], Микола Добровольський [8] та інші. У другій половині ХХ ст. скотарську тематику фахово і комплексно вивчали народознавці Мар'ян Мандибура [9] та Михайло Тиводар [10; 11; 12]. Окремі розвідки, присвячені скотарській обрядовій тематиці, публікували Роман Кирчів [13] та Йосип Дзендзелівський [14]. Щоправда, об'єкт їхнього зацікавлення охоплював лише географічні терени українських Східних Карпат. Від кінця ХХ ст. звичаями та обрядами, пов'язаними з худобою, цікавляться етнологи Михайло Глушко [15; 16] та Микола Гладкий [17; 18; 19]. М. Глушко здебільшого студював скотарську обрядовість у контексті інших тем з царини матеріальної культури – традиційного народного транспорту й еволюції тваринного запря-

гу. Проте це ніяк не применшує здобутків ученого у сфері скотарства, оскільки велику рогату худобу (волів) і коней використовували як тяглову силу. М. Гладкий опрацьовував тему традиційного скотарства Середнього Полісся. Упродовж двох десятиліть ХХІ ст. у світ вийшла ціла низка досліджень, де були розглянуті окремі аспекти скотарських звичаїв та обрядів українців. Особливої уваги у цій царині заслуговують етнолінгвістична монографія Тетяни Ястремської [20], статті Світлани Кухаренко [21], Михайла Красикова [22], Надії Войтович [23], Марії Баглай [24], Юрія Пуківського [25]. І все ж, комплексного й послідовного дослідження скотарства, яке географічно охоплювало б усі українські етнічні землі, немає й досі.

Пропонована розвідка охоплює всю етнічну територію українців. Ідеться про площу сучасної України та прилеглі терени сусідніх держав, де українці згідно з переписами становили більшість у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. Територіальні особливості скотарської звичаєво-обрядової культури подані відповідно до принципів історико-етнографічного районування. З огляду на обширність теми, конкретні населені пункти, звідки походить джерельний матеріал, вказуємо спорадично. Натомість превалює позначення історико-етнографічних районів відповідно до карти, розробленої понад десятиліття тому народознавцем Степаном Макарчуком [26, с. 38-39] з деякими поправками М. Глушка, що стосуються меж історико-етнографічної Волині [27]. Спираючись на аргументи останнього [28], вважаємо за доцільне не виділяти Підгір'я як окрему історико-етнографічну одиницю. До речі, назви окремих історико-етнографічних одиниць України, які запропонував С. Макарчук, – дискусійні [29]. Незважаючи на цю обставину, автори будуть послуговуватися загально визнаними найменуваннями окремих етнографічних одиниць.

Хронологічні межі пропонованих студій сягають лише середини ХІХ ст., що зумовлено станом збереження джерельної бази. Верхня межа дослідження охоплює перші два десятиліття ХХІ ст. Упродовж 2003 – 2019 рр. автори брали участь у наукових історико-етнографічних експедиціях кафедри етнології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, а також здійснювали самостійні творчі науково-пошукові мандрівки у населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Житомирської, Вінницької, Волинської, Рівненської та Хмельницької областей. Результати цих польових студій нині зберігаються в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка (фонд Р-119, опис 17) [30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43]. Саме тому під час написання роботи залучаємо широке коло власних польових етнографічних джерел та практикуємо часте звернення до «живої мови» інформаторів, тобто цитування зібраного факто-

графічного матеріалу, що полегшує сприйняття змісту пропонованого дослідження загалом, сприяє засвоєнню елементів традиційних скотарських звичаїв та обрядів українців, збагачує розвідку діалектною палітрою.

Предметом нашої уваги є передусім традиційні скотарські звичаї та обряди у календарно-побутовій обрядовості та під час okazій. Щоправда, позаяк польові джерела є фрагментарними і представляють різні історико-етнографічні райони України нерівномірно, то пропонований розділ претендує лише на загальний нарис, основна мета якого полягає в тому, щоби познайомити читача з окремими рисами скотарських звичаїв та обрядів, які побутували в середині ХІХ – на початку ХХІ ст. Також завідомо відмовляємося від широких етнологічних порівнянь у загальноєвропейському контексті, зосередившись лише на комплексній характеристиці скотарської звичаєво-обрядової тематики українців.

1.1.1. Традиційна звичаєва культура пастівницького сезону

Свята та обряди, пов'язані з худобою, часто приурочені до певних календарних дат. У другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст. українці, як правило, пов'язували скотарські звичаї та ритуали з традиційним християнським календарем.

Маємо всі підстави виділяти два скотарські періоди у народному календарі українців – літній (пастівницький) і зимовий (період стійлового утримання худоби). Ця класифікація ґрунтується на авторських спостереженнях [44], хоч і має глибше генетичне коріння. Так, ще століття тому дослідник Кость Копержинський виокремлював такі основні господарчі сезони українців (за формами здобування поживи): ловецький, скотарський, бджільницький, хліборобський. Кожен із цих сезонів у народному календарі визначався власними (почасти абстрактними) хронологічними проміжками. У цьому контексті вчений розглядав термін «сезон» як *активний* період тієї чи іншої господарської діяльності (праці) й умовно визначав межі скотарського сезону «з початку лютого (початку приплоду), особливо з другої половини квітня до половини жовтня (стриження тварин – травень і друга половина серпня)» [45, с. 92]. Ми вживаємо також термін «сезон» як синонім самого слова «період», себто розглядаємо таким період стійлового утримання худоби. Водночас важливо розуміти те, що піки активних господарських робіт у різних сферах виробничо-господарської діяльності (збиральництва, мисливства, рибальства, землеробства, скотарства, садівництва, бджільництва тощо) узгоджувалися між собою, але не збігалися, що відображалось на різних сферах матеріальної та духовної культури українців. Зокрема, скотарські обряди майже відсутні в період від 12 липня до 14 жовтня, що різко контрастує порівняно з

яскраво насиченими скотарською звичаєвістю календарними святами періоду квітня – першої половини липня.

Пастівницький сезон розпочинався тоді, коли виростала паша [38, арк. 10, 23, 29; 39, арк. 2-3, 5; 42, арк. 7, 13, 34, 56, 58, 77; 40, арк. 8; 41, арк. 2; 46, арк. 84; 47, арк. 23; 48, с. 202-203; 17, с. 121-123]. Найчастіше перший вигін худоби на підніжний корм приурочували до дня св. Юрія (6 травня) [49, с. 130; 50, с. 64; 51, с. 469, 470, 471; 52, с. 70]. Однак часто вперше її вигонили на випас і раніше – у період Великодніх свят (історико-етнографічна Волинь, Південь України, Західне Полісся, Бойківщина) [46, арк. 113; 42, арк. 64, 82, 140; 53, с. 96; 48, с. 52]. Перший вигін худоби на Великдень бойки пов'язували із превентивною можливістю збільшити її молочність [54, с. 45]. На історико-етнографічному пограниччі Середнього Полісся та Середньої Наддніпряни худобу виганяли також на Великдень, даруючи цього дня паску й червоні яйця-крашанки пастухові [48, с. 168].

Почасти увагу звертали й на день тижня, у який уперше випускали худобу зі стайні. Сприятливими днями вважали суботу, четвер або вівторок. В інші дні тижня худобу не виганяли, оскільки вважали, що неділя – «святий день», а понеділок, середа і п'ятниця – несприятливі дні, «бо пісні» (Гуцульщина) [48, с. 137].

Овець і кіз, як правило, виганяли швидше. Наприклад, у другій половині XIX ст. українці гірських районів Карпат випускали овець на «кошарування» задовго до дня св. Юрія [55, с. 60; 56, с. 7; 12, с. 433; 57, с. 168; 58, с. 320]. Натомість коней переважно виводили пасти значно пізніше – традиційно 22 травня на Миколи «літнього» (подекуди цього дня на Західному Поліссі вперше виганяли й іншу худобу) [44, с. 887; 48, с. 14].

Однак наведені вище тонкощі датування нівелюються, якщо йдеться про сам весняний ритуал першого вигону свійських тварин (зокрема, корів) із приміщень для їх стійлового утримання, тобто надвір. Найчастіше одним із головних атрибутів цього дійства була вербова гілка, яку перед тим посвятили в церкві на Вербну неділю (історико-етнографічна Волинь, Полісся, Надсяння, Поділля, Карпати), спорадично – клечальна гілка з минулорічних Зелених свят (Середня Наддніпрянина) [44, с. 889; 59, с. 53; 60, с. 1313; 61, с. 105, 130, 213, 293, 393, 517, 542, 545, 570; 62, с. 374; 10, с. 379; 25, с. 306; 63, с. 318-319; 64, с. 286; 31, арк. 6; 48, с. 181]. Вербову гілку часто зберігали у хліві як оберіг (Полісся, Покуття, Волинь, Середня Наддніпрянина, Лемківщина) [60, с. 1313].

Під час першого вигону худоби на пашу українці широко використовували предмети для переступу, найчастіше – залізні. Тварина переступала через сокиру (Волинь, Полісся, Середня Наддніпрянина, Слобожанщина, Надсяння, Бойківщина) [44, с. 893; 65, с. 1199; 66, с. 67; 67, с. 514;

48, с. 303; 61, с. 267, 288, 293–294; 31, арк. 2], косу (Волинь, Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина) [42, арк. 138; 68, с. 287-288; 48, с. 93, 168], ножа (Волинь, Середня Наддніпрянщина) [38, арк. 89-90; 48, с. 165], серпа (Середня Наддніпрянщина) [48, с. 165], рогач (Волинь) [38, арк. 119], замок (Слобожанщина, Волинь, Бойківщина (зокрема, бойки *«колодку, що стояла під скатерков на Святий вечір, кидали під поріг – ’би корова переступила, як виганяли перший раз пасти – ’би корову біда не кусала»* [36, арк. 13]), Лемківщина, Холмщина) [69, с. 138; 44, с. 894; 70, с. 133; 51, с. 469-470; 71, с. 170], ключ (Волинь та ін.) [42, арк. 26, 130; 72, с. 30; 48, с. 113]. Спорадично під поріг клали курячі яйця (Полісся, Надсяння, Волинь) [44, с. 895; 61, с. 369; 73, с. 56], хліб (Волинь, Полісся) [74, с. 209; 73, с. 56], віники (Волинь, Покуття, Середнє Подніпров’я) [42, арк. 105, 151; 75, с. 206; 68, с. 317], пояс (Волинь, Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина) [76, с. 881; 42, арк. 41; 64, с. 286; 67, с. 514; 78, с. 163; 69, с. 138; 79, с. 19; 80, с. 165-166; 48, с. 303], рушник (Слобожанщина, Західне Полісся) [48, с. 303; 68, с. 34], часник та зілля (*«На Івана Купала святять зілля і часник, і як виганяют пасти, то кладут то перед поріг»*) (Бойківщина) [37, арк. 9], повне відро з водою (Середнє Полісся) [48, с. 113, 115], ткацький нит (Середня Наддніпрянщина) [48, с. 165] тощо.

Тварин, яких випускали навесні на пашу вперше, окроплювали свяченою водою (Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Надсяння, Покуття) [44, с. 895-896; 42, арк. 2, 90; 81, с. 443; 61, с. 542; 25, с. 308]. Кропили нею також волів, з якими вперше йшли на оранку (Лемківщина, Надсяння) [82, с. 18, 35; 61, с. 230]. Тоді ж хлів і скотину обсіювали свяченим маком-самосівом (*«видюком»*) волиняни, поліщуки, бойки (*«як виганяємо худобу перший раз, обсіваємо маком-самосівков і сільов: «Тогди бись зібрав хосинець, як визбираєш мачок-падинець»* [37, арк. 3]), а також українці Словаччини [44, с. 896; 83, с. 200; 84, с. 60-61]. З апотропеїчною метою під час першого вигону худоби весною на підніжний корм їй чіпляли до рога чи хвоста шматок тканини, стрічки чи нитки червоного кольору (Волинь, Покуття) [44, с. 897; 25, с. 308]. У волинян вищеописані дії часто супроводжувалися вербальними примовками або замовляннями, особливо у другій половині ХІХ ст., хоча подекуди словесний супровід ритуалу побутує й досі [65, с. 1199; 85, арк. 9; 42, арк. 11, 43, 58, 64, 90, 97, 106, 132, 138].

Обряд першого вигону худоби на пашу, безумовно, мав свою локальну специфіку, і кожний господар здійснював його по-своєму. Наприклад: *«Моя мама то так казала. Свячену вербичку бере, і виганять, і корову не бить, щоб вона любила хазяїна. Оно б’єш – корова остерігається все время. Оце мама то приказує: «Не бий!» [...] Свячененька вода, покропила мати, похрестила (кажучи. – Авт.): «Йди в Божу путь! Хай тебе Бог береже!»*. Ну, бо це ж пастух череду пасе. Куди хоче може

залізти, і все. Ну так благословила. І виходить сама тоже (любила). Перехрестилась: «Господи, Ісусе, зустрічай мене, і храни мене!» [...] Хліб свячений давала мати. От святимо, то всігди і хліб святимо, чи якісь є проскурки, чи шось таке більше, то поклали, і вже даєм. Перехрестила мати, і всьо» (Східна Волинь) [42, арк. 11].

Якщо худобу випасав найманий пастух, то йому виносили «гостинця». Це робили того дня, коли худобу випускали вперше на пашу: «Коли (вперше виганяють худобу. – Авт.) якра[з] на Паску, пастухові несуть шо-небудь... Булку якусь, гостинця якогось. (не тоді, як худобу пасуть по черзі, а. – Авт.) як пастух пасе» [42, арк. 82]. Гостинцем слугували продукти харчування: «Ну булку, якого пирога виносять, ну ше й пару яєць» [42, арк. 82]. Додатково проілюструємо цей звичай, зафіксований нами у 2019 р. на теренах Східної Волині, живою мовою респондентів: «Колись ми жили в Колодянці. Нашу корову пас хлопчик, і мама на Юрія красила яйця, і пекла таку як пасочку, і давала йому такого гостинчика. Цьому хлопчику, який пас нашу корову. Ну красила яйця ше і для сім'ї» [42, арк. 22-23]; «Ну прямо як гостинця (давали пастухові. – Авт.), чи шось так на Юрія. Хліб, сало [...], шо у торбинку наклала. Пляшку молока» [42, арк. 47].

За словами одного з репрезентантів народної культури, такий гостинець називали «волочилом»: «То це як колись, як були самопаси. Сами пасли худобу. Займає там скільки корів, да й пасе. Тоді вже виносять йому волочило цеє (називалося). Виносили йому, давали на поле. Як перший день виганяє худобу» [42, арк. 92]. «Волочилом» була переважно їжа: «Хліб-сіль. Там хто сала покладе, там шось таке о. Аби було йому поїсти» [42, арк. 92]. Коли віддавали пастухові «волочило», то одночасно благословили і худобу: «Щоб здорова худоба була. – Да благословили. – Дай Боже, щоб добре усе було. Шоби не боліла» [42, арк. 93].

Ми не будемо зупинятися на аналізі самого означення «волочило», позаяк це окрема тема, яка потребує глибокого вивчення. Натомість зауважимо, що звичай давати пастухам «гостинця» зовсім нещодавно дослідники зафіксували також в інших історико-етнографічних районах України, зокрема на Поліссі. Щоправда, поліщуки називали гостинець «вигонщиною» («ви'ганщина»), «виносом» («ві'нас»). Дарували пастухові переважно горілку, шматок сала або м'яса, двоє яєць, шматочок хліба (Східне Полісся) [60, с. 1322]. На Західному Поліссі громадському пастухові виносили «займанку» («за'йманка»): пару смажених яєць, шкварки, хліб, інколи також могли ковбасу [86, с. 981].

Окремо слід звернути увагу на обрядову специфіку випасу худоби гуцулами на високогірних пасовищах – полонинах. Зазвичай перший вигін худоби на полонини розпочинався після 22 травня (день св. Миколи «літнього»). Сам процес вигону свійських тварин на полонину йменував-

ся «полонинським ходом». У другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. у гірських районах Гуцульщини «полонинський хід» набув характеру масового дійства і супроводжувався музиками, забавами й гуляннями. Як писав М. Тиводар, жінки і діти супроводжували худобу лише частину шляху, тоді як чоловіки йшли аж на полонини, де брали участь у контрольному доїнні овець і корів «на міру» [10, с. 386-387]. Полонинські дерев'яні будівлі для людей та різної худоби заздалегідь обстежував ватаг (виборна або довірена особа власника полонини). Ватаг також першим відкривав двері стаї і видобував живу «ватру» [88, с. 87].

Воскресіння Христове – найбільше перехідне церковне свято, яке святкували українці за юліанським календарем. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. насичений скотарськими мотивами був передпасхальний тиждень (Волинь, Слобожанщина) [89, с. 399; 90, с. 153-154; 91, с. 217; 69, с. 89]. Зокрема, свічкою з Великого четверга підкурювали корів від усяких хвороб (Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина) [92, с. 167; 93, с. 46]. Вважалося, що на Страсний четвер можна побачити домовика. Найчастіше для цього лізли на горище зі страсною свічкою в руках. Якщо побачать домовика волохатого, в шерсті – худоба буде вестися, якщо голого, без шерсті – то нічого не йтиме на руку (Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина) [92, с. 169; 64, с. 275]. Українці також вірили, що під час Великодніх свят можна побачити не лише домовика, але й виявити жінок, які були відьмами (Середня Наддніпрянщина, Покуття, Слобожанщина) [94, с. 283; 95, с. 211; 69, с. 105; 92, с. 173].

Особливого значення набувало поводження господаря з худобою на Великдень. Загальноукраїнською рисою є підкреслено шанобливе ставлення до свійських тварин, їх ритуальна годівля пасхальними ласощами (Волинь, Східне Полісся, Бойківщина, Гуцульщина, Північна Буковина, Середня Наддніпрянщина, Поділля, Нижнє Побужжя, Слобожанщина, Надсяння) [42, арк. 133-134; 41, арк. 9; 43, арк. 7; 94, с. 8; 54, с. 44; 96, с. 231; 97, с. 39, 40; 98, с. 62; 68, с. 10, 205, 320; 92, с. 173; 61, с. 126, 261, 268, 391]. Очевидно, з цією метою на Бойківщині *«паску як з церкви несли, то не несли до хижі, а д' стайні, корову били пасков: 'би корова була така тучна, як паска»* [31, арк. 8]; годували худобу медом (*«Коло снопа стояв мід і кождому мама давала його з мізильного пальця. Потому святити його на Великдень і корові давали, як молоко не мала»*) [37, арк. 7], шкарлупою зі свячених яєць (*«Перше їли на Великдень яйце: стільки кусочків, скільки родини є. Потім ту шкарлупу з свяченов соллю давали коровам»*) [32, арк. 20]. Щоправда, свині як «нечисті» тварини змушені були вдовольнятися зметеними залишками їжі зі святкового столу (Волинь, Надсяння, Полісся) [40, арк. 90; 61, с. 391; 48, с. 115].

День св. Юрія – знакова дата не лише в контексті першого вигону худоби на пашу. Згідно з народними уявленнями, св. Юрій (або Георгій) завідує вовками, опікується всіма птахами і звірями, а також охороняє худобу від усього злого. Крім цього, св. Юрій уважався покровителем пастухів [99, с. 163]. У джерелах середини ХІХ ст. фігурує звичай, за яким пастухи на Юрія постили до заходу сонця, іноді навіть не виганяли худоби на пашу, а годували її вдома, оскільки «св. Юрій звіря пасе» [87, с. 31].

Водночас ранкова юрїївська роса вважалася цілющою, тому 6 травня вдосвіта слід було вигнати худобу пастися. *«А во хто так скоро хоче вигнати на росу, щоб корова хватила тої роси... То старі люди так все казали. [Це робили для того], щоб здорова корова так трималася»* (с. Жуличі Золочівського р-ну Львівської обл.); *«Колись казали, що Юрія треба Юрієвою росою вмиватися і корову пастися рано, щоб їла з росою»* (с. Мокре Звягельського р-ну Житомирської обл.) [41, арк. 15-16; 42, арк. 66]. У другій половині ХІХ ст. на день св. Юрія виганяли худобу до схід сонця. Вірили, що святий відкриває землю ключем, який дав йому Бог, і велить їй випускати рослини. Поївши траву з Юрієвою росою, худоба стає ситою і міцною (історико-етнографічна Волинь) [87, с. 30].

Остерігалися цього дня нечистої сили, а особливо – відьом, які були наділені здатністю відбирати молоко від чужих корів (Бойківщина, Гуцульщина, рівнинне Закарпаття, Поділля, Нижнє Побужжя, Покуття) [13, с. 38-39; 2, с. 204; 11, с. 36; 96, с. 382; 100, с. 100; 101, с. 736-737; 102, с. 982; 25, с. 306]. Волиняни вважали, що відьми збиралися на перехрестях і границях у ніч перед днем св. Юрія (Західна Волинь) [103, с. 251]. У Нижньому Побужжі в 1920-х рр. юрїївська звичаєвість була насичена яскравими скотарськими рисами, які проілюструємо більш детально. В ніч проти Юрія навколо корів рясно посипали маком, щоби відьма не встигла його визбирати, допоки півні заспівають. Вірили, що відьма не може піти до корів, аж поки не визбирає всього маку. Під час співу півнів відьма втрачала силу і йшла додому ні з чим. Аби відьма не змогла відібрати молока, корову «заправляли»: однорічній теличці проверчували правий ріг, у дірочку клали пшениці «з вечерні» та «аркушу» (артосу), після чого її забивали осиковим кілочком. Опісля кілочок зрізували та затирали свяченим воском. Від такої «заправленої» корови відьма вже не могла відібрати молока. Перед дверима хліва клали вверх зубами борону. Вважалося, що відьма боїться зачепитись за зуби борони, а тому відбирати від корів молока не піде. На ніч перед Юрієм телят не відлучали від корів, а залишали вкупі, щоби вони ссали молоко. Хвору скотину виганяли на Юрія раненько на росу з переконанням, що коли худоба попасеться на «Юрїївській росі», то вичуняє [104, с. 23-24].

У Східних Карпатах свято Юрія мало яскраво виражений скотарський зміст. На Бойківщині ще в другій половині ХХ ст. побутував звичай прикрашати худобу вінками з весняної зелені й квітів. Горяни вірили в те, що вінки оберігають худобу від вовків, а також від пристріту й чарів. На теренах західної та центральної частин Бойківщини прикрашеним вінками коровам пастухи приспівували ладканки, на що звертав особливу увагу у своїй статті Р. Кирчів [13, с. 40-43]. Щоправда, ладканки – старовинні обрядові весільні пісні – приспівували худобі не тільки на день св. Юрія, але також і на Зелені свята [13, с. 41-42]. Це ілюструють і наші польові матеріали: *«На Зелені свята, як вінциь вили корові, то ладкали:*

*Повна ласийка, повна,
Бо на ній шовкова вовна.
Шовкову траву пасе,
Скiпчик молька принесе.
Два дзбанки сметанки
Скотарям на сніданки»* [30, арк. 12].

Свійським тваринам у згадані вище вінки влітали жовтець (*Ranunculus*. – Авт.). Уранці на Юрія гуцули й бойки збирали ці квіти (на Гуцульщині їх називали «юрінками», «юрочками», на Бойківщині «юрівником», «юрійчиком») і давали їх їсти тваринам. Вірили, що від юрінок у худоби буде добре молоко і жовта сметана [13, с. 42] (*«На Юрі юрівник копали, кришили корові – 'би молоко не пропадало»* [35, арк. 7]; *«Перед Їря юрійчик росте: треба накопати 'го і коровам дати з солев. Тогди буде дуже густе молоко і сметани доста»* [34, арк. 2]).

У західній частині українських Карпат – писав Р. Кирчів – зберігся такий звичай: худобу з пасовища у день св. Юрія зустрічав на воротах господар або господиня, вони знімали вінки й обдаровували пастуха грішми [13, с. 43].

Виплітання вінків для худоби під час пастівницького сезону – загальноукраїнська особливість. Так, на Зелені свята плели вінки коровам уздовж волинської смуги Волинської та Рівненської областей [47, арк. 20; 40, арк. 16-17, 53]. У Надсянні (щоправда, не скрізь) плели вінки коровам у межах ширшого ритуалу – «зелениці» і «петрівки», про що йтиметься окремо [61, с. 219, 269]. Приспівуючи, на Зелені свята уквітчували корів вінками також у Чернівецькій області [58, с. 210]. В одному з населених пунктів Західного Полісся традиційно прикрашали роги коровам зеленими вінками на Вшестя (Вознесіння). Це свято вважали «пастуховим»: чергові пастухи чіпляли на роги худобі (тій, яка сумирна) вінка, а кожний господар – власник завітчаної тварини – мусив винести їм могорича [86, с. 982-983].

Згадане раніше християнське свято Миколи «літнього» (Перенесення мощей св. отця Николая Чудотворця) слугувало своєрідним дзвіночком для початку пастівницького випасу коней (про що свідчить народна мудрість: «Святий Юрій коров запасає, а Николай – коней» [87, с. 31]). Побутувала також заборона стригти вівці до цього дня («До Миколи не сій гречки і не стрижи овечки») (Волинь, Західне Полісся) [38, арк. 71; 42, арк. 155; 68, с. 26, 27, 39]. Інколи народ додавав другу частину до відповідної приповідки: «бо овечка здохне, а гречка змерзне» (Західне Полісся) [86, с. 982]. Добрий господар повинен був запастися сіном так, щоб його вистачило до Миколи: «В дурного до Юрія, а в розумного до Миколи» [вистачить сіна, як хто заготовив] (Слобожанщина) [105, с. 100].

Неділя П'ятдесятниці – одне з найбільших християнських свят, наповнене водночас скотарським змістом у народній обрядово-звичаєвій культурі, «пастушине свято» (так подекуди називали його бойки Старосамбірщини [31, арк. 6]).

Важливим звичаєм Зелених свят є клечання. Українці прикрашали зеленню не лише власні помешкання, але і будівлі для утримання худоби. З цією метою використовували галуззя й гілки різних рослин: татарського зілля, любистку, липи, ясена, явора, берези, клена, дуба тощо [92, с. 184; 9, с. 166; 106, арк. 21; 107, арк. 2, 13, 17, 22; 42, арк. 75, 96, 98; 38, арк. 23, 73; 108, с. 277; 34, арк. 14].

Для замаювання хлівів на Зелені свята використовували також осику. Зазначимо, що це дерево само по собі є важливим апотропеєм. Селяни вважали, що осика не пустить відьму та інше зло до будівлі зі свійськими тваринами. Рясніють згадками про використання українцями клечальної осики як оберега від відьом опубліковані джерела другої половини ХІХ ст. З цією метою з осикового «кличала» робили дерев'яні кілочки і забивали їх по кутах загороди на Слобожанщині [69, с. 46], на день Святого Духа ставили осику на воротах на Правобережжі України [109, с. 630] – щоб відьма не ходила у двір. Осику ставили біля конюшні, щоб домовик коней не мучив (Слобожанщина) [79, с. 69, 113, 141]. Вважалося, що за допомогою клечальної осики, яку зрубали в суботу перед Трійцею, можна було впізнати відьму, якщо погнати такою палицею худобу перший раз у череду (Слобожанщина) [79, с. 300]. Кличальну осику заверчували в ріг корові для захисту її від відьми (Слобожанщина) [92, с. 184]. Натомість українці Надсяння заверчували корові в ріг посвячену на Зелені свята «клекічку» [48, с. 206]. Кличати осикою хлів – характерне явище для східних теренів історико-етнографічної Волині [42, арк. 61-62, 91-92, 122, 126, 152; 68, с. 65; 110, с. 48], Бойківщини («*трепетов майили у стайни: 'би купці ся трясли над худобов, як та трепета*») [34, арк. 14]. Водночас

у другій половині ХІХ ст. остерігалися бити худобу осиковою палицею, «бо зараз скрутиться» (Середня Наддніпрянина) [111, с. 76].

Доречно зазначити те, що подекуди Зелені свята мали виразний підтекст пастуших гулянь. Так, як стверджує Йосиф Вархол, українці Словаччини святкували «Пастирського Русаля» – свято волярів-пастухів. Його складовою частиною були плетені зелені вінки з липи або ліщини, якими в неділю Трійці прикрашали роги корів. У цей день дівчата готували гостину на полі й пригощалися разом із пастухами. Останні виготовляли солом'яне опудало. Вони носили його і просили одяг, їжу та напої для себе. Кульмінацією свята пастухів було імпровізоване весілля і гучна забава на узліссі [112, с. 115-116].

У Житомирській області (на межі історико-етнографічної Волині та Полісся) на Трійцю побутував нехарактерний для інших місцевостей України звичай «викрадення корів». Принаймні у джерелах другої половини ХІХ – ХХ ст. ніяких відомостей про нього не виявляємо. Суть цього звичаю така. На Трійцю у ніч із суботи на неділю самі пастухи «викрадали» корів безпосередньо з хлівів. Вони досита напасали корів, вбирали їх у виплетені з квітів вінки та приганяли зранку чи до обіду знову до хлівів, за що отримували не лише подяку господарів, але й символічний «викуп». Доцільно зазначити, що у цьому дійстві важливим був виплетений для корови вінок. Опісля всі учасники описаного дійства (худобина, господар і пастух) відпочивали [24, с. 820; 113, с. 22-24]. Міркувати про суть цього звичаю важко. Троїцький цикл свят перетинається із русальним тижнем, отже, і звичай міг пов'язуватися з русальними традиціями. Наприклад, у Шепетівському районі Хмельницької області (історико-етнографічна Волинь) лякали дітей русалками, які скачуть навколо корів у полі [114, арк. 47]; у Звягельському районі Житомирської області, а також у Петриківському районі Гомельської області русалку ототожнювали з відьмою (Полісся) [42, арк. 157; 115, с. 646]; у Коростенському районі Житомирської області (Середнє Полісся) зафіксована оповідка про пастуха, який пас худобу в лісі на Трійцю і побачив русалок [68, с. 66]; також на Коростенщині (Середнє Полісся) місцеві етнофори вважали: все, що народилося і вмерло на Русальному тижні (людина, корова, курча, кіт тощо), ставало русалкою [115, с. 500]. Ще один аспект цього звичаю пов'язаний із викупом. У Бендерському уїзді Бессарабської губернії побутував звичай з подібним семантичним навантаженням: «У молдован, що проживали в Буджаку під безпосереднім турецьким пануванням, на Трійцю дівчата вибирали з-посеред них самих так званих драгана і драгайку; перша зображала чоловіка й одягала чоловічу шапку, прикрашену зеленими колоссями; драган і драгайка танцювали перед кожним домом поселення під спів інших дівчат; господар

дому мусив виходити до них, а драган кидав на нього хустину чи нафраму (жіночий головний убір. – *Авт.*), яку господар заносив у світлицю, загортав туди декілька «пар» (дрібних турецьких монет) і повертав драгану; дівчата ділили пари і використовували на нашійну прикрасу» [108, с. 103]. Звичайно, про худобу тут мова не йде. Водночас прослідковується елемент «викупу», який стосується свят троїцького циклу. Серед інших важливих ознак звичаю, які спонукають до роздумів, є символічна крадіжка та ритуальна годівля. Іншими словами, корову викрадали, щоб та досита напаслася [113].

Джерела другої половини ХІХ ст. зберегли нам подібний звичай, коли молодь ходила по сусідах у новорічну ніч, символічно викрадаючи у господарів різні речі та повертаючи їх згодом за могорич. Щоправда, такі символічні крадіжки радше набували форми молодіжних забав, коли парубки і дівчата «обкрадали» одні одних (історико-етнографічна Волинь) [87, с. 482]. У другому десятилітті ХХ ст. схожий опис подала сестра Лесі Українки Олена Косач-Кривинюкова. Так, на «Щодруху» (Багатий вечір) «закрадають все, що попадеца: і сокиру, і коня, а найбільше люблять украсти ворота та зтягти їх не знати куди, або вулицу перегородити скількома воротами. Вкрадене треба викупляти, а за викуп хлопці знов баюють» (с. Велика Гнійниця Плуженського р-ну Шепетовецької окр.) [116, с. 29]. У подібних етнографічних описах серед тварин фігурують передовсім коні. Зокрема, згідно з відомостями єпархіальних матеріалів Миколи Теодоровича, на Щедрий вечір дорослі «пробували щастя»: вночі декілька хлопців відправлялися до сусіда з метою вивести коней із конюшні. Якщо це їм вдавалося, то в новому році на них чекало щастя, якщо господар коней їх упіймав – їх очікувала біда і горе (історико-етнографічна Волинь) [76, с. 230].

Серед скотарських звичаїв та обрядів українці Карпат уважали особливо магічною «русальну» п'ятницю, тобто п'ятницю перед Зеленими святами. Цей день насичений ворожіннями та низкою превентивних заходів, спрямованих на захист худоби від зловорожих дій відьмибосуркані. Для останніх «русальна» п'ятниця була днем, коли вони відбирали молоко, про що часто розповідають етнофори з Бойківщини: *«Пішли [ми] в ліс, а то біла росавна п'ятниця. Ворожила нас не виділа: мала дерев'яне скіпце і цитков (ситце, через яке проціджують молоко. – Авт.) збивала молоко: «Молоко – мені, а вода – вам». Ми увиділи та й собі мотузом: «То тобі вода, а мені молоко». Повісили мотузи на клинці, а з мотуза молоко йде по сіньох»* [32, арк. 9]. Цього дня бойки Калущини, що на Івано-Франківщині, *«корови годували в стайни: не пуццали цілий день пасти»* [34, арк. 3]; на Стрийщині Львівської області *«як корова-первістка, то на русавну п'ятницю в правому розі корові провер-*

тіти, поставити всеночну пшеницю, дору і свячену воду – і тій корові ніхто нич не зробит, бо то вертят ріг» [37, арк. 6]. Закарпатські бойки цього дня постили [33, арк. 8].

Ще одним календарним святом, на яке українські селяни традиційно здійснювали обряди, пов'язані з апотропеїчним захистом худоби та приміщень для її утримання, був день св. Іоана Хрестителя (7 липня; у народі також «Івана Купала»). У захисті від відьом важливу роль у купальську ніч відігравав цілий ряд оберегів та обрядодій. Часто з апотропеїчною метою використовували осику та кропиву, застромляючи їх по стінах та у двері хлівів (Полісся, Волинь) [117, с. 324; 42, арк. 121-122, 156-157; 118, с. 797-798; 119, с. 126-127; 120, с. 9; 108, с. 453]. Худобу підкурювали свяченим зіллям (Підляшшя, Гуцульщина, Полісся) [121, с. 214; 97, с. 49; 117, с. 324]. За допомогою клечального купальського зілля бойки ворожили, вважаючи, що *«треба пролупити ним яйце, помішати тим хвостиком в яйці, обійти телицю самосійним маком і дати телиці то яйце – і вже ніхто не відбере молоко. Потім той май кидали під яслі»* [34, арк. 11]. Помічною для корови вважалася також вода, набрана в ніч на Івана Купала в місці, де сходяться дві річки [32, арк. 6].

Телят не відлучали від корів у купальську ніч (друга половина ХІХ ст.). Уважалось, що чарівниця не зможе надіти молока, якщо телята перебувають біля корови (Волинь, Полісся, Слобожанщина, Поділля) [122, с. 195; 123, с. 94; 92, с. 127; 87, с. 193].

У другій половині ХІХ ст. на Волині та Поліссі широко побутували купальські висміювальні пісні про відьом. Епізодично дослідники фіксували їх донедавна [122, с. 177; 124, с. 8; 125, с. 89; 90, с. 163-164; 126, с. 162-163].

На день св. Іоана Хрестителя або напередодні ввечері сіяли впоперек дороги пустоцвіт з огірків, щоб череда худоби через нього перейшла. Вважаємо за доцільне проілюструвати цю традицію власноруч зафіксованими описами з уст респондентів (Східна Волинь): *«Сіють огірки тоді, як іде худоба з поля або на поле. Шоб плелися так, як худоба по дорозі. Іменно як худоба. А ше моя мама... я багато не знаю вже того [...]. Нарвуть оцих..., жовтенького пустоцвіту (це моя мама так робила), нарвуть путого пустоцвіта [...], і по дорозі, оце дорога, траса йде. У нас дорога. І кладуть квіточка коло квіточки через усю дорогу. Ланцюжок. Іде ху[доба]... Якраз худоба має йти. Шоб худоба пройшла по цьому пу-стоцвіту, щоб родили огірки. Впоперек дороги, да. Не вздовж дороги – впоперек. Худоба йде... Іменно на Купайло. Перед Купайлом. Пуствоцвіт нарвуть... Шостого числа. Накладають уже, ... Ввечері. Худоба йде з поля, і накладіний цей... Худоба йде. Шоб у городі росли огірки»* (с. Дубрівка Звягельського р-ну) [42, арк. 36]. *«То хіба на Івана Купайла. То треба.*

Шо як гурки не родять. Ото ростуть гурки – а нема, сам пустоцвіт. Наривають цих квіточок, да як має худоба йти на поле, да й посип перед худобою. [Шоб худоба] перейшла. То, кажуть, буде гурків багато. Але зараз ці гурки не свої, а куплені. То вже цвіточок, то гурочок. А колись було своє насіння, то вони цвіли, і гурків не було. Як худоба перейде, то так буде огурків, як худоби. Такі гурки. Так люди старі казали так. [...] (с. Тернівка Звягельського р-ну) [42, арк. 100].

На початку ХХІ ст. – з огляду на все меншу кількість худоби в індивідуальних селянських господарствах – описана традиція трансформувалася і тварин уже не стосується: *«Оце на Івана Купайла ідуть у город, наривають цвіточків, які без зав'язі, пересипають дорогу, шоб завтра уже там їхали машини, підводи, люди ходили, велосипеди. І шоб вже там запліднювалися вони, шоб уже не було пустоцвіту, а шоб уже була в'язь»* (с. Дубрівка Звягельського р-ну) [42, арк. 141].

У другій половині ХІХ ст. садили огірки вранці другого травня якраз тоді, коли худоба йшла на пашу. Згідно з народним переконанням, *«огірки зійдуть так густо, як густо йшла худоба»* (Східне Полісся) [127, с. 255]. Про залежність урожаю огірків від кількості худоби виявляємо відомості (на жаль, не локалізовані) у джерелах, які зібрав Павло Чубинський: *«Кажуть, що як цвітуть огірки та багацько пустої зав'язі, то треба її надривати та й винести по заході, або до схід сонця, проти череди, та розсипати по дорозі, шоб скотина потопкала, то тоді уродять огірки»* [111, с. 84].

Магічні маніпуляції, пов'язані з городиною та худобою, проводили не тільки з огірками. Наприклад, у другій половині ХІХ ст. вважали, що *«гарбузи слід садити тоді, як скотина лежить»* (Східне Полісся) [128, с. 36].

День святих, славних і всехвальних апостолів Петра і Павла (12 липня) був особливо виразно насиченим скотарською складовою на теренах Бойківщини, Надсяння, Поділля (частково Полісся [119, с. 148-149]). Головною рисою свята була пастуша традиція «петрування» («петрикування», «петрівка») [54, с. 47; 129, с. 297-298; 130, с. 299-300; 131, с. 301; 132, с. 300-301; 61, с. 118, 138-139, 218-219, 268-269, 291-292, 308, 334, 382, 449]. Її досить детально описав етнограф Степан Килимник: *«Пастухи напередодні св. Петра «копали на полі стіл» та укладали зеленим дерном. Навколо стола прикрашували зеленню, а серед зелені-маювання ставили «звитий» з зеленого гілля хрест. Господині готували подарунки пастухам чередникам та й малим пастушкам, які пасли ягнята, телята чи гуси з гусятами. Подарунки були такі: сорочка, гачі (штани), бриль, постолі, онучі в постолі, нову торбу на хліб та інше необхідне пастухові на полі. А як обов'язкове – масло, запечений сир, ковбасу, сметану, яєчка-крашанки, здобний калач а чи паляницю; також плящину вишнівки, меду, а чи й горілки. Не було в селі господині, шоб не подарувала щось па-*

стухові, не вшанувала його в День Пастуха – Петрикування. Вшановували матері в цей день і малих пастушат, які за прикладом пастухів-чередників також «копали стіл на полі», умайовували навколо. Діти-пастушки зарані нагадували своїм матерям приготувати їм належне на День Пастухів. І матері купували подарунки та виносили на поле смачну їжу, як і пастухам-чередникам. Раніш, у давнину, все село святкувало День Пастухів, разом з ними їли й пили господарі, веселились на полі, співали пісень...» [133, с. 334].

На Надсянні (у другій половині ХХ ст.) пастухи робили подібну «зеленівку» на Зелені свята [61, с. 218-219]. Звичай скотарських «петрівки» та «зеленівки» фіксувався також ще зовсім недавно на Поділлі (Чортківський район Тернопільської та Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької областей) [134, с. 91, 92, 93].

Подібно до вже описаного вище звичаю обдаровувати пастуха їстівними продуктами в день першого весняного вигону худоби на підніжний корм, давали пастухові подарунок («п'єтровщину», «ви'ганщину») і на Петра (Східне Полісся) [60, с. 1322-1323]. В одному з населених пунктів Західного Полісся (згідно з етнографічними матеріалами, які зібрав Володимир Галайчук), до дня св. Петра приурочували звичай «задушити зозулю». В. Галайчук пише, що «зозулю» можуть називати звичайну хлібину, але первісно, як припускає дослідник, це було орнітоморфне печиво. Цю «зозулю» виносили пастуху їсти, щоб він її «задушив» (пояснювали це тим, що зозуля кує до дня св. Петра, а відтак – уже ні) [86, с. 989].

1.1.2. Скотарський характер свят періоду стійлового утримання худоби

Завершення пастівницького сезону українці пов'язували переважно з кількома пізньоосінніми християнськими святами.

Першим рубіжним святом, яке стосувалося повного припинення випасу худоби, можна вважати день Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня). До Покрови ще зберігається тепла погода та якісний корм [135, с. 178]. У ХІХ – першій половині ХХ ст. після Покрови українці Карпат мали право вільно випасати худобу по всіх ґрунтах [10, с. 394; 136, с. 391]. Водночас полонинський випас худоби у Східних Карпатах припиняли у другій половині вересня, зазвичай до свята Різдва Пресвятої Богородиці (21 вересня) [10, с. 394].

Переважно завершували пастівницький сезон на день св. Архангела Михаїла (21 листопада) (Волинь, Полісся, Лівобережжя, Слобожанщина) [68, с. 6, 12; 18, с. 130-131; 48, с. 262-263, 302], іноді й пізніше, – наприклад, на день св. Дмитра (8 листопада), на Введення у Храм Пресвятої

Діви Марії (4 грудня), день св. Миколая (19 грудня) [10, с. 394; 42, арк. 31; 41, арк. 7; 38, арк. 42, 49; 47, арк. 28].

У день закінчення пастушого випасу худоба, як правило, не була головним об'єктом уваги при обрядових дійствах. Натомість цього дня «ставили могоричі», віддячувалися пастухам, які доглядали тварин на пасовищах упродовж цілого пастівницького сезону (Волинь, Полісся) [38, арк. 88, 90, 111, 114, 115; 42, арк. 82, 88; 39, арк. 2, 6, 33; 18, с. 130-131].

Початок стійлового утримання худоби насичений звичаєвістю аграрного змісту. Так, на Введення, Різдво (7 січня), Новий рік (Василя) в українців побутував звичай «полазника». Згідно з повір'ям, у якийсь із цих днів першим до хати мав увійти молодий, здоровий хлопець або чоловік, і це мало б стати доброю ознакою [137, с. 83]. Нову концепцію щодо явища запропонував М. Глушко у статті «Походження «полазника» як звичаю зимової календарної обрядовості українців» [137]. Як зауважив учений, архаїчним елементом цього повір'я було наділення функцією полазника домашньої тварини [137, с. 83]. Тут доцільно зацитувати слова респондентів з історико-етнографічної Волині (початок ХХІ ст.). Так, на Новий рік (14 січня) *«хлопчики посівають. Кажуть, що не мона, щоб дівчина перша йшла. То ще кажуть, якщо хлопець прийде, то корова бичка приведе, а якщо дівчина – то теличку»*. Хотіли, щоб першим прийшов сіяти хлопець, *«бо всі хочуть бичків. Колись бичками ж їздили, воликів росли, запрягали у віз, орали ними»* (с. Рівки Шепетівського р-ну) [138, арк. 49]; *«Геть і не пускають дівчаток. Ось як з сім'ї десь хоче йти дівчинка посипати – не пускають. Батьки не пускають. А хлопчик – пожа луста! [...] І ще дуже-дуже добре, кажуть, як чоловік прийде, вже такий жонатий, дуже сім'я в нього добра, все благополучно, нормальний сім'янин, хазяїн. То тож дуже добре, що це засіє в хаті зерном. Буде все благополуччя в хаті»; «Мужчина вобщє він краще для подвір'я, краще для худоби. Краще для всього, якщо приходить хлопчик»* (с. Дубрівка Звягельського р-ну) [42, арк. 63, 144]. У польському краєзнавчому тижневику початку ХХ ст. «Ziemia» наявний такий опис із Канівського уїзду Київської губернії (Середня Наддніпрянщина): *«Є в Україні звичай, поширений скрізь поміж людом напередодні Нового року. У сніжний січневий ранок заводять в двір чи до хати заможних господарів коня, прибраного в різнобарвні стрічки, шлюю, покритого квітчастими хустками, складають побажання, вітають, розкидають широким розмахом рук змішані зерна пшениці, гречки, вівса, традиційно промовляють: родися жито-пшениця і всяка пашниця. Після отримання дарунка, виходять у деяких околицях і співають коляди... Окрім коня, придворна челядь вбирає також у всякі хустки і стрічки теля й порося, а придворні жінки – півня. Заведені до будинку тварини, схвильовані й перелякані, скачуть у смішних нарядах по по-*

коях і цим утішають зібраних (господарів)» [139, с. 14]. Подібно наймити заводили коня до панської оселі (до всіх робітників, що працювали в пана) на Покутті [140, с. 410].

Доцільно зауважити, що до початку ХХІ ст. це повір'я трансформувалося: *«Колись казали, такі звичаї, в обійсті держать корови... прийдуть перші хлопчики – то буде бичечок. А бичечок – це якби краще. Даже в автобус говорять: «От заходьте перший мужчина!» водітелю»* (с. Кожушки Звягельського р-ну) [42, арк. 85]. Також слід додати, що українці на самий Новий рік (на Василя) привчали до запрягу молодих волів [16, с. 83-84].

На українських етнічних землях побутувало вірування у те, що в один із днів різдвяно-новорічних свят тварини (найчастіше воли або корови) можуть розмовляти між собою людською мовою. Для того щоб худоба не говорила про господаря нічого поганого, її слід було добре нагодувати. Водночас підслуховування худоб'ячих розмов суворо заборонялося, адже вірили, що тварини напрокують смерть тому, хто чує їх бесіду (Гуцульщина, Поділля, Волинь, Надсяння) [14, с. 258; 3, с. 150; 141, с. 143-144; 142, с. 630; 48, с. 12; 143, с. 777; 144, с. 162; 41, арк. 2, 67; 48, с. 206]. Незважаючи на те, що в другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст. фольклорні оповідки на кшталт «худоба говорить» були поширені скрізь в Україні, етнолог Федір Вовк писав, що вони «належать до сфери міжнародного фольклору і в Україні, безперечно, запозичені» [88, с. 183]. Назагал скотарською тематикою в українців наповнений різдвяно-новорічний фольклор [15, с. 411-413; 42, арк. 137, 138, 143, 149; 87, с. 1; 79, с. 908; 121, с. 353; 145, с. 141-147; 146, с. 121-124; 147, с. 126].

На один зі Святих вечорів худобу годували їжею з Вечері або спеціально приготованими для цього ритуальними спожитками: «різдвйником» – паляницею, інгредієнтами якої були страви зі святвечірнього стола (Західна Волинь); «палиням» («З кожної страви віднимали і на другий день на Різдво замісили і з того пекли палиня і давали то худобі» [37, арк. 7]; «На Святий вечір круглий хліб пекли на ватрі. Обходили з таким хлібом на Різдво круг хати, худобині ламали та давали: то такий гостинець» [34, арк. 11] (Бойківщина); булочкою «поскрімбтушкою» (Полісся); «щедраком» – прісним хлібним виробом (Надсяння) тощо [43, арк. 6; 73, с. 45; 148, с. 38]. Ритуальна годівля худоби під час різдвяно-новорічних свят – загальноукраїнське явище [149, с. 39-40, 47; 145, с. 108; 150, с. 56; 2, с. 202; 96, с. 206; 151, с. 55; 152, с. 1457; 153, с. 442; 60, с. 1309; 154, с. 1322; 155, с. 69; 93, с. 68; 49, с. 128].

На Святий вечір (перед Водохрещем) окроплювали хлів і худобу свяченою водою. Здебільшого освячувати ходив господар, беручи зі собою малу дитину, яка несла хлібину. Окроплюючи, господар співав

«Йорданський тропар», а також малював крейдою хрестики на дверях господарських будівель. Обряд побутував на історико-етнографічній Волині в різних варіаціях, які широко представлені у джерелах кінця ХІХ – початку ХХ ст. Цей обряд був зафіксований дослідниками також безпосередньо з уст респондентів (історико-етнографічна Волинь) [156; 39, арк. 29, 35; 41, арк. 2-3, 10, 17, 20, 21; 40, арк. 39-40; 42, арк. 6, 29-30, 40-41, 62, 77, 94, 109, 145; 157, s. 100; 158, s. 253; 87, с. 3]. Подібно окроплювали худобу свяченою водою на Слобожанщині, Опіллі, Бойківщині (*«на другий Святий вечір гзда зі свяченов водов і хлібом обходив три рази хату, бобом метав і на кождому куті кусав хліба»* [36, арк. 5]), Покутті, Середній Наддніпрянщині, Підляшші [159, с. 163; 160, с. 307, 362]. Хрестики на хлівах перед Йорданом писали з апотропеїчною метою на території Полісся, Середньої Наддніпрянщини [161, с. 284; 152, с. 1468-1469; 160, с. 362].

Щоб збільшити молочність худоби, зберегти здоров'я домашніх тварин, у період різдвяно-новорічного циклу українці виконували різноманітні ритуально-магічні дії превентивного характеру. Зокрема, бойки *«на Святий вечір бігли в річку і промовляли: «Я не стою в воді, а стою по коліна в сметані» – щоб корова мала жирне молоко»* [37, арк. 6]; *«Брали іглу і на Святий вичір щось шили, 'би змія або ласка не споганили корову»* [34, арк. 2], *«На другий вечір (18 січня) під стів клали цип і хомут – аби цілий рік кінь був здоровий»* [36, арк. 5], *«На Василя гзда знимає василя (обрядовий різдвяний хліб. – Авт.) і купає у криниці, вносить до хати і биркає до порога – аби ся худоба брикала. Кусочок у хустині прив'язує до кантарки до коня, як ішли перший раз коньом орати – 'би кінь був такий черствий і міцний, як василяник»* [36, арк. 10].

Скотарською тематикою в українців були наповнені також окремі календарні свята зимово-весняного міжсезоння, зокрема Стрітення (15 лютого), день св. Власія (24 лютого) і Благовіщення (7 квітня).

Свічкою, освяченою у церкві на Стрітення, обкурювали худобу волиняни (від уроків, з метою захисту від відьом, під час першого вигону на підніжний корм тощо) [162, с. 145; 49, с. 129; 38, арк. 53, 75-76, 86; 42, арк. 34]. На теренах Середньої Наддніпрянщини стрітенська свічка горіла під час отелення корови – *«на приплод»* [163, с. 181]. Гуцули Надвірнянського повіту вважали, що освячена на Стрітення свічка помічна до марги (худоби) [97, с. 29].

Святого Власія шанували як покровителя худоби (Волинь, Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина) [42, арк. 47-48; 160, с. 397; 164, с. 127-128; 92, с. 120]. У день св. Власія остерігалися фізичної роботи, щоб не нашкодити свійським тваринам (покутсько-гуцульське пограниччя) [75, с. 464-465].

Особлива активність відьом спостерігалася на Благовіщення, що цілком властиво для «рокових» свят. Міркували, що та людина, яка в це свято прийде що-небудь позичати – відьма (Західна Волинь) [74, с. 92]. Цього самого дня відьми намагалися подоїти чужих корів, що дало б їм змогу бути успішними у своїх злодійських махінаціях із коров'ячим молоком увесь рік [165, с. 100]. Волиняни вважали, що знесене куркою яйце на Благовіщення («бігун») має оберігати від відьми, якщо закопати його під порогом хліва [74, с. 93]. Щоби вберегти худобу від злих сил, цього дня господарі кропили хлів свяченою водою і «сіллю обсипали кругом стайні» (Західна Волинь) [166, арк. 4]. Вірили в активність відьом на Благовіщення у другій половині ХІХ ст. українці Середньої Наддніпряниці. За повідомленням парафіяльного священника Олексія Краснокутського, всю ніч перед цим святом (а також – напередодні свят Івана Купала, Семена, старого Нового року) доїли звіриних самок, щоб отримати побільше улюбленого напою на свої гуляння [167, с. 5]. На Півдні України не відлучали корови від теляти у ніч на Благовіщення (кінець ХІХ ст.). Уважали, що в цю ніч особливо шкодять коровам відьми, але Божа Мати захищає тих корів, при яких телятко [168, с. 27]. Щоби запобігти відьомським чарам, на Благовіщення українці обсівали хліви маком-видюком [72, с. 35].

Волиняни остерігалися парувати худобу 7 квітня, адже це могло б призвести до появи на світ хворих тварин [74, с. 98-99; 42, арк. 85]. На території Східної Волині спорадично побутувало повір'я про те, що отелення корови на Благовіщення було поганим знаком. Селяни вважали, що з теляти, яке з'явилося цього дня на світ, не буде ніякого пуття [40, арк. 52; 42, арк. 31, 75]. У Полтавській губернії остерігалися того, що народжене на Благовіщення звіря матиме якийсь недолік [169, с. 221]. У с. Озерянка Золочівського повіту, навпаки, вважали, що корова, яка отелиться на Благовіщення, буде давати дуже багато молока. Якщо господар збагатиться цього дня теличкою, то їй також поведеться добре на молоко [170, с. 136].

На південному Опіллі Благовіщення навіть уважалось скотарським святом. Цього дня «для захисту худоби на стінах і дверях хлівів, на вим'ї і хребті корів, між рогами тварин робили хрести. Зранку корів обкурювали ладаном і зіллям, під поріг ставили жевріючі вуглики й проганяли через них усю худобу» [49, с. 129]. Натомість гуцули дотримувалися цього дня низки пастівницьких заборон. Перестороги переважно були пов'язані з доглядом за вівцями [14, с. 260-261]. На «Благовісника» (наступний день після Благовіщення) не можна було виганяти вперше худобу з хліва на Західному Поліссі [152, с. 1477]. Росу, зібрану на свято Благовіщення, бойки давали корові пити, щоб та мала більше молока [171, с. 83]. На

Слобожанщині в цей день «не можна нести до хати ніякої палки – гадюка може покусати худобу, вони якраз вилазять на Благовіщення» [172, с. 16].

1.1.3. Скотарські звичаї та обряди оказійного змісту

Важливу складову господарської діяльності українських селян становила торгівля худобою, яка зазвичай не обходилася без обрядово-звичаєвого дійства. Як правило, свійських тварин продавали на ярмарку чи проводили торг на території власних обійсть [173, с. 88]. Торгівля товаром на базарі була більш характерною для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Середнє Полісся, Слобожанщина) [174, с. 543; 175, с. 84]. Ритуал ярмаркової торгівлі включав у себе певний вербальний супровід (передусім молитву), а також обрядові маніпуляції з грішми, уздечкою (якщо це був кінь) мотузкою (корова), мішком (порося) і самою твариною. Особливе значення мала мотузка, на якій хтось повісився. Зокрема, бойки вважали, що вона сприяє швидкому та вдалому продажу домашньої тварини («*Як ідеши на базар шось продавати, то береш мотузку з повішеника і кажеш: «'Би так ішли поросята купувати, як нек би му той до того мотузка». І всьо продаш»*») [32, арк. 13]. На Поділлі стверджували, що худобу не можна продавати ввечері, найкраще це робити зранку [48, с. 10].

Якщо йшлося про корову чи коня, то укладення угоди завершувалося розпиванням могорича (Середнє та Східне Полісся, Слобожанщина, Середня Наддніпрянина) [174, с. 216; 48, с. 480; 175, с. 84-85; 176, с. 119-120]. Щоправда, були й більш специфічні форми торгівлі скотиною. Наприклад, на зламі ХІХ–ХХ ст. з метою закупівлі овець бойки с. Мшанець Старосамбірського повіту спеціально здійснювали довготривалі подорожі на Гуцульщину, згодом перепродуючи частину придбаного тут товару лемкам [56, с. 30-31, 35].

Продаючи свійську тварину, українці обов'язково кидали на землю, перекидали «з поли в полу» або давали в руки покупцеві гроші «на щастя» («на талан»). Цього загальноукраїнського звичаю дотримувалися з тією метою, щоб худоба велася в нового господаря [173, с. 89-90]. Продаючи корову, на Поділлі «казали, щоб з неї користь була, треба давати цілушку хліба на добро»; «давали хазяїну, який продавав корову, шматок хліба з поли – на талан» [48, с. 31, 34].

Під час укладення торговельної угоди мало значення й те, чиїм був повід або мішок – покупця чи продавця худоби (щоправда, практикувалися обидва варіанти без якоїсь яскраво вираженої локалізації). Наприкінці ХІХ ст. на українському Півдні пояснювали, що вола не можна продавати разом із налігачем, бо не буде вестися добрих волів. Для цього купували новий налігач і передавали його з поли. Коней також не

можна було продавати з тими уздечками, у яких вони до того ходили, бо домовик мучитиме таких коней [168, с. 8]. Налигача передавали в полу і на Середньому Поліссі [174, с. 222]. Корову продавали з налигачем, щоб та «не тужила за старим домом і молоко не пропало» (Нижня Наддніпрянина) [48, с. 416]. Натомість у Східній Волині покупець намагався купити корову не тільки з мотузкою, але й з відром: *«Кажуть, що треба корову куплять з відром, щоб молоко було[...]. Ну як уже продає, да геть з верьовкою, щоб і в того велося»* [38, арк. 70].

Покупець мусив ужити певних заходів, щоб новопридбана свійська тварина «трималася дому» [173, с. 91]. Наприклад, порося з цією метою запихали в мішок головою вперед і несли його додому саме таким способом (Новомосковський у. Катеринославської губ.) [111, с. 50]. Подекуди придбане порося обводили навколо ніжки стола (села Мирославль і Дубрівка Звягельського р-ну) [42, арк. 126, 134]. Навколо ніжки стола обв'язували повід щойно купленої корови (коня) (Волинь, Середнє Полісся) [173, с. 92]. Натомість у другій половині ХІХ ст. на теренах Східного Полісся придбану корову обводили «тричі в хліві кругом сохи, щоб скорій привикла» [128, с. 70].

Куплену худобину (вола, коня, корову) переводили через пояс або рушник, розстелений у воротах (Волинь, Слобожанщина, Середня Наддніпрянина, Південь України) [42, арк. 46; 177, с. 67; 168, с. 8]. Опісля лили тварині на лоба воду, щоб вона знала дорогу додому (Південь України) [168, с. 8; 42, арк. 46].

Спорадично українці практикували обрядодії з шерстю худоби. Наприклад, за її допомогою намагалися збільшувати молочність тварин бойки (вважали, що *«треба взяти з корови шерсть з межі рогів, сіль, із трьох кирниць воду, і прийти до тої, «що знає» – то корова дасть 20 літрів молока»*) [37, арк. 5]. Пучки шерсті тварини зберігали навіть після її продажу. Подібно залишали у хліві кінчик свинячого хвоста після того, коли свиню закололи [173, с. 92; 82, с. 35].

На думку українців, найчастіше худоба погано велася у нового власника з двох причин: якщо продавець сумував за твариною (Волинь, Опілля) [173, с. 92; 42, арк. 134; 178, с. 91]; худобина була невідповідної масті (Волинь, Опілля) [42, арк. 134; 178, с. 91]. У другій половині ХІХ ст. – першій третині ХХ ст. вважали, що товар слід було комусь символічно перепродати у випадку, якщо куплена худоба погано велася (Волинь, Східне Полісся) [179, с. 327; 122, с. 203; 128, с. 69]. Подібна думка побутує й досі (на початку ХХІ ст.). Зокрема, якщо селянину регулярно не щастить з худобиною, то потрібно піти по хатах своєї родини і назбирати грошей на купівлю тварини (йдеться про символічні пожертвування).

Вважалося, що худоба, куплена за зібрані гроші з усього роду, принесе користь господарям (с. Тернівка Звягельського р-ну) [42, арк. 100].

Доцільно звернути увагу також на те, що ще у другій половині ХІХ ст. селянам дошкуляла проблема епізоотії. Українці вірили в ірраціональне походження масових інфекційних захворювань тварин. Наприклад, на теренах Східного Полісся розповідали про «моровицю» – своєрідного передвісника згину свійських тварин від пошестей. Показувалася ця надприродна істота у вигляді корови або коня: «У нас по усіх селах моровиця ходить по вулицях три рази у год. Сама вона похожа на корову, і як іде, то почмихує і часто коло дворів становиться. У ту пору, як вона іде, корови страшенно ревуть, а собака ні один не забреше, поки вона обійде село. У тім дворі, куди вона зайде, безпримінно подохнуть усі корови і собаки» [128, с. 126]; «Одного году люде бачили, як серед ночі по селу трейчі пробіг кінь, тільки не настоящий кінь, а одні кістки необтягнутіє шкурою. Люде кажуть, що то була моровиця, бо у той год багато пропало усякої скотини» [128, с. 126-127]. На початку ХХІ ст. народні уявлення про худоб'ячі пошесті забули навіть старожили. І все ж спорадичні відомості про них у формі фольклорних оповідок побутують і досі: *«Така була байка. Чогось корови пропадають, телята пропадають. Ну і ходить якась така на ракоцицях, вроді людина. От сидить чоловік і дивиться. Та й зайшла, гарно балакає, все як... Він і дивиться – у неї ракоциці коров'ячі. Потім казали, що це смерть товаряча. А він каже до жінки: «Жінко, стань-но, іди-но в комору, принось сир, масло, сметану, молоко». Поставили на стіл, вгостили, покладали хліб. Нарізали. А вона так встала. Поїла, та й каже: «Ваша худоба не буде чепана». І в одних в селі у них не згинула ни корова, ни коні, нічого. Худоба (вона не сказала, корова, чи там шо, чи воли). Багато було волів. У мойого прадіда були воли, тому шо вони кращі за коні»* (Східна Волинь) [42, арк. 79].

Певних застережень і заходів дотримувалися й тоді, коли гнали корову до бика. Так, у першій третині ХХ ст. на території Середньої Наддніпряни корову гнали ясельним кілком, «щоб відьма не спортила», «щоб капости не було» (с. Литвинець Канівського р-ну Черкаської окр.) [8, с. 9]. Нині селяни вважають, що корову до бика треба вести мовчки. Вірять, що відповідним способом можна приховати від людей причину прогулянки з коровою, а заодно вберегти тварину від «поганих очей» (Середня Наддніпрянина) [21, с. 14]. На Бойківщині в середині ХХ ст. для того, щоби корови добре парувались з биками, в середині ХХ ст. на Різдвяні свята бойки давали їм їсти середину спеціального обрядового хліба – крачуна (с. Волове Закарпатської обл., тепер – смт. Міжгір'я) [96, с. 206]. *«Давала цілушечку з паски, [...] давала кусочок ковбаси [свяченої трошечки]. Тоді, коли отелиться. Тоді я давала. Паска свячена, і тро-*

шечки ковбаси. Ну мені казали: «Давай так, щоб парувалась бистро, шоб не водив по кілька раз»» (Східна Волинь) [42, арк. 44]. Натомість сучасні волиняни чинять інакше: після того, коли приведуть корову від бика; ставлять біля хліва два наповнені водою відра і тварина має перейти поміж ними (с. Переділи Рівненського р-ну) [40, арк. 58-59].

Українці вважали, що певні прикмети можуть вказувати на ту пору доби, у яку корова приведе теля на світ. Так, у другій половині ХІХ ст. на «перву кутю» зранку йшли до тільної корови дивитися, у яку сторону світу вона лежить головою («мордою»), у таку пору доби приведе теля (Східне Полісся) [128, с. 38].

У дні отелів (чи окотів) українці теж дотримувалися цілого ряду неписаних законів. Насамперед – і це головне правило – заборонялося віддавати будь-що з дому, коли самка отелиться (рідше – окотиться, опороситься, ожеребитися) [14, с. 258-259; 180, с. 40; 38, арк. 30, 52, 87; 39, арк. 7, 9, 12, 13, 26, 29, 31, 34, 37, 46, 51, 53]. Пояснювалося це тим, що «теля буде блудити» (Чернігівська губ.) [128, с. 38]; «*теля буде ходить по двірнях, чи корова буде у кожний подвір заглядать*» (с. Клітище Житомирського р-ну Житомирської обл.) [38, арк. 52]; «*молоко забере* (відьма. – Авт.)» (с. Клітище) [38, арк. 56, 60]; не буде вестися худоба (с. Стара Олександрівка Житомирського р-ну) [38, арк. 69]. Зафіксовано і більш промовисті описи. Наприклад, нічого не можна було видавати: «*потому, шо не буде телятко держаться корови – а шо вже практично. Вже в нас, ото як я ше була там дома, ходила на ферму, доїла корови, отелилася корова. Так не ходила баба ніколи, то прийшла: «Оксаню, дай на зілля мені». Мати взяли – вискочило з голови – дали зілля того. Теличка виросла, я її здала в колгосп. Не держалася табуну – аніяк! Шо заженут – вона собі пошла, й пошла, й пошла. І шо думаєш – мусили держати в хліві. [...] А я хтіла її собі оставити, але не оставила. Думаю, це корова молода, хай йде. Вона худоби не держалася. Ні за шо не буде держа[тися]... От даже квочка... шо прийде хто, як курчата ложаться, то тоже не можна давати. Бо буде квочка вести їх в світи. В світ»* (с. Новоселівка Дубенського р-ну Рівненської обл.) [40, арк. 19].

Для полегшення процесу отелення бойки використовували різноманітні магичні предмети: мотузку з покійника («*шнурком з ніг покійника, котра корова перше телятко родит, обв'язуют – аби вона не билася ногами*» [35, арк. 20]), соломучку зі Святого вечора («*солому на Стефана (9 січня) досвіта збирали, як колядники вийдуть, і до стодоли – потім стелят корові, 'би легко телілася*» [37, арк. 4]), великодній рушник («*як корова не могла розтелитисі розстеляли рушник з кошля, або причіпали корові на ріг*» [36, арк. 8]).

Приплід домашньої тварини був дуже важливою подією у житті українського селянина. Великим нещастям для господарів була та тваринка, яка мала зовнішні дефекти, що спричиняло формування ірраціональних уявлень про «нечистих» тварин: «Корови, коні, воли, коти могли бути упирами. Такі нечисті корови називають маликоватими», тобто з двома серцями, сімома ребрами тощо. Згідно з народними уявленнями, нечиста корова «не плодить телят, не доїться добре. Як згине, то по ній гине сім корів» [5, с. 163].

Ритуальним змістом переважно характеризувався процес першого напоювання тварини (головно корови), яка привела на світ потомство [39, арк. 4, 7, 10, 25, 26, 29, 31, 35, 39, 46]. У 20-х рр. ХХ ст. на теренах Середньої Наддніпрянщини після того, як корова отелиться, її поїли «непочатою» (набраною вдосвіта) водою. Набирали таку воду й напували нею тварину разом зі словесним супроводом. Крім цього, «зчисток» отеленої корови поспіхом, щоб ніхто не бачив, несли на воду [8, с. 9-10]. Шишку зі свяченої паски, шматочок паски або окраєць свяченого житнього хліба давали корові, коли вона отелиться (Слобожанщина) [92, с. 175; 69, с. 98]. Українці Старобільського уїзду отеленій корові давали з'їсти пасхальну шишку, «щоб була смирна» [79, с. 301]. За матеріалами Філарета Колесси, «як корова теле має, то дають ї проскурки тої, що господині при пасці печуть» [178, с. 83]. Останками зі свяченого з великоднього столу обсипали новонароджене теля. Після цього корова вилизувала його (Лубенський у. Полтавської губ.) [64, с. 287]. Наведемо кілька зафіксованих нами описів про те, що саме давали корові їсти після її отелення: *«Отак моя баба робила. Свяченої солі, стакан сахару корові. Це пійло треба зробити, корова отелилась (о, все як не може бути), і напоїла рано, щоб тепленька... [...]». Ше дві неділі до отеління треба дати їй «на кості» жміньку солі, і стакан цукру, щоб вона... укріпилась кость»* (історико-етнографічна Волинь) [42, арк. 44]; *«Дуже, кажуть, добре, так колись моя свекруха робила ше, як корова отелиться. То вода, і три щупки тако житньої муки. З самого жита. [...]». То я знаю, колись моя свекруха, це як отелиться моя корова, то воду несем напувати тепленьку, бо зимою обично телиться. Це ж лютий, січень. То це: «Ой, не забудься хоть кинути три щупки житньої муки». [...]». А чого. Бо так Бог, Святий Дух, і як то є. Отець, Бог і Святий Дух. Значить три. Так як Тройцю ми справляємо оце три, так само й оце. Три щупки треба кинути»* (історико-етнографічна Волинь) [42, арк. 61]; *«Коли корова отелялася, давали пійло їй там. Свячену сіль можна сипле, якщо в тебе була вона. Свячену водичку ляли у пійло, яке ти перший раз напуваєш. Там цукор сипали, яйця били туди, то свячену воду і я ляла, бо мати мені так казала. Зара вже, може, не так. Але пишеться, шо освячене*

тварі... не, нечистим животним: котам, собакам і свиням не мона давати. А корові то можна» (історико-етнографічна Волинь) [42, арк. 73].

Згідно з католицькою традицією, українці західних історико-етнографічних районів (тих, які свого часу входили до складу Австро-Угорської імперії) святкували в четвер одинадцятого дня після П'ятдесятниці день Пресвятої Євхаристії («Божого Тіла»). Цього дня у церкві освячували віночки, які теж давали на спожиток корові, що отелася: *«[Віночки] на Божого Тіла сі святило. А то Божого Тіла є на буднім дни, переважно в четвер. А переноситьсі на неділю. І в неділю святитьсі в церкві. До всього, кажут, вони помічні. Так само – як гром, громи. Якась буря є, або шо. Щипаєсі трошечка. Сего-во кидає сі. І як корова отелитьсі – то так само, щипають з віночків тих, і даєсі до пійла, того, шо даєсі пити її... Свячена вода, і яйці б'ютьсі, і ти віночки (дають тоді. – Авт.). І більше нічого такого не даєсі. Звичайно, перехреститьсі, во. Три рази перехреститьсі, і корові даєсі пити»* (с. Монастирок Золочівського р-ну) [41, арк. 24].

Епізодично в джерелах описані й інші ритуали, приурочені до днів окотів чи отелів. Наприклад, наприкінці ХІХ ст. на Півдні України після того, як корова приведе на світ теля, господині обсівали навколо неї маком, примовляючи: *«Коли цей мак збереш, тоді від моєї корови молоко відбереш»* [53, с. 96, 103; 181, с. 67]. Нині на Волині після отелення корови обкурюють її вим'я зіллям, освяченим на Маковея, а також моляться *«Отче Наш»* [38, арк. 73]. Обкурювали корову і зіллям із Зелених свят: *«Ну, то обкурювали корову після телят, то ходили. Ясінь, який на Зелені свята світять, то там обкурювали [ним] корови»* (історико-етнографічна Волинь) [41, арк. 36].

Коли свійська тварина приводила потомство на світ, зауважували, яким був у цей день місяць на небі. Телята, ягнята, лошата тощо, які народилися при молодикі, за народними повір'ями, «належали звірю», а поросята – відьмі. Таких телят та ягнят зазвичай заколювали на м'ясо, а лошат – продавали або навіть виганяли з двору. Якщо господиня хотіла залишити таке порося собі, то мусила особисто відкусити йому кінчик хвоста. В іншому випадку воно «переходитиме» відьмі (Східне Полісся) [127, с. 254].

Українці одного з уїздів Чернігівської губернії вважали, що коли корова отелить бичка, то даватиме більше молока, ніж якщо приведе на світ теличку. У цьому випадку очікували на більшу кількість молозива [128, с. 38].

Молодняк ВРХ старалися берегти від сторонніх поглядів: *«Буває таке, шо прийдеш... ти прийдеш подивишся, моє телятко маленьке... подивив, позавидував. Та й пішов, воно здохло зразу. Це буває. [...] Сам*

не йди, не завидуй. Мале дитя – й то не завидуй. Не можна. «Ой, яке ти поганюче», хай воно саме краще. А я ж кажу, ой, яке ти гарненьке!» (Східна Волинь) [42, арк. 88].

В українських Карпатах, особливо на Гуцульщині, великого значення у сільському господарстві надавали вівцям. Цьому сприяла кількість високогірних пасовищ – полонин. Відповідно, тут побутувала ціла низка обрядових заборон, які осібно стосувалися вівчарства. Наприклад, стригти овець не годилося в середу і п'ятницю, а також у піст. Підстрижену вівцю не можна було відпускати, не кинувши на неї жмуток зеленої трави, щоб «ся правила, як трава на землі». Ножиці, якими стригли овець, не можна було давати з рук у руки, їх треба було покласти на землю і брати зі землі. Це робили для того, щоб не порізати тварин під час стрижки. Ці та інші скотарські заборони в різних варіаціях занотував у другій половині ХХ ст. український мовознавець Йосип Дзендзелівський [14, с. 259-260]. Мабуть, вівці мали важливе значення і для бойків, зважаючи, зокрема, на обрядодії, які вони виконували на Святий вечір (*«бобом метали круг хати – оби ся так вівці котили, як той біб»*) [37, арк. 7].

Велика рогата худоба – це м'ясо, молоко і тяглова сила для українських селян. І якщо яловичина як м'ясний спожиток слугувала лише альтернативою свинині, а оранка волами відійшла в минуле переважно в першій половині ХХ ст., то молоко завжди було першочерговою мотивацією до утримання та розведення корів. Не випадково навіть у зафіксованих нещодавно оповідках респондентів часто фігурує відьма (чарівниця) – демонологічний персонаж, що має здатність різними способами «відбирати» молоко в чужих корів або применшувати їхні надої. Зауважмо: відьма як об'єкт у сільськогосподарській магії українців не така вже й непересічна «постать», про яку свого часу влучно висловилася Катерина Грушевська: «Маніпуляції і замовляння, якими ділають наші відьми, се все засоби, що в тій або іншій сфері в ріжних обставинах і часах мусіли вживатися всею суспільністю. Тільки згодом широка суспільність або покинула їх, як пережиток непотрібний в новіших умовах, і звертається до нього тільки у виїмкових обставинах, вже за допомогою спеціаліста. Або звела сі практики до традиційних рухів, що не мають майже ніякої сили в буденнім життю, де вони виконуються, і знов таки тільки спеціаліст може надати їм справжнього чародійного «впливу»» [182, с. 12].

Але повернемося до одного із традиційних продуктів тваринного походження – молока, крадіжка якого, згідно з народними уявленнями, була головною справою відьом. Удавалися до різних способів боротьби з цією демонологічною постаттю, коли виявляли проблеми з молоком чи коровою. У локальних джерелах чи не найчастіше описується спосіб бо-

ротьби зі шкідливими наслідками дії відьми, відображений в обряді «цідити молоко на голки» чи «варити цідилку з голками». Зокрема, цідили або лили молоко на серп, сокиру, ніж; кип'ятили молоко на сковороді, доїли корову на гарячу підкову чи на розпечене залізо, пекли молоко цвяхами тощо. Це давало змогу розпізнати відьму-винуватицю або позбутися її впливу зовсім. Описаний спосіб поширений в різних історико-етнографічних районах України, що засвідчують етнографічні матеріали, наявні в джерелах другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. [183, с. 355-356; 128, с. 148; 160, с. 764; 184, с. 217; 185, с. 315; 39, арк. 38; 186, с. 439; 187, с. 57-58; 188, с. 10; 79, с. 290; 189, с. 98; 190, с. 175-176; 191, с. 115; 160, с. 457; 192, с. 33; 111, с. 56; 193, арк. 14].

Волиняни вдавалися до маніпуляцій із голками та цідилкою навіть нині – на початку ХХІ ст. Коли господиня бачить, що корова «зіпсована» відьмою і дає мало молока чи погано доїться, то вона бере голки, настромлює їх на цідилку і проціджує крізь них молоко або варить їх у ньому. Через такі магичні дії відьму пече, і вона спішно приходить до тієї господині, яка здійснює описану обрядодію, просить що-небудь (сірника, хліба, щавля та ін.) у неї. Аби магична дія увінчалася успіхом, відьми не можна нічого давати. Якщо всі народні приписи дотримувалися, то чарівниця просилася і переставала шкодити постраждалим. Кожна оповідь мала свої варіації. Наприклад, для обряду використовували заздалегідь визначену кількість голок (три, сім, дев'ять). Мало значення й те, що це за голки («циганські», зібрані по сусідах, нові з крамниці), на якому вогні вони кипіли (наприклад, на розкладених із пруття різках, якими поганяли худобу на пашу), час виконання (найчастіше вдавалися до здійснення обряду безпосередньо після okazії, спорадично – в Чистий четвер, суботу перед Великоднем, на Трійцю чи на «Купала») [194, арк. 17, 33; 39, арк. 21, 24, 30, 36, 38, 53; 38, арк. 88; 40, арк. 10, 21; 42, арк. 25, 43, 86, 155-156; 90, с. 181-182; 195, с. 8-11]. Подібні маніпуляції з голками та молоком проводили і бойки: *«То треба рано у коновцю роси назбирати, варити, веречи 9 іглів, мурашки-ковалі назбирати з-за ріки, поки то не википит і казати: «Так би тя пекло»* [30, арк. 4].

З метою повернення вкраденого відьмою молока волиняни ще на початку ХХІ ст. вдавалися і до інакших магичних способів: *«Було прошлого року, не стало молока в корови. Корова як махія, вим'я под є як відро, молока нема нічого. То тут сусідка сказала: «Ти о не жалій молоко, візьми вилий в туалет. І дряпачком потовчи, потовчи, (примовляючи. – Авт.) – Хочеш пити молоко, то напийся г***а. – І после стало по-дбавлятися молоко»;* *«до схода сонця доїли і як не стає молока, то брали – вже не шкодували молока – такого віника-драпака, виливали в туалет, і тим віником товкли, і приказували: «Хочеш пити моє молоко, то*

напийся г****м». І перестали так забирати» [40, арк. 26]. Ще один спосіб повернення молока – здійснити обряд обкурювання самої тварини, котра це молоко дає: «Ну, як шось із коровою робиться. Не мона приступити, б'є... Корову держиш, а молока нема. [...]. Накурують худобу. Ну, так як казали, обсівають... сію свячений мак, о. З правого рожка. Бо це мені (прізвище не вказано з конфіденційною метою. – Авт.) казала. Так само моляться «Отче Наш» і «Одстань зла душо од моєї корови! Як изчезаєт дим, так і изчезднут бєси од люблящих Бога!». Так само кажуть: «Іди, зловиш дим, зваж!». Бо це навіть у Біблії є. Чи можна зважити дим, чи можна зловити вітер?» (Східна Волинь) [42, арк. 47-48]. Наведемо і приклад магічного способу, спрямованого безпосередньо на відьму: «Робили борону, мені розказував (імена приховано з метою конфіденційності. – Авт.) старий дід, шо треба зробити борону. Борону зробити од захода сонця до дванадцяти ночі. Всній її зробити! А тоді цю борону отак візьми. Ну скільки там, шість колючків. Вона вся осикова, і зубки осикові, і перехрестя, це ж борона робиться. То встигни її зробити до дванадцяти, і сядь, і тебе вже та зла душа, шо ходить до корови, не бачить. Від захода. Сонце зайшло, і до дванадцяти зроби. А (я, після того, як зробив/зробила борону. – Авт.) сиджу в хліві, і держу [її]. Вона невеличка... Сиджу, хочу побачити, хто мені псує корову! Я сиджу, вона... (відьма. – Авт.), а вона мене не бачить! Он яка властивість [осикової борони]. А на осиці повісився Іюда, через те прокляте дерево» (Східна Волинь) [42, арк. 48].

Магічні дії стосовно молока – характерне явище для українських етнічних земель у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст. Традиційно підсолювали молоко перед тим, як видавати його з дому односельцям (Південь України, Волинь) [168, с. 59; 40, арк. 19]. На Поділлі у принесену банку з-під молока кидали пушку солі й кусочок хліба, «шоб ніхто не відобрав молоко» [48, с. 466]. На історико-етнографічній Волині це саме робили для того, щоб ніхто не підступився до худоби, щоб не нароби́в їй ніякого зла. Крім цього, «це вже як виляв молоко, наприклад, я вам принесла молока, і ви вже мені оддаєте оддачу, то кидаєте кусочок хліба в банку там. Є люди, шо ше й солі трошки сиплять; А даєш, кидаєш вже цю (сіть. – Авт.) хліб, кажуть: «Сіль тобі в очі з твоїми очима!». Щоб нічого не наврочило, то це сіллі кидається» (Східна Волинь) [42, арк. 7]. Інколи ще й приговорювати «сіль тобі печина з твоїми очима», остерігаючись демонологічної загрози (Східна Волинь) [42, арк. 156]. Утім для обрядодії вкидання кусочка хліба та (або) солі більш характерне інше пояснення: «Шоб молоко не переводилося. Наприклад, як оддаєш. Я поїхала до сестри, завезла їй молоко. Вона мені дає (вкидає в банку) кусочок хліба, трошки солі і каже: «Даю тобі хліба і солі, шоб

було в тебе молока тожже доволі»» (Східна Волинь) [42, арк. 146]. У західній частині Кіровоградщини (початок ХХІ ст.) цей хліб із сіллю згодували корові: «Молоко вам принесла жінка, а банку віддаєте, то кидаєте кусочок хліба і солі чуть-чуть. І вона приходить, ця жінка, і дає той хлібчик своїй корові, щоб вона з'їла. І вона з ласкою та корова з'їдає» [48, с. 186]. Подібно згодували своїй корові хліб і сіль з поверненої посудини (Середня Наддніпрянина) [21, с. 16].

Українці бережно обходилися з молочними продуктами. У побуті заборонялося пити молоко з посудини для доїння, їсти чи помішувати молочні продукти гострими предметами [21, с. 16; 128, с. 38]. Молоко посипали сіллю, коли воно збіжить на вогонь, щоб у корови не потріскало вим'я (Південь України) [168, с. 59]. Вим'я корови також могло вкритися струпами, якщо пролити молоко на жар (Ніжинський у. Чернігівської губ.) [127, с. 244]. Перед тим як переносити молоко через дорогу, його також підсолювали (Східне Полісся) [128, с. 72]. У другій половині ХІХ ст. після заходу сонця не годилося давати що-небудь з двору, найпаче молока (Східне Полісся) [128, с. 41]. Навіть нині (на початку ХХІ ст.) побутує заборона давати молоко з хати після заходу сонця: «*Прийшли мольшихи ті во до мене, і кажуть: «Дай молока». Вже вечір був, по заході сонця. Як я дала молока — потім нічо не було. З тиждень... пів літри молока тільки, бо нічо не було молока*» (історико-етнографічна Волинь) [40, арк. 19, 64]. Не давали його також «у празник»: у неділю, на Різдво, на Великдень тощо (Середнє Полісся) [48, с. 121]. Магічні маніпуляції (щоправда, спорадично) проводили також із посудиною з-під молока: «*Як от даєш молоко тобі, я даю в банці молоко. І ти виляла те молоко, вже банки ти не повинна мити*» (історико-етнографічна Волинь) [40, арк. 19].

Жмуток шерсті з коров'ячого хвоста не викидали, а запихали десь у хліві. Це робили для того, щоб не «пропало» молоко (історико-етнографічна Волинь) [38, арк. 73]. В одному з уїздів Чернігівської губернії остерігалися «кришити» над молоком хліб ножем, адже це, згідно з народними уявленнями, могло призвести до того, що корова під час доїння буде непокірною [128, с. 38].

Важливим елементом скотарської звичаєво-обрядової культури українців були замовляння, поширені на українських етнічних теренах у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століть. Словесні примовки до худоби дослідники фіксували ще донедавна, найчастіше у районах гірських масивів українських Карпат і на Поліссі, спорадично – на Півдні України [19; 196, с. 127].

Замовляли від демонологічної загрози, «злих очей», природних хвороб та оказій. Уважалося, що це було найбільш ефективним засобом лі-

кування тварин, знешкодження злих впливів. На кожен випадок були свої замовляння, які супроводжувалися певними ритуальними діями.

Наприклад, у замовлянні «від перепою скотині» згадується св. Миколай, дівка Уляна (веселка) (хутір Гречана Гребля Яготинського р-ну Прилуцької округи) [197, с. 23-24]. У Ніжинському уїзді Чернігівської губернії на зламі століть теж побутувало замовляння від перепою води конем чи волем, щоправда лаконічне [127, с. 235]. Багатим словесним супроводом наповнений ритуал, який здійснювався після отелення корови-первістки українцями Півдня (кінець ХІХ ст.) [181, с. 66-67]. Примо-ви, записані в с. Слободзеї Балтського повіту від українського населення (тепер це територія республіки Молдова – біля Тирасполя) стосуються ситуацій, коли потрібно вберегти корову від чарів, пов'язаних із утратою молока [198, с. 90-92]. У другій половині ХІХ ст. побутували також замовляння «від нападу звірів на худобу», «від крові у коней», «від червів» тощо [111, с. 68-69].

М. Гладкий, характеризуючи скотарські замовляння поліщуків, поділяє їх на три групи: пастівницькі (пов'язані з випасом худоби), пов'язані з молочною продуктивністю корів, пов'язані з народними методами лікування окремих хвороб у тварин. За часовими параметрами здійснення вчений класифікує замовляння як першовигінні, юрїївські й ситуативні [19, с. 274]. Етнолог також зазначає, що замовляння – це цілісне поєднання тексту з певними діями, тому його слід розглядати не як текст, а як явище – акт, обрядодійство [19, с. 273].

Дослідники народної культури поки що мало звертають увагу на питання взаємозв'язку свійських тварин із їхнім покійним власником та персонажами народної демонології. Наприклад, на початку ХХІ ст. у волинян побутувало вірування у те, що худоба може пропасти після смерті господаря: *«як хто вмирає, то беруть за собою»* (с. Дубрівка Звягельського р-ну) [42, арк. 9]. Щоб цього не сталося, то, виносячи труну з покійником, обов'язково зачиняли всі двері, а також скрізь чіпляли червоні стрічки, щоб господар не «забрав» свійських тварин із собою на той світ (с. Тернівка Звягельського р-ну) [42, с. 98-99]. Якщо не можна було нічим зарадити, то худобу «здавали» на забій (с. Дубрівка Звягельського р-ну) [42, арк. 9]. У джерелах кінця ХІХ ст. зустрічаємо нелокалізований опис подібного змісту: *«Худоба, коли умре господар або господиня, плаче та жалує за ними так добре, як діти, а деколи з туги за покійником так чахне, що сама гине»* [5, с. 161]. Ця тема почасти перегукується з уже згаданими вище фольклорними оповідками про те, як воли чи корови балакають між собою у конкретно визначений час народного календаря. Польський етнолог Казимир Мошинський, побіжно згадуючи про те, як «худоба розмовляє між собою людською мовою», звернув увагу на ще один важли-

вий момент. За його словами, в українців існувало вірування, що худоба наділена душею, як і людина. Певні аспекти зазначеної проблематики взаємозв'язку господаря та худоби потребують наукового розв'язку в майбутньому [199, s. 565]. Тематичні підказки криються також у демонологічних сюжетах, народному фольклорі, про які йтиметься далі.

Як вірили українці, опікуватися скотинкою та сприяти благополучному їй розведенню могли різні персонажі, які пов'язані зі сферою «нижчої» міфології, зокрема ласка («*Де ласичка під стайнею сидит, там корова має фayne молоко. Яка ласичка вибігне, така й корова в стайни*» [32, арк. 6]), домашній вуж та змія (на Бойківщині зафіксовані нами розповіді інформаторів про те, що людина-продавець худоби навіть продає її разом з вужем: «*Моя баба пішла купувати корову. Та, що продала ту корову, йшла за коровов зо кільометер. Витягнула з кошiля вужа і він ту корову сцав – тот червак, аж шум з писка летит. Того вужа бахури вбили і корова згинула, бо в'на його вродила – такий був вроджений вуж*» [35, арк. 5]), дух-збагачувач [30, арк. 3, 11]. Натомість волиняни ставилися до ласиці з осторогою: «*Кажуть, шо це ласочка заплітає [гриви]. Уплітають коняці червону ленту. Бо в нас були коні, поки дід був крепкий. [...] То було таке, що. То хтось нам сказав, що візьми туди червону нитку вплети, та й не буде плести*» [42, арк. 45]. Вважалося, що розплітати таку косу не можна, допоки та сама «не розбурається» – щоб не осліп кiнь (Середня Наддніпрянщина) [48, с. 175].

Окрім вужа й ласки, у скотарських віруваннях фігурували й інші персонажі, наприклад, ластівка: «*Кажут, шо як ластовки кладут кубла на хаті, на хліві – то буде добра худоба вестися*»; «*кажуть, як під корову пролетить ластівка, то тоже може молока зменшитися, чи корова заслабнуть*» (Східна Волинь) [40, арк. 23; 42, арк. 25]. У Новомосковському уїзді Катеринославської губернії вірили: якщо ластівка пролетить попід короною, то у тієї домашньої тварини зіпсується вим'я [87, с. 59]. Під час першого вигонку худоби з хліва селяни ставили ключа, «*шоб нічого не підлітало до корови, до вим'я. Є ластівки підлітають, це погано. І ше другі пташки є... Воно портиться вим'я. Прямо доїш, то з кровлею*» (Східна Волинь) [42, арк. 129]. Зв'язок ластівки з худобою очевидний. Ластівка щебече під стріхою господарям, що їх «*коровки ся положили та телята породили*», що «*кобилки ся пожеребили та лошатка починили*», що «*овечки ся покотили та ягнятка починили*», – писав Євген Онацький у одному з томів «Української малої енциклопедії» [200, с. 809].

У ролі демонологічних персонажів часто виступали і самі свійські тварини, скажімо, як в оповідці про барана-чорта: «*До Вересни, отакий потічок є. То каже мені ця баба, де я в неї на квартирі була [...]. Каже, обгороджений у три жердини, [...] і перевіником переплетяно. А тут*

така перелезка, щоб перелізти. І от, каже, скільки хлопці не хтіли украсти яблук. Казали, що геть зломим-розломим, бо не можна яблук вирвати, то геть з голякою озмем. Підійшли з одної сторони садка – баран. «Бе-бе-бе-бе!» Стоїть. Не перелізеши. Прийшли до перелазки – баран тут уже сидить. [...]. (Цей баран. – Авт.) сатана! Не дав (хлопцям яблука рвати. – Авт.). Не дав, і все» (історико-етнографічна Волинь) [42, арк. 80]; «Мати покойна моя розказувала, що їхній батько – дід, їхали десь на базар, чи з гостини ввечорі. Кажут, їхали-їхали – і баран підскочив на фіру. «Ну шо», – кажут. А коні так... аж шлеї вискакуют – не можна утримати. Чувствуют. І, каже, дядько взяв його, погладив: «Баранчику, баранчику! – давайте заберем його». Їхали, їхали, а він, той (дядько. – Авт.) каже: «Баранчик, баранчик...». А той баранчик став казати тоже: «Баранчик, баранчик». То вони як його бурнули з воза – то так аж зашуміло дерево, і коні зразу успокоїлися. А то так не мона було коней тримати. Просто так хрупуть шлеєю на ліцах – держить, каже – не можна втримати» (історико-етнографічна Волинь) [40, арк. 24]; «На потоці лежить баран на дорозі. Ми три насилу взяли 'го на фіру. А як ми були на границі, то той баран взяв та й втік під воду» (Бойківщина) [32, арк. 16]; «Лежить на дорозі баран зв'язаний. Ми посадили на віз, а коні не можуть віз тягти, хоч ми їдемо в долину. З коний піна цяпкає. Ледь дотягли під хату, а воно вискочило, висміяло і побігло» (Бойківщина) [32, арк. 3].

У народній уяві домовик (годованець) фігурував також в образі барана: «Мій тато служив у одного багача. Тато спав у стодолі на сіні. Чує, як баранець стукотит. Знали всі, що в нього (господаря. – Авт.) щось є. І газда все казав: «'Би ви його не чіпали, і він вас не рухне». Як дали солену їду, то всьо, що в яслях було, стояло догори ногами» (Бойківщина) [35, арк. 20]. Людську душу персоніфікували в образі вівці: «Пішла 'м на ягоди, а якась вівця так чупкат за нами – та й іде, та й іде. Прийшли ми вже в село. А в баби були коралі – калинка. Баба то відірвала, а та вівця так пищала – і нема. Бо то на тій поляні поховані були в лісі бандерівці – то душа ходила» (Бойківщина) [37, арк. 2]; теляти: «Мій дідо ходив на ярмарок. Йде з ярмарку, повернув до жсида. Вийшов вже дуже пізно: біжить телятко з ланцом і дідови руки загнуло, крутило ним, бо дідо думав, що то газдівське було. То потім пішли до ворожбитта, а він каже: «Не треба з мерлими стички мати і не треба казати, шо вже 'му зуб загнуло, бо би тобі загнуло» – але дав дідови ради» (Бойківщина) [36, арк. 5].

У другій половині ХІХ ст. демонологічними властивостями наділяли і коня [128, с. 90-91]. Ще нещодавно побутували фольклорні сюжети про людей, котрі мали здатність «зупиняти коней»: «У нас же до колективі-

зації люди мали коні. І от один або [інший каже]: «Я сьогодні пасу цієї ночі в залізних путах твою коняку, а ти цієї ночі будеш мою пасту, бо треба ж оддихнути». Як не крути. Бо прийшов красти коні... а дід старий сидить і чоловіки сидять, каже: «Хлопці, лягайте спати!» Там десь вмоглись, кожухи, ночували літом, і спали. Та й каже: «Діду, що ви хочете, щоб наш...» А була контрабанда. Моя баба казала, була. Крали коней, за границю одправляли, а де та границя – не знаю. Чи вона там була на Білорусію, чи вона була на Польщу, хто його знає. [...]. Каже [дід]: «Лягайте, та й спіть». «Діду, – каже, – зара ондо таке горе, то як же ж, не мона лягати!» – «Лягайте, лягайте!». Коли йдуть удвох [зłodії]. Один за гриву, другий. Посідали на коні. А коні – не з місця! Не рушили! [Бо] дід замовив! Дід сказав хлопцям... чоловікам: «Лягайте!». А сам сидить. Ну та, – каже, – один плигнув з коня, а другий не міг, а той побіг. Вставайте, – каже, – хлопці. А тепер ідіть, йому «подякуйте». – То як узяти, то як одлупили – тоді більш ніхто тих коней не брав» (історико-етнографічна Волинь) [42, арк. 49]; «Був такий чоловік, що міг коні сперти. Але й на то лік був: взяти новий бакал з пивом вдарити до шиї, і той чоловік впаде, що то зробив, і коні рушаться» (Бойківщина) [34, арк. 8].

Окремо варто звернути увагу на постать домовика. У народній уяві цей персонаж наділений подібними до ласки функціями стосовно худоби. Не будемо детально зупинятися на описі домовика, його типажах та характеристиках, адже це окрема тема для досліджень. Звернемо увагу лише на зв'язок домовика з худобою: «Хто знається з їм, то не нашкодить. Колись казали... мати моя розказувала, що колись там якось сусід знався з тим домовиком, то, каже, батько насипле коням овса, а він прийде – вибере, вибере – і тим коням понесе. Після стали свариться з їм. Що в того коні блищат, а в того коні худі» (історико-етнографічна Волинь) [40, арк. 24]. Худоба тієї масті, яка не подобалася домовику, у господарстві не велася (Поділля) [48, с. 10]. Для того щоб «домовик не ганяв» худобу, вішали у хліві мертву сороку (Середня Наддніпрянщина) [48, с. 165].

Отже, можна зробити такі висновки. Скотарська тема у календарно-побутовій обрядовості українців другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. має свою циклічність. Виокремлено два скотарських сезони: пастівницький (активний) і період стійлового утримання худоби (можемо назвати його пасивним). У першому об'єкті обрядодій є господар, худоба, пастух. Це період пастуших свят та дійств, пов'язаних із зеленню. Водночас це також пора боротьби з відьмами та іншою нечистю шляхом застосування апотропеїв, передусім рослинних. Знаменує початок пастівницького сезону перший вигін худоби на підніжний корм. Ритуал першого вигону у тій чи іншій формі побутовував скрізь на території України. Натомість період стійлового утримання худоби переважно характеризується вико-

нанням обрядів у хлівах (стайнях) або поряд із ними, у межах садиби. Ритуальна годівля свійських тварин відігравала особливу роль як у календарно-побутовій, так і в оказійній обрядовостях.

З'ясовано, що скотарська оказійна звичаєвість мала кілька загальних ознак. Зокрема, українці дотримувалися цілого ряду звичаєво-обрядових, магічних дій під час купівлі-продажу худоби. Також уживали певних ритуальних заходів, женучи корову до бика. Встановлено, що дні отелень (окотів тощо) були сповнені магічними практиками. Обрядодії спрямовувалися не лише на свійських тварин, але й на їхнє молоко – один із найважливіших селянських продуктів. Очевидно, що безпосередньо з молоком (а разом і самками свійських тварин, які це молоко давали) пов'язана діяльність відьом. Боротьбу з відьмами як демонологічною загрозою теж можна вважати об'єктом студій над скотарською духовною культурою українців.

Окремим аспектом скотарської обрядовості є замовляння, які переважно супроводжувалися дією, себто були лише одним із компонентів того чи іншого ритуалу. Водночас з'ясовано, що такі замовляння на початку ХХІ ст. побутують уже лише спорадично, що свідчить про повний занепад цього явища під впливом сучасних глобалізаційних і модернізаційних процесів.

Обрядові складові традиційного скотарства українців Східних Карпат у другій половині ХІХ – наприкінці ХХ ст. мали свої яскраво виражені особливості, що зумовлено передусім природо-географічними умовами та кліматом тощо. Наявність відгінних високогірних пасовищ (полонин), залучення більшої кількості людей до пастухування, видова структура худоби тощо – це ті чинники, що зумовили специфіку скотарської звичаєвості українських горян.

З історико-етнологічного погляду тема потребує поглибленої розробки, а також порівняльного наповнення джерелами зі слов'янських, балтійських та германських теренів. Нового осмислення вимагають такі компоненти духовної культури, як зв'язок худоби з померлим господарем, персонажами народної демонології, а також весняно-літні звичаї пастухів та ін.

Результати нашого дослідження можуть бути використані для розробки подальших історичних, етнологічних та економічних студій українського сільського господарства у зазначеному хронологічному проміжку. Аналіз описаних нами повір'їв, вірувань, обрядів та звичаїв дає змогу краще зрозуміти світогляд українського селянина, методи його господарювання. Отож ефективне реформування аграрного сектора неможливе без знання історичних традицій скотарства, зокрема, його місця у народних звичаях та обрядах українського народу.

Література

1. Шнирельман В. А. Скотоводство. *Свод этнографических понятий и терминов* / Под общ. ред. Ю. В. Бромлея, Г. Штробах. Москва : Наука, 1989. Вып. 3. Материальная культура. С. 159–164.
2. Kaindl R. F. Pasterstwo i wierzenia pasterskie u Hucułow. *Lud.* Lwów, 1896. Roczn. II. Dział I. S. 201–210.
3. Narasymczuk R. W., Tabor W. Etnografia połonin huculskich. *Lud.* Lwów–Warszawa–Kraków–Poznań–Wilno, 1937. Serja II. T. XV (XXXV). S. 76–161.
4. Kubijowicz W. Życie pasterskie w beskidach wschodnich. Krakow : Orbis, 1926. 138 s.
5. Лепкій Д. Домашній зв'язок в деяких людських звичаях. *Ватра. Літературний збірник*. Стрий : З друкарні А. Мілера сына, 1887. С. 161–166.
6. Сумцов Н. Ф. Культурні переживання. *Київська старина*. 1890. Т. XXVIII. Февраль. С. 320–333.
7. Ермолов А. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах. С-Петербург, 1905. Т. III. Животный мир в воззрениях народа. 555 с.
8. Добровольський М. Народні повір'я, що відносяться до корови (Матеріали в с. Литвинець, Канівського району, Черкаської округи записав р. 1928 Микола Добровольський. *Побут. Періодичний орган ВУЕТ*. Київ, 1928. Рік I. Ч. 1 (липень). С. 9–12.
9. Мандибуря М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. Київ : Наукова думка, 1978. 191 с.
10. Тиводар М. П. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. : Історико-етнологічне дослідження. Ужгород : Карпати, 1994. 558 с.
11. Тиводар М. П. Весняні скотарські свята, обряди та вірування українських Карпат (друга половина XIX – середина 40-х років XX ст.). *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 5. С. 32–39.
12. Тиводар М. Традиційне скотарство бойків Закарпаття XIX – першої половини XX ст. *Українська культура: з нових досліджень. Збірник наукових статей на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття*. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. С. 420–439.
13. Кирчів Р. Ф. Релікти юріївської обрядовості в українських Карпатах. *Народна творчість та етнографія*. 1985. № 2. С. 38–43.
14. Дзензелевский И. А. Запреты в практике карпатских овцеводов. *Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели*. Москва : Наука, 1984. С. 256–277.
15. Глушко М. Віл у різдвяно-новорічній обрядовості українців: реконструкція первісного образу та історичного змісту. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 399–425.
16. Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 448 с.
17. Гладкий М. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX – першої половини XX ст. : історико-етнографічне дослідження. Дрогобич : Вимір, 2007. 198 с.
18. Гладкий М. Традиції першого вигону худоби в поліщуків. *Народознавчі Зошити*. 1996. № 2. С. 130–135.
19. Гладкий М. Скотарські замовляння поліщуків. *Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Вип. 2. Овруччина. С. 273–292.
20. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 424 с.

21. Кухаренко С. Худоба в повір'ях і магії селян сучасної України. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 27. С. 13–24.
22. Красиков М. Українські народні звичаї, пов'язані з купівлею корови: сучасна магична практика. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2010. № 6. С. 62–67.
23. Войтович Н. Традиційні магично-ритуальні способи захисту домашньої худоби на теренах Бойківщини. *Народознавчі зошити*. 2015. № 5. С. 1028–1033.
24. Баглай М. Скотарські мотиви в літній обрядовості волинян Житомирщини. *Народознавчі зошити*. 2015. № 4. С. 818–824.
25. Пуківський Ю. Весняні скотарські звичаї та обряди українців Покуття (за матеріалами із Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). *Народознавчі зошити*. 2017. № 2. С. 305–310.
26. Макарчук С. А. Історико-етнографічні райони України : навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 352 с.
27. Глушко М. Історико-етнографічне районування України: сучасний стан і наукові перспективи. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 3. С. 9–20.
28. Глушко М. Підгір'я – окрема етнографічна одиниця України? *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 299–318.
29. Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століть). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 179–214.
30. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі. – Архів ЛНУ ім. І. Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 207-Е, 12 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Сколівському р-ні Львівської обл.)
31. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 208-Е, 8 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Старосамбірському р-ні Львівської обл.)
32. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 209-Е, 30 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Турківському р-ні Львівської обл.)
33. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 210-Е, 23 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Міжгірському р-ні Закарпатської обл.)
34. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 211-Е, 19 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Долинському р-ні Івано-Франківської обл.)
35. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 214-Е, 20 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл.)
36. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 215-Е, 17 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Рожнятівському р-ні Івано-Франківської обл.)
37. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 216-Е, 9 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Сколівському р-ні Львівської обл.)
38. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 486-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Традиційне скотарство українців», зафіксовані студентом другого курсу Пожоджуком Дмитром Дмитровичем 2–16 липня 2013 р. у Черняхівському, Володарськ-Волинському та Червоноармійському районах Житомирської області), 120 арк.
39. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Традиційне скотарство українців», зафіксовані студентом третього курсу Пожоджуком Дмитром Дмитровичем 3–14 липня 2014 р. у Хмельницькому районі Вінницької області), 56 арк.

40. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 590-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Традиційне скотарство українців», зафіксовані студентом п'ятого курсу Пожоджуком Дмитром Дмитровичем 29 червня – 7 липня 2016 р. у Луцькому районі Волинської області; у Демидівському, Дубенському, Млинівському, Рівненському районах Рівненської області), 91 арк.

41. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 670-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Скотарство у календарно-побутовій обрядовості», зафіксовані аспірантом I року навчання Пожоджуком Дмитром Дмитровичем 26 червня – 1 липня 2018 р. у Буському та Золочівському районах Львівської області), 41 арк.

42. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Традиційне скотарство у календарно-побутовій обрядовості волинян», зафіксовані аспірантом другого курсу Пожоджуком Дмитром Дмитровичем 20–29 червня 2019 р. у Баранівському та Новоград-Волинському районах Житомирської області, Шепетівському районі Хмельницької області), 160 арк.

43. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 678-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Скотарство у календарно-побутовій обрядовості», зафіксовані аспірантом II року навчання Пожоджуком Дмитром Дмитровичем 7 листопада 2018 р. у Кам'янка-Бузькому районі Львівської області), 13 арк.

44. Пожоджук Д. «Йде в Божу путь!» Традиція першого вигону худоби на пашу у волинян. *Вісник Львівського університету : Серія історична*. Львів, 2017. Спецвипуск. С. 881–899.

45. Копержинський К. Господарчі сезони у Слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовості). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. Київ, 1928. Вип. 1. С. 57–94.

46. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17., спр. 549-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Традиційна весняна календарно-побутова обрядовість українців», зафіксовані студенткою третього курсу Фединою Галиною Іванівною 4–12 липня 2015 р. у Буському, Бродівському та Золочівському районах Львівської області), 160 арк.

47. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 332-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Традиційне скотарство українців», зафіксовані студенткою третього курсу Демцюх Надією Михайлівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області), 33 арк.

48. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / голов. ред. Г. Скрипник. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2017. Т. 7 (Господарські заняття, промисли та ремесла). 496 с.

49. Данильчик Л., Костючок П. Залишки господарсько-побутових магічних дій на Опіллі. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2010. Вип. XVIII. С. 127–132.

50. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: Матеріали польових досліджень. Рівне : видавець Олег Зень, 2008. 200 с.

51. Шмайда М. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. Братіслава : Словацьке педагогічне видавництво; Пряшів : Відділ української літератури, 1992. Т. I. 502 с.

52. Горошко Л. Символіка води в обрядовій традиції жителів Черкащини. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. 256 с.

53. Чернявская С. А. Обряды и пѣсни с. Бѣлозерки Херсонской губ., зап. Соф. Андр. Чернявской. *Сборник Харьковскаго Историко-Филологическаго общества. Труды Педагогическаго Отдѣла*. Харьков, 1893. Т. 5. Вып. I. Отд. I. С. 82–166.

54. Зубрицький М. Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тижні і до рокових свят (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. III. С. 33–60.

55. Хобзей Н. Гуцульські світи. Лексикон / Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 668 с.

56. Зубрицький М. Годівля, купно і продаж овець у Мшанци старосамбірського повіту. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1905. Т. VI. С. 1–40.
57. Гошко Ю., Тиводар М. Традиційне скотарство лемків. *Лемківщина: історико-етнографічне дослідження: у 2-х т.* / відп. ред. Ю. Г. Гошко, С. Павлюк. Львів : ІН НАН України, 1999. Т. 1 (Матеріальна культура). С. 162–182.
58. Кожолянко О. Календарні свята та обряди українців Буковини: семантика і символіка. Вид. 2-ге, зі змінами. Чернівці : Друк Арт, 2014. 384 с.
59. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2 т. Мюнхен : Українське видавництво, 1958. Т. II: Літо. Осінь. 280 с.
60. Галайчук В., Ципишев С. Традиційні календарно-побутові звичаї та обряди Східного Полісся (на польових матеріалах з Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). *Народознавчі зошити*. 2019. № 5. С. 1305–1330.
61. Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. 592 с.
62. Курочкін О. В. Обрядовість. Календарні свята і обряди. *Поділля: Історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. А. П. Пономарьов. Київ : Доля, 1994. С. 358–385.
63. Каминській В. Праздник Пасхи в селѣ Косареѣ Дубенскаго уѣзда, Волинской губернии. *Кіевская старина*. 1906. Т. ХСII. Кн. 3–4 (март–апрѣль). Отд. I. С. 299–320.
64. Милорадович В. П. Житъе-бытѣ лубенскаго крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ : Либідь, 1991. С. 170–341.
65. Левицькій А. Церковно-приходская лѣтопись села Глубочка, Житомирскаго уѣзда Волинской епархіи. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. № 34 (1 Декабря). Часть неофициальная. С. 1197–1201.
66. Доманицький В. Народній календар у Ровенським повіті, Волинської губернії. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1912. Т. XV. С. 62–89.
67. Ефремов Е. В. Церковно-историческое и статистическое описание Александроневской церкви и прихода села Средняков, Гадячскаго уѣзда, Полтавской епархіи. *Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости*. 1906. № 10. Часть неофициальная (1 апрѣля). С. 509–520.
68. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ : НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016. Т. 6 (Календарна обрядовість). 400 с.
69. Иванов П. В. Жизнь и повѣрья крестьян Купянскаго уѣзда, Харьковской губернии. *Сборник Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества*. Харьков : Печатное Дѣло, 1907. Т. XVII. 216+IX с.
70. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. Львів : Сполом, 2015. 228 с.
71. Kolberg O. Chełmskie. Obraz etnograficzny [Z materyałów pośmiertnych wydał Dr. I. Kopernicki]. Kraków : Drukiem Wł. L. Anczyca i spółki, 1891. Т. II. 265 s.
72. Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар. Київ : Мистецтво, 1993. 207 с.
73. Галайчук В. Народний календар Зарічненщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2013. Вип. 14. С. 43–83.
74. Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині. Львів : Ліана-М, 2015. 312 с.
75. Галайчук В. В. Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів : дис. на зд. доктора іст. наук: 07.00.05. Львів, 2021. 528 с.
76. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархіи. Почаев : Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1899. Т. IV: Староконстантиновскій уѣзд. 928 с. + VI с.
77. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 533-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна медицина та ветеринарія», зафіксовані студенткою третього курсу Редько-

вич Соломією В'ячеславівною 3–16 липня 2014 р. у Хмільницькому районі Вінницької області), 76 арк.

78. Малинка А. Н. Этнографическія мелочи (Из мѣстечка Веркiевки, Нѣжинскаго уѣз., Черниговской губ.) *Этнографическое обозрѣніе*. 1898. Год 10. Кн. XXXVI. № 1. С. 159–163.

79. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографіи края / под редакціей В. В. Иванова. Харьков : Типографія Губ. Правленія, 1898. Т. I. XXXII+1013 с.

80. [Яковлев Г. А.] Пословицы, поговорки, крылатыя слова, примѣты и повѣрья, собранныя в слободѣ Сагунах, Острогожскаго уѣзда. *Живая Старина*. 1905. Год XIV. Вып. I–II. С. 141–180.

81. Горошко Л. Звичаєво-ритуальні чинності з водою у сфері скотарства (карпатський терен). *Українська культура: з нових досліджень. Збірник наукових статей на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття*. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. С. 440–448.

82. Бугера І. Звичаї та вірування Лемківщини. *Бібліотека Лемківщини*. Львів : Наш Лемко, 1939. Ч. 15. 40 с.

83. Вархол Н. Народна демонологія українців Словаччини. Свидик [б. в.], 2017. 448 с.

84. Вархол Н. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. Пряшів-Едмонтон : ЕХСО s. r. o., 2002. 152 с.

85. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 334-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Весняна календарна обрядовість українців», зафіксовані студенткою третього курсу Дудою Ольгою Іванівною з 5 по 20 липня 2010 р. у Горохівському р-ні Волинської обл.), 33 арк.

86. Галайчук В. Народний календар Березнівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2019. № 4. С. 951–1000.

87. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русскій край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдѣл. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. III: Народный дневник. VIII+486 с.

88. Вовк Ф. К. Етнографічні особливості українського народу / Ф. К. Вовк. Студії з української етнографії та антропології: нова редакція / передм. О. Г. Таран; прим. О. Г. Таран, С. Л. Маховської, Ю. С. Буйських; упорядн. О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. С. 57–220.

89. Народная медицина, заговоры и бытовая магия Вольнской губернии (по материалам М. Ф. Кривошапкина из архива РГО). Публикация и комментарии Т.А. Агапкиной. *Славянские архаические ареалы в пространстве Европы. Колл. монография* / Отв. ред. С. М. Толстая. Москва : Индрик, 2019. С. 385–416.

90. Кривенко А. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2020. 280 с.

91. [Ilkiewicz] M. Zabobony istniejące między ludem prostym w Galicyi. *Rozmaitości: pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej*. 1836. № 27 (2 Lipca). S. 217–218.

92. Дикарiв М. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1905. Т. VI. С. 114–204.

93. Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). Київ : Всеукраїнська академія наук, 1930. 80 с.

94. Гринченко Б. Д. Етнографическіе матеріалы, собранные в Черниговской и сосѣдних с ней губерніях. Чернигов : Типографія Губернскаго Земства, 1895. Вып. 1. IV+308 с.

95. Франко І. Людові віруваня на Підгіррю. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. V. С. 160–218.

96. Богатырев П. Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья / П. Г. Богатырев. Вопросы теории народного искусства. Москва : Искусство, 1971. С. 167–296.

97. Онищук А. Звичаї й віруваня привязані до поодиноких днів у році, записав у 1907–10 р. в Зелениці, Надвірнянського пов. Антiн Онищук, народ. учитель. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1912. Т. XV. С. 1–61.

98. Купчанко Г. Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ. Кіев : Типографія М. П. Фрица, 1875. 83 с.
99. Бѣньковскій И. Суд св. Юрія (из народных уст). *Кіевская старина*. 1902. Т. LXXVII. Июнь. Отд. II. С. 163–165.
100. Несторовскій П. А. Бессарабскіе русины. Историко-этнографическій очерк. Варшава : Сатурн, 1905. 176 с.
101. Р-ук. Краткое описаніе села Данкоуц, Хотинскаго уѣзда. *Кишиневскія епархіальныя вѣдомости*. 1889. № 17 (1 сентября). Отдѣл неофициальный. С. 724–738.
102. Долинскій С. Этнографическія свѣдѣнія, собранныя в м. Загнитковѣ Ольгопольскаго уѣзда. *Подольскія Епархіальныя вѣдомости*. 1887. № 43. Отдѣл неофициальный (24 Октября). С. 977–985.
103. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów : z drukarni ludowej pod zarz. st. Baylego, 1899. XVI+496 s.
104. Сікиринскій О. В. Звичаї та повір'я на Юрія в с. Глибокояр (Бадерево) на Одещині. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук*. Одеса : Видання Одеської комісії краєзнавства при ВУАН'І, 1924. Ч. 1. С. 23–24.
105. Сумцов М. Ф. Слобожане. Исторично-Етнографична Розвідка. Харків : Союз, 1918. 240 с.
106. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 452-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Літня календарно-побутова обрядовість українців», зафіксовані студенткою другого курсу Завінською Анастасією Олегівною 4–13 липня 2012 р. у Кам'янка-Бузькому районі Львівської області), 31 арк.
107. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 188-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Літня календарна обрядовість», зафіксовані студенткою другого курсу Рогашко Іриною Леонідівною 11–25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області), 73 арк.
108. Зеленин Д. К. Описаніе рукописей Ученаго архива Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Петроград : Типографія А. В. Орлова, 1914. Вып. 1. С. 1–483.
109. Зеленин Д. К. Описаніе рукописей Ученаго архива Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Петроград : Типографія А. В. Орлова, 1915. Вып. 2. С. 485–988.
110. Кривенко А. Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян (на основі польових етнографічних матеріалів). *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 46–52.
111. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русскій край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдѣл. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. XXX+467 с.
112. Вархол Й. Календарна та сімейна обрядовість українців Словаччини. Київ : Видавництво ІМФЕ, 2019. 268 с.
113. Пожоджук Д. Культ свійських тварин у зеленосвятській обрядовості волинян. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 3. С. 19–33.
114. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія», зафіксовані студенткою другого курсу Оніщук Людмилою Василівною 11–25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області), 65 арк.
115. Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2012. Т. 2. Демонологизация умерших людей. 800 с.
116. Косач-Кривинюкова О. З подорожі до волинського села. *Побут. Періодичний орган ВУЕТ*. Київ, 1929. Ч. 4–5. С. 25–29.
117. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х років ХІХ століття у записі Михайла Пйотроковського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка / післям. К. Кутельмаха*. Львів, 1995. Т. 230: Праці Секції етнографії та фольклористики. С. 303–350.

118. Stołyhwo K. Gańś wierzeń i praktyk z powiaty Owruckiego i z Berdyczowa. *Wisła*. 1902. T. XVI. Zesz. VI. S. 797–798.

119. Крачковский Ю. О. Быт Западно-Русскаго селянина. *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете 1873 г. кн. 4-я*. Москва : В Университетской типографии, 1874. 212 с.

120. Петров Н. О народных праздниках в Юго-Западной России. (Продолжение.). *Труды Киевской духовной академии*. Киев, 1871. Т. IV (Октябрь). С. 3–39.

121. Етнографічний образ українців зарубіжжя. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Ч. 1. Культура життєзабезпечення та традиційні соціонормативні практики / голов. ред. Г. Скрипник. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2019. Ч. 1. (Культура життєзабезпечення та традиційні соціонормативні практики). 676 с.

122. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałow zebranych przez p Zofije Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krakowej*. Kraków, 1887. Т. XI. Materyjały etnologiczne. S. 130–229.

123. Brykczyński A. Zapiski etnograficzne z Polesia Wołyńskiego. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Krakow, 1888. Т. XII. Materyjały etnologiczne. S. 81–102.

124. Бѣльскій С. Деревня Ковали Житомирского уѣзда в Маѣ 1909-го года. *Труды Общества Изслѣдователей Воыни*. Житомир : Электрическая типография М. Дененмана, 1910. Т. III. Отд. 3. С. 1–30.

125. Боцяновскій В. В. Веснянки, Петривки и Купальныя пѣсни. *Живая старина*. 1894. Год IV. Вып. I. С. 83–89.

126. Абрамов И. По воынским захолустьям. (Эскизы из дорожнаго альбома). *Живая старина*. 1906. Год XV. Вып. II. Отд. I. С. 155–169.

127. Малинка А. Н. Сборник матеріалов по малорусскому фольклору (Черниг., Воынск., Полтавск. и нѣкот. др. губ.). Чернигов : Типография Губернскаго Земства 1902. 388 с.

128. Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусскіе разказы, сказки и пр. *Приложение к № XII «Земскаго Сборника» 1900 г.* Чернигов, 1900. 488 с.

129. Свенціцка А. Петриковання в Улицьку, п. Рава руська. *Матеріяли до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. С. 297–298.

130. Охримович С. Петриковання у селі Корчині, Скільського повіту (Бойківщина). *Матеріяли до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. С. 299–300.

131. Драган М. Петрування в Тустановичах, п. Дрогобич. *Матеріяли до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. С. 301.

132. Пеленський Є. Ю. Петриковання в м. Миколаєві н/Дністром (1922 р.). *Матеріяли до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. С. 300–301.

133. Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. Вінніпег-Торонто : [б. в.], 1962. Т. III. Весняний цикл. 372 с.

134. Коваленко Н. Д. Етнолінгвістика. Традиційні календарні обряди: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 116 с.

135. Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. Вінніпег-Торонто : Український Національний Видавничий Комітет, 1963. Т. V. Осінній цикл. 288 с.

136. Охримович В. Знадоби для пізнання народніх звичаїв та поглядів правних. *Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору* / Видає Ольга Франко. Львів, 1895. Т. III. С. 387–401.

137. Глушко М. Походження «полазника» як звичаю зимової календарної обрядовості українців (нова концепція). *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 3. С. 83–89.

138. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 181-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Зимова календарна обрядовість», зафіксовані студенткою другого курсу Гентош Ілюною Вікторівною 11–25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області), 73 арк.

139. Piotrowski W. Nowy Rok na Ukrainie. *Ziemia. Tygodnik krajoznawczy ilustrowany*. 1912. Rok III. № 1 (6 stycznia). S. 14.
140. Романів М. Г. Свято Введення у народних віруваннях українців Покуття. *The 1st International scientific and practical conference "The world of science and innovation" (August 19-21, 2020)*. London : Cognum Publishing House, 2020. P. 408–414.
141. Медведик П. Село Жабиня на Зборівщині. Весілля. Народні звичаї та обряди. Тернопіль : Лілея, 1996. 224 с.
142. [Кульчицькій С. О.] О суѣверіях, обычаях, повѣріях и примѣтах жителей села Ставучан хотинскаго уѣзда. *Кишиневскія епархіальныя вѣдомости*. 1873. № 17 (1–15 сентября). Отдѣл неофициальный. С. 626–630.
143. Rokossowska Z. Pojęcia o przyrodzie. Jurkowszczyzna w pow. Zwiąhelskim. *Wisła*. 1900. T. XIV. Zesz. VI. Listopad-Grudzień. S. 774–778.
144. Kolbuszowski E. Materiały do medycyny i wierzeń ludowych według opowiadań Demka Żemeli w Zaborzu w pow. rawskim. *Lud*. Lwów, 1896. Roc. II. S. 157–163.
145. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław-Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1974. T. 49: Sanockie–Krośnieńskie. Cz. I. 552 s.
146. Kolberg O. Chełmskie. Obraz etnograficzny. Kraków : W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. T. I. 369 s.
147. Гудченко З. Життєвий простір поліщукув (за спогадами переселенців із зони ЧАЕС). *Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць*. Київ, 2014. Вип. 13 (16). С. 121–128.
148. Глушко М. «Дід» – традиційний хліборобський атрибут різдвяно-новорічних свят українців Надсяння. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 6. С. 31–41.
149. Горбаль М. Різдвяна обрядовість Лемківщини: семантика, типологія, етнічний контекст. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2011. 199 с.
150. Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. Київ : Наукова Думка, 1978. 192 с.
151. Косич М. Н. Литвины-Бѣлорусы Черниговской губернии, их быт и пѣсни. (Окончаніе). *Живая старина*. 1901. Год XI. Вып. III–IV. Отд. II. С. 1–88.
152. Галайчук В., Ципишев С. Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. № 6. 2020. С. 1454–1483.
153. Рождественскіе праздники в Подляшѣ. *Холмско-Варшавскій епархіальный вѣстник*. 1896. № 24 (15 декабря). Отд. II. С. 442–445.
154. Глушко М. Традиційні звичаї та обряди Свят-вечора українців Надсяння. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6. С. 1320–1330.
155. Бодак Я. Календарні свята, обряди, пісні Горличчини (Лемківщина). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 66–77.
156. Бучинский М. Церковно-приходская летопись Георгиевской церкви села Жадковки. URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/cerkovno-prihodskaya-letopis-georgievskoy-cerkvi-sela-zhadkovki> (дата звернення 5.05.2023).
157. Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1930. T. I. S. 94–106.
158. Dobrowolski S. J. Lud hrubieszowski. (Dokończenie). *Lud*. Lwów, 1895. Roc. I. S. 244–256.
159. Ткачев Г. Етнографическіе очерки Богучарскаго уѣзда. *Памятная книжка Воронежской губернии на 1865–1866 г.* Воронеж, 1867. С. 159–232.
160. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання / голов. ред. Г. Скрипник. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2020. Т. 9 (Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання). 943 с.

161. Свирида Р. Українська коляда на теренах Полісся й Наддніпрянщини. *Одеські етнографічні читання. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу*. Одеса, 2011. С. 278–287.
162. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2 т. Мюнхен : Українське видавництво, 1958. Т. I: Зима. Весна. 310 с.
163. Руденко Ю. М. Оберегове призначення стрітенської свічки як основної ритуальної захисниці. *Беларусь в современном мире : материалы XIII Междунар. науч. конф. студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых, Гомель, 21–22 мая 2020 г.* Гомель : ГГТУ ім. П. О. Сухого, 2020. С. 180–183.
164. Васильев М. К. Украинскія легенды и вѣрованія, связанная с именами нѣкоторых святых. *Этнографическое обозрѣніе*. 1895. Год 7. Кн. XXVII. № 4. С. 126–128.
165. Бѣньковскій И. Народныя повѣрія, суевѣрія и примѣты, пріуроченныя к «Благовищенію». (Записаны в волинск. губ., в уѣздах: заславл., староконстант. и ковельском и подольской губ. каменецкій уѣзд). *Кіевская старина*. 1903. Т. LXXXI. Май. Отд. II. С. 98–100.
166. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. І. Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 114-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Місце свійських тварин в календарній обрядовості селян України», зібрані у Жовківському і Сокальському районах Львівської області 19–23 липня 2005 року Хомин Наталією Андрійовою), 12 арк.
167. Краснокутскій А. Со слов сельской бабки. *Кіевскія епархіальныя вѣдомости*. 1880. № 26 (25 іюня). Часть неофициальная. С. 3–7.
168. Ястребов В. Н. Матеріали по етнографіи Новороссійскаго края, собранные в елисаветградском и александрійском уѣздах херсонской губерніи. Одесса : Типографія Окружнаго Штаба, 1894. 202 с.
169. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губерніи, составленныя в 1846 году. В трех частях. Часть II. Полтава : Типографія Губернскаго Правленія, 1849. Ч. II. IV+384 с.
170. Калюжний Н. Деякі вірування в селі Озерянці (Галичина), прив'язані до днів церковного року. З паперів Ф. Ржегоржа. *Науковий збірник за рік 1927. Записки Українського Наукового Товариства в Києві тепер історичної секції Української Академії Наук*. Київ, 1927. Т. XXIV. С. 134–141.
171. Главацька Л. Весняні скотарські народні звичаї та обряди бойків. (Кінця ХІХ середини ХХ ст.). *Одеські етнографічні читання. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу*. Одеса, 2011. С. 81–89.
172. Муравський шлях – 97: матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Краси́ков М. М, Олійник Н. П, Осадча В. М, Семенова М. О. Харків : Харківський Державний Інститут Культури, 1998. 359 с.
173. Пожоджук Д. Торгівля домашньою худобою у волинян: звичаї та повір'я. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 2. С. 88–95.
174. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Том 2 / упорядн. О. Рубан, наук. ред. Г. Довженок. Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2009. Т. 2. 643 с.
175. Юрченко В. Народні звичаї на ярмарках Слобідської України. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 5. С. 84–85.
176. Юрченко В. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 24. С. 119–125.
177. Краси́ков М. Українські народні звичаї, пов'язані з купівлею корови: сучасна магична практика. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 6. С. 62–67.
178. Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю. В с. Ходовичах стрийського повіту. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. V. С. 76–98.
179. Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту. *Матеріали до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. С. 321–352.

180. Абрамовъ И. Черниговскіе молороссы. Быть и пѣсни населенія Глуховскаго уѣзда (Этнографическій очеркъ). С.-Петербург : Типо-Литографія В. О. Пасторъ, 1905. 41 с.

181. Ястребов В. О стельной коровѣ. *Кіевская старина*. 1897. Т. LVII (май). Отд. II. С. 66–67.

182. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. Київ, 1927. Вип. 1–3. С. 9–42.

183. Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Традиційні народні знання: історія і розвиток. *Поділля: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. А. П. Пономарьов. Київ : Доля, 1994. – С. 324–358.

184. Знадоби до галицько-руської демонології / зібрав Володимир Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів, 1904. Т. XV. [3]+272 с.

185. Конєва Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків. *Холмищина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. В. Борисенко. Київ : Родовід, 1997. С. 310–315.

186. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ : Либідь, 1992. С. 430–497.

187. Зайковская С. А. Скотоводческая магия в украинском анклавe (Самойловский р-н, Саратовской обл.). *Живая старина*. 2014. № 4. С. 57–59.

188. Борисенко В. Матеріали етнографічної комісії ВУАН – важливе джерело для дослідження традиційної культури 1920 – 1930-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини). *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Вип. 62. С. 7–14.

189. Знадоби до української демонології. Т. II. Вип. 2 / зібрав Володимир Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIV. XXIV+280 с.

190. Новицький Я. Духовний мір в представленні малорусскаго народа. *Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии*. Екатеринослав, 1912. Вып. 8. С. 161–184.

191. Усна історія степової України / голов. ред. А. Бойко. Запоріжжя : АА Тандем, 2010. Т. 9. 412 с.

192. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з угорської Русі. *Етнографічний збірник*. Львів, 1896. Т. II. С. 1–38.

193. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 454-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія українців», зафіксовані студенткою другого курсу Когут Наталією Василівною 4–13 липня 2012 р. у Яворівському районі Львівської області), 24 арк.

194. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зафіксовані студенткою третього курсу Когут Наталією Василівною 6–20 липня 2011 р. у Бродівському районі Львівської області), 84 арк.

195. Пожоджук Д. Д. Голки в обряді скотарської магії волинян. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки»*. Харків, 2021. Вип. 32. С. 6–16.

196. Усна історія степової України / голов. ред. П. Сохань, В. Солдатенко, В. Смолій. Запоріжжя : АА Тандем, 2012. Т. 10. 536 с.

197. Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. Київ : ВУАН, 1928. 135 с.

198. Кобилянська А. І. Примови, записані в с. Слободзеї, б. Балтського повіту. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. Одеса : Видання Одеської комісії краєзнавства при УАН'І, 1925. Етнографічно-лінгвістична секція. С. 90–92.

199. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Kraków : Polska akademja umiejętności, 1934. Cz. II: Kultura ducowa. 725 s.

200. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. 6: Літери Ком–Л. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, 1960. Кн. 6. С. 695–820.

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-2>

1.2. Шульський М.Г.

Архітектор за дипломом, економіст-організатор за покликанням

Громадсько-економічна діяльність інж. Нагірного була занадто різноманітною. Її методи часто мусіли бути своєрідними, не раз відбігали від кооперативного ідеалу, якому він, безперечно, намагався служити...

І. Витанович

Однак саме він один з перших ознайомив галичан з кооперативною ідеєю, а крім цього, упродовж кількох десятків років був визнаним лідером українського суспільно-економічного руху в Галичині.

Р. Пастушенко

Слова, винесені в епіграф цієї публікації, найбільш повно відображають різноманіття діяльності В. Нагірного, яка відзначалася охопленням різних сфер діяльності, з одного боку, та глибиною проникнення в їх зміст і суть, з іншого. Це характеризує В. Нагірного як невтомного громадського діяча другої половини XIX і початку XX століть. Його сфера зацікавлень не обмежувалася архітектурою, був також активним в організації широкої громадсько-економічної роботи, кооперативної зокрема.

У одній публікації, безумовно, неможливо охопити весь спектр різнобічної діяльності В. Нагірного. Адже для цього необхідно проводити масштабні дослідження монографічного характеру. Ми проаналізуємо лише деякі аспекти його громадсько-економічної діяльності, зацентрувавши увагу на організації та налагодженні роботи кооперативних товариств. Життя і діяльність В. Нагірного досліджувалася в хронологічно-історичному порядку з використанням діалогового методу дослідження. Його суть полягає в тому, що ми формулюємо конкретні запитання, відповіді на які шукаємо в аналізованому джерелі. У нашому випадку це публікація Р. Пастушенка [8]. Отож, у таблиці 1.1 подано матеріали, які інформують про перші життєві кроки В. Нагірного, уродженця с. Гірне Стрийського повіту, що на Галичині (тепер Стрийського району Львівської області). Прізвище Василя і село, де він з'явився на світ, мають один корінь. Доречно нагадати, що у багатотомному виданні про міста і села України сказано, що село «Гірне (до 1945 року – Гурне) –

Перші кроки життєвого шляху В.Нагірного [8, с. 72-73]

№ п/п	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1	Звідки родом походив В. Нагірний і хто були його батьки?	Родом В. Нагірний з с. Гірне в Стрийського району Львівської області. Його батьки – Степан та Ганна Нагірні – були селянами середнього достатку: мали ґрунт, дві пари волів, пару коней та іншу худобу.
2	Як починалися і проходили його дитячі роки?	Мати Василя померла, коли йому було лише півтора року, тож “початки домашнього виховання” дала йому бабуся, в домі якої минуло дитинство. Тут він почув від родичів розповіді про тяжке життя селян у часи панщини, а сльози, що з’явилися на очах оповідачів та слухачів, пам’ятав до своїх старечих літ.
3	Як відізвався В. Нагірний про свою бабуся у своїх споминах?	“Ці оповідання неграмотної старої жінки, – писав В. Нагірний у “Споминах”, – були мені заборолом при неодній спокусі, що лучалася мені в моїм житті, де показувано мені світлу будучину, щоб лише виректися своєї віри й народности. Вони дали напрям моєму життю”.
4	В яких навчальних закладах навчався В. Нагірний?	У 1859 р. після чотирирічного навчання в місцевій церковно-приходській школі батько віддав Василя до “реальної школи” в Стрию, директором якої тоді був о. Лев Шанковський
5	Як сприймав сільський хлопець місто?	Місто для сільського хлопця, очевидно, було новим світом, який вимагав дисципліни, послуху і терпіння, навчав гнучкості й компромісу і, як з’ясувалося згодом, дуже неприязним
6	Що сталося згодом і як він про це написав у своїй «Автобіографії»?	Через рік помер батько, його майно роздробилося поміж п’ятьма дітьми і 13-річний Василь опинився сам на сам з життям і практично без засобів до існування. “От сего часу по даний, – писав він в “Автобіографії”, був я сам собі, бо 70-літня бабка, не маючи жадного власного майна, не могла мені допомагати”.
7	Як заробляв В. Нагірний собі на прожиття?	На прожиття хлопець заробляв в основному репетиторством. Заробітки були мізерні: лекції оцінювалися тоді в середньому в 2 золотих ринських на місяць, а працювати треба було щодня. Рятувало єдине – батьки учнів, як правило, давали обідати юному репетиторові.
8	До чого прилучився В. Нагірний у стрийський період життя?	У стрийський період життя В. Нагірний прилучився до українського національного руху, звичайно, в тих його формах, які були найбільш поширені в галицькій провінції у 60-х роках XIX ст.
9	Коли В. Нагірний приїхав до Львова і що прагнув там здобути?	У 1866 р., сповнений жаги до знання й інстинктивного національного чуття, В. Нагірний приїхав до Львова. Планував здобути вищу освіту, для чого треба було закінчити 4-й клас реальної школи, якого в Стрию не було.
10	Де він знайшов притулок для свого прожиття?	Дах над головою він знайшов у Народному домі, записавшись до щойно відкритої бурси (гуртожитку), але засобів на отримання не мав, отож мусив вступити на так звану препаранду – курси для підготовки вчителів нормальних шкіл, при яких давали сякий-такий харч.
11	Як описував цей період життя В. Нагірний?	Мені майже зовсім забракло усього, що було потрібне не тільки до науки, але і до життя. Я не мав ані одної книжки, ані що їсти. Нераз жилося кілька днів сухим горохом, купленим на кілька крейцерів... Під час тріскучої зими ходив я в легкій, майже в літній одежі.

розташоване на річці Стрий за 12 км від районного центру. Населення 1627 осіб. Перша документальна згадка про село належить до 1472 року» [2, с.833]. Про повітове м. Стрий в енциклопедичних словниках сказано, що це місто обласного підпорядкування Львівської області УРСР, райцентр, на р. Стрий (притока Дністра). Відоме з 1396 року [11, с. 403].

Про Стрийщину періоду, на який припадає діяльність В. Нагірного, видатний діяч кооперативного руху в Галичині Євген Олесницький (1860-1917 рр.), який довгий період свого життя працював у Стрию, досить влучно сказав: «Стрийщину уважали тоді одним з найчистіших і найсильніших повітів у краю. І дійсно – відсоток української людности сягав тут 70 %, а по вилученні міст Стрия і Скольного до 80 %... людність була майже виключно греко-католицького обряду... Це повинно було свідчити про силу українців у тім повіті» [1, с. 207-207].

Отже, Стрийщина тих часів була населена людьми зі свідомою українською ідентичністю, які становили більшість. Це, поза сумнівом, стало підґрунтям для формування активних осередків кооперативного руху. Цей край прославили не тільки ті, що народилися у цьому куточку Галичини, а й ті, які здійснювали тут свою діяльність. Прикладом може бути уже цитований нами Євген Олесницький, який народився на Тернопільщині, а працював на Стрийщині.

В енциклопедичних виданнях незалежної України про Є. Олесницького сказано: «Громадсько-політичний діяч, адвокат, економіст і перекладач. Дійсний член НТШ з 1899. Діяч народницької та згодом національно-демократичної партії – один із її засновників, посол Галицького сейму (1900-1910 рр.) і головного українського сеймового клубу; у 1907-1917 рр. був послом до віденського парламенту. Відстоював консолідацію всіх українських сил» [4, с.402]. Свій життєвий шлях він описав у спогадах («Сторінки з мого життя»), які були видані прихильниками уже після смерті, а вдячні нащадки домоглися перевидання цього біографічного твору вже в сучасній Україні. У передмові до цього видання зазначено, що це «є, без перебільшення, значним вкладом у національно-патріотичне виховання вдячних нащадків, які прагнуть відкрити славне ім'я Є.Олесницького широкому загалові українства...» [1, с.30]. Тут можна провести певні паралелі і з долею В.Нагірного, який також описав свою діяльність у праці «З моїх споминів», які були надруковані у тому ж таки 1935 р. у м. Львові. Однак, на превеликий жаль, є відмінність – нащадки не домоглися перевидання цих «Спогадів...». Несправедливо, прикро, але факт.

Тепер повернімося до перших кроків В. Нагірного. Його батьки, Степан та Ганна, займалися веденням сільського господарства. У своєму розпорядженні «мали ґрунт, дві пари волів, пару коней та іншу худобу».

Це забезпечувало гідні умови життя сім'ї Нагірних. Проте сім'ю зачепила біда. Коли В. Нагірному було всього півтора року, померла мама, його вихованням займалася бабуся. Як воно було, вказано у відповідях на 2-ге і 3-тє питання *таблиці 1.1*. Говорячи про цей період життя Василя, можна сказати, що бабуся віддавала внукові все, що могла і на що була здатна. А він з вдячністю і теплом відзначив бабусині зусилля у своїх «Споминах», підкреслюючи, що «вони дали напрям моєму життю».

Цікавою є інформація про навчання В. Нагірного, а воно було досить непросте і малопрогнозоване. Відповіді на наступні питання *таблиці 1.1* підтверджують сказане. Спочатку В. Нагірний навчався у місцевій церковно-приходській школі, яку закінчив у 1859 р. і далі продовжував навчання в «реальній школі» в Стрию, куди його віддав батько. Однак у цей період життя В. Нагірного спіткала нова біда – коли йому було 13 років, помер батько. І ось все це майно, про яке детально згадано у відповіді на 1-ше питання *таблиці 1.2*, довелося роздробити на 5 дітей і «13-річний Василь опинився сам на сам з життям і практично без засобів існування».

У цей складний час Василю необхідно було шукати вихід самому, адже 70-літня бабуся не могла йому допомагати, бо сама майже нічого не мала. Який же вихід було знайдено? Про це йдеться у відповіді на 7-ме питання *таблиці 1.2*, з не ми довідуємося, що юнак заробляв на прожиття репетиторством. І хоча заробітки були мізерними, однак рятувало одне: батьки учнів давали можливість пообідати, а це було неабиякою підмогою для молодого репетитора. Незважаючи на матеріальну скруту в період життя у Стрию, В. Нагірний «прилучився до українського національного руху», що вказує на його бажання розвиватися всебічно.

Таблиця 1.2

Періоди закінчення навчання і початки діяльності [8, с. 74-75]

№ п/п	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1	2	3
1	Коли В. Нагірний закінчив реальну школу і куди поступив учитися?	1870 р. В. Нагірний закінчив реальну школу і вступив до Технічної академії (нині університет «Львівська політехніка»). Він слухав лекції з математики професора Жмурка, з фізики – професора Стрежелецького, ряд інших курсів, а також включився в громадське життя студентів.
2	В чому проявилась його участь в громадському житті студентів?	В. Нагірний – один з ініціаторів заснування відомих студентських товариств «Академічний кружок» та «Дружний лихвар». Як і кілька його тодішніх товаришів, він вважав, що «зможе студентів погодити і оба товариства в одно злити».
3	Що було причиною залишення навчання в Технічній академії?	Провчившись рік, В. Нагірний залишив Технічну академію, «позаяк план науки сеї школи не того рода, щоби можна було все образуватися в одному... фаху» і «посвятитись архітекту».

Продовження табл. 1.2

1	2	3
4	Де продовжував навчання В. Нагірний?	Отож, він їде до Швейцарії, успішно витримує вступний іспит на будівельний факультет Цюрихської політехніки, після закінчення якої в 1875 р. отримує працю в будівельному бюро свого вчителя, архітектора Юл. Штадлера.
5	Які характерні риси його характеру сприяли обрання його головою «Руського кружка»?	Здатність об'єднувати всіх навколо корисної справи. В. Нагірний виявляв і у період свого перебування в Швейцарії. Як людину відповідальну, ділову і здатну знаходити компроміси для ідейних супротивників його, студента Політехніки, обирають головою «Руського кружка» — товариства, до якого входили жителі як східно-, так і західноукраїнських земель, в основному українці, що навчалися в Цюриху.
6	Який вплив на В. Нагірного справило знайомство з М. Драгомановим?	Тоді В. Нагірний познайомився з М. Драгомановим і тривалий час підтримував з ним особисті контакти та листування. Згадуючи про свої зустрічі з цим значним українцем, В. Нагірний, однак не визнавав за ним якогось впливу на себе.
7	Ще яке товариство ініціював створення В. Нагірний?	Уже працюючи в архітектурному відділі магістрату Цюриха, В. Нагірний ініціював створення товариства «Славія», метою якого було підтверджувати між його членами дружні відносини». Членами товариства були чехи, хорвати, серби, росіяни та українці, що проживали в Цюриху, як студенти так і «старші» люди. Головою «Славії» аж до від'їзду зі Швейцарії був В. Нагірний.
8	В чому проявлялися його зв'язки з галицькою українською громадою?	Працюючи в Швейцарії, В. Нагірний не поривав зв'язків з галицькою українською громадою: дописував в «Правду», а потім – у новозасноване «Діло», знайомлячи земляків з досвідом Європи у розв'язанні економічних; проблем.
9	Що пропонував В. Барвінський В. Нагірному?	В. Барвінський пропонував В. Нагірному і далі подавати в «Діло» статті, «дотикаючі економічної сторони нашого життя», вважаючи, що він як «фаховий чоловік» міг би вказати Галичині «хоч би на живих прикладах других народів, якими дорогами слідує їй видобуватися з матеріального упаду до розвою економічного народного».
10	Де відобразив В. Нагірний свої задуми щодо використання зарубіжного досвіду для економічного захисту українців?	Свої спостереження й думки щодо того, яким чином використати досвід швейцарців, а також піонерів з Рочделя для економічного самозахисту українців у Галичині, молодий архітектор виклав у праці «Як собі люди в нужді помагають», написаний у серпні 1882 р. Після повернення до Львова восени 1882 р. В. Нагірний передав її В. Барвінському для опублікування в «Ділі».

Закінчивши навчання у Стрию, В. Нагірний виявив бажання здобувати вищу освіту у Львові. Однак тут знову виникають певні перепони, адже для вступу до львівського вищого навчального закладу необхідно було закінчити 4-й клас реальної школи, а в Стрию його не було. Не будемо деталізувати його кроків для досягненні наміченого, адже інформація про всі перипетії є у відповідях на 10-11-те питання *таблиці 1.1*. Перейдімо до наступних етапів його життя: періоду продовження і закінчення навчання та початків трудової діяльності. Про це йдеться в *таблиці 1.2*.

У молодому віці (1870 р.) В. Нагірний закінчив реальну школу і вступив до Технічної академії (так тоді називався університет «Львівська політехніка»). У цей час він не лише вивчав основи обраного фахову, слухаючи лекції відомих вчених, а й приділяв значну увагу громадському життю студентів, був одним із ініціаторів створення студентських товариств «Академіческий кружок» та «Дружній лихвар». Він був не тільки причетний до створення цих товариств, а й працював над тим, як поліпшити їх діяльність. Це покращення Василь Нагірний вбачав у їх об'єднанні. Добрим чи поганим було б таке об'єднання? Це показав би час, якого йому забракло, адже через рік він залишив Технічну академію в м. Львові, «позаяк план науки сеї школи не того рода...», щоб «посвятитись архітектору» [8, с. 74].

Для продовження навчання В. Нагірний обирає Швейцарію, де в м. Цюріху вступає на будівельний факультет тамтешньої політехніки, після закінчення якої (1875 р.) «отримує працю в будівельному бюро свого вчителя, архітектора Юл. Штадлера». Працюючи за спеціальністю, він не переставав займатися громадською діяльністю. Зокрема, навчаючись в цюріхській політехніці, був обраний головою «Руського кружка», до складу якого в основному входили українці, які навчалися в Цюріху, а в часі роботи в магістраті Цюріха виступив ініціатором створення товариства «Славія», головою якого і був до від'їзду зі Швейцарії в Галичину. Позитивну роль у формуванні світогляду В. Нагірного відіграло знайомство з М. Драгомановим. Хоча, за словами самого юнака, він «не визнавав за ним якогось впливу на себе». Ми піддаємо сумніву таке суб'єктивне твердження. Адже, якщо це знайомство не мало жодного впливу, то з якою метою він з М. Драгомановим «тривалий час підтримував ... особисті контакти та листування»? Більше того, людині з дипломом архітектора необхідно було з якихось джерел отримувати знання про функціонування різних сфер суспільних відносин, особливо щодо розвитку сільських громад. А Михайло Петрович Драгоманов був глибоко обізнаний у цих питаннях.

Чималий інтерес становить питання 8-ме. Найперше привертає увагу співробітництво В. Нагірного з такими виданнями, як «Правда» та «Діло».. В енциклопедичних виданнях про них сказано, що:

➤ «Правда» – літературно-науковий і політичний часопис, що виходив у Львові з різною періодичністю у 1867-1879. Був заснований київською та львівською громадами і підтримувався фінансово О. Кониським та П. Кулішем. Провідний орган «народовців», загальноукраїнська трибуна літературного та наукового життя. Головними редакторами були: І. Франко, Л. Лукашевич, І. Микита, А. Вахнянин, О. Огоновський, В. Барвінський [4, с.486-487];

➤ «Діло» – газета, орган «народовців». Виходила у 1880-1934 рр. (1920-1923 під назвами «Громадська думка», «Український вісник», «Громадський вісник», «Свобода») у Львові з різною періодичністю. Її редакторами були: В. Барвінський, Д. Гладилевич, Ю. Романчук, І. Белей та ін. У 80-х роках ХІХ століття у «Ділі» працював І. Франко [4, с.145]

У згаданому енциклопедичному словнику щодо часопису «Правда» зазначено, що «тут співробітничали та друкувалися О. Огоновський, І. Франко, О. Партицький, І. Верхратський, О. Барвінський, Ю. Федькович, С. Воробкевич, В. Навроцький, М. Подолинський, О. Терлецький, М. Драгоманов...» (4, с. 487). Названо 19 видатних особистостей того часу, проте серед них немає В. Нагірного. Чому так сталося? Відповідь слід шукати, детально аналізуючи згадане видання, його авторка не скористалася словами «та інші», а після О. Стороженка поставила крапку, склавши вичерпний перелік дописувачів. Зі свого боку, ми піддаємо сумніву такі твердження і вважаємо, що авторів, які друкувалися у «Правді», було значно більше, а серед них і В. Нагірний.

Щодо газети «Діло». Її засновником був відомий економіст ХІХ століття Володимир Барвінський (1850-1883) – письменник, критик, публіцист. Редагував журнал «Правда» (1876-1880), газету «Діло» (1880-1883). Автор мелодраматичних прозових творів, низки оповідань. Також писав публіцистичні праці. Автор статей, просвітянських брошур, розвідки «Досліди з поля статистики» [4, с. 44]. Високу оцінку економічній діяльності В. Барвінського дав відомий дослідник визначних особистостей економічного профілю С. Злупко, який підкреслював: «Захищаючи українських селян і ремісників, В. Барвінський радив реалізовувати економічну програму, суть якої полягала у: 1) проведенні комасації землі (ліквідації дрібних земельних ділянок, з'єднанні їх у більші земельні площі для зменшення або знищення черезсмузжя земельних володінь) [15, с.674]; 2) здобутті державного кредиту; 3) зменшенні податків: В. Барвінський всіляко підтримував господарську ініціативу широких верств населення» [7, с. 209].

Чи зустрічався В. Нагірний з В. Барвінським? Відповідь є позитивною. Це можна підтвердити матеріалами дослідника його діяльності Р. Пастушенка, який вказує, що В. Барвінський високо цінував статті В. Нагірного, які той надсилав із Швейцарії до газети «Діло», статті «дотикаючі економічної сторони нашого життя», вважаючи, що він, як фаховий чоловік, «міг би вказати Галичині» хоч би на живих прикладах других народів, якими дорогами слідує їй видобуватися з матеріального упадку до розвою економічного народного» [8, с.75].

В. Нагірний з розумінням сприймав пропозиції редактора газети «Діло» В. Барвінського і, як стверджує Р. Пастушенко, «проживаючи в Швейцарії, звичайно, придивлявся до економічного та громадсько-політичного життя швейцарців та інших народів, знайомився з роботою місцевого самоврядування та громадських організацій, зокрема, з методами роботи споживчого товариства «*Consum Verein Zuerich*», яке було одним із найміцніших економічно та духовно у Європі» [8, с.75]. Наведена цитата дає можливість встановити звідки В. Нагірний черпав знання із сфер економічних і соціально-політичних відносин. Разом з тим, варто зазначити, що він не лише вивчав, як ці відносини укладені у Швейцарії та в інших країнах, але й обмірковував, як цей досвід використати для «самозахисту українців у Галичині». Про це він писав у праці «Як собі люди в нужді помагають» (серпень 1882 р.). Повернувшись до Львова (восени 1882 р.), В. Нагірний передав статтю В. Барвінському для публікації в газеті «Діло». Цей факт дає можливість стверджувати, що він особисто зустрічався з В. Барвінським.

Важливу роль у діяльності В. Нагірного на економічній ниві відіграли також такі постаті, як А. Ничай (1846-1918) та І. Франко (1856-1916). Дещо скажемо про А. Ничая, на основі праці Р. Пастушенка і Г. Вусик [9, с.30-42]. Зібраний і певним чином оброблений матеріал у стислій формі з використанням діалогового методу дослідження наведений у *таблиці 1.3*.

А. Ничай пройшов досить складний і своєю діяльністю активно сприяв розвитку кооперативного руху. Завдяки його витривалості й наполегливості та «залізній волі» В. Нагірного [9, с 38]. Наша увага до діяльності А. Ничая зумовлена тим, щоби привернути увагу як дослідників, так і тих, хто цікавиться розвитком української кооперації, до людей, які своєю титанічною працею забезпечували діяльність кооперативних структур, однак залишилися, так би мовити, в тіні. Розвиток кооперативного руху того часу потребує глибшого дослідження, а інформація про діяльність осіб-активістів цього руху має доводитися до широкої громадськості. Саме так ми можемо вшанувати кожного, хто так чи інакше прилучився до розвою кооперації. Нащадки повинні знати х імена та популяризувати їхні здобутки.

Ще на однією, відомою і визначною особистістю, з якою спілкувався В. Нагірний, був Іван Франко. Інформація про це є в *таблиці 1.4*. Відповіді на перше питання таблиці вказують на те, що В. Нагірний активно спілкувався з І. Франком і навіть жив з ним якийсь час на одній квартирі.

З цього приводу варті уваги спомини Лонгвина Озеркевича (1859 р. - ?) – громадського діяча, адвоката, брата Наталії Кобринської, який згадує, що :«з Франком зійшовся опісля щойно в році 1884 у Львові, де я відбував свою судову адвокатську практику. Франко мешкав тоді у архітекта Васи-

ля Нагірного при вул. Ліндого, ч.3. В коротці Нагірний оженився, а своє мешкання лишив Франкові» [5, с.125]. Це також підтверджує у своїх спогадах Денис Лукіянович [5, с.804].

Таблиця 1.3

Короткі відомості про життя і діяльність Аполлона Ничая [9, с. 30-41]

№	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1	Коли, де і в якій родині народився А. Ничай?	Народився 1 грудня 1846 року в селі Голешів Жидачівського повіту. Батько А. Ничая о. Антоній, парох цього села, був родом з Калуша, із заможної міщанської родини переселенців з Наддніпрянщини. Мати Теодора походила з галицького священничого роду Бобикевичів.
2	Де вчився А. Ничай?	В 1855 р Аполлона віддали до німецької школи у Львові. У Львові він ходив і в 4-й клас гімназії, але у 1861 р. мати перевела його в гімназію у Дрогобич. Тут він здав іспит на атестат зрілості. З осені 1866 по літо 1871 р. – слухач відділення класичної філології філософського факультету Львівського університету.
3	Початки трудової діяльності	У 1869-1870 рр. А. Ничай – служить в австрійській армії як «однорічний охотник», складає офіцерський іспит, але кар'єра військового його не приваблює. З листопада 1871 р. він тимчасовий учитель(суплент) при гімназії в Станіславі. У січні 1882 р А. Ничай публікує проєкт «Спільного творчого дому». У серпні 1883 р. А. Ничай вперше бере участь в засіданні управляючого совіту «Народної Торговлі».
4	Як здійснювалась подальша діяльність А. Ничая?	Восени 1883 р. А. Ничай переїжджає до Львова, переносить сюди видавництво часопису. Він активно займається теж вишколом в «Народной торговлі» «начальників складів», продавців, діловодів (на 1908 р. товариство підготувало 169 таких фахівців). Водночас, саме А. Ничай та В. Нагірний відповідальні за те, що «Народная Торговля» підтримувала некооперативні громадські та приватні крамниці, різні харитативні установи... А. Ничай відзначився скромністю, маломовністю, ввічливістю та культурною поведінкою, вимогливістю до себе і до підлеглих.

Найбільш вагомими результатами спілкування В. Нагірного з І. Франком була підготовка доповіді на друге Народне віче у Львові, під назвою «Бесіда В. Нагірного, виголошена на другім Народнім вічі русинів дня 17 (29) червня 1883 для мотивування першої резолюції в економічних справах країни». Її текст надрукований 50- томному збірнику творів Франка [15, с.181-204]. Аналізуючи цю публікацію, можемо стверджувати, що вона є досить обширною за обсягом і глибокою за суттю викладеного матеріалу. Це була Франкова стаття. У коментарях до цієї праці у 44 томі, книзі 1 вказано «Бесіда Василя Нагірного на другім всенароднім вічі у Львові, – писав І. Франко, – була моєю роботою» [15, с.627]. Чому ж це було зроблено так, а не інакше. Роз'яснення згодом дав М. Павлик, підкреслюючи, що «Франко зробив так через те, що

тоді ім'я його було страшне, особливо для віча» [15, с.627]. У чому ж виявлявся цей страх для віча? Коротко пояснимо це, використовуючи

Таблиця 1.4

Спілкування В. Нагірного з І. Франком та його участь у створенні товариства «Народна торгівля» [8, с. 75-77]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді з тексту вищевказаного джерела
1	Спілкування В. Нагірного з І. Франком	В. Нагірний також активно спілкувався з І. Франком і навіть жив якийсь час з ним на одній квартирі. А. Ничай та І.Франко ввели молодого архітектора в курс справи щодо соціально-економічного становища в краї. Разом з І.Франком В.Нагірний підготував економічний реферат для Другого всенародного віча у Львові (1883).
2	Яку оцінку цьому віче дав І. Франко?	Під впливом сего віча починається цілий ряд віч по провінції, починаються перші політичні збори по селах, аргументи, факти й цифри, зібрані в рефератах Львівського віча, робляться арсеналом, відки беруть своє оружжя провінціональні референти... Розколисаний рух йшов далі й далі.
3	Про що писав В. Нагірний у статті «Як собі люди в нужді помагають»?	У статті «Як собі люди в нужді помагають» В. Нагірний не тільки описував досвід кооперативної організації споживачів у Швейцарії, а й аналізував стан української торгівлі в Галичині і звертав увагу читачів на те, що відсутність у дрібних та бідних на капітал крамницях власної гуртівні перешкоджає їм розвиватись економічно.
4	Чим повинна бути гуртівня і звідки повинні бути поступати внески?	Ця гуртівня в умовах нестачі українського капіталу не могла бути нічим іншим, як товариством на паях, на зразок швейцарських. Внески для її капіталу мали б робити всі, хто хотів би забезпечити розвиток української торгівлі: і фізичні, і юридичні особи.
5	Як повинна функціонувати гуртівня?	Гуртівня повинна була купувати товари безпосередньо у виробника, забезпечувати крамниці головно товарами масового попиту й управлятися досвідченими в торгівельній справі людьми. За її діяльністю постійно мав здійснюватися «безсторонній й точний контроль», а сама ця установа повинна була триматися осторонь від усяких партійних суперечок і незгод.
6	Що ініціював В. Нагірний на засіданні «Крамничного комітету» Товариства ім. М. Качковського?	На засіданні «Крамничного комітету» москвофільського Товариства ім. М. Качковського, він ініціював вилучення торгівельної справи з-поміж функцій цієї культурницької організації і запропонував створити для її виконання спеціальне товариство на паях.
7	Як була сприйнята ініціатива В. Нагірного?	Більшість членів комітету підтримала ініціативу й В. Нагірному доручили укласти статут такого товариства. Товариство вирішено було назвати «Народная торговля». У ті часи цю назву розуміли як «народна крамниця», завданням якої було дбати про «добро українських продуцентів і про вдоволення своїх покупців-споживачів», закладати власні крамниці, гуртувати біля себе кооперативні й некооперативні крамниці.
8	Хто були засновники «Народної торгівлі»?	Засновників «Народної торгівлі» спершу було лише десять, із них тільки двоє – В. Нагірний та К. Устиянович – народовці. В. Нагірного, а також А. Ничая обрали виконавчими директорами товариства. Впродовж наступних майже сорока років вони незмінно перебували в складі його дирекції.

результати дослідження економічної діяльності І. Франка С. Гелея, який вказував, що Франко « у 1870-1881 рр. був членом організованого навколо газети «Praca» польсько-українсько-єврейського соціалістичного комітету, проводив соціалістичну пропаганду серед робітників Львова, Борислава, Дрогобича та селян Галичини. За це чотири рази відбував тюремне ув'язнення (у червні 1877 р. – березні 1878 р. у Львові, у березні – червні 1880 р. у Коломиї, у серпні-жовтні 1890 р. та у березні 1893 р. у Львові). Політичні погляди стали причиною певної ізоляції І. Франка від громадсько-політичного життя в Галичині аж до кінця 1890-х років XIX століття» [10, с.26]. Отож, оці два перші арешти у Львові (1877-1878 рр.) і Коломиї (1880 р.) і рішення судів за їх провадженням наклали на І. Франка тавро «неблагодійності», його усували від редагування провідних українських газет та журналів, перешкоджали членству в «Просвіті» та НТШ...» [10, с.26]. Це підривало його авторитет в очах народу. Однак, є ще інший бік тих подій. Поза сумнівом, що такої обширної і всебічно обґрунтованої праці В. Нагірний не зміг би написати при всьому бажанні. Чому? Через досить прості обставини: він вчився і працював за межами Галичини, в Швейцарії, а соціально-економічний стан галицького краю докорінно відрізнявся від життя швейцарців. В. Нагірний на той час не проникся проблемами Галичини. А Іван Франко був обізнаний з усіма подробицями про соціальний стан населення галицького краю і міг детально описати все, однак, на превеликий жаль, з огляду на обставини, не міг зробити цього особисто. Тому вибір В. Нагірного – молодого архітектора з передовим мисленням європейця – для відповіді був цілком закономірним і справедливим.

Після віча В. Нагірний активно занурився в економічне життя Галичини, співпрацюючи як з І. Франком, так і з іншими прогресивними діячами галицького краю. Питання і відповіді, сформульовані нами, опираються на працю Р. Пастушенка і підтверджують сказане. Не будемо детально аналізувати поданий матеріал, звернемо лише увагу на економічну діяльність В. Нагірного. Це, перш за все, його стаття «Як собі люди в нужді помагають», в якій порівняв досвід розвитку кооперації в Швейцарії зі станом розвитку торгівлі в Галичині і дійшов висновку, що у вітчизняних підприємців відчувається дефіцит капіталу, а це «перешкоджає їм розвиток економічно». Відповіді на 4-7-ме питання *таблиці 1.4* дають нам уявлення про погляди В. Нагірного. Особливої уваги заслуговують відповіді на 6-7-ме питання, в яких йдеться про пропозицію створити спеціальне товариство на паях. Дещо уточнимо щодо товариства ім. М. Качковського. У коментарях до творів І. Франка про це товариство сказано, що це: «просвітницька організація, заснована у 1876 р. на кошти українського громадського діяча, «народовця» та австрофіла

Михайла Качковського (1802-1872). Діяльність товариства мала «московільський» напрям» [15, с.629].

Отож, на засіданні комітету була підтримана ініціатива В. Нагірного щодо створення такого товариства і йому запропонували «укласти статут такого товариства» і вирішено було назвати «Народная торговля». Це фактично був «перший споживчий кооператив української буржуазії в Галичині, заснований в 1883 р» [15, с.629]. Для реалізації задуманого В. Нагірному довелося докласти чимало зусиль. Це підтверджує дослідник його діяльності Р. Пастушенко, який підкреслював, що «незважаючи на опір окремих членів управи Товариства ім. Качковського та скептицизм деяких народоців, В. Нагірному вдалося зареєструвати товариство і зібрати необхідний для початку справи статутний капітал» [8, с.77]. Характерною особливістю цього кооперативного товариства було те, що серед десяти засновників тільки двоє були народоцями. Виконавчими директорами було обрано В. Нагірного та А. Ничая, вони майже сорок років незмінно перебували у складі дирекції.

Якою ж була мета «Народної Торговлі»? З цього приводу Р. Пастушенко і Г. Вусик стверджують: «Метою «Народної Торговлі» було стати гуртовою базою для сільських та містечкових українських крамниць та «школою» для практичної підготовки працівників торгівлі – українців і таким чином сприяти розвитку «народної», як громадської (кооперативної), так і приватної торгівлі, сформуванню в суспільстві верству «українських купців» та здолати визиск українського споживача торгівцями інших народностей» [9, с.36]. Цю мету, перш за все завдяки інтенсивній діяльності директорів товариства, було реалізовано впродовж декількох десятків років.

Отож, можна констатувати, що співпраця В. Нагірного з І. Франком та А. Ничаєм заклала міцний фундамент для розвитку і реалізації кооперативних ідей безпосередньо на практиці. З цього приводу заслуговують на увагу слова дослідника діяльності Івана Франка С. Злупка, який підкреслив: «При цій нагоді пригодився виступ інженера-економіста Василя Нагірного на Львівському вічі у 1883 році, який закликав громаду не чекати цісарської ласки, а самим братися за конкретну роботу. Приїхавши із Швейцарії, він запропонував створювати кооперативи, що й було зроблено. Правда, доповідь Василеві Нагірному написав Іван Франко. Нам нині дуже потрібні Нагірні і Франки. Однак, якщо вони ще не з'явилися, то це зовсім не означає, що ми остаточно осиротіли. Є в Україні, зокрема у Львові, люди, які працюють у державотворчому пориві» [6, с.305]. Сказано чітко, однозначно і доступно, з оптимізмом і впевненістю, що з часом в Україні з'являться Нагірні і Франки, яких, на жаль, ще бракує сьогодні в нашій державі.

Неабиякий інтерес у кооперативній діяльності В. Нагірного викликають його подальші кроки. Всі ці аспекти розглянемо в трьох складових, а саме: діяльність Нагірного як основної дійової особи у цих процесах; кооперація, на яку націлені його дії; і, нарешті, оцінки таких дій. Інформація про це наведена у матеріалах *таблиці 1.5*. У відповіді на перше питання привертає увагу ставлення народоців до підприємницької діяльності. Щоб з'ясувати ці питання, уточнимо саму суть «народоців» як політичного руху в Галичині. В енциклопедичних виданнях про цю політичну течію сказано, що «народоці» – учасники політичного руху української буржуазної інтелігенції» в Галичині та на Буковині у 60-х рр. ХХ століття. У 70-х роках перетворилися на національно-клерикальну партію, 1899 – в національно-демократичне об'єднання, що стала 1918 року опорою Західноукраїнської Народної Республіки, 1925 – Українське національно-демократичне об'єднання. Серед видатних представників виділяються такі постаті, як: І. Франко, М. Павлик, Є. Олесницький, В. Навроцький та інші» [4, с.375]. До них належали також В. Нагірний та А. Ничай, які були, як згадано раніше, директорами «Народної Торговлі».

Окрім народоцького руху, в Галичині існувала ще одна політична течія, яка характеризувалась цілим комплексом відмінних ознак. Це «москвофіли» – суспільно-політична течія на західноукраїнських землях другої половини ХІХ початку ХХ століття. Об'єднувала значну частину буржуазії, духівництва, інтелігенції, котрі орієнтувалися на російські кола. «Москвофіли» виступали за об'єднання всіх слов'янських народів під владою російського самодержавства. Не визнавали права українського народу на самостійне існування» [4, с.366].

Ось так: одна територія, один народ, одна монархія, проте різні, а інколи й протилежні течії у сферах суспільних відносин. Перші відстоювали самостійність нації, а другі прагнули «під владу російського самодержавства та не визнавали права українського народу на самостійне існування». Куди вели, куди привели і куди ще можуть привести ці дві течії показала, показує і ще може показати історія. Перша – в цивілізовану Європу, а друга – в непередбачуваний «русский мир». Наслідки існування цих течій ми відчуваємо й сьогодні. Не будемо тут акцентувати на них увагу, адже ця тема зовсім інших сфер функціонування суспільства. Хоча, безумовно, вони мали вплив на розвиток економічних відносин в цілому і кооперативного руху в Галичині зокрема.

Майже кожна людина, яка доклала зусиль до розвитку суспільних відносин, на схилі літ занотовує свої дії у певних публікаціях. В. Нагірний у цьому не був винятком. Своєрідним підсумком і самоаналізом життя та діяльності є підготовлена В. Нагірним публікація «З моїх спо-

минів» [3], де зафіксована інформація про все, що було зроблено, і дана цьому критична оцінка.

Отож, ми дізнаємося з перших уст, що «тодішні народовці держались здалеку від нового підприємства і не прибули на конститивні збори» [8, с.77]. У цих умовах для них важливі були «тоді справа правопису, а саме етимологія чи фонетика, а про економічні справи і думати не хотіли» [8, с.77]. На що вказують наведені слова? Перш за все на низький рівень економічних знань у «народовців», з одного боку, та небажання оволодівати ними, з іншого. А природа діяльності людини така, що вона хоче проявити себе всезнаючим фахівцем навіть у тих сферах, до яких мало дотична. І саме тому в цих умовах згадують другорядні та малозначимі фрагменти з даної проблеми, які мало впливали на її розв'язання. У їхньому розумінні – це справи правопису, а не суть економічних процесів, що відбуваються при формуванні тих чи тих кооперативних структур.

Таблиця 1.5

В. Нагірний, кооперація і оцінка його діяльності цих дій учасниками [8, с. 77-78]

№ п/п	Питання, сформовані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1	2	3
1	Що писав В. Нагірний у своїх «Споминах» про ставлення народовців до «Народної торгівлі»?	У «Споминах» В. Нагірний писав: «Тодішні народовці держались здалеку від нового підприємства і не прибули на конститивні збори. Для них важливішим питанням дня була тоді справа правопису, а саме етимологія чи фонетика, а про економічні справи і думати не хотіли...» член управлінської ради «Народної торгівлі», реформованої тоді вже у «Союз торговельних Спілок» (1907 р.).
2	Що зазначав Євген Гузар на 25-му ювілеї заснування Товариства?	Євген Гузар зазначав: «Безперечно, що за той прегарний розвій належить головне признання тим, що керували сим товариством від початку його існування і кермують донині, а се оба Вп. Панове Директори Василь Нагірний і Аполлон Ничай. Честь їм за се і глибока пошана».
3	Яку оцінку було дано діяльності «Народної торгівлі» фахівцями?	Заснована як кооператив «Народна торгівля», проте, протягом 25 років по суті не функціонувала ні як центр пропаганди кооперації, ні як спілка, що здійснює гуртові закупівлі для споживчих товариств, оскільки останніх у краї було небагато.
4	Які претензії з цього приводу було представлено В. Нагірному і його товаришам?	Через це В. Нагірного і його товаришів звинувачували у відступі від кооперативної ідеї. А. Жук, зокрема, писав, що «керівникам «Народної торгівлі» ходило про у народовлення торгівлі», що «все знаходилось в чужих руках, а вищі соціальні цілі, які прив'язувано до кооперації на Заході, відразу відійшли на задній план і взагалі мало були усвідомлені».
5	Чи справедливі були подібні твердження?	Подібні твердження, без сумніву, справедливі, однак треба врахувати, що у 80-90-х роках XIX ст. українська громада Галичини не мала ні кооперативних знань, ні підготовлених до праці в кооперативах людей, ні навіть зацікавленості в розгортанні торговельної справи для власної користі.

Продовження табл. 1.5

1	2	3
6	Яка реакція була В. Нагірного на ці зауваження?	Сам Нагірний в своїх нечисленних виступах в пресі ніколи не вертався до теми, порушеної з статтях «Діла» 1882 р. а свої досить організаційні здібності зужив не на створення масового кооперативного руху за західноєвропейськими взірцями, а на творення національної (народної) торгівлі, на організацію ремісників і т. ін.
7	Із-за цих обставин, яку мету ставили керівники «Народної торгівлі»	Тому керівники «Народної торгівлі» поставили мету сприяння розвитку «народної», національної торгівлі і не робили різниці між громадськими та приватними українськими крамницями, а також зосередили зусилля на власній торговельній діяльності (це дало змогу товариству вижити) та на підготовці фахівців торговельної справи.
8	Що сказав про «Народну торгівлю» провідник галицької кооперації Кость Левицький?	«Народна торгівля» і відповідно В. Нагірний перед українською громадою початку ХХ ст. мають «дві заслуги»: 1) усунення зневіри української суспільності у власному веденні економічних справ; 2) навчання людей торговельній справі. Це забезпечило значною мірою добрий ґрунт для кооперативної ідеї.
9	На що була спрямована діяльність В. Нагірного на початку ХХ століття?	На початку ХХ ст., особливо після реорганізації товариства в спілку українських споживчих кооперативів Галичини, його діяльність уже безпосередньо була спрямована на розвиток у краї споживчої кооперації. У цьому останньому участь В. Нагірного не була значною.

«Народна торгівля» як кооперативне формування не була застиглою формою господарювання. Вона постійно й динамічно розвивалася під впливом факторів як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. Товариство отримало нову назву – «Союз торговельних Спілок»(1907). На цьому зміні не припинилися, вони продовжувалися під впливом розвитку середовища, в якому функціонувала дана кооперативна структура. І це цілком закономірно і природно.

Не менш важливе значення в діяльності як кооперативних, так і інших структур різних сфер діяльності має оцінка їх діяльності особистостями різного фахового спрямування. З огляду на сказане, неабиякий інтерес становить дослідження матеріалів щодо оцінки діяльності В. Нагірного у сферах функціонування кооперативних структур. А вона, як показує зібрана інформація, є неоднозначною, різноманітною, як позитивною, так і негативною. Такий стан речей є цілком закономірним, адже скільки людей, стільки й поглядів, тверджень та оцінок. Важливо виділити оцінки, які найбільш об'єктивно оцінюють процеси, що відбуваються в діяльності того чи того господарського формування. Саме цим займалися й ми, продовжуючи вивчення кооперативної діяльності В. Нагірного, перш за все, з позиції оцінки досягнутого.

Відповідь на друге питання з *таблиці 1.5* відображає позитивну оцінку, яку дав з нагоди святкування 25-річчя заснування «Народної торгівлі», член її управлінської ради Євген Гузар. Прочитуємо дещо із його виступу, що залишилось поза матеріалом *таблиці 1.5*. Ось що він відзначив: «Зразу одна десятка членів зросла нині до кількох сот тисяч; зразу займався один гурт осіб цим товариством, а нині числить воно самого персоналу службового понад сотку, ...оснувались сотні крамниць та 19 філій» [8, с.77]. За ці звершення варто подякувати засновникам і керівникам товариства. І це було зроблено Євгеном Гузаром.

Однак, були й інші, протилежні, оцінки. Відповіді на 3-4-те питання *таблиці 1.5* підтверджують сказане. Безумовно, зауважень щодо діяльності «Народної торгівлі» було багато, недоліки здебільшого були зумовлені об'єктивними умовами, а не суб'єктивними діями їх директорів. Якою була реакція В. Нагірного? Він не дуже зважав на них, а зосереджував свої організаторські зусилля на «творення національної торгівлі, на організацію ремісників і т. ін.». На нашу думку, найбільш об'єктивно підійшов до оцінки кооперативної діяльності В. Нагірного Кость Левицький. Його думка з цього приводу наведена у відповіді на 8-ме питання *таблиці 1.5*. На постаті Костя Левицького зупинимося більш детально. Дослідження його кооперативної діяльності проводив Т. Гелей, який вказує, що це був «визначний український, політичний та громадський діяч, правник, учений, кооператор. Він народився 18 листопада 1859 року у сім'ї священика в Тисмениці. Університетську освіту здобував у Відні та Львові» і на протязі всього свого складного життя проявив себе як «чоловік великого життєвого досвіду, вчений муж, редактор, політик, провідник народу» [8,с.137;144]. Наведемо ще одну характеристику його різнобічної діяльності: «Кость Левицький [1859-1941] – один із лідерів українського націоналізму та ідеологів й організаторів Української націонал-демократичної партії в Галичині (1899), її голова в 1907-1919 рр. На початку Першої світової війни очолював у Львові «Головну українську раду», що орієнтувалась на союз з Австрією. У 1918 був одним з організаторів та керівників Західноукраїнської Народної Республіки» [4, с.303].

Ось така непересічна особистість як К. Левицький, як нам видається, найбільш повно охарактеризував заслуги В. Нагірного перед українською громадою, що в кінцевому підсумку «забезпечило значною мірою добрий ґрунт для кооперативної ідеї». Тут спрацьовує принцип: «Чим видатніша особистість оцінює діяльність тієї чи тієї особи, тим вища цінність результатів її діяльності».

Оцінюючи діяльність В. Нагірного, слід враховувати комплекс факторів, які впливали на результати його досить складної і не завжди про-

гнозованої роботи. Перш за все, слід брати до уваги, що він за фахом був інженером-архітектором, а не професійним економістом. Проте, з іншого боку, на економічній ниві в цілому і кооперативній зокрема, він зробив більше, ніж деякі дипломовані економісти. Тому ми не погоджуємося із твердженням Р. Пастушенка, що діяльність В. Нагірного після реорганізації товариства «Народна торгівля» у спілку українських споживчих кооперативів не була вагомою (9-те питання *таблиці 1.5*). Ми вважаємо, що рівень дослідження діяльності Василя Нагірного на сьогоднішній день все ще недостатній. Отож, науковцям слід звернути особливу увагу на продовження досліджень. Аналізуючи діяльність В. Нагірного, пересвідчуємося в тому, що це була особистість з високими організаторськими здібностями і вмінням їх використовувати в різних сферах суспільних відносин. Про це детально повідомлено в *таблиці 1.6*.

Таблиця 1.6

Організаторська діяльність В. Нагірного в кінці ХІХ ст. [8, с. 78-80]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді з тексту вищевказаного джерела
1	2	3
1	Що ініціював В. Нагірний на початку 80-х рр. ХХ століття?	Уже на початку 80-х рр. ХІХ ст. В. Нагірний ініціював товариство руських ремісників Львова, зареєстроване 1884 р. під назвою «Зоря». Незмінним головою цього товариства В. Нагірний був до самої своєї смерті. Тоді ж розпочалися його заходи щодо створення страхового «товариства взаємних убезпечень» «Дністер».
2	Яку діяльність проводив В. Нагірний у 1886 р.	У 1888 р. невтомний будівничий українських громадських інституцій розпочав пропагувати ідею організації в селах молодіжних протипожежних товариств, знову ж таки на зразок швейцарських. Він опублікував низку статей в «Батьківщині», розробив зразковий статут товариств і навіть сам заснував товариство «огневої сторожі» в с. Рудно під Львовом, де мешкала родина його дружини.
3	Як все-таки реалізувалась його ідея?	Ця ідея В. Нагірного не знайшла підтримки, але врешті прижилася в товаристві «Сокол» (1894) після обрання В. Нагірного його головою. За кілька років він зумів зробити для «Сокола» стільки корисного, що товариство постановило вмістити портрет В. Нагірного у своїй залі засідань.
4	Створення якого товариства був ініціатором В. Нагірний?	В. Нагірний виступив ініціатором молодіжного товариства «Руська реміснична та промислова бурса» у Львові (1898). Його вихованці навчалися у промисловій школі, приходили в майстерні, у вільний час здобували освіту в громадській вечірній школі, займалися гімнастикою в «Соколі» і вчилися грі на музичних інструментах.
5	Що передбачав пріоритетним В. Нагірний у ХХ столітті?	Двадцятим століттям треба нам конче стати на ширшу підставу, нам треба передумувати над тим, як би дати народній масі хліба, а це можемо тільки через асоціації, котрі творили би нове діло, за котре інші мусіли би нам заплатити, це є ми з консументів перетворювалися в продуцентів.

Продовження табл. 1.6

1	2	3
6	В. Нагірний і його програма перетворення української громади Галичини	В. Нагірний мав власну програму перетворення української громади Галичини в індустріальне суспільство. Коротко цю програму він виклав у статті “Руська бурса ремісника і промислова” (1904).
7	Як розвинулося товариство «Труд»?	Реалізуючи цю програму, В. Нагірний активно сприяв створенню жіночої промислової спілки «Труд» (1900). Напередодні Першої світової війни товариство налічувало близько 350 членів, мало у Львові власний будинок з майстернею, крамницею та гуртожитком для учениць, однак так і не спромоглося відкрити жодної філії чи хоча б “робітні” в провінції. “Труд” продовжував локальну господарську та культурно-освітню діяльність в міжвоєнний період.
8	Яку оцінку товариству «Труду» дала дослідниця жіночої кооперації Е. Вербицька?	“Хоча ідея цього рода кооперації і знаходила зрозуміння серед українського жіноцтва, чого доказом повстання подібних підприємств в різних містах Галичини, в практиці однак ці підприємства показали мало життєздатними, мабуть задля неправильного теоретичного вирішення цієї складної ділянки кооперативного будівництва”.
9	Заснування і оцінка діяльності В. Нагірним «Народної гостиниці»	Заснована В. Нагірним “Народна гостиниця” (1899) теж не спричинилася до “розбудження готельового промислу” українців у Галичині. “Хоча наше суспільство прийняло цю справу доволі симпатично, – згадував він пізніше, – та уділи вливали доволі ліниво”.
10	Що коштувала ця ініціатива В. Нагірному?	Ця ініціатива коштувала В. Нагірному здоров’я і душевної рівноваги: довелося під час хвороби майже самотужки вести справи будівництва товариством власного готелю, а далі виправдовуватися через звинувачення у розтраті і зносити наклепи деяких членів управи.

Галичина як складова Австро-Угорської монархії була краєм з малорозвиненою промисловістю. І. Франко з огляду на ці обставини у статті «Пролетарська нація» писав, що «одне із проклять Галичини – відсутність промисловості. Ця обставина буквально прив’язує до куска землі і її плодів найбільшу частину населення і примушує жити виключно з землі та її плодів» [14, с. 612]. Про це, до речі, писав і В. Навроцький, підкреслюючи, що «рільний край – бідний край».

Для поліпшення соціально-економічних умов галицького краю необхідно було б розробляти конкретні напрями виходу із такого стану. До розв’язання цих проблем прилучився В. Нагірний, використовуючи досвід Швейцарії, де він вчився і набирався практичного фахового досвіду на початках. Так, зокрема, втілюючи закордонний досвід, він ініціював створення товариства руських ремісників Львова та зареєстрував його 1884 року під назвою «Зоря». Немало доклад зусиль до створення страхового товариства взаємних убезпечень «Дністер». До речі, це товариство відіграло важливу роль у розвитку галицького краю. Хоча з приходом радянської

влади його було ліквідовано, проте після припинення існування цієї влади і відновлення незалежності України діяльність товариства «Дністер» почала відновлюватися. Сьогоднішні результати його функціонування вказують на міцні основи, що були закладені нашими співвітчизниками у минулому. Серед діячів товариства виділяється постать В. Нагірного, який був не тільки його засновником, але й деякий час президентом. Зрікся цієї посади він добровільно і Рада товариства виказала йому подяку за роботу.

Організаторські здібності В. Нагірного були задіяні у різних сферах суспільства. Варто згадати його зусилля щодо поживлення діяльності молоді. З цього приводу він також звернувся до досвіду Швейцарії і розпочав пропагувати ідею організації в селах молодіжних протипожежних товариств. Чому саме в селах? А тому що саме села часто потерпали від пожеж, зумовлених чинниками об'єктивного походження. Насамперед через те, що житлові й господарські будівлі тодішнього села здебільшого були покриті сніпками з соломи. Таку покрівлю називали солом'яними стріхами, вони часто займалися з різних причин. Для боротьби з цим лихом В. Нагірний розробляв статут таких товариств і заснував товариство «Огневої огорожі» в селі Рудно під Львовом, де мешкала родина його дружини. Проте ця ідея, за словами Р. Пастушенка, не знайшла підтримки, але врешті прижилася в товаристві «Сокіл».

Згадуючи товариство «Сокіл», до організації якого доклався і В. Нагірний, зазначимо, що це одне з найбільш дієвих товариств, які було створено за його участі у 1894 р. Про «Сокіл» у літературних джерелах сказано: «Основними напрямками роботи товариства було: залучення молоді до загально-фізичних вправ, занять з різних видів спорту, ліквідація неписьменності, проведення антиалкогольної та антинікотинової пропаганди, читання лекцій з історії України та краю» [16, с. 245]. Зміни у суспільних відносинах безпосередньо впливали і на діяльність товариства. Так, зокрема, в універсальному словнику – енциклопедії зазначено, що «Сокіл-Батько», українське спортивне товариство засноване у Львові у 1894 р.; з 1912 організувало Стрілецькі Сокільські курені; 1917 р. разом з січачами стало базою формування УСС; проіснувало до 1939» [12, с. 259]. Ці дві цитати найбільш повно характеризують глибоку і різновекторну діяльність товариства «Сокіл». Перша розкриває основні завдання його функціонування в мирні дні, а друга – в періоди лихоліть.

Ще при житті В. Нагірний удостоївся великої поваги за все, що він зробив для «Сокола», перебуваючи на посаді його керівника багато років. Зокрема, його портрет було поміщено в залі товариства. Не обділило його повагою також сучасне покоління нащадків. До прикладу, у Львові, на вулиці Руській, що навпроти знаменитої Успенської церкви, на стіні будинку, де проводило свою діяльність товариство «Сокіл», встановлено

барельєф з переліком заслуг В. Нагірного, серед яких згадане і це товариство. Крім того, привертають увагу зворушливі поетичні рядки:

*За смерть у славі
Безсмертний чин
Сокільній лаві
Від нас поклін.
Сокіл-Батько
1894; 1914; 1934*

Цю меморіальну дошку віднайшли нащадки В. Нагірного і в 1997 р. повторно встановили там, де вона була раніше.

В. Нагірний застосовував свої організаторські здібності не лише для створення товариств, вже згаданих раніше, а й докладав титанічних зусиль для заснування нових спілок у різних сферах. Це, зокрема, молодіжне товариство «Руська ремісничка та промислова бурса» (1898), жіноча промислова спілка «Труд» (1900), «Народна гостиниця» (1899) та ін. Для організації усіх цих товариств та забезпечення їх функціонування В. Нагірному довелося докласти значних зусиль. Про це детально йдеться у матеріалах *таблиці 1.6*. Особливу уваги привертають відповіді на 9-10-те питання цієї таблиці. Ми бачимо, що різні ініціативи по-різному сприймалися людьми, що оточували В. Нагірного. Часто це негативно впливало на стан його здоров'я, спричиняючи різні хвороби. Йому часто доводилося виправдовуватися через звинувачення у розтраті коштів і зносити наклепи деяких членів управи. Таке часто трапляється, спрацьовують такі негативні риси характеру людей, як заздрість до успіху іншої людини, з одного боку, та неспроможність його досягти самому, з іншого. Тут все вписується у відомий принцип: «Не критикують тих, хто нічого не робить, а тих, хто інтенсивно працює, часто безпідставно критикують» або ще: «Часто шмагають бато-гом того коня, який тягне, а не того, який ухиляється від цього».

Початок ХХ століття характеризувався кардинальними змінами у всіх сферах суспільних відносин. У цих швидкозмінних умовах В. Нагірний не тільки ініціював і брав участь у створенні різних товариств на кооперативній основі, а, як писав Р. Пастушенко, збагачував їх «реальностями» для офісів, майстерень, крамниць. Ще конкретніше про це написав дослідник кооперативного руху в Україні І. Витанович. Інформація про його погляди міститься у відповіді на 2-ге питання *таблиці 1.7*. Об'єктивність відповіді на третє питання підтверджується написом на уже згадуваній меморіальній дошці, що на вулиці Руській м. Львова. Під барельєфом вказано, що «Василь Нагірний – видатний архітектор будівництва українських храмів, засновник товариств «Сокіл-Батько», «Народна торгівля», «Дністер», «Народна гостиниця», «Труд», «Зоря». Відповіді на наступні питання (4-6) *таблиці 1.7* відображають і деталізують

те, що викарбувано на меморіальній дошці. Зокрема, йдеться про побудовані за проектами В. Нагірного церкви в різних містах та селах, які й сьогодні вражають своєю монументальністю й витонченістю у виконанні окремих деталей та служать духовному відродженню української нації.

Таблиця 1.7

Професійна і громадська діяльність В. Нагірного в Галичині [8, с. 81-82]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді з тексту вищевказаного джерела
1	2	3
1	У чому полягала особливість діяльності В. Нагірного?	В. Нагірний не лише ініціював українські товариства на паях для розвитку національної торгівлі та виробництва, а й збагачував їх "реальностями" для офісів, майстерень, гуртожитків та крамниць.
2	Про що писав І. Витанович з цього приводу?	"Сучасники Нагірного свідчать, – пише І. Витанович, – що власного майна він не зібрав, зате з запалом скуповував та будував кам'яниці для центральних українських установ – відвойовував місто".
3	Що практично робив і зробив В. Нагірний?	Йому, зокрема, завдячують придбанням будинків у центрі Львова товариства "Просвіта", "Труд" та "Зоря"; він допоміг придбати земельні площі і провадив будівництво кам'яниць "Дністра" та "Народної гостиниці", докладав також чимало зусиль для закладення приміщення стаціонарного українського театру, проектував численні приватні будівлі і церкви в Галичині.
4	Де були збудовані церкви за проектами В. Нагірного?	Лише в 1901р. за проектами В. Нагірного були збудовані церкви в селах Тирява Волська поблизу Сянока, Токи, Гнилиці та Лисичинці Збарзького повіту, Ромашівка Гусятинського повіту, Бишів і Борятин Сокальського повіту, Тухля і Славське Стрийського повіту, Східниця Дрогобицького повіту, Дубровиця і Повітно Городецького повіту, Білий Камінь Золочівського повіту та ін., а також у Жидачеві і Сокалі.
5	Якими особливостями відзначалися його проекти?	Його архітектурні проекти, як і проекти економічних установ, мають неповторне "українське обличчя". В. Нагірний використав у них неороманські архітектурні форми у поєднанні з елементами та прийомами народної дерев'яної та давньоруської кам'яної архітектури.
6	Яку участь В. Нагірний брав у політичному житті?	Цей галицький архітектор брав також активну участь у політичному житті Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У 1885 р. він був одним з 14 народоців, котрі як засновники "Народної ради" підписали відозву "Русини Галицької землі!" та Статут цього політичного товариства.
7	Ще яку діяльність здійснював В. Нагірний цього року?	Цього ж року В. Нагірний балотувався на "посла" в Державну раду Австрії по округу Львів-Городок-Яворів. У 1883-1885 р. – у Галицький сойм по Долинському округу, в 1897 р. – знову на депутата Державної ради, однак жодного разу не був обраний, незважаючи на активну підтримку місцевих українських громад та інституцій і власну агітаційну працю.
8	Чим пояснювалися такі невезіння В. Нагірного?	Пояснювалося це насамперед тим, що призначувані для нього управою партії округи були одними з найгірших щодо рівня національної свідомості і з "мішаним" населенням. Така ситуація вимагала наполегливої роботи. Влада навіть звинуватила В. Нагірного у "збуренні громадського спокою".

Продовження табл. 1.7

1	2	3
9	Чи була його політична діяльність корисною для національних організацій українців?	Зусилля архітектора-народовця, очевидно, принесли корисні для національних організацій українців результати. На наступних виборах до Державної ради Австрії по округу В. Нагірного депутатом обрали К. Левицького.

Досліджуючи багатогранну діяльність В. Нагірного, варто звернути увагу ще на одну важливу складову, а саме – політичну. У відповідях на 6-9-те питання *таблиці 1.7* йдеться про це. Крім того, що він був одним із 14 народовців, які заснували «Народну раду» та підготував відозву і Статут товариства, він виявив бажання балотуватися на посаду депутата до Галицького сойму та Державної ради Австрії. Однак його мрії і бажання стати депутатом не здійснилися. Тут він повторив виборчу долю І. Франка, який також балотувався у послы (депутати), однак вибори програв. Не будемо досліджувати причини невдач у виборчих кампаніях, вони частково знайшли відображення у *таблиці 1.7*, однак відзначимо, що його участь у виборах мала і позитивний наслідок. Про позитив скажемо словами дослідника його діяльності Р. Пастушенка: «На наступних виборах до Державної ради Австрії по округу В. Нагірного депутатом обрали Костя Левицького» [8, с. 82], про якого ми згадували раніше. Тут також все відбулося відповідно до народної мудрості: «Немає нічого поганого, щоб не вийшло на добре» або «Не так сталося, як гадалося».

В. Нагірний не припиняв своєї діяльності надалі і в останні роки свого життя теж. Про це йдеться в *таблиці 1.8*. Як бачимо, коло його діяльності досить широке. В. Нагірний не тільки брав участь у різних громадських і політичних структурах, але й писав праці, переважно економічного змісту. Значний інтерес у науковців, що досліджують життєдіяльність В. Нагірного, викликають написані ним в останні роки життя «Спомини». У нашій публікації згадано дещо з його «Споминів». Про це йдеться у відповідях на питання 3-5-те *таблиці 1.8*. Прокоментуємо написане, зокрема – про його сімейне життя. Тут теж спостерігаються певні паралелі з життям Івана Франка. В. Нагірний одружився у 1884 р. з донькою пароха с. Рудки поблизу Львова, в уже, можна сказати, поважному віці (37 років).

Великий Каменяр також мав можливість одружитися з донькою пароха о. Озаркевича поблизу с. Болехів, однак його арешт австрійськими органами влади став на заваді одруженню. І. Франко одружився у 30-річному віці. Про це у автобіографії він написав так: «Весною 1886 року, я оп'ять поїхав до Києва і оженився там» [13, с.20]. Сім'я В. Нагірного та І. Франка виховували чотирьох дітей кожна. У В. Нагірного було 2 дочок і 2 синів, а в І. Франка – 3 синів і 1 донька. Доля дітей цих двох відомих сімей склалася по-різному, але це тема окремого наукового дослідження.

Таблиця 1.8

Подальша діяльність В. Нагірного і останні роки життя [8, с. 82]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді з тексту вищевказаного джерела
1	Ще в яких товариствах і організаціях приймав участь В. Нагірний?	В. Нагірний, крім усього переліченого, був активним членом товариств “Просвіта”, Руського педагогічного товариства, Товариства ім. Т. Шевченка, входив до Ради Крайового ревізійного союзу, а в роки Першої світової війни – до Тимчасової ради Львова та до Комітету опіки над воєнними сиротами (у 1915-1918 очолював його).
2	Які праці, крім згадуваних раніше, підготував В. Нагірний?	З під його пера, окрім згадуваних уже статей, вийшли ще довідник “Порадник для крамниць” (1888) і декілька промов та рефератів, як правило, економічного змісту (“Дещо про лад в громаді” (1892) та ін.).
3	Що написав В. Нагірний в останні роки життя?	В останні роки життя В. Нагірний написав спогади, які були опубліковані в 1935 р. як додаток до журналу “Кооперативна республіка”. Скупо, без прикрас описав В. Нагірний своє життя і, головне, громадську діяльність, був також дуже стриманий в оцінках минулих подій та своїх соратників і сучасників.
4	Що згадав В. Нагірний у своїх спогадах?	Згадав у “Споминах” В. Нагірний і про родину. Одружився він 1884 р., з Марією Дудкевич, донькою пароха с. Рудно поблизу Львова, з якою прожив усе своє життя. Виховали разом четверо дітей: двох доньок – Анну і Софію, та двох синів – Євгена і Євстахія.
5	Якою діяльністю займалися його діти?	Євген, як і батько, став архітектором, зводив у Галичині будівлі громадського призначення, церкви, житлові будинки. А Євстахій закінчив Львівську торговельну академію і працював інспектором у “Народній торгівлі”.
6	Ким все-таки слід вважати В. Нагірного?	Засновник і довголітній керівник українських пайових товариств, зокрема “Народної торгівлі”, спілки українських споживчих товариств Галичини, В. Нагірний, без сумніву, може вважатися одним з піонерів не лише українського громадсько-економічного життя в цілому, а й української кооперації, одним з перших галицьких “рочдельців” (за визначенням А. Жука).

Діяльність В. Нагірного досліджувалася багатьма вченими, серед них варто виокремити постать видатного дослідника кооперативного руху в Україні І. Витановича (1899-1973), який, як нам видається, найбільш повно, всебічно й, що головне, аргументовано проаналізував діяльність цього видатного громадського діяча. Про це згадано у праці дослідника діяльності В. Нагірного С. Гелея [8,с.421-433], яку ми використали для укладення *таблиці 1.9*. Як бачимо, за словами дослідника, І. Витанович був глибоко обізнаний з діяльністю В. Нагірного і вважав, що у своїх споминах він не повністю відобразив те, що зробив на ниві «розбудови суспільства». Тут проявилась така риса його характеру як скромність щодо оцінки своїх досягнень. Він, напевно, вважав, що оцінку його

роботі повинні дати інші. І це справді було зроблено. До прикладу, ми можемо назвати таких вчених, як: І. Витанович, С. Гелей, Р. Пастушенко та інші. Відповіді на 4-6-те питання *таблиці 1.9* дають вичерпну характеристику діяльності В. Нагірного в оцінці І. Витановича.

Він, зокрема, назвав В. Нагірного ідейним батьком і довголітнім провідником створених ним товариств, організацій, спадкоємцем В. Навроцького і В. Барвінського та посідає чільне місце серед провідних діячів довоєнної Галичини. Не тільки І. Витанович, але й інші дослідники називали В. Нагірного ідейним батьком. Зокрема, у книзі Є. Олесницького «Сторінки з мого життя», автор передруку цього твору у сучасних умовах вказує, що «В. Нагірний (1847-1921) – архітектор, публіцист, «батько» української кооперації в Галичині» [1, с.305]. Не кожного громадського діяча називаємо величним словом «батько», хоча кожен до цього прагне.

Таблиця 1.9

Оцінка діяльності В. Нагірного І. Витановичем [8, с. 425-426]

№	Питання, сформувані нами	Відповіді з тексту вищевказаного джерела
1	Що зазначав І. Витанович у передмові до «Споминів» В.Нагірного?	У Передмові до споминів В. Нагірного І. Витанович зазначив, що світлі постаті кооперативних діячів, їхні надбання мають не лише історичне значення. З ідейних джерел черпають і черпають сили не тільки сучасні, а й наступні покоління.
2	Як оцінював І. Витанович написання «Споминів»?	Спогади, написані В. Нагірним в останні роки життя на прохання доньки Софії, на думку І. Витановича, не вичерпують в повному обсязі його жертвовної громадської праці.
3	Про що нагадають написані В.Нагірним «Спомини»?	Лише нагадують найцікавіші моменти економічно-господарської розбудови суспільства, акцентують на різноманітних аспектах історії національних змагань від їх початків і до 1918 р.
4	Як називав І. Витанович В. Нагірного і за які заслуги?	І. Витанович називав В. Нагірного ідейним батьком і довголітнім провідником «Народної торгівлі», «Дністра», «Зорі», «Ремісничої бурси», «Сокола», «Труду», «Народної гостиниці» та ін, вважав його спадкоємцем В. Навроцького і В. Барвінського – молодих «піонерів нового напрямку народної праці».
5	Яку амбіцію мав В. Нагірний у здійсненні своєї діяльності?	Мав амбіцію творити щораз нові суспільно-господарські установи, централізувати в них суспільно-господарське життя цілого краю, щоб були вони проводом і школою для подальшого і мирного розвитку.
6	Яке місце в історії довоєнної Галичини виділив І. Витанович В. Нагірному?	В історії довоєнної Галичини В. Нагірний посів, на думку І. Витановича, перше місце в трійці, до якої також належали І. Левицький та Р. Залозецький.

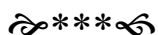
На завершення цієї публікації згадаємо слова Р. Пастушенка, який підкреслив, що «кооперативна діяльність В. Нагірного не знайшла у сучасників та пізніших дослідників однозначного визнання, оскільки свої зусилля він спрямовував не на створення масового кооперативного руху

за західноєвропейськими взірцями, а на творення національної торгівлі, на організацію ремісників та ін.» [8, с.72]. Аналіз діяльності В. Нагірного дає підстави констатувати, що він не був діячем кооперативно-теоретичного спрямування у класичному розумінні, але був плідним економістом-організатором різних організаційно-кооперативних структур, в основу яких було закладено елементи економічного спрямування. Отож, В. Нагірний був видатним діячем свого часу, його досвід і спадок незамінний в умовах сьогодення та буде корисним дороговказом для майбутніх поколінь при розв'язанні проблем щодо підвищення життєвого рівня наших співвітчизників.

***

Література

1. Д-р Євген Олесницький. Сторінки з мого життя / Передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами. Стрий «Щедрик», 2007. 384 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР / Львівська область. У 26 томах. Т.3. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. 930 с.
3. Нагірний В. З моїх споминів / В.Нагірний // Бібліотека РСУК. 4. 45. Львів, 1935.
4. Сліпушко О.М. Україна. Енциклопедичний словник / О.М. Сліпушко. К.: Аконіт, 2008. 768 с.
5. Спогади про Івана Франка [Текст] / Упоряд., вступ.ст., прим. М.І. Гнатюка. 2-ге вид., доп., перероб. Львів: Каменяр, 2011. 832 с.
6. Злупко С. Наукові діалоги / Степан Злупко. Львів: Тріада плюс, Львівський національний університет ім. І.Франка, 2005. 704 с.
7. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С.М. Злупко. К.: Знання, 2007. 694 с.
8. Українські кооператори. Історичні нариси Книга 1. Львів: Вид-во «Укоосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. 456 с.
9. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 2. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. 338 с.
10. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 3. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. 328 с.
11. Український радянський енциклопедичний словник. В трьох томах. Том 3. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1960. 586 с.
12. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія // Гол. Ред. ради, чл.-кор. НАНУ М. Попович. Київ, «Ірина», 1999, VII. 1551 с.
13. Франко І. Зібрання творів у 20 томах / І. Франко // Т.1. Автобіографічні матеріали. Оповідання. К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. 436 с.
14. Франко І. Зібрання творів у 50 томах / І. Франко // Том 44. Книга 2. Економічні праці (1888 – 1907). К.: Наукова думка, 1985. 768 с.
15. Франко І. Зібрання творів у 50 томах / І.Франко // Том 44. Книга 1. Економічні праці (1872-1887). К.: Наукова думка, 1984. 695 с.
16. Юзик О. Освітньо-виховна діяльність молодіжних товариств Галичини у 20-30 роках ХХ ст. / О. Юзик // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. 2003. Вип. 17. С. 214 – 222.

Розділ 2. ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ Й СТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ АДАПТИВНІСТЬ ДО УМОВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-3>

2.1. *Парубчак І.О., Радух Н.Б., Матвеева М.П., Ярошович В.І.*

Державна політика розвитку аграрної економіки в умовах євроінтеграційних перспектив України

2.1.1. *Структурно-функціональне забезпечення системи публічного управління у контексті територіально-адміністративної реформи*

Досягнення демократичної правової державності, соціально орієнтованої ринкової економіки неможливе без ефективного функціонування органів виконавчої влади, котрі є особливим інститутом, що найбільше об'єднує волю держави, інтереси територіальних громад та людей. У теперішніх умовах істотно зростає роль та значення теоретичних та прикладних спроб вирішення проблематики територіальних громад в цілому та з точки зору економічної основи їх функціонування в контексті національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Органи влади територіальних громад більш наближені до людей та оперативно вирішують наболілі питання в міру їх надходження, тому трактування поняття та сутності місцевої влади на основі розуміння її інтегративних ознак і елементів має вагомий теоретико-практичний значення в реалізації пріоритетного напрямку соціально-економічної політики та комплексного розвитку територій України. Територіальні громади є самостійними у рамках своїх повноважень, при цьому органи територіальної громади самостійно, на свій розсуд управляють місцевою власністю, формують, затверджують та виконують місцевий бюджет, визначають місцеві податки та збори, а також вирішують питання, які виникають на довіреній їм території [1, с. 268].

Органи управління територіальними громадами згідно із законом можуть наділятися окремими державними повноваженнями з передачею реалізації матеріальних та фінансових коштів. Реалізація отриманих ними

повноважень є підконтрольною державі, особливо у період військової агресії на території України. Законодавство України гарантує органам територіальних громад право на судовий захист, компенсацію витрат, що виникають додатково в результаті рішень, ухвалених органами центральної державної влади, та забороняє обмеження прав органів територіальних громад згідно з законом у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Термін «територіальні громади» не має точного та єдиного визначення й багатьма науковцями трактується по-різному. На думку окремих дослідників, органи влади у територіальних громадах повинні бути самостійною одиницею, наділеною своїми правами, і діяти у встановлених просторових кордонах [2]. Це особливий вид управління територіальною громадою, який є частиною загальної системи публічного управління, тобто системи організації життя в громаді. У цій якості органи територіального врядування мають низку ознак, що позначають їх як багатофункціональний політико-правовий інститут, властивий будь-якій сучасній демократичній державі.

Виходячи з розуміння самоврядування територіальних громад як права та реальної можливості територіальних громад регламентувати велику частину громадських справ та управляти ними в у межах чинного закону, в інтересах місцевого населення територіальних громад. Іншими словами, органи управління територіальними громадами реалізуються через управлінську діяльність органів територіального самоврядування на користь місцевого населення, виходячи з принципів легітимності сучасної публічної влади. Сьогодні Українська держава діє на основі Європейської хартії місцевого самоврядування територіальних громад, вона визнає місцеве управління громадами однією з основ конституційного ладу, закріплює право населення на місцеве управління, отже управління територіальними громадами розуміється як форма народовладдя, управління на місцях.

Територіальні громади уособлюють інструмент підвищення рівня життя населення певної громади, вирішення завдань місцевого значення, базування на сукупності принципів, першочерговим з яких є відповідальність, використання різних форм вибору місцевого населення. Економічна основа територіальної громади є одним із основних елементів місцевої політики, без якого діяльність та існування місцевих одиниць територіальних громад ставиться під сумнів. Держава має звернути особливу увагу на територіальні громади, спрямоване на стрімкий розвиток та покращення його діяльності, особливо в період військової агресії на території України.

Отже, економічна основа органів територіальних громад є сукупністю декількох складових, таких як майно, надходження місцевих бюджетів, а також майнові права територіальних утворень, що є у власності територіальної громади [3]. Водночас наукові дослідження також мають різні точки зору на сприйняття сутності, змісту та елементів економічної основи територіальних громад, що зумовлює існування різних підходів, обмежень і розширеного розуміння цієї економічної категорії в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У вузькому розумінні, це фізична основа діяльності органів територіальних громад, набір правових норм, які регулюють відносини з місцевою власністю або навіть правами власності місцевих утворень. Якщо розглядати власність територіальних громад із соціальної точки зору, то слід пам'ятати, що вона є основою економічного забезпечення діяльності територіальних громад та виконання адміністративних, соціальних та культурних функцій і задоволення основних потреб населення на певній території.

Сьогодні органи територіальної громади відіграють важливу роль у реалізації завдань щодо організації діяльності органів публічної влади. Генезис сучасного територіального управління можна спостерігати вже в середні віки, однак його значення було дещо інший, аніж тепер. У сучасній формі він визначався як певна незалежність, яку імперії надавали підлеглим державам, це було більше схоже на територіальну автономію. У сучасному вигляді діяльність місцевого самоврядування включає надання організованим суспільним групам можливості вирішувати важливі для них проблеми шляхом прямої дії або шляхом виборів демократії та функціонального представництва.

Сучасна теорія розвитку місцевого самоврядування підкреслює, що цілі держави та місцевого самоврядування є спільними, а сама влада є одним із основних конституційно-правових інститутів держави. Територіальна влада також відіграє важливу роль у політичному, соціальному та економічному житті, наприклад, активізуючи суспільство, навчаючи економіці та регулюючи дії центральної влади на перспективу на благо місцевої громади [4]. Важливі місцеві господарські та адміністративні питання належать до компетенції органів управління територіальними громадами.

Завдання територіальних громад обмежується лише місцевими потребами, прискіпливим наглядом за ними з боку органів управління та його територіальних органів, що свідчить про те, що роль органів територіальних громад полягає у виконанні завдань державної адміністрації тільки з точки зору проблем та потреб певного регіону в контексті фун-

Державна політика розвитку аграрної економіки в умовах євроінтеграційних перспектив України
кціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Система управління територіальними громадами характеризується відсутністю ієрархії, що можна побачити, серед іншого, у навіть у тому, що відсутність підпорядкування органів територіальних громад нижчого рівня органам більш вищого рівня [5]. За рівнем виконання завдання вони роздільні суб'єкти територіальних громад що мають доповнювати один одного, а не перекривати один одного. Розглядаючи державу як форму організації існування окремої країни, жителі певної територіальної громади, її ролі та системи повинні бути адаптовані до потреб громадян. Держава повинна ототожнюватися із загальним благом усіх громадян і за самою своєю природою створювати належні умови для глобального розвитку.

Поняття територіальної громади є широкою структурою та охоплює громаду людей, конкретну територію, обсяг повноважень. Він має служити меті побудови демократичного механізму та децентралізації державної влади, використовуючи демократично створені органи територіальних громад, прийняття рішень із широкою автономією. Зазначене дозволяє визначити основні ознаки територіальної громади, а саме: правовий характер виділення органів територіальних громад держави, віднесення до них законом важливої частини справ та самостійного управління цими справами і дії в інтересах народу в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Територіальні громади діють всередині держави, а це означає, що їх діяльність стосується лише окремих галузей та має підпорядковуватися національному праву та інтересам громадян усієї країни в цілому, особливо у період військової агресії на території України. Місцева самоврядна територіальна громада, виконуючи свої публічні та приватні обов'язки, бере участь у здійсненні державної влади, а орган місцевого врядування виконує низку публічних обов'язків під своїм ім'ям та несе власну відповідальність.

Самостійність територіальної громади визначається конституційним принципом самостійності держави. Це означає, що територіальне управління не має автономії, тобто права приймати власні регіональні закони [6]. Враховуються такі аспекти незалежності територіальних громад, а саме: юридична відокремленість, права власності та інші майнові права, можливість судового захисту незалежності їх посади та компетенції, надання самостійного вибору для виконання визначених законом завдань у сфері державного управління на місцях в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Нагляд за діяльністю територіальних громад можливий лише у фор-

мах, визначених відповідним законом, який не порушує обсягу отриманої незалежності, що особливо актуально у період військової агресії на території України. Функціонування територіальних громад було спрямоване на управління та регулювання великою частиною суспільних справ, безпосередньо пов'язаних із задоволенням колективних потреб територіальної громади. Органи управління територіальних громад, найближчі до своїх громадян, зобов'язані забезпечити ефективно та доступно надання послуг громадянам через функціонування ефективного управління [7].

Зміни в структурі публічного управління територіальною громадою, які полягали у запровадженні децентралізації, дали можливість адаптувати публічну політику до вимог унітарного, державного та демократичного управління. Це дає змогу провести соціалізацію виконавчих функцій держави, підвищити політичну відповідальність територіальних громад та зміцнити територіальну ідентичність, що особливо актуально в період військової агресії на території України. Вищезгадане сприяло зниженню рівня бюрократії та поганого управління при освоєнні державних коштів, створенню нових сучасних правових та організаційних засад місцевого та регіонального розвитку та сприяло підвищенню ефективності управління державними фінансами в територіальній системі громади, обмеженню ступеня ірраціональності державного сектору в централізованій державній владі.

Усвідомлення спільності інтересів територіальних громад впливає на створення соціального розуміння розвитку території громади, яку вони населяють, активізує креативне ставлення мешканців до нових викликів розвитку. Існування територіального управління громадою також дозволило створити умови для створення громадянського суспільства, просування демократичних рішень, заохочення суспільства до участі в процесі колективного прийняття управлінських рішень. Просторова організація територіальної системи впливає на функціонування основних одиниць адміністративного поділу, на форму та напрям територіального розвитку, а також на наявні та новостворені функціональні, соціальні зв'язки, на місцеву активність та ініціативу в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Крім того, ця система підвищує ступінь залучення держави та особливості територіальної політики, структурує відносини між окремими територіальними одиницями. Значна цінність функціонування органів територіальної громади також випливає з того, що їх діяльність будується на захисті, розвитку та різноманітності певної територіальної громади на засадах територіальної автономії та самостійності [8]. Це дає громаді гарантію суб'єктності громади в широкому колі соціальної, економічної та культурної діяльності. Суб'єктність, як і відчуття прийняття рішень,

підвищує згуртованість місцевої громади.

Діяльність органів територіальної громади в правовому та системному правовому полі свідчить про їх сутність у функціонуванні держави, задоволенні соціальних потреб, які інакше мала б забезпечувати лише державна територіальна адміністрація. Сучасні моделі державного устрою ґрунтуються на принципі субсидіарності, тобто розподілі обов'язків між різними суб'єктами, залишаючи за центральними органами лише ті завдання, які самі громадяни чи їхні громади не можуть виконати [9]. Це означає, що держава передає частину своїх повноважень нижчим рівням управління, які повністю незалежні у виконанні покладених на них завдань, тобто виконують їх добровільно та відповідають за свої обов'язки.

Тому слід констатувати, що сучасна роль територіальних громад полягає у виконанні певних поточних завдань щодо громадян, перед якими зобов'язана держава. З огляду на поширену думку про те, що вільний ринок не працює оптимально, тобто він не може усунути негативного впливу людської поведінки та інші недоліки, які перешкоджають максимізації корисності, вимога державного втручання для усунення його недоліків стала нагальною. Прикладом діяльності в цій сфері є обсяг завдань, покладених на органи територіальних громад, тому вважається, що завдання мають бути делеговані агентству, сфера діяльності якого найкраще відповідає обсягу цієї роботи щодо завдання в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Перебудови, що відбуваються в Україні в період військової агресії в територіальних громадах України у державному секторі, спрямовані на ефективніше задоволення колективних потреб. Це можливо як завдяки децентралізації завдань, так і впровадженню ефективніших методів управління територіальними громадами та публічними установами [10]. Тут особливого значення набуває питання ефективної територіальної політики та впровадження змін у просторі територіальних громад. Відповідні зміни, що відбуваються, найчастіше стосуються правового або економічного становища органів управління територіальної громади.

Сьогодні важко говорити про покращення діяльності чи функціонування таких інституцій, оскільки ці зміни не розглядалися в контексті управління ресурсами на місцях. Управління територіальними громадами та їхніми ресурсами залежить від багатьох чинників, пов'язаних з внутрішньою діяльністю, а також від мінливого середовища. Ресурси територіальних громад сьогодні відіграють важливу роль, оскільки ефективність роботи публічних інституцій залежить від оптимального використання відповідних ресурсів, якими вони розпоряджаються, та ви-

конання державних завдань, покладених на адміністрацію територіальних громад у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У літературі ця проблематика також представлена з точки зору, яка вказує на системну неспроможність органів територіальних громад запровадити економічно найефективніше вирішення проблеми, за певних обставин це називається державним провалом [11]. Для зменшення рівня загроз для територіальних громад публічним органам влади слід внести деякі зміни щодо вибору рівня втручання, де є високий ступінь неефективності діяльності територіальних органів, необхідно подолати перелічені чинники зазначених проблем. Така ідея впливає з припущень про діяльність органів управління територіальними громадами, яка може забезпечити швидкість та економічність у виконанні поставлених перед ним завдань.

Управління людськими ресурсами в організаціях місцевого самоврядування відносно добре описане в працях зарубіжних авторів, особливо з англосаксонського культурного кола. В наукових роботах, присвячених територіальним громадам, це питання обговорюється досить рідко і стосується скоріше аспектів діяльності людей в державному секторі з точки зору юридичної науки, а не управління і, як правило, в загальному чи частковому вигляді змін в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Таким чином, існує розрив між поточним станом досліджень і потребою в системному вирішенні проблем ефективної політики в організаціях місцевих громад у контексті оцінки чи розробки змін у сферах, які покращують функціонування політики місцевого управління. Аналіз наукових досліджень свідчить про брак публікацій, присвячених комплексним аналітичним підходам та практичним рекомендаціям щодо децентралізації влади, які призводять до підвищення ефективності місцевих громад та побудови їх структури. Тому необхідно дізнатися про трансформацію децентралізації влади в територіальній громаді, особливо в умовах теперішньої військової агресії на території держави.

Виконання функцій у таких сферах як освіта та соціальний захист відділами державного управління місцевих органів територіальної влади має на меті доповнювати, а не конфліктувати. Однак у деяких сферах існує тісна співпраця між органами територіальної громади, що може підвищити ефективність процесу розвитку та знизити вартість надання послуг. Важливим елементом суб'єкта територіальної громади є громадська та громадянська свобода, надана органам місцевої влади [12]. Публічне право дозволяє органам територіальної влади встановлювати правові відносини з державними установами, тоді як цивільне право надає учасникам громади право вільно розпоряджатися майном від свого імені.

Така політика органів територіальної громади розвивається разом із розвитком демократії та ступенем децентралізації. Зміна місії також впливає з так званого суспільного договору, який визначає ступінь соціального добробуту, що надається державою, відносно поточних політичних принципів, рівня суспільного багатства місцевих громад. Специфічний інституційний потенціал такої політики дозволяє органам територіальної громади ефективно виконувати покладені на них завдання, а також ефективно підтримувати соціально-економічний розвиток громади в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Успіх у виконанні завдань і задоволенні потреб населення певної громади тісно пов'язаний з ефективністю управління – знаннями та навичками управління ресурсами. Оптимально використовувати фінансові, людські, матеріальні й просторові ресурси та інформацію для виконання планів [13]. Нестабільне адміністративне середовище є особливо актуальним у період військового вторгнення на територію України, а зростання очікувань і соціальних вимог також впливає на функціонування місцевої автономії територіальних громад. Тому існує потреба у вдосконаленні структури та функціонування державних установ, особливо шляхом пошуку зразків для наслідування професійних державних службовців. Щоб судити про важливість діяльності органів територіальних громад, можна сказати, що такі органи використовують усі наявні в їх розпорядженні ресурси, включаючи людей, території та підпорядковане їм майно для розвитку громади та вирішення усіх поставлених перед ними завдань.

Посадовою особою територіальних громад у конкретнішому розумінні можна вважати будь-яку особу в громаді, яка працює в територіальній структурі, предметом роботи якої є діяльність, безпосередньо пов'язана із виконанням завдань, поставлених перед громадою. Службовці територіальних громад виконують завдання, визначені законом, відповідно до наданих їм службових повноважень, але також мають обов'язок вирішувати інші питання, які виникають у ході діяльності. Діяльність, яку виконують органи влади територіальної громади, залежить від виду діяльності, всі вони потребують достатніх загальних знань і підготовки до їх вирішення в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Основними завданнями органів влади територіальних громад є не лише реалізація положень державної політики у встановлених сферах, пов'язаних із територіальним поділом на громади, а й задоволення потреб, пов'язаних із життям громадян, які там проживають, дотримання закону, ініціювання соціально-економічних проєктів та формування мі-

сцевих і регіональних зв'язків для покращення рівня життя. Результатами роботи органів територіальних громад є також творча та активна участь у публічних заходах, конференціях чи обговореннях [14]. Щодо органів територіальних громад, то посадові особи працюють лише на посадах, на які їх обирали, а також передбачених відповідним положенням про оплату праці працівників органів територіальних громад.

Незалежно від посади службовця органу територіальної громади, він повинен бути готовим виконувати свої обов'язки з повагою до інших і почуттям власної гідності, з найвищою дбайливістю та надійністю. Кар'єрний державний службовець – це особа, яка характеризується об'єктивністю у своїх діях, відповідальністю за свої дії та вчинки, політичною нейтральною, діє раціонально, спираючись на етичні й моральні принципи в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Посадовці місцевого самоврядування територіальної громади мають усвідомлювати важливість своєї ролі в суспільстві, гідно спілкуватися з людьми, співпереживати та розуміти проблеми, які у них виникають [15]. Працівники органів влади територіальних громад мають право на оплату праці відповідно до займаної посади і професійної кваліфікації та зобов'язані виконувати обов'язки, що відповідають характеру їх роботи і визначені законодавством.

Політика територіальних громад є відповідним напрямом діяльності для тих, хто усвідомлює свою роль у досягненні поставлених цілей і надає їм можливість побудувати професійну кар'єру, а професія працівника територіальної громади дає престиж і соціальне визнання [16]. Службовець має бути надійним у громаді, сумлінно виконувати обов'язки, бути пунктуальним, лояльним, чесним, дотримуватися свого слова, володіти теоретичними знаннями стосовно сучасної моделі державного управління та поглиблювати їх, вдосконалювати практичні навички, розуміти та приймати свою роль як свого роду покликання.

Органи влади територіальної громади повинні дбати про позитивний імідж службовця територіальної громади та належні міжособистісні стосунки як на роботі, так і в післяробочий час. Від посадових осіб територіальних громад також очікують професійної діяльності зі збереженням політичного та ідеологічного нейтралітету, що особливо важливо під час роботи в період військового вторгнення на територію України в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Сильна залежність органів територіальних громад від змін, що проходять в їх середовищі, робить все більш важливим у роботі службовця громади відкритість до співпраці з людьми та іншими суб'єктами. Вмін-

ня використовувати отриманий досвід та знання керівництва, колег і підлеглих стає основою діяльності службовця територіальної громади. Працівник влади територіальної громади зобов'язаний виконувати завдання відповідно до морально-етичного кодексу, а законодавство не дозволяє посадовим особам займатися діяльністю, яка суперечить їхнім професійним обов'язкам [17].

Роботу в секторі територіальної громади мають виконувати люди, які знають про службу територіальної громади та бажають надавати послуги чи виконувати завдання, пов'язуючи свою діяльність з професією службовця громади, практика цієї професії також дає значний імідж і соціальне визнання. Проте посадові особи територіальної громади також можуть зазнавати прямої критики з боку місцевої громади, тож вони повинні брати це до уваги та виконувати свої обов'язки по суті, тактовно та ввічливо. Наразі органи влади територіальної громади, що особливо актуально в теперішній період військової агресії проти України, пробують розробити структурні механізми дій у сфері територіальної політики відповідно до принципів сучасного публічного управління громадою [18].

Роль та значення управлінської культури у територіальній політиці певних служб визначається тим, що через створення системності мислення та структурної діяльності вона орієнтує на отримання максимально позитивного результату, підвищення якості життєдіяльності у вигляді розкриття потенціалу соціально-економічної системи та розвитку особистості, саморозвитку, створює здатність діяти правильно, технологічно, конструктивно, інноваційно та гуманно. А знання компетентнісного підходу та бажання його використовувати допоможе адаптувати кращий досвід територіальної політики успішних господарських організацій до діяльності місцевого управління та сформувати резерв управлінських підходів в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Органам влади доведеться скласти план, мета якого – задовольнити потребу у відповідності підходам та залучити необхідну кількість осіб на певні посади для вирішення нагальних проблем, які виникають перед територіальною громадою зараз або можуть виникнути в майбутньому [19]. Визначення потреб у структурі територіальної громади місцевого утворення має впливати з особливостей місцевого товариства. Для цього необхідно провести аналіз рекомендації територіальних органів виконавчої влади щодо формування чисельності резерву та структури управління, виходячи із принципів та потреб органів влади територіальної громади.

Крім цього, в структурі територіальної громади потрібно враховувати частку осіб, які в майбутньому додадуть перспективи та будуть ма-

ксимально корисними для громади під час перебування на службі територіальній громаді. Після завершення оцінки потреб у територіальному управлінні територіальної громади та планування чисельності резерву управлінських кадрів доцільно розділити процеси реалізації механізму виявлення потенційних службовців і розробку інструментарію для їх оцінки. Важливо сформувати територіальний пул претендентів та активних громадян, щоб включити всіх, хто претендував на ту чи іншу посаду в певний період часу.

Цей процес можна вважати рекрутуванням, що є залученням осіб з числа громади і не тільки, які відповідають зазначеним вимогам, виробленим у цій територіальній громаді [20]. І тут кількість кандидатів виступає основою формування пулу охочих та відповідних громадян у резерв майбутніх лідерів громади, що особливо актуально в теперішній період військової агресії проти України. При його наповненні необхідно керуватися принципом відкритості до виборів в органи територіальної громади, що відповідає конституційному принципу рівного доступу громадян до служби територіальній громаді в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Інформаційна підтримка відбору лідерів громад може здійснюватися як за допомогою сайтів органів тих же територіальних громад, так і за допомогою рекламних кампаній у засобах масової інформації. Це визначається зокрема базовими рекомендаціями для органів територіальних громад, в яких викладаються основні положення щодо порядку формування резерву в створених місцевих центрах. При цьому оптимальним варіантом є надання людям професійних послуг, спрямованих на забезпечення ефективної взаємодії жителів громади, зацікавлених у використанні послуг місцевих органів влади, та цих державних служб, організацію роботи відповідних джерел інформації на локальні групи. На територіальному рівні рекомендується проводити інформаційні компанії із використанням місцевих мас-медіа та інтернет-ресурсів, особливо шляхом доведення інформації до місцевих інтернет-спільнот.

У цьому випадку робота повинна проводитися у співпраці з територіальними та волонтерськими організаціями, розташованими на території місцевих органів влади, що особливо актуально в період криз та військового вторгнення на територію нашої держави. Самі процедури можуть бути доведені до відома жителів громади із застосуванням компетентнісного та додаткових підходів. Належна оцінка кандидатів та працівників органів територіальних громад потребує урахування як досвіду роботи, так і наявності чи відсутності певних знань, а також підготовки необхідних компетенцій. Навіть найкраще поєднання цих чи інших теоретично бажаних якостей не гарантує ефективної роботи службовця без бажання розвивати

свою територіальну громаду в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

До включення у відбір переліку компетенцій краще залучати зовнішніх незалежних експертів, які є сполучною ланкою між громадянами та органами територіальної громади [21]. Формування експертної групи, яка має вирішальне значення для відбору компетенцій, ставить питання про її якісний та кількісний склад. Якісний відбір експертів має ґрунтуватися на принципі компетентності, типовості та відповідності до поставлених цілей. Важливе місце у цьому механізмі формування територіальної політики відводиться реалізації заходів щодо професійного розвитку майбутніх управлінців, які здійснюються на основі індивідуальних планів професійного розвитку.

Для службовця територіальної громади посадові інструкції розробляються територіальною службою та затверджуються керівником відповідного рівня. Необхідним елементом цього плану має стати отримання досвіду позитивних практик, які передбачаються корекцією компетентнісного профілю осіб, що обійматимуть посади в територіальній громаді. Реалізація таких програми спрямована на підвищення, удосконалення та здобуття потрібної компетенції, необхідної для професійної діяльності, та підвищення професійного рівня службовця територіальної громади.

Оптимальним шляхом до вирішення проблеми нестачі якісних керівників територіальних громад є створення в регіоні резерву креативних молодих осіб, які розвиваються і в подальшому зможуть стати керівниками громад. Інструменти такого забезпечення органів територіальних громад можуть відкрити перспективу вирішення проблеми забезпечення стабільного розвитку територіальних громад перспективними управлінцями. Управління ресурсами територіальної громади як сфери змін в управлінні місцевими органами влади збільшили інтерес до створення нових сучасних та вдосконалення вже існуючих організацій, які відповідають потребам суспільства в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Ефективність діяльності органів територіальної громади в економіці великою мірою залежить від стратегічного бачення та дій, а відповідний інституційний розвиток дозволяє цим підрозділам надавати потрібні якісні державні послуги, а також ефективно підтримувати соціально-економічний підйом та розвиток місцевих територіальних громад шляхом збільшення обсягу товарів, які надані місцевим громадам та відповідають місцевим вимогам, створюючи позитивні зовнішні ефекти. Необхідно підкреслити, що органи територіальних громад є відокремленими від держави суб'єктами публічного права держави [22].

Основна роль у місцевому органі управління відведена територіальній громаді, що вказує на те, що саме територіальна громада вирішує всі завдання місцевого врядування. Діяльність фізичних осіб ґрунтується на закріплених у правових актах принципах взаємодоповнюваності, незалежності, децентралізації публічної влади та свободи асоціацій. Основними аспектами функціональної незалежності органів управління територіальними громадами є юридичне відокремлення, забезпечення незалежності у виконанні статутних обов'язків і фінансування в адміністративній сфері, а також можливість ефективної реалізації політики в адміністративній сфері на рівні громади в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У більшості праць на цю тему акцентують увагу на аспекті відтворення ресурсів на теренах територіальних громад, що окреслює як специфіку економічних, так і соціальних процесів, а також диференційовану специфіку умов реалізації. В інших працях вчені бачать територіальні громади як соціально-економічну окрему систему, сукупність господарських елементів, що мають націлену спрямованість функціонування та розвитку, взаємопов'язані та орієнтовані на повне та якісне задоволення потреб місцевих жителів громади [23]. Системний підхід [24] до аналізу параметрів територіальних громад передбачає диференціацію підсистем на різних рівнях.

Серед вищезгаданих підсистем слід звернути увагу на органи управління територіальними громадами як керівну підсистему, яка володіє місцевими засобами управління та забезпечена владними повноваженнями. Саме цю підсистему слід уважати суб'єктом управління. Тому під територіальною громадою можна розуміти систему взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів адміністративної та управлінської підсистем, які забезпечують функціонування, стабільність і розвиток території з урахуванням ознак місцевої автономії в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Зміни в середовищі організацій територіальної громади впливають на перетворення всередині них або навпаки. Ці зміни можуть стосуватися будь-якої сфери організації управління, але найчастіше вони виникають у стратегії, техніці, технології, структурі, а також управлінських ресурсах. Сучасні уявлення про територіальну політику громади вказують на першочергове значення керівного фактора для ефективного функціонування публічної організації, у тому числі територіальних громад. Виходячи з цього, можна сказати, що реалізація діяльності у сфері управління територіальною громадою відіграє важливу роль і що керівники в органах територіальної влади загалом є державною службою [25].

Працівники публічних інституцій територіальних громад навчилися

та продовжують вчитися у приватного сектора динамічної реструктуризації, точного аналізу витрат, досягання позитивних результатів, якісного та зрозумілого управління інформацією та, насамперед, сучасного управління ресурсами громади, зокрема навчання людей розвивати свою територію на кожному рівні. Муніципальні ресурси громади є частиною підсистеми територіального управління і особливо стурбовані компетенціями працівників: знаннями, навичками, досвідом, компетентністю, амбіціями, цінностями та стилем роботи. Створення якісної структури управління територіальною громадою має велике значення для її розвитку та функціонування, іміджу серед інших громад, є вагомим інструментом управління для інших громад з точки зору досвіду, мотивації в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Основним елементом змін у діяльності територіальних громад є підлаштування системи управління громадою до змін, що відбуваються в державі та навколишньому середовищі [26]. Зростання важливості управлінського фактора в організації роботи територіальної громади визначається, серед іншого, зростанням вартості робіт у сучасних організаціях, визнанням ролі мотивації територіальних структур, чутливістю до неадекватної поведінки з боку людей та збільшенням кількості негативних факторів. Інновації, креативність та ефективність управління територіальною громадою залежить від багатьох факторів.

Зміни, що відбуваються всередині, стосуються факторів, що здебільшого залежать від самої територіальної громади. Це, насамперед, розмір виробництва та частота змін у цій сфері, структура зайнятості населення, напрям та рівень освіти, професійний та життєвий досвід, прагнення до розвитку, потреби та очікування працівників, організаційна культура, організаційна структура. До зовнішніх чинників відносять такі: технології, конкуренція, глобалізація, політико-правові фактори, демографічні фактори, а також соціокультурні фактори в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [27].

При вирішенні завдань територіальних громад ключове значення має підвищення професіоналізму керівників громад та компетентності працівників різних підрозділів. Особливе місце в цьому процесі займає підготовка кадрів як інструмент для залучення висококваліфікованих спеціалістів, здатних замінити тих, які пішли. Відбір має відбуватися на конкурсній основі після проходження належної підготовки, відбору кандидатів навіть на керівні посади територіальних громад, із забезпеченням їх подальшої професіоналізації та висування на ці посади.

Насамперед, резерв управлінських кадрів відкриває великі можливості для реалізації принципу професіоналізму та компетентності в управлінському забезпеченні органів територіальних громад, що, по суті, визначає його як здійснювану на постійній основі професійну діяльність публічних службовців на відповідних посадах служби. Щоб обіймати управлінські посади в органах територіальних громад, претенденти повинні відповідати особливим вимогам. Ці умови передбачають технічні знання, уміння та навички, рівень професійної підготовки, необхідний для виконання своїх посадових обов'язків.

Мінімізувати вплив кадрового голоду на якість територіального управління можна різними способами: зокрема, пошуком досвідчених, кваліфікованих та компетентних управлінців у питаннях територіальних громад управління зі сторони. Проте інколи це неможливо через цілу низку вагомих причин та потребує великих матеріальних і часових витрат у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [28].

Сьогодні має місце неефективність деяких органів територіальних громад. Безсумнівно, це може призвести до проблем виникнення соціальних та економічних ризиків на місцевому рівні. Основним напрямом у політиці територіальних громад має стати розвиток професіоналізму, найбільш точне застосування знань і вмінь службовців у сфері управління територіальною громадою. Необхідно розвивати спеціалістів з управління для системи територіального управління. Але, в першу чергу, необхідно розглянути можливості талановитих і компетентних керівників-управлінців, які вже зайняті в комунальному господарстві або готові брати участь у цьому секторі.

Позитивним вирішенням проблеми браку готових фахівців є цілеспрямована робота з формування органів територіальних громад. Тому необхідний механізм створення резерву управлінських кадрів органів територіальних громад як комплексний, системно організований процес виявлення, оцінки та відбору з урахуванням моделі компетенцій [29]. Суб'єктами застосування цієї системи є керівники та спеціалісти кадрових підрозділів, від яких вимагається певний рівень управлінської культури, володіння базовими знаннями про доступ до навичок та готовність до застосування своїх навичок управління в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу. Слід зазначити, що реалізація управлінських функцій територіальних громад з самого початку передбачає чітке зонування як значення відповідальності, так і можливостей інститутів управління.

Володіння набором жорстко диференційованих управлінських інструментів, системою потужних інституцій та їх спроможністю здійс-

нювати формалізовані дії є ключовими принципами реалізації цієї соціальної політики та економічно значущих завдань територіальних громад. Юридичне та адміністративно-управлінське оформлення економічних та соціальних процесів, втручання в економічні процеси у визначених чинним законодавством рамках - основні напрямки діяльності органу представницької влади територіальних громад в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Особливої уваги заслуговує процес розгляду, коригування та затвердження річних місцевих бюджетів як основного економічного чинника з точки зору прямого впливу на розвиток територіальних громад [30]. Розробку стратегії розвитку територіальних громад, підготовку та реалізацію проєктів і програм регіонального та територіального розвитку, тактичне управління економікою та ресурсами місцевого підпорядкування в цілому забезпечують виконавчі та розпорядчі органи.

Рівень органів територіальної громади також передбачає можливість, в цілях коригування та розвитку галузі місцевої економіки, створення виконавчо-розпорядчими органами територіальних громад окремої юридичної особи чи виконавчих структур. Крім того, організаційну структуру операції можна оптимізувати таким чином, щоб вона відповідала потребам ринкової служби. Сьогодні досвід економічно розвинених країн світу наочно показує, що саме управлінські методи досягнення поставленої мети та вирішення якісно поставлених завдань мають кінцеве значення для послідовної реалізації інституційної, економічної та соціальної політики територіальних громад держави в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Економічні та адміністративно-правові методи є ключовими інструментами впливу органів територіальних громад на економічну політику цих громад. Нормативні акти представлені адміністративно-правовими методами керівного впливу на місцевому рівні. З іншого боку, зміна виконуваної суб'єктами ринку економічної політики громади передбачає використання непрямих методів управління. На сьогоднішній день зіставлення сумісних між собою планових, проєктних та ринкових інструментів у процесі регулювання економіки на рівні територіальних громад дає змогу досягти найбільш позитивного ефекту [28].

Економічні та управлінські показники територіальних громад у цій ситуації не є обов'язковими до виконання, тобто не мають директивного характеру. Це керівні принципи в процесі управління територіальною економікою, які мають бути спрямовані на задоволення потреб населен-

ня території. Цю функцію виконують органи управління територіальними громадами, які переслідують суспільні інтереси. Одним із інструментів управління на внутрішньорегіональному рівні є економічна політика територіальної громади, яка має формуватися за допомогою наукових методів: системного аналізу, аналогії, синтезу, спостереження, порівняння, експерименту в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Системний підхід та аналіз отриманих результатів дають змогу проаналізувати стан територіальних громад, розбивши досліджувані процеси на складові, дозволяє виявити принципові зміни, що відбуваються на території. Агрегація дозволяє об'єднувати окремі елементи, реконструювати з елементів ціле, щоб побачити, в якій формі виявляються найважливіші тенденції та зміни [31]. Все це дозволяє органам територіальної влади отримати цілком правдиву інформацію для подальшого визначення економічно значущих пріоритетів та подальшого просування місцевої соціально-економічної політики та послідовне створення сприятливих умов для життєдіяльності територіальних громад, вирішення завдань розвитку території на основі наявної ресурсної бази [32].

У процесі ґрунтового аналізу та синтезу доцільна комплексна фіксація кількісних та якісних чинників соціально-економічного розвитку територіальних громад. Виходячи з цього, в рамках дослідження правильно вдатися до математичних та статистичних методів обробки даних, які дозволяють отримати більш точні дані про стан економічної або іншої систем територіальних громад. Отже, розробка та реалізація місцевої соціально-економічної політики територіальних громад на основі системного підходу дає можливість осмислити та зрозуміти багато функціональних явищ, підвести їх під загальні закони теорії, практичного втілення та знайти на цій основі оптимальні шляхи вирішення соціальних проблем в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Системне дослідження допомагає виявити зв'язок та відносини, що є як всередині об'єкта територіальної громади, так і в його взаємовідносинах із зовнішнім середовищем, а підсистеми всередині системи при цьому повинні розглядатися з обов'язковим вказуванням їхнього місця та функцій усередині цілого апарату управління. Стан системи як об'єкта, у розрізі територіальних громад, визначається властивостями як його вибіркового елементів, так і структури загалом.

Структура системи територіальних громад та їх поведінка характеризуються великою структурністю та функціональною послідовністю, внаслідок чого деякі аспекти поведінки системи спонукають окремі рівні [33]. Територіальна громада виступає і як основний елемент систем

більш складного порядку, а його базові елементи є складовими систем нижчого порядку. Це вказує на те, що соціально-економічна політика щільно взаємопов'язана з економічною політикою публічних структур більш високого рівня, доповнює їх та бере таким чином участь у вирішенні загальнодержавних завдань. Соціально-економічна політика включає визначені державою цілі та пріоритети розвитку територіальних громад, а також засоби, необхідні для досягнення цих пріоритетів.

Тому під соціально-економічною політикою територіальних громад треба розуміти набір інструментів, заходів та дій органів територіальної влади щодо вибору та здійснення економічних рішень для успіху суспільно значущих цілей в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу. Аналіз правової бази та нормативних правових джерел показав, що цілі та завдання соціально-економічної політики формують інфраструктурна розвиненість та наявність ресурсів територіальних громад, соціально-економічне становище та відповідної йому ресурсна база, а також тип територіальних громад [34].

Отже, можна зробити негативний висновок, що управління розвитком територіальних громад є діяльністю органів територіальних громад щодо визначення завдань, планування та реалізації заходів, вкладених у створення сприятливих умов позитивної зміни соціальної ситуації з метою досягнення поставлених соціальних, економічних та інституційних результатів щодо задоволення потреб місцевого населення громади, а також щодо підтримки, реалізації та захисту їхніх інтересів, що допомагають вирішенню загальнонаціональних завдань які ставить перед собою держава.

Визначення владою територіальних громад соціально-економічних завдань та механізмів їх реалізації, створення передумов для економічного розвитку територій громад є найважчою проблемою як у практиці, так і в теорії публічного управління. З огляду на це, для вирішення цієї системної проблеми необхідний багатогранний підхід, відповідно до якого спочатку виділяються функції органів територіальних громад і включаються такі сфери діяльності, без яких неможливо обійтися сучасному суспільству, а потім вже проявляються сфери діяльності, у яких процес коригування дозволяє досягти максимально високих параметрів соціально-економічної ефективності порівняно з ситуацією, коли діють виключно ринкові регулятори в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Саме тому невисокий якісний рівень забезпечення служби територіальних громад, невідповідність реалізованих адміністративних механізмів управління громадою сприймається як одна з найбільш важливих

проблем служби територіальних громад. Як основні причини дефіциту виділяються недостовірність у системі залучення, відбору та просування територіальних органів, проблеми підготовки та підвищення кваліфікації службовців територіальних громад.

Ефективність та результативність діяльності органів територіальних громад значною мірою визначається якістю джерел та інформації, які до них мають доступ, їх аналізу та узагальнення на ключових рівнях територіального управління [35]. Дієвість влади та якість управління розвитком територіальних громад остаточно можна виявити лише з кінцевих результатів, тобто за змінами, що викликані цілеспрямованим управлінським впливом на життєдіяльність територіальних громад. Органи управління територіальними громадами є соціальним інститутом, який повинен пов'язувати інтереси місцевого населення та чинних в місцевому утворенні великих державних та приватних систем, розвивати та підтримувати добрі умови для формування та реалізації господарських зв'язків, задоволення конкретних та колективних потреб територіальних громад.

Ефективність цієї діяльності багато в чому залежить від якості органів територіальних громад та ступеня відповідності кількісним та якісним характеристикам голів громад сучасним вимогам та професійно-кваліфікаційним якостям. Виходячи з цього, територіальні громади є складним соціально-економічним і територіальним утворенням, місце якого в системі владних та господарських зв'язків визначається за його функціональним призначенням. Їхнє призначення - виконувати відповідні зобов'язання перед державою та задовольняти широке коло потреб населення в певних громадах в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Управління соціально-економічним розвитком територіальних громад пов'язане з функціонуванням системи територіального управління. Мета – створення сприятливих умов для позитивних змін економічної ситуації, досягнення бажаних інституційних результатів через посадових осіб державної, місцевої та територіальної влади, задоволення потреб місцевого населення, що було б неможливо без місцевого персоналу. Їхня кваліфікованість і динамічність, професіоналізм та компетентність є ключовими факторами підвищення ефективності всієї системи територіального управління.

Значна частина процесів управління територіальною громадою відбувається у режимі саморегулювання, зміна структури керівних органів потребує постійного вдосконалення організаційної структури, поліпшення психологічного клімату у громаді, а інші соціально-економічні процеси постійно розвиваються [36]. Кожен член громади має своє бачення щодо вирішення тієї чи іншої проблеми через сукупність індиві-

дуальних фізичних та духовних якостей, що показують параметри його участі в діяльності громади, можливість і здатність досягати заданих результатів у певних умовах, розвиватися у процесі діяльності територіальної громади в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У кожній територіальній громаді здатність органів публічного управління ефективно виконувати своє завдання значною мірою залежить від організаційних чинників як структурного, так і функціонального характеру, а саме: створення правильної системи органів територіального управління, розробки організаційної структури, формування системних профілів, технологій підбору і розміщення завдань.

Професійна перепідготовка службовців територіальних громад включає в себе освітню діяльність, спрямовану на отримання додаткових теоретичних та практичних навичок, необхідних для виконання нових видів професійної діяльності, що виникають під впливом цифровізації та нових викликів суспільства. Підвищення рівня обслуговування проводиться шляхом оновлення теоретичних і практичних знань службовців територіальних громад у зв'язку з необхідністю освоєння ними навичок застосування сучасних методів вирішення професійних завдань для кращого задоволення потреб жителів цієї територіальної громади. Підвищення рівня обізнаності може проводитись у вигляді короткострокового навчання чи переймання позитивного досвіду за певною проблемою у межах профілю професійної діяльності, а також як якісне вивчення проблем щодо профілю професійної діяльності органів територіальної громади.

Водночас конкурс на заміщення посади в службі територіальної громади забезпечує право громадян на рівний доступ до послуг відповідно до їх здібностей та професійної підготовки. Конкурсний відбір на заміщення вакантної посади служби територіальних громад у громаді оголошується за наявності потреби у виконавцеві та за відсутності резерву службовців територіальних громад для її заміщення [37]. Вакантною посадою територіальних громад визнається незаміщена відповідним службовцем муніципальна посада, передбачена штатним розкладом адміністрації територіальних громад в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Розміщення службовців територіальних громад передбачає раціональний, обґрунтований, доцільний розподіл службовців за структурними підрозділами та посадами відповідно до їх компетенцій, отже, і не може проходити без попередньої процедури атестації. Переміщати людей необхідно тому, що тривале перебування на одній посаді знижує трудову мотивацію, співробітник обмежує бачення рамками однієї ділянки, зви-

кається з недоліками, перестає збагачувати діяльність новими методами.

У діяльності публічних інституцій територіальних громад одним із компонентів є ефективна кадрова політика, її рекомендовані складові навчання, перенавчання та підвищення кваліфікації персоналу, створення можливостей для застосування організаційних та управлінських інновацій. Забезпечення резерву кваліфікованих управлінських кадрів необхідного рівня дуже важливе для розвитку громади. Також важливим є чинник створення надійних комунікацій та засобів інформаційного забезпечення про стан кадрової роботи територіальних громад відповідно до займаної посади та рівня підготовки і навіть з урахуванням думок і побажань мешканців територіальних громад в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Прагнути до успіху в органах управління територіальними громадами означає ефективніше задовольняти потреби більшої кількості жителів цієї громади. В Україні, незважаючи на довгий час функціонування органів територіальних громад у ринкових умовах, все ще можна побачити нечітку модель управління, розроблену давніше. Основним видом управління органами виконавчої влади територіальних громад, як і раніше, є публічне адміністрування. Така модель не ефективна в сучасних умовах та часто призводить до багатьох негативних наслідків, тому видається правильним шукати моделі, які дозволяють посадовим особам краще керувати цими органами управління [38].

На перший план виходять аргументи для покращення ефективності функціонування органів виконавчої влади шляхом прийняття рішень в межах моделі управління територіальними громадами. Найперше через те, що підкреслюється значний вплив системи цінностей і процесів на збільшення ефективності роботи внаслідок правильного використання ресурсів публічної інституції в процесі досягнення поставлених цілей. Ефективні органи виконавчої влади в системі місцевого самоврядування повинні надавати послуги всім, хто потребує допомоги, та відповідати юридичним критеріям для отримання допомоги. Імідж органів влади територіальної громади в системі територіального управління стимулює інтерес інвесторів до громади та надає нових можливостей для створення співпраці та інвестицій. Органи виконавчої влади в системі територіальної громади працюють найближче до громадян, знають їхні проблеми, потреби та очікування, вони повинні бути чутливими до змін, що відбуваються довкола в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Для більш точного визначення потреб та їх задоволення повинні працювати службовці, які чітко виконують завдання, котрі потрібні громаді. Кожна дія повинна мати мету та бути добре спланованою. Необхідно до-

класти зусиль для виконання зобов'язань щодо стратегічного планування в органах територіальних громад не лише у великих громадах, але й у невеликих, де дії згідно з планом можуть сприяти належному розвитку.

На його основі можна створити імідж посадової особи територіальної громади, а цілі, які переслідують структури місцевого управління, вимагають не тільки відповідальних фахівців, а й кваліфікованих, з відповідними компетенціями та знаннями, які володіють якостями, потрібними для роботи з людьми та для людей громади. Виконання управлінської функції в органах територіальної громади повинне бути орієнтоване на рівень та структуру послуг, що дозволить результативно та ефективно виконувати публічні завдання з урахуванням норм, запроваджених законодавцем [10]. Працевлаштування до органів територіальної громади слід планувати так, щоб не допустити невідповідних спеціалістів та уникнути потрапляння випадкових людей.

Співробітники є найціннішим активом будь-якої територіальної служби, але їхні навички обмежені. Переоцінка їх або призначення занадто великої кількості завдань призведе до того, що ці люди будуть менш ефективними або працюватимуть погано. Для аналізу ефективності роботи органів виконавчої влади у системі територіальних громад, яка значною мірою залежить від ефективності працівників, необхідно передбачити показники ефективності роботи на окремих посадах. Це дасть змогу здійснювати самоконтроль роботи, і, перш за все, буде основою для оцінки, яку проводить керівництво. Прийняття на посаду слід планувати таким чином, щоб уникнути дефіциту відповідних працівників для задоволення потреб суспільства в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Встановлення вимог та порівняння їх із вже досягнутими результатами значно допоможе уникнути суб'єктивних оцінок службовців з боку органів державної влади. У діяльності потрібно використовувати специфіку людей, які там працюють. На даний момент у публічних інституціях є багато співробітників зі значним досвідом роботи, але є також переважна група молодих людей без належного досвіду роботи за професією, але з високою кваліфікацією та натхненням до роботи [6]. Співпраця службовців територіальних громад може позитивно вплинути на здібності всіх співробітників. Деяким навичкам можна оволодіти лише на практиці, і досвідчені співробітники ще довго після формальної освіти навчаються новим способам вирішення деяких проблем в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Обмін досвідом між органами управління територіальними громада-

ми має бути підготованою, спланованою та організованою діяльністю, а не випадковою вказівкою органів виконавчої влади вищих рівнів. Між працівниками територіальних органів влади не повинно бути конкуренції чи суперечності, а має бути сприятлива атмосфера для налагодження співпраці та розвитку територіальних громад. Особа, котра добре підготовлена до виконання службових функцій, має стати суб'єктом конкурентної боротьби між управліннями різних регіонів чи міністерств. Кандидат на заміщення вакантної посади повинен керуватися виключно матеріальними міркуваннями, і установи, що конкурують за нього, повинні використовувати такі аргументи, як відповідальність за виконання завдань, можливість самореалізуватися на роботі або наявність привабливого середовища.

Органи виконавчої влади територіальних громад також повинні боротися за хороших співробітників, адже це підвищить ефективність їх роботи. Важливо залучити до цього процесу співробітників, які мають бути належним чином навчені та ознайомлені з принципами партнерства. Усі учасники повинні знати цілі, яких мають досягти органи виконавчої влади територіальних громад та мати відповідні компетенції та кваліфікацію для їх досягнення.

Особи, які претендують на роботу в територіальних громадах та беруть участь у виборах до територіальних органів влади, повинні усвідомлювати важливість посади, на яку вони претендують. Кандидати, які претендують на роботу в органах влади територіальних громад, повинні мати уявлення про державну службу, яку вони виконуватимуть у територіальній громаді [11]. Виконання службових обов'язків є відповідальним завданням, яке часто потребує великого особистого внеску, часу та самовіддачі, що не завжди виливається у винагороду. Також, на нашу думку, слід обмежити вагомий вплив вищих політиків на дії та послідовність їх виконання в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Розробляючи стратегії, органи територіальної громади повинні керуватися політикою, яка впроваджується та приймається в їхніх громадах і буде більш ефективною для даної громади. Вони є відповідальними за виявлення порушень у чинних системах управління громадою та її ресурсами, а також відповідають за її покращення. Це повинно забезпечити наявність очікуваних та бажаних суспільних благ і, таким чином, ефективність роботи органів територіальної громади. Відповідальність за підвищення ефективності діяльності органів територіальної громади покладається на самі ж органи влади, на громади та людей, які беруть участь у громадському житті [38].

Усі громадяни мають бути активними, ідейними та реалізувати програми, які підтримують їхню діяльність. Адже для позитивної діяльності

органів виконавчої влади територіальних громад необхідна участь усіх її жителів та службовців. У доведенні процесів, що відбуваються в громаді, мають активно брати участь не тільки органи влади територіальної громади, а й інвестори, бізнес-структури та обов'язково мешканці. Вони мають бути поінформовані про плани, заходи та отримані результати. Раннє розпізнавання потреб мешканців дозволить підрозділу належним чином підготуватися до їх задоволення та отримати необхідні для цього ресурси, щоб досягнуті результати задовольнили одержувачів у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Кандидати на керівні посади, які керують виконавчою гілкою територіальної громади та приймають найважливіші рішення, що стосуються всіх мешканців, повинні мати відповідні навички та кваліфікацію. Також вони повинні добре володіти знаннями з публічного управління, основних нормативно-правових актів, а також володіти рисами характеру, необхідними для роботи з людьми. Голови територіальних громад повинні бути ефективними менеджерами та прагнути до найбільшої ефективності своєї структури, результати їхньої роботи мають вимірятися наданими суспільними благами, їх якістю та рівнем задоволеності жителів громади.

Крім того, слід враховувати специфіку діяльності органів територіальних громад при побудові ефективних методів. Однак, єдиного еталонного методу досягнення успіху не існує, знання різних шляхів покращення управління ресурсами громади важливе при прийнятті рішення [34]. Голови відповідальні за формальний процес удосконалення управління ресурсами територіальної громади, повинні визначити потреби громади та свідомо робити послідовні кроки в стратегії управління розвитком громади.

Процес постійної трансформації спричинив суттєві зміни в підході до виконавчої політики органів виконавчої влади територіальних громад за останні роки. Враховуючи специфіку соціально-політичного, економічного та технологічного середовища органів територіальних громад, можна розробити умови, які забезпечать їх ефективне функціонування. Цей процес потребує змін у підході до управління усіма ресурсами в інституціях територіальної громади на правовій основі, на якій ґрунтується їхня діяльність у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Відповідно до чинного законодавства, територіальні громади є основною формою децентралізації і діють як відділ, відокремлений від державного управління, його місія - виконувати завдання безперервно, спільно та доступно для всіх громадян. Вони відділені від державного

сектору і складаються із системи органів, допоміжного апарату, що функціонує в структурах держави, та підрозділів основного територіального поділу держави [23]. Служби виконавчої влади територіальних громад повинні надавати суспільні блага та інші послуги всім зацікавленим сторонам: мешканцям, інвесторам, суб'єктам господарювання, іншим органам державного управління та їх працівникам.

Разом із зростанням очікувань жителів громади місцева адміністрація пристосовує свою роботу до нових завдань, вона удосконалює організаційні структури, працевлаштовує нових службовців, набуває фінансових і матеріальних ресурсів та впроваджує сучасні технологічні рішення. В органах виконавчої влади територіальних громад використовуються рішення, схожі на рішення великих підприємств у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Органи виконавчої влади територіальних громад здійснюють діяльність у сфері управління ресурсами громади, що удосконалюють методи підбору, проводять періодичні оцінки та планують розвиток громади, але не створюють цілісної системи, обмежуючись лише необхідним мінімумом. Найвразливішим етапом є етап планування та контролю в управлінні ресурсами територіальної громади [39]. Діяльність у сфері вдосконалення, яка впроваджується в усіх офісах, може бути оцінена найвищою оцінкою, відповідно, майже кожен співробітник може брати участь у навчанні щороку.

Органи виконавчої влади в багатьох структурах територіальної громади настільки заклопотані поточними проблемами, браком коштів у бюджеті, політичною боротьбою та пошуком особистих вигод, що вони неохоче впроваджують теперішні концепції управління діяльністю територіальних громад, ускладнюючи, однак, і власні інтереси. Загалом слід зазначити, що зміни органів виконавчої влади територіальних громад не є єдиним цілим. Зміни, внесені в основному, є незначним коригуванням та частковими змінами внаслідок законодавчих змін у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Забезпечення роботи завдяки засобам зв'язку, обмеження мінімального часу присутності на робочому місці та можливість прийняття індивідуальних рішень щодо робочого часу дозволяє організаційним підрозділам використовувати працівників за потреби. Необхідно також внести значні зміни до вимог стосовно роботи. Окрім вимог, безпосередньо пов'язаних із виконанням завдань у територіальній громаді, мають бути включені й інші фактори, такі як гнучкість, власна відповідальність, комунікативність та навички роботи в структурі територіальної громади.

У багатьох сучасних країнах масштаби й вплив держави та її інституцій на розвиток інститутів територіальної громади зростають незалежно від досягнутого ними рівня економічного розвитку чи соціально-політичного ладу, що існує в державі. Можна виділити також ініціювання та стимулювання процесів адаптації, наприклад, між секторами економіки чи регіонами та спрямування діяльності суб'єктів на різних рівнях для досягнення цілей, що відповідають загальним суспільним інтересам. Завдання, що стоять перед територіальними громадами, які ставить держава для виконання зазначених функцій, вимагають існування ефективного публічного сектору, який розуміють як низку інституцій, що задовольняють специфічні потреби суспільства у вигляді суспільних благ і послуг в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Значення публічного сектору буде використовуватися для опису системи територіальних органів влади та їх організаційних підрозділів, які здійснюють діяльність у суспільних інтересах, забезпечуючи суспільство суспільними благами та послугами, використовуючи лише або здебільшого державні кошти. У публічному секторі територіальних громад є організації, які мають відповідні особливості, котрі відрізняють їх від інших компаній, що працюють на ринку, зазначені типи організацій також відрізняються системою управління.

У теоретичних дослідженнях ця система є предметом вивчення нової детальної дисципліни науки публічного управління територіальних громад [36]. Відповідним критерієм є об'єктивний обсяг діагностики організації в системі загальних управлінських функцій, у країнах з розвиненою економікою існує змінна система цінностей у приватному та державному секторах. Перший характеризується перевагою орієнтації на індивідуальну конкуренцію та роль конкретних організацій, що визначається позицією, яку займають на ринку. Другий справедливий, що значною мірою впливає на цілі та структуру організації, звичайно, існують певні загальні цінності, дуже гарним прикладом яких може бути етичність або відповідальність за рішення та дії в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Додатковим мотивом їх діяльності, порівняно з людьми, зайнятими в публічних інституціях територіальних громад, спрямованих на максимізацію прибутку, є бажання служити своїй країні та її жителям, використання в обмеженій мірі економічної мотивації як щодо працівників, так і керівників цих публічних інституцій [7]. Чітким та легким мірилом успіху чи невдачі підприємств є сума досягнутого прибутку або розмір частки ринку. Зовсім інакше – в органах виконавчої влади територіаль-

них громад, де найважливішим є отримання результатів, спрямованих на суспільне благо чи взаємодопомогу, реалізацію інтересів жителів громади, тобто створення спільних цінностей, благ для всього суспільства, які дуже важко виміряти.

Ефект діяльності в територіальних публічних інституціях належить не до критеріїв економічної ефективності, а до категорії ефективності в більш широкому вимірі як економічному, так і соціальному, тобто в ступені досягнення передбачуваних цілей, очікуваних соціальних досягнень [9]. Органи виконавчої влади територіальних громад набагато більше підлягають політичному контролю, ніж приватні організації. І цілі, і дії керівників цих організацій тісно пов'язані з політикою, цікавою відмінністю відповідних типів організацій є їх взаємодія з навколишнім середовищем в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Одержувачами відповідних суспільних благ і послуг є громадяни різних соціальних груп. Крім того, слід підкреслити, що діяльність цих організацій опосередковано впливає на інші організації та осіб, але водночас треба мати на увазі, що це є результатом їх домінуючого становища в суспільстві. Ознаки організації територіальних громад точно відображені у визначенні, в якому наголошується, що вони, пропонуючи суспільні блага та послуги, мають ознаки, характерні для всіх організацій, але вирізняються специфічною системою цілей і цінностей, які впливають з відносин з політикою, що впливає на характер внутрішньоструктурних відносин і із зовнішнім середовищем.

Класична бюрократична структура замінена децентралізованими центрами відповідальності, подібними до тих, що створені в приватних холдингах. Відповідно, ці перетворення є також процедурами та інструментами, які використовуються в публічній інституції, а також кваліфікацією та мотивацією працівників. Цю модель можна назвати моделлю нових змін, зміни всередині публічної інституції мають особливе значення для підвищення ефективності роботи територіальних громад. Таким чином, процедурні та структурні вимоги до вдосконалення значною мірою визначаються службовою культурою [5, с. 27]. Крім того, слід підкреслити, що на діяльність органів виконавчої влади територіальних громад впливають зміни, котрі відбуваються в усьому державному секторі.

Інструменти ринкового механізму почали використовуватися для покращення якості та ефективності послуг, що надаються. До найбільш часто використовуваних державних ринкових механізмів на практиці належать укладання договорів на державні послуги та розвитку громади [5]. Головними перевагами, які випливають з їх впровадження для органів виконавчої влади територіальної громади, є економія фінансових ре-

сурсів, гнучкіша діяльність або підвищення ефективності діяльності. Іншою зміною в управлінні територіальною політикою органів виконавчої влади територіальних громад стало запровадження орієнтації на споживача в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Одним із практичних шляхів покращення функціонування органів виконавчої влади територіальних громад було вирівнювання організаційних структур шляхом обмеження зайнятості, особливо на вищих і базових посадах. Зокрема у територіальних громадах запроваджено методи та прийоми стратегічного планування та управління, це приклад надходження у територіальну громаду [11]. Проявом його застосування стало призначення структур, відповідальних за стратегію, і зміщення центру влади в бік підрозділів, які приймають стратегічні рішення. Ще одним симптомом змін, що відбуваються в органах виконавчої влади територіальних громад стало запровадження управлінського способу господарювання.

Це характеризувалося розширенням прав осіб, які займають керівні посади у громадах, у виборі способів виконання завдань, що входять до сфери їх діяльності. Здійснений аналіз дасть змогу повністю підтвердити думку про те, що органи виконавчої влади територіальних громад діють не так, як інші види державних інституцій. Ці відмінності насамперед передбачають наявність мети та мотиву дії, системи цінностей, а також характеру внутрішніх і зовнішніх зв'язків в громаді в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Цю тенденцію підтверджує відома модель управління органами виконавчої влади територіальних громад, найважливішою рисою якої є рішуче підвищення якості послуг, що надаються за рахунок підвищення ефективності діяльності. В основному вони стосуються використання ринково-орієнтованих механізмів та інструментів, впровадження та використання методів стратегічного управління в структурах влади та її плануванні, а також згладжування структур, зміни структурної культури. Концептуальне обґрунтування усіх напрямів розвитку потенціалу є актуальним питанням територіальних громад і сьогодні.

Компетентнісний підхід надає широкі можливості для опису професійних та особистісних аспектів, які потрібні для досягнення високого рівня ефективності територіальної громади загалом. З'являється можливість сконцентрувати увагу на ключових аспектах особистісних та ділових якостей, що впливають на результат, при цьому зберігається можливість використовувати поняття компетентності для опису тих знань та умінь, які очікуються від працівників для ефективного виконання ними

своїх обов'язків. У територіальній політиці органів виконавчої влади територіальної громади стає помітною орієнтація переходу до сучасних методів і технологій роботи з людьми в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Сучасне суспільство має потребу в добре підготовлених до службової діяльності спеціалістах та забезпечує їх необхідними для цього знаннями, навичками та вміннями, які кожен індивід повинен реалізувати на рівні своєї особистісної структури за допомогою набуття необхідного соціального та професійного досвіду, що і створює зрештою передумови формування компетентності працівника. Незважаючи на багатомірність трактування, дослідники погоджуються, що неправильно ідентифікувати компетентність лише за знаннями, уміннями та навичками. Це більш широке поняття, яке охоплює різні аспекти сприйняття, розуміння та поведінки, які лежать в основі значущої продуктивності роботи.

Особиста компетентність розуміється як готовність і здатність пояснювати, продумувати та оцінювати потреби в сім'ї, роботі та соціальному житті, а також розвиток власних навичок. Вона враховує наступні особисті якості, як самостійність, здатність до критики, відповідальність, надійність. Останнім часом у практиці управлінської діяльності територіальних громад підвищився інтерес до професійної компетентності службовців органів виконавчої влади громад на основі особистісно-мотиваційного аспекту управління, що допомагає зацікавити людей у виконанні своїх функціональних обов'язків ефективно у напрямку досягнення поставлених оперативних, тактичних та стратегічних цілей в діяльності та розвитку громади в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Одним з чинників, які впливають на рівень мотивації, є процес розвитку професійної компетентності службовця органів виконавчої влади територіальної громади. Професійна компетентність – складне та багатопланове поняття, котре складається з кількох компонентів [31]. Насамперед, це спеціальні базові знання, ерудиція та досвід у певній сфері діяльності. Наступна складова професійної компетентності – моральні принципи, переконання, цінності, етичні норми, яким слідує людина. Крім того, професійний розвиток, по суті, неможливий без певного рівня знань, умінь і навичок, які дозволяють працівникам адекватно вирішувати різні ситуації спілкування та взаємодії з іншими людьми.

У структурі професійної компетентності кожний однаково впливає на ефективність діяльності та визначає успішність та конкурентоспроможність спеціаліста. Професійна компетентність службовця політики органів виконавчої влади територіальної громади дозволяє грамотно освоювати передові управлінські, етичні, економічні, соціально-психологічні

знання і на основі цього вміло координувати свої професійні зусилля [11].

Питання професійної компетентності апарату органів виконавчої влади територіальної громади має першочергове значення в оцінці рівня та ступеня ефективності діяльності громади в цілому. Чіткі критерії та вимоги, що висуваються до службовців, дозволяють вибудувати грамотну оцінку відповідності отриманій посаді, виявити службовців, які не відповідають займаній посаді, скерувати на підвищення кваліфікації тих, хто недостатньо компетентний у виконанні своїх посадових обов'язків у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Сьогодні актуалізується завдання створення цілісної системи оновлення, відтворення та розвитку професійного управлінського корпусу органів виконавчої влади територіальних громад з використанням компетентнісного підходу. Таке твердження логічно пов'язане з новими умовами функціонування всієї суспільної системи та окремих її підсистем, насамперед – економічною [3]. Відповідно, економіка зажадала кваліфікованих кадрів, що вимагає нового компетентнісного підходу до підбору та людей. У цьому випадку йдеться про низку професійних та особистісних характеристик, якими повинен володіти працівник.

Для успішного застосування компетентнісного підходу в органах територіальної громади необхідно створити моделі компетенцій для кожної групи посад. Модель компетенцій дозволить сформулювати конкретні підстави та правила прийняття рішення для роботи в публічних інституціях громади. Модель компетенції працівника включає структурований опис вимог до посади у формі набору незалежних компетенцій, які описують інтеграцію елементів особистого потенціалу працівника та їх характеристик у його повсякденній роботі в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Тому модель компетенцій повинна містити знання, уміння, компетенції та стандарти поведінки для конкретної посади. Компетентнісна модель має включати певний набір компетенцій, які відображають специфіку конкретної посади в місцевому освітньому колективі з урахуванням аспектів професійної діяльності. Можливість перетворення моделі компетенцій на діючий високоефективний інструмент залежить від територіальної політики органів виконавчої влади територіальних громад, яка здатна розробити та описати компетенції, наповнити їх конкретним змістом з урахуванням конкретної посади. Одним з основних принципів формування моделі компетенцій є принцип зацікавлених сторін, урахування їх запитів та потреб у розвитку органів виконавчої влади територіальних громад.

До відбору переліку професійних якостей розробки моделі компетенцій доцільно залучати зовнішніх експертів, на яких покладаються обов'язки з узгодження інтересів державного управління, населення, громадянського суспільства, бізнес-структур. Професійна компетентність є основою особистості сучасного чиновника, визначає рівень його професійної майстерності, що супроводжується певним ціннісним та мотиваційним змістом. Застосування компетентнісного підходу у розвитку територіальної політики органів виконавчої влади територіальних громад вимагає створення моделі компетенцій, яка може розглядатися як інструментарій оцінки управлінського потенціалу органів виконавчої влади територіальних громад.

2.1.2. Державна політика енергозабезпечення у галузі розвитку аграрної економіки на основі державно-приватного партнерства в Україні

Вагомими перешкодами для відбудови системи енергозабезпечення є перешкоди, властиві не лише для енергетичного сектору, а й для економіки України в цілому. Першочергові завдання, що були спрямовані під час розвитку систем енергопостачання, сьогодні мають стратегічний напрямок розвитку, але його ефективність не доведена [17]. Дослідження першочергових завдань системи енергозабезпечення має базуватися на виявленні причини перешкоджання реалізації окреслених планів та зазначені можливості врегулювання проблем в результаті зменшення гостроти ситуації шляхом інновацій в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Одним з головних завдань є визначення зовнішньоторговельного зовнішньополітичного сектору, бо при цьому буде реалізовано надання державної допомоги та підтримки підприємствам, які організують постачання енергоносіїв за прийнятними цінами. Крім того, необхідно розробити державні механізми регулювання для стимулювання енергозбереження, але немає сенсу очікувати від них великої ефективності [40, с.108]. У поєднанні з іншими національними регуляторними механізмами його можна планувати швидше як додатковий стимул для досягнення бажаних результатів. Ці питання здебільшого суб'єктивні і можуть бути вирішені без шкоди для енергосистеми.

Нагальною є потреба створення системи теоретичної підготовки вітчизняних фахівців з альтернативної енергетики із залученням іноземних учених, інженерів та практиків. У теперішніх умовах ефективно зроблена система механізмів державного регулювання енергетичної безпеки дозволить вийти на вищий рівень енергозабезпечення, що спри-

ятиме недопущенню багатьох перепон у процесі розвитку ринку енергетичних послуг та вирішенню багатьох соціально-економічних питань в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У сучасному промисловому секторі ситуація ускладнюється постійно зростаючим корпоративним боргом перед постачальниками енергії та необхідністю підтримувати відносно низькі ціни на енергоресурси для населення України. Тому виникає потреба у формуванні на ринках енергозабезпечення України системи державного регулювання та контролю за дебіторською заборгованістю [41]. З цієї причини були впроваджені системні заходи для стабілізації ситуації, але їх реалізація виявилася не дуже ефективною. Виходячи з цього, головною загрозою енергозабезпечення держави залишається значний рівень тіньової економіки, економічних злочинів та корупції.

На даному історичному етапі важко визначити, наскільки той чи інший ліміт споживання енергоносіїв вплине на економіку країни, тому предмет споживання електроенергії потребує детального вивчення його функціонування. Одним з важливих пріоритетів при післякризовому розвитку системи енергозбереження України є покращення системи контролю, без цього жодні заходи з розвитку енергосистеми не матимуть успіху, а проблемне становище в енергетичному секторі може зберегтися на довгі роки в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [42].

На сучасному етапі розвитку нашої країни ситуація в енергозабезпеченні є дуже проблемною та потребує термінової модернізації. Тому потрібні великі зміни, щоб справді покращити ситуацію. У відбудові та розвитку системи енергетичної безпеки в Україні особливо негативними вважається питання визначення напрямків розвитку, тобто стратегії. Це пов'язано з відбудовою та розвитком зовнішньоекономічного курсу держави, який залежить від обсягу інвестицій та умов зовнішньої торгівлі. Враховуючи, що бажані результати в подальшому будуть досягнуті, дуже важко визначити особливості цієї стратегії, які призводять до ефективних результатів.

Процес забезпечення енергетичної безпеки може бути реалізований при дотриманні сучасного розвитку, за якого слід використовувати інноваційні технології. Це стане можливим при зниженні затрат на видобуток енергетичних ресурсів та наданні енергетичних послуг за рахунок зниження собівартості енергії [43]. У державі необхідно змінити систематизацію контролю за енергозабезпечувальними процесами та тільки після цього можна буде реалізувати ефективні заходи щодо стабілізації ринків

енергозабезпечення. Тоді державне регулювання у сфері енергетичної безпеки може бути неефективним або навіть менш ефективним.

Подолати зазначені кризи може підвищення господарсько-організаційної активності населення держави в контексті запровадження альтернативних джерел енергії та вирішення численних соціально-економічних питань не тільки з енергобезпеки. Розвиток споживацької культури усіх членів суспільства має полягати в усвідомленні потреби щодо зменшення витрат на споживання енергетичних ресурсів у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У процесі вирішення завдань щодо розвитку системи енергозабезпечення в Україні потрібно з найменшою шкодою для держави застосувати позитивні аспекти ефекту глобалізації. Зокрема, необхідно налагодити тісні економічні відносини з партнерами Західної та Центральної Європи щодо розвитку державних об'єктів енергетичного комплексу, розпочати навчання вітчизняних фахівців у цих країнах, розвивати та застосовувати альтернативні джерел енергії на всіх рівнях.

Потрібно підкреслити, що часто говориться про приховування заборгованостей підприємств, мають місце незаконні підключення до розподільних мереж, приховуються та привласнюються прибутки від продажу енергоносіїв. Якщо ці проблеми не будуть вирішені, відтік коштів від виробників електроенергії продовжиться. Одним із найефективніших засобів боротьби з такими злочинами є електронне адміністрування та облік. Важливо мобілізувати інвестиції в розвиток науки й техніки та сприяти розширенню енергопостачання та енергобезпеки в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Державне регулювання енергобезпеки має здійснюватися в межах багаторівневої структури, що має мати диференціацію за регіональною чи територіальною ознакою. При цьому структура повинна бути достовірною і чітко виділяти напрямок інвестицій в інновації в енергобезпеці [44]. У зв'язку з цим, ведення інноваційної діяльності в системі енергобезпеки загалом не може бути високоефективним, якщо запроваджуються ті функції, які реалізуються вертикально, централізовано чи по всій державі, а горизонталь не виявляє інноваційної ініціативи та бажання розвиватися. Уведені інноваційні форми енергобезпеки, зокрема моделі енергозбереження мають бути запроваджені на рівні територіальних громад.

В Україні реалізація вищеперерахованих заходів є досить невисокою та вимагає докладання великих зусиль та тривалого часу. Таким чином, моральні та матеріальні наслідки можуть слугувати стратегічними напрямками розвитку систем енергетичної безпеки. У цьому значенні ре-

організація структури державного регулювання відіграє центральне значення, оскільки реалізація надефективної державної політики з розробки інновацій для підвищення енергетичної безпеки України на поточному етапі стає головним джерелом в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Збільшуючи рівень енергобезпеки держави, можна збільшити такі економічні характеристики, як обсяг виробництва продукції та швидкість поповнення енергетичних запасів. Під енергозбереженням розуміється зменшення енерговитрат, здійснення правових, організаційних, наукових, виробничо-технічних, техніко-економічних дій для ефективного використання існуючих паливно-енергетичних ресурсів з позитивним ефектом. Включення їх використання та відновлюваних джерел енергії в економічний обіг енергетичних ресурсів [45, с. 127].

Державне регулювання енергозабезпечення в контексті енергетичної безпеки ймовірно шляхом обмеження споживання енергії та заміни користувачами енергоресурсів на енергозберігаючі та альтернативні технології. Розробку державної політики енергетичної безпеки в Україні не можна вважати достатньо ефективною. Великої шкоди державі завдають також соціальні наслідки, що виникають у суспільстві як результат зменшення рівня життя людей і в результаті неможливості у найбільш несприятливий зимовий період задовольнити свої потреби. У цьому контексті ми не повинні забувати про зростаючу кількість захворювань із погіршенням результатів, підвищення рівня смертності та відсутність адекватної демографічної політики.

Це створює дуже серйозну загрозу національній безпеці та політичній стабільності держави, і ці негативні тенденції можуть у будь-який момент погіршити соціально-економічне становище українського суспільства. Економія енергоносіїв повинна відповідати загальним параметрам, що використовуються у світі, та стандартам реалізації національної енергетичної політики. Інтеграція інновацій в енергетичну сферу держави за рахунок застосування ІТ при розподілі енергії. Інноваційні процеси в системі енергозабезпечення повинні поширюватися, що буде сприяти такому розвитку, зменшенню затрат споживачів на придбання енергоносіїв у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Зараз в Україні впроваджуються енергозберігаючі заходи, такі як зниження енергоємності виробництва за рахунок підвищення якості переробленої сировини та масштабне вторинне використання відходів. Використання такого підходу значною мірою має зменшити обсяги споживаних енергоносіїв, а перепорою до використання енергозберіга-

ючих технологій є в тому числі завищена вартість таких технологій [46]. Тому необхідно спланувати заходи щодо реалізації всіх варіантів енергозабезпечення в рамках національної стратегії енергозабезпечення.

Реалізація стратегії енергетичної безпеки має бути пов'язана з вирішенням проблем, які були зазначені при проведенні системи підходів із впровадження та використання енергозберігаючих технологій. У процесі запровадження заходів державної політики енергетичної безпеки та впровадження енергозберігаючих технологій необхідно, окрім впровадження самих технологій, прививати у суспільстві правила їх споживання та утилізації, щоб зменшити частково чи взагалі прибрати негативний вплив на навколишнє середовище в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Енергозабезпечення приватного сектору із застосуванням соціальних особливостей використання енергетичної безпеки є досить проблематичним питанням для держави. Негативні зміни у сфері енергетичної безпеки держави можуть призвести до значних соціальних наслідків при застосуванні хибних дій. У цій ситуації доцільним буде поєднання заходів диференціації тарифної політики із зміною системи енергетичної безпеки держави. Зокрема, за потреби можна використовувати лімітування, але дані заходи не повинні призводити до значного погіршення життєвих умов населення. Максимум – вони можуть створювати незначні елементи дискомфорту.

Ефективна тарифна політика не тільки дає можливість для розвитку енергопостачання, що є візитною карткою державного управління, а й є механізмом, що створює реальні умови для підвищення ефективності енергозбереження. Слід передбачити складність ведення тарифної політики на зовнішньому ринку, оскільки майже неможливо нормативно встановити тариф, тому що дана галузь перебуває під впливом зовнішньополітичних факторів [47]. Тому при встановленні тарифів за таких умов ціни на енергоносії визначаються виключно ринковими методами у взаємодії попиту та пропозиції, а межі ціноутворення дотримуються стандартів, укладених міжурядовими угодами. У такому випадку такий механізм є ефективним у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Проблеми енергозабезпечення, з якими сьогодні стикається Україна, можна вирішити шляхом системного використання механізмів державного регулювання. Зокрема, немає потреби залучати занадто багато додаткових, особливо фінансових, ресурсів, якщо реалізація необхідних запланованих заходів не виконується [48]. Органи публічної влади цілком можуть обмежитися наявним адміністративним фактором, а додаткове фінансування може знадобитися виключно для проведення місце-

вих реформ у рамках вже існуючої державної стратегії розвитку енергетичної безпеки України.

Вагомою перешкодою для вирішення зазначених проблем є недосконалість чинного законодавства у даній сфері. Необхідно провести ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів з метою запобігання внутрішнім суперечностям між актами, що коригують одні й ті ж питання, та тих елементів, що створюють додаткові перешкоди для вільного надходження коштів. Зокрема, надзвичайно важливою є уніфікація функцій контролю і відповідальності органів, що виконують дані функції в контексті роботи національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Невисокий рівень залучення інвестицій у систему енергетичної безпеки здебільшого є наслідком значного рівня корупції, тому, при зменшенні впливу тіньової економіки та підвищення ефективності боротьби з корупцією, частково вирішиться і проблема інноваційно-інвестиційного підходу [49]. Основні зусилля держави у процесі розвитку енергетичної безпеки мають бути спрямовані на зміну законодавства й лібералізацію частини законодавства щодо поліпшення інвестиційної ситуації в цілому.

Запровадження проєктів, які не мають стратегічного значення, можна повністю лібералізувати, іноземний капітал може залучатися для забезпечення імпорту та розподілу енергоресурсів на побутовому рівні. Ці зміни слід продовжити і створити найпривабливіші умови для розвитку системи якісного енергозабезпечення [50]. Для того щоб забезпечити стратегічні інтереси України, потрібно створити певні обмеження щодо кількості проєктів у цій галузі, які можуть фінансуватися і реалізовуватися одним інвестором. Ці заходи можуть бути впроваджені шляхом вирішення безперервного врегулювання проблеми енергозабезпечення в Україні в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Національний регуляторний процес у цій сфері не забезпечив належного контролю за виконанням плану та не з'ясував причини, що призвели до його провалу [51]. Потрібно переглянути вже запроваджені стратегічні програми з точки зору ефективності їх реалізації, результати повинні окуповувати витрачені зусилля, і державі тоді не доведеться докладати додаткових ресурсів. Одним із пріоритетних напрямків у сфері розвитку енергопостачання є організація систем планування та управління.

Ця система заходів охоплюватиме багатовекторне реагування на національні інтереси, зменшуватиме галузеві монополії та створюватиме можливості для інновацій на ринку енергопостачання через запровадження конкурентоспроможності. Пропонування подібних спеціальних

пільг стимулювало б розвиток галузі та приплив інвестицій [52]. З диверсифікацією джерел постачання, залежно від деталей виробничого процесу, отримувачі енергії стають менш залежними від одного виробника в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Очевидно, що в ході впровадження державних програм, спрямованих на розвиток енергозабезпечення, існує потреба перегляду стратегії державного регулювання системи енергетичної безпеки України. Першочерговою метою системи енергозабезпечення повинна стати реалізація ефективності та ефективності заходів державного регулювання енергозабезпечення та реалізації проектів і програм у сфері енергетичної безпеки. У нинішній ситуації незаплановані дії не дадуть хороших результатів, і так мізерні кошти будуть витрачені на не вигідні цілі, а довіра суспільства до дій органів державної влади буде підірвана.

Сьогодні державна стратегія енергетичної безпеки виявилася не до кінця обґрунтованою та не передбачає подолання всіх можливих перешкод, що виникають у процесі її реалізації. Суттєвою загрозою в системі енергетичної безпеки України залишається недопустимо високий рівень втрат при транспортуванні енергоносіїв у мережах. У зв'язку з цим, вирішення проблем енергозабезпечення держави має передбачати підвищення рівня контролю з боку держави. Зараз на вітчизняному енергетичному ринку при розподілі енергоресурсів виникає багато витрат в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Наріжним каменем стратегії будь-якої сучасної системи енергопостачання має бути диференційований підхід до розподілу енергоресурсів за категоріями споживачів енергії. У процесі енергозабезпечення необхідно створювати умови, що сприяють розвитку промисловості та виробництва. Водночас, саме виробництво може стати джерелом збільшення енергопостачання, якщо планується збільшення тарифів на електроенергію [53]. Що стосується промисловості, політика обмеження споживання енергії не повинна суворо дотримуватись, оскільки це може вплинути на ефективність запланованих заходів.

Органам публічної влади необхідно знаходити шляхи вирішення проблем, коли захист енергозабезпечення від зовнішнього впливу буде досягтися не внаслідок нормативних заборон та обмежень, а завдяки прийняттю потрібних нормативно-правових актів з державного регулювання внутрішнього та зовнішнього ринків енергоресурсів держави. Повинна реалізуватися гарантована участь держави у міждержавних проєктах, а потужний об'єкт енергетичного комплексу має включати в себе частку державної власності в контексті функціонування національної агра-

Державна політика розвитку аграрної економіки в умовах євроінтеграційних перспектив України
рної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

З огляду на значну залежність сучасної економіки від енергоресурсів, ринок цих послуг вважається одним з першочергових елементів у системі забезпечення економічної рівності та розвитку. Питання розвитку енергетичних послуг та забезпечення ефективності є досить складним, оскільки на нього значною мірою впливають суспільно-політичні процеси. У сучасному світі енергетика є однією з головних причин міждержавних, внутрішньодержавних і соціальних конфліктів. З огляду на це процес державного регулювання енергетичних послуг може виявлятися надмірно політизованим, а галузь енергетики зазнає значних зовнішніх впливів. У стратегії державної енергетичної безпеки при розробці політики на найближчу перспективу не передбачили заходів щодо скорочення заборгованості за спожиті енергоресурси. Підвищення заборгованості в енергетичному секторі є проблемою державного масштабу, а тому органи державної влади повинні брати активну участь у виробленні механізмів її вирішення [54]. Основними причинами зростання заборгованості є низький рівень життя населення та складна соціально-економічна ситуація, яка зумовлює фінансову нестабільність промислових підприємств у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Новизною слід виділити питання державного регулювання надання енергетичних послуг. Це пояснюється тим, що галузь сформувалася лише в середині минулого століття. Однак через важливість його розробки вже напрацьовані різні методи впливу. Поки комплексних заходів щодо організації виробництва приладів для технічного оснащення електроенергетики в Україні не планується. На цьому фоні необхідно розробляти програми розвитку виробництва та підтримки підприємництва в цьому секторі. Залучення іноземних інвестицій ускладнюється низькою інвестиційною привабливістю української економіки та рядом політичних факторів. Органи публічної влади поступово вживають заходів щодо надання умов для розвитку ринку енергетичних послуг, створено відповідну законодавчу базу, яка систематизує та регулює відносини виробників та споживачів енергоресурсів, прийняті та реалізовані в межах державних програм розвитку енергетичного комплексу держави.

Процес регулювання надання енергетичних послуг в Україні ще не до кінця продуманий та вимагає доопрацювання і визначення державних механізмів та заходів впливу на енергетику з метою отримання найбільш прийняттого результату. Особливістю національного регулювання надання енергетичних послуг має бути те, що енергетика є природною монополією в будь-якій країні, незалежно від виду енергоносія. У

зв'язку з цим необхідність державних енергетичних послуг очевидна навіть за найбільш ліберального підходу до економічного регулювання. Важливим є укладення списку підприємств, які виробляють або здатні виробляти обладнання для енергетики, які вже працюють, та за потреби надавати їм державну підтримку в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Роздрібний ринок енергетичних послуг є одним із найважливіших ринків з функцією розподілу енергоносіїв споживачам і дуже важливим у системі надання державних послуг [55, с. 62]. Отже, необхідно розглянути плани державної енергетичної політики в контексті енергетичної безпеки та пріоритетів розвитку енергетичної системи. Водночас, важливим є створення технічних можливостей для застосування альтернативних джерел енергії, пошук та забезпечення інвестиціями підприємств паливно-енергетичного сектору держави з метою швидкої реконструкції наявних виробничих можливостей, придбання потужних та енергоощадних пристроїв, технологій та систем.

При складанні нової національної стратегії розвитку енергетичної галузі необхідно обов'язково зазначити чинний перелік як пріоритетний. В Україні існує загальне переконання, що головними причинами заборгованості населенням за споживання енергоносіїв є низькі доходи боржників, а подекуди й бідність споживачів. Практичні спостереження за ситуацією демонструють іншу картину, яка показує найбільшу заборгованість у тих громадян, яких відносять до забезпечених, тоді як люди із справді малим доходом намагаються не боргувати та оплачувати всі рахунки за спожиті ресурси в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [56].

Тут виникає потреба більш ретельно перевіряти реальні причини боргів кожного окремого домогосподарства та розробити на законодавчому рівні державні механізми стягнення з тих людей, які мають можливість погасити заборгованості. Загальна криза економіки значно впливає на зростання заборгованості за спожиті енергоносії. В Україні недостатньо уваги приділено розробці механізмів скорочення державного боргу, немає навіть загальної стратегії роботи в цьому напрямку.

Водночас наявна сьогодні ситуація починає дещо змінюватися і критичність економічного стану має все менший вплив на дану проблему. Головною проблемою, що перешкоджає зниженню заборгованостей із платежів за використання енергоносіїв, є велика кількість економічних злочинів підприємствами, що в сукупності з наслідками кризи призводить до тієї негативної ситуації, яка склалася для системи оплати боргів, що виставляються енергетичними компаніями в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Єв-

На одному рівні з причинами зростання заборгованості за спожиті енергоресурси слід також враховувати те, що частина людей свідомо не сплачує за спожиті енергоресурси в надії, що з часом борг буде списаний. Також певні відповідальні особи, які мають прямий доступ до фінансів енергетичної сфери, привласнюють частину прибутку. Незаконні незареєстровані підключення до мережі відбуваються, коли не здійснюється оплата за споживання та вживаються заходи для зменшення зареєстрованого споживання. Також не виключено, що є змова винних. Якщо борг фактично не буде погашений, цей борг буде переписаний [57].

Оскільки ці незаконні дії мають прихований характер, то особи, які їх вчиняють, докладають максимум зусиль, щоб не бути виявленими і не втрачати той дохід, який вони отримують в результаті скоєння правопорушень. У зв'язку з цим стратегії зменшення боргів за споживання енергоресурсів мають включати цілеспрямовану та активну державну політику щодо запобігання всім перерахованим порушенням [48]. Це потребує зміцнення системи контролю та забезпечення її безперервної та ефективної роботи. У цьому контексті дуже складно домогтися того, щоб органи контролю самі не долучилися до правопорушень, а виконували свої обов'язки чесно та сумлінно, з користю для енергетичних компаній та держави в загальному контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Система моніторингу та відстеження результатів у державі має постійно контролювати процес виконання програм та планів розвитку енергетичного комплексу. Спостереження має здійснюватися в тісній координації з системами, які передбачають і реагують на відхилення від плану та гарантують безпеку [58]. Ця система виробляє систему різних моделей розвитку галузі та поведінки енергетичних суб'єктів у тих чи інших умовах під впливом заходів в рамках державної енергетичної політики. Прогнозування повинно визначати можливі результати в процесі реалізації будь-якої програми або плану. У таких ситуаціях необхідно визначити методи впливу, необхідні для протидії відхиленням від плану та своєчасного гарантування безпеки та нейтралізації негативних наслідків допущених помилок.

Повернувшись до проблеми механізму контролю за реалізацією державних енергетичних програм, необхідно зазначити, що головною умовою його ефективності є запрошення кваліфікованих фахівців, здатних адекватно оцінювати ситуацію та приймати адекватні рішення, здійснювати правильні заходи, спрямовані на розвиток енергетичних систем. Одним з головних напрямків державної енергетичної політики має

стати підвищення ефективності енергетичного комплексу, слід приділяти увагу не тільки енергозбереженню, а й державному контролю за попитом та зменшення енергоспоживання у несприятливі або важкі періоди. При реалізуванні відповідних заходів, спрямованих на зменшення втрат у мережах, дефіцит енергоресурсів в Україні можна буде повністю виключити або зменшити.

Окреслимо головні принципи державного коригування надання енергетичних послуг, таких як правильне використання можливості економіки щодо забезпечення потреб енергоресурсами, уникнення за допомогою правильного державного регулювання впливу деструктивних процесів на енергетичну систему. Також є потреба комплексного підходу до підготовки та розробки механізмів державного регулювання енергетичних послуг, необхідність досягнення балансу між інтересами суб'єктів господарської діяльності з національними інтересами і ресурсами в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Для ринку енергетичних послуг державі характерні особливості, які позначають його стан на сьогоднішній день і можливості його подальшого розвитку. Серед цих особливостей слід виділити дефіцит джерел енергії, спричинений наслідками військових дій. Розподіл енергетичних ресурсів у державі має чіткі регіональні особливості, більшість їх зосереджена у східних та південних регіонах, а північний регіон відчуває дефіцит енергоресурсів, що потребує розвитку мережі передачі енергії [59].

Головною причиною незначного оновлення енергетичних послуг є економічний стан держави в цілому та слабкі можливості фінансування розвитку енергетичного комплексу. Важливо проводити геологорозвідувальні роботи та збільшувати видобуток вугілля, нафти та газу, головний пріоритет - збільшувати видобуток вугілля, запаси якого є відносно великими порівняно з іншими енергоносіями в Україні. Збільшення виробництва енергії неможливе без розвідки нових родовищ, без цього видобуток може скоротитися в короткостроковій і довгостроковій перспективі в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Якщо ґрунтовно проаналізувати структуру використання енергоносіїв в Україні, то стає очевидним, що вугілля займає не настільки важливу роль як видається. Підвищення споживання вугілля можливе при зміні його на повсюдне використання для цілей теплопостачання. Людям слід у зимовий період майже повністю забезпечувати свої оселі теплом за рахунок використання вугілля як основного виду палива. Але це збільшення споживання вугілля не буде настільки високим, щоб суттєво змінити структуру споживання енергоносіїв.

Поряд з розвитком виробничої складової енергетичного сектора, потрібно також розвивати методи реалізації енергоносіїв і вдосконалювати відносини на енергетичних ринках. З цією метою слід приділяти більш пильну увагу розробці стратегії інвестування в енергетику і механізму її реалізації, фінансової стабілізації галузевих систем енергетики і вдосконалення тарифної політики. Вирішення цих проблем включають низьку рентабельність промислового виробництва в багатьох фірмах і пов'язану з цим низьку платоспроможність самих фірм, а також все ще досить високий рівень бідності, який перешкоджає фінансовій стабільності, з багатьма труднощами в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Нараховування оплати в Україні значною мірою не враховує інтересів споживачів енергоресурсів, що також не сприяє швидкому розвитку енергетичних послуг. У зв'язку з цим необхідно переглянути тарифну політику таким чином, щоб, з одного боку, не призводити до загострення проблеми дефолту, а з іншого - сприяти збільшенню надходження коштів до енергетичного сектору [60]. Стратегічним напрямком розвитку ринку енергосервісу є не сприяння енергозбереженню за рахунок обмеження енергоспоживання, а сприяння енергозбереженню шляхом впровадження енергозберігаючих технологій, що сприяє підвищенню енергоємності вітчизняної економіки.

Найголовнішою проблемою в енергозабезпеченні держави залишається дефіцит енергоресурсів на внутрішньому ринку України. Усі чинні програми розвитку енергосервісу спрямовані на вирішення цієї проблеми, але її гострота з часом не зменшується, що свідчить про неефективність вжитих заходів. Причиною низької ефективності національної політики розвитку енергосервісу є слабкий контроль за фактичним процесом її реалізації [61]. У результаті досягнуті результати були значно нижчими від планових. Усе це підкреслює необхідність функцій контролю, які забезпечують ефективне впровадження національної енергетичної політики та підтримують зміни політики у випадку неефективності в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Основними проблемами, які гальмують розвиток українського ринку енергосервісу, є низький рівень інвестицій в енергетику та високий рівень неформальної економіки та корупції в державі [62]. У зв'язку з цим, головним напрямком розвитку енергетичних послуг є створення умов для підвищення їх інвестиційної привабливості. Для цього потрібно, в першу чергу, провести реформу, спрямовану на ліквідацію всіляких перепон, що виникають на шляху підприємців при реалізації ними

своїх інвестиційних проєктів. З неформальною економікою та корупцією потрібно боротися жорсткіше, адже доки кількість злочинів не зменшиться, зусилля щодо розвитку енергосервісу, як і розвитку української економіки в цілому, не дадуть бажаних результатів.

В Україні потрібно вживати швидких заходів щодо реконструкції енергорозподільчих мереж, тому що їх вихід з ладу здатний спричинити негативні наслідки. Проблема реструктуризації інфраструктури зменшилася завдяки підтримці інтегрованих органів місцевого самоврядування, як це вже було з будівництвом нових мереж, коли все будівництво внутрішньої інфраструктури велося за рахунок споживачів, її можна частково вирішити. У зв'язку з цим необхідно оцінити можливості та потреби окремих населених пунктів та провести агітаційні заходи щодо роз'яснення потреби реконструкції та наслідків, якщо реконструкція не буде проведена згідно з планом в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Потрібно поєднувати вирішення проблеми заборгованості за спожиті енергоресурси частини домогосподарств з будівництвом енергорозподільчих мереж. Для цього необхідно розробити державний механізм списання заборгованості за умови фінансування боржниками будівництва об'єктів інфраструктури. Ці недоліки демонструють, що державні системи регулювання енергетичних послуг і державна енергетична політика далекі від досконалості. Треба побудувати механізм державного контролю за процесом реалізації програм в енергетиці [63]. Такі механізми мають включати системи моніторингу та відстеження результатів, прогнозування, розробки планів і програм, реагування на відхилення від планів, гарантування безпеки.

За тривалий період соціально-економічного розвитку країни та суспільства питання сутності та значення системи управління енергетичною безпекою не мало достатнього наукового обґрунтування. У сучасному контексті енергетична безпека стала однією з передумов стабілізації системи економічних, соціальних та екологічних параметрів, що визначають якість життя нації, очевидно виступає функцією ефективності державного управління. Як відзначає багато дослідників, поняття проблеми енергетичної безпеки виникло на початку двадцятого століття і було обумовлене необхідністю безперервного забезпечення збройних сил та оборонно-промислового комплексу країни нафтою і нафтопродуктами в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Суттєвою є залежність країн від загальної світової економічної кон'юнктури, яка визначається не тільки кон'юнктурою світових валютних і товарних ринків, а й основним світовим ліквідним ринком грошей

– нафтою. Нафтовий ринок є нестабільним, це пояснюється політичною нестабільністю в проблемних точках планети, Такий стан речей створює серйозні загрози економічній та енергетичній безпеці держави. Перед світовою спільнотою виникли принципово нові проблеми, що потребують зміни традиційних підходів до питання енергетичної безпеки України, оскільки поняття енергетична безпека сьогодні трактується науковим товариством більш об'ємно і до її дослідження, поряд з інженерами та енергетиками, підключилися економісти, юристи, екологи, соціологи і навіть політологи з державними управлінцями.

Враховуючи такі аспекти як політико-економічний та публічне управління, з часом почали враховувати їх у вивченні проблеми забезпечення енергетичної безпеки держави, тому що у країн на перший план вийшли питання визначення джерел постачання та збуту виробленої енергії, форм та методів забезпечення енергоресурсами своїх національних потреб, а не проблеми надійності і технічної безпеки функціонування енергосистем [64]. Оскільки наявні технології виробництва товарів і надання послуг базуються на первинному використанні енергетичних ресурсів, енергетична безпека як усього людського співтовариства, так і окремих регіонів і країн стає чинником їх сталого розвитку в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Визначення місця та ролі енергетичної безпеки держави залежить, перш за все, від ступеня забезпеченості держави енергетичними ресурсами. У зв'язку з цим можна виділити наступні країни з незначними власними запасами, країни із середнім забезпеченням енергетичними ресурсами, країни багаті власними ресурсами. У першому випадку країни перебувають у безмежній залежності від імпорту та енергетичну безпеку часто розуміють більшою мірою як пропорцію створення гарантованих внутрішніх та зовнішніх джерел енергії з метою подолання зовнішньої енергетичної залежності.

Для країн другого типу з середніми запасами енергетичних ресурсів велике значення має здатність до самозабезпечення енергетичних потреб. У випадку відносно багатой ресурсної бази основна увага приділяється підтримці того, що називається стабільним попитом. Так, енергетична безпека України поділяється на безпеку постачання, здатність забезпечити власне джерело енергії та стабільність попиту [65]. Енергетична безпека держави поділяється за територіальною ознакою на такі види як глобальна енергетична безпека, колективна, національна, регіональна в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

За соціальною ознакою вона може бути поділена на безпеку суспільства, держави, населення міста, села, житлового будинку, персоналу підприємства, окремої людини. За корпоративною ознакою: безпека економіки країни, групи галузей економіки, окремої галузі, групи підприємств, окремого підприємства. Для збереження цього статусу світове співтовариство має головну стратегічну мету, яка полягає у збереженні енергетичних ресурсів для майбутніх поколінь при розумному поточному споживанні енергії з урахуванням можливості взаємозамінності джерел енергії. Міжнародна енергетична безпека також може бути реалізована на локальному міжнародному рівні для успішного вирішення внутрішніх проблем паливно-енергетичного забезпечення, як поточних, так і з урахуванням перспектив розвитку.

Питання енергетичної безпеки держави на середньому рівні стосуються ознак географічного розміщення паливно-енергетичних ресурсів у поєднанні з соціально-економічними, географічними, природними та кліматичними умовами діяльності територіальних утворень, які забезпечують господарства і населення джерелами енергії [66].

Слід зазначити, що досягнення стану комплексного та своєчасного забезпечення паливно-енергетичними ресурсами та гарантування регіональної енергетичної безпеки України на мезорівні неможливе без урахування енергетичних потреб окремої людини чи підприємства, що обумовлює необхідність коригування на різних рівнях. Виходячи з цього, очевидним є те, що організувати повністю універсальне і при цьому не надто загальне визначення енергетичної безпеки - складне завдання. Пояснюється це тим, що основні її складові можуть змінюватися залежно від різноманітностей складових країни. Крім того, відповідь на поставлене запитання має ширший діапазон залежно від цілей наступного дослідження в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

На світовому рівні енергетична безпека розглядається як впевненість у тому, що енергоносії будуть доступні в потрібній кількості та якості за певних трансформаційних та економічних умов. Тобто паливно-енергетичні можливості держави повинні забезпечувати енергетичні потреби економіки за рахунок виробництва палива та електроенергії в необхідній кількості та якості, які повинні постачатися за прийнятними цінами для забезпечення нормальної роботи економіки та її розвитку, існування нації та захисту її інтересів [67]. Енергетична безпека держави—це невід'ємна частина економічної безпеки, як і всієї системи національної безпеки України в цілому. А тому часте переплетення енергетичної та інших складових національної безпеки з реальними міжнародними подіями, минулими і теперішніми є абсолютно природним.

Деякі наукові спостереження присвячені питанням енергетичної безпеки держави у загальному контексті, оскільки глобальна енергетична безпека впливає на національну енергетичну безпеку разом із розвитком глобалізації та обізнаності. Що стосується реальної взаємозалежності країн, які експортують та імпортують енергоресурси, енергетична безпека стала значно ширшою та складнішою концепцією, яка включає не лише постачання фізичних ресурсів, але й інші економічні, політичні, соціальні та екологічні аспекти енергетичної безпеки та взаємозв'язки між ними в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Щоб сформувані необхідні концепції, необхідно зосередитися як на універсальних компонентах, застосованих певною мірою для всіх країн, так і на деяких специфічних компонентах, що відповідають різним характеристикам країни. Крім того, наголошено на певних пріоритетах, іншими словами, складових енергетичної безпеки, що включають енергетичну диверсифікацію в широкому розумінні, енергетичну інфраструктуру та наявність резервних потужностей та інвестиції в інноваційний розвиток енергетичної галузі [39]. Не менш важливою є технічна стабільність та безпека національної енергосистеми, загальнодержавна енергоефективність та дбайливе ставлення до природи, що дозволить активно інтегруватися в енергетичні системи інших країн.

Виходячи із зазначеного визначення та розуміння енергетичної безпеки держави, важливе значення має вплив теорії неолібералізму. Прибічники цієї теорії надають значення характерному впливові міжнародного співробітництва та транскордонних інститутів на управління енергетичною безпекою певної держави. Водночас аналіз ряду зарубіжних праць дозволяє зробити висновок про перевагу нових реалістичних підходів до питань енергетичної безпеки, в яких основну роль в енергетичних відносинах відіграють інтереси країн, які прагнуть забезпечити пріоритетний доступ до енергетичних ресурсів або скористатися найвигіднішими умовами реалізації своїх енергетичних ресурсів на міжнародному ринку в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Вищезгадані поняття передбачають спрямованість не тільки на захист об'єкта від можливих загроз, а й реалізацію енергетичної стратегії на міжнародному ринку, тобто за даних умов енергетична безпека держави має значною мірою політичний контекст з ухилом на питання міжнародних відносин. Тоді, з точки зору державного управління, гарантування енергетичної безпеки має здійснюватися синхронно з економічними, екологічними та соціальними аспектами на національному та ре-

гіональному рівнях, тому що енергетична безпека в країні є дуже важливою. Ці рівні продиктовані ступенем захищеності паливно-енергетичного комплексу та енергетичних систем від загроз, які потенційно можуть дестабілізувати безперервне постачання паливно-енергетичними ресурсами населення та економічного комплексу країни і в такий спосіб поставити під загрозу її економічний і соціальний розвиток.

Подібне визначення дають і ряд інших вчених, що розглядають енергетичну безпеку на макрорівні, тоді як такі рівні, як нано- і мікро- залишаються без належної уваги [68]. Тим часом, енергетична безпека на початковому рівні неможлива без урахування енергетичних потреб окремої людини, підприємства чи галузі, що визначає гостру потребу в управлінні на різних рівнях у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Очевидно, що під енергетичною безпекою територій регіонального рівня мається на увазі такий стан соціуму та економіки, який дозволяє при наявності перешкод та загроз зовнішнього і внутрішнього походження та дестабілізуючих факторів економічного, соціально-політичного, природного і техногенного характеру підтримувати, на основі ефективного використання паливно-енергетичного потенціалу, потрібний рівень економічної безпеки держави, нівелюючи і замінюючи негативний вплив цих дестабілізуючих факторів і загроз.

Водночас хотіли б зазначити, що у наведених твердженнях не робиться наголос на запобіганні загрозам, а також не пов'язується енергетична безпека держави з довгостроковими цілями розвитку економіки України та її регіонів, а розглядається паливний та енергетичний комплекс в цілому. Аналіз значень поняття «енергетична безпека», які представлені в різних наукових працях, дозволяє говорити про його багатогранність, тому що енергетична безпека:

- ✓ є невід'ємною частиною економічної безпеки, як і всієї системи національної безпеки, що дозволяє державі здійснювати таким чином тактичні та стратегічні заходи впливу на енергетичну безпеку за допомогою економічних, організаційно-правових механізмів та їх інструментів, котрі можуть містити елементи інвестиційних, цінових, ліцензійних та нормативно-правових актів;

- ✓ є залежними від рівня фінансової спроможності країн в енергетичних ресурсах, а тому центральну роль в енергетичних відносинах відводять інтересам держави, котрі прагнуть реалізувати максимальний доступ до енергоресурсів або найбільш вигідні умови продажу своїх енергоресурсів на міжнародних ринках;

- ✓ характеризується стан захищеності того чи іншого об'єкта від внутрішніх та зовнішніх загроз, при якому держава може забезпечити енер-

гетичну незалежність та забезпечити динамічний розвиток для задоволення потреб суспільства в енергоресурсах;

✓ гарантувати стає функціонування енергетичного комплексу загалом та при пошкодженнях об'єктів енергетичних систем від загроз, що може викликати аварійні ситуації та завдати значних збитків для функціонування усіх систем держави.

Відповідно до теорії управління, класична система управління розглядається як поєднання двох підсистем у найзагальнішому вигляді або, іншими словами, певний вид взаємодії двох суб'єктів [69]. Суб'єкт управління, тобто керуюча система, посилає об'єкту управління, керованій системі, комплекс цілеспрямовані дій, які містять у собі в тому чи іншому вигляді інформацію щодо того, як повинен діяти надалі об'єкт управління. При цьому керований об'єкт управління отримує управлінські команди та функціонує відповідно до змісту цих команд у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Крім прямого зв'язку, важливу роль має зворотний зв'язок, який є обов'язковою умовою для роботи системи управління станом енергетичної безпеки держави, що повідомляє про досягнуті результати та дозволяє оцінити рівень недотримання плану дій системи енергетичної безпеки до параметрів і цілей, встановлених підрозділом управління [70]. Стан об'єкта управління енергетичною безпекою і характер зворотного зв'язку після реалізації точних цілеспрямованих дій можна оцінити на базі створення та розвитку безупинного контролю об'єктів, що генерують загрози енергопостачання та передбачає створення багаторівневої і цілеспрямованої системи спостереження за динамікою всіх основних показників забезпечення енергетичними ресурсами держави.

У довгостроковій перспективі така система моніторингу допоможе забезпечити пріоритетні напрямки розвитку енергетики та енергетичного комплексу з точки зору необхідності гарантування енергетичної безпеки регіону. Сьогодні існує безліч розроблених показників енергетичної безпеки держави, які відображають ті чи інші аспекти енергетичної безпеки залежно від цілей та завдань, поставлених перед ними. За допомогою цілісного аналізу енергетичної безпеки ідентифікуються ризики, які можуть бути сприятливою можливістю чи загрозою в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Навпаки, запобігання реалізації цих загроз є головним завданням органів державного управління, оскільки від стабільності економічних та соціальних систем залежить якість життя людей. Стан керованої під-

системи, який залежить від об'єктів і доменів, може створювати внутрішні та зовнішні загрози. До внутрішніх перешкод можуть бути віднесені об'єкти, які становлять загрози всередині країни, а до зовнішніх належать загрози, які виходять від світового соціально-економічного та політичного простору. На національному рівні енергетичної безпеки інсайдерські загрози також можна умовно розділити на кілька груп: економічні, соціально-політичні, техногенні, природні та регуляторні загрози.

Загрози, що можуть виникнути всередині держави в енергетичній безпеці, можуть мати інвестиційний, фінансовий, техногенний чи структурно-режимний характер, що виникає у разі характерних змін між концентрацією та деконцентрацією, централізацією та децентралізацією енергетичної безпеки, а також при нестачі пропускних потужностей енергетичних зв'язків або високому рівні монополізації на державних енергетичних ринках. Перешкоди, пов'язані з формуванням енергетичної безпеки України, багато в чому збігаються з чинниками, загрозливими для комплексної безпеки на національному рівні в цілому [44]. Ці загрози лежать як у зовнішніх, так і у внутрішніх, політичних, соціально-політичних, техногенних та природних сферах діяльності в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Що стосується управління енергетичною безпекою держави, то важливі фактори, що впливають на неї, матимуть вирішальний характер:

- ❖ здатність енергетичного комплексу виконувати свої функції, забезпечувати необхідний обсяг поставок якісних ресурсів і за рахунок цього реалізувати стабільне функціонування та динамічний прогресивний розвиток усіх галузей господарського комплексу, щоб забезпечити прийнятний рівень умов життя і праці населення;

- ❖ стійкість енергетичного комплексу до зовнішніх і внутрішніх економічних, техногенних і природних загроз, а також його здатність зменшувати збитки, викликані проявом різних несприятливих факторів;

- ❖ здатність господарського комплексу та споживачів регіону ефективно використовувати енергетичні ресурси, реалізуючи потенціал енергетичної безпеки, запобігаючи, таким чином, нераціональним громадським витратам на своє енергозабезпечення та дефіцитність енергетичного балансу;

- ❖ наявність створених державою, суспільством та економікою сприятливих соціально-політичних, правових і фінансово-економічних умов для ефективного функціонування підприємств – постачальників енергетичних ресурсів;

- ❖ здатність енергетичних компаній гарантувати задоволення деякого мінімуму потреб в енергоресурсах при виникненні обмежень щодо

Таким чином, загрози енергетичній безпеці України можуть дестабілізувати роботу всіх енергетичних комплексів, обмежити або порушити енергопостачання населенню та виробництву, спричинити коротко-строкові чи довгострокові ризики, які можуть спричинити аварії та інші негативні енергетичні, економічні та соціальні наслідки природи [71]. При опрацюванні думок різних науковців видно, що для цілісного аналізу оцінки рівня енергетичної безпеки держави всі фактори можна згрупувати за чинниками (економічними, техногенними, зовнішньоекономічними, соціально-політичними, природними, управлінсько-правовими) в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

При аналізі економічних факторів можуть мати місце різнорівневі ризики. Водночас незрозуміло, чи є ці події негативними чи позитивними, оскільки тенденції в будь-якому напрямку будуть мати однаково дестабілізуючі наслідки для енергетичної галузі України. Передбачений огляд факторів показав можливі події та різні наслідки при виникненні таких подій. З огляду на це, управлінські фактори мають значний вплив на всі інші чинники енергетичної безпеки держави. Система управління енергетичною безпекою держави має бути спрямована на зменшення сприйнятливості економіки чи об'єктів енергетичного комплексу до загроз або на нівелювання наслідків від їх виникнення. Це повинно сприяти збереженню або покращенню рівня енергетичної безпеки та зменшенню ризику від її ослаблення.

У процесі аналізу визначення терміну «енергетична безпека» різні дослідники та експерти виявляють особливості цього поняття, воно є невід'ємною частиною економічної безпеки. Енергетична безпека держави визначається як стан захищеності конкретного суб'єкта від внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечення стабільного функціонування паливно-енергетичних комплексів в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

При національному управлінні енергетичною безпекою держави більш конкретно визначаються цілі, оптимізуються енергетичні ресурси, виявляються об'єкти та сфери, які створюють внутрішні і зовнішні загрози, покроково контролюється процес реалізації енергетичної політики. Факторний аналіз для оцінки рівня енергетичної безпеки визначає різні чинники, які допомагають визначити можливі ризики та наслідки для енергетичної безпеки країни [72].

Основна загроза полягає в тому, що ця концепція безпеки виходить за межі безперебійного постачання енергоресурсів для задоволення пот-

реб економіки. Перед світовим співтовариством постають принципово нові проблеми, що вимагають зміни традиційних підходів до проблеми національної енергетичної безпеки. З точки зору державного управління, функціонування енергетичної безпеки держави має здійснюватися у взаємозв'язку з економічними, екологічними і соціальними чинниками, зважаючи на те що енергетичну безпеку характеризує ступінь захищеності енергетичного комплексу та систем енергетики від загроз, здатних знищити чи зменшити ефективність, безперерйне забезпечення енергетичними ресурсами населення та господарський комплекс країни і, таким чином, підірвати його економіко-соціальний розвиток.

При розробці системи управління енергетичною безпекою держави енергетична безпека не тільки залежить від факторів, згаданих вище, і наслідків їх змін, але й на ці фактори можна прямо чи опосередковано впливати, щоб привести їх до цінності. Треба мати на увазі одну річ, потрібну для підвищення рівня. Для цього необхідно розглядати енергетичну безпеку як систему, а зі збільшенням кількості суб'єктів зростатиме і кількість зв'язків між елементами системи. Водночас зросте складність системи, тобто властивість, що призведе до різкого збільшення кількості можливих умов системи зі збільшенням чисельності зв'язків між її структурними елементами.

Зростаюча інтернаціоналізація та глобалізація енергетичного сектору та взаємозалежність країн від енергії роблять неможливим окремій країні, навіть великій та економічно сильній, незалежно гарантувати національну енергетичну безпеку [43]. Через це в міжнародному енергетичному співробітництві на перший план вийшло питання забезпечення міждержавної енергетичної безпеки на глобальному рівні в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Оскільки енергетична безпека багато в чому визначається забезпеченням безперервності функціонування енергетичного комплексу, особлива увага приділяється гарантії та стабільності поставок цих ресурсів на економічно вигідних умовах, у тому числі із зовнішніх джерел. Енергетична безпека держави багато в чому визначається становищем на світових енергетичних ринках, які все чіткіше набувають глобального характеру, де головну роль відіграють транснаціональні корпорації. Зараз конкуренція на цих ринках загострюється, що, в свою чергу, посилює активність міжнародних компаній на цих ринках. Водночас посилюватиметься міждержавне співробітництво в енергетичній сфері з метою уникнення різких цінових коливань, запобігання взаємо деструктивній конкуренції, забезпечення стабільності та передбачуваності кон'юнктури енергетичного ринку.

Від розвитку цих процесів значною мірою залежить економічне бла-

гополуччя, політична стабільність та екологічний стан глобального суспільства XXI століття. Нерівномірний розподіл енергетичних ресурсів призвів до гострої конкуренції за доступ до енергетичних ресурсів, маршрутів транспортування та продажів. Це відображається у зовнішній енергетичній політиці багатьох країн, енергетичній дипломатії, зовнішній політиці та дипломатії [62]. Простежується важливість міждержавних відносин та вагомість специфічної сучасної енергетичної дипломатії, що є тісною співпрацею зовнішньополітичних відомств і транснаціональних компаній, а також активна роль самих компаній на світовій арені як самостійних представників у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Основними механізмами державного управління для гарантування енергетичної безпеки за стабільних національних економічних умов є:

- ❖ розробка, втілення та управління дотриманням норм у сферах енергопостачання та енергоспоживання, що включає активне впровадження економічних норм, стимулювання та підтримку корпоративної діяльності у сфері енергетичної безпеки;

- ❖ моніторинг ситуації, прогнозування та розробка стратегічних та державних програм, експертиза, контроль та ліцензування, що включає адміністративний контроль за господарською діяльністю в надзвичайних ситуаціях;

- ❖ необхідність розробки чинної моделі, обумовленої тим, що проблема енергетичної безпеки пов'язана з численними видами діяльності, галузевими та функціональними, складність та необхідність підтримки приватного сектора в рішенні проблем енергобезпеки вимагає координації дій державних органів країни в особливих умовах.

Зовнішньоекономічна діяльність в енергетичній безпеці повинна бути закріплена за міжнародними спостерігачами, а також доцільно створити інститути енергетичної політики та дипломатії, які будуть здійснювати підготовку кадрів, що поєднують фундаментальні університетські знання з структурним вивченням процесів, які відбуваються в галузі енергетичної дипломатії та геополітики, міжнародної енергетичної співпраці, що здатні формувати зовнішню енергетичну політику більшості держав у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [70].

Видається недоцільним створювати додаткові організації на транскордонному рівні. Головним органом, відповідальним за забезпечення виконання загальнодержавної управлінської роботи у цій сфері, що здійснюється на транскордонному рівні, має бути спеціальний структурний підрозділ. Його управлінський орган повинен складатися зі співробітни-

ків для виконання організаційних, аналітичних та контрольних функцій. Об'єктами управління енергетичною безпекою держави має стати енергоефективність у частині управління попитом, енергоефективність в частині управління економічною продуктивністю в секторах економіки, енергоефективність економіки в частині зниження енергоємності валового внутрішнього продукту та енергоефективність в системі постачання енергоресурсів і електроенергії. Також не слід відкидати ефективність управління надрами, екологічні аспекти енергетичної безпеки, попит на енергоносії, які пов'язані з питаннями енергетичної безпеки та залежність енергетичного сектора країни від експорту і його структури.

Від розвитку цих процесів значною мірою залежить економічне благополуччя, політична стабільність та екологічний стан глобальних суспільств у XXI столітті. Нерівномірний розподіл енергетичних ресурсів призводить до гострої конкуренції в придбанні, транспортуванні та збуті енергетичних ресурсів, що відображається на зовнішній енергетичній політиці, енергетичній дипломатії, зовнішній політиці та дипломатії багатьох країн [73]. З огляду на той факт, що енергетичний комплекс України відіграє важливу роль в економіці і за роки проведених реформ його роль ще більше зросла, потрібна побудова Енергетичної стратегії держави, яка повинна бути вбудована в структуру системи документів державного планування в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Така стратегія повинна об'єднувати всі активні концепції у сфері енергетики, екології, надрокористування в один загальний документ. Кожна окрема концепція відображає загальне бачення розвитку окремого регіону, впровадження відповідної національної політики, пропозиції та методи вирішення проблем цього регіону. Ця ситуація, у свою чергу, має наслідки для розробки стратегічних планів національних агентств. Як показує практика, стратегічний напрямок одного національного агентства може не узгоджуватися зі стратегічним напрямком іншого, а тому запропоновані заходи та індикатори є суперечливими.

Відповідно, об'єднання вже чинних концепцій надасть змогу проводити системоутворювальні заходи в усіх напрямках покроково та в кінцевому підсумку матиме синергетичний ефект, що, в свою чергу, приведе до покращення енергетичної безпеки України. Зокрема, на першому етапі необхідно реалізувати різноманітні заходи щодо забезпечення енергетичної безпеки, стабілізації промислового виробництва, створення нових виробництв, вирішення поточних питань щодо подолання надзвичайних ситуацій [58]. Обсяг експортного виробництва, пошук нових експортних ринків, інституційні зміни, інвестиційні рішення, регулювання соціальних питань, удосконалення економічного регулювання,

.....
підготовка кадрів галузі тощо в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

На наступному етапі необхідно вирішувати питання більш тривалого характеру. Здебільшого вони пов'язані з підготовкою до технологічної модернізації, вивченням нових технологій, підготовкою кадрів у високотехнологічних галузях, реалізацією масштабних проєктів із застосуванням методів управління проєктами, вирішенням проблем охорони навколишнього середовища на національному рівні. Третя фаза передбачає радикальне підвищення продуктивності праці за рахунок упровадження високотехнологічного виробництва, чистого виробництва та глибоких процесів.

Удосконалення організаційної структури та функціонального наповнення системи державного управління енергетичною безпекою дозволить збалансувати усі інтереси виробників та постачальників енергетичних ресурсів, їх споживачів і країни. Розробити спільний підхід до гарантування енергетичної безпеки на основі передового світового досвіду та централізувати й консолідувати всю інформацію щодо реалізації державних програм енергетичної безпеки держави в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Однією з передумов забезпечення соціально-економічного розвитку країни є підвищення конкурентоспроможності галузей, індустріальних парків та окремих підприємств. Конкурентоспроможність підприємства визначається в основному енергоємністю продукції, що виробляється, і ступенем ефективності використання енергетичних ресурсів [14]. Національна політика енергозбереження є основою для зниження енергоємності кінцевої продукції, що робить її більш конкурентоспроможною на світовому ринку. Вважається, що ефективне просування політики енергозбереження з боку держави можливе за умови збереження раціональної зацікавленості компаній усіх галузей економічного використання енергоресурсів для скорочення витрат.

Важливість економії енергоресурсів обґрунтовується тим, що енергетичний потенціал України відносно невеликий і без належного рівня державного управління неможливо вирішити проблему забезпечення економічного зростання країни. Програма енергозбереження визначає основні напрямки державної політики у цій сфері та підвищення енергоефективності. Вони характеризують перелік запланованих організаційних, правових і технічних заходів, цільові показники їх виконання, обсяги та джерела фінансування. Також необхідно обговорити зацікавленість потенційних інвесторів, що надають послуги у сфері енергозабезпечення соціально зна-

чимих об'єктів в усій державі в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Незважаючи на велику кількість досліджень і розробок організаційно-економічних моделей реалізації стратегій енергозбереження, актуальною залишається проблема створення методичного інструментарію, який дає змогу здійснювати комплексне державне управління енергозбереженням [74]. Потрібно відзначити, що сформульовані проблеми, які ускладнюють досягнення кінцевої мети—побудови політики енергозбереження, виглядатимуть як підвищення енергетичної ефективності всіх галузей промисловості, житлово-комунального господарства, були лише частково враховані на певному етапі.

На думку аналітиків, структурні зміни в соціально-економічному розвитку держави та впровадження політики енергетичної безпеки призведуть до потенційного зниження енергоемності української економіки, що призведе до зниження внутрішнього попиту на енергоносії. Первинний енергетичний ресурс визначається взаємозв'язками між процесами створення цінності виробниками енергетичних ресурсів, споживачами та організаціями, які здійснюють їх в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Потрібно вбачати можливості структурного підвищення енергоефективності виробництва енергоресурсів і промислової продукції, заснованого на зменшенні обсягів споживання та витрат на всі види енергоресурсів у структурі на витрати їхнього виробництва. Однак, спроби запровадження такого підходу до державної політики енергетичної безпеки в постачанні енергоресурсів і споживання промислової продукції не завжди дають позитивні результати.

Енергозбереження –це комплекс організаційних, правових, технічних заходів, спрямованих на зменшення споживання паливно-енергетичних ресурсів при збереженні та покращенні відповідних цим споживанням позитивних результатів. Господарська, науково-дослідна, освітня та соціальна діяльність [17]. Державна політика енергетичної безпеки повинна передбачати здійснення комплексу взаємопов'язаних організаційних та технологічних заходів щодо скорочення обсягів використання всіх видів енергоресурсів на етапах їх видобутку, транспортування і споживання в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Державна політика розробки та реалізації енергозберігаючих технологій повинна мати необхідне інформаційне забезпечення в контексті енергетичної безпеки України. Інформаційна політика щодо енергоефективності надає організаціям, органам державної влади та місцевого самоврядування оновлену інформацію про вимоги законодавства щодо

енергоефективності та прогрес у виконанні державних програм. Інформація про енергоефективність різноманітна за своїм характером і включає дані про програми енергозбереження, закони енергозбереження, зведені показники використання енергетичних ресурсів.

Чинна система інформаційного забезпечення енергозбереження містить програми, стандарти, регламенти, методичну документацію і правила, які розробляються для управління енергозбереженням на різних етапах та стимулювання підвищення енергетичної безпеки. Досягнення рівня інтеграції у сфері енергозбереження на регіональному рівні пов'язує окремі системи й теми енергозбереження, особливо з соціально-економічним розвитком регіону в цілому [52]. Програма енергозбереження визначає основні напрямки енергозбереження та підвищення енергоефективності та містить перелік запланованих організаційно-правових та технічних заходів, цільові показники їх реалізації, обсяги та джерела фінансування в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У цілому стійка енергетична система формується шляхом визначення забезпеченості енергоресурсами, структури виробництва і споживання енергоресурсів, їх співвідношення з промисловою продукцією. У зв'язку з цим можуть виникнути труднощі в організації енергоощадних процесів на окремих підприємствах, наприклад, в їх галузевому розподілі. Національна система управління енергозбереженням на місцевому рівні є недостатньо ефективною, а наглядова функція у сфері енергозбереження має здійснюватися не лише на національному адміністративному рівні, а й на рівні місцевого самоврядування. Відсутність дієвих механізмів стимулювання інвестиційної, інноваційної та організаційної діяльності у сфері енергоефективності не сприяє ефективній державній політиці у цій галузі.

Керівництвом більшості великих підприємств енергозберігаючі заходи не розглядаються як спосіб істотного підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності підприємств. Причиною може бути відсутність уніфікованих процедур і чітких критеріїв оцінки економічної ефективності заходів у сфері енергозбереження [42]. Це послаблює інтерес приватних інвесторів до фінансування комплексних соціально-економічних програм, оскільки недостатньо розвиненою є інноваційна інфраструктура у сфері енергозбереження в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов ЄС.

В Україні мають функціонувати інноваційні центри колективного використання високотехнологічного обладнання, центри трансферу технологій, інноваційні підприємства та інші суб'єкти інноваційної інфраструктури. Однак, перераховані організаційні форми практично не взаємодіють

між собою і з іншими суб'єктами процесів енергозбереження з питань поширення енергозберігаючих інновацій [3]. Енергоаудит як основне джерело інформації щодо енергоспоживання і потенціал економії енергоресурсів є обов'язковим для більшості підприємств та організацій. Дана процедура сприяє стимулюванню процесів енергозбереження та отримання достовірних даних про ефективність енерго- і ресурсокористування. Невирішеність перерахованих проблем знижує роль і значення енергозбереження у підвищенні ефективності соціально-економічного розвитку держави.

Необхідно зазначити, що сформульовані проблеми, які ускладнюють досягнення поставленої мети реалізації державної політики енергозбереження (підвищення енергетичної ефективності всіх галузей промисловості та невиробничої сфери) мають бути враховані при розробці енергетичної стратегії України. Енергетична стратегія повинна уособлювати реалізовані на практиці напрямки розвитку паливно-енергетичного комплексу, які повинні забезпечити досягнення цільових темпів економічного зростання країни та регіонів, збільшення валового внутрішнього продукту, зниження їх енергоємності та підвищення енергетичної ефективності всіх галузей і сфер економіки, а також забезпечення належного соціально-економічного розвитку в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Якщо промислові підприємства в усіх секторах залишаться зацікавленими в економічному використанні енергетичних ресурсів для скорочення витрат, вони зможуть ефективно сприяти енергозбереженню. Також необхідно підтримувати інтерес інвесторів та організацій, які надають послуги з енергозбереження [7]. Діяльність з розробки та впровадження заходів з енергозбереження повинна включати необхідне інформаційне забезпечення. Чинна система інформаційного забезпечення енергозбереження має містити в собі програми, стандарти, регламенти, методичну документацію і правила, що розробляються для управління енергозбереженням на різних етапах і стимулювання підвищення енергоефективності в промисловості.

Потрібне отримання більш повної та точної інформації на основі оцінок споживання енергії та запасів енергії для всіх секторів у зв'язку зі зростаючою важливістю комплексної інформації для підтримки прийняття рішень щодо енергозбереження. Основним джерелом інформації щодо максимальних втрат та відповідного потенціалу енергозбереження для паливно-енергетичних комплексів є результати енергоаудитів у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Під таким видом контролю як аудит розуміється взаємопов'язаний комплекс технічних, управлінських, організаційних, економічних та ін-

ших заходів, що включає збір і обробку інформації про використання енергетики з метою отримання достовірних даних, показників енергоефективності; виявлення потенціалу енергозбереження та можливостей підвищення показників енергетичної ефективності [71]. Збір таких даних можливий лише на підставі результатів комплексних енергетичних обстежень, але на даний момент є ряд проблем, пов'язаних з організацією та проведенням державними органами та установами енергоаудитів. Таким чином, у переліку організацій, зобов'язаних проводити енергетичне обстеження, багато компаній з різних галузей соціально-економічного розвитку, що можна вважати позитивним фактором.

Проте слід зазначити, що існуюча практика проведення енергетичного обстеження має недоліки: проведення корпоративного енергоаудиту є дорогим процесом і багато організацій не мають для цього фінансових ресурсів. Водночас установи та організації не можуть розраховувати на часткове бюджетне фінансування енергозберігаючих заходів без проведення належного енергоаудиту [29]. Існуюча практика проведення енергетичних обстежень енергоаудиторськими фірмами є тривалою і витратною для промислових підприємств. Багато рекомендацій енергоаудиторів не реалізуються на практиці через відсутність у підприємств фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів. Перелічені умови щодо проведення енергоаудиту негативно сприймаються корпоративним менеджментом і тому не сприяють енергозбереженню чи підвищенню енергоефективності економіки в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Покращити навколишнє середовище може державна політика енергозбереження. Для сприяння процесам енергозбереження в Україні та забезпечення підвищення енергоефективності необхідно створити ефективні механізми практичної реалізації заходів у сфері енергозбереження. Це означає, що весь процес, від проведення внутрішніх енергетичних обстежень і визначення резервів енергозбереження до підтримки впровадження нового енерго- та ресурсозберігаючого обладнання та матеріалів, здійснюється за участю та під контролем державних органів влади [68]. Удосконалення існуючої практики проведення енергоаудиту дозволить підвищити ефективність використання енергоресурсів у довгостроковій перспективі і забезпечить баланс інтересів усіх суб'єктів соціально-економічного розвитку в державі.

Враховуючи важливість енергозбереження для підвищення конкурентоспроможності та прибутковості компаній та організацій, можна зробити висновок, що завдання підвищення енергоефективності національних установ полягає у зменшенні втрат та зменшенні споживання

енергії. Економія енергії особливо важлива в умовах зростання вартості палива та зростання конкуренції. Низька енергоефективність збільшує виробництво та вартість кінцевої продукції. У цьому контексті енергозбереження як фактор підвищення енергоефективності та зниження витрат має стати головним питанням національної політики у цій сфері в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

2.1.3. Публічне управління земельними ресурсами у національній аграрній економіці в умовах децентралізації влади на сучасному етапі в Україні

На сьогоднішній день у світовій практиці існує декілька основних підходів щодо ефективного управління земельними ресурсами як однієї з системних складових сукупної стратегії сталого розвитку, на місцевому рівні – із загальною участю громадськості та централізованим управлінням з незначним делегуванням місцевим органам влади [75]. Децентралізація влади часто є джерелом суперечок між різними структурними підрозділами на місцевому, регіональному та державному рівні. Особливо коли йдеться про плани, створені за умови надходження коштів з різних джерел у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Основною метою управління земельними ресурсами територіальної громади є найбільше задоволення потреб у земельних ресурсах не лише домогосподарств чи людей, а й підприємств різних галузей економіки на території однієї територіальної громади, раціональне та ефективне використання, охорона земельних ресурсів на території однієї територіальної громади [76-77]. Також вони створюють правові та економічні передумови для різноманітних форм господарювання на землі, здійснення державного управління збереженням та використанням земельних ресурсів та збільшення місцевих надходжень від операцій з земельними ресурсами [78].

Основними повноваженнями міністерств у сфері землеустрою є розробка законодавчих та нормативних державних актів з питань земельних відносин, реалізація довгострокової політики управління, раціонального використання та ефективної охорони земель, формування основних критеріїв землекористування, розробка загальнодержавного землеустрою, генеральних планів землеустрою та інших конкретних генеральних планів. Також важливою є організація роботи з картографування земної поверхні, глобального моніторингу, оцінки земель, перевірки та нагляду за дотриманням законодавства про землю та виконанням проєктів землеустрою адміністративними рівнями. Також потрібно захищати законні права

та інтереси землекористувачів усіх типів володіння, збереження земель сільськогосподарського призначення, контроль за використанням земель та ведення кадастру нерухомості, класифікація земель та право власності на землю в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Таким чином, незважаючи на переваги децентралізації влади від центрального уряду і до територіальної громади, більшість країн зберігають централізований принцип процедур прийняття рішень щодо використання земельних ресурсів. Лише деякі із країн делегували значну кількість повноважень щодо прийняття вирішальних рішень щодо землекористування, зберігаючи державну відповідальність за прийняття рішень щодо використання цінних земельних ресурсів. Такі обов'язки з нагляду та контролю також часто зосереджені в органах територіальної влади.

Здебільшого централізація влади також потрібна при вирішенні проблем, суміжних з впливом землекористування, які виходять за межі певних територіальних громад. Тобто питання вигідного використання природних ресурсів, які вимагають значної уваги та захисту, часто не вміщаються в адміністративних межах, і тому потрібно вести перемовини та приймати рішення на вищому рівні [48]. У більшості ситуацій децентралізація спричинила суперечності між центральними публічними установами та місцевими органами територіальної громади, які гальмують потоки державних та приватних інвестиції, а також реалізацію проектів та програм.

Державний орган управління найвищого рівня структурує організацію роботи суб'єктів нижчого рівня управління на основі затверджених для конкретної територіальної громади характеристик ефективності раціонального використання земельних ресурсів. Місцеві органи територіальної громади пропонують на розгляд та прийняття вищими органами державної влади пропозиції щодо покращення управління земельними ресурсами, спостерігають за витрачанням виділених коштів у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Щоб відповідати розмежуванню функцій управління природними ресурсами між органами публічної влади та органами територіальної громади законодавча база повинна регулювати повноваження органів виконавчої влади та представницьких органів. Відсутність розмежування призводить до неефективного управління та негативного впливу на ефективність системи. Лише при наявності потрібної нормативно-правової бази держава може керувати земельними ресурсами держави в умовах побудови ринкових відносин [79].

Головною метою управління земельними ресурсами є виконання системи земельних відносин та землекористування. Це допоможе досягнути високого рівня екологічних та соціальних умов життя, збільшить ефективність підприємницької та іншої діяльності, створить умови для збереження і покращення агрохімічних властивостей землі, дозволить отримати більше надходжень до державного й територіального бюджетів. Суб'єкти господарювання поділяються на державні, місцеві та внутрішньогосподарські. Спочатку є держава як суб'єкт земельних відносин, а далі – юридичні особи або громадяни в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Досягнення високої мети доступне лише в процесі землеустрою: вирішуються такі похідні завдання як захист суспільних інтересів у контексті національної безпеки, забезпечується правильне використання земельного фонду України, підвищуються доходи від земельних об'єктів. Також важливим є поліпшення економічних умови нерухомості, покращення її ринкової вартості, удосконалення виробничих затрат на утримання об'єктів земельної власності та забезпечення територіальних інтересів у процесі реалізації комплексних програм управління земельними ресурсами України та територіальних громад. Слід пам'ятати про вирішення соціальних ризиків, пов'язаних з використанням земельної власності та власності певних територіальної громади, розвиток земельної інфраструктури, побудову системи підвищення податкових надходжень до територіального бюджету, формування найефективніших господарюючих структур земельних відносин та створення початкових умов для залучення інвестицій із забезпеченням юридичних гарантій для інвесторів щодо прав на землю та побудови системи державних гарантій прав громадян на землю [80].

Для отримання позитивних результатів щодо земельної політики в територіальних громадах потрібно перш за все впорядкувати компетенції функціонального розмежування обов'язків володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами в цих територіальних межах, а також потрібне функціональне та структурне покращення системи управління земельними ресурсами на територіальному рівні. Важливо також створити загальну автоматизовану структурну систему державного земельного кадастру земельних ресурсів, налагодити орендні відносини та забезпечити економічну дохідність земельних ділянок різних категорій. Для ще більш ефективного управління земельними ресурсами на місцевому рівні необхідно удосконалити методи та форми землеустрою, а також своєчасно проводити землеустрій, кадастр та нагляд за територіями в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Позитивний ефект від державної земельної політики на територіальному рівні забезпечується такими основними принципами формування та реалізації, як: зручність, інтегрованість у правову та економічну політику держави, системність, узгодженість, науково-економічна обґрунтованість, практична реалістичність [81]. Адміністрування земельними ресурсами усіх територіальної громади на землях різних категорій та різного цільового призначення має ряд відмінностей. Головна особливість державного керівництва земельними ресурсами територіальних громад є налагодження раціонального застосування земель сільськогосподарського призначення. Це допоможе мінімізувати загрози продуктової безпеки України в сучасних умовах у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Одним із найважливіших завдань державної земельної політики в органах самоврядування громад є створення базових соціальних гарантій для суб'єктів земельної діяльності, захист їх прав та інтересів, а також усунення негативних витрат. Це дозволить сформувати спеціальний комплекс дій управління земельними ресурсами [82]. Першочерговими завданнями можна вважати створення аргументовано дієвої законодавчої бази для виділення населенню землі, необхідної для забезпечення життєдіяльності та сільськогосподарських потреб, будівництва будинків та дач. Це зменшить дискримінацію при визначенні пільг для отримання землі та збільшить кількість робочих місць у рамках організації та розширення виробництва в різних галузях народногосподарського та сільськогосподарського комплексу держави. Також потрібне залучення значної кількості населення до процесу коригування земельних відносин. Це дозволить більш раціонально та ефективно використовувати земельні ресурси, залучить громадян територіальних громад до реалізації земельного контролю.

Сферою здійснення повноважень територіальних органів державного управління є формування адміністративних територій усіх рівнів. З утворенням об'єднаної територіальної громади в їхньому розпорядженні є певна територія, на якій здійснюють свою роботу органи територіальних громад. Межі цих адміністративних районів та територій єдиного територіального управління не повинні збігатися з іншими. Згідно з законодавством, під територією територіальних громад вбачають заселену територію, в межах якої здійснюється територіальне управління, а ресурси що розташовані в її межах, є власністю територіальної громади; місцевий бюджет наповнюють та розподіляють органи територіальних громад [83].

Серед географічних факторів, що зумовлюють управління земельними ресурсами територіальними громад та є найважливішими, є розмір території громади та природні умови. При формуванні територіальних гро-

мад важливо брати до уваги територіальну близькість населених пунктів, спільне використання природних ресурсів кожної територіальної громади. Економічний фактор, що формулює об'єднану територію, – це колективна виробничо-господарська діяльність, яка проявляється як в спільному використанні природних ресурсів, так і в приналежності виробництва, яке здійснюється на даній території в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Предметом управління земельними ресурсами в територіальних громадах є землі у встановлених межах, що визначені місцем розташування земельних ділянок, територіальні ділянки, земельні частки та права на них. Земля на території територіальної громади може перебувати у державній, приватній та інших формах власності [84]. Землі, що розташовані в межах однієї територіальної громади, не віднесені до державної, приватної чи іншої власності, а також землі, набуті органами територіальної громади за межами даної територіальної громади, а також землі, що належать територіальній громаді.

При побудові структури виконавчого органу територіальної громади потрібно брати до уваги такі принципи як цільова орієнтація територіальної громади, мета та напрямок діяльності територіальної громади формуються шляхом розділення компетенцій. Принцип горизонтального розмежування функцій використовується між структурами та посадовими особами одного рівня, при вертикальному поділі функцій задіяні суб'єкти господарювання державного та територіального підпорядкування різних форм власності, громадські організації та інші форми самоорганізації. В комплексі важливою є цілісність структури управління територіальною громадою в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Земельними ресурсами, що перебувають у власності територіальної громади, управляють органи місцевих територіальних громад [85]. Порядок управління земельними ресурсами територіальної громади у всіх територіальних громадах відокремлений від системи управління будівлями та спорудами. Виняток з цього правила становлять невеликі за розміром та чисельністю селища і міста, де управління нерухомістю збережене в одному структурному підрозділі територіального виконавчого органу публічної влади в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Система використання земельних ресурсів територіальної громади, яка є головною складовою системи землеустрою кожної територіальної громади, забезпечує ефективне використання земельних угідь територіальної громади, має на меті оптимізувати структуру доходів територіального бюджету, зменшити доходи від власності на землю, створити ци-

вілізований ринок нерухомості на території територіальної громади, забезпечити право власності на землю, щодо нерухомого майна збільшити питому вагу надходжень до державного бюджету шляхом збільшення податкових платежів, зекономити бюджетні кошти та скоротити час прийняття управлінських рішень в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Для досягнення поставленої мети, в тому числі при розробці та реалізації заходів соціально-економічного та територіального розвитку території кожної громади, визначають найбільш дієвий напрямок та форму використання земельних ділянок, зокрема приватизацію об'єктів незавершеного будівництва, надання земельних ділянок в оренду та інші дії, пов'язані з землею [86]. При цьому слід враховувати наступні умови та особливості системи землеустрою територіальної громади, що включають наявність законодавчої нормативно-правової бази з управління земельними ресурсами, присутність місцевої точної інформаційної бази для забезпечення підвищення рівня доходів від здійснення операцій із землею та іншим нерухомим майном та розвиток позитивного зіставлення доходів до витрат на утримання та розвиток соціально орієнтованої системи. Також необхідно забезпечити позитивну динаміку техніко-експлуатаційних особливостей об'єктів земельно-майнового комплексу, контроль за зміною вартості та попиту на продукцію і послуги, вироблені територіальними підприємствами, в галузі управління земельними ресурсами. Потрібна відповідність використання нерухомого майна згідно з нормативами, розвиток інститутів діяльності в галузі господарського комплексу та спостереження за динамікою росту інвестиційної привабливості територіальної громади.

Територіальні громади будують систему управління земельним господарством в такій послідовності: спочатку складають список проведених перевірок стану та тенденцій розвитку соціального, економічного та політичного стану в державі та громаді, матеріальні та інші ресурси, які має у власності або які може залучити громада для свого розвитку. Після цього беруть до уваги довгострокові перспективи розвитку територіальної громади та інтереси сусідніх територій [87]. Наступним логічним кроком є аналіз основних напрямків розвитку територіальної громади, що можуть мати економічний, соціально-культурний, екологічний чи інший характер. Попередні кроки дозволять оцінити початкову вартість програм та очікуваний ефект від їх реалізації, призначити конкретних виконавців. Усе це забезпечить періодичну конкретизацію відповідно до змін соціально-економічної ситуації в державі, зміни поглядів спільноти територіальної громади на розвиток своїх територій та використання ресурсів.

Враховуючи складність системи, основою побудови процесу управління земельними ресурсами повинна бути земельно-інформаційна система. З її допомогою можна здійснювати контроль за станом об'єкта управління, контролювати ефективність механізму та рівень виконання прийнятих рішень, аналізувати зовнішні й внутрішні негативні чинники та прогнозувати їх подальший розвиток, підтримувати процеси прийняття ефективних рішень [88]. Також ця система управляє діяльністю органів територіальних громад, забезпечує надійне зберігання та швидкий доступ до значних обсягів інформації, забезпечує автоматизовану допомогу при обробці та аналізі інформації та формує різноманітні джерела зв'язку, а також надає підтримку віддаленого доступу до надходжень у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

До основних заходів, які складають систему управління землями територіальних громад, належать ведення кадастру нерухомості, враховуючи реєстрацію земельних ділянок та їхню оцінку, планування та коригування використання земель, надання та ревізування земельних ресурсів, моніторинг, контроль та встановлення порядку керівництва земельними ресурсами, надання землі в безстрокове користування, передача її у власність, оренду та попереднє планування використання земель, стягування плати за землю, що перебуває у власності територіальної громади.

Органи управління територіальної громади визначають наявність майна територіальних громад, бюджетів та виборних органів територіального управління на території громад в межах, встановлених законодавством, і в яких здійснюється територіальне управління. Територію територіальної громади складають землі міських, сільських, а так само прилеглі до них землі загального користування, рекреаційні зони, землі, необхідні для розвитку міст та селищ, інші земельні ресурси в межах структур територіальної громади незалежно від форм власності та цільового призначення цих територій [89]. Управління всіма цими ресурсами територіальної громади має сприяти розвитку територій, покращувати показники дохідності та стан земель.

Крім того, управління земельними ресурсами має здійснюватися як в інтересах держави, так і в інтересах громадян територіальної громади, які проживають на певній території. Люди реалізують своє право на територіальне управління шляхом участі у місцевих виборах, іншими формами прямого волевиявлення, а також через виборчі органи та інші органи управління територіальною громадою [91]. До повноважень таких органів управління в галузі земельних відносин належать прийняття правил землекористування та забудови територій різних поселень, розробка та реалізація територіальних програм використання та охорони земе-

льних ресурсів, вилучення, викуп земельних ділянок для спільних потреб громади та інші рішення, пов'язані з вирішення питань територіального значення в галузі використання та охорони земель, що перебувають в комунальній власності в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Керуючий орган територіальної громади приймає щорічні звіти голови територіальної громади про результати їх діяльності, роботу територіальної виконавчої служби та інших органів територіального управління, у тому числі про прийняті рішення з питань, поставлених представницьким органом територіальної громади [90]. Ці дії складають важливу державну функцію, тому органи територіальних громад тісно взаємодіють у цих питаннях з державними органами влади. Територіальне управління здійснюється органами територіальних громад. Виконують управління на території громад у межах законодавчих норм та прийнятих правил. Органи та посадові особи територіальних громад діють в органах управління з питань володіння, користування та розпорядження об'єктами та майном з метою надання населенню максимально значущих соціально значущих послуг населенню територіальної громади.

Право власності на землі територіальних громад виникає з моменту державної реєстрації. До активів укрупненого органу територіальної громади належать землі особливо охоронюваних природних територій місцевого значення, а також землі водного фонду, зайняті окремими водними об'єктами, що належать об'єднаним територіальним громадам [91]. Землі сільськогосподарського призначення та населених пунктів, на яких нерухоме майно належить територіальним громадам, земельна ділянка, на якій розташоване приватне нерухоме майно, не придбана власником у встановленому порядку, земля, надана особам, комерційним організаціям, органам територіальної управління, а також унітарному підприємству, організації, іншій некомерційній організації, створеній територіальними громадами, що об'єдналася, та земельні ділянки, під якими розташовані підземні осередки територіального значення в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Здійснюючи державну підтримку заходів щодо раціонального використання, поліпшення якості та охорони земель, держава вживає необхідних політичних, економічних, організаційних, політичних, правових та ідеологічних заходів щодо раціонального використання, поліпшення якості та охорони земель [92]. Комплекс дій правового захисту, відповідно до якого втручання в правову господарську діяльність суб'єктів земельних відносин чи неправомірне припинення прав на земельну ді-

лянку повинно бути здійснене тільки у випадках, передбачених законом України. Достовірна та вчасно подана інформація про стан земельної ділянки є основою для прийняття управлінських рішень і є загальнодоступною для всіх учасників земельних відносин.

Виходячи з національної територіальної переваги, яка є невід'ємною частиною національного суверенітету, державне управління земельними ресурсами поширюється як на невикористовувані, так і на землі, що використовуються, незалежно від форми власності та користування. Зараз необхідно звернути увагу як на вдосконалення практик ознак господарювання, що виявляється у прямому та дестимулюючому впливі територіальних органів на землекористувачів, так і на створення систем економічних важелів в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Основною метою новітніх земельних пертурбацій в умовах реформування земельних відносин є охорона землі як важливого природного ресурсу, створення правових, економічних, організаційно-технологічних та інших умов для відтворення та підвищення родючості ґрунтів. Зміст принципів сталості землекористування стосується як сталості прав суб'єктів господарювання на певну ділянку землі, так і сталості використання цієї землі, її територіальної та просторової сталості [89]. Це необхідна передумова для належного землекористування, яке повинно забезпечувати розумне та економічне управління, яке враховує інтереси землекористувачів.

Територіальне управління проводиться органами територіальної громади і може мати як загальний, так і спеціальний характер. Органи територіального управління проводять на території територіальних громад в рамках законодавчих норм. Загальний державний – проводиться державними органами із загальною та спеціальною юрисдикцією та мають територіальний характер, що поширюється на всі земельні ресурси, незалежно від категорії земель та юридичної особи, що нею користується. Офіційна – здійснюється міністерствами та відповідними службами за принципом поділу земельних ділянок підприємств та організацій незалежно від розташування територій у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [93].

Використовуючи землю як об'єкт управління, для державних органів вона є об'єктом господарської діяльності у межах адміністративних кордонів. Якщо державне управління у сфері землекористування здійснюється компетентними представниками, це зазвичай набуває форми обов'язкових офіційних розпоряджень щодо осіб та підприємств, які використовують земельні ділянки. Правові норми, що виходять від органів територіальних громад, забезпечують, здебільшого, вирішення економічних проблем користування земельними ресурсами щодо використання землі як майна.

При цьому, запропоновані органами державної влади рішення в регіонах базуються на їх достатності як суб'єктів господарювання.

Тому в територіальних громадах земля виступає як об'єкт, на який розповсюджується владні функції держави, а з іншого боку, земля виступає як об'єкт господарської діяльності. Отже, відмінності у способах регулювання земельних відносин виникають у зв'язку зі здійсненням функцій державної влади та у зв'язку з економічними відносинами, пов'язаними з використанням та охороною земельних ресурсів [73]. У першому випадку використовується метод влади через підпорядкування, котрий проявляється як правовий імператив у вигляді вимоги чи наказу, а у другому випадку – це є метод, що виникає в узгодженні та урахуванні бажання суб'єкта земельних відносин при формуванні резолюції органів державного управління земельними ресурсами в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Отже, маючи право власності на землю та інші природні об'єкти, держава займає позицію суб'єкта господарювання, інтерес якого проявляється в найбільш прибутковому та раціональному використанні цих ресурсів [94]. Коли під забудову віддається певна земельна ділянка сільськогосподарського призначення, підприємство чи особа-забудовник зобов'язана продемонструвати територіальним органам певну плату, що дорівнює кількості та якості наданої йому земельної ділянки. Якщо ділянка використовується в сільськогосподарському виробництві, то її тимчасовий власник зобов'язаний сплачувати державі орендну плату.

Механізми регулювання економічних процесів у системі управління такими ресурсами спрямовані на реалізацію національної земельної політики, захист прав землевласників та землекористувачів, встановлення соціально справедливих платежів чи податків на землю, запровадження правових заходів і формуються шляхом упорядкування реалізації заходів економічного впливу. Економічні санкції проти необґрунтованого використання земельних ресурсів для захисту прав на землю від незаконного відчуження та розтрати в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Даний механізм економічного регулювання та управління земельними ресурсами уособлює систему заходів економічного характеру, котрі направлені на здійснення земельної політики держави, а також на створення та забезпечення прав землевласників і землекористувачів [95]. Економічний механізм управління земельними ресурсами держави заснований на використанні земельної ренти як основи для формування відносин економічного регулювання з такими економічними інструментами, як ціни, податки на прибутки.

Передбачена структура економічних важелів управління земельними ресурсами повинна включати податок або орендну плату за земельні ресурси, що використовуються, ринкову, заставну ціну на землю, відшкодувальні платежі при відчуженні земель, виплати при консервації земель, штрафні платежі за завдані екологічні збитки [96-97]. Ці норми дотримуються реалізацією одного з основних положень системи розпорядження земельними ресурсами та забезпеченням плати за використання земельних ресурсів у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Ринкова економіка змістила фокус управління з прямих методів контролювання, тобто глобального централізованого розподілу і перерозподілу благ та фінансових ресурсів, на методи опосередкованого впливу на економіку землекористування через оподаткування [98]. Такі платежі вирішують комплекс завдань в системі управління земельними ресурсами держави та забезпечують системний розподіл наявних земель між запропонованими видами їх використання, створюють однакові умови господарювання для суб'єктів, що працюють на земельних ділянках різної якості, забезпечують отримання та потрапляння в місцевий бюджет рентного доходу, який чинний на земельних ділянках з кращими умовами, та створюють базу надходження коштів для проведення заходів, що покращують якість як території громад в цілому, так і окремих її районів.

Актуальним на сьогодні є питання раціонального управління земельними ресурсами територіальних громад. Основну увагу зараз надано нормативно-правовому забезпеченню та роботі державного земельного кадастру. Сучасна система контролю за сплатою податків є недосконалою, надходження податків на землю нерівномірними [99]. Податкове законодавство в цій сфері має бути жорсткішим, а керівні органи, зокрема податкова, повинні суворо контролювати надходження коштів до бюджету, що є однією з проблем землекористування в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

На територіальному рівні довгострокове планування дозволяє повернути території, необхідні для здійснення системного розвитку, житлової забудови або ведення сільського господарства та збереження природного середовища. Основними складовими проекту землеустрою є положення про умови житлового будівництва, розвитку підприємницької діяльності, створення соціальної інфраструктури, а також забезпечення недопущення використання земель сільськогосподарського призначення не за цільовим призначенням. Дотримання плану використання земельних ресурсів є безальтернативним механізмом, котрий значно обмежує права власності на землю [100]. Нормування прав реалізується згідно з характеристикою

видів дозволеного використання для розділених земельних ділянок.

Як правило, основні типи землекористування встановлюються як житлова, промислова, громадська, комерційна або некомерційна. У різних органах місцевого самоврядування ступінь децентралізації видів дозволеного використання земельних ділянок може відрізнятись. Власник має право вільного користування своєю земельною ділянкою у встановлених межах і відповідно до закону. Додатково до плану використання земельних ресурсів з'явилися містобудівні регламенти та норми в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Вони ухвалюються безпосередньо в територіальних громадах та можуть містити в собі обмеження щодо відсотка забудови тієї чи іншої території стосовно всієї площі, поверховості забудови, характеру зведених на ній будівель, зведенні парканів та огорож, матеріалу стін, форми дахів. Виходячи з цих планів землекористування, містобудівні регламенти визначають умови та норми забудови земельних ділянок, а також формують зовнішній вигляд міст і населених пунктів чи територіальних громад України.

Потрібно більш конкретно розподілити інституційну відповідальність за різні точки бачення планування та більш доцільного використання земельних ресурсів та реалізацію механізмів подолання розбіжностей, які існують між загальнодержавними відомствами і відомствами територіальних громад [101]. Головною метою керівництва земельними відносинами в територіальній громаді є збільшення вартості землі та об'єктів нерухомості за результатами доцільного використання та охорони земельних ресурсів, збереження та формування перспективного для життя і здоров'я людей навколишнього природного середовища, захисту прав громадян на землю, юридичних осіб та органів територіальних громад, а також розвитку різноманітних організаційно-правових видів господарювання на землі.

Земельна політика, яка складається з діяльності органів управління для успіху намічених цілей має бути зображена просто, прозоро та відповідати ухваленій у ній концепції справедливості. Після аналізу усіх норми управління земельними ресурсами в Україні, стає зрозуміло, що сукупність усієї кількості земельних ресурсів, правильність їх використання, збереження та відновлення окреслюватимуть не лише швидкість економічного зростання, а й рівень добробуту людей як певної територіальної громади, так і країни в цілому в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [102].

Питання дієвого управління земельними ресурсами на рівні терито-

ріальної громади буде актуальним, оскільки сукупний успіх використання земельних ресурсів залежатиме від окремої територіальної громади, що, в свою чергу, впливатиме на одну з системоутворювальних галузей національної економіки та аграрного комплексу країни [103]. Можна сказати, що вирішення проблем у системі управління земельними ресурсами територіальних громад запрацює через покращення системи управління та підвищення ефективності управління, збільшення прибутковості такої статті державного бюджету як надходження від земельних платежів та зниження витрат часу на ефективні управлінські рішення.

Кожна людина, котра проживає на території будь-якої територіальної громади, використовує землю як суспільну власність, в тому числі вважаючи її своєю. Виходячи з цього, управління земельними ресурсами конкретної територіальної громади необхідно корегувати з урахуванням економічної ситуації та сформованого роками менталітету населення в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Наразі не створено інформаційної системи про ринок землі, що значно ускладнює координацію діяльності аграрного сектору економіки, формулювання завдань земельної політики та забезпечення земельних територій для сталого економічного та соціального розвитку. Мета земельної політики не є простою та зрозумілою, супроводжується непорозуміннями між різними функціонуючими структурами ринку землі [104]. Прозорий механізм реалізації цілей землекористування поки не сформований. В умовах сучасного економічного розвитку основні зусилля у сфері землеустрою повинні бути спрямовані на створення та відновлення інфраструктури та практику цивілізованого землеобігу по всій країні.

Зрозуміло, що ринок землі та земельних ресурсів перебуває в стадії формування, система економічних відносин потребує переформатування та доопрацювання правової системи управління земельними ресурсами, тому функціонування ринку землі стикається з багатьма проблемами. Наразі держава та структурні органи розробляють різноманітні проекти та програми, які допоможуть вирішити труднощі з налагодження земельних відносин між державою та людьми. Покращення земельного законодавства має базуватися на позитивному світовому досвіді, але при цьому слід звертати увагу на конкретну ситуацію розвитку країни в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Участь держави в управлінні земельними ресурсами включає діяльність спеціально створених органів державного управління щодо забезпечення умов для більш раціонального використання та охорони земель усіма суб'єктами земельних прав, незалежно від форм власності, на зе-

мельні ділянки. Частина державного управління закріплена за спеціальними земельно-правовими органами відповідно до об'єктів управління [105]. Державні структури управління та контролю за використанням земельних ресурсів здійснюють свої функції за допомогою економічних, адміністративних та організаційно-правових методів, які характеризують сучасні земельні відносини.

Сутність економічного методу полягає в оплаті за користування земельними ресурсами держави, стимулюванні економічної ефективності землекористування, власності на землю, укладенні договорів на землю та покладенні відповідальності на користувачів землі за їх розумну поведінку при її використанні. До адміністративних методів правового землеустрою відносять надання дозволів на землекористування, на землю та проведення державної експертизи навколишнього природного середовища в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

До переліку організаційно-правових методів управління зараховують гарантії нешкідливих умов використання землі, функціональну організацію державного земельного кадастру та створення державного реєстру земель, організацію ведення моніторингу земель. До системоутворювальних методів управління земельними ресурсами відносять землеустрій, державний кадастр нерухомості, моніторинг земель, контроль за ними.

Проведення реформування цієї діяльності дозволяє вирішити такі завдання: гарантії раціонального застосування землі для виробничих та соціальних цілей, поєднання інтересів суспільства в цілому та окремих землекористувачів, різних галузей, повніше прогнозування економічних умов та підвищення ефективності їх використання, створення дієвих організаційно-територіальних умов для відповідності вимогам земельного законодавства, забезпечення стійкості землекористувань, управління організаційно-територіальними рішеннями з подальшим розвитком, економічними можливостями об'єктів земельних відносин та урахування екологічних вимог та забезпечення охорони землі [106].

Землевпорядкування проводиться на всіх видах земель незалежно від цільового призначення, форми власності, використання документації із землеустрою, прогнози, програми, схеми, проекти, документи обстеження, науково обґрунтовані дослідження, публічно обговорені та затверджені [107]. З точки зору використання земельних ресурсів для держави найбільш важливим є територіальне впорядкування земельних ресурсів, формування нових та реформування наявних об'єктів землеустрою, а також розмежування об'єктів землеустрою в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Єв-

ропейського Союзу.

Усе це зумовлює складну організаційно-функціональну структуру ринку землі, на якому, крім основних учасників ринку – продавців і покупців, існує також велика кількість посередників у вигляді банківської структури, біржової організації, дилінгу, агентів, землевпорядників, оцінювачів, іпотечних кредиторів, інвесторів, страхова компанія, адвокатів тощо [108]. Наведені вище ознаки участі землі в цивільному доході дозволяють зробити висновок про необхідність державного регулювання процесу формування та розвитку земельних ринкових відносин шляхом постійного спостереження та контролю за станом земельних відносин ринку землі, прогнозування тенденцій його розвитку та створення правових гарантій для учасників.

Система економічного регулювання та управління земельними ресурсами містить наступні складові: податок на землю, оренду за використання ресурсів, ціну землі, оплату за підвищення якості землі, штрафи за завдані екологічні збитки, податкове нарахування при цивільному земельному обігу та плату за право оренди. Економічний механізм управління земельними ресурсами має базуватися на використанні земельної ренти як основи формування системи економічного регулювання з іншими економічними важелями в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [74].

На думку деяких експертів, реформування ринку земельних ресурсів може викликати низку наслідків як негативного, так і позитивного характеру. Значна частина експертів занепокоєна процесом деградації земельних ділянок та збільшенням соціальної напруги, спричиненої перерозподілом земельної власності. Крім того, скоріш за все, процес розвитку ринкових відносин збільшить розміри оплати за землю та кількість власників земельних ресурсів. Викликає занепокоєння купівля іноземними громадянами великих земельних ділянок. Чи зможе ринок розподілити землю між найефективнішими власниками, експертам поки що незрозуміло.

Вирішення цієї проблеми можна пояснити розробкою концептуальних підходів до формування та реалізації державної політики в умовах обмежених ресурсів, проведенням об'єктивного аналізу ефективності державної політики [82]. Негативні наслідки внутрішнього соціально-економічного розвитку України, зумовлені воєнними діями на нашій території, посилили роль органів державного й територіального управління в цільовому використанні державних земельних ресурсів у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Недосконале управління державною землею та земельним фондом, нерішучість у реформуванні загострили природно-ресурсні проблеми,

пов'язані зі сталим розвитком держави та її території. Вирішенню цих проблем у багатьох випадках перешкоджає недостатня методологічна база вдосконалення державної політики [95]. Необхідно проводити функціонально-системне дослідження застосовуваних принципів реалізації та удосконалення ефективної державної політики управління земельними ресурсами в Україні в умовах сучасних соціально-політичних загроз.

Вирішення проблем формування державного органу управління земельним фондом та майном може гарантувати ефективне, раціональне та безпечне використання ресурсів України [109]. Необхідно побудувати теоретико-методологічні основи формування державного управління земельними ресурсами та провести польові дослідження щодо реалізації державної політики регулювання відносин власності. Це можливо при наявності базових умов для пошуку загальної ефективності державного механізму управління майном і земельними ресурсами відповідно до процесу децентралізації [110]. Важливо розробити практичні рекомендації для органів державного управління, які зможуть забезпечити раціоналізацію землекористування та земельного банку [111].

Останнім часом велика увага приділяється управлінню майном і земельними ресурсами України та її регіонів, оскільки це пов'язано з встановленням і практичною реалізацією порядків, принципів і правил, що забезпечують правовий, економічний, екологічний і соціальний режим організації. Державне управління майном і земельними ресурсами здійснюється через певні механізми, зокрема юридичні, економічні та організаційні підрозділи в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Раціональне використання майна і земельних ресурсів, пов'язане з національним відродженням нашої держави, визначається оптимальним поєднанням використання та охорони національних ресурсів, балансом вирішення соціально-економічних завдань і збереження національних ресурсів. Це змушує державу досягати сталого розвитку в цій галузі на найвищому сучасному рівні, використовуючи досягнення світової науки та новітні технології [37]. Державний розподіл та управління майном і земельними ресурсами визначається їх особливою багатофункціональною роллю в суспільному житті, їх природною і незамінною межею в будь-якій сфері господарської діяльності.

Державне управління здійснюється загальними та спеціалізованими державними органами, має територіальний характер і поширюється у визначених територіальних межах. Земельно-землевпорядне забезпечення здійснюється міністерствами та відомствами за принципом підпорядкованості підприємствам і організаціям, яким надається земля, неза-

лежно від територіального розташування в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [112].

Органи територіальної громади мають право брати участь у користуванні землею у випадках, що регулюють земельні відносини, які підпадають під їх юрисдикцією на довіреній їм території, і як власники земельних угідь, що підпорядковуються чи є у їхньому розпорядженні [86]. В останньому випадку на орган територіальної громади як власника землі покладається відповідальність за організацію раціонального, доцільного використання та охорони земельних ресурсів громади. На шляху до підвищення інвестиційної привабливості території зазначено діяльність органів територіальної громади щодо управління земельними ресурсами довіреної їм території.

Теперішнє державне управління власністю та земельними ресурсами в Україні є ключовим елементом виконання умов здійснення економічних та соціально-політичних реформ в Україні. За відсутності системного підходу до реструктуризації землі та земельних відносин у період децентралізації процес управління в цій сфері характеризується фрагментарністю та незбалансованістю. За даних умов державне управління майновими та земельними ресурсами повинно бути направлене на досягнення найбільш ефективного використання державних ресурсів, забезпечення в Україні сприятливих умов для здійснення господарської діяльності та життя громадян у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [90].

В умовах сучасної ринкової економіки необхідні зміни та покращення програм, проєктів, планів соціального та економічного розвитку територій громад, потрібно запроваджувати дослідження, узагальнення і розповсюдження найефективнішого національного та зарубіжного досвіду роботи із земельними ресурсами, які не використовуються в територіальних громадах. Цей вид господарювання має значну кількість загальних функцій, які властиві для діяльності будь-якого державного органу управління [51]. Цей вид діяльності пов'язаний з раціональним використанням земельних ресурсів і виражається у використанні правами та обов'язками державних органів певних правових та організаційних заходів щодо забезпечення дотримання прав та обов'язків усіма власниками та землекористувачами.

Державне управління земельними ресурсами відображається закономірністю розвитку земельних відносин, що задовольняє потреби на певному етапі його діяльності. Відповідно, земельні ресурси слід розглядати також як складову правових, техніко-економічних, організаційних й економічних заходів держави, спрямованих на організацію раціо-

нального використання ресурсів, майна і землі в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Зазвичай ці методи управління також є різними. Суб'єктом землеустрою виступають не лише державні органи, а й органи територіальних громад, про це також неодноразово говорилося в документах [92]. Однак участь органів територіальних громад в цілісній системі врядування земельними ресурсами не скасовує його національної ідентичності, тому що робота цих органів влади здійснюється в межах встановлених державою норм та під наглядом і при дотриманні загальних цілей і завдань усього процесу.

Що стосується засобів управління цими ресурсами, то основним систематизуючим інструментом усіх видів державного управління в усіх видах суспільних відносин є право. Розвиток впливу держави на громадські відносини, зосереджений на їх рівновагу та впорядкування, реалізований за допомогою права, називається правовим регулюванням. Крім об'єктів, суб'єктів, цілей, методів і засобів елементів управління земельними ресурсами привертають увагу також його принципи та функції [86]. Принципи управління земельними ресурсами є початковим етапом, що характеризують його відмінність як різновиду державної діяльності у сфері контролювання земельних відносин, побудований на принципах базових понять земельного права, політики використання земельних ресурсів та державного управління як єдиного цілого. Це показує особливості його побудови та системної роботи, а також показує його суспільне призначення та засоби для виконання намічених цілей.

Організаційні принципи, що відображають побудову такого виду діяльності державної влади, особливості його природної організації та функціонування на прикладі таких принципів як законність, об'єктивність, правова та фінансова забезпеченість, відкритість управління земельними ресурсами, поєднання методів примусу та переконання, розмежування владних процесів суб'єктів з розподілу земельних ресурсів, а також поєднання державного та колективного управління у сфері охорони земельних ресурсів. Також може використовуватися принцип ефективності, який зосереджений на отриманні найвищих результатів при найменших затратах у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

При використанні функціональних принципів управління земельними ресурсами окреслюють соціальне застосування цього виду державної роботи та відображають його основні завдання на основі збереження і примноження характеристик земельних ресурсів, максимально пов-

ного дотримання прав та законних інтересів громадян, відповідності цілям інших напрямків державної діяльності та поєднання публічних і приватних інтересів [8].

Державне управління земельними ресурсами є часткою управління економікою держави відповідно до побудови таких процесів, як використання, володіння, розпорядження, є затратним історичним процесом, в основі якого принцип існування інституту приватної власності на землю [80]. Основним завданням є створення нормативно-правової бази для здійснення діяльності комплексу земельних відносин, таких як конституційне формування різноманітності форм володіння землею, формування конституційних змін у сфері цивільного захисту земель.

Базовою інформаційною системою на рівні міста чи територіальної громади, які подають інформацію для підтримки прийняття управлінських рішень, повинні бути загальні просторові дані, такі як реальна просторова основа, що відображає поточний стан території через кадастрову інформацію, включно з інформацією про ділянки та інше. Об'єкт нерухомості є адресною інформацією, що базується на інформації, доповненій спеціалізованою та тематичною інформацією за різновидами діяльності в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Для ефективного вирішення конкретних завдань землеустрою та забудови необхідно передбачити можливість інтеграції значного обсягу просторових та семантичних даних, що генеруються різними організаціями та підрозділами. Однак використання більшості даних наразі стикається з низкою проблем. Відсутність загальнодержавних стандартів і механізмів обміну інформацією між різними організаціями і підрозділами призводить до того, що дані з різних джерел часто не співвідносяться і суперечать одне одному, що ускладнює або унеможлиблює їх використання чи призводить до додаткових трудовитрат [94].

Інструментальний принцип визначає засоби досягнення цілей цього інституту, що включають планування використання земельних ресурсів, класифікацію земель та окремі підходи відповідно до їх різних категорій, уніфікування частки землі та тісно пов'язаних з нею об'єктів, плату за використання земельних ресурсів, відокремлення державної власності на землю від власності комунального рівня, обов'язкову відповідальність землевпорядників за прийняті рішення в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [16].

Під керуванням функціями земельних ресурсів ми розглядаємо основні сфери його цілеспрямованого, базисного впливу на інтенсивний розвиток земельних відносин та стан земель, що зображаються в конк-

ретних напрямках роботи державних органів та органів територіальних громад, наділених відповідними владними повноваженнями.

Управлінським системам державних органів влади притаманні такі властивості, які варто розглядати при розробці управлінських рішень та організації структури врядування. Цілісність їх вбачають у стійкості функціонування системи організації при її складності в структурі мінімізації затребуваних при цьому ресурсів. Відокремленість включає відповідний розподіл організаційних підсистем, що відображається в розподілі повноважень, формуванні функцій розподілу економічної, організаційної, політичної та господарської діяльності підприємств, громад та галузей [79]. Централізованість процесів управління з єдиного державного центру, адаптивність передбачає можливість обліку внутрішніх та зовнішніх змін умов, що забезпечує ефективність і стабільність функціонування системи. Принцип суміжності показує налагодженість елементів системи, що забезпечує їх співпрацю та взаємну адаптивність, невідповідність цільових функцій окремих систем з цільовою функцією всієї системи.

Організація та проведення перевірок юридичних та фізичних осіб-підприємців міськими землеконтрольними органами аналогічна до організації та проведення моніторинговими заходів органами міської влади. Процес здійснення державного земельного контролю передбачається нормативно-правовими актами органів територіальних громад [38]. Їхня діяльність визначає основні завдання, принципи, повноваження та відповідальність виконавчих осіб при роботі муніципального земельного контролю та порядку здійснення державного контролю.

Органи влади при проведенні контролю здійснюють наступні заходи: покращення ефективності використання земель територіальних громад, контроль за дотриманням вимог щодо використання земельних ресурсів, послідовне виявлення порушень земельного законодавства та запобігання цьому, нагляд за усуненням порушень чинного земельного законодавства та постійне покращення організації державного землеустрою за погодженням відповідних органів, організацій та населення громад в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Пояснення та зміни до вимог земельного законодавства землекористувачам, землевласникам та орендарям земельних ділянок, а також функція збору інформації про користування земельними ділянками, запобігання порушенням земельного законодавства виступає муніципальною функцією земельного законодавства [12]. Контроль за землею громади здійснюється державними службовцями та експертами, призначеними нормативним актом органу державного управління, уповноваженими

здійснювати контроль за державною землею.

При реалізації державного земельного нагляду органи територіальної громади мають право виписувати протоколи про адміністративні правопорушення та притягати до відповідальності тільки у випадках, що передбачаються чинним законодавством. Механізм економічного регулювання у сфері землекористування створюється системою заходів економічного впливу на реалізацію державної земельної політики, розширення повноважень власників і землекористувачів землі тощо [112].

До системи державних регуляторів господарського регулювання землеустрою відносять податок на власність, орендну плату за землю, ринкову ціну на землю, компенсацію за вилучення землі, виплату компенсації за консервацію земель, платежі за поліпшення якості ґрунту, акти руйнування навколишнього середовища, податок у разі цивільної передачі землі та орендна плата в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У межах системного нагляду за дотриманням вимог чинного законодавства уповноваженими органами щодо здійснення державного земельного нагляду здійснюється адміністративне обстеження земельних об'єктів, задіяних у господарських відносинах [101]. Під час таких обстежень об'єктів проводиться оцінка їх поточного стану та способів їх використання на основі отриманої інформації, що міститься в державних та місцевих відкритих інформаційних системах чи загальнодоступних інформаційних ресурсах, таких як архівні фонди. На основі отриманої інформації проводиться державний моніторинг земельних ресурсів, документів, підготовлених після проведеного землеустрою.

Під час проведення адміністративного розслідування щодо суб'єктів земельних відносин у разі виявлення ознак порушення земельного законодавства та норм про юридичну відповідальність результати розслідування оформляються актом розслідування. Органи територіальної громади здійснюють державний земельний контроль, що відбувається в межах відповідної громади об'єктів земельних відносин в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Органи територіальної громади муніципального району виконують муніципальний земельний контроль, що стосується об'єктів земельних відносин, розташованих на території муніципального утворення. У разі виявлення в процесі перевірки, в межах здійснення територіального земельного контролю, порушення вимог земельного законодавства, за що передбачена законодавством адміністративна та інша відповідальність, в документі перевірки описується інформація про ознаки виявленого правопорушення.

Економічний механізм управління земельними ресурсами територіальної громади має базуватися на застосуванні земельної ренти як основи для створення системи економічного врегулювання з іншими важелями економічного характеру. Одним із положень закону щодо використання земельних ресурсів держави є користування ділянкою, відповідно до якого сплачується сума збору за використання земельного ресурсу. З усіх земельних ділянок, які є у власності фізичних осіб, орендна плата здійснюється за згодою обидвох сторін, що вказано в договорі оренди землі [21]. Для земель державної власності визначення розміру орендної плати, порядок, умови та строк внесення орендної плати регулюються відповідно державою та органами місцевого самоврядування в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Інновацією у використанні національних земельних ресурсів як основи виробництва є сучасний погляд землевласників: посилюється використання економічних методів та засобів, характерних для ринкової економіки. Зростання значення державного управління як специфічного виду діяльності, його ролі відповідає динамічному збільшенню системи органів територіального управління і є закономірним виявом суспільно-історичного прогресу. Без нього не могли б бути створені не тільки процеси виробництва, а й обміну, розподілу, споживання, послуг, фінансів і всі канали зв'язку, через які ці процеси здійснюються [104]. Під час здійснення децентралізації державної влади в Україні значне коло управлінських проблем вирішує державне управління й територіальні громади.

До місцевих податків належить земельний податок, розміри якого встановлюються органами управління територіальних громад. Цей податок обов'язковий до сплати на території громад. Платниками цього податку є юридичні та фізичні особи, котрі мають у своєму розпорядженні земельні ділянки на основі прав власності, постійного користування чи довічно успадкованої власності. Платником податку є особа, земельна ділянка якої підлягає передачі права користування або передачі за договором оренди [89]. У довгострокове користування передаються земельні ділянки державним органам, державним підприємствам, центрам історичної спадщини, а також органам територіальних громад в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Територіальне управління іншими об'єктами землеустрою здійснюється юридичними особами або приватними підприємцями на договірних засадах за ініціативою органів територіального управління, власників землі, землекористувачів або за рішенням суду. Одержані в резуль-

таті реалізації землеустрою на базі збору, обробки, аналізу, обліку чи зберігання задокументованої інформації дані про реалізацію землеустрою надходять до державного фонду даних, порядок створення, ведення та використання якого визначає законодавство.

Органи територіальної громади регулюють використання земельних ресурсів згідно з цільовим призначенням, виконують заходи з охорони земельних ресурсів, відводять такі ресурси несільськогосподарського призначення, забирають родючі ґрунти перед будівництвом та планують здійснювати проєктування в галузі застосування та охорони земель тощо [84]. За недотримання встановленого порядку використання земельних ресурсів винні особи обов'язково нестимуть відповідальність у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Проводиться контролювання та попередження порушень, пов'язаних із самовільним використанням земельних ресурсів, невідповідальним та шкідливим використанням земельних ресурсів, недотриманням обов'язкових природоохоронних заходів, несвоєчасним поверненням тимчасово захоплених територій, руйнуванням земель. Державним наглядом вважають діяльність законодавчих органів виконавчої влади з метою попередження, виявлення та припинення правопорушень органів державної влади, органів територіальних громад, а також юридичних осіб, керівників та інших посадових осіб [86].

Регулярний контроль за дотриманням вимог земельного законодавства виконується шляхом адміністративного обстеження суб'єктів земельних відносин, аналізу нормативно-правових актів, прийнятих державними органами та органами територіальних громад з питань використання та охорони земель та земельних ділянок, а також інші форми, встановлені чинним земельним законодавством в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

У разі виявлення під час перевірки в рамках здійснення земельного контролю порушення вимог земельного законодавства, за що законом передбачено адміністративну відповідальність, відповідальність за виявлені порушення несе правопорушник згідно з чинним законодавством. Під громадським контролем за земельними ресурсами розуміється діяльність громадян або громадських об'єднань чи інших недержавних неприбуткових організацій, що здійснюється з метою спостереження за роботою органів державної влади, органів територіальної громади щодо комплексу прийнятих рішень та зачіпають права й інтереси людей, юридичних осіб у межах державних перевірок, аналізу та громадянської оцінки визначаються цими органами акти і прийняті ними рішення [84].

Розпорядчі функції делеговані законодавчим і виконавчим органам місцевого управління територіальної громади, котрі регулюють земельні відносини та визначають основну стратегію держави. Державне управління земельними та майновими ресурсами передбачає поєднання взаємозв'язків між існуючими елементами системи прийняття управлінських рішень, які зосереджені на раціональному використанні земельних ресурсів [89]. Складові системи публічного управління можуть змінюватися впродовж декількох операцій відповідно до економічної основи, умінь та критеріїв територіального устрою. При створенні нового державного підходу до управління враховується функція збереження загальнодержавних інтересів та інтересів кожного жителя громади, зокрема в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Отримання очікуваного ефекту від реформування процесу стане реальним за умови співвідношення інструментарного впливу таким чином, щоб стимулювання важелів доповнювалися елементами примусу. Потрібно розробити загальнодержавні програми охорони земель для встановлення чітких меж земель комунальної та державної власності, а також внести зміни до процедури зміни цільового призначення земельних ділянок, державні замовлення на нормативну та експертну грошову оцінку державних земель, оновлення кадастрової системи та моніторинг земель.

Для вирішення даної проблеми розроблено державний інструментарій, який показує поєднання нормативного, інституціонального, організаційного, економічного та інформаційного інструментів, що зосереджені на забезпеченні покращення соціальної та економічної ефективності публічного управління земельними ресурсами громади [92]. Вимоги, що забезпечать дотримання нормування соціально-економічної стабілізації земельних відносин із застосуванням ризиків у їх зростання глобальних цілей національної безпеки держави, введення яких дозволить покращити інвестиційні проєкти, збільшити фінансове забезпечення охорони та відновлення земель, забезпечити повноцінний ринок земель та розвивати інфраструктуру земельного ринку в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Теперішні умови господарювання вплинули на розвиток відповідної системи територіального управління, базисом якої є швидкий перехід від планово-адміністративної до ринково-підприємницької моделі, поділу функцій та суб'єктів державного й недержавного управління, вступ України до європейського інтеграційного простору, створення суспільних політико-суспільних і соціально-економічних процесів. Державне

управління земельними ресурсами в процесі децентралізації являє собою взаємозв'язок економічних, правових, організаційних, політичних та інших заходів, за допомогою яких держава діє в інтересах різних суб'єктів для організації розумного регулювання національних ресурсів.

Державна система управління земельними ресурсами отримала більш чіткий адміністративний характер. Її використання зумовлене переважно незавершеністю вертикального розподілу виконавчої влади, а також процесами децентралізації державної влади. Прогнозування використання національних ресурсів в Україні здійснюється на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях [82]. Державне прогнозування і планування є єдиним, збалансованим і науковим порядком розвитку території в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Аналіз досліджених джерел показує, що на сьогоднішній день актуальними питаннями теорії і практики державного управління є ті, що нерозривно пов'язані з розробкою концептуальних засад, доктрини державного управління. У сучасних умовах децентралізації влади в державі щодо управління майном та земельними ресурсами стають все більш затребуваними та актуальними. Багато питань потребують створення новітніх механізмів державного управління, які відповідали б вимогам і стандартам євроінтеграції [15].

Сьогодні при формуванні процесу довгострокового державного розвитку землекористування вагоме місце посідає проблема державного управління національними ресурсами, а це впливає на благополучність розвитку житлового фонду. Органи виконавчої влади та її центральний орган у сфері земельних відносин наділені адміністративною владою, одержують від держави право здійснювати управлінські функції та реалізовувати державну політику від імені та на благо держави. Стратегія управління державою, крім законодавчої та виконавчої влади, поширюється на судову форму.

Сьогодні актуальною є розбудова необхідних територіальних умов для більш ефективного користування земельними ресурсами та їх охорони для реалізації процесу землевпорядкування [28]. Необхідно постійно здійснювати контроль за станом земельних ресурсів з метою недопущення негативного впливу на них та проводити моніторинг земельних ресурсів через визначені заходи для утримання та відновлення якості земель. Контрольні заходи за дотриманням існуючих правил і процедур використання земель вимагає проведення державного контролю за використанням земельних ресурсів держави в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Органи територіальної влади повинні нівелювати реальні загрози та

конфліктні ситуації на підконтрольній їм території для регулювання, запобігання можливим та вирішення вже виниклих земельних спорів чи конфліктів. Важливим чинником є розширення техніко-інформаційної інфраструктури для впровадження всіх потрібних функції управління земельними відносинами із застосуванням геодезичних та сучасних картографічних і геоінформаційних засобів, новітніх технологій та систем [60]. Проте є низка завдань, пов'язаних із повноваженнями органу державного управління, які практично не можуть бути покладені на жоден орган територіальної громади. Найголовнішим завданням територіальних органів державної влади є дотримання прийнятої на законодавчому рівні державної політики в галузі земельних відносин, ознайомлення з матеріалами щодо відчуження та надання земель, переведення земельних ділянок та угідь з однієї категорії в іншу.

Дослідження державного управління майном та земельними ресурсами держави є доцільним в умовах, що склалися, про що говорить значна частка суспільної підтримки розгляду та ухвалення управлінських рішень органів виконавчої влади та органів територіальних громад. Зараз необхідно визначити, чому адміністративні та психосоціальні методи стали важливими у вирішенні питань управління землекористуванням та земельними ресурсами [71]. Рівень діяльності органів державного управління земельними ресурсами вказує на гранично низький рівень теоретико-методологічного опрацювання методів, слабе розуміння природи їх впливу на кінцеві управлінські рішення. Всі інші методи потрібно зорієнтувати на прийняття системоутворювальних рішень з використання майна та земельних ресурсів, формуючи громадську позицію суб'єктів управління національними ресурсами на державному рівні.

Метою державного управління земельними ресурсами на конкретному етапі історичного розвитку є вирішення конкретних проблем та завдань для усіх рівнів органів державної влади. Ці проблеми суттєво різняться для різних територіальних органів управління, що залежить від галузевої структури економіки, перспективності розвитку громад, територій тощо [13]. Для цього необхідно розділити завдання відомств між регіонами, що діятиме на визначення позиції та місця кожного суб'єкта управління, виключивши дублювання дій або відсутності норм управління головними процесами використання земельних ресурсів в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Принцип комплексного підходу до державного регулювання земельними угіддями усіх категорій допомагає застосовувати правові методи при державному керівництві національними ресурсами з урахуванням

економічних характеристик регіонів. Для функціонального розвитку системи публічного управління земельними ресурсами в умовах, які склалися сьогодні, важливим буде грамотне формування її функцій, завдань та принципів організації управління. В умовах сучасного реформування та децентралізації участі земельних ресурсів у товарообігу стає зрозумілим впровадження високоефективного механізму господарювання на основі методів економічного впливу.

Державне управління землею та земельними ресурсами в умовах децентралізації влади в Україні зазнає фундаментальних змін та вдосконалюється. При цьому процеси, що відбулися, змінили зміст земельно-майнових відносин та почали ефективну земельну реформу. Очевидно, що основною проблемою змін є багатофункціональне землекористування та пріоритетний розвиток різноманітних форм власності на земельні ресурси [84]. Державне управління земельними ресурсами має передбачати формування механізму більш раціонального використання національних надбань, за допомогою якого можна буде впливати на поведінку суб'єктів господарювання та підвищувати ефективність усіх процесів у конкретно створених умовах у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Ухвалені рішення по-різному розглядаються на регіональному та місцевому рівнях. Кожному з них притаманні свої об'єктивно введені норми конкретизації мети та завдань на шляху їхньої реалізації. Важливого значення при узгодженні рішень на рівні територіальної громади набуває визначення напрямків соціально-економічного розвитку територіальних громад [37]. За результатами оцінки зрозуміло, що стратегічні управлінські рішення приймаються на найвищому державному та регіональному рівнях, а оперативне управління реалізується на місцевому рівні. Мета такого державного управління національними ресурсами загалом може бути досягнута шляхом реалізації найбільш раціонального використання усіх ресурсів держави.

У сучасних умовах та тенденціях господарювання дедалі актуальнішою стає необхідність зміни. Основними завданням є перехід на орендні відносини при передачі землі у користування та узаконення приватної власності на землю, перерозподіл державної землі між центром і територіальними громадами. Також потрібне інформування населення про стан справ та перспективи розвитку у земельному фонді держави для уточнення процедури її участі у вирішенні майбутніх загроз та суперечливих питань щодо використання цих ресурсів в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Особливою ознакою останніх десятиліть прийнято вважати розширення площ, переданих населенню для ведення сільськогосподарських,

фермерських та особистих селянських господарств, для садівництва, виноградарства та овочівництва. Допущені численні порушення земельного законодавства, які негативно впливають на інтереси не лише населення, а й на подальше благополуччя суспільства в цілому. На час здійснення земельних змін варто передбачити умови цивілізованого вибору форм землекористування громадян [96]. Варто відзначити, що чергові неформальні ситуації у сфері земельного реформування викликали низку негативних наслідків як для землекористувачів, так і для земельних угідь.

Проведені останні економічні реформи допомогли сформувати різновид форм та видів власності на земельні ресурси. Здійснені в державі форми власності допомагають посилатися на базову групу власників у межах однієї з форм власності та переходити з одної на іншу, але враховуючи, що вона буде діяти в рамках однієї форми власності. Отже, досліджуючи регенерацію земельних ресурсів, ми приходимо до висновку, що регенерація земельних ресурсів є складною системою регулювання. Така система створюється на групі складних взаємопов'язаних підсистем, представлених державними та муніципальними адміністраціями, ринками землі, універсальним правонаступництвом у контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу [95].

Органи державної, територіальної влади мусять сформувати нормативно-правову базу, яка дозволить раціонально реалізувати свої права власності. Ринок земельних ресурсів коригує рух землі на основі укладення цивільно-правових договорів продажу, оренди, дарування, іпотеки, довічного обслуговування, безкоштовного користування. Спадкування за загальним правом свідчить про весь комплекс обігу земельних ресурсів, у тому числі спадкування, яке є вищою формою переходу майнових прав та обов'язків спадкодавця в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Система державного управління ґрунтується на соціально-економічних, політичних, адміністративно-правових нормах та методах, спрямованих на використання землі для суспільного блага та залучення нових інвесторів, здатних вкладати та розвивати землі територіальних громад. Ключовим завданням є формування механізму державного управління земельними ресурсами й територіями [50]. Водночас державна адміністративна система за допомогою ринкових механізмів, соціально-економічних методів та адміністративного ресурсу впливає на виробничі процеси, налагоджує відтворювальний економічний потенціал виробництва на основі раціонального використання земельних ресурсів і розвитку ринку землі. Сучасний розвиток системи управління земельними ресурсами держави

ускладнюється незавершеністю процесу розміщення державного майна.

Охоронний елемент управління являє собою створення належного правового порядку щодо землі та пропонує широкий спектр заходів щодо охорони землі та вирішення земельних спорів. Кожен перерахований компонент є характерним видом діяльності, за допомогою якого виконуються певні завдання. Разом вони можуть організувати раціональне використання та охорону земель у загальнодержавному масштабі з урахуванням інтересів усіх власників та користувачів в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Державна влада повинна створювати інноваційні перспективи для установ управління земельними ресурсами з відкритими та чіткими правилами, встановленими законом та нормативно-правовими актами, із зазначенням місця організацій та підприємств, які відповідають за реєстрацію земельних даних, вони оцінюють земельні ділянки та контролюють процедури землекористування [89]. Право власності означає, що власники можуть робити із землею все, що завгодно, з урахуванням різноманітних обмежень і правил зонування, встановлених законом залежно від використання землі.

Основною функцією у сфері земельних відносин є будівництво об'єктів нерухомості та експлуатація майна з використанням землі; розробка та прийняття законодавства про аграрну реформу; правові норми управління земельними ресурсами; закони, що стосуються власності та всієї інформації про неї в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Наявність компонентів, їх розподіл із виділенням компонентів системи є необхідним з огляду на логіку призначення та зміст механізму, що підтверджується досвідом впровадження, а водночас і міжнародним досвідом регулювання мають бути враховані земельні відносини. На окремому етапі розвитку земельних відносин ролі окремих механізмів державного управління є різними, тому деякі з них висвітлюються або будуть розкриті в повному обсязі.

Однак права власності на землю не є остаточним стандартом, і, як відомо, держава часто залишає за собою право придбати землю на користь держави, наприклад, для спорудження будівель або автомагістралей. Значна кількість європейських країн використовує подібні системи земельних відносин, хоча деякі не згодні з законом, заснованим на оренді, і приймають лише короткострокову оренду землі [68]. Процедури в кожній європейській країні відрізняються, і немає єдиної стандартизованої системи, що створює значні труднощі для європейського ринку землі.

Система земельного права повинна включати деякі основні положен-

ня, такі як сплата за користування землею, ведення державного земельного кадастру, моніторинг землі, здійснення всіх видів землеустрою, державний контроль за землею та охорона земель. Для ефективного функціонування сучасної економіки необхідно розвивати реальний сектор економіки, забезпечений матеріальними ресурсами. Підставою для цього є те, що основним напрямком програми економічного розвитку є реалізація земельної політики держави з метою підвищення ефективності державного управління земельними ресурсами в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Створюючи право раціонально використовувати національні ресурси, усі європейські країни реалізують стратегію планування та розвитку землекористування з однією метою – покращення інфраструктури. Планування землекористування втілює процес розподілу ресурсів, насамперед з метою ефективного використання спеціалізованих земель для забезпечення максимальної продуктивності та добробуту територій. Без офіційного плану землекористування та органу контролю освоєння ресурсів було б нестабільним.

Введені в дію у державі форми власності дають змогу спиратися на одну групу власників в рамках однієї з форм власності і реалізувати перехід з одного рівня власності на інший, але при цьому вона повинна реалізовуватися в рамках однієї і тієї форми власності [93]. Таким чином, дивлячись на регенерацію земельних ресурсів, ми розуміємо, що регенерація земельних ресурсів є складною системою регулювання. Ця система повинна ґрунтуватися на досить складній групі пов'язаних підсистем, продемонстрованих в державному та муніципальному управлінні, ринок землі, універсальне правонаступництво в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Формування та дія землеустрою значною мірою залежить від політичної та економічної системи країни та розподілу влади між державою та системою громадського управління. Планування землекористування часто призводить до створення нових систем обліку, розподілу та контролю землекористування, які мають значний вплив на ринок землі [5]. Деякі управлінські рішення знаходяться на рівні державного управління, а інші можуть бути передані на місцевий рівень.

Раціоналізація праці в системі державного управління земельними ресурсами на центральному, регіональному та територіальному рівнях допускається лише за наявності економічних відносин, заснованих на створеному комплексі державної власності, а приватного сектора на засоби виробництва та систему ринкового механізму господарських організацій. Розподіл посад між рівнями в державній системі управління на-

ціональними земельними ресурсами може бути здійснено шляхом розподілу функцій, створення правової основи для регулювання земельних відносин, визначення змісту та завершеності процедур та нормативних актів для здійснення правовідносин щодо використання землі [104].

Виконання державного управління у системі розвитку земельних відносин покращує цільову спрямованість процесу, підсилює комплексність і безперервність економічних чинників при досягненні намічених державою цілей розвитку. Розробка такого завдання можлива тільки за умови концептуальних підходів для формування та виконання державної політики в умовах ресурсних обмежень, здійснення більш точного аналізу результативності реалізації державного управління у даній сфері в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Розумна експлуатація земельних ресурсів має бути певним поєднанням використання та охорони земельних ресурсів, балансом між вирішенням економічних проблем і збереженням державних ресурсів. Важливим є створення й адаптація початкових напрямів реформування земельних відносин, підготовка дієвих рекомендацій щодо покращення суті державної політики, покращення та приросту результативності управління гарантуванням продовольчої безпеки України [12]. Якщо державні органи мають на меті створювати нові, більш дієві системи землекористування без централізації своєї діяльності з державною системою землеустрою, то такий розвиток земельних ресурсів буде недієвим і в результаті нерозвиненим.

При децентралізації влади в Україні важливим чинником є підготовча домовленість про використання земельних ресурсів та управління територіями. Суть такого принципу базується на тому, що ця система управління мусить вплинути на якість та покращити функціонування системи земель, відповідність правам та обов'язкам з використання майна та земельних ресурсів [18]. Виходячи з цієї закономірності, має формуватися склад і чисельність апаратів управління в органах державного управління з урахуванням навантаження. Однак постійне вдосконалення функцій і методів державного управління є однією з характеристик державного управління, воно залежить від рівня політичного, економічного, науково-технічного розвитку країни в контексті функціонування національної аграрної економіки та її адаптивності до умов Європейського Союзу.

Вимога гармонійного розвитку суспільства вимагає постійного регулювання впливу держави на всі процеси землекористування. Основною функцією державних органів у процесі використання земельних ресурсів є забезпечення охорони земельних ресурсів, контроль за їх станом, а також державний облік. Формування прав і обов'язків суб'єктів

земельних відносин, у тому числі органів державної влади та місцевого самоврядування, правового статусу земель і ділянок, вирішення і регулювання інших нормативних питань здійснюється на основі встановлених норм у різних видах діяльності.

Література

1. Спіфанова І. Ю., Оранська Н. О. Сутність антикризового управління підприємства. Економіка і суспільство. 2016. Вип. 2. С. 265-269.
2. Кичко І., Горбаченко М. Інновації в управлінні персоналом та сучасний ринок праці: аспекти взаємодії. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2017. № 1. С. 7-14.
3. Чечель А. Розвиток лідерських якостей державних службовців як шлях удосконалення компетентнісно-орієнтованої моделі управління персоналом на державній службі. Університети і лідерство. 2016. № 2. URL: <http://surl.li/juss> (дата звернення: 22.03.2023).
4. Шаповал О.А. Місце оцінювання в системі управління персоналом підприємства. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 10. С. 550-553. URL: <http://surl.li/juste> (дата звернення: 12.05.2023).
5. Банчук-Петросова О. В. Теоретичні основи сучасної державної кадрової політики України. Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток». 2013. № 7. URL: <https://cutt.ly/xwdv4Mhy> (дата звернення: 23.04.2023).
6. Енциклопедія державного управління: у 8 томах/ Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. К.: НАДУ, 2011. (Т. 6: Державна служба / наук.-ред. колегія: С. М.Серьогін (співголова), В. М. Сороко (співголова) та ін. Дніпропетровський регіональний інститут держ. упр. Національної академії держ. упр. при Президенті України. 2011. 524 с.
7. Міляєва В. Р. Змістовно-структурна модель психологічного забезпечення підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2011. № 5-6. С. 137-144.
8. Пархоменко-Куцевіл О. І. Механізм формування кадрового потенціалу державної служби в Україні – базовий елемент механізмів державного управління. Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. М.Серьогін (голов.ред.) та ін. Д.: ДРІДУ УАДУ, 2004. Вип. 2 (16). С. 188-194 (дата звернення: 23.04.2023).
9. Базарко І.М., Медвецька Т.В. Державне управління майном і земельними ресурсами в сучасних умовах децентралізації влади в Україні. Публічне управління та митне адміністрування. 2018. № 2 (17). С. 22-29.
10. Ганза І. В. Теоретико-методичні аспекти впливу управління персоналом на ефективність системи управління підприємством. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу: міжнародний збірник наукових праць. 2011. Вип. 1 (19). С. 98-103. URL: <https://cutt.ly/tW> (дата звернення: 12.03.2023).
11. Брич Л. В. Механізми державного управління розвитком соціально-психологічного ресурсного потенціалу апарату органів публічного врядування України: дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Львів, Івано-Франківськ, 2021. 265 с.
12. Восьмий спільний звіт ЄС-Україна Про виконання Меморандуму між Європейським Союзом та Україною про порозуміння щодо співробітництва в енергетичній галузі протягом 2013 року. URL: <https://cutt.ly/fwdbwBQV> (дата звернення: 20.04.2023).
13. Ведерніков М. Д., Базалійська Н. П. Інноваційні технології управління персоналом промислового підприємства. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. 2018. № 3. С. 72-78.

14. Гучко М. М. Формування та реалізація державної політики ефективного управління персоналом у діяльності національних підприємств та органів публічної влади. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2022. Вип. 27. С. 48-52.

15. Парубчак І. О., Гринишин Г. М. Реформування управлінських методів у реалізації стратегії кадрової політики щодо діяльності найманого персоналу в компаніях України. Держава та регіони. Сер.: Публічне управління і адміністрування. 2021. № 4 (74). С. 52-58.

16. Пожуєв О. В., Тереннік О. В. Формування системи ефективного управління персоналом на підприємстві. Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2013. Вип. 4. С. 83-87.

17. Антонова Л.В., Антонов А.В., Орленко Я.Ю., Плеханова О.П. Удосконалення інструментарію підтримки інноваційних енергозберігаючих технологій у сфері житлово-комунального господарства України. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 12. URL: <https://cutt.ly/cH>.

18. Осіпова А. Ю. Проблеми та перспективи використання персоналу підприємств легкої промисловості в сучасних умовах господарювання. Вісник Нац. техн. ун-ту «ХП»: зб. наук. пр. темат. вип.: Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства. Харків: НТУ «ХП». 2012. № 58 (964). С. 139-144.

19. Ніщенко Т. М. Особливості управління персоналом в аграрному підприємстві. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2014. № 2. С. 189-192. URL: <http://surl.li/jusll> (дата звернення: 14.04.2023).

20. Проблеми кадрової політики державних підприємств: за даними соціологічного дослідження. Київський національний економічний університет. 2017. URL: <http://surl.li/jusra> (дата звернення 20.04.2023).

21. Редьква О. З. Фактори впливу на формування системи управління персоналом машинобудівних підприємств. Вісник соціально-економічних досліджень. 2013. Вип. 2(49). Ч. 1, С. 60-67.

22. Рабей Н. Організація та функціонування системи управління персоналом державної служби: вітчизняний та зарубіжний досвід. Менеджмент ХХІ століття: сучасні моделі, стратегії, технології: матеріали V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Вінниця, 19 жовтня 2018 р.). Вінниця, 2018. Ч. 2. С. 548-561.

23. Радкевич В. О. Сучасні фактори професійного розвитку персоналу підприємств. Професійна освіта: проблеми і перспективи / ППО НАПН України; РВНЗ КПУ. К.; Сімферополь: НІЦ КПУ, 2012. Вип. 3. 128 с.

24. Колодійчук В. А., Колодійчук І. А. Системний підхід в економічних дослідженнях. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2015. Вип. 3 (113). С. 107–111.

25. Продан І. О. Становлення системи управління персоналом підприємства на інноваційних засадах. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2013. № 776. С. 61-66.

26. Рутіна Ю. В. Зв'язок рівня професійної самоактуалізації державних службовців з психологічними та організаційно-функціональними характеристиками організації. Організаційна психологія. Економічна психологія. 2018. № 4. С. 71-83.

27. Чобіток В. І., Волощенко А. В. Формування системи управління персоналом на промислових підприємствах: теоретичний аспект. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2015. № 50. С. 313-318. URL: <http://surl.li/jussx> (дата звернення: 14.05.2023).

28. Пашкова М. Адміністративна етика в органах виконавчої влади: результати експертного опитування державних службовців. Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2014. Вип. 14. С. 220-231.

29. Волянська-Савчук Л. В., Мацишина М. В. Використання інноваційних персонально-технологій в управлінні персоналом на підприємствах. Економіка і організація управління. 2019. № 1 (33). С. 33-42.

30. Погорелова Т. О. Інноваційні технології в управлінні персоналом на сучасному під-

Державна політика розвитку аграрної економіки в умовах євроінтеграційних перспектив України підприємств. Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" (економічні науки). Харків: НТУ «ХПІ», 2018. № 15 (1291). С. 101-104.

31. Лелі Ю. Г. Сучасні системи управління персоналом та їх вплив на ефективність роботи підприємства. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. 2013. Вип. 1. Т. 2. С. 95-98. URL: <https://cutt.ly/swdbsI5Q> (дата звернення: 12.05.2023).

32. Стале ендегенне зростання регіонів України в умовах децентралізації: монографія / ред. д.е.н., проф. І. З Сторонянська. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України. 2019. 501 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

33. Кисіль Л.Є. Адміністративно-правові відносини між органами публічної адміністрації та громадянами: процесуальне чи процедурне регулювання? Держава і право. Серія : Юридичні науки. 2017. Вип. 78. С. 84-97.

34. Ігнатєва І. А., Сидоренко Т. М. Удосконалення системи стратегічного управління персоналом сучасного підприємства. Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. 2012. № 6. С. 294-298.

35. Данченко О. Б., Поскріпко Ю. А. Інжиніринг бізнес-процесу управління персоналом у системі економічної безпеки організацій. Управління проектами та розвиток виробництва. 2012. № 3 (43). С. 79–87.

36. Вознюк А. М. Особливості застосування форм і методів стимулювання персоналу промислового підприємства. URL: <https://cutt.ly/kwdbqRm6> (дата звернення: 04.05.2023).

37. Касич А. О., Бурба О. А. Інноваційні підходи в практиці управління персоналом конкурентоспроможного підприємства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2017. № 16 (1). С. 130-134.

38. Гучко М. М. Формування інноваційних підходів у реалізації комплексу механізмів управління персоналом у сучасній кадровій політиці публічних інституцій. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 40-45. URL: <https://cutt.ly/JwdbrnoJ> (дата звернення: 12.05.2023).

39. Кушлик Р.О. Державне регулювання процесами енергомодернізації в контексті європейської інтеграції України. Напрями вдосконалення механізмів державного управління в умовах сучасних реформаційних процесів: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 3-4 листопада 2019 р.), Запоріжжя: КПУ, 2017. С. 47-49.

40. Севастьянов Р.В. Проблеми та перспективи енергозбереження на промислових підприємствах. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: Зб. наук. праць. Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», 2013. Вип. 1. Т. 3. С. 107-110.

41. Суходоля О.М. Щодо пріоритетів реалізації державної політики енергоефективності. Аналітична записка. НІСД. 2013. URL: <http://surl.li/jusry> (дата звернення: 18.03.2023).

42. Бондар-Підгурська О.В. Науково-методичні підходи до оцінки енергоефективності як фактора конкурентоспроможності промислової продукції в інноваційній моделі розвитку України. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. Вип. 22. Ч. II. Кіровоград: КНТУ, 2012. 470 с.

43. Фаренюк Г.Г. Розвиток національної законодавчої та нормативної бази як основа забезпечення енергоефективності будівель. Україна – енергонезалежна держава: матеріали Міжнар. конф. (26 лютого 2015 р.). URL: <http://surl.li/jussc> (дата звернення: 05.05. 2023).

44. Дрожжин Д.Ю. Механізм державного регулювання енергоефективності в Україні. Державне будівництво. 2012. № 2. URL: <https://cutt.ly/Fwdbi2mz> (дата звернення: 23.05.2023).

45. Стоян О.Ю. Державне регулювання розвитку сонячної енергетики в Україні: від теорії до практики. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія. Серія: Державне управління. 2014. Вип. 237. С. 124-130.

46. Якименко Ю.І., Прокопенко В.В., Денисюк С.П., Закладний О.М. Smart системи як одна із основних складових сталого розвитку енергетики. Енергетика: економіка, технології, екологія. 2012. № 1. С. 4-12.

47. Державно-приватне партнерство як механізм реалізації нової регіональної політики: можливості застосування та практичні аспекти підготовки і впровадження інвестиційних проєктів. URL: <https://cutt.ly/8wdbu5Cw> (дата звернення: 10.04.2023).

48. Юрків Н.Я. Реальний сектор економіки як об'єкт дослідження в системі економічної безпеки держави. Економічний аналіз. 2012. Т.10(2). URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/escap_2012_10\(2\)_35](http://nbuv.gov.ua/UJRN/escap_2012_10(2)_35) (дата звернення: 05.05.2023).

49. Про затвердження Методики оцінки об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що передаються в оренду чи концесію: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2012 р. № 1222 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://surl.li/juspi> (дата звернення: 11.04.2023).

50. Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2016 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243. URL: <https://cutt.ly/BwdbuGnm> (дата звернення: 05.03.2023).

51. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106 р. / Кабінет Міністрів України. URL: <http://surl.li/ezxjh> (дата звернення: 14.04.2023).

52. Парубчак І.О., Пенцак Т.Г. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності підприємств: інноваційний підхід в державному управлінні. Публічне управління та митне адміністрування. Вісник університету митної справи та фінансів. 2017. Вип. 1 (16). С. 134-144.

53. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 902-р / Кабінет Міністрів України. URL: <http://surl.li/auzor> (дата звернення: 14.04.2023).

54. Подолець Р. Проблеми та перспективи створення сприятливого клімату для підвищення енергоефективності та енергозбереження в Україні: доп. комісії ООН. 2013. 49 с. URL: <http://surl.li/jusns> (дата звернення: 15.03.2023).

55. Помаза-Пономаренко А.Л. Підходи до підвищення ефективності державного регулювання енергетичної безпеки регіонів України. Вісник НУЦЗУ. Серія «Державне управління». 2017. № 2 (7). С. 60-64. URL: <http://surl.li/jusol> (дата звернення: 15.04.2023).

56. Помаза-Пономаренко А.Л. Цифрова трансформація в енергосекторі й екосфері як управлінський засіб підвищення їхньої ефективності функціонування. Вісник НУЦЗУ. Серія «Державне управління». 2020. № 2 (13). С. 312-323.

57. Енергоефективність як відповідь на виклики часу: тези доп. Голови Держенергофективності Миколи Пашкевича на спільному засіданні Президії Національної академії наук України та Колегії Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України 16 березня 2011 р. Энергосбережение. 2011. № 4. С. 5.

58. Перебийніс В. Структурні елементи реформи енергетики та міжсекторальні зв'язки. URL : <http://surl.li/jusmm> (дата звернення: 28.04.2023).

59. Онищенко В.О., Сівіцька С.П. Інвестиційне забезпечення розвитку альтернативної енергетики в умовах енергетичної залежності. Економічний часопис XXI. 2014. № 9-10(1). С. 34-37.

60. Казанчук І.Д. Удосконалення концептуальних та правових засад охорони навколишнього природного середовища та забезпечення енергетичної безпеки – стратегічні завдання в процесі реалізації державної екологічної політики в Україні. International scientific and practical conference world science. 2018. Р. 29-39.

61. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. Економіка та тарифна політика. Інформація про тарифи на послуги теплопостачання. URL: <http://surl.li/jusjt> (дата звернення: 05.04.2023).

62. Малаховський Ю.В., Набулсі Х.Н. Моделі управління мезофінансовими потоками державно-приватного партнерства на регіональному рівні. Ефективні моделі управління в

Державна політика розвитку аграрної економіки в умовах євроінтеграційних перспектив України сучасних умовах: теорія і практика: зб. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Кіровоград, 17 квітня 2015 р.). Кіровоград: «Ексклюзив-Систем», 2015. URL: <https://cutt.ly/Awdbkrus> (дата звернення: 05.05. 2023).

63. Мороз С.А., Мороз В.М. Загальна структура механізму державного управління енергетичної галузі України. Вісник НУЦЗУ. Серія «Державне управління». 2019. Вип. 2 (11). С. 412-426. URL: <http://surl.li/juskp> (дата звернення: 12.04.2023).

64. Мороз С.А., Мороз В.М. Обґрунтування компетенції науки державного управління у дослідженні проблематики розвитку енергетичного сектору України. Вісник НУЦЗУ. Серія «Державне управління». 2018. Вип. 2 (9). С. 456-470. URL: <http://surl.li/juskt> (дата звернення: 12.04.2023).

65. Кушлик Р.О. Інноваційні підходи до реалізації національної політики енергомодернізації в контексті розв'язання екологічних проблем на сучасному етапі. Державне управління у сфері цивільного захисту: наука, освіта, практика: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17-18 травня 2019 р.), Харків: В-во НУЦЗУ, 2019. С. 98-100.

66. Національний план дій з енергоефективності до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2015 №1228-р / Держенергоефективності України. URL: <https://http://surl.li/juslc> (дата звернення: 02.03. 2023).

67. Майстро С.В., Москалюк С.В. Механізми реалізації державної енергетичної політики: теоретико-методичні засади. Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. Вип. 2(59) / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В.С. Загорського, доц. А.В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2019. С. 96-107.

68. Крюков О.І., Радченко О.В., Радченко О.О. Енергетична безпека держави в контексті «зеленої» енергетики. Вісник національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління». Вип. 1 (12). 2020. С. 608-622. URL: <https://cutt.ly/Gwdban9K> (дата звернення: 17.03.2023).

69. Завгородня С.П. Фактори виникнення енергетичної бідності та пріоритетні напрями її подолання. Київ: Інститут стратегічних досліджень. URL: <https://cutt.ly/Pwdbvape> (дата звернення: 18.03.2023).

70. Бегун С.В. Загрози у сфері енергетичної безпеки та їх вплив на стан національної безпеки (моніторинг реалізації стратегії національної безпеки). Аналітична записка. Серія «Національна безпека», 2015. № 16. URL: <https://cutt.ly/twdv5gJ2> (дата звернення: 20.04.2023).

71. Данилова Н.В. Зміна політики державного регулювання європейського ринку альтернативних джерел енергії під впливом сучасних тенденцій міжнародної конкуренції. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. 2014. Вип. 9 (162). С. 54-58.

72. Ващенко Ю.В. Адміністративно-правовий статус енергетичного регулятора в Україні: сучасний стан та перспективи реформування у контексті європейської інтеграції: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 286 с.

73. Ріпенко А.І. Теоретичні та практичні проблеми функціонування Державного земельного кадастру. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Київ: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2016. С.121-128.

74. Інституційна реформа енергетичного сектору України в контексті його інтеграції до ринку ЄС (підсумковий звіт). Центр Разумкова. URL: <https://cutt.ly/EwdbpUvA> (дата звернення: 18.04.2023).

75. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Чергова спроба узаконення обігу земель сільгосп призначення: чи в суспільних інтересах? Дзеркало тижня. 2017. №3. URL: <https://cutt.ly/Kwdrv6bSt> (дата звернення: 15.03. 2023).

76. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо документів, що пос-

відчують право на земельну ділянку, а також порядку поділу та об'єднання земельних ділянок: Закон України від 05.03.2009 р. №1066-VI / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/juspu> (дата звернення: 18.04.2023).

77. Колодійчук І. А. Інвестування природоохоронної діяльності у Львівській області. Вісник Львівського національного аграрного університету: економіка АПК. 2009. № 16 (2). С. 381-386.

78. Колодійчук І. А., Морська Т.В. Напрями та інструменти удосконалення державної підтримки гірського сільського господарства. Регіональна економіка. 2013. № 3. С. 48-56.

79. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. 314 с.

80. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: Постанова КМУ від 16 листоп. 2016 р. № 831 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://surl.li/jusqa> (дата звернення: 11.03.2023).

81. Раданович Н.М. Законодавче забезпечення загальнодозвільного регулювання земельних відносин в Україні. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 129-131.

82. Вівчаренко О.А. Тенденції розвитку земельного права у контексті конституційної реформи в Україні. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Київ: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2016. С.73-78.

83. Ващишин М.Я., Шарван О.О. Еволюція права тимчасового землекористування. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 82-84.

84. Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.1997 р. № 1279. URL: <http://surl.li/jusqr> (дата звернення: 21.04.2023).

85. Сенюта Л.Б. Соціальне призначення земельного права як галузі права України. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 134-136.

86. Гаража О. Передумови розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення в системі управління земельними ресурсами. Землевпорядний вісник. 2015. № 6. С. 42-45.

87. Сенюта Л.Б. Реформування субінституту державної реєстрації прав на землю. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXIII звітної наук.-практ. конф. (м. Львів, 7-8 лют. 2017 р.). Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2017. Ч. 2. С. 44-47.

88. Вороненко В.І. Науково-методичні підходи до оптимізації та ефективного використання земельних ресурсів. Ефективна економіка. 2012. № 7. URL: <https://cutt.ly/UwdbeRPz> (дата звернення: 20.04.2023).

89. Дегтяр О.А. Методологічні підходи до розроблення та ухвалення раціональних управлінських рішень у сучасному менеджменті. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2017. № 1. URL: <https://cutt.ly/ywdbufZQ> (дата звернення: 16.04.2023).

90. Сидор В.Д. Концептуальна парадигма конституційних основ земельного ладу. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 травня 2016 р.). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2016. С.78-81.

91. Смаглій В.О., Данкевич В.Є. Сучасний стан, проблеми та перспективи формування ринку сільськогосподарських земель. Практика і теорія ефективного використання земельних ресурсів Полісся: зб. ст. Всеукр. наук.-практ. конф. (Житомир, 22-23 лют. 2017 р.). Жи-

92. Каракаш І.І. Щодо конституційних засад набуття і реалізації права власності на землю в Україні. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.). Київ: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2016. С.81-85.

93. Кропивко М.Ф., Ксенофонтов М.М., Хміль Н.В. Напрями удосконалення державного управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та дерегуляції господарської діяльності. Економіка АПК. 2015. № 3. С. 5-14.

94. Романенко Є.О. Відкритість та прозорість як структурні рівні транспарентності державного управління та їх комунікативні функції. Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2014. Вип. 14. С. 17-31.

95. Парубчак І.О. Теоретико-методологічні підходи до формування державної антикорупційної політики в контексті національної безпеки України. Теорія та практика державного управління та місцевого самоврядування: електр. наук. фах. вид. Херсонського національного технічного університету. 2017. № 2. URL: <http://surl.li/jusma> (дата звернення: 23.04. 2023).

96. Костик С.О. Порядок зміни цільового призначення земельної ділянки: питання теорії і практики. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, 2016. С. 108-111.

97. Колодійчук І. А. Екологічні проблеми землекористування у транскордонному Західному регіоні/ І. А. Колодійчук // Вісник Львівського національного аграрного університету: економіка АПК. – 2014. – Т. 7, № 21(1)– С. 427–432.

98. Медвецька Т.В. Соціальне управління у сфері земельних відносин як фактор регуляторної політики в умовах трансформації. Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: зб. тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 8-9 берез. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 38-41.

99. Мак Л.Б. До питань про співвідношення земельного та цивільного права. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. присвяч. 90-річчю від народження академіка В.З. Янчука (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.) / за ред. проф. В.М. Єрмоленка. Київ: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. 2015. С. 233-236.

100. Методологічні підходи до оптимізації взаємопов'язаного використання земельних, водних та енергетичних ресурсів в умовах зміни клімату: звіт про науково-дослідну роботу «Моделювання та оцінка сталого використання земельних, водних та енергетичних ресурсів України в умовах глобальних змін навколишнього середовища» / Інститут економіки та прогнозування НАНУ; кер. Подолець Р.З.; викон. Чепелев М.Г. Київ, 2015. URL: <https://cutt.ly/FwdbkXtV> (дата звернення: 16.04.2023).

101. Лісова Т.В. Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва як засіб охорони земель. Перспективні напрями розвитку сучасної юридическої науки: матеріали Міжнарод. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 24-25 янв. 2014 г.). Симферополь, 2014. С. 105-107.

102. Кошель А.О. Еколого-економічні передумови масової оцінки земель сільськогосподарського призначення в Україні. Збалансоване природокористування. 2014. № 4. С. 116-119.

103. Мак Л.Б. Деякі питання структури джерел земельного права України. Актуальні проблеми соціального права: матеріали Всеукр. «круглого столу» присвяч. 40-річчю кафедри соц. права (м. Львів, 1 квіт. 2016 р.). Львів: Кафедра соц. права Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка; Укр. центр соц.-прав. досліджень. 2016. С. 156-160.

104. Медвецька Т.В., Бутко І., Маковейчук О. Використання даних дистанційного зондування для контролю за станом земель запасу та резервного фонду. Ukraine – EU. Innovations in Education, Technology, Business and Law: collection of international scientific papers. Chernihiv: CNUT, 2018. С. 131-133.

105. Латинін М.А. Роль держави в забезпеченні соціальної безпеки загалом і регіонів зокрема. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2019. № 1. URL: <https://cutt.ly/6wdba7r7> (дата звернення: 07.05.2023).

106. Колодійчук І. Стале землекористування в карпатському регіоні: оцінка та проблеми / І. Колодійчук, В. Колодійчук // Аграрна економіка. – 2014. – Т. 7, № 1–2. – С. 128–132.

107. Кошкалда І.В., Шарий Г.І. Інституційні засади обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні. Вісник аграрної науки. 2015. № 5. С. 61-64.

108. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: проект / М-во аграр. політики та продовольства України. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16822> (дата звернення: 10.05.2023).

109. Колодійчук І.А. Земельні ресурси Карпатського регіону: проблеми використання, охорони і відтворення/ І.А. Колодійчук, Р.Р. Білик// Збірник наукових праць. – Чернівці: Книги XXI, 2010. – С. 269–279. – (Економічні науки).

110. Герасименко О., Герасименко Г. Ефективність управління персоналом на малому підприємстві: індикатори стану та пріоритетні напрями підвищення. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2015. Вип. 7. С. 29-37.

111. Колодійчук І. А. Концептуальні засади модернізації ринкових механізмів у сфері землекористування в Україні. Регіональна економіка. 2010. № 3 (57). С. 148–155.

112. Смаглій В.О., Данкевич В.Є., Олійник В.А. Особливості використання радіаційно забруднених сільськогосподарських земель. Радіоекологія – 2017: зб. ст. наук.-практ. конф. із міжнар. уч., (Київ, 24-26 квіт. 2017 р.). Житомир: Укрекобіокон, 2017. С. 224-227.

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-4>

2.2. Бричка Б.Б.

Процентний та валютний канали передавального механізму грошово-кредитної політики НБУ

Важливим елементом в системі ефективності грошово-кредитної політики є трансмісійний механізм, який означає процес передачі імпульсів від змін монетарної політики до змін в діловій активності виражених через зміну інфляції та ВВП. Трансмісійний механізм традиційно складається з кількох каналів, серед яких розрізняють канал процентної ставки, грошовий канал, канал цін активів, канал очікувань, канал валютного курсу та інші.

Канал процентної ставки є одним із найважливіших каналів трансмісійного механізму грошово-кредитної політики практично кожної країни з ринковою економікою. Часто, процентний канал трансмісійного механізму розглядається як основний [1-2]. Його дія зумовлена впливом офіційної процентної ставки центрального банку на процентні ставки на міжбанківському ринку кредитних ресурсів та грошовому ринку, зокрема про-

центні ставки за кредитами та депозитами. Це впливає на попит та пропозицію на ринках товарів і праці, що призводить до зміни інфляції [3, с.13].

Процентний канал трансмісійного механізму також розглядають в контексті двох складових: каналу заміщення та каналу доходу. У випадку першої складової процентного каналу, його дія відбувається через зменшення витрат коштів у випадку підвищення процентної ставки. Це зменшення буде максимальним у випадку поширення споживчих кредитів та кредитних карток серед населення. У випадку другої складової процентного каналу, підвищення процентної ставки сприятиме перерозподілу доходів від позичальників до зберігачів (пенсійних фондів), що, у свою чергу, призведе до зростання купівельної спроможності зберігачів та зниження у позичальників [4, с. 43].

Валютний канал трансмісійного механізму пов'язаний із впливом обмінного курсу на зміну обсягу експорту та імпорту, а також на темп інфляції. При відкритій економіці цей канал набуває ключового значення у системі грошово-кредитного регулювання. Валютний канал та його дія тісно пов'язані із кредитним каналом. Наприклад, при підвищенні процентних ставок вище за їх рівень у інших країнах, національна валюта буде мати тенденцію до зростання її вартості через її підвищену привабливість як інвестиційного активу. Це створюватиме передумови до зростання вартості національних товарів порівняно з іноземними. У такому випадку імпорт буде зростати, а експорт знижуватись, зменшуючи обсяг національного виробництва та рівень зайнятості [3, с.13].

Кредитний канал трансмісійного механізму діє через кредитні відносини центрального банку з комерційними банками стосовно регулювання ліквідності останніх, а також через кредитні відносини на міжбанківському ринку кредитних ресурсів.

Дія грошового каналу трансмісійного механізму проявляється через зміну грошової бази, від якої суттєво залежить рівень кредитування та забезпеченості економічних агентів необхідним грошовим капіталом. У випадку зростання грошової бази, у комерційних банків більше резервів для розширення кредитування, що своєю чергою через дію мультиплікатора грошей призведе до збільшення пропозиції грошей, а відтак і на рівень інфляції та динаміку ВВП країни. Окремі науковці вважають, що дія грошового каналу не набула значного поширення в економічно розвинених країнах, водночас, у Японії за умов нульових процентних ставок він включається до трансмісійного механізму [5].

Дія каналу цін активів проявляється у зміні привабливості різних активів, у випадку зміни процентних ставок. Якщо, номінальні процентні ставки зростають, то зростає привабливість облігацій державної позики, чи звичайні облігації компаній. Внаслідок цього, рівень інвестування

може знизитись. Канал цін активів проявляє себе і у зміні фінансового багатства домогосподарств спровокованої зміною цін на активи. У випадку зростання цін на активи, домогосподарства, що володіють акціями, облігаціями та іншими активами стають немовби багатшими, що стимулюватиме розширення їх споживання.

Канал очікувань визначає економічну поведінку суб'єктів ринку. Очікування майбутніх офіційних змін облікової ставки НБУ впливають на середньострокові та довгострокові процентні ставки. Зокрема, довгострокові процентні ставки частково залежать від очікувань ринку щодо майбутнього курсу короткострокових ставок. Своїми заходами та комунікацією центральний банк може впливати на очікування економічних суб'єктів щодо майбутньої інфляції і, таким чином, здійснювати вплив на розвиток цін, сигналізуючи про майбутній курс монетарної політики. Очікування щодо майбутніх процентних ставок набувають великого значення, оскільки вони впливають на такі важливі економічні рішення, як інвестиції та тривале споживання, а отже, опосередковано, на зайнятість, виробництво та встановлення цін [6].

Одним з інструментів грошово-кредитної політики є облікова ставка, за допомогою якої НБУ установлює мінімальний розмір вартості залучених і розміщених грошових коштів на відповідний період. Облікова ставка НБУ є основною процентною ставкою, що великою мірою залежить від процесів, які відбуваються в макроекономічній, бюджетній сферах та на грошово-кредитному ринку.

В Основних засадах грошово-кредитної політики НБУ на період воєнного стану зазначено, що «Зниження дієвості ринкових інструментів та висока невизначеність в умовах повномасштабних бойових дій унеможливають здійснення монетарної політики в форматі інфляційного таргетування з плаваючим валютним курсом. Дієвість каналів монетарної трансмісії додатково послаблюється адміністративними обмеженнями на валютному ринку та обмеженнями щодо руху капіталу. За таких умов Національний банк України (далі – Національний банк) може тимчасово не покладатися на застосування ринкових монетарних інструментів, зокрема ключової (облікової) ставки як основного інструменту грошово-кредитної (монетарної) політики» [7].

У *таблиці 2.1* відображено динаміку облікової ставки, процентних ставок комерційних банків та індексу споживчих цін. Статистичні дані, наведені у *таблиці 2.1* дають підстави стверджувати, що на даний час в межах процентного каналу не відбувається належна трансформація імпульсів у формування об'єктивних цін на фінансові ресурси, про що свідчить відчутний розрив між середньозваженою ставкою рефінансування НБУ (6,8% у 2021 р.) та ставками кредитного ринку (13,3% у 2021 р.). Це

є однією з головних причин завищення цін на кредитні ресурси банків порівно з динамікою зміни кредитів рефінансування, викликане зростанням кредитного ризику банків та його включенням до ціни кредиту з метою компенсації.

Таблиця 2.1

Динаміка облікової ставки НБУ, процентних ставок банків та індексу споживчих цін в Україні, %

Рік	Облікова ставка (середня)	Середня процентна ставка банків за кредитами (у національній валюті)	Середня процентна ставка банків за депозитами (у національній валюті)	ІСЦ, %
2005	9,2	16,4	8,5	10,3
2006	8,94	15,4	7,6	11,6
2007	8,21	14,4	8,2	16,6
2008	11,34	17,8	9,9	22,3
2009	11,16	20,9	14	12,3
2010	9,04	15,7	10,3	9,1
2011	7,75	16	8,1	4,6
2012	7,56	18,4	13,4	-0,2
2013	7,03	16,6	10,9	0,5
2014	10,23	17,6	11,9	24,9
2015	25,3	21,8	13	43,3
2016	17,79	18,5	11,4	12,4
2017	13,21	16,4	9,1	13,3
2018	17,13	19,1	12,1	9,8
2019	13,5	19,8	12,9	4,1
2020	7,9	14,1	6,1	5
2021	6,8	13,3	4,7	10
2022	18,7	18,5	7,6	26,6

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Що ж стосується інфляції, відповідно до Стратегії монетарної політики Національного банку України та Основних засад грошово-кредитної політики на 2021 рік та середньострокову перспективу середньостроковою інфляційною ціллю для Національного банку є 5% із допустимим діапазоном відхилень ± 1 в. п. Згідно статистичних даних, наведених у таблиці 2.6, інфляція уповільнилася до 4,1% р/р (з 9,8% у 2018 році) – найнижчого рівня за останні шість років – та увійшла в цільовий діапазон. Водночас, пандемія *COVID-19* та пов'язаний з нею локдаун сприяли підвищенню інфляцію до 5% та 10% у 2020 та 2021 рр., відповідно. Широкомасштабні військові дії призвели до суттєвої девальвації національної валюти та підвищення рівня інфляції до 26,6% у 2022 році.

Дослідження тенденцій зміни облікової ставки та інфляції за 2000 – 2022 рр. також підтверджує слабкий вплив процентної політики НБУ на діяльність банківської системи (рисунки 2.1).

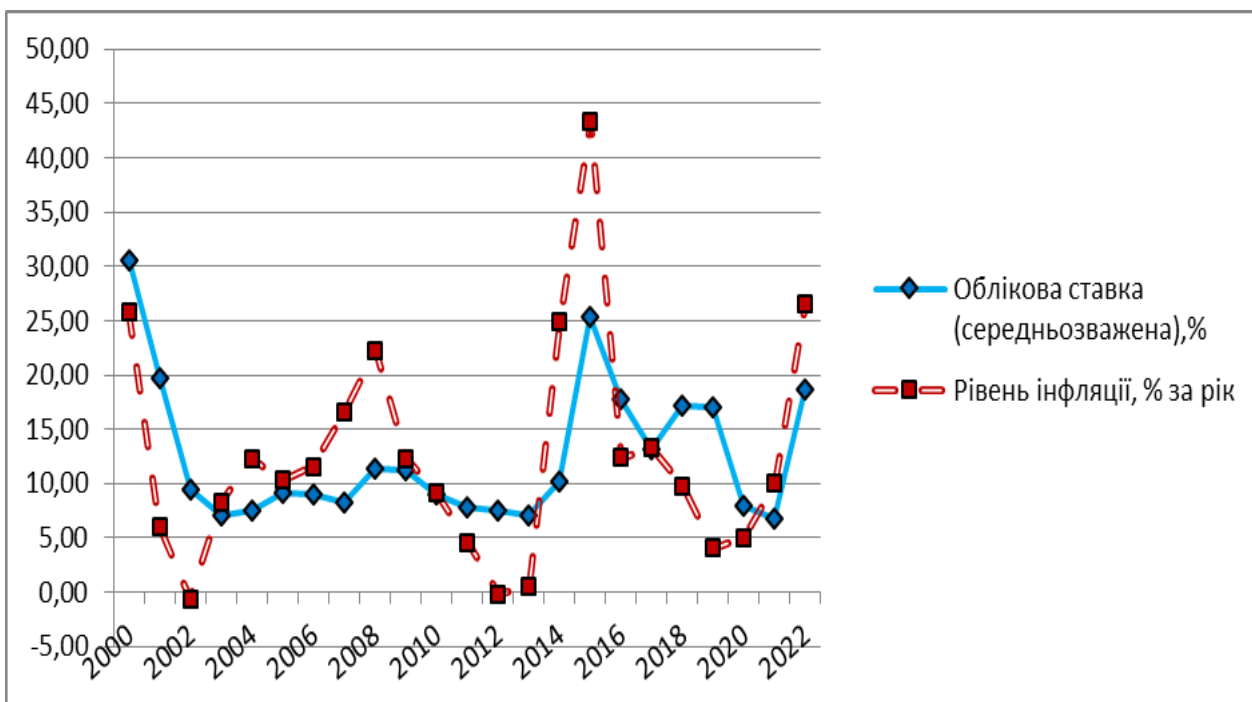

Рис. 2.1. Динаміка рівня інфляції та облікової ставки впродовж 2000-2022 рр.

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Грошово-кредитна політика Національного банку впродовж дії воєнного стану є достатньо жорсткою для подолання суттєвого інфляційного тиску. Основним його чинником є зниження пропозиції товарів та послуг внаслідок пошкодження об'єктів інфраструктури, втрати контролю над територіями та вимушеним переміщенням великої кількості громадян. Така політика Національного банку разом із недостатнім надходженням іноземної валюти від експорту аграрної продукції забезпечували несприятливу ситуацію на валютному ринку.

При аналізі процентного каналу трансмісійного механізму важливо простежити вплив облікової ставки на процентну ставку за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам (міжбанківську). Як бачимо з *рисунок 2.2*, починаючи з 2014 року зв'язок між обліковою ставкою та міжбанківською кредитною ставкою суттєво посилюється.

З початку 2006 року до початку 2014 року, облікова ставка не мала суттєвого впливу на рівень міжбанківської кредитної процентної ставки, так як остання часто була значно нижчою за облікову ставку НБУ. Як свідчить динаміка обох ставок, щільним зв'язок став з другої половини 2016 року, оскільки різниця між обліковою ставкою та міжбанківською кредитною ставкою зменшилась. Разом з тим, з 3 червня 2022 року НБУ підвищив облікову ставку з 10% до 25%, залишаючи її на цьому ж рівні. У цих умовах, міжбанківська кредитна ставка втратила щільний зв'язок з обліковою ставкою НБУ.

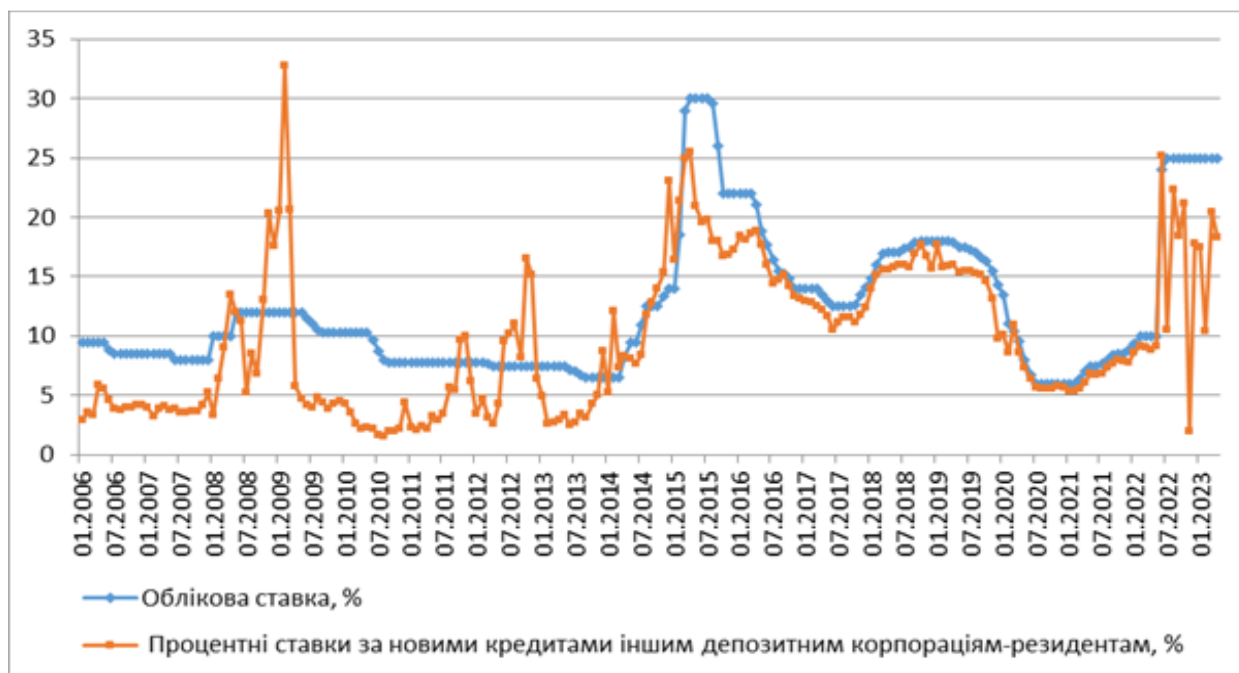

Рис. 2.2. Динаміка облікової та процентної ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам (міжбанківської)
Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

З *рисунку 2.3* видно, що незважаючи на тривалий час стабільної облікової ставки на рівні 25%, зберігається достатньо щільна прямо пропорційна залежність між обліковою ставкою НБУ та процентною ставкою за кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам з січня 2016 року по квітень 2023 року.

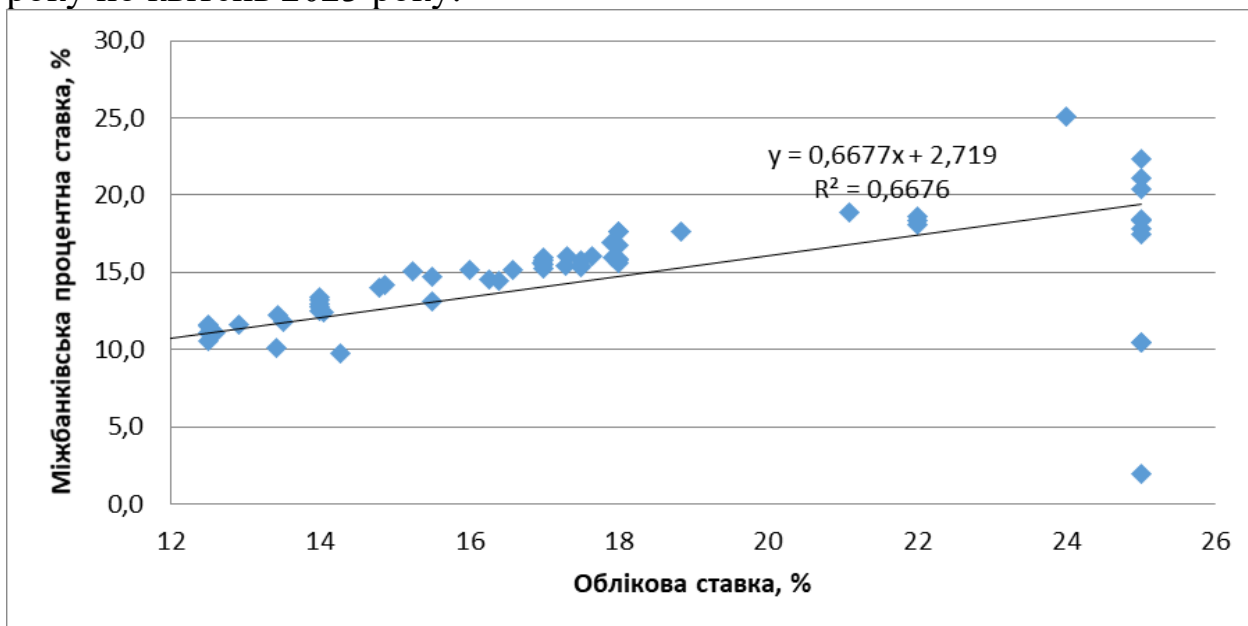

Рис. 2.3. Взаємозв'язок облікової ставки та процентної ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам протягом 2016-2023 рр.
Джерело: розраховано автором.

Коефіцієнт детермінації становить у 0,667 означає, що близько 66,7% змін у міжбанківській кредитній процентній ставці спричинені змінами у обліковій ставці. Водночас, щільність зв'язку суттєво послабилась, оскільки з січня 2016 року до кінця 2021 року коефіцієнт детермінації між змінними становив 96,8%.

Важливим аспектом процентного каналу трансмісійного механізму є вплив облікової ставки на середньозважену дохідність ОВДП. Як бачимо з *рисунку 2.4* середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики не надто корелювала з обліковою ставкою НБУ. Лише з другої половини 2017 року простежується тісна залежність між обома змінними.

Рис. 2.4. Динаміка облікової ставки та середньозваженої дохідності ОВДП

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Для кращого аналізу процентного каналу трансмісійного механізму доцільно побудувати VAR-модель. Для побудови моделі ми взяли місячні дані з січня 2015 року по січень 2022 року для наступних змінних:

CPI – індекс споживчих цін до відповідного місяця попереднього року;

ExR – середньозважений курс на готівковому валютному ринку України, USD/UAN;

CR – обсяг кредитів іншим депозитним корпораціям резидентам, млн. грн.;

ICR – процентні ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам, %;

BO - дохідність ОВДП (середньозважена), %;

AR01 – облікова ставка (середньозважена), %

В першу чергу потрібно перевірити дані на стаціонарність, так як VAR-модель можна будувати лише для стаціонарних даних (таблиця 2.2). Як бачимо з таблиці 2.2, дані для більшості часових рядів є нестаціонарними, оскільки p -value є більшими за 10%, а тому приймаємо нульову гіпотезу про існування одиничного кореня. Лише для змінних доходності ОВДП (BO), темпу інфляції (CPI) та обсягу кредитування (CR) дані є стаціонарними. Розподіл строго стаціонарних рядів y_t не залежать від моменту t , тобто закон розподілу і його числові характеристики не залежать від t .

Оскільки часові ряди змінних у своїх рівнях не є стаціонарними, необхідно перетворити їх на перші різниці та знову здійснити перевірку на стаціонарність за тестом Дікі-Фулера (таблиця 2.3).

Результати виконання тесту наведено в таблиці 2.3. Зауважимо, що на стаціонарність перевіряли перші різниці описаних вище часових рядів. Як можна побачити з результатів тесту, ряди перших різниць є стаціонарними, оскільки ймовірності для усіх змінних у моделі наближаються до нуля. Після приведення даних до стаціонарного виду, можна перейти до побудови моделі, однак спершу потрібно визначити максимальну довжину лагів.

Таблиця 2.2

Результати перевірки групи даних на стаціонарність за тестом Дікі-Фулера

Null Hypothesis: Unit root: individual unit root process				
Series: ICR, EXR, AR01, CR, CPI, BO				
Sample: 2015M01 2022M01				
Exogenous variables: Individual effects				
Automatic selection of maximum lags				
Cross-sections included: 6				
Method		Statistic		Prob.
ADF - Fisher Chi-square		22,1010		0,0364
ADF - Choi Z-stat		-1,69549		0,0450
Intermediate ADF test results UNTITLED				
Series	Prob.	Lag	Max lag	Obs
AR	0,2976	1	11	85
BO	0,0575	1	11	85
CPI	0,1505	12	11	85
CR	0,0424	0	11	85
ICR	0,7026	0	11	85
EXR	0,2272	1	11	85

Джерело: розраховано автором.

Таблиця 2.3

Результати перевірки групи даних на стаціонарність за тестом
Дікі-Фулера

Null Hypothesis: Unit root: individual unit root process				
Series: ICR, EXR, AR01, CR, CPI, BO				
Sample: 2015M01 2022M01				
Exogenous variables: Individual effects				
Automatic selection of maximum lags				
Cross-sections included: 6				
Method	Statistic		Prob.	
ADF - Fisher Chi-square	140,564		0,0000	
ADF - Choi Z-stat	-9,74534		0,0000	
Intermediate ADF test results UNTITLED				
Series	Prob.	Lag	Max lag	Obs
AR	0,0000	0	11	84
BO	0,0000	1	11	84
CPI	0,0002	12	11	84
CR	0,0000	2	11	84
ICR	0,0000	8	11	84
EXR	0,0001	0	11	84

Джерело: розраховано автором.

На першому етапі застосуємо тест на максимальну довжину лагів (*Lag Length Criteria*). Задамо максимальний лаг 5, що відповідає 5-ти місяцям в умовах даних, які розглядаємо. Оптимальна довжина лагу в цьому тесті визначається одночасно за п'ятьма поширеними інформаційними критеріями. Результати виконання тесту наведено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати виконання тесту на максимальну довжину лага VAR моделі

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: AR, BO, CPI, CR, ICR, SG						
Exogenous variables: C						
Sample: 2015M01 2022M01						
Lag	LogL	LR	FRE	AIC	SC	HQ
0	-2299,581	NA	2,36E+14	50,1213	50,2857	50,1877
1	-1819,67	886,79	1,52E+10	40,4711	41,62235*	40,9357
2	-1763,901	95,7782*	1,00E+10*	40,0413*	42,1793	40,9042*
3	-1736,357	43,7116	1,23E+10	40,2251	43,34997	41,4863
4	-1706,052	44,1389	1,46E+10	40,3489	44,4605	42,0084
5	-1671,144	46,2912	1,62E+10	40,3727	45,4710	42,4304

* Примітка. Позначено вибір довжини лагу відповідно до критерію.

За результатами розрахунків (таблиця 2.5) за чотирма інформаційними критеріями, зокрема: відношенням логарифмів функцій вірогідності (LR), фінальною прогнозною похибкою (FPE), критерієм Акайке (AIC) і критерієм Ханна–Квінна (HQ), рекомендовано 2 лаги. Лише відповідно до критерію Шварца (SC), отримано 1 лаг для включення у VAR модель.

Як бачимо з результатів VAR- моделі, серед найбільш важливих факторів зміни ІСЦ варто виокремити, зміну ІСЦ у попередніх періодах, а також динаміку курсу гривні щодо долара США. Натомість зростання ставки за кредитами на міжбанку у попередньому періоді, знижують темп зростання ІСЦ у поточному періоді. Такий обернений зв'язок між ставкою за кредитами на міжбанку у попередньому періоді та ІСЦ у поточному періоді виглядає цілком логічним і обґрунтованим. Крім того, зміна облікової та міжбанківської кредитної ставки суттєво впливають на зміну поточної доходності ОВДП, хоча більш суттєвим фактором є динаміка курсу гривні щодо долара США.

Таблиця 2.5

Результати VAR-моделі

	ICR	EXR	AR01	CR	CPI	BO
R-squared	0.698553	0.979816	0.953918	0.779868	0.983312	0.726263
Adj. R-squared	0.654439	0.976863	0.947175	0.747653	0.980870	0.686204
Sum sq. resids	653.4933	37.16168	177.6885	8.37E+09	240.6083	465.1383
S.E. equation	2.823018	0.673195	1.472050	10101.87	1.712965	2.381684
F-statistic	15.83511	331.7236	141.4545	24.20861	402.6491	18.12981
Log likelihood	-226.4008	-90.21572	-164.5415	-1003.754	-178.9406	-210.2509
Akaike AIC	5.040017	2.172962	3.737716	21.40535	4.040855	4.700019
Schwarz SC	5.389495	2.522440	4.087194	21.75483	4.390333	5.049497
Mean dependent	12.91452	28.12179	15.49183	28829.10	14.83474	14.33811
S.D. dependent	4.802322	4.425713	6.404750	20109.57	12.38491	4.251678
Determinant resid covariance (dof adj.)		5.09E+09				
Determinant resid covariance		2.11E+09				
Log likelihood		-1828.527				
Akaike information criterion		40.13742				
Schwarz criterion		42.23429				
Number of coefficients		78				

Джерело: розраховано автором.

$$\begin{aligned}
 ICR = & -0.0438763106212 * ICR (-1) + 0.191655627394 * ICR (-2) + 1.43443963689 * EXR (-1) - \\
 & 1.47468938959 * EXR (-2) + 0.141576958875 * AR01(-1) + 0.275072038666 * AR01(-2) + \\
 & 4.20695469591e-05 * CR (-1) - 6.63750922211e-06 * CR (-2) - 0.203166655723 * CPI (-1) + \\
 & 0.208473357361 * CPI (-2) + 0.0958446326958 * BO (-1) + 0.0413337724796 * BO (-2) + \\
 & + 2.26379381495
 \end{aligned}$$

$$EXR = - 0.0198213535633*ICR (-1) - 0.0215296140046*ICR (-2) + 1.37545500073*EXR (-1) - 0.460529668923*EXR (-2) + 0.0772929733815*AR01(-1) - 0.0623147888979*AR01(-2) - 2.38752975916e-06*CR (-1) - 8.93733707863e-06*CR (-2) + 0.0763033579634*CPI (-1) - 0.0685642310403*CPI (-2) - 0.0124196018155*BO (-1) + 0.0567568638767*BO (-2) + 2.39528133977$$

$$AR01 = 0.111247846496*ICR (-1) + 0.111048860638*ICR (-2) + 0.645070155361*EXR (-1) - 0.438890226845*EXR (-2) + 0.771777890907*AR01(-1) - 0.130937694323*AR01(-2) + 1.0729263433e-05*CR (-1) + 6.43453614247e-06*CR (-2) + 0.0431919404256*CPI (-1) + 0.0398393549588*CPI (-2) - 0.0301130501849*BO (-1) + 0.0640877756465*BO (-2) - 5.44193939185$$

$$CR = - 32.6232107219*ICR (-1) - 119.974487651*ICR (-2) - 335.788874942*EXR (-1) - 486.394572375*EXR (-2) - 148.975850666*AR01(-1) + 74.060086673*AR01(-2) + 0.764203558439*CR (-1) + 0.0218818914447*CR (-2) + 325.477583184*CPI (-1) - 335.831672437*CPI (-2) + 638.87167962*BO (-1) + 260.343148527*BO (-2) + 19563.0321016$$

$$CPI = - 0.0141665418778*ICR (-1) + 0.046502786719*ICR (-2) + 0.190479243965*EXR (-1) - 0.192921031226*EXR (-2) - 0.0716571866169*AR01(-1) + 0.000954334968103*AR01(-2) - 1.44634780236e-05*CR (-1) + 8.66462348196e-06*CR (-2) + 1.53816275687*CPI (-1) - 0.568787862335*CPI (-2) - 0.0662325239365*BO (-1) + 0.12667594254*BO (-2) + 0.304614007121$$

$$BO = 0.236436729825*ICR (-1) + 0.244504785018*ICR (-2) + 1.03103642814*EXR (-1) - 0.47348039011*EXR (-2) + 0.180830384268*AR01(-1) - 0.316514065237*AR01(-2) + 4.21841515735e-05*CR (-1) + 1.00195770766e-05*CR (-2) - 0.228485233562*CPI (-1) + 0.220054458907*CPI (-2) + 0.177483469074*BO (-1) + 0.0484074145186*BO (-2) - 10.135973158$$

Як бачимо з імпульсних графіків, вплив облікової ставки, міжбанківської кредитної ставки та обсягу кредитування на ІСЦ характеризується не стільки силою впливу, як довгостроковістю.

Облікова ставка визначає 4,45% змін у міжбанківській кредитній ставці у 1-му періоді, та близько 5,5% змін у динаміці курсу гривні щодо долара США у 5-му періоді (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

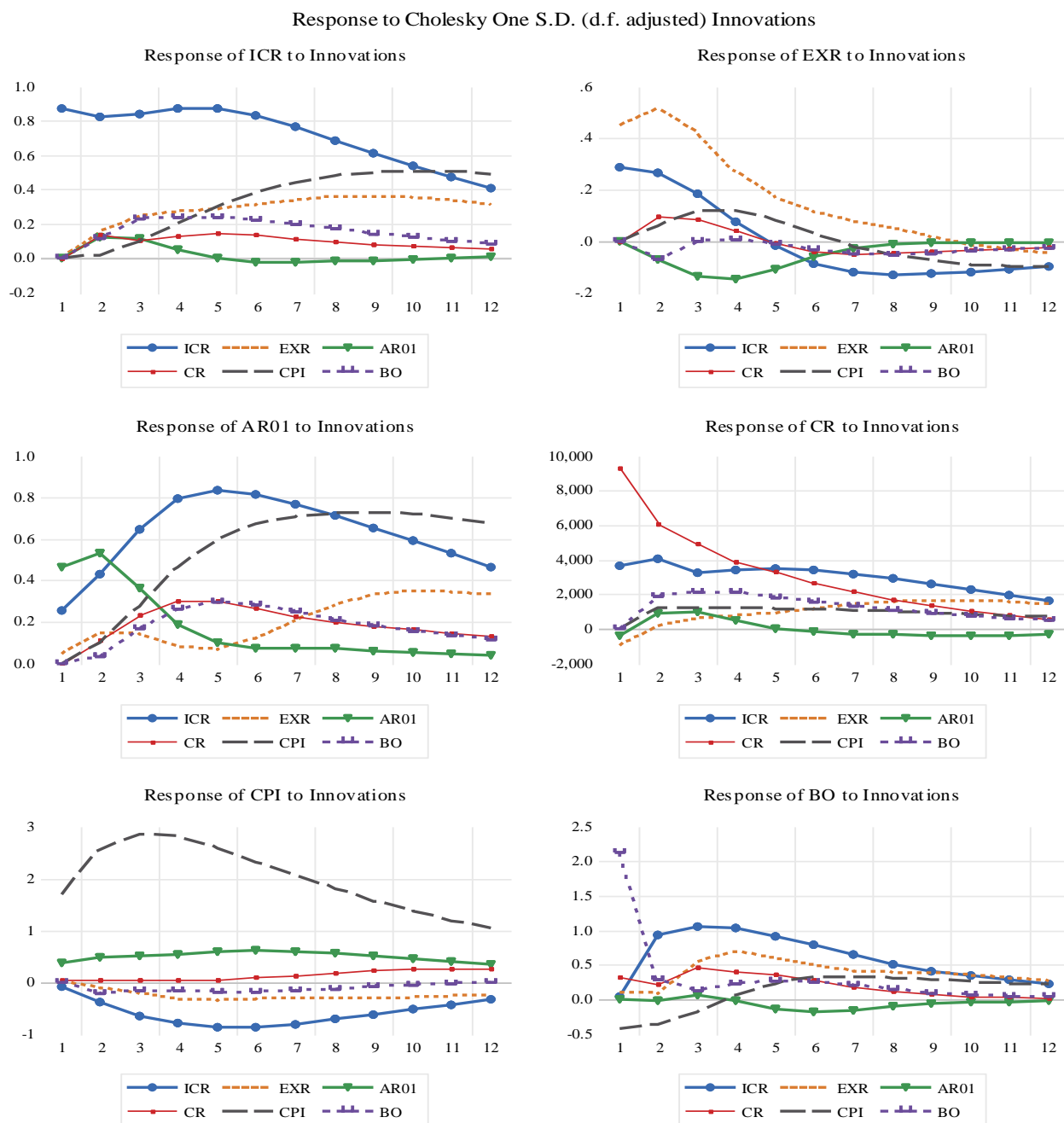
Значення декомпозиції варіації для ІСЦ

Variance Decomposition of CPI:						
Period	AR	CR	ICR	CPI	EXR	BO
1	4,4534	0,0306	0,2581	95,2501	0,0076	0,000
2	3,6832	0,0255	1,5975	93,9848	0,1646	0,5444
3	3,3420	0,0213	3,1045	92,6955	0,3761	0,4604
4	3,3120	0,0180	4,4708	91,1339	0,6387	0,4262
5	3,5090	0,0204	5,6407	89,5477	0,8471	0,4348
10	4,6997	0,3018	8,0672	85,0916	1,3909	0,4485

Джерело: розраховано автором.

Аналіз графіків, наведених на *рисунку 2.5*, показує досить істотну залежність динаміки ІСЦ від процентної ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам та облікової ставки НБУ, хоча найвагомішу віддачу у динаміці ІСЦ спричиняє шок у ІСЦ попереднього періоду. Крім того, можна помітити, що для ІСЦ більшим є вплив облікової ставки НБУ, ніж процентної ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам, а для курсу гривні щодо долара США (USD/UAH) вагомішою є міжбанківська процентна ставка за кредитами.

Рис. 2.5. Імпульсна функція відгуку для випадку аналітично розрахованих інтервалів довіри
Джерело: побудовано автором.

Як бачимо з наведених графіків на *рисунку 2.6*, значення процентної ставки за новими кредитами досягає понад 50% у варіації облікової ставки впродовж 4-7 періодів. Це можна пояснити врахуванням грошової маси, темпів її зростання та обсягу кредитування на міжбанку при встановленні облікової ставки.

Variance Decomposition using Cholesky (d.f. adjusted) Factors

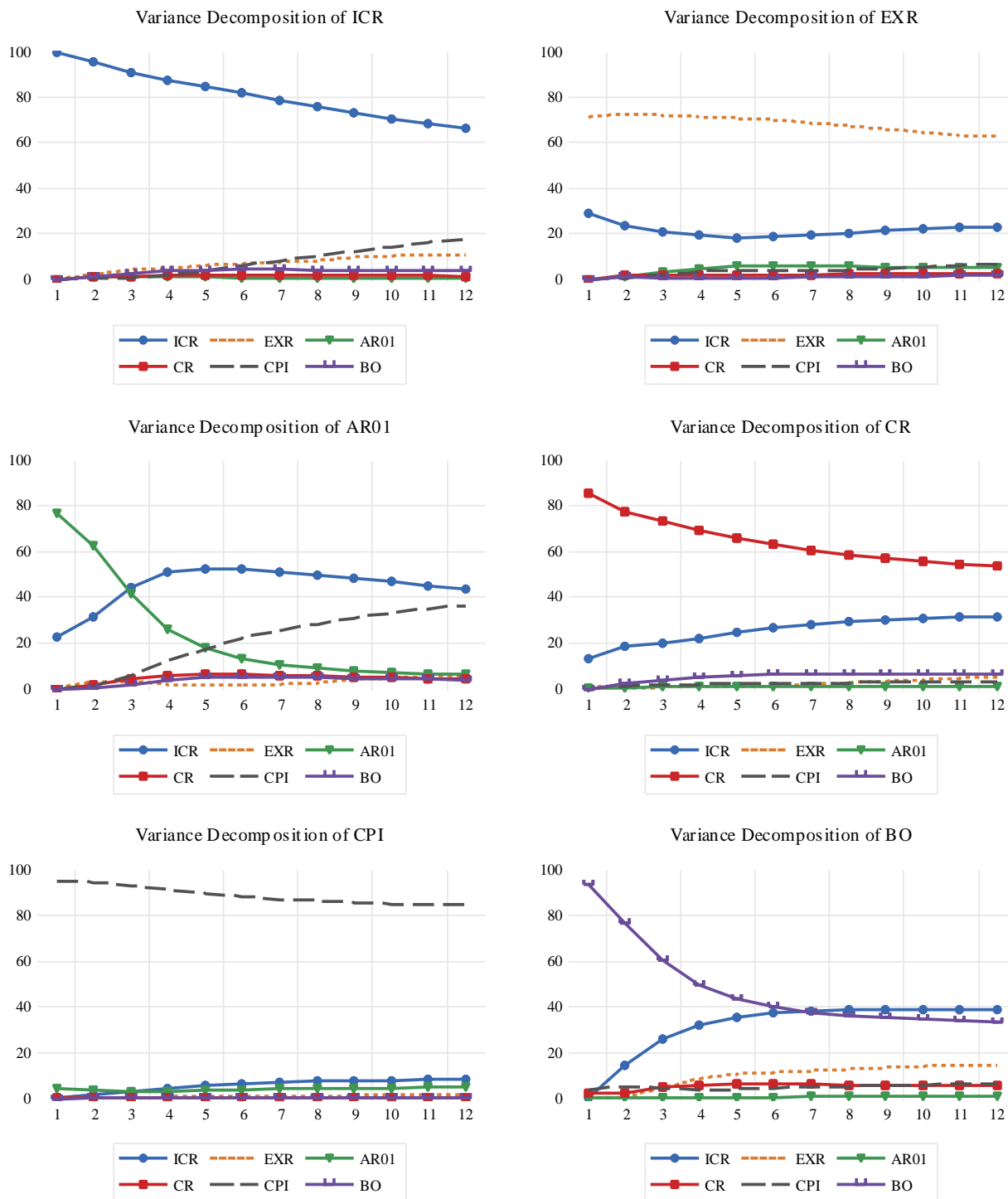

Рис. 2.6. Графічне відображення декомпозиції дисперсій оціненої VAR моделі

Джерело: побудовано автором.

Аналізуючи графік декомпозиції варіації для ІСЦ, можна стверджувати, що значення облікової ставки при варіації ІСЦ знижується з 4,45% у першому періоді до 3,5% у 5-му періоді. Після цього значення облікової ставки навпаки зростає, досягаючи 4,9% у варіації ІСЦ у 12-му періоді. Значення міжбанківської кредитної процентної ставки у динаміці ІСЦ збільшується з 0,25% у першому періоді до 8,06% у 10-му періоді. Відтак, основним фактором впливу на динаміку ІСЦ є його ж динаміка у минулих періодах. Натомість, вплив облікової ставки та процентної ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам сукупно можна оцінити у близько 13% у варіації ІСЦ.

З аналізу *рис. 2.6* можна зробити висновок, що оскільки в порядку декомпозиції змінна, що характеризує зростання зарплати, стоїть останньою, то в першому періоді всі значення декомпозиції дисперсії для всіх інших змінних є ненульовими.

Відповідно до результатів аналізу, зважаючи на не надто суттєвий вплив міжбанківської кредитної ставки та облікової ставки НБУ на ІСЦ, можна стверджувати, що процентний канал грошово-кредитної політики характеризується середнім зв'язком між змінними.

Валютний канал трансмісійного механізму грошово-кредитної політики відображає вплив останньої на обсяг виробництва та рівень цін через зміну обмінного курсу національної грошової одиниці. Схематично, валютний канал можна зобразити наступним чином: грошова маса $\uparrow$ $\rightarrow$ внутрішня відсоткова ставка $\downarrow$ $\rightarrow$ обмінний курс національної валюти $\downarrow$ $\rightarrow$ чистий експорт $\uparrow$ $\rightarrow$ виробництво $\uparrow$ [8].

Валютний канал трансмісійного механізму діє за допомогою проведення операцій на валютному ринку, в результаті яких центральний банк також може здійснювати регулювання грошової маси в обігу, підтримуючи відповідну стабільність національної валюти та, відповідно, аграрної економіки. Виступаючи на валютному ринку в ролі покупця, центральний банк випускає в обіг додатковий обсяг національних грошей і за них купує іноземну валюту, а виступаючи в ролі продавця іноземної валюти, вилучає кошти в національній валюті з обігу. Але для здійснення таких операцій та забезпечення їхньої ефективності необхідно мати відповідні повноваження та достатній розмір валютних резервів [9, с. 53; 10].

Для аналізу валютного каналу трансмісійного механізму потрібно спершу проаналізувати динаміку обмінного курсу гривні та валютно-курсову політику НБУ. Динаміка курсу гривні щодо долара США зображено на *рисунку 2.7*. Як видно з рисунку, уряд підтримував фіксований курс гривні щодо долара США до початку 2014 року, а також з 24 лютого 2022 року по даний час.

Рис. 2.7. Динаміка офіційного курсу гривні щодо долара США

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Як видно з *рисунок 2.8*, девальвація гривні завжди простежувалась на фоні економічних криз та зниження експорту. Перша девальвація гривні відбулась у 1998-1999 рр., внаслідок азійської фінансової кризи, що перекинулась на інші країни, в тому числі Україну та Росію. Девальвація в кінці 2008 року відбулась через початок світової фінансової кризи 2008-2009 рр. Наступна значна девальвація відбулась на фоні Революції Гідності та початку війни на Сході України. Остання девальвація відбулась після початку широкомасштабних військових дій на території України у лютому 2020 року. В усіх випадках, кризи супроводжувались значним падінням експорту товарів і послуг, що закономірно знижувало резервні активи НБУ. У всіх випадках, кризи супроводжувались значним падінням експорту товарів, що знижувало резервні активи НБУ.

У 2014 році ключовим чинником формування кон'юнктури грошового ринку стала девальвація гривні. Відмова від практики утримання валютного курсу у фіксованих межах, які були якорем стабільності цін і передбачали домінуючу роль валютного каналу емісії, не була доповнена системними діями Національного банку щодо переходу до іншого якоря стабільності за рахунок оптимізації використання інших каналів та інструментів регулювання ліквідності, а також виваженими заходами валютної політики. Це порушило монетарне підґрунтя для забезпечення стійкої динаміки валютного курсу і безпечних темпів інфляції. У 2014 році обмінний курс гривні до долара США на міжбанківському ринку знизився на 93,5% – до 15,77 грн./дол. США. Обсяг міжнародних резервів скоротився з 20,4 до 7,5 млрд. дол. або на 63,1%. Рівень споживчої

інфляції склав 24,9%, суттєво перевищивши орієнтир, передбачений Основними засадами грошово-кредитної політики (19%). Темпи базової інфляції протягом року прискорились з 0,1% до 22,8%, ціни виробників зросли на 31,8%, що у сукупності відображує вплив девальвації національної валюти. Таким чином, економіка у 2014 році увійшла у фазу стагфляції, коли скорочення виробництва та зайнятості відбувається в умовах зростання цін. Різке знецінення гривні на тлі макроекономічної дестабілізації, а також неефективне здійснення монетарної і комунікаційної політики, відсутність системних заходів Національного банку України із забезпечення фінансової стабільності сформували зростаючі девальваційні очікування і спровокували зниження довіри до банківської системи, що призвело до значного скорочення обсягу депозитів. Вкладення у національній валюті скоротились на 56,5 млрд. грн. (на 13,4%), в іноземній – на 11,4 млрд. дол. США (на 36,9%) [11].

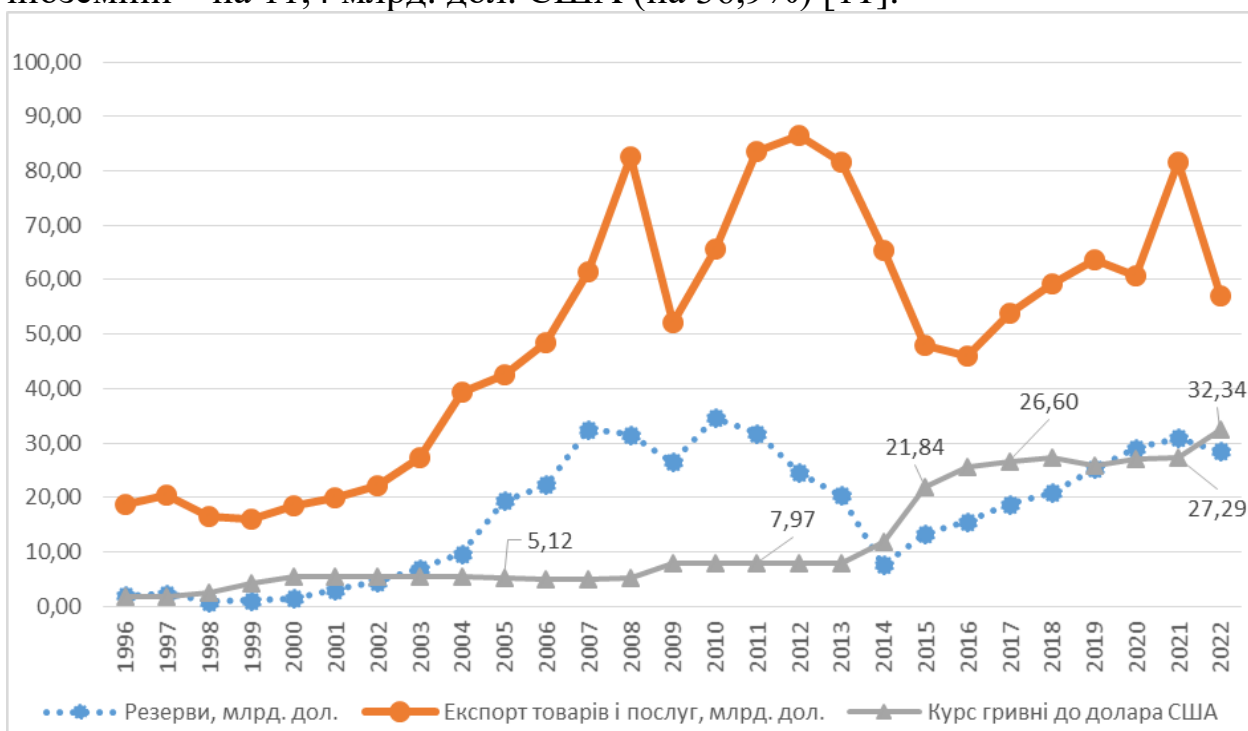

Рис. 2.8. Динаміка експорту України та офіційних резервних активів НБУ

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

З початку 2014 р. національна валюта України значно девальвувала, цей процес був обумовлений: наростанням політичної напруженості, що живила панічні настрої; прискореними темпами зростання монетарних агрегатів у 2013 році внаслідок емісії під випуск ОВДП; дефіцитом платіжного балансу; скороченням припливу прямих іноземних інвестицій та падіння інвестиційних рейтингів України, що обмежує доступ до зовнішніх ринків капіталу; виводом капіталів з України внаслідок політичної

нестабільності; зростанням державних боргів до більш ніж 40,0% від ВВП на кінець 2013 року; негативними очікуваннями населення та підприємців; тривалою фіксацією курсу гривні на рівні, що не відповідав економічним показникам розвитку АПК України [11, 12].

У 2014 р. почалися обвальна девальвація національної валюти та стрімка інфляція, що було результатом суттєвих змін у кон'юктурі валютного ринку України. Загострення конфлікту на Донбасі призвело до руйнівних наслідків для національного виробництва [13].

Економічна політика попередніх років стала підґрунтям повномасштабної фінансової кризи 2014 року, яка привела до накопичення значних макроекономічних дисбалансів, що вплинуло і на ефективність агропромислового виробництва [14]. Штучне утримання фіксованого валютного курсу вплинуло на економіку України, яка поступово втрачала свою зовнішню конкурентоспроможність, результатом чого стало зростання дефіциту платіжного балансу та скорочення золотовалютних резервів. Так, за даними Національного банку України міжнародні резерви станом на 01.01.2014 р. становили 20,4 млрд. у перерахунку в долари США, на 01.02.2014 р. – 17,8 млрд. дол. США, а станом на 01.01.2015 р. вони скоротилися до рекордного значення – 7,5 млрд. дол. США, але загалом до кінця 2022 року спостерігається зростаюча тенденція (рисунки 2.9). Перед початком широкомасштабних військових дій, резерви НБУ досягли найвищої позначки у 31,6 млрд. дол. США у серпні 2021 року. Після початку широкомасштабної війни на території України, резерви НБУ почали стрімко спадати, опустившись до позначки 22,3 млрд. дол. США у липні 2022 року. Проте, дякуючи допомозі союзників, резерви НБУ зросли до 37,3 млрд. дол. США у травні 2023 року, сприяючи стабілізації курсу гривні щодо долара та рівню інфляції в державі.

Після 2014 р. курс валют почав зростати непередбачуваними темпами. І лише транші МВФ змогли послабити темпи його росту, чим користувалися спекулянти валютного ринку, які відіграють не останню роль у впливі на коливання курсу валют. Спричинена недовіра до гривні серед українського населення привела до відмови від національної валюти на користь долара США, а також до не прогнозованих доходів спекулянтів і ще більшого падіння гривні [15].

У лютому 2015 р. Національний банк відмовився від політики фіксованого курсу, яка діяла від запровадження гривні, і перейшов до формування плаваючого курсу, який визначається на міжбанківському валютному ринку. Однак це спричинило девальваційний шок: 26 лютого 2015 р. курс гривні сягнув історичного мінімуму – понад 30 грн. за долар, а на тіньовому ринку досягав 40 грн. за долар. Проте згодом гривня зміцнилася.

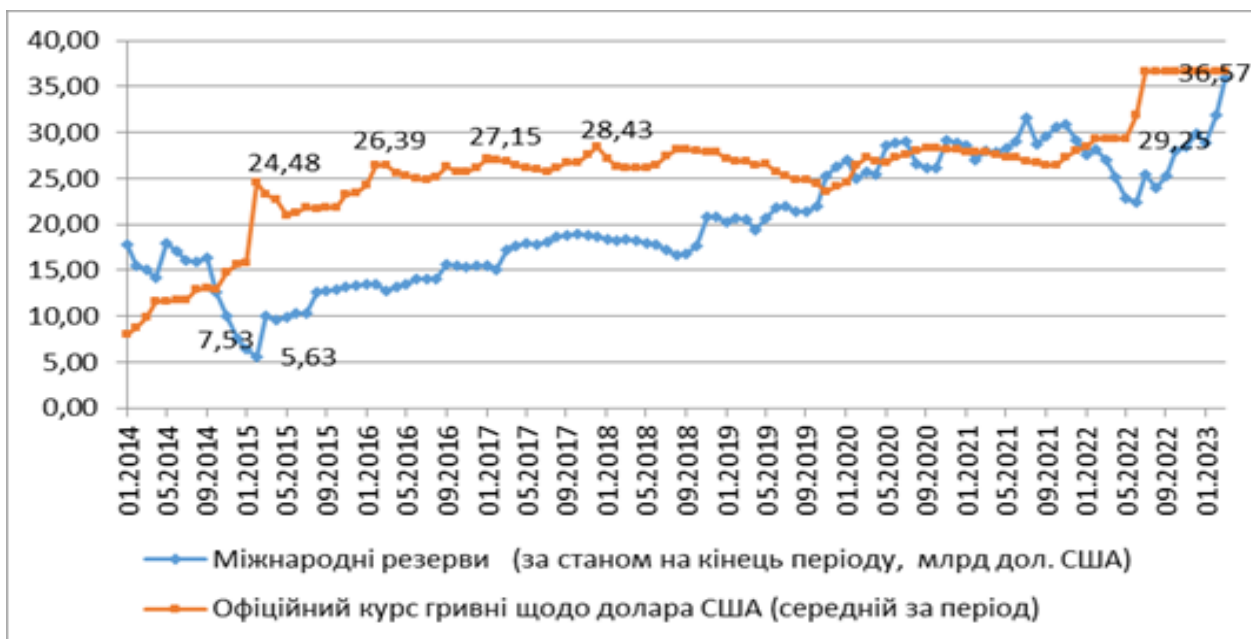

Рис. 2.9. Динаміка офіційного курсу гривні щодо долара США та офіційних резервних активів НБУ

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Загалом за період із 01.01.2015 р. до 01.01.2016 р. офіційний курс національної валюти зріс з 1576,86 грн./100 дол. США станом на 01.01.2015 р. до 2 400,07 грн./100 дол. США станом на 01.01.2016 р. (рисунки 2.10).

Так, знецінення обмінного курсу гривні щодо долара США протягом січня-лютого прискорилося до 76%, а ІСЦ лише за квітень збільшився на 14,0%, а в річному вимірі досяг 60,9%.

Для зупинення стрімкого погіршення ситуації на грошово-кредитному ринку та зниження негативних очікувань щодо курсової та цінової динаміки Національний банк вжив рішучих заходів. Зокрема, було підвищено облікову ставку: 06.02.2015 р. – з 14% до 19,5%, а 04.03.2015 р. – до 30% річних. Метою цього рішення було зв'язати вільну ліквідність банків, щоб мінімізувати потенційний тиск на курс та ціни. Проте у вересні 2015 р. її знизили, і до кінця року вона вже становила 22%. Таким чином, процентні ставки, за задумом НБУ, повинні були стати інструментом не тільки антиінфляційної, а й валютної політики.

НБУ утримував національну валюту від знецінення шляхом продажу значних обсягів валюти – 13,2 млрд. дол. США (таблиця 2.6), що спричинило зменшення офіційних резервних активів на 36,9% до 7,5 млрд. дол. США, тобто до безпрецедентно низького рівня.

Невідповідна бюджетно-податкова політика, відсутність реформ в енергетичному секторі та доларизація боргу привели до збільшення прихованого складника дефіциту та підвищеної вразливості боргу до ва-

лютного ризику. Окупація Криму та ведення воєнних дій на сході країни разом із накопиченими дисбалансами суттєво порушили макрофінансову стабільність держави [15].

Нестача валютних резервів для зменшення коливання валютного курсу зумовила запровадження адміністративних обмежень на валютному ринку, про що свідчать дані стосовно готівкового валютного ринку (таблиця 2.7). Так, у 2015 та 2016 рр. обсяг продажу валюти на готівковому валютному ринку становив лише 684 та 747 млн. грн. відповідно, що у кілька разів менше, ніж в інші роки, коли ці обмеження не діяли.

Таблиця 2.7

Інтервенції Національного банку України та операції
на готівковому ринку у 2012-2018 рр.

Показник	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023*
Інтервенції Національного банку України, млн. дол.	12265	157	-1552	-1262	-1372	-7933	-1038	-2415	24959	10480
обсяг продажу	13246	2204	906	1009	1802	529	3891	1276	28346	10608
обсяг купівлі	981	2047	2458	2271	3174	8463	4929	3691	3387	128
Готівковий валютний ринок, млн.грн.	2410	-1548	-2480	-2138	-1481	-177	-1098	-1215	1010	1135
обсяг продажу	8023	684	747	5587	9589	14767	14853	20298	12225	7100
обсяг купівлі	5613	2232	3227	7725	11070	14943	15951	21512	11215	5965
Курс гривні до долара США, середній за період, грн за 100 дол. США	1189	2184	2555	2660	2720	2573	2723	2729	3287	3657

Джерело: складено автором за [16].

Впродовж 2016 р. Національний банк здійснював інтервенції переважно лише у формі валютних аукціонів, крім однієї інтервенції з купівлі іноземної валюти у квітні 2016 р. у формі інтервенції за єдиним курсом. Валютних інтервенцій у формі запиту щодо найкращого курсу та адресних інтервенцій протягом 2016 р. регулятор не здійснював. Чиста купівля валюти Національним банком через валютні інтервенції на міжбанківському ринку становила 1,6 млрд. дол. США. Проведення збалансованої політики валютних інтервенцій сприяло зниженню середньої місячної волатильності обмінного курсу гривні до долара США з 28,8% у 2015 р. до 6,2% у 2016 р. Чиста купівля валюти на міжбанківському валютному ринку та отримання третього траншу від Міжнародного валютного фонду в межах угоди про Механізм розширеного фінансування на суму 1 млрд. дол. США, а також надходження пов'язаного фінансування дали змогу збільшити обсяг міжнародних резервів до 15,5 млрд. дол. США (або 3,3 місяця імпорту майбутнього періоду) на кінець року. Та-

ким чином, за рік міжнародні резерви збільшилися на 16,8%, або на 2,2 млрд. дол. США [15].

У 2017 р. змінилися тенденції на валютному ринку України. Так, на початку року валютний ринок перебував у стані підвищеної турбулентності через посилення попиту на іноземну валюту на тлі впливу низки тимчасових факторів. Це зумовило посилення девальваційного тиску на гривню. Середньозважений валютний курс за 2017 р. послабився і становив 2751,65 грн. за 100 дол. США.

Протягом 2017 р. Національний банк здійснював інтервенції переважно із придбання іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку. Обсяг таких операцій становив сукупно 2270,8 млн. дол. США, сума продажу іноземної валюти на міжбанківському ринку – 1008,5 млн. дол. США. Додатне сальдо валютних інтервенцій Національного банку за одинадцять місяців 2017 року становило 1262,3 млн. дол. США. Разом з отриманням траншів офіційного фінансування це дало змогу збільшити обсяг міжнародних резервів до 18.8 млрд. дол. США у грудні 2017 року.

Як можна побачити з *рисунку 2.10*, продаж Національним банком України іноземної валюти перевищував купівлю ним валюти у періоди локальних піків девальвації. У лютому 2015 року середньомісячний курс гривні до долара США підвищився до 24,5 грн./дол., а інтервенції НБУ (продаж – купівля, млн. дол.) становили 506,6 млн. дол. США.

Востаннє продаж іноземної валюти Національним банком України перевищив її купівлю у серпні 2018 (621,3 млн. дол.), що відбулось напередодні девальвації гривні до 28,2 грн. дол. у жовтні 2018 року. З того часу відбувалась поступова ревальвація гривні щодо долара і середній курс національної валюти сягнув 23,6 грн./дол. у грудні 2019 року. На фоні ревальвації гривні, НБУ проводив політику викупу надлишкової пропозиції іноземної валюти. Лише за листопад 2019 року НБУ викупив іноземної валюти на суму 897,8 млн. дол. США.

Починаючи з січня 2020 року, на фоні пандемії *COVID-19* та наступного локдауну, середньомісячний курс гривні до долара США почав зростати, досягши позначки 27.2 грн./дол. у квітні 2020 року. Більш плавна девальвація національної валюти продовжилась і середньомісячний курс гривні до долара США підвищився до 28.3 грн./дол. у жовтні 2020 року. Впродовж 2021 року відбулась поступова ревальвація гривні з 28.2 грн./дол. у січні до 26.3 грн./дол. у жовтні вказаного року.

Починаючи з 24 лютого 2022 року громадяни України живуть у нових реаліях повномасштабних військових дій та фіксованого обмінного курсу гривні щодо долара США. Крім того, НБУ запровадив широкий перелік обмежень на валютному ринку для стримування різкої девальвації. Серед цих обмежень: заборона на зняття готівки в національній

валюті понад 100 тис. грн. у розрахунку на клієнта, заборона на зняття іноземної валюти в розмірі, що перевищує еквівалент у 100 тис. грн., заборона на транскордонні валютні перекази, обмеження на видачу готівкових коштів клієнтів за кордоном, обмеження на продаж валюти клієнтам та ін.

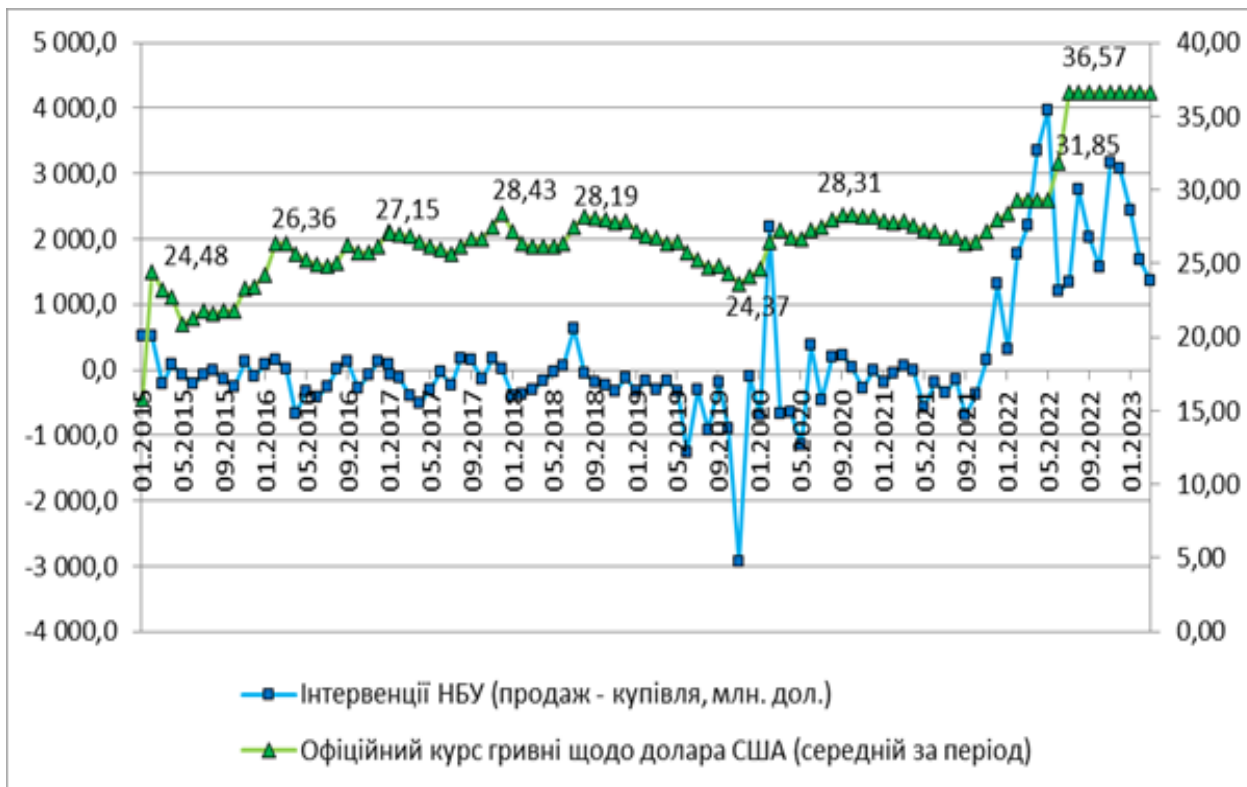

Рис. 2.10. Динаміка офіційного курсу гривні до долара США та інтервенцій НБУ.

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Рисунок 2.11 також чітко демонструє перевищення продажу валюти Національним банком України над її купівлею, починаючи з грудня 2021 року, досягнувши позначки 3,95 млрд. дол. США у червні 2022 року. Це аж ніяк не дивно, зважаючи на стійку тенденцію до перевищення купівлі іноземної валюти над її продажом починаючи з грудня 2021 року. Таке перевищення найбільшого розміру набуло у січні та червні 2022 року і становило 1,9 і 1,7 млрд. дол. США, відповідно (рис. 2.11).

Загалом, інтервенції НБУ проводив з метою згладжування надмірних коливань курсу національної валюти, продаючи валюту в періоди девальвації та купуючи її в періоди ревальвації. Як бачимо з рис. 2.11, до жовтня 2018 по грудень 2019 року загалом простежувався негативний баланс обсягу операцій з готівковою і безготівковою іноземною валютою, тобто клієнти більше купували іноземної валюти, ніж продавали. Починаючи з жовтня 2018 року простежується перевищення продажу

іноземної валюти на готівковому та безготівковому ринку (крім інтервенцій НБУ) над її купівлею. Інакше кажучи, протягом 2019 року гривня ревальвувала через перевищення її пропозиції над попитом.

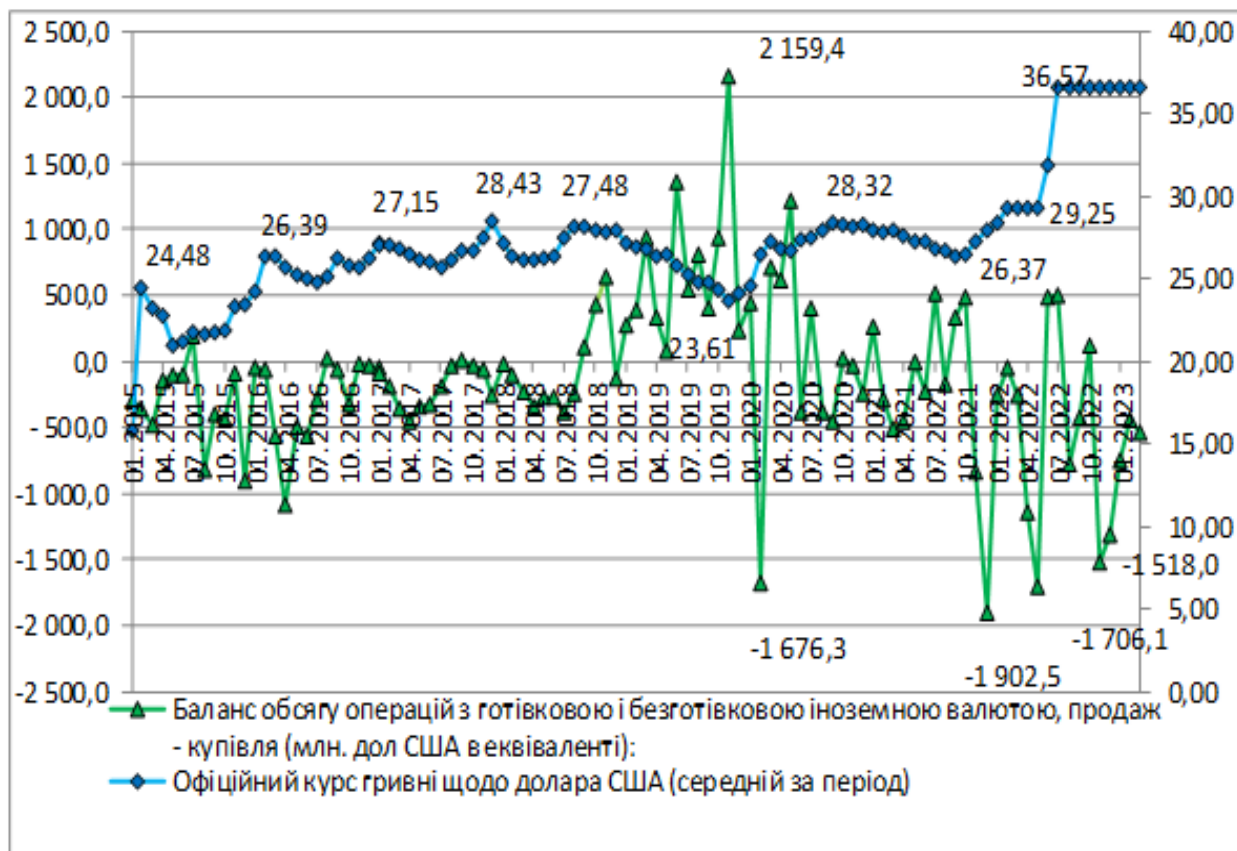

Рис. 2.11. Динаміка офіційного курсу гривні до долара США та балансу обсягу операцій з готівковою і безготівковою іноземною валютою.

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Водночас, як уже було зазначено, починаючи з грудня 2021 року сформувалась стійка тенденція до перевищення купівлі іноземної валюти над її продажом. Таке перевищення найбільшого розміру набуло у січні та червні 2022 року і становило 1,9 млрд. дол. і 1,7 млрд. дол., відповідно (рисунки 2.12). У грудні 2022 року та січні наступного, перевищення купівлі іноземної валюти над її продажом також перетнуло позначку у 1 млрд. дол., становивши 1,5 млрд. дол. та 1,3 млрд. дол., відповідно.

За даними рисунку 2.12 спостерігається підвищення облікової ставки до 30% станом на 4 березня 2015 року. Це посприяло певній ревальвації гривні і офіційний курс гривні щодо долара знизився з 24,5 грн./дол. у лютому 2015 року до 20,9 грн./дол. у травні того ж року. З квітня 2016 року по травень 2017 року спостерігалось зниження облікової ставки до 12,5%. На фоні цього зниження простежувалась тенденція до поступової девальвації національної грошової одиниці. Намагаючись

досягти оголошеного таргету інфляції у 8%, НБУ підвищив облікову ставку з 12,5% у травні 2017 року до 18% з 7 вересня 2018 року. На цьому фоні, офіційний курс гривні щодо долара знизився з 28,2 грн./дол. у вересні 2018 року до 26,8 грн./дол. у березні 2019 року. Фактично, висока процентна ставка у 18%, що діяла з 7 вересня 2018 року до 26 квітня 2019 року, посприяла ревальвації гривні. З початку 2021 року сформувалась тенденція до посилення інфляційного тиску, через що НБУ підвищував облікову ставку з 6% у січні 2021 року до 10% та 25% у січні та червні 2022 року, відповідно. Станом на травень 2023 року, облікова ставка залишається на рівні 25%.

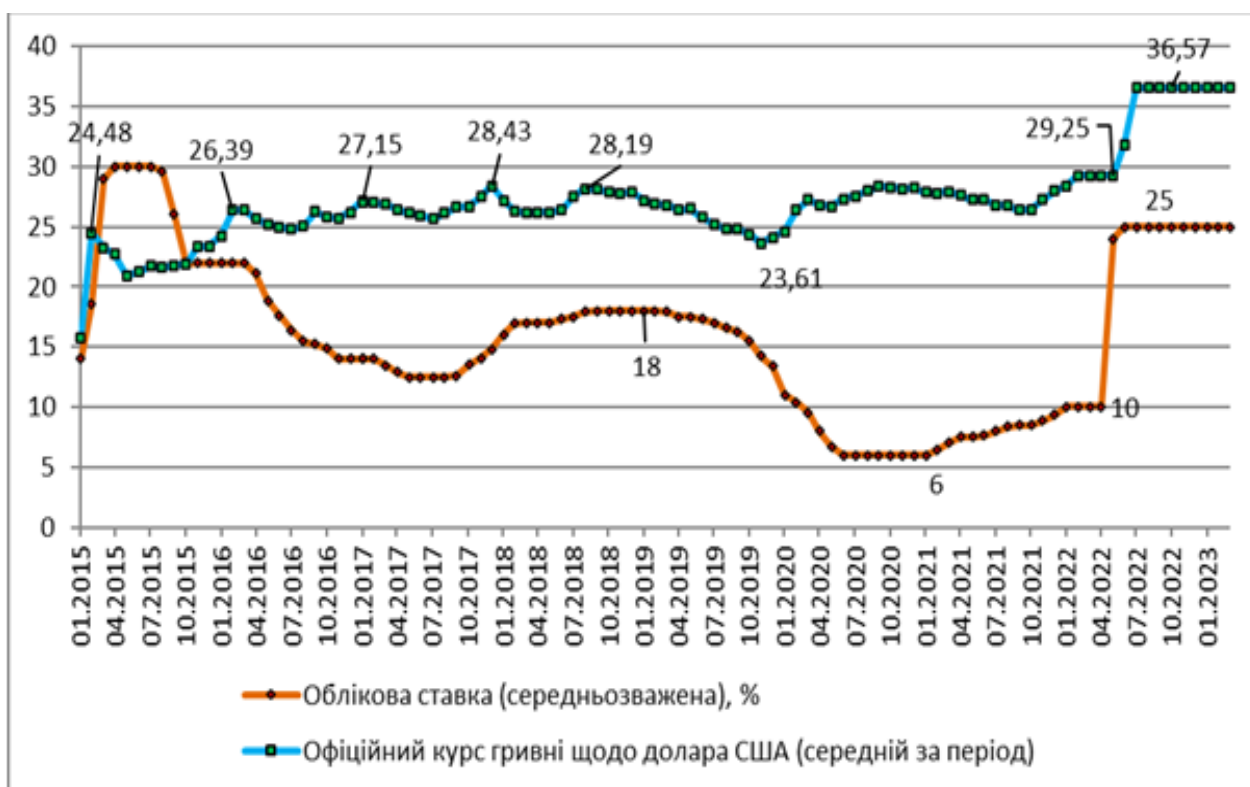

Рис. 2.12. Динаміка офіційного курсу гривні до долара США та облікової ставки НБУ (середньозваженої).

Джерело: складено автором за матеріалами офіційних даних НБУ.

Загалом, простежувалась обернена залежність між обліковою ставкою та офіційним курсом гривні щодо долара США з січня 2015 року по січень 2022 року (рисунки 2.13). Ми обмежились цим періодом для визначення сили зв'язку між змінними, оскільки в умовах фіксованого обмінного курсу гривні щодо долара США, вплив облікової ставки є обмеженим.

Таким чином, що вищою є облікова ставка, то нижчою є ціна долара США виражена у гривнях. Така закономірність є цілком природною, оскільки вища процентна ставка збільшує попит на активи в національній валюті з боку нерезидентів та сприяє ревальвації національної грошової оди-

ниці. Однак, коефіцієнт детермінації становить 0,38, а тому, лише 38% змін в офіційному курсі гривні щодо долара США можна пояснити змінами в обліковій ставці.

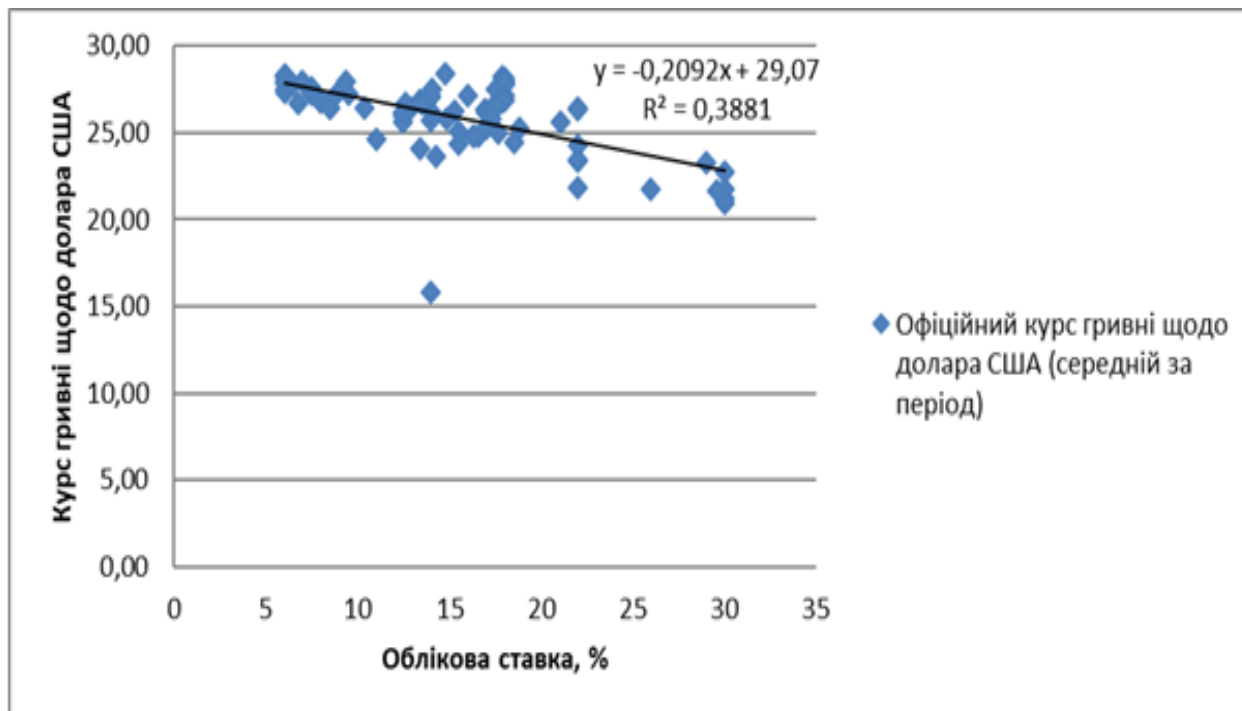

Рис. 2.13. Залежність між офіційним курсом гривні до долара США та обліковою ставкою НБУ (середньозваженою) з січня 2015 року по січень 2022 року.

Джерело: розраховано автором.

Аналізуючи залежність між процентною ставкою за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам та офіційним курсом гривні щодо долара США доходимо висновку про обернену залежність між змінними впродовж січня 2015 по січень 2022 року. Ми не враховували період дії воєнного стану, оскільки, очевидно, що процентні ставки мало впливають на фіксований обмінний курс. До того ж, низьке значення коефіцієнта детермінації вказує на те, що зв'язок між змінними не є щільним і у аналізованому періоді. Лише близько 28% змін в офіційному курсі гривні щодо долара США можна пояснити змінами в міжбанківській кредитній процентній ставці (рисунки 2.14).

Спробуємо з'ясувати вагомість впливу процентних ставок, міжнародних резервів, рівня інфляції, інтервенцій НБУ, балансу товарів і послуг та експорту на обмінний курс національної грошової одиниці з використанням математичних засобів. Одна з основних проблем, яка виникає при цьому, пов'язана зі зміною політики фіксованого обмінного курсу на політику плаваючого обмінного курсу. Тому доведеться обмежитися аналізом періоду з січня 2015 року по січень 2022 року.

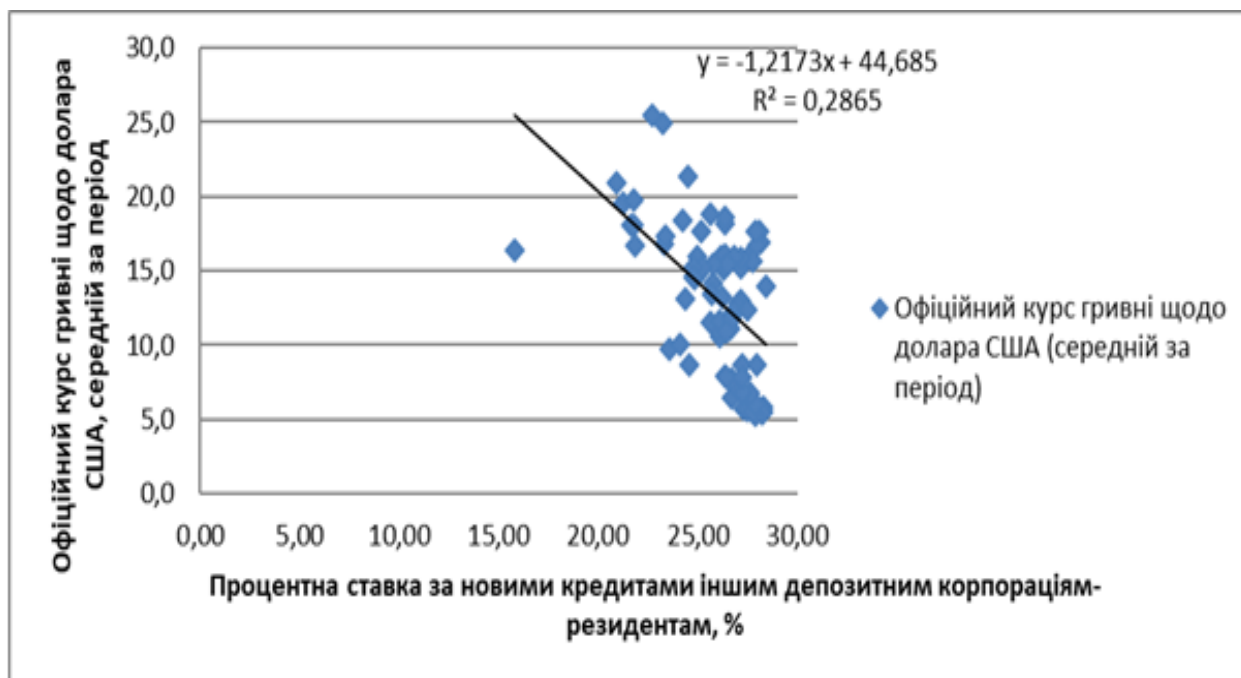

Рис. 2.14. Залежність між офіційним курсом гривні до долара США та процентною ставкою за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам з січня 2015 року по січень 2022 року.
Джерело: розраховано автором.

Як свідчать отримані результати, Національний банк України мав певний вплив на формування офіційного курсу гривні щодо долара США. Значення коефіцієнтів кореляції Пірсона свідчать про існування оберненого зв'язку між обліковою ставкою та офіційним курсом гривні щодо долара США ($r = -0,623$, $\alpha = 0,001$). Цей зв'язок підтверджують і коефіцієнти рангової кореляції Спірмена та Кендала ($\rho = -0,529$ та $\tau = -0,409$), наведені у таблиці 2.7. Тобто, що вище значення облікової ставки, то нижча офіційна вартість долара виражена у гривнях. Інакше кажучи, гривня зміцнюється з підвищенням облікової ставки НБУ. Такий зв'язок виглядає достатньо природним, вища процентна ставка стимулює попит на національні активи з боку нерезидентів, і національна грошова одиниця ревальвує.

Водночас виявлено дуже слабкий зв'язок між інтервенціями НБУ та офіційним курсом гривні щодо долара США ($r = -0,061$), про що свідчать дані таблиці 2.8. Інакше кажучи, що більший обсяг продажу іноземної валюти Національним банком України, то більша ціна долара США виражена у гривнях. Такий зв'язок виглядає достатньо обґрунтованим, так як НБУ продає іноземну валюту, збільшуючи пропозицію іноземної валюти в періоди локальних піків девальвації. Такий зв'язок підтверджують і коефіцієнти рангової кореляції Спірмена та Кендала ($\rho = 0,126$ та $\tau = 0,085$). Разом з тим, дуже низькі значення рангових коефіцієнтів коре-

ляції свідчать про відсутність щільного зв'язку між змінними. Таким чином, інтервенції НБУ допомагають стабілізувати курс гривні щодо долара, але вони не є визначальними при його формуванні.

Таблиця 2.8

Значення коефіцієнтів кореляції Пірсона (r), Спірмена (ρ) та Кендала (τ) між офіційним курсом гривні щодо долара США та його можливими факторами з 01.2015 р. по 01.2022 р.

Показник	USD/UAH			R^2
	Пірсона r	Спірмена ρ	Кендала τ	
Облікова ставка (середньозважена), %	-0,623	-0,529	-0,409	0,388
Дохідність ОВДП (середньозважена), %	0,054	-0,015	0,006	0,002
Процентні ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам, %	-0,535	-0,538	-0,388	0,286
Міжнародні резерви (за станом на кінець періоду, млрд. дол. США)	0,602	0,580	0,418	0,362
ІСЦ до відп. місяця попереднього року	-0,705	-0,409	-0,291	0,498
Інтервенції НБУ (продаж - купівля, млн. дол. США)	0,061	0,126	0,085	0,003
Баланс обсягу операцій з готівковою і безготівковою іноземною валютою, продаж - купівля (млн. дол. США в еквіваленті):	0,002	0,011	0,005	0,000
Баланс товарів і послуг, млн. дол. США	-0,121	0,026	0,023	0,014
Експорт товарів і послуг, млн. дол. США	0,422	0,510	0,351	0,178
Інфляційні очікування домогосподарств на наступні 12 місяців	-0,589	-0,475	-0,325	0,347

Джерело: розраховано автором.

Крім того, виявлено помірний обернений зв'язок між процентними ставками за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам та офіційним курсом гривні щодо долара США ($r = -0,535$) (табл. 2.7). Інакше кажучи, з підвищенням міжбанківської кредитної процентної ставки, знижується вартість долара США виражена у гривнях, тобто відбувається підвищення стабільності гривні. Коефіцієнти рангової кореляції Спірмена та Кендала ($\rho = -0,538$ та $\tau = -0,388$) також вказують на не надто щільну обернену залежність між змінними.

Усі три коефіцієнти кореляції показують пряму залежність між міжнародними резервами НБУ та вартістю долара США виражену у гривнях. Такий зв'язок спричинений зростанням міжнародних резервів НБУ впродовж 2015-2021 рр. за рахунок продажу валюти експортерами товарів та послуг, а також програмою співробітництва з Міжнародним Валютним Фондом. Натомість, протягом аналізованого періоду відбува-

лась повільна девальвація гривні. Вважаємо такий зв'язок випадковим та, переважно, складеним за рахунок інших суттєвих факторів. Немає підстав вважати зростання ціни долара США виражену у гривнях передумовою зростання міжнародних резервів, чи навпаки.

Подібно, усі розглянуті коефіцієнти кореляції вказують на обернену залежність між офіційним курсом гривні щодо долара США та рівнем інфляції ($r = -0,7059$, $\rho = -0,4093$, $\tau = -0,2916$) (табл. 2.8). Тобто, з підвищенням рівня інфляції відбувається ревальвація гривні, хоча зростання рівня інфляції мало б робити вітчизняні товари відново дорожчими та знижувати попит на них, що призводило б до падіння експорту та девальвації гривні. Значення коефіцієнта кореляції свідчить про вагомий вплив інших факторів на динаміку обох змінних. Зокрема, в умовах криз 1998-1999 рр, 2008-2009 рр. та 2014-2015 рр. стрімка девальвація гривні поєднувалась з високими темпами інфляції.

Разом з тим, логічно припустити про лагову залежність офіційного обмінного курсу гривні від розглянутих змінних. Для аналізу зв'язку між змінними враховуючи лаги, обчислимо відповідні коефіцієнти кореляції.

Як бачимо з таблиці 2.8, обчислені коефіцієнти кореляції Пірсона вказують на посилення оберненого зв'язку між офіційним обмінним курсом гривні щодо долара США та лаговими значеннями облікової ставки. Інакше кажучи, підвищення облікової ставки у поточному місяці матиме довгостроковий вплив на вартість долара виражену в гривнях. Максимально щільним зв'язок між обліковою ставкою та офіційним курсом гривні є у другому лазі, з послабленням зв'язку у наступних.

Також, наведені обчислення свідчать про довгостроковий обернений вплив підвищення процентних ставок за кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам на офіційний курс гривні щодо долара. Фактично, підвищення міжбанківської кредитної процентної ставки стимулюватиме ревальвацію гривні впродовж наступних 4 місяців, а, особливо, через 2 місяці після їх підвищення.

Як свідчать результати наведені в таблиці 2.9, обчислені коефіцієнти кореляції Пірсона вказують на посилення оберненого зв'язку між офіційним обмінним курсом гривні щодо долара США та лаговими значеннями ІСЦ. Від'ємні значення коефіцієнтів кореляції Пірсона означають, що при зростанні рівня інфляції вартість долара виражена в гривнях знижується, тобто при зростанні рівня інфляції відбувається ревальвація гривні. Такий зв'язок вказує на наявність інших вагомих факторів впливу на динаміку змінних.

Абсолютні значення коефіцієнтів кореляції Пірсона між офіційним курсом гривні щодо долара США та інтервенціями НБУ є несуттєвими. Коефіцієнт кореляції Пірсона між офіційним курсом гривні та балансом

операцій з готівковою та безготівковою іноземною валютою свідчить про пряму залежність між курсом гривні та обсягом операцій з валютою. Зокрема, зростання продажу іноземної валюти згідно з обчисленими коефіцієнтами призведе до зниження вартості долара вираженої у гривнях, хоча зростання пропозиції валюти повинно знижувати її ціну.

Таблиця 2.9

Значення коефіцієнтів кореляції *Пірсона* (r) між офіційним курсом гривні щодо долара США та його лаговими можливими факторами

Показник	Коефіцієнт кореляції <i>Пірсона</i>				
	USD/ UAH	1 лаг	2 лаг	3 лаг	4 лаг
Облікова ставка (середньозважена), %	-0,622	-0,766	-0,768	-0,746	-0,716
Дохідність ОВДП (середньозважена), %	0,054	-0,009	-0,081	-0,134	-0,196
Процентні ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам, %	-0,535	-0,649	-0,692	-0,711	-0,705
Міжнародні резерви (за станом на кінець періоду, млрд. дол. США)	0,602	0,616	0,649	0,677	0,688
ІСЦ до відп. місяця попереднього року	-0,705	-0,771	-0,744	-0,708	-0,674
Інтервенції НБУ (продаж - купівля, млн. дол. США)	0,061	0,173	0,145	0,066	0,003
Баланс обсягу операцій з готівковою і безготівковою іноземною валютою, продаж - купівля (млн. дол. США в еквіваленті):	0,002	-0,036	-0,045	-0,028	-0,010
Баланс товарів і послуг, млн. дол США	-0,121	-0,140	-0,103	-0,071	-0,062
Експорт товарів і послуг, млн. дол США	0,422	0,435	0,443	0,464	0,486
Інфляційні очікування домогосподарств на наступні 12 місяців	-0,589	-0,600	-0,578	-0,574	-0,573

Джерело: розраховано автором.

Зростання експорту товарів і послуг призводить до зростання ціни долара вираженої у гривнях. Загалом, простежується достатньо щільна пряма залежність між ціною долара США у гривнях та експортом товарів і послуг ($r = 0,422$). Таким чином, девальвація гривні стимулює експорт товарів і послуг.

Результати наведені в таблиці 2.10 свідчать про зростаючу залежність між офіційним курсом гривні щодо долара та лаговими значеннями облікової ставки. Фактично, зміна облікової ставки чинить довгостроковий вплив на зміну курсу гривні щодо долара. Зокрема, підвищення облікової ставки знижує вартість долара виражену у гривнях. Аналогічні результати спостерігаються і для міжбанківської кредитної процентної ставки.

Коефіцієнт кореляції *Спірмена* між офіційним курсом гривні щодо долара США та міжбанківською кредитною ставкою становить $\rho = -0,538$, а між офіційним курсом гривні та міжбанківською кредитною ставкою у 4-му лазі $\rho = -0,644$. Фактично, на поточний курс гривні щодо долара США сильніше впливає процентна ставка на міжбанківському ринку 4 місяці тому, ніж поточна.

Таблиця 2.10

Значення коефіцієнтів кореляції *Спірмена* (ρ) між офіційним курсом гривні щодо долара США та його лаговими можливими факторами

Показник	Коефіцієнт кореляції <i>Спірмена</i> , ρ				
	USD/ UAH	1 лаг	2 лаг	3 лаг	4 лаг
Облікова ставка (середньозважена), %	-0,547	-0,597	-0,631	-0,651	-0,658
Дохідність ОВДП (середньозважена), %	-0,015	-0,155	-0,202	-0,218	-0,257
Процентні ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям, %	-0,538	-0,577	-0,608	-0,632	-0,644
Міжнародні резерви (за станом на кінець періоду, млрд дол США)	0,580	0,593	0,607	0,62	0,628
ІСЦ до відп. місяця попереднього року	-0,409	-0,428	-0,442	-0,443	-0,447
Інтервенції НБУ (продаж - купівля, млн. дол. США)	0,126	0,232	0,197	0,158	0,065
Баланс обсягу операцій з готівковою і безготівковою іноземною валютою, продаж - купівля (млн. дол. США в еквіваленті):	0,011	0,016	0,018	0,018	0,01
Баланс товарів і послуг, млн. дол. США	0,026	-0,036	-0,014	0,024	0,002
Експорт товарів і послуг, млн. дол. США	0,510	0,522	0,507	0,485	0,469
Інфляційні очікування домогосподарств на наступні 12 місяців	-0,475	-0,454	-0,444	-0,452	-0,473

Джерело: розраховано автором.

Обчислені значення коефіцієнтів кореляції *Кендала* (таблиця 2.11) показують те, що й попередні коефіцієнти. По-перше, посилюється зв'язок між офіційним курсом гривні щодо долара та лаговими значеннями облікової ставки. По-друге, аналогічно, посилюється зв'язок між курсом гривні щодо долара США та міжбанківською кредитною ставкою. По-третє, посилюється зв'язок між лаговими значеннями ІСЦ та офіційним курсом гривні. По-четверте, зв'язок курсу гривні щодо долара США з інтервенціями НБУ незначним, проте посилюється 1 та 2 лагах. По-п'яте, спостерігається зв'язок між зростанням експорту та девальвацією гривні щодо долара США. По-шосте, зв'язок офіційного обмінного курсу гривні щодо долара США та балансом обсягу операцій з готівковою і безготівковою іноземною валютою є незначним.

Підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що до початку повномасштабних військових дій в Україні та запровадження фактично фіксованого обмінного курсу гривні, інтервенції НБУ суттєво не впливали на курс гривні щодо долара США, хоча їх вплив зростав у першому та другому лазі. Натомість, помічено обернений зв'язок між обліковою та міжбанківською кредитною ставками та курсом гривні щодо долара. Фактично, вплив грошово-кредитної політики на офіційний курс гривні щодо долара США проявляється через вплив процентних ставок на обмінний курс гривні.

Таблиця 2.11

Значення коефіцієнтів кореляції *Кендала* (ρ) між офіційним курсом гривні щодо долара США та його лаговими можливими факторами

Показник	Коефіцієнт кореляції <i>Кендала</i>				
	USD/ UAH	1 лаг	2 лаг	3 лаг	4 лаг
Облікова ставка (середньозважена), %	-0,409	-0,453	-0,479	-0,487	-0,481
Дохідність ОВДП (середньозважена), %	0,006	-0,087	-0,122	-0,135	-0,164
Процентні ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям, %	-0,388	-0,426	-0,45	-0,463	-0,463
Міжнародні резерви (за станом на кінець періоду, млрд. дол. США)	0,418	0,435	0,448	0,464	0,468
ІСЦ до відп. місяця попереднього року	-0,291	-0,314	-0,319	-0,319	-0,325
Інтервенції НБУ (продаж-купівля, млн. дол. США)	0,085	0,155	0,143	0,112	0,045
Баланс обсягу операцій з готівковою і безготівковою іноземною валютою, продаж - купівля (млн. дол. США в еквіваленті):	0,005	0,014	0,019	0,015	0,008
Баланс товарів і послуг, млн. дол. США	0,023	-0,025	-0,	0,021	-0,000
Експорт товарів і послуг, млн. дол. США	0,351	0,363	0,355	0,335	0,321
Інфляційні очікування домогосподарств на наступні 12 місяців	-0,325	-0,321	-0,311	-0,317	-0,337

Джерело: розраховано автором.

З лютого 2022 року канал валютного курсу втратив своє основне значення в трансмісійному механізмі грошово-кредитної політики в Україні.

Процентний канал трансмісійного механізму характеризується щільною залежністю між обліковою ставкою НБУ та процентною ставкою за кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам з січня 2016 року по квітень 2023 року, незважаючи на тривалий час стабільної облікової ставки на рівні 25%. Коефіцієнт детермінації у 0,667 означає, що близько 66,7% змін у міжбанківській кредитній процентній ставці спричинені змінами у обліковій ставці. Водночас, щільність зв'язку між

змінними суттєво послабилась, оскільки з січня 2016 року до кінця 2021 року коефіцієнт детермінації між змінними становив 96,8%. Також помічено, достатньо сильний вплив облікової ставки на ІСЦ ($r = 0,77$), а також процентної ставки за новими кредитами іншим депозитним корпораціям-резидентам ($r = 0,62$). Також спостерігається дуже сильний зв'язок між інфляційними очікуваннями домогосподарств та динамікою ІСЦ ($r = 0,80$), що доводить важливість очікувань у динаміці номінальних економічних змінних.

Література

1. Loaysa, N. and K, Schmidt-Hebbel. Monetary policy: rules and transmission mechanisms. Central Bank of Chile. 2002.
2. Taylor, John. 1995. The Monetary Transmission Mechanism: An Empirical Framework // Journal of Economic Perspectives. 1995. Vol. 9. No. P. 11-26.
3. The transmission channels of monetary, macro- and microprudential policies and their inter-relations. Occasional Paper Series. 2017. 60 p.
4. Моїсєєв С. Р. Трансмисійний механізм грошово-кредитної політики. *Фінанси і кредит*. 2002. № 18. С. 38–51.
5. Bachmann R., Berg T., Sims E. Inflation Expectations and Readiness to Spend: Cross-Sectional Evidence. *American Economic Journal. Economic Policy*. 2015. № 7 (1) . P. 1–35.
6. Havranek T., Rusnak M. Transmission Lags of Monetary Policy: A Meta-Analysis. *International Journal of Central Banking*. December 2013. № 4. P 39-75.
7. Основні засади грошово-кредитної політики на 2020 рік та середньострокову перспективу (схвалено рішенням Ради Національного банку України від 10 вересня 2019 року). URL: <http://surl.li/kivwo> (дата звернення: 20.06.2023).
8. Андрущак Є.М., Хар В.С. Трансмисійний механізм грошово-кредитної політики в Україні // Науковий вісник НЛТУ України. 2011. Вип. 21.6. С.106-113.
9. Валютно-курсова політика України: монографія / М.І. Крупка, М.І. Кульчицький, Н.В. Жмурко, Д.В. Ванькович. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 366 с.
10. Колодійчук В.А. Фінансування аграрної сфери економіки в контексті продовольчої безпеки України / В.А.Колодійчук, Т.Ю.Вітчук, І.А.Колодійчук // Вісник Львівського національного аграрного університету: економіка АПК. – Львів, 2011. – №18(1). – С. 300-305.
11. Левченко Р. Формування та реалізація монетарної політики Національного банку України в контексті переходу до інфляційного таргетування. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2015. Вип. 1 (12). С. 256-265.
12. Колодійчук В.А. Механізм цільової фінансової підтримки виробників молока гірських районів Львівської області / В.А.Колодійчук, І.А.Колодійчук // Аграрна економіка / Науковий журнал ЛНАУ. – Львів, 2013. – Т.6. – №1-2. – С. 28-32.
13. Дідур С.В., Глухова В.І., Єлісєєва О.Є. Аналіз тенденцій коливання валютного курсу в умовах кризи в Україні. *Економіка і суспільство*. 2016. № 5. С. 338-343.
14. Колодійчук В. А. Статистичне дослідження залежностей показників ефективності логістичної системи у ПАТ «Державна продовольчо-зернова корпорація України» / В. А. Колодійчук // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – № 5. – С. 1092–1096.
15. Жмурко Н.В., Митко О.І. Аналіз тенденцій коливання валютного курсу в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. №21. С. 586-590.
16. Макроекономічний та монетарний огляд. URL: <http://surl.li/kivxe> (дата звернення: 20.06.2023).

Розділ 3.

ОЦІНКА СТАНУ ГАЛУЗЕВОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-5>

3.1. Чемерис В.А., Максим В.Л.

Стан, основні тенденції та пріоритетні напрями розвитку аграрного сектору економіки України в умовах воєнного часу

Аграрний сектор традиційно є одним із найбільш значущих та стратегічно важливих для економіки України. За своєю сутністю він об'єднує дві основні галузі сільського господарства – рослинництво та тваринництво – з поділом на конкретні напрями господарської діяльності. Основними виробничими ланками аграрного сектору економіки є сільськогосподарські підприємства, у тому числі фермерські господарства, а також окремо слід виділити господарства населення, які історично вносять значну частку в обсяги виробництва сільськогосподарської продукції за основними напрямками рослинництва та тваринництва України. Наявний ресурсний потенціал та природо-кліматичні умови, в яких перебуває Україна, вдало підходять для розвитку високоінтенсивного сільськогосподарства із значними невикористаними резервами та потенціалом підвищення продуктивності використання задіяних матеріально-технічних та земельних ресурсів.

У науковій літературі дослідження теоретичних та практичних основ розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності аграрних підприємств, стану та перспектив зростання ринку агропродовольчої продукції, механізму забезпечення сталого інноваційного розвитку та інвестиційного забезпечення представлені у працях багатьох науковців, серед яких: Ю. Алескерова, Т. Артюх, О. Безсмертна, Л. Вдовенко, Я. Гадзало, Л. Галат, Я. Гадзала, Т. Добрунік, А. Дунська, О. Захарчук, Л. Ільків, І. Кирчата, О. Шершенюк, О. Крупа, Л. Матросова, В. Петриченко, І. Сало, О. Світовий, Д. Семенда, М. Талавирия, С. Черемісіна, В. Россоха, В. Чорнодон та багато інших.

Проте постійних моніторинг стану та основних тенденцій розвитку аграрної економіки в Україні залишається необхідним та актуальним на-

прямом дослідженні для обґрунтування перспективних напрямів та шляхів реалізації економічного потенціалу галузі в умовах воєнного часу.

Україна має значний земельно-ресурсний потенціал. Земельний фонд України становить 60,3 млн гектарів, або близько 6% території Європи. Сільськогосподарські угіддя становлять близько 19% загальноєвропейських, у тому числі рілля – близько 27%. Показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одну особу є найвищим серед європейських країн і становить 0,9 гектара, у тому числі 0,7 гектара ріллі. Загалом площа сільськогосподарських земель в Україні становить 42,7 млн гектарів, або 70% площі усієї території країни, а площа ріллі – 32,5 млн гектарів, або 78,4% усіх сільськогосподарських угідь. Також Україна володіє значними площами чорноземів, які належать до найбільш родючих у світі ґрунтів. За оцінками експертів, їх площа становить від 15,6 млн до 17,4 млн гектарів, або близько 8% світових запасів [1].

Важливою проблемою розвитку українського сільського господарства є сировинна спрямованість експорту продукції. Ціни на сировину є традиційно нижчими за вартість готових продуктів першого чи другого ступеня переробки. Тому для нарощування експортного потенціалу необхідно переробляти сировину на продукти з вищим рівнем доданої вартості, як м'ясо, молоко, яйця та продукти їх подальшої переробки. Це дозволить підвищити рівень дохідності на кожен одиницю залучених ресурсів у сільському господарстві та сприятиме зростанню експортної виручки, яка необхідна для підтримання розвитку української економіки [2].

Україна займає перше місце за площею орних земель у Європі та володіє найбільшим на континенті виробничим потенціалом розвитку сільського господарства, який нереалізований та значною мірою недооцінений. Найбільшою галуззю в аграрному секторі економіки є рослинництво зернофуражного напрямку спеціалізації, яке орієнтоване в основному на експорт, що забезпечує продовольчу безпеку інших держав світу. Лише десята частина від усього вирощеного зерна скеровується на потреби вітчизняного тваринництва, яке не забезпечує повною мірою продовольчу безпеку за такими категоріями товарів як м'ясо та м'ясопродукти, що стимулює притік імпорту продукції. Проблема також поглиблюється низьким рівнем споживання основних продуктів тваринництва, який не відповідає науково обґрунтованим нормам [3].

В умовах інтеграції України до світового економічного простору аграрний сектор є однією з пріоритетних та стратегічно важливих галузей національної економіки. Стратегічне значення аграрного сектору економіки України зумовлене його місцем у системі виробничих зв'язків, потужним експортним потенціалом, домінуючим внеском у формування державної та світової продовольчої безпеки. Виступаючи ключовим

драйвером національної економіки, агробізнес України виявився найбільш уразливим до негативної дії чинників нестабільності на фоні повномасштабної агресії росії проти України. Окупація територій та земель, руйнування налагоджених роками виробничо-технологічних процесів, логістичних ланцюгів, заблоковані морські порти, знищення виробничо-ресурсного потенціалу стали справжнім випробуванням для аграріїв. Стабілізація і подальший розвиток аграрного сектору національної економіки неможливі без виваженої державної політики, розробки довгострокових та короткострокових заходів щодо забезпечення активізації агробізнесу, зростання його конкурентних переваг як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках [4].

Україна здійснює відповідні заходи з досягнення важливого державного пріоритету – стати повноправним і активним учасником глобальних економічних процесів. Безперечним підтвердженням цього слугує виконання Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом, де питанням співробітництва в аграрному секторі економіки і розвитку сільських територій відведено важливе місце. При оцінці сучасних викликів стає все очевиднішим, що для України євроінтеграція окреслюється визначальним фактором забезпечення успішності в економічній, соціальній, екологічній та інших сферах співробітництва і у світовому середовищі [5].

Аналізуючи динаміку виробництва продукції сільського господарства, варто зазначити про чотири основні етапи розвитку, які характеризувалися циклічними спадами та відновленням виробництва за окремими напрямками аграрного бізнесу. Розпочати необхідно з початку 90-років – період відновлення та становлення незалежності України, формування державних інститутів та перехід з планово-адміністративного устрою економіки на ринковий, який характеризувався тривалим перехідним періодом до початку 2000-х років. За визначений період відбувся найбільший спад виробництва у тваринництві та рослинництві України через невдалу, на нашу думку, стратегію реструктуризації та приватизації основних матеріально-технічних ресурсів галузі, під час якої припинили своє існування, або суттєво скоротили обсяги виробництва тисячі середніх та великих виробників продукції. Порушені інтеграційні зв'язки між сферами агропромислового комплексу, зокрема виробничої, переробної та збутової, в сукупності із складною грошовою реформою, яка характеризувалася гіперінфляцією, слабкістю фінансово-кредитної системи, низьким рівнем інвестиційного забезпечення, зниженням купівельної спроможності населення, спричинило різке скорочення обсягів виробництва та споживання, у першу чергу, продукції тваринництва, що вплинуло на зниження потреби у кормових ресурсах.

Значна частина аграрних підприємств опинилася у складних економічних умовах господарювання в період формування ринкових відносин, до яких більшість виробників не були підготовленими та не змогли швидко пристосуватися через повільний розвиток фінансово-кредитної системи, інвестиційного забезпечення та відсутності державної підтримки, які були об'єднані та підкріплені ефективною агропродовольчою політикою.

Перехід до ринкових умов господарювання виніс на перше місце у меті функціонування аграрного, як і будь-якого виду бізнесу, саме чинник економічної ефективності, який формувався під дією виробничо-технологічних та ринкових умов функціонування, що також вплинуло на скорочення кількості підприємств та зниження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції через збитковість виробництва. У процесі реструктуризації основний ресурс в сільському господарстві – земля – перейшла у розпорядження господарств населення (пайовикам), які використовують її з зазвичай низьким рівнем продуктивності через недостатнє технічне та матеріальне забезпечення, що вплинуло загалом на зниження продуктивності в аграрному секторі економіки України.

Наступний етап, який розпочався на початку 2000-х років та завершився 2010 р., характеризується продовженням спадної динаміки виробництва аграрної продукції під дією низки негативних соціально-економічних чинників. Зокрема слід виділити низький рівень фінансово-кредитної та інвестиційної забезпеченості агробізнесу, недостатній рівень державної підтримки, посилення диспаритету цін, формування перших олігополій, зокрема у переробній та збутовій сферах АПК, що призвело до невдалого перерозподілу внутрішньогалузевого прибутку в основних підкомплексах аграрного сектору національної економіки.

Так, основна частина внутрішньогалузевого прибутку у сільському господарстві через недосконалу систему ціноутворення почала формуватися не у першій виробничій ланці, яка є основною, а в супутніх ланках, до яких належить переробка сировини й торгівля. Відповідно, відбувається суттєве скорочення поголів'я ВРХ, свиней та овець у господарствах населення, на які традиційно припадала основна частка виробленої продукції тваринництва та окремих напрямках рослинництва, що негативно вплинуло на економічний потенціал аграрного сектору економіки України. Разом з тим починають нарощувати вплив на ринку монополістичні об'єднання фінансового та виробничого капіталу в аграрному секторі економіки, яким вдалося сконцентрувати під своїм контролем сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь та сформувати продуктивні вертикально інтегровані структури виробництва з орієнтацією на внутрішній та зовнішні ринки збуту продукції. Також даний період характеризується підготовкою та вступом України до Світової ор-

ганізації торгівлі (СОТ), яке відбулося 16 травня 2008 р., що дозволило відкрити нові перспективи для розвитку економіки, у тому числі вітчизняного агропродовольчого комплексу на основі безмитного доступу до важливих ринків продажу аграрної продукції, що у подальшому стимулюватиме зростання виробництва та експортного потенціалу в окремих важливих напрямках сільського господарства.

Однак, безумовно, це також стало викликом для українських виробників агропродовольчої продукції, які стикнулися із зростанням конкуренції, особливо на ринках продукції тваринництва, фруктів, ягід та овочів. На даний період припадає фінансова криза 2008 р., яка обвалила міжнародні фінансові ринки, спровокувала негативні наслідки для фінансово-кредитної системи України та курсу національної валюти, що, звичайно, вплинуло на зростання інфляції та посилення диспаритету цін в агропродовольчому комплексі, що призвело до зниження економічної ефективності та фінансової стійкості багатьох сільськогосподарських підприємств.

Наступний період з 2010-2014 рр. характеризується поступовим зростанням обсягів виробництва аграрної продукції в основному у сільськогосподарських підприємствах, у який спостерігається збільшення чисельності поголів'я продуктивних тварин, підвищення рівня продуктивності використання залучених ресурсів у тваринництві та рослинництві, що дозволило поступово нарощувати економічний та експортний потенціал галузі. Україна збільшує свої позиції на міжнародному ринку як один із основних експортерів зерна у світі. Посилюються також експортні орієнтири вітчизняного птахівництва на ринку ЄС та держав Азії. Загалом вступ до СОТ здебільшого мав позитивне значення для активізації розвитку українського аграрного сектору економіки на основі зростання продуктивності та нарощування експортного потенціалу.

Також перехід на нові стандарти виробництва суттєво підвищив конкурентоспроможність українських виробників агропродовольчої продукції та відкрив перед ними нові можливості щодо освоєння перспективних міжнародних ринків. Загалом зростання виробництва відбувалося традиційно на основі виробничого та ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств, у той час коли обсяги виробництва у господарствах населення стабільно продовжують знижуватися із зменшенням їх вагомості у структурі виробництва.

Початок гібридної російської агресії у 2014 р., яка згодом переросте у повномасштабну війну проти України призведе до втрати територій, зокрема Криму та частини Донбасу, а відповідно і втрати основних матеріально-технічних ресурсів аграрного сектору, зокрема сільськогосподарських угідь, продуктивних тварин та засобів виробництва, що обумовить різкий спад обсягів виробництва аграрної продукції та чисельності

поголів'я тварин. Однак, незважаючи та втрату основних ресурсів сільськогосподарства, які перебували на окупованих територіях, за рахунок поступового зростання продуктивності вдалося спочатку відновити виробничий та економічний потенціал, зокрема експортоорієнтований, а згодом і додатково його наростити.

Позитивним чинником зростання продуктивності використання сільськогосподарських угідь стало поширення інтенсивних технологій та інновацій. А також сприятливі природно-кліматичні умови дозволили зібрати найбільший урожай зернових та зернобобових культур у 2021 р. У зазначений період спостерігається стабільне зростання продуктивності вирощування сільськогосподарських тварин, що дозволило знизити темпи падіння обсягів виробництва продукції тваринництва через скорочення поголів'я, зокрема у скотарстві та свинарстві.

Проте, через початок повномасштабної військової агресії росії проти України 24 лютого 2022 р. сільське господарство зазнало значних втрат у ресурсному потенціалі, зокрема станом на початок 2023 р. окуповано понад 20% загальної території держави, у тому числі майже повністю захоплена Луганська область, більше двох третин Запорізької області та більше половини Херсонської й Донецької областей, також залишається окупованою АР Крим.

Під час важких бойових дій значних руйнувань зазнали підприємства агропродовольчого комплексу, втрачені та не підлягають відновленню господарські та виробничі приміщення, технічне обладнання, продуктивні тварини, багаторічні насадження, фінансові ресурси та найцінніше – кваліфіковані спеціалісти та робітники, які в основному формують трудові ресурси комплексу. Відбувся колосальний відтік населення за кордон та в безпечніші регіони країни, що вплинуло на баланс попиту та пропозиції на місцевих та регіональних ринках агропродовольчої продукції. Порушені логістичні та інтеграційні зв'язки між виробниками, переробними підприємствами та торговими посередниками, що зумовило зниження фінансового, сировинного та матеріально-технічного забезпечення функціонування підприємств комплексу. Як наслідок спостерігається порушення стабільності завантаження виробничих ліній переробних підприємств.

В умовах постійної військової загрози у прикордонних територіях та зонах можливого поширення бойових дій частина підприємств комплексу за наявності відповідних технічних та фінансових можливостей вимушена була перемістити виробничі потужності в інші відносно безпечніші області Західної та Центральної частини України. Складна ситуація залишається з виробництвом аграрної продукції у господарствах населення на окупованих територіях та в прифронтових зонах, де прак-

тично неможливо до повної деокупації визначити втрати у поголів'ї продуктивних тварин та засобів виробництва. Стан сільського господарства у найбільш постраждалих прифронтових регіонах України є катастрофічним за рівнем скорочення поголів'я тварин, площ угідь, які перебувають в обробітку, загальних обсягів виробництва продукції та безповоротних втрат трудових ресурсів.

За попередньою оцінкою Державної служби з надзвичайних ситуацій [6], станом на квітень 2023 р. в Україні заміновано понад 500 тис. га сільськогосподарських угідь, що становить понад 1,4% від загальної площі. Однак дані є досить приблизними, оскільки невідомо, яка частка замінованих угідь залишиться на окупованих територіях після їх звільнення. Також частина сільськогосподарських угідь виведена з обігу в прифронтових та прикордонних зонах із найвищим рівнем небезпеки поширення військових дій, що безперечно впливає на сукупне зниження ресурсного потенціалу аграрного сектору економіки України. У період післявоєнної відбудови сільське господарство України потребуватиме значних капітальних інвестицій у відновлення матеріально-технічних засобів та будівництво нових інтенсивних виробництв.

Позиція аграрного сектору економіки в майбутньому залежить від рівня довготермінових інвестицій, його кредитування та державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників на рівні світової практики. Нині є необхідність в фінансовій підтримці державою дрібнотоварного товаровиробника (в тому числі шляхом вільного доступу до дешевих кредитних ресурсів), здатного забезпечити внутрішні потреби населення країни в продуктах харчування та зайнятість на селі, сприяти розвитку сільських територій, охороні й ефективному використанню земель. В умовах нестачі бюджетних ресурсів та кризи банківської системи України запровадження прозорого ринку землі сільськогосподарського призначення сприятиме розвитку конкуренції та підприємництва в сільськогосподарському виробництві, створенню умов для формування ефективного власника на селі, забезпечення реальних можливостей для розвитку довгострокового кредитування та оновлення матеріально-технічної бази суб'єктів аграрного сектора економіки [7].

Загальна площа посівів сільськогосподарських культур (Таблиця 1.1) поступово зростає та у довоєнний 2021 р. складала близько 24,8 млн. га, що на 7% більше, ніж у 2010 р. та на 20% за показники 1991 р. Однак за окремими напрямками рослинництва посівні площі навпаки знизилися. Так, площі посівів цукрових буряків стабільно знижуються та у 2021 р. склали всього 227 тис. га., що у 2 рази менше ніж 2010 р. та майже у 7 раз менше за показник 1991 р.

Таблиця 3.1

Посівна площа сільськогосподарських культур в Україні,
1991-2021 рр. тис. га

Роки	Площа посівна уточнена сільськогосподарських культур, тис. га					Площа культур плодкових та ягідних
	культури зернові та зернобобові	буряк цукровий фабричний	соняшник	картопля	культури овочеві	
1991	14671	1558	1601	1533	477	842
1992	13903	1498	1641	1702	500	834
1993	14305	1530	1637	1552	474	818
1994	13527	1485	1784	1532	461	804
1995	14152	1475	2020	1532	507	794
1996	13248	1359	2107	1547	479	772
1997	15051	1104	2065	1579	483	752
1998	13718	1017	2531	1513	461	468
1999	13154	1022	2889	1552	499	450
2000	13646	856	2943	1629	541	425
2001	15586	970	2502	1604	492	402
2002	15448	897	2834	1590	482	369
2003	12495	773	4001	1585	483	338
2004	15434	732	3521	1556	478	316
2005	15005	652	3743	1514	467	299
2006	14515	815	3964	1464	471	281
2007	15115	610	3604	1453	454	271
2008	15636	380	4306	1413	460	267
2009	15837	322	4232	1409	453	260
2010	15090	501	4572	1408	465	255
2011	15724	532	4739	1439	501	255
2012	15449	458	5194	1440	498	255
2013	16210	280	5051	1388	488	253
2014	14801	331	5257	1348	467	239
2015	14739	237	5105	1291	446	235
2016	14401	292	6073	1312	447	224
2017	14624	316	6034	1323	445	226
2018	14839	276	6117	1319	439	228
2019	15318	222	5928	1309	452	225
2020	15392	220	6457	1325	464	219
2021	15995	227	6622	1283	460	217

Джерело: [8]

Суттєво знизилися площі під плодовими та ягідними культурами, які у довоєнний період не перевищували 200 тис. га. Відносно стабільними залишаються площі під овочевими культурами, а вирощування картоплі характеризується незначним скороченням посівних площ в межах 10% відносно 2010 р. та більш помітне до 20% порівняно з початком 90-х рр.

Зміна структури посівних площ відбулася на основі зростання вирощування соняшника, зернових та зернобобових культур з орієнтацією на експорт. Так, площі під соняшник упродовж досліджуваного періоду стабільно зростали та у 2021 р. склали понад 6,6 млн. га, що у 4 рази більше ніж у 1991 р. (Рисунок 3.1).

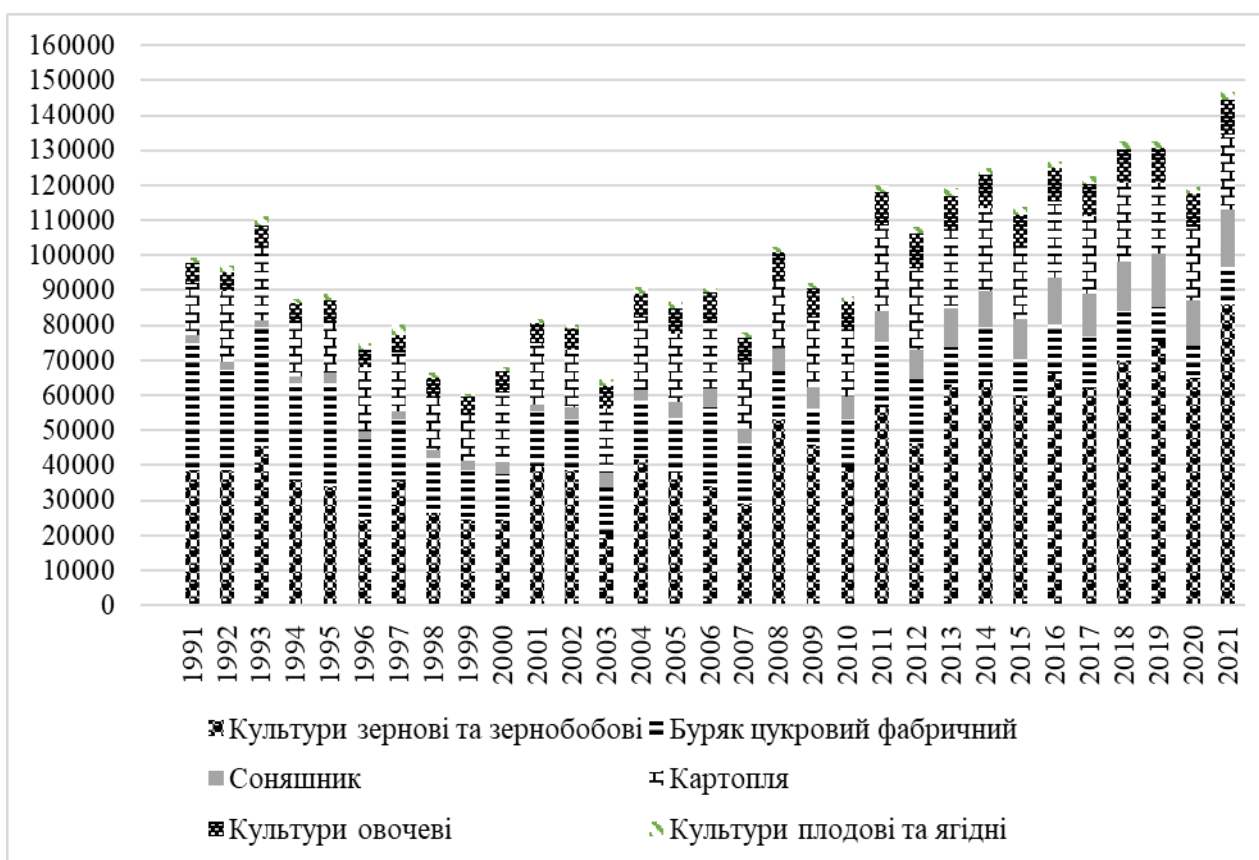

Рис. 3.1. Обсяг виробництва (валовий збір) сільськогосподарських культур в Україні, 1991-2021 рр. тис. т
Джерело: [8]

Кон'юнктура на міжнародному ринку та рівень експортних цін звичайно сприяє поступовій оптимізації посівних площ, однак не вирішує основного завдання, яке полягає в модернізації аграрного сектору економіки України та якісному перетворенні від сировинної орієнтації на випуск продукції з вищим ступенем переробки та рівнем доданої вартості, що є критично необхідним для забезпечення сталого зростання та реалізації економічного потенціалу в АПК.

Важливим технологічним показником ефективності використання сільськогосподарських угідь є рівень урожайності культур, який також є вагомим чинником прибутковості вирощування продукції рослинництва (Таблиця 3.2). Відповідно до наведених даних рівень урожайності з розвитком та освоєнням провідних технологій основних видів сільськогосподарських культур має помітну стабільну тенденцію до зростання. Особливо це помітно при вирощуванні плодкових та ягідних культур, урожайність яких станом на 2021 р. зросла у 5 разів щодо показника 1991 р. Продуктивність вирощування інших культур підвищилася в 1,8-2 рази, що дозволило суттєво збільшити обсяги вирощування основних видів продукції рослинництва в Україні, крім цукрових буряків, через відносно вище скорочення їх посівів порівняно з ростом урожайності.

Урожайність зернових культур виступає основним фактором стабілізації пропозиції на ринку зерна. На її рівень значною мірою впливають як погодні умови, так і рівень ресурсного забезпечення виробників зерна [9]. Підприємства, які здійснюють виробництво зерна за інтенсивними технологіями, мають значно вищий рівень урожайності. Інтенсивні технології вирощування зернових культур також забезпечують зазвичай вищу ефективність виробництва зерна [10].

У тваринництві ситуація більш критична, ніж у рослинництві України та характеризується спадом чисельності поголів'я тварин усіх видів, крім птиці. Так, чисельність ВРХ станом на 1 січня 2022 р. становило всього 2,64 млн голів, що на 8% менше, ніж попереднього року та майже у двічі менше за показник 2010 р., або лише 10% від поголів'я ВРХ, яке було у господарствах на початку 90-х років. Аналогічна ситуація спостерігається з поголів'ям корів, яке стабільно скорочується та станом на початок 2022 р. становило 1,54 млн голів (Рисунок 3.2).

Поголів'я свиней також поступово скорочується, однак темп спаду нижчий, ніж у скотарстві. Негативна динаміка поголів'я спостерігається у вівчарстві та козівництві, де відмічається скорочення тварин у 2022 р. порівняно з попереднім роком на 4% та більш ніж у 8 разів порівняно з показником 1991 р. Однак поголів'я птиці з 2015 р. залишається відносно стабільним та станом на 2022 р. оцінюється у понад 200 млн голів.

Спадна динаміка у поголів'ї ВРХ, свиней, овець та кіз вплинула на суттєве зниження обсягів виробництва продукції тваринництва в Україні. Найбільший спад виробництва відбувся у скотарстві. Зокрема, виробництво молока у 2021 р. знизилося на 6% порівняно з попереднім роком. Також відбулося скорочення виробництва яєць на 12-13% за аналогічний період. Сукупні обсяги виробництва м'яса у забійній вазі залишаються відносно стабільними завдяки зростанню виробництва м'яса птиці, яке більшою мірою компенсувало спад виробництва свинини та

яловичини. Виробництво вовни за підсумками 2020 р. було на рівні 1,5 тис. т.

Таблиця 3.2

Урожайність сільськогосподарських культур в Україні,
1991-2021 рр., ц з 1 га зібраної площі

Роки	Урожайність сільськогосподарських культур, ц з 1 га зібраної площі					
	культури зернові та зернобобові	буряк цукровий фабричний	соняшник	картопля	культури овочеві	культури плодові та ягідні
1991	26,5	234	14,6	95	128	23,0
1992	27,9	194	13,0	119	110	32,2
1993	32,1	222	12,7	137	130	43,2
1994	26,8	192	9,1	105	115	18,0
1995	24,3	205	14,2	96	120	29,8
1996	19,6	183	10,5	119	112	30,6
1997	24,5	176	11,5	106	114	44,5
1998	20,8	174	9,3	102	123	28,6
1999	19,7	156	10,0	82	111	19,2
2000	19,4	177	12,2	122	112	38,4
2001	27,1	183	9,4	108	123	30,5
2002	27,3	189	12,0	104	124	36,5
2003	18,2	201	11,2	116	139	56,0
2004	28,3	238	8,9	133	149	58,1
2005	26,0	248	12,8	128	157	63,7
2006	24,1	285	13,6	133	171	45,0
2007	21,8	294	12,2	131	152	61,7
2008	34,6	356	15,3	139	174	64,4
2009	29,8	315	15,2	139	183	70,7
2010	26,9	279	15,0	132	174	78,2
2011	37,0	363	18,4	168	195	84,9
2012	31,2	411	16,5	161	199	89,9
2013	39,9	399	21,7	160	200	103,5
2014	43,7	477	19,4	176	208	95,2
2015	41,1	436	21,6	161	206	104,5
2016	46,1	482	22,4	166	211	101,9
2017	42,5	475	20,2	168	208	103,1
2018	47,4	509	23,0	171	214	128,4
2019	49,1	461	25,6	155	214	108,1
2020	42,5	416	20,2	157	207	105,6
2021	53,9	479	24,6	166	215	117,3

Джерело: [8]

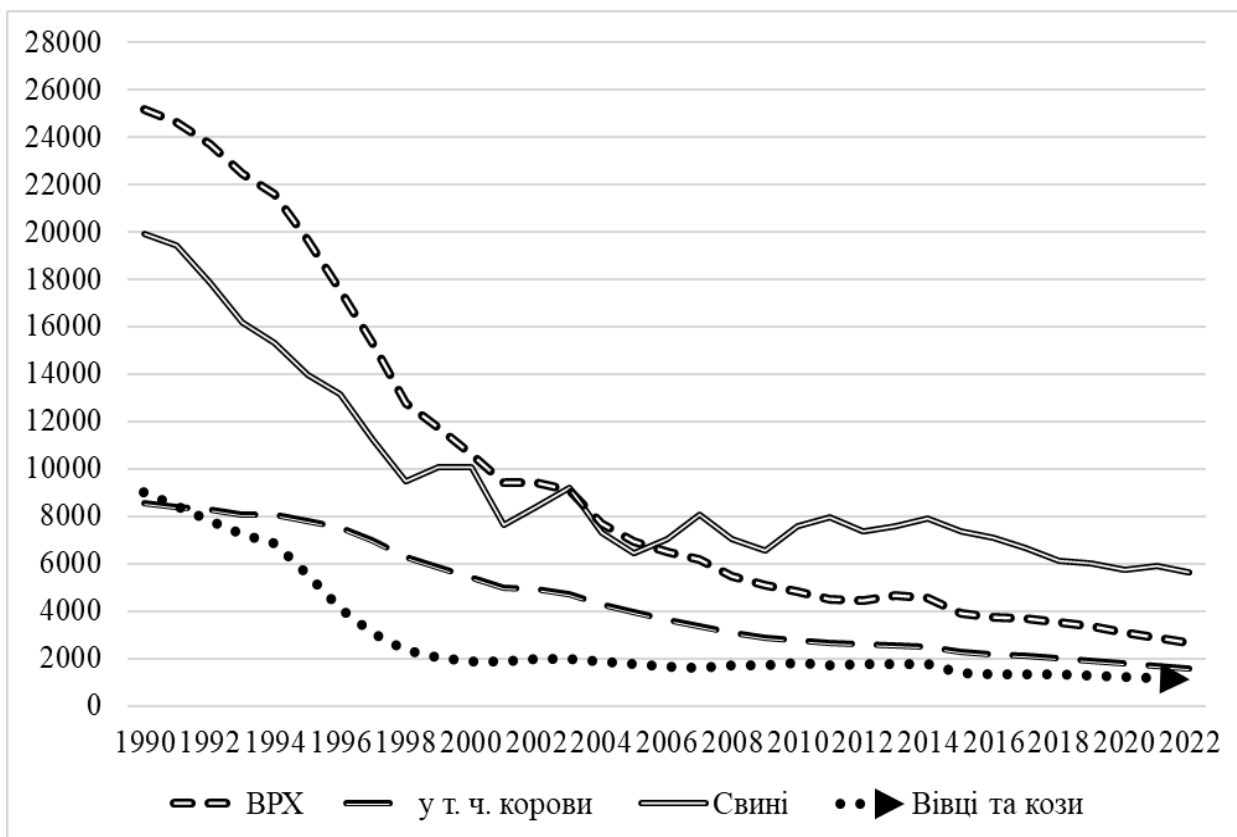

Рис. 3.2. Поголів'я сільськогосподарських тварин на 1 січня в Україні, 1990-2022 рр., тис. голів

Джерело: [8]

Загалом сумарний рівень реалізації виробничого потенціалу у м'ясному тваринництві за підсумками 2021 р. не перевищує 60% порівняно з 1991 р. (Рисунок 3.3) У молочному скотарстві даний показник склав лише 36%. Обсяги виробництва вовни скоротилися майже у 20 разів порівняно з початком 90-х років. Найбільш успішним за виробничим критерієм стало птахівництво яєчного напрямку продуктивності, в якому збереглися до 87% виробничого потенціалу порівняно з 1991 р. (Рисунок 3.4).

У сучасних економічних умовах розвиток як різних напрямків сільського господарства, так і всього агропромислового комплексу є нестабільним і, незважаючи на постійну державну підтримку, як на державному, так і регіональному рівні у формі різних міжбюджетних трансфертів у ряді випадків виражається в негативних показниках [11].

Важливим чинником, який характеризує ефективність галузі, є рівень продуктивності праці, який розрахований у вартісних показниках на 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві у постійних цінах 2016 року (Таблиця 3.3). Відповідно до наведених даних, здебільшого спостерігається стійка позитивна динаміка росту продуктивності праці у тваринництві на рівні 6-22% за рік. Найвищий темп зростання продуктивності праці у тваринництві відбувся у 2016 р., а станом на 2020 р. на 1

зайнятого припадало 872,8 тис. грн вартості виробленої продукції тваринництва. Більш динамічна ситуація склалася у рослинництві через коливання урожайності основних сільськогосподарських культур, яка значною мірою вплинула на рівень продуктивності праці, найвищий рівень якої спостерігався у 2019 р. до 1 млн грн на 1 зайнятого за рік.

Рис. 3.3. Обсяг виробництва основних видів продукції тваринництва в Україні, 1990-2021 рр.

Джерело: [8]

Загалом рівень продуктивності праці у сільському господарстві України за 2010-2020 рр. зріс більш ніж удвічі, зокрема у тваринництві даний показник підвищився у 3 рази. На підвищення продуктивності праці у сільськогосподарських підприємствах України вплинуло зростання урожайності основних сільськогосподарських культур, продуктивності вирощування тварин, зокрема рівня надоїв на корову за лактацію, середньодобових прирості на відгодівлі, зростання концентрації виробництва, відносне зростання цін на сільськогосподарську продукцію.

У тваринництві важливою передумовою зростання ефективності використання трудових ресурсів є підвищення циклічності виробництва продукції на основі скорочення циклу вирощування, що актуально для

підприємств з вирощування свиней, ВРХ та птиці. Важливим є підвищення продуктивності тварин, зокрема середньорічних надоїв на корову, середньодобових приростів на дорощуванні та відгодівлі свиней, овець та ВРХ, рівня несучості курей, виходу приплоду на 100 голів маточного стада та ін. Дані технологічні показники продуктивності тварин впливають на зростання інтенсивності виробництва, що позитивно позначається на підвищенні обсягів реалізації продукції [12].

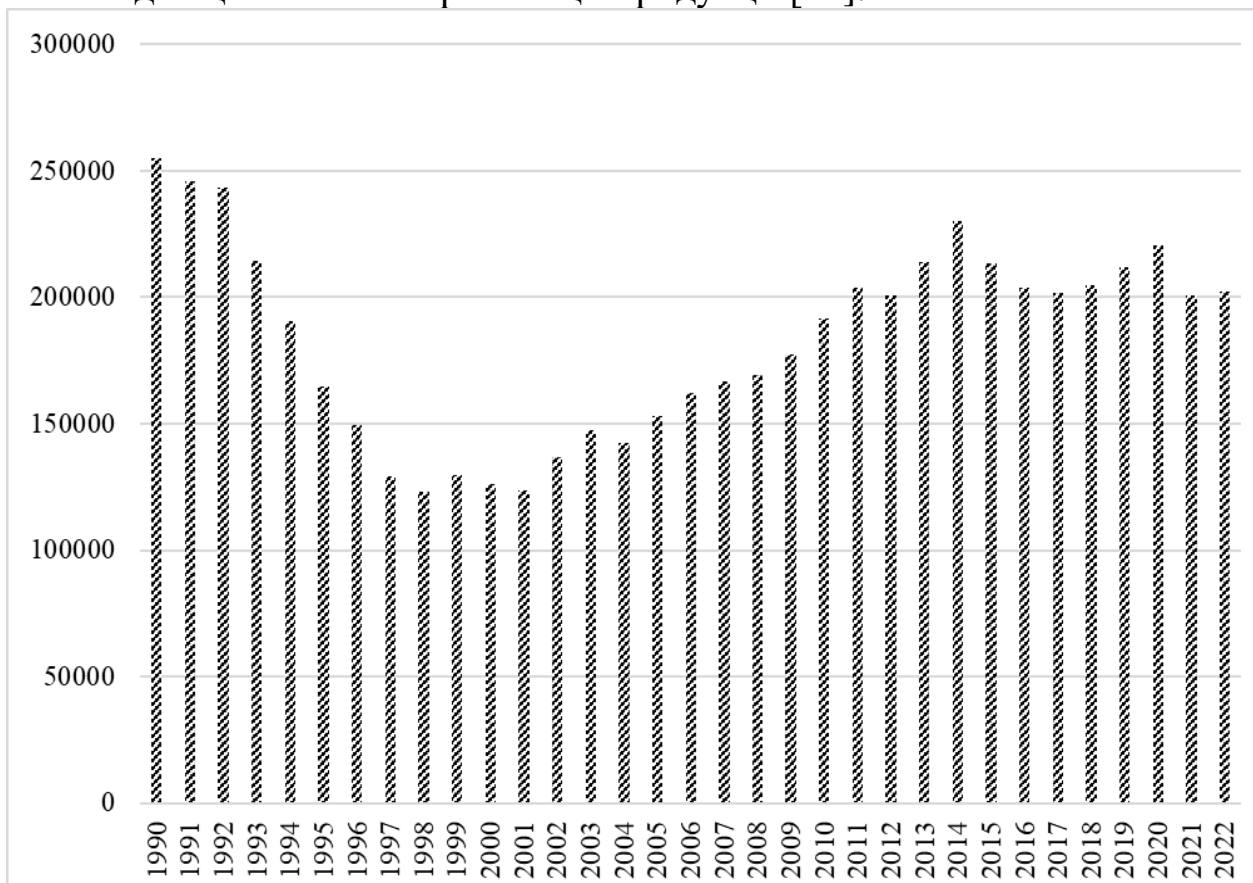

Рис. 3.4. Поголів'я птиці усіх видів на 1 січня в Україні, 1990-2022 рр., тис. голів

Джерело: [8]

Рівень ефективності використання праці у тваринництві суттєво залежить від розвитку інтенсивних форм крупнотоварного виробництва. На великих підприємствах продуктивність праці здебільшого є вищою, ніж у малих фермерських господарствах. Відповідно, у таких напрямках тваринництва як птахівництво, свинарство, де переважають крупні підприємства з високим рівнем механізації та автоматизації виробничих процесів, ефективність використання трудових ресурсів за показниками продуктивності праці буде вищою, ніж у менш капіталомістких видах тваринництва, зокрема вівчарстві чи м'ясному скотарстві. Зростання рівня автоматизації та механізації виробничих процесів дозволяє значно

підвищити продуктивність та оплату праці. Капіталомісткі види тваринництва зазвичай потребують менше ресурсу праці, а з розвитком науково-технічного прогресу в аграрному секторі, поширенням ресурсозберігаючих інноваційних технологій, роботизації механічних процесів на виробництві, потреба в кількості найманих працівників скоротиться до технологічного мінімуму, а пріоритет надаватиметься якісним характеристикам праці [12].

Таблиця 3.3

Продуктивність праці на підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність у 2020 р.

Рік	На 1 зайнятого у сільськогосподарському виробництві у постійних цінах 2016 року, тис. грн.			У % до попереднього року		
	сільськогосподарське виробництво	рослинництво	тваринництво	сільськогосподарське виробництво	рослинництво	тваринництво
2010	380,4	424,7	276,7	101,0	97,0	116,1
2011	472,4	532,3	310,3	124,2	125,3	112,1
2012	458,1	491,6	361,6	97,0	92,4	116,5
2013	583,2	636,5	424,9	127,3	129,5	117,5
2014	635,6	688,7	472,7	109,0	108,2	111,2
2015	624,0	660,0	503,9	98,2	95,8	106,6
2016	765,0	804,0	614,6	122,6	121,8	122,0
2017	755,4	777,4	664,8	98,7	96,7	108,2
2018	867,7	900,1	730,4	114,9	115,8	109,9
2019	928,6	954,4	815,2	107,0	106,0	111,6
2020	857,2	853,7	872,8	92,3	89,4	107,1

Джерело: [8]

Розвиток сільського господарства України характеризується регіональною спеціалізацією як у рослинництві, так і в тваринництві (Таблиця 3.4). Найбільша частка у загальному виробництві аграрної продукції в Україні за 2021 р. припадає на Вінницьку, Дніпропетровську та Черкаську області – понад 20% у сукупності. Львівська область посідає 17 місце за обсягом виробництва продукції сільського господарства з часткою 3,6%, проте у тваринництві позиція області 5-та із часткою 5,5%. Рослинницька спеціалізація більш характерна для Чернігівської, Херсонської, Харківської, Запорізької, Сумської, Полтавської, Миколаївської, Кіровоградської областей. Тваринницька спеціалізація спостерігається у Вінницькій, Київській, Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській та

Черкаській областях. В інших областях розвиток рослинництва та тваринництва більш збалансований.

Таблиця 3.4

Частка регіонів у загальному виробництві продукції
сільського господарства у 2021 році, %

Області	Продукція сільського господарства		У тому числі			
			продукція рослинництва		продукція тваринництва	
	відсотків	місце	відсотків	місце	відсотків	місце
Вінницька	8,3	1	7,2	1	13,2	1
Волинська	2,4	20	2,1	21	3,8	9
Дніпропетровська	6,2	2	6,0	3	7,5	4
Донецька	2,9	18	2,9	18	3,2	13
Житомирська	4,1	12	4,2	15	3,7	11
Закарпатська	1,1	24	0,7	24	2,8	15
Запорізька	4,0	15	4,4	13	2,0	22
Івано-Франківська	2,0	21	1,6	22	4,0	8
Київська	5,7	5	5,2	8	7,8	3
Кіровоградська	5,2	7	5,8	4	2,7	16
Луганська	1,9	22	2,2	20	0,9	24
Львівська	3,6	17	3,2	17	5,5	5
Миколаївська	4,1	13	4,6	12	1,9	23
Одеська	4,7	10	5,2	9	2,1	20
Полтавська	5,9	4	6,2	2	4,8	7
Рівненська	2,5	19	2,4	19	2,9	14
Сумська	4,0	14	4,3	14	2,6	18
Тернопільська	3,9	16	3,9	16	3,7	10
Харківська	5,2	8	5,5	6	3,6	12
Херсонська	4,3	11	4,8	11	2,2	19
Хмельницька	5,6	6	5,7	5	4,8	6
Черкаська	6,0	3	5,2	10	9,6	2
Чернівецька	1,6	23	1,4	23	2,1	21
Чернігівська	4,8	9	5,3	7	2,6	17

Джерело: [8]

В Україні близько двох третин у структурі виробленої продукції сільського господарства припадає на підприємства та відповідно третина на господарства населення (Таблиця 3.5). У рослинництві понад 70% продукції виробляється підприємствами, а в тваринництві близько половини. Найвища частка господарств населення у структурі виробленої аграрної продукції характерна для Закарпатської та Чернівецької областей.

Також слід зазначити, що основна частка продукції тваринництва виробляється господарствами населення Одеської, Миколаївської, Житомирської, Кіровоградської та Херсонської областей. Значна частка ви-

робленої продукції тваринництва припадає на господарства населення у західних областях України. Традиційно тваринництво у господарствах населення поширене у тих регіонах, де є значна частка сільського населення. Загалом обсяги виробництва аграрної продукції у господарствах населення поступово знижуються.

Таблиця 3.5

Структура продукції сільського господарства за категоріями господарств у розрізі регіонів у 2021 р., %

Області	Продукція сільського господарства		У тому числі			
			продукція рослинництва		продукція тваринництва	
	підприємств	господарства населення	підприємства	господарства населення	підприємства	господарства населення
Україна	67,9	32,1	71,2	28,8	53,7	46,3
Вінницька	76,4	23,6	75,5	24,5	78,3	21,7
Волинська	56,5	43,5	57,0	43,0	55,2	44,8
Дніпропетровська	70,4	29,6	67,6	32,4	80,4	19,6
Донецька	64,9	35,1	65,0	35,0	64,7	35,3
Житомирська	60,5	39,5	68,1	31,9	22,6	77,4
Закарпатська	10,6	89,4	18,2	81,8	1,8	98,2
Запорізька	68,0	32,0	71,5	28,5	33,0	67,0
Івано-Франківська	44,5	55,5	51,4	48,6	32,4	67,6
Київська	73,9	26,1	75,3	24,7	69,6	30,4
Кіровоградська	67,6	32,4	72,2	27,8	24,6	75,4
Луганська	68,4	31,6	73,4	26,6	15,0	85,0
Львівська	52,9	47,1	56,0	44,0	45,0	55,0
Миколаївська	65,7	34,3	70,3	29,7	15,6	84,4
Одеська	67,3	32,7	72,2	27,8	15,0	85,0
Полтавська	71,5	28,5	73,2	26,8	61,4	38,6
Рівненська	50,2	49,8	54,9	45,1	32,9	67,1
Сумська	79,4	20,6	84,6	15,4	42,0	58,0
Тернопільська	69,2	30,8	74,9	25,1	42,8	57,2
Харківська	69,9	30,1	72,8	27,2	50,5	49,5
Херсонська	59,2	40,8	62,0	38,0	33,6	66,4
Хмельницька	74,1	25,9	80,2	19,8	42,0	58,0
Черкаська	80,4	19,6	79,0	21,0	83,8	16,2
Чернівецька	29,6	70,4	32,9	67,1	19,6	80,4
Чернігівська	83,9	16,1	87,3	12,7	54,0	46,0

Джерело: [8]

Усе менше господарств утримують ВРХ та свиней, здебільшого концентруючись на птахівництві яєчного напрямку продуктивності. У ро-

сливництві, яким займаються господарства населення, варто виділити вирощування овочів відкритого та закритого ґрунту, в основному для задоволення власних потреб, що характерно для натуральної форми виробництва.

У структурі витрат на виробництво продукції тваринництва (Таблиця 3.6) найбільш ваговою зазвичай є витрати на корми, які за даними 2020 р. у середньому складали до 62%. Проте в окремих напрямках тваринництва, зокрема у свинарстві та м'ясному птахівництві, витрати на

Таблиця 3.6

Структура виробничої собівартості виробленої продукції тваринництва за видами в підприємствах у 2020 р., %

Показники	Витрати – усього	Прямі матеріальні витрати – усього	корми	пальне і мастильні матеріали	решта матеріальних витрат	Прямі витрати на оплату праці	відрахування на соціальні заходи	амортизація	оплата послуг	решта інших прямих витрат
Продукція тваринництва	100,0	76,1	61,7	1,5	12,9	8,8	2,0	5,7	3,2	4,2
Вирощування на м'ясо – усього	100,0	80,6	66,8	1,2	12,6	6,7	1,5	4,4	3,1	3,7
у тому числі велика рогата худоба	100,0	70,1	57,8	3,1	9,2	14,2	3,1	4,5	2,6	5,5
свині	100,0	78,0	65,8	1,1	11,1	7,4	1,7	5,9	3,0	4,0
вівці	100,0	57,8	48,4	2,3	7,1	24,8	5,5	6,1	1,9	3,9
кози	100,0	64,6	45,7	4,8	14,1	12,8	2,8	11	0,5	7,9
птиця свійська	100,0	85,3	70,2	0,6	14,5	4,1	0,9	3,4	3,3	3,0
Вовна	100,0	64,4	57,8	1,1	5,5	22,4	5,1	1,9	1,6	4,6
Молоко від с.г. тварин усіх видів	100,0	66,7	53,3	3,0	10,4	16,0	3,5	5,5	2,6	5,7
Яйця птиці свійської в шкаралупі свіжі (без яєць на інкубацію)	100,0	72,8	57,7	0,5	14,6	5,8	1,2	12	4,9	3,6
Мед натур.	100,0	34,7	22,1	2,2	10,4	44,4	9,6	6,6	1,3	3,4

Джерело: [8]

корми у структурі виробничих витрат досягають 66 та 70% відповідно. Ефективність використання кормів є одним із основних резервів зниження собівартості продукції тваринництва в Україні, який значною мірою не реалізований через використання незбалансованих раціонів годівлі та неякісних кормових компонентів, що призводить до зниження кормовіддачі або оплати корму.

Натомість у птахівництві та свинарстві витрати на оплату праці з відрахуваннями у структурі виробничих витрат займають на 3-5 в.п. менше, що обумовлено вищим рівнем механізації та автоматизації виробничих процесів. Рівень амортизації, який характеризує капіталомісткість продукції, найвищий у козівництві та птахівництві яєчного напрямку продуктивності. Другою за вагомістю статтею витрат у тваринництві є оплата праці з відрахуваннями, яка в середньому становила до 11%. Найбільш трудомісткими напрямками тваринництва в Україні є вівчарство та козівництво, а також бджільництво.

У рослинництві України за 2020 р. у структурі витрат за рівнем питомої ваги найвище значення мають витрати на мінеральні добрива, насіння, пальне і паливно-мастильні матеріали, амортизація та заробітна плата з відрахуваннями (Таблиця 3.7). Загалом структура витрат через специфіку технології виробництва є більш рівномірною без виділення окремої головної статті як у тваринництві.

Однак є певні відмінності у структурі виробничих витрат за видами продукції рослинництва. Так, при вирощуванні картоплі найвагомішою статтею витрат є насіння, частка якого складає близько 30%. Найнижча частка насіння у структурі витрат при вирощуванні ріпаку, овочів закритого ґрунту, ягідних та плодових культур. Відносно значні витрати у структурі виробничих витрат припадають на мінеральні добрива при вирощуванні пшениці, жита, ячменю та ріпаку. У 2022 р із початком повномасштабної війни вартість мінеральних добрив, основна частка яких імпортувалася в Україну, суттєво виросла, що позначилося на зростанні собівартості продукції рослинництва.

Виробництво добрив для України є стратегічно важливим напрямом хімічної промисловості, який потребує значних інвестицій та впливає на розвиток основних експортоорієнтованих напрямів рослинництва. Від вартості мінеральних добрив також залежить собівартість кормової сировини, яка необхідна для тваринництва, тому важливим є нарощування власних виробничих потужностей за напрямом мінеральних добрив, диверсифікації поставок необхідної сировини, а також розвиток органічних та ресурсозберігаючих технологій вирощування продукції рослинництва, або комбінованих із мінімальним використанням мінеральних добрив з метою зменшення імпортової залежності та зниження виробничих

Таблиця 3.7

Структура виробничих витрат на підприємствах на основні види продукції рослинництва в Україні, 2021 р.

Показники	Витрати – усього	Прямі матеріальні витрати – усього	насіння та посадковий матеріал	мінеральні добрива	пальне і мастильні матеріали	решта матеріальних витрат	Прямі витрати на оплату праці	відрахування на соціальні заходи	амортизація	оплата послуг	Інші виробничі витрати
Продукція рослинництва	100	50,9	10,2	17,0	8,3	15,4	6,5	1,4	9,0	8,8	23,4
Культури зернові та зернобобові	100	50,3	10,5	18,2	8,1	13,5	6,3	1,4	9,0	8,8	24,2
у тому числі пшениця	100	52,7	7,6	21,9	8,5	14,7	6,7	1,5	9,2	6,4	23,5
кукурудза на зерно	100	48,2	13,0	15,4	7,5	12,3	5,5	1,2	8,8	11,3	25,0
ячмінь	100	51,7	8,1	19,3	9,5	14,8	7,2	1,6	9,6	6,5	23,4
жито	100	53,5	13,5	19,4	9,0	11,6	7,0	1,5	8,3	7,2	22,5
овес	100	50,6	10,5	15,7	12,3	12,1	9,4	2,1	8,8	5,8	23,3
гречка	100	45,0	12,7	9,9	11,0	11,4	9,6	2,1	9,9	4,8	28,6
просо	100	46,6	5,5	12,8	11,0	17,3	7,7	1,7	9,6	7,1	27,3
культури зернобобові сушені	100	53,2	15,0	11,7	9,3	17,2	7,3	1,6	9,7	4,7	23,5
Боби сої	100	45,1	9,6	10,5	7,4	17,6	6,4	1,4	8,6	14,3	24,2
Насіння льону-довгунцю	100	55,3	15,7	12,5	14,4	12,7	15,3	3,3	9,0	5,6	11,5
Насіння ріпаку й кользи	100	58,3	6,3	24,2	8,2	19,6	5,2	1,1	8,2	7,1	20,1
Насіння соняшнику	100	50,6	10,8	15,3	9,1	15,4	6,4	1,4	9,1	7,8	24,7
Буряк цукровий фабричний	100	57,0	9,4	16,4	9,2	22,0	5,3	1,1	8,8	12,8	15,0
Шишки хмелю	100	к	к	к	к	к	к	к	к	к	к
Картопля	100	65,9	30,7	13,9	4,5	16,8	6,6	1,4	5,8	6,6	13,7
Культури овочеві відкритого ґрунту	100	51,8	15,0	11,3	5,2	20,3	15,0	3,3	9,4	7,4	13,1
Культури овочеві закритого ґрунту	100	52,1	6,2	5,6	1,4	38,9	19,2	4,0	9,2	2,8	12,7
Виноград	100	40,3	0,0	12,6	8,3	19,4	26,2	5,7	11	5,4	11,5
Культури плодові	100	39,7	0,4	10,7	5,6	23,0	19,1	4,2	15	11,2	10,9
Культури ягідні	100	35,6	2,2	15,5	5,5	12,4	30,1	6,5	15	4,8	7,8

Джерело: [8]

витрат за цією статтею при вирощуванні основних сільськогосподарських культур. Аналогічна ситуація склалася на початку 2022 р. у забезпеченні паливом та паливно-мастильними матеріалами, які необхідні для організації вирощування продукції рослинництва через пошкодження основних нафтопереробних заводів України та суттєве зростання імпорту, що з падінням курсу національної валюти призвело до зростання вартості пального. А це, у свою чергу, вплинуло на підвищення собівартості вирощування основних сільськогосподарських культур та логістики, пов'язаної із їх транспортуванням.

Амортизація у структурі виробничих витрат більшості вирощених культур не перевищує 10%, за винятком плодових та ягідних культур, де відрахування є на половину вищі. Витрати на оплату праці з відрахуваннями на вирощування продукції рослинництва загалом у середньому в Україні за даними 2020 р. склали близько 10% у структурі виробничих витрат, за винятком таких трудомістких напрямів рослинництва як вирощування плодових та ягідних культур, через здебільшого ручний збір продукції. Однак із поширенням технологій механізованого збору рівень витрат на оплату праці при вирощуванні зазначених культур з роками буде знижуватися.

Тваринництво в Україні формує близько 20 % усієї вартості аграрної продукції та значною мірою забезпечує продовольчу безпеку держави. Основними видами продукції тваринництва за критерієм вартості виробленої продукції є молоко та молокопродукти, м'ясо птиці, свинина, яйця, яловичина та телятина [3].

В Україні загальний обсяг виробництва м'яса за 2005 -2021 рр. виріс на 52,6%, що дало можливість наростити експорт у 6 разів. Річний фонд споживання змінювався від 1,8 у 2005 р. до 2,2 млн т за підсумками 2021 р. За досліджуваний період споживання м'яса та м'ясопродуктів на 1 особу за рік становило 53 кг та за останні 10 років практично не змінилося, зростання спостерігається на третину порівняно з початком досліджуваного періоду. Також слід відзначити позитивну різницю між експортом та імпортом м'яса, яка у 2021 р. виросла до 250 тис. т. Однак виробництво м'яса та м'ясопродуктів характеризується низьким рівнем збалансованості (Таблиця 3.8).

Найбільш популярним серед українських покупців є м'ясо птиці, яке у структурі споживання складає майже половину. Також м'ясне птахівництво в Україні має експортну орієнтацію на рівні 34% від обсягу виробництва за 2021 р. з високим позитивним балансом між експортом та імпортом. Понад 90% від усього обсягу експортованого м'яса та м'ясопродуктів з України у 2021 р. припадало на птицю. Негативні тенденції складаються у балансі свинини, характеризуються зниженням об-

сягів виробництва та зростанням імпортової залежності. Рівень самозабезпеченості за даним видом м'яса в Україні становить 85-90% (Таблиця 3.9).

Таблиця 3.8

Баланс м'яса та м'ясних продуктів в Україні, 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. до 2017 р., %
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	1597	2059	2323	2318	2355	2492	2478	2438	153
Зміна запасів	-11	-3	-1	-5	-3	4	-15	-8	73
Імпорт	325	378	158	233	283	261	230	260	80
Усього ресурсів	1933	2440	2482	2556	2641	2749	2723	2706	140
Експорт	82	48	245	351	399	487	473	509	621
Витрачено на корм, втрати та ін.	7	8	8	10	10	10	6	6	86
Фонд споживання	1844	2384	2179	2195	2232	2252	2244	2191	119
на 1 особу, кг	39,1	52,0	50,9	51,7	52,8	53,6	53,8	53,0	136

Джерело: [8]

Таблиця 3.9

Баланс м'яса та м'ясних продуктів за основними видами
у 2021 р., тис. т

Показники	М'ясо	У тому числі			
		яловичина і телятина	свинина	м'ясо птиці	інші види м'яса
Виробництво	2438	311	724	1373	30
Зміна запасів	-8	-1	-3	-4	0
Імпорт	260	17	110	127	6
Усього ресурсів	2706	329	837	1504	36
Експорт	509	29	12	466	2
Витрачено на корм, втрати та ін.	6	1	1	3	1
Фонд споживання	2191	299	824	1035	33
на 1 особу, кг	53,0	7,3	19,9	25,0	0,8

Джерело: [8]

Економічний потенціал галузі свинарства України можливо реалізувати у довгостроковій стратегічній перспективі за умови створення сприятливого інвестиційного середовища для залучення прямих капіталовкладень у будівництво нових свинокомплексів та в розвиток існуючих підприємств галузі, а також у поширення інноваційних, економічно-

ефективних технологій у свинарстві, які сприятимуть підвищенню показників продуктивності розведення та вирощування свиней, що впливатиме на зниження собівартості виробництва та ціни реалізації свинини, зокрема експортоорієнтованої, з метою підвищення конкурентоспроможності української продукції на міжнародному ринку [13].

В Україні є значний потенціал розвитку вівчарства та козівництва у сільськогосподарських підприємствах, на які припадає близько 25% усього поголів'я овець та кіз. В умовах зростання вартості кормів та енергоресурсів вівчарство та козівництво стають все більш інвестиційно привабливими напрямками агробізнесу з огляду на відносно низьку вартість годівлі порівняно із птахівництвом та свинарством. Капіталомісткість вівчарства та козівництва - одна із найнижчих у тваринництві, зростання цін на баранину, м'ясо кіз та молоко сприятиме зростанню економічної ефективності даного виду бізнесу. Також варто зазначити, що міжнародний та внутрішній ринок продукції вівчарства та козівництва є досить ненасичений та потребує від виробників зростання пропозиції якісної продукції, що, безумовно, зменшує збутові ризики. Вівчарство та козівництво порівняно з іншими поширеними напрямками тваринництва характеризується найвищою ефективністю перетворення зелених та грубих кормів на приріст живої ваги. Незважаючи на відносно високу конверсію корму для одержання приросту, який становить у межах 7-8 к.од., за рахунок низької вартості кормових компонентів у годівлі овець та кіз досягається високий рівень оплати корму, що в умовах зростання вартості зерна та протеїнових компонентів є достатньо вагомим чинником прибутковості у тваринництві [14].

Більш детально варто розглянути динаміку показників балансу основних видів м'яса за роками для комплексного розуміння важливих тенденцій, які відбуваються у м'ясопродуктовому підкомплексі України. Так, за 2017-2021 рр. спостерігається зниження обсягів виробництва яловичини на 14,6% через скорочення поголів'я ВРХ. Проблема поглиблюється низьким рівнем розвитку скотарства м'ясного напряму продуктивності, яке продукує найбільш якісну яловичину та телятину. Понад 90% усієї яловичини одержано від забою порід ВРХ молочної продуктивності. Близько 9% виробленої яловичини надходить на експорт, який за досліджуваний період знизився удвічі. Через скорочення ресурсів та потенціалу, основною складовою яких є поголів'я тварин, у наступні роки прогнозовано обсяг експорту даного виду продукції тваринництва буде поступово знижуватися. Обсяг виробництва яловичини у 2021 р. забезпечує потреби внутрішнього ринку, однак невідомо наскільки знизиться фонд споживання та обсяги виробництва м'яса внаслідок повномасштабної війни (Таблиця 3.10).

Таблиця 3.10

Баланс яловичини в Україні, 2017-2021 рр., тис. т

Показник	Роки					2021 р. до 2017 р., %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	364	359	370	345	311	85,4
Зміна запасів	-1	-2	1	-2	-1	100,0
Імпорт	13	14	14	18	17	130,8
Усього ресурсів	378	375	383	365	329	87,0
Експорт	59	56	58	27	29	49,2
Витрачено на корм, втрати та ін.	1	1	1	1	1	100,0
Фонд споживання	318	318	324	337	299	94,0
на 1 особу, кг	7,5	7,5	7,7	8,1	7,3	97,3

Джерело: [8]

Стимулювати та мотивувати перехід господарств населення, які утримують овець та кіз, на більш продуктивні форми агробізнесу, зокрема сімейні фермерські господарства, зможе забезпечення фінансової та консультативної підтримки для їх розвитку. Гарантувати реалізацію “безперешкодного” права в адміністративному та бюрократичному аспекті на одержання необхідної площі сільськогосподарських угідь для організації сімейних ферм з вирощування овець чи кіз. Підвищити фінансову підтримку розвитку племінних господарств у вівчарстві та козівництві з метою забезпечення якісного продуктивного маточного та ремонтного поголів'я тварин для підприємств і господарств населення. А також сприяти закупівлі маточного поголів'я високопродуктивних порід овець та кіз зарубіжної селекції та організації їх розведення і поширення в Україні [14].

Найбільш вірогідний варіант полягає у коротко- та середньостроковому зростанні рівня забезпеченості яловичиною у 2023-2024 рр. через різке зниження фонду споживання, яке зумовлене міграцією населення за кордон в умовах війни. Важливим є також співвідношення попиту та пропозиції на ринку яловичини у наступні роки, оскільки це вплине на річний обсяг споживання у розрахунку на 1 особу, який у 2021 р. становив всього 7,3 кг. Вирощування ВРХ на м'ясо є найбільш проблемним напрямом тваринництва через відносно довготривалий цикл вирощування тварин, який за сприятливих умов з урахуванням часу тільності корів та періоду вирощування молодняку тварин на забій може скласти від 2,5 років. Відповідно, відновлення чисельності поголів'я та обсягів виробництва яловичини необхідно розглядати у стратегічній перспективі, осо-

бливо, якщо оцінювати потенціал спеціалізованого скотарства м'ясного напрямку продуктивності.

Через відносно низький рівень споживання яловичини, яка належить до найбільш дорогих за вартістю видів м'яса, фонд споживання повною мірою забезпечений внутрішнім виробництвом, проте чисельність поголів'я ВРХ з кожним роком стрімко зменшується, відповідно є загроза зростання залежності від імпорту яловичини у наступні десятиліття.

Обсяги виробництва свинини за 2021-2017 рр. в Україні загалом характеризуються стабільністю, однак у внутрішній структурі пропозиції відмічається зростання частки великих підприємств з відповідним скороченням вагомості впливу господарств населення на обсяги виробництва продукції. Також спостерігається певна залежність між показниками обсягів виробництва свинини та обсягів споживання за роками, зокрема у 2020 р. спад виробництва на 1,6% відповідав спаду обсягу споживання на 1,7%. В Україні є потужна зернофуражна база для розвитку тваринництва, у тому числі свинарства. Однак власне виробництво не забезпечувало фонд споживання у 2021 р., який у розрахунку на 1 особу за рік становив до 20 кг. Свинарство, на відміну від скотарства, характеризується відносно швидким циклом вирощування та швидкими відтворювальними ознаками через біологічні особливості свиней, тому за сприятливих інвестиційних умов можливо за декілька років суттєво наростити обсяги виробництва свинини (Таблиця 3.11).

Таблиця 3.11

Баланс свинини в Україні, 2017-2021 рр., тис. т

Показник	Роки					2021 р. до 2017 р., %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	736	703	708	697	724	98,4
Зміна запасів	-2	-3	1	-4	-3	150,0
Імпорт	95	128	105	96	110	115,8
Усього ресурсів	833	834	812	797	837	100,5
Експорт	14	9	11	10	12	85,7
Витрачено на корм, втрати та ін.	5	4	2	1	1	20,0
Фонд споживання	814	821	799	786	824	101,2
на 1 особу, кг	19,2	19,4	19	18,8	19,9	103,6

Джерело: [8]

В Україні свинарство є традиційною галуззю, яка поширена серед господарств населення сільських територій, на базі яких доцільно створювати фермерські господарства сімейного типу. Це сприятиме реалізації економічного потенціалу даного напрямку тваринництва. Станом на перший

квартал 2023 р. ціни на свиней у живій масі зростають, також помітні позитивні тенденції до зростання вартості свинини на міжнародному ринку, у той час коли ціна на фуражне зерно через блокаду портів залишається відносно стабільною стосовно попереднього року. Таким чином складаються сприятливі економічні умови для нарощування виробництва свинини для забезпечення внутрішнього ринку та нарощування експортного потенціалу, оскільки українські підприємства з доступом до більш дешевої кормової бази повинні бути конкурентоспроможними на міжнародному ринку свинини, що сприятиме нарощуванню експортного потенціалу.

Звичайно, необхідно враховувати багато інших чинників, які можуть стримувати український експорт, зокрема обмеження, квоти, перекривання логістичних каналів, у тому числі транспортної інфраструктури морських портів через фактор повномасштабної війни, однак сприятливий паритет між ціною реалізації свинини та вартістю кормів, який складається на початку 2023 р., повинен все-таки стимулювати вітчизняне свинарство до відновлення та подальшого розвитку.

Виробництво птиці в Україні за досліджуваний період зростає та на кінець 2021 р. становило 1373 тис. т, що на 15,8% більше порівняно з 2017 р. Позитивними є тенденції у зростанні експорту, який за 5 років виріс на 71,3% та складає третину від обсягів виробництва. Фонд споживання птиці більш стабільний і становить понад 1 млн т на рік, що складає 25 кг у розрахунку на 1 особу за рік. Птиця є найбільш доступним видом м'яса за ціною, тому часто зниження у споживанні яловичини та свинини перекривається м'ясом птиці (Таблиця 3.12).

Таблиця 3.12

Баланс м'яса птиці в Україні, 2017-2021 рр., тис. т

Показник	Роки					2021 до 2017 рр., %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	1185	1259	1381	1405	1373	115,9
Зміна запасів	-2	2	2	-9	-4	200,0
Імпорт	120	133	136	113	127	105,8
Усього ресурсів	1307	1390	1515	1527	1504	115,1
Експорт	272	330	417	435	466	171,3
Витрачено на корм, втрати та ін.	3	4	6	3	3	100,0
Фонд споживання	1032	1056	1092	1089	1035	100,3
на 1 особу, кг	24,3	25	26	26,1	25	102,9

Джерело: [8]

Птахівництво є найбільш поширеним напрямом тваринництва у господарствах населення, на базі яких доцільно організовувати фермерські

господарства сімейного типу для підвищення виробничого потенціалу та забезпечення попиту на внутрішньому ринку. Великі птахофабрики повинні більше орієнтуватися на експорт, оскільки саме вони володіють найбільшими можливостями та конкурентними перевагами в освоєнні перспективних для України ринків Європейського Союзу, Південно-Східної Азії, країн Близького Сходу та Африки. Найбільш популярним видом м'ясного птахівництва на підприємствах галузі є вирощування бройлерів – понад 90%. Проте варто також концентруватися на організації нішевих напрямів, таких як вирощування качок, гусей, індиків та інших видів птиці, зокрема у малих та середніх господарствах, для розширення асортименту продукції на ринку та більш якісного задоволення харчових потреб населення.

Розвиток нішевого птахівництва дозволить заповнити окремі перспективні сегменти продовольчого ринку України та сприятиме нарощуванню експортного потенціалу тваринництва загалом. На початку 2023 р., незважаючи на повномасштабні бойові дії та втрати виробничих потужностей багатьох великих підприємств галузі у прифронтових та окупованих територіях, складається сприятливе співвідношення ціни реалізації м'яса птиці до цін на зернові корми та продукти переробки олійних культур (макуха, шрот соняшниковий та соєвий), на основі яких формується повноцінний раціон годівлі. Це дозволить підвищити рівень рентабельності даного напрямку тваринництва та в подальшому відновлювати втрачений через війну економічний потенціал. Адже птахівництво характеризується відносно коротким виробничим циклом та найшвидшим відтворенням поголів'я порівняно з усіма іншими основними видами тваринництва.

У балансі молока та молокопродуктів спостерігається стабільний спад виробництва продукції, скорочення експорту та нарощування імпорту, який уже покриває на 8-10% фонд споживання за даними 2021 р., хоча за попередній рік торговельне сальдо було позитивне на рівні 250 тис. т. Криза у молокопродуктовому підкомплексі України зумовлена щорічним скороченням поголів'я корів, зокрема у господарствах населення, на які припадає близько 70% від загального обсягу виробництва молока. Різке скорочення чисельності продуктивних корів пояснюється відсутністю економічно інтересу у багатьох дрібнотоварних виробників через вкрай не вигідні закупівельні ціни на молоко (Таблиця 3.13).

Також проблемою розвитку підкомплексу є необґрунтований розподіл внутрішньогалузевого прибутку, основна частка якого формується у торгівлі та переробній сфері через високий рівень націнок та маржинальності. У той час коли перша виробнича ланка у вигляді фермерів, господарств населення внаслідок низьких закупівельних цін часто неспроможна покрити виробничі витрати та накопичувати достатні фінансові

ресурси для розвитку. В Україні ціна на 1 л молока жирністю 2,5% станом на травень 2023 р. була у 6 разів вища за ціну закупівлі молока у господарствах населення, від яких надходить основна частка продукції. Для прикладу, у Польщі даний показник не перевищує 2,5. Неефективність та необґрунтованість цінової політики при закупівлі молока в Україні призвели до втрати майже 40% виробничого потенціалу галузі за досліджуваний період та спричинила залежність від імпорту на рівні понад 400 тис. т за підсумками 2021 р. Якщо цінова політика у молокопродуктовому підкомплексі не стане обґрунтованою, у найближчих 10 років Україна ризикує стати найбільшим імпортером молокопродуктів у Європі, а враховуючи технологічні та біологічні особливості вирощування ВРХ, на відродження втраченого потенціалу необхідно декілька десятиліть за умови достатнього інвестиційного забезпечення.

Таблиця 3.13

Баланс молока та молочних продуктів в Україні, 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	13714	11249	10615	10281	10064	9663	9264	8714	64
Зміна запасів	27	-11	-41	33	74	-1	171	-26	-96
Імпорт	112	273	78	132	180	337	691	781	697
Усього ресурсів	13799	11533	10734	10380	10170	10001	9784	9521	69
Експорт	1901	956	464	835	807	593	440	369	19
Витрачено на корм	1270	1099	1097	1036	996	969	904	805	63
Втрати	3	8	15	13	12	11	10	10	333
Фонд споживання	10625	9470	8995	8496	8355	8428	8430	8337	78
на 1 особу, кг	225,6	206,4	209,9	200	197,7	200,5	201,9	201,5	89

Джерело: [8]

Стратегічною передумовою розвитку молочного скотарства, як і будь-якого іншого напряму аграрного бізнесу, є наявність економічного інтересу у зацікавлених суб'єктів господарювання вкладати власні чи запозичені фінансові, матеріально-технічні, а також трудові ресурси в організацію виробництва молока, що проявляється в отриманні економічного ефекту, який формуватиме у виробників інвестиційну ефективність. Без досягнення очікуваних інвестиційних результатів від виробництва молока, підприємці та господарства населення, що утримують

корів, і надалі будуть скорочувати поголів'я та виходити з ринку або переорієнтовуватися на виробництво більш прибуткової продукції, що є цілком закономірним процесом для економіки ринкового типу за умов відсутності ефективної державної політики у даному напрямі тваринництва. Відповідно, державна стратегія розвитку молочного скотарства, на наш погляд, повинна зводитися до впровадження комплексу організаційно-економічних заходів, які дозволять виробникам молока та молочної продукції, а також потенційним інвесторам одержувати необхідний рівень прибутковості, який формуватиме зацікавленість господарюючих суб'єктів виробляти молоко та інвестувати у подальший розвиток свого бізнесу [15].

Найважливішою та першочерговою умовою зростання виробництва молока в Україні є встановлення обґрунтованих закупівельних цін на молоко. Альтернативним варіантом досягнення раціонального розподілу внутрішньогалузевого прибутку у молокопродуктовому підкомплексі є розвиток конкуренції, особливо на рівні переробки продукції та роздрібної торгівлі. Однією із базових стратегій розвитку для виробників молока повинна стати вертикальна диверсифікація, яка полягає у налагодженні переробки молока власного виробництва на молокопродукти широкого асортименту з метою мінімізації ризиків продажу продукції та одержанням вищого рівня доданої вартості. Наступна економічна передумова полягає у підвищенні впливу виробників молока на роздрібні ціни шляхом розвитку пунктів продажу, спеціалізованих фермерських магазинів на місцевих ринках. Важливою передумовою розвитку молочного скотарства з використанням потенціалу господарств населення є доступ до фінансових ресурсів, зокрема позикових за пільговими умовами. На наш погляд повинна бути державна програма підтримки доступу виробників молока до банківських цільових кредитів під 1–1,5%, як у багатьох розвинутих державах [15].

Також розвиток молочного скотарства, на наш погляд, повинен відбуватися на основі створення сімейних ферм з поголів'ям не менше 20 корів при оптовій ціні реалізації молока, а також ферм з поголів'ям не менше 9 корів, у тому числі створених на базі уже існуючих особистих селянських господарств за умови організації продажу виробленої продукції за цінами, наближеними до роздрібних. Мета - досягнення достатньої суми середньомісячного чистого грошового потоку, що сприятиме формуванню економічного та інвестиційного інтересу серед працездатних жителів сільських територій виробляти молоко [16].

Важливим для підприємства з виробництва продукції тваринництва є концентрація на підвищенні ефективності управління капіталом з використанням спеціалізованих під конкретне виробництво та напрям біз-

несу оптимізаційних моделей, за допомогою яких можливо визначити найбільш вигідну за встановленим критерієм та обмеженнями комбінацію структури залученого капіталу, а також визначити ступінь зв'язків між результативним показником та основними змінними, які розглядаються при побудові таких моделей [17].

Вирощування зернових та зернобобових культур є основним напрямом рослинництва в Україні з орієнтацією на експорт. Обсяги збору зернових та зернобобових культур за 2005 – 2021 рр. зросли у 2,3 раза, зокрема за останній рік у досліджуваній період валові збори збільшилися на третину порівняно з попереднім роком та досягнули 86 млн. т, що є рекордним показником за час статистичного спостереження. Також у 2021 р. відмічаються значні перехідні запаси зернових та зернобобових в обсязі до 15 млн. т. Високий урожай зернових та зернобобових культур за 2021 р. склав понад 50 млн. т. Близько 10 млн т витрачено на корм тваринам, що на 40% менше ніж у 2005 р., зумовлено скороченням поголів'я сільськогосподарських тварин за даний період, відповідно знизилася потреби у фуражі (Таблиця 3.14).

Таблиця 3.14

Баланс зернових і зернобобових культур (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно) в Україні, 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	38016	39271	60126	61917	70057	75143	64933	86010	226
Зміна запасів	-314	-2054	-3204	-1465	5447	-4505	-7042	14958	4,7р.б
Імпорт	226	175	190	255	280	291	352	377	167
Усього ресурсів	38556	41500	63520	63637	64890	79939	72327	71429	185
Експорт	12650	14239	38338	42499	42940	57925	52245	51573	4 р.б.
Витрачено на корм	13817	14787	14189	11011	11698	11674	10343	9930	72
Витрачено на посів	3294	3222	2597	2120	2232	2224	2247	2227	68
Втрати	375	794	1400	1106	1253	1363	1073	1424	3,8р.б
Переробка на нехарчові цілі	670	1650	1089	1246	1157	1283	1040	1158	173
Фонд споживання	7750	6808	5897	5655	5610	5470	5379	5117	66

Джерело: [8]

Зернопродуктовий підкомплекс України [18-19] характеризується високою часткою вирощеного зерна для кормових цілей та низьким ступенем переробки сировини, дві третини якої експортуються. Це призводить до втрати частини доданої вартості, яка формується у переробній сфері. На жаль, із втратою близько чверті родючих земель внаслідок окупації більшої частини Луганської, Донецької, Запорізької та Херсонської областей обсяги вирощування зернових культур скоротяться, що призведе до втрати частини експортного потенціалу України та можливого росту цін на товарну продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках. Посилюють проблему значні руйнування матеріально-технічного забезпечення та інфраструктури зернопродуктового підкомплексу, а саме техніки для обробітку землі і збору урожаю, виробничих та складських приміщень, елеваторів, збутових та логістичних каналів та ін. Значна частина підприємств на прифронтових територіях перебуває у постійній небезпеці поширення воєнних дій, що впливає на продуктивність їх діяльності. Станом на початок червня 2023 р. російськими терористами зруйнована Каховська ГЕС та дамба, яка стримувала понад 18 м куб. води, що спричинило затоплення значних територій правого та лівого берегів Дніпра у Херсонській області, де розвивалося інтенсивне зерновиробництво та овочівництво на основі зрошування. Однак втрата одного із найбільших водосховищ призведе до зміни структури виробництва продукції рослинництва внаслідок подальшої зміни клімату, який, можливо, стане більш посушливим до часу відбудови дамби та відновлення водосховища.

У балансі зернових та зернобобових культур за 2021 р. основну частку складають кукурудза – 49% та пшениця – 37%. На ячмінь та жито припадає близько 11% у структурі обсягів виробництва. Більшість вирощеної пшениці, кукурудзи та ячменю експортуються у держави ЄС, Близького Сходу, Східної Азії та Африки. Фонд споживання в Україні за 2005 – 2021 рр. постійно зменшується через скорочення населення та наприкінці досліджуваного періоду становив 5,1 млн т на рік. Внаслідок значної міграції населення України через повномасштабну війну фонд споживання, за підсумками 2022-2023 рр., може знизитися до 4 млн т на рік (Таблиця 3.15).

Вирощування зернових культур формує особливу галузь сільського господарства, яка, у свою чергу, окреслює в сучасних умовах рівень розвитку аграрного сектору економіки України. Зерну належить пріоритетне місце у структурі базової сільськогосподарської продукції, що визначає продовольчу безпеку держави та гарантує її необхідний рівень [20].

Підвищення ефективності виробництва зернових культур в Україні можна досягти, використовуючи резерви виробництва, пов'язані з інтенсифікацією та оптимізацією організаційно-економічного механізму фун-

кціонування галузі, а саме: впровадження комплексу необхідних організаційно-економічних заходів, що дозволить максимально реалізувати потенціал продуктивності зернових культур при мінімізації витрат на виробництво одиниці продукції; внесення науково обґрунтованих доз мінеральних добрив, застосування засобів захисту і регуляторів росту рослин; використання сортів і гібридів інтенсивного типу по кращих попередниках; зменшення втрат врожаю під час збирання та зберігання; трансформація витратної політики на закупівлю високоякісного насіння, ефективних добрив і засобів захисту рослин та підвищення забезпеченості господарств основними засобами; активізація пошуку внутрішніх резервів оптимізації та скорочення витрат за окремими статтями; розвиток усіх елементів інфраструктури зернового господарства – будівництво, реконструкція та модернізація потужностей зі зберігання та переробки зерна; обґрунтування та впровадження дієвих заходів стимулювання і підтримки зернового виробництва, адаптованих до ринкових умов [21].

Таблиця 3.15

Баланс зернових і зернобобових культур в Україні
за основними видами у 2021 р., тис. т

Показники	Зернові і зернобобові культури	У тому числі				
		пшениця	ячмінь	кукурудза	жито	інші види зерна
Виробництво	86010	32151	9437	42110	593	1719
Зміна запасів	14958	4489	474	9841	26	128
Імпорт	377	130	55	29	1	162
Усього ресурсів	71429	27792	9018	32298	568	1753
Експорт	51573	20366	5710	24685	137	675
Витрачено на корм	9930	1407	2100	5775	35	613
Витрачено на посів	2227	1365	543	212	33	74
Втрати	1424	514	159	715	8	28
Переробка на нехарчові цілі	1158	46	301	753	11	47
Фонд споживання	5117	4094	205	158	344	316

Джерело: [8]

Виробництво зерна є основною галуззю аграрного сектора економіки нашої країни. Значна частина вирощеної зернової продукції експортується як сировина. Переробка зерна та виготовлення готових продуктів має незначний відсоток порівняно з його виробництвом. Щоб досяг-

ти оптимальної суми доданої вартості від реалізації зернової продукції, необхідно наростити потужності переробки та збільшити експорт зерна та продуктів його переробки. Для цього потрібно, у першу чергу, покращити управління цими процесами, зокрема, удосконалити управління доданою вартістю у галузі. Збільшення прибутку від реалізації зернової продукції як результативного елемента доданої вартості можливе не лише через зростання валових зборів зернових культур та реалізації його на експорт як сировини, а також через збільшення переробки зерна, реалізації продуктів із високою доданою вартістю [22].

Обсяги виробництва цукру за 2005-2021 рр. знизилися на 723 тис т., що становить 34% через зменшення площі посіву цукрового буряка. Проте внутрішні обсяги виробництва цукру повністю здатні забезпечити потреби населення, оскільки обсяги виробництва перевищують фонд споживання на 20%. Також спостерігається залежність між обсягами виробництва цукру та обсягами споживання на 1 особу на рік за середнім коефіцієнтом еластичності 0,78, що показує ступінь впливу зменшення обсягів виробництва цукру на 1% на обсяг споживання на 1 особу. Зменшення фонду споживання цукру також пов'язане із зростанням ціни внаслідок зменшення пропозиції на внутрішньому ринку. Скорочення обсягів виробництва цукру вплинуло на зменшення обсягу експорту у 4 рази за 2005-2021 рр. (Таблиця 3.16).

Таблиця 3.16

Баланс цукру в Україні (включно з основними цукромісткими продуктами в перерахунку на цукор) 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	2139	1805	1459	2043	1754	1490	1022	1416	66
Зміна запасів	247	32	-463	72	-167	-31	-360	311	126
Імпорт	177	90	4	7	3	4	4	168	95
Усього ресурсів	2069	1863	1926	1978	1924	1525	1386	1273	62
Експорт	154	65	153	617	594	248	170	37	24
Витрачено на корм та втрати	120	94	105	71	70	65	55	55	46
Фонд споживання	1795	1704	1528	1290	1260	1212	1161	1181	66
на 1 особу, кг	38,1	37,1	35,7	30,4	29,8	28,8	27,8	28,5	75

Джерело: [8]

Найбільш помітний спад відбувся у 2021 р., коли обсяги скоротилися на 120 тис. т., що у відсотках становило 13 %. Різкий спад виробництва

яєць пов'язаний із вагомими економічними чинниками, які суттєво вплинули на функціонування спеціалізованих великих виробників [23].

Важливим чинником спаду пропозиції яєць у 2021 р. стало підвищення вартості кормових компонентів зернової та зернобобової груп, а також кормів, багатих на протеїн, що складають основу раціону годівлі курей яєчних порід. На корми у птахівництві яєчного напряму продуктивності припадало 80-90% виробничих витрат, відповідно зростання їх вартості спричинило суттєвий ріст собівартості яєць від підприємств [23] (Таблиця 3.17).

Таблиця 3.17

Баланс яєць в Україні, 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	753	985	969	896	932	963	934	813	108
Зміна запасів	13	9	-4	0	-2	5	-1	-3	-23
Імпорт	5	7	11	7	4	5	4	4	80
Усього ресурсів	745	983	984	903	938	963	939	820	110
Експорт	1	75	126	155	186	198	192	97	9700
Витрачено на корм та інкубацію	91	125	136	72	77	78	74	70	77
Втрати	6	16	21	6	4	4	3	3	50
Фонд споживання	647	767	694	670	671	683	670	650	100
на 1 особу, кг	13,7	16,7	16,2	15,8	15,9	16,3	16,1	15,7	115

Джерело: [8]

У регіонах, які розташовані близько до активних бойових дій, інтенсивне тваринництво, зокрема птахівництво яєчного напряму, зазнало значних матеріальних збитків. Багато підприємств припинили роботу або суттєво скоротили обсяги виробництва через складність та ризиковість побудови логістичних зв'язків у процесі розподілу продукції. Деконцентрація виробництва у тваринництві в даних умовах є одним із варіантів мінімізації ризиків для бізнесу та гарантією збереження й відновлення продовольчої безпеки держави у майбутньому. Адже зруйнувати потужний та вартісний тваринницький комплекс значно простіше, ніж декілька десятків малих, розміщених у різних частинах регіону, в близькості до потенційних ринків продажу продукції, з побудовою простих логістичних потоків на шляху від виробника продукції до споживача. Тому розвиток саме малих форм бізнесу у тваринництві, зокрема фер-

мерських господарств на базі господарств населення чи особистих селянських господарств, повинен стати одним із пріоритетів державної фінансової підтримки агробізнесу на перспективу [23].

Провідною галуззю сільського господарства є галузь буряківництва, де з 1 га можна одержати по 50-60 ц цукру, при врожайності 350 ц/га і при цукристості коренеплодів 12-15%. Основним напрямом збільшення виробництва цукрових буряків і підвищення його ефективності є інтенсифікація галузі. Головне завдання – значне підвищення врожайності і цукристості коренеплодів цукрових буряків. Виробництво цукрових буряків в Україні необхідно зосередити в найсприятливіших для вирощування цієї культури областях, ґрунтово-кліматичні умови яких забезпечують високі показники урожайності та якості коренеплодів. Підвищення ефективності виробництва цукрових буряків та цукру можливе шляхом зниження собівартості й збереження оптимального рівня ціни для рентабельного виробництва, розв'язання проблеми забезпечення виробників матеріально-технічними ресурсами та диверсифікації виробництва продукції, що потребує певної державної підтримки товаровиробників галузі. Для підвищення виробництва цукрових буряків потрібно проводити такі заходи: впровадження системи машин для комплексної механізації буряківництва; повне забезпечення мінеральними добривами; подальший розвиток селекції і поліпшення насінництва цукрових буряків; удосконалення технології і організації виробництва; розвиток агропромислової інтеграції в буряковому комплексі АПК[24].

Виробництво олії за 2005-2021 рр. виросло у 4,3 рази через збільшення площі під соняшник та розвитку внутрішніх переробних потужностей. Виробництво олії у 10 разів перевищує внутрішній фонд споживання та є на 90% експортоорієнтованим. Так, експорт за даний період із зростанням обсягів виробництва виріс майже у 6 разів. Соняшникова олія, яка є найбільш поширеною серед інших видів, є одним із основних експортних товарів агропродовольчого сектору економіки України. Проте через воєнний чинник та окупацію значної частини територій, де вирощувався соняшник, експортний потенціал очікувано знизиться, хоча це не вплине на рівень забезпечення внутрішніх потреб, який у подальшому залишатиметься високим.

Продукція олійних культур для сільськогосподарських підприємств є одним з основних джерел формування дохідності, що дозволяє забезпечити їх ефективну діяльність. Виробництво олійних культур відіграє важливу роль у забезпеченні населення цінними продуктами харчування, галузі тваринництва – поживним кормом, переробної промисловості – сировиною. В умовах ринкової економіки для суб'єктів господарювання олійні культури виступають надійним джерелом грошових надходжень,

їх насіння і продукти переробки конкурентоспроможні і користуються попитом на внутрішньому і світовому ринках. Україна – світовий лідер з переробки соняшнику і виробництва олії, а вітчизняна олійно-жирова галузь демонструє позитивну динаміку виробництва й розвитку навіть в кризовий період. Тому, виробництво та переробка соняшнику є стратегічно важливими для розвитку національної економіки України [25].

Для підвищення ефективності вирощування соняшнику необхідним є врахування товаровиробниками наступних факторів: удосконалення регіонального розміщення посівів цієї культури, виходячи з її ботанічних і біологічних особливостей, технологій вирощування, підбору сортів, застосування відповідних засобів захисту тощо; неухильне дотримання вимог чергування посівів соняшнику в полях сівозміни; застосування інтенсивних технологій вирощування і збирання з метою зниження витрат на одиницю продукції, впровадження високоврожайних гібридів з високим вмістом олії; залучення необхідних для розвитку галузі коштів та матеріальних ресурсів (техніки, добрив, насіння) шляхом пошуку потенційних інвесторів і кредиторів; інтегрування в агропромислові та кооперовані формування з метою вирішення проблем виробництва і раціонального використання урожаю [25].

Зростання обсягів виробництва основних олійних культур упродовж останніх років зумовлене розвитком переробних потужностей олійної сировини (насамперед, соняшнику), а також стабільним попитом із боку європейських покупців на ріпак і сою. Стратегічно важливо забезпечити розвиток переробних потужностей в Україні, спрямованих переробляти не тільки соняшник, а й сою та ріпак. Структура площ посівів олійних культур зазнає змін: скорочують їх під ріпаком на користь площ під соєю, однак лідерство зберігається за соняшником. Головні переваги останнього на аграрному ринку – стабільний високий попит на культуру, високий рівень цін на внутрішньому ринку.

Інтеграція в ЄС – це заключний етап сталого розвитку олієвиробництва в Україні на найближчу перспективу. Даний сценарій включає: формування спільної аграрної політики на етапі становлення та розвитку ринку високобілкових кормів і виробництва тваринницької продукції; орієнтацію АПК на цільове використання продовольчого й кормового зерна із високими показниками якості та безпеки; розроблення стратегії вирощування олійних культур в умовах змін клімату й збереження довкілля [26].

На сучасний експорт соняшникової олії впливатимуть такі фактори: нестабільність виробництва на аргентинських підприємствах, недосконала конкуренція щодо формування цін в Індії, війна з Росією, удосконалення «шовкового шляху» до Китайської Народної Республіки, підняття ціни на внутрішньому ринку в Україні у зв'язку із збільшенням ціни на пальне,

зростання біржових відсотків, мита та витрат на логістику. Перелічені фактори матимуть негативні наслідки для України через зростання ціни на соняшникову олію. Подорожчання її на українському ринку призведе до підняття цін на хліб, кондитерські вироби та інше. При формуванні макроекономічної рівноваги, з точки зору попиту та пропозиції, значний вплив матиме показник «індекс соняшnikової олії», який характеризує добробут та продовольчу безпеку українців [27] (Таблиця 3.18).

Таблиця 3.18

Баланс олії в Україні (включаючи основні оліємісткі продукти в перерахунку на олію) 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	1437	3101	4581	6277	6243	6894	7549	5968	415
Зміна запасів	114	-151	-71	8	-10	-30	11	89	78
Імпорт	264	319	160	239	259	250	245	289	109
Усього ресурсів	1587	3571	4812	6508	6512	7174	7783	6168	389
Експорт	900	2850	4253	5988	5986	6644	7241	5547	616
Втрати та витрати на нехарчові цілі	52	41	33	24	25	26	30	57	110
Фонд споживання	635	680	525	496	501	504	512	564	89
на 1 особу, кг	13,5	14,8	12,3	11,7	11,9	12,0	12,3	13,6	101

Джерело: [8]

Рибництво в Україні із втратою доступу до акваторії Азовського моря та частини Чорного моря належить до найбільш проблемних напрямів агропродовольчого сектору економіки, розвиток якого безпосередньо залежить від відновлення територіальної цілісності держави до кордонів 1991 р. Криза галузі розпочалася із втратою АР Крим у 2014 р., на яку припадало близько 60% потенціалу рибництва, а з початком повномасштабної війни видобуток водних біоресурсів, у тому числі риби, скоротиться до декількох десятків тисяч тонн на рік, що дозволить забезпечити внутрішні потреби всього на 10-15% та значно посилить імпорту залежність держави за даним видом продукції, яка за підсумками 2021 р. досягла 461 тис. т. (Таблиця 3.19). Частково знизити імпорт можливо на основі розвитку аквакультури прісноводних водойм, потенціал якої суттєво нереалізований. Однак проблема полягає у культурі споживання населення, яке на 80% і більше споживає рибну продукцію морської аквакультури. Вирощування прісноводних риб, таких як короп, товс-

толоб, білий амур та інших риб є перспективним напрямом рибництва, який здатний частково скоротити імпортозалежність та підвищити продовольчу безпеку держави.

Таблиця 3.19

Баланс риби та рибних продуктів в Україні, 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	296	260	139	132	128	128	118	105	35
Зміна запасів	14	3	-3	-8	8	0	5	-2	-
Імпорт	425	490	237	338	394	417	424	461	108
Усього ресурсів	707	747	379	478	514	545	537	568	80
Експорт	20	75	10	13	13	14	15	15	75
Втрати	11	5	2	5	6	7	5	5	45
Фонд споживання	676	667	367	460	497	524	517	548	81
на 1 особу, кг	14,4	14,5	8,6	10,8	11,8	12,5	12,4	13,2	92

Джерело: [8]

Однак, потенціал української аквакультури суттєво недооцінений та нереалізований з огляду на значну площу водного фонду, в тому числі прісних водойм. Для активізації розвитку виробництва продукції аквакультури в Україні необхідна комплексна державна політика підтримки рибогосподарських підприємств та потенційних інвесторів, яка повинна спрямовуватися на впровадження як економічних, так і організаційно-правових стимулів розвитку галузі. Одним із актуальних, на наш погляд, векторів розвитку виробництва продукції аквакультури є популяризація ставкового рибництва, створеного на основі фермерських господарств, зокрема сімейного типу. Це дозволить залучити в обіг невеликі водні площі, придатні для організації вирощування цінних порід риби з метою забезпечення потреб місцевих ринків в якісній продукції та створення нових робочих місць [28].

Вирощування плодів, ягід та винограду, відповідно до даних балансу за 2005-2021 рр., характеризується здебільшого стабільним станом, однак із певними незначними тенденціями до зростання, за винятком 2018 р., у якому спостерігається більш суттєвіший ріст - 23% порівняно з попереднім роком (Таблиця 3.20). Група товарів, до яких входять плоди, ягоди та виноград, є досить широкою у своєму асортименті та включає частину, яка вирощується, або може за сприятливих кліматичних умов вирощуватися в окремих регіонах України, а також значну групу

продукції, яка не вирощується в Україні через особливості помірного клімату, однак імпортується із країн з теплішими кліматичними умовами.

Таблиця 3.20

Баланс плодів, ягід і винограду в Україні (включно з консервованою та сушеною продукцією в перерахунку на свіжу) 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	2133	2154	2539	2458	3039	2485	2305	2499	117
Зміна запасів	297	10	31	22	259	-76	145	175	59
Імпорт	860	1130	588	819	878	1052	1150	1183	138
Усього ресурсів	2696	3274	3096	3255	3658	3613	3310	3507	130
Експорт	305	353	324	291	331	433	272	355	116
Витрачено на корм та втрати	191	170	218	225	285	231	230	253	132
Переробка на вино	450	548	355	497	597	480	451	459	102
Фонд споживання	1750	2203	2179	2242	2445	2469	2357	2440	139
на 1 особу, кг	37,1	48,0	50,9	52,8	57,8	58,7	56,5	59,0	159

Джерело: [8]

Відповідно, не варто розглядати можливість абсолютної самозабезпеченості за даною групою товарів через особливості культури споживання, яка часто орієнтована на екзотичні види плодів. Так, за досліджуваний період імпорт виріс на 37,5% та на кінець 2021 р. досяг 1183 тис. т., експорт також виріс, проте всього на 16,4%. Фонд споживання на 1 особу на рік за аналогічний період виріс до 60 кг, або на 59%, що зумовлено підвищенням купівельної спроможності покупців.

На плодоягідному ринку України загальна пропозиція представлена продукцією вітчизняного виробництва на 75-77% та імпортом – переважно об'єктивно необхідні поставки (цитрусові та банани). Встановлено, що найбільш стабільно ринкова пропозиція плодів та ягід формується за рахунок господарств населення. Спостерігається висока залежність їх споживання від об'єктивно необхідних імпортних поставок. Основну частку у споживанні серед вітчизняних плодів становлять яблука. Потреби населення у плодах і ягодах залишаються недостатньо забезпеченими. Розвиток промислового садівництва відбувається повільно, що суттєво залежить від державної фінансової підтримки. Ще досить високі в галузі показники вибуття старих насаджень, особливо кісточкових культур. З активізацією співпраці з Європейським Союзом у форматі зони

вільної торгівлі в перспективі можна очікувати розширення експортних поставок вітчизняних плодів та ягід. Адже найважливіша її складова – це зближення регуляторних систем України та країн ЄС, що веде до суттєвого зниження нетарифних бар'єрів у торгівлі. Відтак, необхідно визначитися з інтеграційною стратегією розвитку вітчизняного ринку плодів та ягід, зважаючи на те, що Україна є транзитною державою між західними та східними країнами. [29].

У садівництві важливого значення набуває інноваційний характер відтворювальних процесів, науково обґрунтоване впровадження високоврожайних і швидковступаючих в плодоношення сортів, розширення закладання садів на вегетативних підщепах, зміна структури насаджень у напрямі збільшення питомої ваги ягідних і кісточкових культур, що може бути ефективно реалізоване при розробці стратегії розвитку [30].

Сучасний глобальний ринок плодово-ягідної продукції стає більш конкурентним, сегментованим, вимогливим до якості та безпеки плодів, потребує нових видів продукції, сортів та видів рослин. Вагомим чинником, що визначає тенденції та перспективи розвитку галузі садівництва, є її розвиток у кооперації із суміжними галузями та видами діяльності: переробкою, доробкою, пакуванням, зберіганням, сертифікацією, матеріально-технічним забезпеченням та ін. Галузь садівництва достатньо капіталоемна, віддача від коштів, інвестованих у сад, віддалена в часі на роки. За наявних у поточний період ставок кредитних ресурсів та умов їх отримання для сільгоспвиробників подальше нарощування потенціалу галузі садівництва без участі держави неможливе [31].

Серед олійних культур понад 70% обсягів виробництва припадало у 2021 р. на соняшник, близько 13% на ріпак та кользу та 15% на сою (Таблиця 3.21).

Таблиця 3.21

Баланси соняшнику, ріпаку та кользи, сої в Україні, 2021 р., тис. т

Показники	Соняшник	Ріпак та кольза	Соя
Виробництво	16392	2939	3493
Зміна запасів	3989	-78	892
Імпорт	24	77	1
Усього ресурсів	12427	3094	2602
Експорт	79	2671	1098
Витрачено на корм та втрати	161	17	65
Витрачено на посів	68	18	144
Переробка	12119	388	1295

Джерело: [8]

Основна частка соняшнику переробляється на олію та експортуються, на відміну від ріпаку та сої, які здебільшого експортуються у вигляді сировини. Так, усього до 40% сої та 14-15% ріпаку переробляється в Україні, створюючи додаткову додану вартість. Імпорт здебільшого представлений у вигляді насінневого матеріалу високоврожайних перспективних сортів.

Для українців картопля є головним продуктом харчування. Також картопля є найважливішою стратегічною сільськогосподарською культурою аграрного ринку, який забезпечує продовольчу безпеку та добробут населення. Насправді, картопля – не тільки другий «хліб», а й джерело доходів для тих, хто займається її вирощуванням. Станом на 2021 рік Україна займає четверту позицію серед найбільших виробників картоплі у світі та другу позицію за споживанням продукту на одну людину (Таблиця 3.22).

Таблиця 3.22

Баланс картоплі в Україні, 2005-2021 рр., тис. т

Показники	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	19462	18705	20839	22208	22504	20269	20838	21356	110
Зміна запасів	-100	-410	-937	376	337	-1242	351	528	-528
Імпорт	5	30	17	24	28	278	325	252	50 р.
Усього ресурсів	19567	19145	21793	21856	22195	21789	20812	21080	108
Експорт	6	8	15	18	22	6	4	33	5,5 р.
Витрачено на корм	5985	5606	6538	6821	6911	6677	5840	5668	95
Витрачено на посадку	5128	4897	5416	5565	5570	5530	5611	5545	108
Втрати та переробка на нехарчові цілі	2062	2720	3799	3361	3799	3871	3764	4354	211
Фонд споживання	6386	5914	5892	6091	5893	5705	5593	5480	86
на 1 особу, кг	135,6	128,9	137,5	143,4	139,4	135,7	134,0	132,4	98

Джерело: [8]

Українці споживають 139 кг картоплі на рік на 1 особу, а середній показник споживання цього продукту у світі – 33 кг картоплі на рік на людину. Ці дані дозволяють переконатися в тому, що картопля є дуже важливою для українців і у світі в цілому. Тому актуальним є завдання дослідження ринку картоплі в Україні та виявлення проблем та перспектив його розвитку з урахуванням зональної спеціалізації [32].

Картоплярство є традиційним та найбільш поширеним напрямом рослинництва серед господарств населення сільських територій України, які виробляють понад 90% усієї продукції. Валові обсяги урожаю картоплі за 2005-2021 рр. збільшилися майже на 10%, а максимального рівня досягали у 2017-2018 рр. – більше 22 млн т. Середньорічне споживання картоплі в Україні є одне із найбільших у світі та становить близько 130-135 кг на 1 особу. Фонд споживання картоплі за досліджуваний період поступово знижується через скорочення населення та активізацію міграційних процесів, що у післявоєнний період вплине на подальше зменшення сукупного обсягу споживання до 4-4,5 млн т на рік.

Картопля займає одне із провідних місць у культурі споживання для населення України, відповідно попит на неї залишатиметься на рівні більше 120 кг на одну особу за рік. У структурі розподілу виробленої картоплі по чверті припадає на фонд споживання населення, посадковий матеріал та витрати на корми. Понад 20% вирощеного обсягу переробляють на нехарчові цілі. Експорт картоплі не перевищує 1,5% від вирощеного урожаю, однак за досліджуваний період спостерігається позитивна динаміка зростання експортоорієнтованого виробництва. Через чинник сезонності виробництва частина внутрішнього ринку картоплі забезпечується імпортом на рівні 252 тис. т за результатами 2021 р., також окремою складовою імпорту є посадковий матеріал високоурожайних іноземних сортів та спеціалізовані сорти, виведені відповідно до встановлених стандартів для потреб харчової промисловості та закладів громадського харчування.

З огляду на описані тенденції, подальші перспективи розвитку картоплярства в Україні та оптимізації кон'юнктури ринку картоплі пов'язані із розробкою комплексної державної стратегії розвитку галузі, орієнтованої не лише на збереження її місця в системі продовольчої безпеки країни, але й на підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняних виробників на внутрішньому та зовнішньому ринках. Основними її складовими повинні стати: 1) всебічна організаційна та фінансова підтримка розвитку системи насінництва картоплі та популяризація сортів вітчизняної селекції серед аграріїв, розвиток індустріального картоплярства у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах, розвиток промислової переробки картоплі, у тому числі й на рівні малих підприємств, реалізація експортного потенціалу картоплярс-

тва – ще одна із головних умов становлення цивілізованого ринку картоплі та стабілізації його кон'юнктури, розвиток системи сільськогосподарської кооперації та інтеграції, що допоможе об'єднати зусилля та виробничий досвід господарств населення та інших дрібних виробників та посилити ринкову орієнтацію їх діяльності, підвищення кваліфікації фермерів та популяризація досвіду країн, які є лідерами світового ринку картоплі [33].

Обсяг виробництва овочів та баштанних культур за 2005-2021 рр. виріс на 37% та на кінець 2021 р. становив 10,4 млн. т, що у повній мірі покриває внутрішній фонд споживання, який не перевищував 7 млн. т, або близько 166 кг на одну особу за рік (Таблиця 3.23). Україна володіє значним потенціалом зростання вирощування обсягів овочів та баштанних культур, що зумовлено сприятливими кліматичними умовами Південних областей та Закарпаття, однак із окупацією АР Крим, частини Херсонської та Запорізької областей, руйнуванням виробничих засобів спеціалізованих овочевих підприємств, втрати за деякими видами овочів можуть перевищують 50% і більше порівняно з показниками урожаю 2021 р., зокрема складна ситуація із забезпеченням таких видів овочів, як помідори, гарбузи, баклажани, кавуни, дині, перець, огірки та ін. овочеві та баштанні культури, що, безумовно, впливає на зростання їх ціни.

Пропозицію і внутрішній попит на овочі та баштанні культури повністю забезпечує вітчизняний виробник. Близько 90% вирощених овочів припадає на господарства населення. У формуванні загального обсягу попиту та пропозиції на імпортно-експортні поставки припадає близько 5 відсотків. На внутрішньому ринку спостерігається тенденція підвищення цін на овочеву продукцію (5-20%). Зумовлено це інфляційними процесами та загальним подорожчанням продуктів харчування в Україні й світі. Основна маса овочевої продукції надходить на міські та стихійні ринки [34].

Підвищення ефективності овочевого виробництва потребує введення дієвої системи цінового механізму, який базується на поєднанні державного й ринкового регулювання. Нинішня система ціноутворення в овочепродуктовому підкомплексі країни не забезпечує саморегулювання, оскільки не створює паритетності у міжгалузевому обміні й за суттю є гальмом розвитку галузі [34].

Основною проблемою, на розв'язання якої спрямовано Програму, є забезпечення населення України високоякісною овочево-баштанною продукцією до 2025 року в обсязі 15 млн т, у т.ч. 1,5 млн т органічною, виходячи з фізіологічно обґрунтованих норм споживання та зростання обсягів експорту в кількості до 2,5 млн т на рік, що стане реальним джерелом поповнення дохідної частини державного бюджету. Овочівництво – важлива соціальна, бюджетоформуюча галузь АПК, адже у структурі

вартості валової продукції рослинництва частка овочево-баштанних становить близько 20 %, а у ланцюзі постачання задіяна значна кількість працездатного населення України [35].

Таблиця 3.23

Баланс овочів і баштанних продовольчих культур в Україні
(включно з консервованою та сушеною продукцією
в перерахунку на свіжу) 2005-2021 рр., тис. т

Показник	Роки								2021 р. у % до 2005 р.
	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво	7606	8873	9792	9721	9940	10244	10148	10438	137
Зміна запасів	196	-22	-213	-39	78	451	437	665	339
Імпорт	100	311	95	129	188	313	292	343	343
Усього ресурсів	7510	9206	10100	9889	10050	10106	10003	10116	135
Експорт	150	335	212	444	434	284	297	276	184
Витрачено на корм	1214	1337	1564	1503	1525	1535	1512	1552	128
Витрачено на посів	90	118	110	109	112	111	110	113	126
Втрати	393	835	1203	1050	1052	1252	1238	1309	333
Фонд споживання	5663	6581	6890	6783	6927	6924	6846	6866	121
на 1 особу, кг	120,2	143,5	160,8	159,7	163,9	164,7	164,0	165,9	138

Джерело: [8]

Для ринку овочів характерний високий рівень самозабезпеченості. Його місткість формується переважно за рахунок вітчизняного виробництва. Серед причин, які стримують розвиток галузі овочівництва, слід виділити повільну переорієнтацію виробників на сучасні вимоги ринку, низький рівень їх економічних відносин та недостатньо оновлену матеріально-технічну базу підприємств, у тому числі і переробних. Необхідно активно запроваджувати у виробництво світові стандарти якості й безпечності продукції, розбудовувати сучасну ринкову інфраструктуру та систему маркетингу, зокрема створити дієву систему кооперації з виробництва, заготівлі та зберігання овочів, урізноманітнити асортимент і сортимент овочів з подальшим розвитком їх органічного виробництва. Необхідна підтримка держави як фінансова, так і законодавча у створенні привабливого інвестиційного середовища для подальшого розвит-

ку галузі овочівництва з орієнтацією на ресурсо- й енергоощадну техніку й технологію. Вважаємо, що в найближчій перспективі суттєвого поступу вітчизняного ринку овочів очікувати не варто і, як у попередні роки, основна частка у формуванні товарної пропозиції належатиме господарствам населення [36].

Ціни на сільськогосподарську продукцію загалом зростають під дією багатьох як загальних макроекономічних чинників, пов'язаних із знеціненням національної валюти, так і внутрішньо господарських та ринкових. Значний вплив на ціну сільськогосподарської продукції усіх видів має собівартість продукції, яка також за аналогічний період зростала.

Серед ринкових чинників варто виділити співвідношення попиту та пропозиції за кожним видом продукції. Внаслідок зростання цін на паливно-мастильні матеріали, добрива та насіння, а також сприятливої кон'юнктури на міжнародному ринку за 2017-2021 рр. відбувається зростання цін на основні види зернових та зернобобових культур в 1,7 рази, що вплинуло на зростання вартості кормів для тваринництва. Відповідно за даний період спостерігається підвищення цін на основні види продукції тваринництва.

Так, ціни на сільськогосподарських тварин у живій масі виросли в середньому на 17,3%, молока – на 43%, вартість яєць виросла на 64%. Найбільш відчутно виросли ціни на олійні культури за досліджуваний період майже удвічі. Проте спостерігається незначне зниження цін на плодіві та ягідні культури. Ціна на картоплю виросла наполовину через підвищення основних статей витрат, зокрема вартості посадкового матеріалу, палива та мінеральних добрив (Таблиця 3.24).

Таблиця 3.24

Середні ціни реалізації сільськогосподарської продукції
в Україні, 2017-2021 рр., грн/т

Рік	Культури зернові та зернобобові	Насіння культур олійних	Бурак цукровий фабричний	Картопля	Культури овочеві	Культури плодіві та ягідні	Сільськогосподарські тварини (у живій масі)	Молоко	Яйця, грн за тис. шт
2017	3771	9132	825	3296	4136	8767	31838	7234	1146
2018	4315	9318	749	3746	4448	5054	33331	7602	1600
2019	3867	8321	754	5475	4497	6494	32680	8198	1206
2020	4794	10853	872	5103	4437	9140	32491	8840	1259
2021	6296	16418	1164	4993	4680	8177	37381	10301	1877

Джерело: [8]

Співвідношення економічного ефекту до витрат, які понесені для його досягнення, визначає економічну ефективність діяльності суб'єктів підприємництва. У статистичних даних найбільш поширеним в оцінці економічної ефективності функціонування підприємств є показник рентабельності виробництва, який дає лише узагальнене уявлення про успішність, прибутковість виробництва, оскільки не враховує додаткових витрат, пов'язаних із реалізацією продукції, адміністративних та інших операційних витрат, що мають важливе значення при комплексній оцінці економічної ефективності функціонування аграрних підприємств.

За показником рентабельності виробництва (Рисунок 3.5) найвищий рівень економічної ефективності вирощування зернових культур, насіння соняшнику та молока. Високі показники рентабельності виробництва усіх видів продукції сільського господарства спостерігалися на початку 90-х років, що пов'язано із впливом інфляції та сприятливим паритетом цін між основними видами ресурсів та кінцевою вартістю вирощеної аграрної продукції.

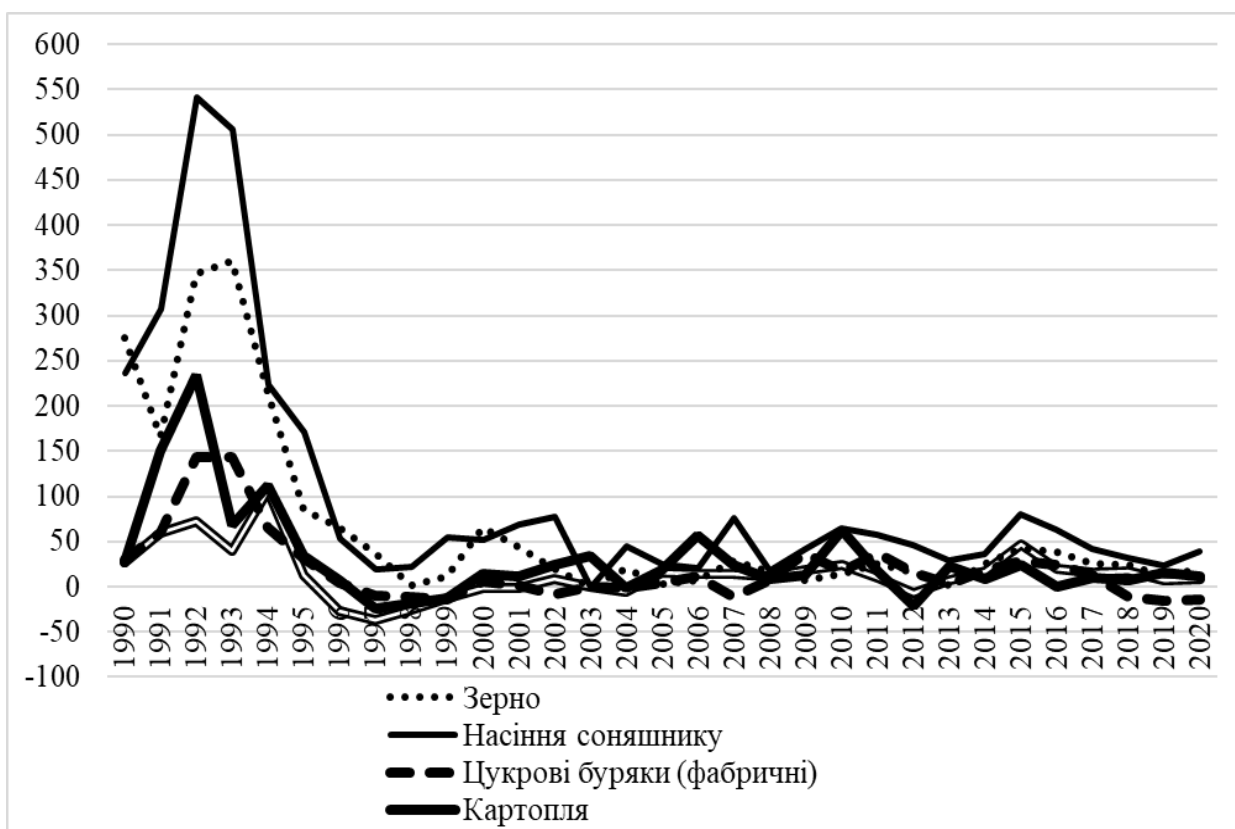

Рис. 3.5. Рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва в підприємствах України, 1990-2020 рр.

Джерело: [8]

Однак після грошової реформи 1994 р. поширення процесів реструктуризації сільськогосподарських підприємств державної форми власності,

становленням приватних підприємств рівень рентабельності виробництва аграрної продукції почав різко знижуватися, а за групою тваринницької продукції часто спостерігалася збитковість виробництва. До основних чинників, які вплинули на зниження економічної ефективності виробництва основних видів аграрної продукції, варто віднести низькі закупівельні ціни реалізації продукції порівняно з відносно вищим ростом виробничих витрат, низький рівень продуктивності праці, технологічної та алокативної ефективності використання залучених матеріально-технічних ресурсів. Однак для об'єктивності варто зазначити, що відповідно до наведених статистичних даних такі культури як насіння соняшнику та зернові (середнє значення) залишалися за досліджуваній період рентабельними.

У тваринництві найвища економічна ефективність досягалася при виробництві яєць та молока (*Рисунок 3.6*). Здебільшого збитковим після 1995 р. характеризується вирощування ВРХ, овець та кіз. Із початком повномасштабної війни рівень економічної ефективності через зростання вартості паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив та їх дефіциту, порушення логістичних каналів, блокуванням морських портів, а відповідно і шляхів для експорту, що зумовило штучне заниження реалізаційних цін на продукцію, рентабельність вирощування зернових культур суттєво знизиться. Особливо це відчутно на підприємствах, які перебували на окупованих територіях.

Додатковими негативними чинниками стануть проблеми із зрошенням після руйнування Каховської ГЕС на Херсонщині, Запоріжжі та півдні Дніпропетровської області, забрудненістю сільськогосподарських угідь, втратою родючого шару ґрунту внаслідок замулення та вимивання під час затоплення понад 600 тис. га родючих земель, що, безумовно, вплинуть на рівень урожайності та рентабельності місцевого землеробства. Однак економічна ефективність виробництва основних видів продукції тваринництва із зниженням цін на зернові культури та наявністю значних перехідних запасів прогнозована виросте. У тваринництві в умовах воєнного часу склався більш вигідний паритет між ціною реалізації продукції, яка постійно зростає та стабілізацією вартості кормів, які на 60-80% впливають на собівартість вирощування продукції тваринництва.

На сучасному етапі трансформації економіки України головними позитивними зрушеннями у розвитку аграрної галузі є активізація процесів концентрації капіталу та виробництва; кількісна та структурна диверсифікація сільськогосподарського виробництва і зростання експорту аграрної продукції на світові ринки; динамічне оновлення матеріально-технічної бази та впровадження інноваційних технологій в аграрні виробничі процеси; вертикальна інтеграція українського агропромислового комплексу на основі об'єднання та концентрації виробничих потужнос-

тей сільськогосподарського, переробного і харчового виробництва з охопленням повного технологічного циклу аграрного виробництва, «замиканням» вартісного ланцюжка та монополізацією продуктових систем у зерновій, молочній, сироробній та м'ясній сферах вітчизняного аграрного сектору. За останні роки АПК України перетворився на ключову галузь української економіки [37].

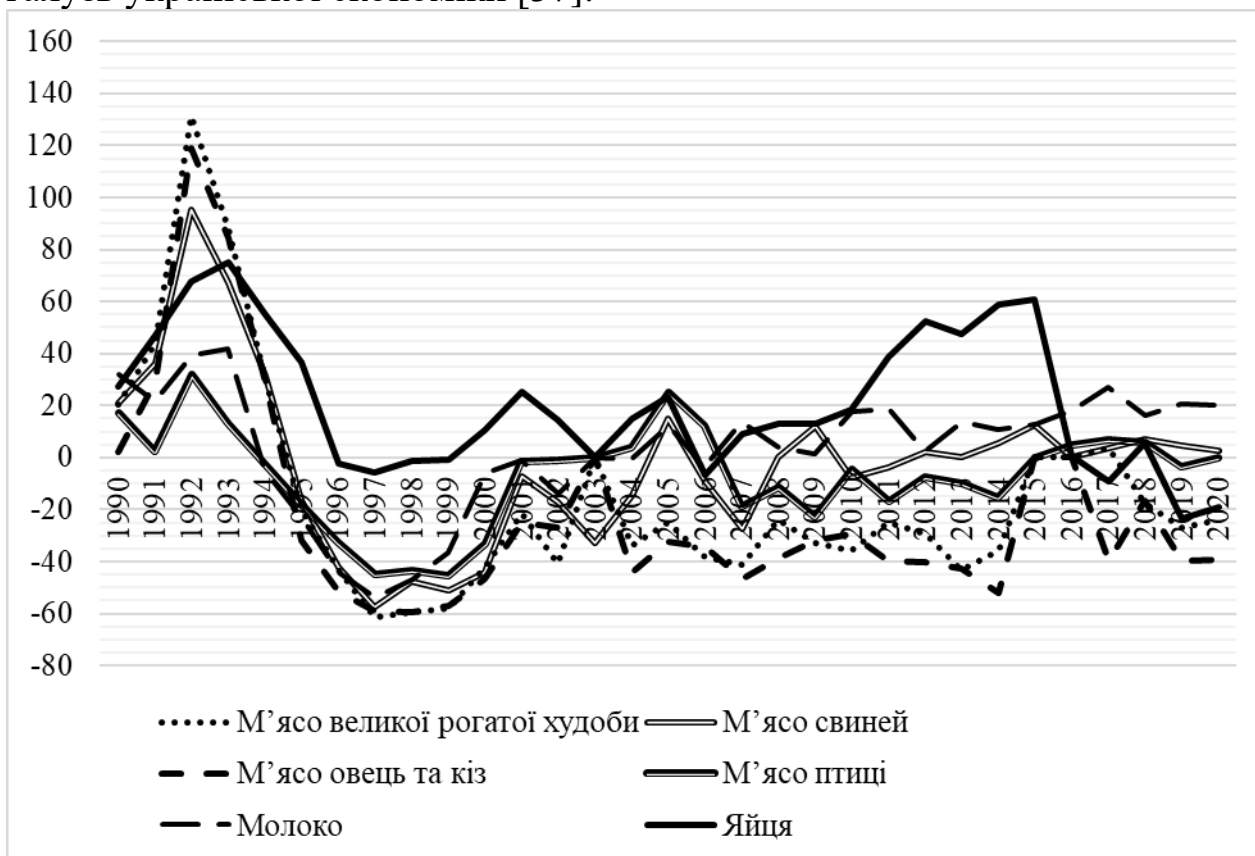

Рис. 3.6. Рівень рентабельності виробництва продукції тваринництва на підприємствах України, 1990-2020 рр.

Джерело: [8]

Вітчизняний ринок виробництва аграрної продукції є одним з ключових гравців на міжнародному ринку, що визначає розвиток як внутрішнього, так і зовнішнього ринків. Варто зазначити, що агросектор України вважається однією з найперспективніших галузей економіки, що забезпечує позитивний баланс зовнішньоекономічної діяльності, а ріст галузі щорічно сягав 5-6% [38, 39].

Сільське господарство через війну постраждало найбільше порівняно з іншими галузями економіки України. Значна частина підприємств на окупованих та прифронтових територіях втратила матеріально-технічні засоби виробництва, поголів'я тварин, доступ до орних земель та їх обробітку, налагоджені канали збуту продукції, сировину та матеріали для організації виробництва та найголовніше кваліфікованих працівників.

Частині підприємств вдалося перемістити вцілілий основний капітал у більш безпечні регіони України та заново організувати виробництво продукції. Станом на перший квартал 2023 р. в Україні тривають активні бойові дії, тому оцінка втрат не є остаточною та постійно оновлюється. На жаль, на даний час немає офіційної інформації від державної служби статистики чи міністерства економіки про розраховані втрати сільського господарства через війну, однак є попередні дослідження експертів та міжнародних організацій, які надають орієнтовні дані щодо можливих прямих і непрямих втрат галузі сільського господарства за підсумками 2022 р. та на квітень 2023 р. за регіонами України (Таблиця 3.25, рисунок 3.7).

Так, Центр досліджень продовольства та землекористування *KSE Institute* спільно з Міністерством аграрної політики та продовольства України запустили регулярний Огляд збитків та втрат в АПК. Мета проекту – інформувати широку аудиторію і політиків про потреби у компенсації та відновленні [40].

Таблиця 3.25

Вартість відновлення основних засобів сільського господарства України внаслідок повномасштабної війни станом на 24.04.2023 р.

Категорія	Тип засобів	Короткотерміновий період (2023–2026)	Середньостроковий та довгостроковий періоди (2027–2033)	Разом (2023–2033)
Реконструкція	Реконструкція та заміна пошкоджених активів, обладнання	2,796.2	6,524.4	9,320.6
Відновлення	Підтримка для щойно відновленого виробництва	1,870.0	-	1,870.0
	Підтримка довгострокового відновлення аграрного виробництва	4,335.0	10,165.0	14,500.0
	Підтримка державних установ для прискорення відновлення	1,203.0	2,807.0	4,010.0
Всього		10,204.2	19,496.4	29,700.

Джерело: [41].

Відповідно до наведеної інформації виділяють 5 видів витрат у сільському господарстві, спричинених повномасштабною війною (Таблиця 3.26). Найбільш вагомі втрати понесли підприємства, які займалися ви-

рощуванням сільськогосподарських культур усіх регіонів України внаслідок порушення в логістиці та зниження цін на експортоорієнтовані товари, такі як пшениця, ячмінь, кукурудза та соняшник, які реалізовувалися в основному через морські порти.

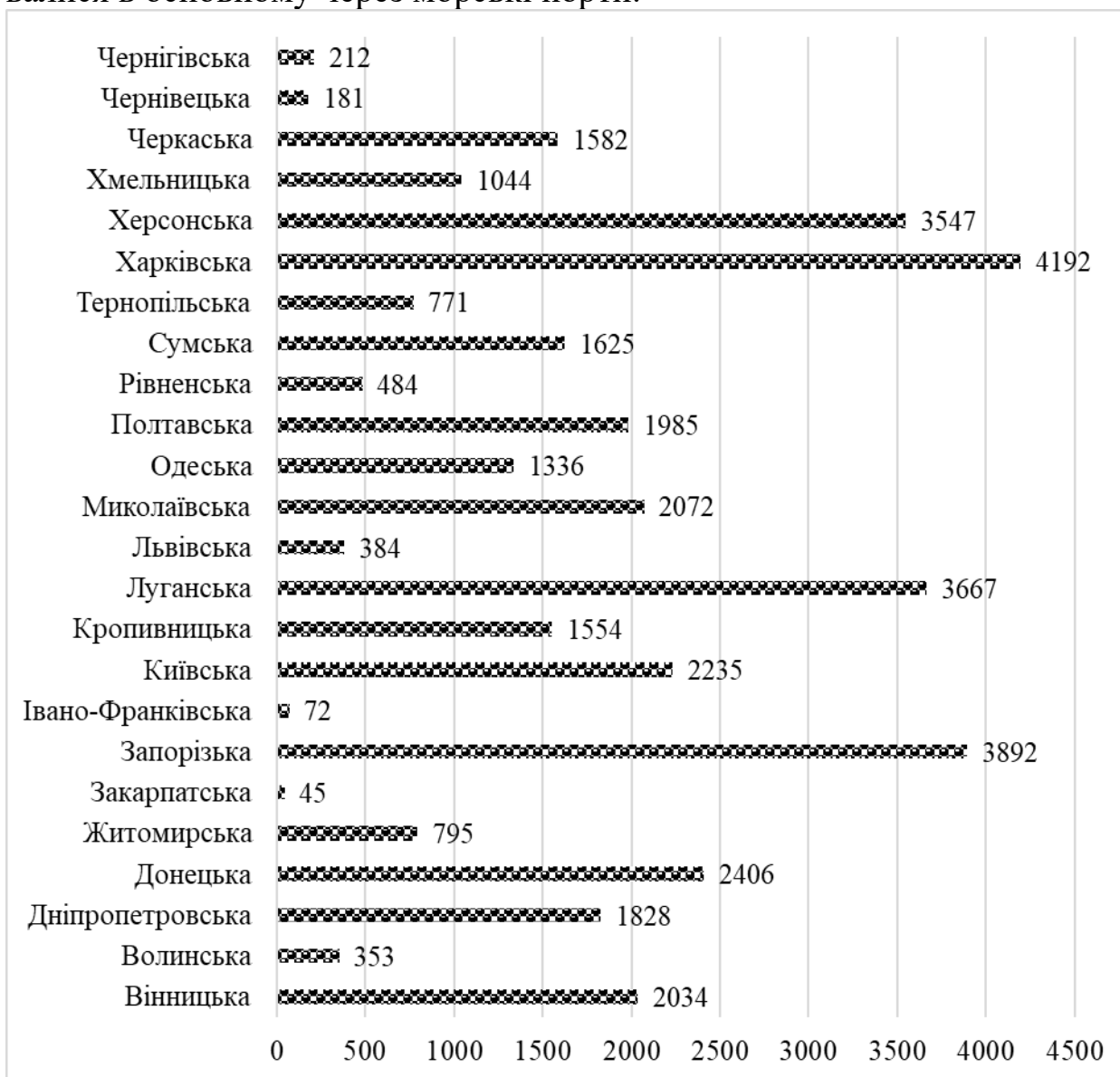

Рис. 3.7. Регіональний розподіл сільськогосподарських втрат в Україні внаслідок повномасштабної війни станом на 24.04.2023 р.
Джерело: [41].

Для відновлення основних засобів сільського господарства України внаслідок повномасштабної війни станом на 24.04.2023 р. необхідно близько 30 млрд дол. США фінансової допомоги. Зокрема у короткостроковому періоді з 2023-2026 рр. – понад 10 млрд дол та у середньому і довготривалому періоді, який орієнтовно охопить період з 2027-2033 рр. – до 20 млрд дол. США. За регіонами України найбільше понесли втрат підприємства Харківської, Херсонської, Луганської та Запорізької областей, де від-

бувалися найбільш активні бойові дії. Проте оцінка втрат є орієнтовною та з урахуванням тривалості війни потребуватиме перегляду.

Таблиця 3.26

Втрати сільського господарства України (орієнтовні) станом на 10.11.2022 р

Втрати через зниження виробництва сільськогосподарських культур у 2022 р.				
Продукт	Базовий обсяг, млн т	Прогнозований обсяг у 2022 р., млн т	Ціна, долар/кг	Розмір втрат, млн дол.
Пшениця	30,8	20,55	\$0,28	\$2 513
Кукурудза	36,84	30,1	\$0,27	\$2 143
Ячмінь	9,53	5,83	\$0,27	\$837
Соняшник	14,91	10,3	\$0,72	\$3 032
Культури зерняткові	1,45	1,39	\$0,21	\$59
Культури кісточкові	0,53	0,48	\$0,65	\$173
Ягідні культури	0,14	0,12	\$2,14	\$89
Інші культури	71,06	58,65	\$0,22	\$2 667
Втрати через зменшення виробництва озимих культур у 2023 р.				
Продукт	Базовий обсяг, млн т	Прогнозований обсяг у 2023 р., млн т	Ціна, долар/кг	Розмір втрат, млн дол.
Озима пшениця	28,47	18,7	\$0,28	\$2 390,5
Озимий ячмінь	3,52	2,11	\$0,27	\$312,2
Озимий ріпак	3,49	4,53	\$0,59	\$317,8
Озиме жито	0,36	0,3	\$0,16	\$11,8
Втрати через зменшення продукції тваринництва				
Продукт	Довоєнний прогнозований обсяг у 2021 р., тис. голів	Післявоєнний прогнозований обсяг у 2022 р., тис. голів	Ціна, долар/кг	Розмір втрат, млн дол.
Велика рогата худоба	2 704	2 492	\$1,75	\$25,8
Свині	5 559	5 052	\$1,34	\$101,4
Вівці і кози	1 089	994	\$1,41	\$0,7
Птиця	193 940	182 267	\$0,87	\$17,5
Молоко, тис. т	2 751	2 453	\$0,35	\$105,9
Яйця, млн штук	6 929	6 016	\$80,74/тис. шт.	\$73,7
Мед, т	45 276	34 768	\$2,00	\$23,4
Віск, т	416	334	\$5,00	\$0,4
Втрати через порушення в логістиці та зниження цін на експортно-орієнтовані товари				
Продукт	Постраждалий обсяг, млн т		Різниця у ціні виробників, долар/кг	Розмір втрат, млн дол.
Пшениця	25,93		\$0,17	\$4 444

Кукурудза	41,57	\$0,17	\$7 175
Ячмінь	6,68	\$0,17	\$1 167
Соняшник	15,17	\$0,38	\$5 712
Втрати через збільшення витрат на виробництво			
Продукт	Кількість потрібна у 2022 р.	Зростання ціни	Розмір втрат, млн дол.
Добрива	3,21 млн т	117,52 за 1 т	\$377
Паливо	1 240 млн літрів	0,39 за літр	\$480
Всього, мільйонів доларів США			34 254

Джерело: [42].

Найменш постраждали підприємства західних областей України. Варто зазначити, що наведені лише відомі дані та не враховано інформацію щодо втрат аграрної галузі на окупованих територіях сходу та півдня, відповідно оцінка втрат скоріш за все буде суттєво більшою. Кожний день продовження війни, на жаль, збільшує втрати сільського господарства України та знижує експортний потенціал галузі, який стратегічно важливий та необхідний для подальшого відновлення економіки держави загалом.

Відповідно утворилися значні запаси зерна, які суттєво збільшили пропозицію на внутрішньому ринку та знизили ціну. Реалізація зібраного урожаю проходить повільно із постійними ризиками блокування як морських шляхів через Чорне море, так і сухопутних – через сусідні держави Європейського Союзу. Загалом втрати пов'язані із зниженням ціни на експортоорієнтовану продукцію оцінюються експертами у 18,5 млрд дол. США і продовжують зростати. Значні втрати пов'язані із зниження виробництва сільськогосподарських культур у 2022 р., вони оцінюються орієнтовно в 11,5 млрд дол. США та здебільшого стосуються зернових та плодово-ягідних культур у найбільш потерпілих від війни регіонах України.

Орієнтовна кількість тварин, які загинули внаслідок агресії росії, становить майже 400 тис. бджолосімей, 95 тис. голів кіз та овець, 212 тис. голів великої рогатої худоби, 507 тис. свиней та майже 11,7 млн. голів птиці. Свійські тварини гинуть не лише безпосередньо від активних бойових дій, але й від обмеженого фізичного доступу на ферми, ускладнення закупівлі кормів та надання ветеринарних послуг. Також варто відмітити втрати в інфраструктурному забезпеченні зернопродуктового підкомплексу [43]. Загалом було пошкоджено або знищено зерносховищ сукупною ємністю 9,4 млн тонн одночасного зберігання. Цей обсяг втрачених потужностей зберігання не враховує потужності, які залишаються недоступними через тимчасову окупацію. Орієнтовна вартість ремонту пошкоджених та заміни знищених зерносховищ наближається до 1,1 млрд дол. США. У садівництві України на постраждалих територіях знищено понад 14,3 тис. га багаторічних насаджень. Втрати сільськогос-

подарської техніки, яка належить до категорії активів, що зазнала найбільших пошкоджень внаслідок війни, за оцінками експертів, становила близько 84 тис. одиниць техніки та устаткування, що складає 11% від загальної наявної кількості до 24 лютого 2022 р. Вартість відновлення техніки та обладнання досягає 3 млрд дол. США [44].

Окремо слід виділити втрати через зменшення виробництва озимих культур у 2023 р., а саме озимої пшениці, ячменю, ріпаку та жита, які оцінюються у понад 3 млрд дол. США. Тваринництво України, порівняно з рослинництвом, постраждало менше, однак втрати через зменшення обсягів виробництва продукції оцінені орієнтовно в 350 млн дол. США. Найбільше втрат зазнало молочне скотарство, свинарство та птахівництво яєчного напрямку продуктивності. Також через підвищення вартості мінеральних добрив, паливно-мастильних матеріалів аграрні підприємства понесли додаткові витрати у сумі понад 870 млн дол. США.

Таким чином, за результатами дослідження встановлено, що структура посівних площ в Україні за досліджуваний період змінилася з пріоритетом на вирощування зернових та зернобобових культур, соняшника та ріпаку, які є експортоорієнтованими. Урожайність основних видів сільськогосподарських культур з розвитком та поширенням новітніх технологій стабільно зростає, що позитивно впливає на ефективність використання угідь та обсяги вирощування. Продукція рослинництва є основною статтею експорту в Україні. У тваринництві спостерігається спад чисельності поголів'я ВРХ, овець та свиней. Найбільш успішним напрямом тваринництва є птахівництво, яке до війни 2022 р. характеризувалося стабільним зростанням поголів'я та обсягів виробництва продукції. У сільському господарстві України є регіональна спеціалізація та концентрація виробництва, найбільша питома вага від загальних обсягів виробленої аграрної продукції зосереджена у Вінницькій, Дніпропетровській та Черкаській областях – понад 20%. Також відмінною особливістю аграрного сектору економіки України є значна вагомість дрібнотоварних та натуральних форм виробництва у вигляді господарств населення сільських територій, на які припадає до 30% обсягу вирощеної продукції рослинництва та 46-47% продукції тваринництва. Обсяг виробництва м'яса та м'ясопродуктів за 2005-2021 рр. зріс на понад 50% в основному за рахунок розвитку птахівництва, проте спостерігаються негативні тенденції у балансі свинини та яловичини через зниження обсягів виробництва та підвищення імпоротної залежності. У рослинництві спостерігається до 2022 р. зростання обсягів вирощування зернових та зернобобових культур, картоплі, овочів та баштанних, плодів та ягід. Виробництво більшості видів продукції рослинництва, зокрема зернових, технічних та олійних культур характеризується відносно високою та стабільною рен-

табельністю виробництва, яка наприкінці досліджуваного періоду знижувалася через зростання вартості мінеральних добрив, паливно-мастильних матеріалів та насіння. У тваринництві найбільш рентабельним напрямом у довоєнний період було молоко, інші напрями тваринництва через суттєвий диспаритет цін відмічалися низькою економічною ефективністю та збитковістю. Однак з початком повномасштабної війни сільське господарство України зазнало значних матеріально-технічних, фінансових та кадрових втрат, які, за оцінками міжнародних організацій та експертів, станом на початок 2023 р. оцінювалися у понад 31 млрд дол. США, а для відновлення втраченого потенціалу необхідно додатково близько 29 млрд дол. США, що, на жаль, не є остаточною сумою через продовження війни. Суттєві втрати експортного потенціалу аграрного сектору економіки України, які обумовлені блокадою і обмеженням роботи морських портів та основних логістичних каналів, через які проходила основна частка обсягів реалізації експортоорієнтованих культур. Окупація значної частини території України призведе до скорочення обсягів виробництва усіх основних видів агропродовольчої продукції із одночасною втратою суттєвої частини внутрішнього ринку через міграцію населення. Додатковим негативним чинником стало руйнування Каховського водосховища, що унеможливить зрошування значної частини півдня України та призведе до втрати урожайності, а відповідно і рентабельності вирощування овочів, баштанних, зернових та олійних культур місцевих господарств. Для відновлення втраченого економічного та експортного потенціалу необхідна повна деокупація території України із доступом до всіх морських портів та десятиліття для розмінування понад 500 тис га сільськогосподарських угідь, відновлення втраченого водосховища, відбудови виробничих потужностей зруйнованих аграрних підприємств та інфраструктури, що потребуватиме значних інвестицій та впровадження системи організаційно-економічних, інституційно-правових заходів з метою сприяння розвитку усіх стратегічно важливих напрямів сільськогосподарського виробництва.

Література

1. Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними. Кабінет Міністрів України: Постанова від 7 червня 2017 р. № 413. Київ. URL: <http://surl.li/jysed>
2. Chemerys V., Dushka V., Dorosh M., Maksym V. Export potential of the livestock breeding industry of Ukraine. *Agricultural and Resource Economics*. 2020. Vol.6. No.3. Pp.5–28. URL: <http://are-journal.com>.
3. Максим В., Чемерис В., Душка В. Стан та перспективи підвищення рівня забезпеченості основними видами продукції тваринництва в Україні. *Науковий вісник ЛНУВМБ ім.*

С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2021. т. 23. № 97. С. 19-23. Doi: 10.32718/nvlvet-e9704

4. Добрунік Т., Кузнецова О. Проблеми і напрямки розвитку аграрного сектору України в умовах економічної нестабільності. Економіка та суспільство. 2022. № 42. Doi: 10.32782/2524-0072/2022-42-25

5. Гадзало Я., Лузан Ю. Розвиток аграрного сектору економіки України в умовах євроінтеграції. Економіка АПК. 2021. № 8. С. 6-17. Doi: 10.32317/2221-1055.202108006

6. Офіційний сайт Державної служби України з надзвичайних ситуацій. 2023. URL: <https://dsns.gov.ua/>

7. Вдовенко Л., Вдовенко С. Стан та перспективи розвитку аграрного сектору в контексті державної політики фінансової підтримки товаровиробників. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2018. т. 3. № 26. С. 113–122. Doi:10.18371/fcaptr.v3i26.110583

8. Офіційний сайт Державної служби статистики України. 2023. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

9. Колодійчук В. А. Ефективність логістики зерна та продуктів його переробки : монографія. Львів : Український бестселер, 2015. 574 с.

10. Семенда Д. К., Семенда О. Вс., Семенда О. В. Маркетингові дослідження кон'юнктури ринку зерна. Агросвіт. 2021. № 1-2. С. 56–64. Doi: 10.32702/2306-6792.2021.1-2.56

11. Кирчата І., Шершенюк О., Деділова Т. Стратегічний розвиток агропромислового комплексу як основа забезпечення економічної безпеки. 2022. № 28. С. 79-91. Doi:10.30977/PPB.2226-8820.2022.28.79

12. Чемерис В., Душка В., Максим В., Папіжанський Б. Продуктивність праці у підприємствах галузі тваринництва України. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2022. т. 24. № 100. С. 47-53. Doi:10.32718/nvlvet-e10008.

13. Максим В., Чемерис В., Душка В., Березівський Я. Основні тенденції та перспективи розвитку виробництва свинини у світі. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2020. т. 22. № 96. С. 21-27. Doi:10.32718/nvlvet-e9604

14. Чемерис В., Максим В., Душка В., Кривішин А. Перспективи розвитку вівчарства та козівництва в Карпатському економічному районі України. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2022. т. 24. № 99, С. 31-37. Doi: 10.32718/nvlvet-e9906

15. Чемерис В., Душка В., Максим В., Дорош-Кізим М. Економічні передумови зростання виробництва молока в Україні. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2020. т. 22. № 95. С. 15-21. Doi:10.32718/nvlvet-e9503

16. Чемерис В., Душка В., Максим В., Соломонко Д. Економічне обґрунтування розвитку сімейних ферм з виробництва молока. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2019. т. 21. № 92. С. 33-42. doi:10.32718/nvlvet-e9206

17. Максим В., Чемерис В., Душка В., Кузь М. Формування капіталу підприємств з виробництва продукції тваринництва в Україні. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2022. т. 24. № 100. С. 40-46. doi: 10.32718/nvlvet-e10007

18. Колодійчук В.А. Галузеве позиціонування зернопродуктового підкомплексу АПК України. Економічний часопис-XXI, 2014. № 9-10 (1). С. 45-48.

19. Черевко Г.В. Економіка зернопродуктового комплексу АПК / Г.В. Черевко, П.М. Гарасим, В.А. Колодійчук та ін. // – Львів: Українські технології, 2000. – 197 с.

20. Черемісіна С. Ринок зернових культур в Україні: аналіз сучасного стану та перспективи розвитку. Економіка АПК. 2021. № 2. С. 48-58. Doi:10.32317/2221-1055.202102048.

21. Черемісіна С., Россоха В. Ефективність виробництва зернових культур в Україні: аналіз сучасного стану та перспективи підвищення. Економіка АПК. 2021. № 6. С. 54-67. Doi: 10.32317/2221-1055.202106054.

22. Світовий О. М. Управління виробництвом та збутом зерна і продуктів його переробки в контексті максимізації доданої вартості. Вісник соціально-економічних досліджень: зб.

наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 66–80. URL: <http://surl.li/jyshm>.

23. Максим В., Чемерис В., Душка В., Небоженко К. Основні тенденції розвитку птахівництва яєчного напрямку в Україні. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2022. т. 24. № 99. С. 38-44. Doi:10.32718/nvlvet-e9907

24. Алескерова Ю. Цукрові буряки: економічна ефективність вирощування. Причорноморські економічні студії. 2017. Вип. 13 (2). С. 25-29. URL: <http://surl.li/jysic>

25. Ільків, Л. Економічні аспекти виробництва соняшнику. Молодий вчений. 2019. № 10 (74). С. 661-665. Doi:10.32839/2304-5809/2019-10-74-139

26. Петриченко В., Воронецька І. Виробництво олійних культур в Україні: сучасні виклики та перспективи. Економіка АПК. 2017. № 10. С. 32-40. URL: <http://surl.li/jysih>

27. Талавіря М., Полюхович В., Берча О. Експорт соняшникової олії в Україні та світі. Збірник наукових праць. 2022. Вип. 1 (28). С. 142-149. Doi: 10.24144/2078-1431.2022.1(28).142-149

28. Чемерис В., Душка В., Максим В., Янінович Я. Економічна та інвестиційна ефективність створення сімейних ферм з вирощування продукції ставкової аквакультури в Україні. Науковий вісник ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2020. т. 22. № 96. С. 42-47. Doi:10.32718/nvlvet-e9607

29. Сало І. Розвиток ринку плодів та ягід в Україні. Економіка АПК. 2020. № 3. С. 16-25. doi:10.32317/2221-1055.202003016

30. Чорнодон В. Реалізація стратегії інноваційного розвитку садівництва. URL: <http://surl.li/jysjh>

31. Галат Л. Державна фінансова підтримка галузі садівництва як фактор підвищення її конкурентоспроможності. Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка. 2021. № 6. С. 44-55. Doi:10.32851/2708-0366/2021.6.5

32. Артюх Т., Безсмертна О., Мельник Д. Проблеми та перспективи розвитку ринку картоплі в Україні з врахуванням зональної спеціалізації галузі. Економіка та суспільство. 2022. № 39. Doi:10.32782/2524-0072/2022-39-54

33. Крупа О., Крупа В. Кон'юнктура ринку картоплі в Україні та перспективи її оптимізації. Ефективна економіка. 2019. № 12. Doi: 10.32702/2307-2105-2019.12.86

34. Захарчук О. Світовий ринок овочів та місце України. Агросвіт. 2018. № 3. С. 3-7. URL: <http://surl.li/jysjz>

35. Державна цільова програма розвитку овочівництва на період до 2025 року / за наук. ред. Гадзала Я.М., Роїка М.В., Кондратенко П.В, Висоцького Т.М., Могильної О.М. Селекційне: ІОБ НААН, 2020. 62 с. URL: <http://surl.li/jyski>

36. Сало І. Розвиток ринку овочів в Україні. Економіка АПК. 2021. № 2. С. 41-48. Doi: 10.32317/2221-1055.202102041

37. Матросова Л. Проблеми розвитку агропромислового комплексу України як напрям підвищення конкурентоспроможності економіки. Економіка та управління національним господарством. Інфраструктура ринку. 2020. Вип. 42. С. 83-90. Doi:10.32843/infrastruct42-14

38. Дунська А. Білих М. Стратегічні перспективи розвитку АПК України на міжнародному ринку. Вісник ХНТУ. Управління та адміністрування. 2022. № 2 (81). С. 113-117. Doi:10.35546/kntu2078-4481.2022.2.13

39. Колодійчук В.А. Пріоритети зовнішньоекономічної діяльності підприємств агропромислового комплексу Львівської області / В.А. Колодійчук // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – № 3 (23), 2020. – С. - 143-152.

40. Огляд збитків та втрат в АПК. 2022. URL: <http://surl.li/jysku>

41. Agricultural War Damages, Losses, and Needs. 2023. Review Issue 3. URL: <http://surl.li/jysla>

42. Огляд непрямих втрат від війни в сільському господарстві України. 2022. URL: <http://surl.li/jyslm>

43. Колодійчук В. А. Логістична інфраструктура експортного зернового потенціалу України. Агросвіт. 2013. № 15. С. 11-16.

44. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. 2022. URL: <http://surl.li/jyslwl>

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-6>

3.2. Небоженко Т.Т.

Галузева оцінка аграрної економіки в умовах сучасних викликів

3.2.1. Галузева інтерпретація аграрної економіки України та оцінка її стану

Галузева інтерпретація аграрної економіки України розглядається через призму окремих економічних аспектів чотирьох основних сфер діяльності, а саме: сільське господарство; технічне та матеріально-ресурсне забезпечення; харчова промисловість та інші галузі з первинної переробки сільськогосподарської сировини; інфраструктурний блок.

Означені сфери діяльності галузі, забезпечуючи стабільне зростання до початку війни, репрезентували динамічні економічні показники. Втім, чимало викликів останніх років вплинуло на галузевий розвиток аграрного сектору економіки України, перш за все у зв'язку з воєнною агресією росії проти України. Безперечно, блокування морських портів; прямі та непрямі втрати активів у галузі; втрати та пошкодження посівних площ та ґрунтів регіонів прифронтової зони; проблеми матеріально-технічного оснащення, інфраструктурного та дефіцит кваліфікованого кадрового забезпечення; відсутність можливостей зменшення собівартості аграрної продукції; фінансове знищення аграрних підприємств переважно східних та центральних областей тощо, – разом з наявністю обмежених можливостей експортної реалізації агропродукції та обмеженістю доступу до фінансових ресурсів, – є основними викликами, котрі безпосередньо негативно впливають на стан галузевого розвитку аграрної економіки України.

У цьому контексті, на шляху досягнення цілей дослідження стану галузевого розвитку аграрної економіки України в умовах сучасних викликів, перед нами постають наступні завдання:

❖ з'ясувати особливості галузевої інтерпретації аграрної економіки України та здійснити оцінку її стану через призму втрат та досягнень;

❖ запропонувати та здійснити оцінку ключових трансформаційно-стратегічних векторів галузевого розвитку аграрної економіки України в умовах сучасних викликів.

Активне ведення воєнних дій ускладнило можливості галузевого розвитку аграрної економіки України, адже поряд з викликами сучасності не подоланими залишилася чимала кількість проблем агросфери до воєнного періоду, пов'язаних із наявністю квот ЄС, складністю входу агропродукції на нові світові ринки; складністю підключення інженерних мереж; окремі питання законодавчої адаптації, тощо. Вважаємо, що вирішення стратегічних проблем економічної трансформації аграрної сфери та розвитку аграрної інфраструктури на фоні завершення війни, – забезпечить потужні можливості галузевого розвитку аграрної економіки України у найближчій перспективі.

Галузева інтерпретація аграрної економіки України охоплює чотири основні сфери діяльності, лівову частку серед яких займає сільське господарство, котре представлене не лише рослинництвом, тваринництвом, лісовим та рибним господарствами, мисливством, але й заготівельною, переробною та реалізаційною діяльністю фермерських, особистих та підсобних селянських господарств, тощо. Перш за все, сільське господарство є однією з найважливіших галузей економіки України у зв'язку з впливом кліматичних (наявності регіонів з відносно довгим вегетативним періодом та високою якістю ґрунтів), а також демографічних (високою щільністю населення) факторів. Втім, галузевий розвиток аграрної економіки характеризують також галузі та служби, котрі відповідають за технічне (машинобудування) та матеріально-ресурсне (добрива, корми, інші біо- та ветеринарні препарати та їх виробництво) забезпечення; харчова промисловість та інші галузі з первинної переробки сільськогосподарської сировини; а також інфраструктурний блок, котрий характеризується виробництвом та заготівлею сировини для потреб сільського господарства, а також зберіганням, торгівлею та транспортуванням споживчих товарів, будівництвом у галузях агропромислового комплексу, а також охоплює роботи, пов'язані з профільною підготовкою кадрів у галузі.

Стан галузевого розвитку аграрної економіки України до війни мав певні особливості та позитивні характеристики, зокрема:

❖ частка сільського господарства, лісового та рибного господарства України у ВВП становила 10,9% у 2021 році (*рисунки 3.8*);

❖ загальне число збору зернових та зернобобових культур у 2021 році становило 86 млн. тонн (пшениця, жито, ячмінь, кукурудза на зерно) при їх урожайності 39,1 ц з 1 га (*таблиця 3.27*);

❖ ключові позиції України в експорті агропромислової продукції за підсумками 2021 року забезпечили такі показники: світовий експорт

4,6 млн. тонн соняшникової олії (1 місце), 2,7 млн. тонн ріпаку (3 місце), 5,7 млн. тонн ячменю (4 місце), а також експорт 24,7 млн. тонн кукурудзи (6 місце);

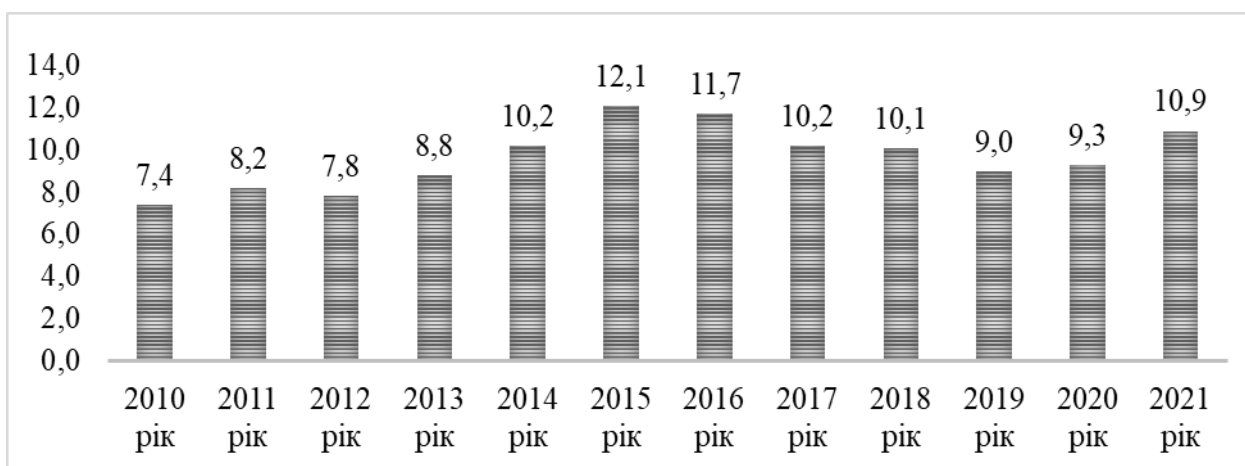
❖ експорт сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів у 2021 році додавав Україні орієнтовно 22 млрд. дол. США;

❖ загальна площа чорноземів – 34,2 млн га – є найвищою часткою таких ґрунтів у світі та складає 60 % усієї території (поряд з найвищим світовим показником близько 25%). Це забезпечило Україні шосте місце у цій категорії. Значна площа зрошуваних земель 550 тис. га;

❖ динамічний розвиток засвідчив відмінний приріст сільськогосподарського виробництва (14%) у 2021 році [1, с. 2].

Авторське дослідження [1, с.81] свідчить, що галузевий розвиток аграрної економіки України суттєво залежить від того, на скільки якісною, ефективною та продуктивною є діяльність сільськогосподарських підприємств, адже наслідками їх діяльності є господарська та фінансова результативність.

З *рисунку 3.8* бачимо, що за період 2010-2021 рр. спостерігається хвилеподібна тенденція темпів зростання валової доданої вартості у сільському, лісовому та рибному господарстві до ВВП України.

Рис. 3.8. Динаміка зміни валової доданої вартості сільського, лісового та рибного господарства України за 2010-2021 рр., % ВВП
Розраховано автором за даними [3, 4]

Так, станом на 31 грудня 2015 року валова додана вартість сільського, лісового та рибного господарства України у структурі ВВП вперше досягла свого найвищого відсоткового значення 12,1%. Таким чином, спостерігаємо стійке зростання 2012-2015 рр. та 2019-2021 рр., коли галузевий сільськогосподарський розвиток аграрного сектору економіки України був ключовим джерелом податкових надходжень у державний бюджет. З надією очікуємо подальшого стійкого сільськогосподарського

розвитку на поточний 2023 рік та у найближчій перспективі, адже, виходячи з аналізованих показників, бачимо, що зіставлення даних 31 грудня 2015 року та 31 грудня 2021 року на рис.3.1, відрізняється у співвідношенні лише на 1,2 в.п., що, на наш погляд, не є суттєвою різницею, попри складне економічне, політичне та фінансове становище України в умовах сучасних реалій.

Чимало викликів останніх років вплинуло на галузевий розвиток аграрного сектору економіки України, починаючи від проголошення Всесвітньою організацією охорони здоров'я про поширення коронавірусної інфекції у березні 2020 року та завершуючи воєнною агресією росії проти України, котра триває досі та час її завершення є непередбачуваним. Війна спричинила кризові економічні явища, на подолання яких підуть роки. Це і блокування морських портів; прямі та непрямі втрати активів у галузі; втрати та пошкодження посівних площ, зрошувальних земель, садів та ягідників, земель сільськогосподарського призначення та поголів'я тварин регіонів прифронтової зони; руйнування та крадіжки техніки та інфраструктурного забезпечення; відсутність можливостей зменшити собівартість аграрної продукції через зростання цін на добрива, додаткові витрати на пальне та насіння; фінансове знищення аграрних підприємств; бар'єри входу вітчизняної аграрної продукції на іноземні ринки та ряд інших факторів впливу, котрі, разом з наявністю обмежених можливостей реалізації агропродукції та обмеженістю доступу до фінансових ресурсів, загрожує банкрутством аграрних підприємств, а відтак негативно впливає на розвиток галузевої аграрної економіки України.

У зв'язку з цим пропонуємо розглянути економічні тенденції впливу на аграрний сектор України через призму окремих основних показників сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості за останні 2017-2021 рр. (табл.3.1).

У результаті порівняння відсоткових співвідношень показників урожайності 2021/2017 рр. за даними *таблиці 3.27*, найкращі результати спостерігаємо при здійсненні оцінки таких культур: баштанних культур (+ 39,2 в.п.), зернових та зернобобових культур (+ 4,2 в.п.), овочів відкритого ґрунту (+ 5,94 в.п.), картоплі (+ 5,2 в.п.) та більшість інших сільськогосподарських культур. Найнесприятливішою тенденцією є різке зниження урожайності технічних культур, таких як цукровий буряк та соняшник (-155,15 в.п.), котре, на нашу думку, виникло в першу чергу через недотримання науково-обґрунтованих та перевірених часом сівозмін технічних культур, а також через технологічні порушення щодо їх вирощування. У цьому контексті, питання подолання дефіциту кадрів у галузі та необхідність професійної їх підготовки є ключовим.

Таблиця 3.27

Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств*
України у сільській місцевості в 2017-2021 рр. (ц з 1 га)**; (%)

Показник	Роки				
	2017	2018	2019	2020	2021
1. Урожайність сільськогосподарських культур в Україні (ц. з 1 га):					
— зернові та зернобобові культури (пшениця, жито, ячмінь, кукурудза на зерно)	34,9	33,9	36,8	31,7	39,1
— технічні культури усього (цукровий буряк, соняшник)	175,65	158,3	147,3	169,8	20,5
— картопля	164,1	173,1	153	155,9	169,3
— овочі відкритого ґрунту	197,36	197	197	187,8	203,3
— баштанні культури	89,1	134	143,6	95,8	128,3
— кормові культури	169,5	175,9	173,4	163	168,41
— плоди, кг з 1 дерева	19,9	29,4	23	21,8	23,9
— ягоди, кг з 1 м ²	0,8	0,7	0,8	0,7	0,8
— виноград, кг з 1 куща	4,4	4,6	6,2	4,9	4,8
2. Посів озимих культур у сільських домогосподарствах під урожай наступного року (у % до площі ріллі)	14,81	15,41	15,2	14,41	17,31
3. Рівень товарності окремих видів продукції рослинного та тваринного походження:					
— зернові та зернобобові культури усього (пшениця, жито, ячмінь, кукурудза на зерно)	43,8	41,5	48,8	46,8	46,4
— технічні культури: соняшник	81,1	74,8	84,3	92	80
— картопля	2,4	3	2,6	1,6	1,8
— овочі відкритого ґрунту	15,15	7,2	8,8	5,43	5,43
— молоко	47,3	48,1	48	46,5	48,6
— яйця	5,7	7,1	6,5	5,7	6,0
— мед	25,7	50,2	28,5	26,5	40,4

*При розрахунку показників до уваги бралися домогосподарства разом (у т. ч. чоловіки та жінки);

**статистичні дані вказані за підсумками року;

***розраховано автором за даними [5].

Тенденція зростання посівних площ (на 2,6 в.п. більше у 2021 році порівняно з однойменним періодом 2017 року) та збереження високих показників урожайності сільськогосподарських культур є пріоритетним завданням розвитку галузі. Вважаємо, що в разі подальшої можливості забезпечення досягнення належних обсягів виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції (високий рівень товарності), а також

досягнення стабільно профіцитного рівня експорту на їх основі могло б забезпечити прямий вплив на стан інших показників галузевого розвитку аграрної економіки України, зокрема на розвиток галузей рослинництва, тваринництва, рибного та мисливського господарств тощо.

Втім, загалом така позитивна динаміка, яка спостерігалася до 2022 року, на жаль, не має тенденції до збереження у період війни 2022-2023 рр. Так, згідно зі статистичними даними Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) [6], Мінагрополітики України [7] та Київської школи економіки [8], бачимо, що за підсумками 2022 року спостерігаються чималі збитки, завдані російською агресією проти України, котрі негативно впливають на галузевий розвиток аграрного сектору економіки України. Суттєві втрати галузевого розвитку аграрної економіки України останніх 2022-2023 рр. можна прослідкувати через призму завданих збитків.

1. Рослинництво. Суттєве скорочення посівних площ у зв'язку з окупацією східних областей України, активним веденням бойових дій та, як наслідок, об'єктивна необхідність у розмінуванні уже звільнених сільськогосподарських земель – спричинила зниження обсягів виробництва рослинної продукції на 35-40% порівняно з підсумками 2022 та 2021 рр. Відомі також випадки крадіжок та незаконного масового вивезення 500 тис. тонн зерна, десятків тисяч тонн соняшникової олії та інших сільськогосподарських культур.

До слова, відзначимо, що відповідно до схваленого Національним органом з питань протимінної діяльності «Плану заходів щодо гуманітарного розмінування земель сільськогосподарського призначення» від 20 березня 2023 року, розмінуванню підлягає майже 470,9 тис. га землі у дев'ятих областях України, здебільшого прифронтової зони та Київської області. Втім, очікується, що першочергові зусилля гуманітарного розмінування спрямовуватимуться на землі сільськогосподарського призначення Миколаївської (частково вже розпочалося) та Черкаської областей [9].

2. Тваринництво. За даними Мінагрополітики [7], значними є збитки тваринницької галузі, де втрати є не лише з числа свиней та птиці, але й поголів'я великої рогатої худоби (15-20 %). Найбільше постраждали тваринницькі господарства прифронткових областей України, оскільки за усіма категоріями господарств тут було зосереджено поголів'я великої рогатої худоби (25,3%), корів, овець/кіз та свиней (25,8%, 28,2% та 31,5% відповідно), а також понад 24,9% птиці. Унаслідок таких втрат, постраждало також і виробництво тваринницької продукції, здебільшого у Донецькій, Луганській, Миколаївській, Херсонській, Харківській, Запорізькій, Сумській, Чернігівській та Київській областях, де відсоткове виробництво м'яса, молока та яєць на початку 2022 року становило 20%, 28,7% та 44,8% відповідно.

- Непрямі сільськогосподарські втрати де-факто можна вважати втраченою можливістю отримати економічний ефект, котрий виник у зв'язку зі зниженням результативності господарської взаємодії галузей аграрної економіки на фоні війни (заготівля, переробка, виробництво, зберігання, внутрішня та зовнішньоекономічна взаємодія), блокадою портів та рядом інших факторів. Ці збитки експерти станом на 15 вересня 2022 року оцінюють у розмірі 52,75 млрд дол. США (у т.ч. недоотриманих 18,5 млрд дол. США унаслідок порушення логістики) [10].
- Ще однією статтею втрат є неможливість забезпечення виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектору України у зв'язку з такими факторами, як: скорочення загальних посівних площ, які у 2022 році порівняно з 2021 роком скоротилася на понад 20 %. Причина – активне ведення бойових дій, воєнне забруднення земельних площ, а, відповідно, й погіршення якості ґрунтів, які зробили ведення сільського господарства на прифронтових територіях ризиковою діяльністю, на жаль, на чималу перспективу [10]; зниження урожайності та зменшення якості ґрунтів у зв'язку зі зменшенням кількості внесених добрив, що у фактичних величинах відповідає зменшенню з 4,8 млн тонн у 2021 році орієнтовно до 2,9 млн тонн у 2022 році, що у відсотковому співвідношенні перевищує 60%.
- Припинення сільськогосподарської та фермерської діяльності представниками аграрного бізнесу (здебільшого у прифронтових областях у зв'язку з вимушеним тимчасовим переміщенням фермерів та ряду інших працівників продовольчої агросистеми) – відображають опубліковані дані організації ООН «*The Food and Agriculture Organization*» (FAO) [11]. Відповідно до цієї інформації, понад 150 тис. фермерів та інших сільськогосподарських працівників, мігруючи, безпосередньо постраждали від війни та змушені були припинити свою економічну діяльність у галузі.

Вищеозначені категорії збитків не охоплюють усіх масштабів втрат, безпосередно пов'язаних з негативним їх впливом на галузевий розвиток аграрної економіки України 2022-2023 рр. та в найближчій перспективі. Так, значними є недоотримання галузі у результаті цілеспрямованого знищення ворогом продовольчих складів, зерносховищ, свідомого руйнування нашої соціальної та логістичної інфраструктури, котра у взаємозв'язку з браком палива та електроенергії призвела до втрати урожаю у 2022 році через відсутність можливості як його збереження, так і експорту через українські порти.

Відповідно до представлених у липні 2022 року матеріалів робочої групи «Нова аграрна політика» Національної ради з відновлення України від наслідків війни [1, с. 3], мало місце скорочення відсоткового обсягу експорту на 78% (з 7,0 млн тонн до 1,5 млн тонн у розрізі місяця) через блокування морських портів. Вважаємо, що економічну суттєвість означеного факту для аграрної економіки України можна оцінити через падіння товарності аграрної продукції, зниження цін на її реалізацію нижче за собівартість та ризику банкрутства багатьох аграрних підприємств.

На основі найновіших збірних статистичних даних Міністерства аграрної політики та продовольства України [7], Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури) [12], цифрових даних Офісу з розвитку підприємництва та експорту [13], а також даних товарної структури зовнішньої торгівлі України Головної служби статистики в Україні [14] ми дослідили окремі аспекти економічної оцінки стану зовнішньої торгівлі аграрною продукцією упродовж березня – квітня 2022 року порівняно з однойменним періодом поточного 2023 року (таблиця 3.28).

Таблиця 3.28

Експорт за окремими видами аграрної продукції
(березень — квітень 2022 — 2023 рр.), тонн; раз, [7; 12-14]

Період	Найменування видів аграрної продукції					
	Кукурудза	Пшениця	Соняшникова олія	Шроти	Соеві боби	Ячмінь
1. Березень 2022 р., тонн	176 614	33 209	29 061	28 954	36 034	6 599
2. Березень 2023 р., тонн	3 806 887	1 786 966	584 215	405 774	387 374	200 467
3. Співвідношення (2)/(1), раз*	21,6	53,8	20,1	14	10,8	30,4
4. Квітень, 2022 р., тонн	600 966	9 199	129 607	39 177	57 159	11 776
5. Квітень 2023 р., тонн	1 551 738	741 289	341 313	169 360	86 986	147 961
6. Співвідношення (5)/(4), раз*	2,6	80,6	2,6	4,3	1,5	12,6

*Розрахунок статистичних даних рядків 3 та 6 заокруглено до десятих

Результати розрахунку експорту за окремими видами аграрної продукції (березень – квітень 2022-2023 рр.) свідчать про суттєве зростання експорту у березні 2023 року стосовно квітня 2022 року за усіма найменуваннями видів аграрної продукції. Втім, варто відзначити, що найбільше зростання помічаємо у зростанні експорту пшениці не лише у розрізі березня 2023/2022 рр. (збільшення майже у 54 рази) , але й у розрізі квітня 2023/2022 рр. (у 80,6 рази).

Є певна особливість також при відображенні даних стосовно перетину аграрною продукцією кордону у розрізі видів транспорту [15] (таблиця 3.29).

Таблиця 3.29

Транспортне забезпечення експорту
(березень – квітень 2022 – 2023 рр.), тонн; раз. [7; 12-14]

Період	Типи транспорту			
	Залізничний	Порти	Авто	Паром
1.Березень 2022 р., тонн	252 916	55 670	22 894	76
2.Березень 2023 р.,тонн	1 075 273	5 792 538	483 404	100 370
3.Співвідношення (2)/(1), раз	4,3	104,0	21,1	1320,7
4. Квітень 2022 р., тонн	601 739	265 657	91 551	9 368
5. Квітень 2023 р., тонн	438 479	2 497 504	121 714	51 291
6.Співвідношення (5)/(4), раз	0,7	9,4	1,3	5,5

*Розрахунок статистичних даних рядків 3 та 6 заокруглено до десятих

Розрахунок статистичних даних березня – квітня 2022-2023 рр. за даними таблиці 3.29 свідчить, що при перших же ознаках зменшення ризиків портових та паромних переправ, які можливі завдяки політичним домовленостям української еліти та лідерів провідних країн світу, вдається гарантувати щоразу більше спроб морських переправ.

Так, уже в поточному році знову суттєва перевага надається портовим (у 104 рази більший обсяг переправ у березні 2023 року порівняно з березнем 2022 року) та паромним переправам (у 104 рази більший обсяг переправ у березні 2023 року порівняно з березнем 2022 року) експортованої агропродукції України, що, безперечно, є зручнішим, швидшим та економічно обґрунтованим способом перетину кордону агропродукцією України, який при цьому належну якість та своєчасність поставок порівняно з іншими варіантами транспортного забезпечення експорту (авто та залізничного транспорту).

Попри деякі позитивні тенденції стану зовнішньої торгівлі агропромисловою продукцією, слід наголосити, що її результати прямо залежать від збільшення посівних площ, а відтак й урожайності, товарності агро-

промислової продукції та інших важливих економічних показників, котрі зазнали суттєвих втрат у воєнні роки.

Так, станом на липень 2022 року за попередньою оцінкою вищезгаданої організації ООН «*The Food and Agriculture Organization*» (FAO) [11] та відповідно до матеріалів робочої групи «Нова аграрна політика» [1, с. 3], – обсяг прямих втрат активів агросфери може наблизитися до 6,5 млрд дол. США, котрі мають місце значною мірою через такі фактори впливу, як:

- ❖ втрати орієнтовно 5% земель із числа земель сільськогосподарського призначення, які пошкоджено, забруднено або ж тимчасово не використовуються під потреби галузі;
- ❖ втрати посівних площ та зрошувальних земель становлять понад 25% та 70% відповідно;
- ❖ відсоткові показники втрати ягідників та садів оцінюють у межах 25% та 20% відповідно;
- ❖ зростання вартостей добрив, цін на паливо та закупівельних вартостей насіння, що унеможлиблює зменшення собівартості аграрної продукції;
- ❖ фізичне знищення об'єктів аграрної інфраструктури у прифронтовій зоні тощо.

Втім, попри нищівні економічні втрати та руйнації, слід також відзначити деякі позитивні тенденції. Так, за даними Мінагрополітики [7], станом на січень 2023 року зернових та зернобобових культур зібрано на площі 10,9 млн га (94 %), соняшника зібрано на площі 4,8 млн га (99 %), а сої – на площі 1,5 млн га (100 %). Ця особлива стійкість галузевого розвитку аграрної економіки України в умовах війни та урожайність 2022 року, котра виявилася надвисокою та посіла одну з п'яти лідерських позицій за останні 30 років, свідчить, що Україна була, є та надалі залишатиметься одним з гарантів забезпечення продовольчої безпеки у світі. Попри надважкі умови розвитку галузі, пов'язаних з війною, завдяки так званій «Зерновій угоді» України-Туреччини-ООН [16] у липні 2022 року, мало місце відновлення експорту зерна та інших харчових продуктів з таких морських торговельних портів, як «Одеса», «Чорноморськ» та «Південний». Загалом за 11 місяців 2022 р. Україна експортувала 50,9 млн тонн продукції АПК та харчової промисловості на загальну суму 21,1 млрд дол. США.

Рівень урожайності перебуває також у прямолінійній залежності від наявності, стану та достатності належного машинно-технічного забезпечення. Так, говорячи про таке оснащення домогосподарств за регіонами, відзначимо, що станом на 1 січня 2022 року 22,6% домогосподарств з числа усіх домогосподарств мають техніку, а з їх числа найбільша част-

ка домогосподарств користується плугом (25%), такою ж великогабаритною технікою як комбайн може похизуватися найменша частка домогосподарств — лише 1,4 % від загального числа тих домогосподарств, котрі володіють технікою. Якщо ж розглянути регіонально-технічне забезпечення домогосподарств станом на 1 січня 2022 року, то найнижча їх частка припадає на такі області, як: Полтавська (6,4%), Харківська (6,9%), Київська (7,0%), Івано-Франківська (7,3%), Закарпатська (7,7%); найвища ж частка технічного забезпечення домогосподарств припадає на Рівненську (80,0 %) та Тернопільську області (56,3%) [16].

Відповідно до [17], порівнюючи дані за останні 7 місяців 2022 року з аналогічним періодом попереднього року, бачимо суттєве погіршення машинно-технічної забезпеченості сільськогосподарських підприємств, а саме: у 2 та 2,4 рази знизилася продажі тракторів та комбайнів відповідно. Такі несприятливі тенденції спостерігаються на фоні суттєвих втрат, здебільшого, великогабаритної сільськогосподарської техніки унаслідок крадіжок її окупантами та прямих фізичних втрат, котрі відбуваються на фоні ведення активних бойових дій. За оцінками експертів [18], 11% із числа наявного устаткування та техніки до початку війни 24 лютого 2022 року, фізичним обсягом 84,2 тис. одиниць, на даний час є частково або повністю непридатними для використання у галузі.

Поряд з вищенаведеними викликами галузевої інтерпретації аграрної економіки України останніх років, неподоланою є чимала кількість проблем агросфери довоєнного періоду. Це наявність квот ЄС та складність входження агропродукції на нові ринки; труднощі, вартісність та тривалість підключення інженерних мереж; окремі питання законодавчої адаптації у частині ветеринарного та фітосанітарного контролю, відповідно до чинних нормативів ЄС; невідповідність та недостатність інфраструктурних потужностей при здійсненні перевалки та доставки аграрної продукції відповідно до стабільно зростаючих потреб агровиробників тощо.

Таким чином, відображена галузева інтерпретація аграрної економіки України та оцінка її стану через призму втрат та досягнень свідчить як про наявність значних потенційних можливостей розвитку галузі (на фоні наявності величезної кількості належних посівних площ та якості ґрунтів, стабільної динаміки урожайності, товарності агропродукції як для внутрішніх, так і для зовнішніх потреб експорту тощо), так і про неподолані труднощі довоєнного та нові виклики воєнних 2022-2023 рр.

Тому дослідження стратегічних перспектив економічної трансформації аграрної сфери та вирішення проблем розвитку аграрної інфраструктури є об'єктом подальших досліджень.

3.2.2. Трансформаційно-стратегічні вектори галузевого розвитку аграрної економіки: оцінка потреб та можливостей

Галузева інтерпретація аграрної економіки України та оцінка її стану до 2022 року та воєнних 2022-2023 рр., свідчить про наявні проблеми розвитку аграрної інфраструктури та гостру необхідність економічної трансформації. У цьому контексті першочергово постають питання відновлення економічного потенціалу галузей аграрної економіки, а відтак постає необхідність важливих трансформацій. Трансформаційно-стратегічні вектори галузевого розвитку аграрної економіки України відрображені нами на *рисунку 3.9*.

Рис. 3.9. Трансформаційно-стратегічні вектори галузевого розвитку аграрної економіки України
[Власна розробка]

Пропонуємо детально розглянути кожен із них.

1. Потреба достатнього обсягу фінансування галузевого розвитку аграрної економіки та забезпечення можливостей доступу до кредитних ресурсів. Дуже важливим у даному контексті є закладення підвалин для підтримки аграрної економіки на державно-політичному рівні.

Так, будучи кандидатом у члени ЄС від 23 червня 2022 року, особливу увагу Україна має спрямовувати на дослідження позитивних аспектів спільної аграрної політики ЄС та України в контексті наближення їх політик та гармонізації законодавства. Ось, до прикладу, розглянемо ключовий нормативний акт ЄС в аграрній сфері – Регламент ЄС № 2021/2115 [19], котрий передбачає декілька форматів фінансової підтримки, а саме:

- ❖ прями пов'язані платежі (у частині підтримки доходів та надання спеціального фінансування для виробництва бавовни);

- ❖ непов'язані платежі (надання певного базового доходу для забезпечення сталості; надання фінансової підтримки молодим фермерам; надання додаткової підтримки у разі добровільного застосування екосхем у ході ведення діяльності в галузях, які охоплюють заходи щодо підтримки клімату, збереження довкілля та добробуту тварин).

- ❖ виокремлення цілей, встановлення вимог та перелік інструментів надання фінансової підтримки для окремих галузей, зокрема вирощування фруктів та овочів (розділ 2 Глави III Регламенту ЄС № 2021/2115), підтримка галузі бджільництва (Розділ 3 Глави III), фінансове сприяння виробництву вина (розділ 4 Глави III), хмелю (розділ 5 Глави III), масел та оливкової олії (розділ 6 Глави III), а також інших сфер (розділ 7 Глави III). Має місце практика залучення галузевих бізнес-асоціацій та кооперативів виробників до виокремлених програм фінансової підтримки вищезначених галузей;

- ❖ розвиток сільських територій. Стаття 83 Регламенту ЄС № 2021/2115 передбачає надання допомоги у вигляді компенсації витрат, здійснення виплат на одиницю аграрної продукції, виплати одноразової суми допомоги або ж допомога шляхом вирівнювання ставки фінансування.

Зіставляючи окремі аспекти управління, фінансування та інституційного забезпечення галузевого розвитку аграрної економіки України та ЄС, вбачаємо нагальну потребу у створенні відповідного Фонду розвитку сільських територій та забезпечення йому місця у бюджеті України. Доцільно також створити додаткову мережу спеціальних регіональних децентралізованих фондів на місцях, запровадивши практику узгодження їх програм та забезпечення можливостей швидкого звітування

регіонів перед Міністерством завдяки розвитку цифровізації в галузі. Доречною є практика ЄС у цьому напрямі, представлена спеціальними системними фондами для забезпечення фінансування (Фонду підтримки сільського господарства *EAGF*, Фонду розвитку сільських територій *EAFRD*), а також розгалуженою мережею спеціалізованих фондів (*EFSD*, *ESIF*, *EIB*, *European Social Fund Plus*, *Cohesion Fund*, *Just Transition Fund*, *European Maritime, Fisheries and Aquaculture Fund*, *Asylum, Migration and Integration Fund*, *EU Guarantee Fund* і *InvestEU Advisory Hub*), наявністю програмного (*HORIZON*, *COSME*) та інструментного забезпечення (*EIP-AGRI*, *AKIS*, *EIT*), політики (*Instrument for Financial Support for Border Management and Visa Policy*) тощо. Крім зазначених аспектів, підтримка з боку спеціальних науково-дослідних інституцій (Тюнен, Констанца) є важливою у контексті формування подальших перспектив аграрної політики ЄС [20, с. 28].

Проблема доступу до кредитних ресурсів в Україні мала місце також і в повоєнні роки та особливо загострилася також і сьогодні, адже оцінка ризиків з боку банків та потенційних інвесторів, відсутність гарантій з боку держави (за винятком чинної державної програми підтримки «Доступні кредити 5-7-9%») обмежує доступ суб'єктів господарювання аграрного сектору до кредитних ресурсів, змушуючи працювати на зношення, не модернізуватися, в такий спосіб прямо впливаючи на зниження галузевої продуктивності та високу собівартість як аграрної, так й сільськогосподарської продукції [21].

2. Створення сприятливого інвестиційного клімату, законодавчий захист інвесторів та подолання корупції. Дуже важливим є нормативно-правове забезпечення у рамках законодавчого захисту для створення сприятливого інвестиційного клімату. У цьому напрямі вже є певні напрацювання.

❖ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення системи управління об'єктами інженерної інфраструктури меліоративних систем державної власності» (№7577 від 21.07.2022 р.), котрий згідно до висновку Комітету з питань інтеграції України до Європейського Союзу від 14.03.2023. р. не суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу. Зміст даного закону передбачає заміну моделей власності та швидкого керування об'єктами меліоративної інфраструктури, зокрема й магістральними каналами, а також створення та подальше функціонування інституту операторів систем меліорації. Означені зміни сприятимуть додатковим можливостям залучення приватних інвестицій у меліоративну систему.

❖ У матеріалах робочої групи «Нова аграрна політика» [1, с.19] запропонована необхідність розробки (граничним терміном до 01.06.2023 р.) та подальше прийняттям (із зазначенням граничної дати набуття чинності до 01.06.2024 р.) Закону України «Про особливості фінансування будівництва та реконструкції меліоративних систем». Цей закон передбачатиме визначення механізмів залучення приватного та державного інвестування у будівництво та реконструювання систем меліорації, у тому числі й магістральних каналів державного значення.

❖ Важливість прийняття проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо упорядкування використання земель, які перебувають у процесі відновлення» (із зазначенням граничної дати набрання чинності до 01.06.2023 р.) передбачає встановлення обмеження можливостей використання земельного фонду, що зазнав пошкоджень унаслідок ведення бойових дій, та запроваджуватиме стимулювання раціонального використання означених земель і, як наслідок, залучення інвестицій та рекультивації.

❖ Закон України «Про залучення інвестицій у розвиток галузі рибного господарства» № 8119 від 10.10.2022 р., котрий визначає організаційно-правові засади управління об'єктами державної власності, котрі потенційно можуть стати об'єктами інвестування на основі укладання договору стосовно вкладення інвестицій в аквакультурний розвиток задля забезпечення інвестиційно-сприятливих умов, а також підвищення продуктивності та розвитку рибного господарства України.

Також слід відзначити, що в ході зустрічей у 2022 році з представниками флагманів всесвітнього бізнесу у Нью-Йорку (*U.S. Steel, JP Morgan, General Electric, MUFG Bank, Honeywell, Halliburton*) можна прослідкувати особливу зацікавленість до інвестування, з-поміж інших напрямів, пріоритетно у галузевий розвиток аграрної економіки України (згідно з експертною оцінкою, *34 млрд дол. інвестиційного потенціалу*) [22].

Війна лише посилила сприйняття України як «житниці Європи» та «продовольчого кошику» світу. Має місце інвестиційна пріоритетність щодо збільшення потужностей сировинної переробки, залучення інвестицій у інфраструктуру АПК, розвитку галузей з високою доданою вартістю у структурі ВВП (виробництво м'яса, молока та молокопродуктів, садівництва та ягідництва, будівництво теплиць та ін.), тощо.

3. Розвиток аграрної інфраструктури та диверсифікація логістики, відновлення земельних ресурсів, відкриття нових ринків збуту (плодова, тваринницька та перероблена продукція).

Для можливостей здійснення українського експорту у контексті викликів 2022 року в частині блокування морських портів – актуальними постають питання не лише спрощення режимів проходження пунктів

пропуску на кордонах, фітосанітарних процедур та особливостей митного оформлення експортних перевезень сільськогосподарської продукції, а також необхідність розвитку альтернативної морським портам сухопутної та річкової аграрної інфраструктури.

Така логістична диверсифікація сприятиме створенню альтернативного логістичного коридору до країн Балтії через Польщу, лобіюватиме перспективність будівництва необхідного транспортного коридору на основі широкоформатної залізничної колії, протяжністю аж до портів Польщі та Литви, а як перспективне завдання, — можливості доступу до нових ринків збуту у країнах Центральної та Західної Європи шляхом розвитку логістики по річці Дунай [1, с.11]. Комплекс означених заходів дасть змогу відкриття нових ринків збуту (плодова, тваринницька та перероблена продукція).

Важливими також є заходи щодо досягнення міжнародних домовленостей стосовно деблокування морських портів та здійснення безпечних експортних поставок, а також наявність та забезпеченість (зокрема ПЕТ-рукавами) тимчасових зерносковищ [23-24], першочергово, у контексті заходів щодо збільшення обсягів зберігання зернових та олійних культур.

Величезне економічне значення у контексті розвитку галузей аграрної економіки повоєнного періоду має проведення обов'язкової інвентаризації земельного фонду із подальшою кваліфікацією постраждалих та тимчасово непридатних земельних масивів. Важливість розвитку меліорації за цих умов має особливу вагу, адже при зменшенні числа посівних площ, можливості збільшення урожайності з 1 га площі суттєво зростають у разі впровадження операторів державної меліоративної інфраструктури та шляхом реконструювання та будівництва нових меліоративних систем.

Активний розвиток означених систем на фоні завершення воєнних дій може надати поштовх до розширення біорізноманіття, а відтак й кількості експортних товарних позицій, позитивно впливаючи на галузевий розвиток аграрної економіки України загалом та сприяючи підвищенню інвестиційної привабливості українських земельних ресурсів.

4. Дослідження трансформаційно-стратегічних аспектів галузевого розвитку аграрної економіки через призму формування біоенергетичної, плодоовочевої, м'ясо-молочної, насінневої (імпортонезалежної української селекції) незалежностей.

Війна засвідчила важливість формування власної енергетичної незалежності, у тому числі задля вирішення критичних питань стратегічного, промислового та соціального напрямів. Статистичні дані свідчать, що обсяги спожитого газу за підсумками 2021 року становили 26,8 млрд куб. м., а при цьому фактична частка імпортованого газу цього ж року становила 2,6 млрд. куб. м, натомість ж у 2020 році – 16 млрд куб. м. За-

раз власне виробництво біогазу України може підтримати 2 млрд куб. споживання за мінімальною тарифною вартістю у розмірі 500 євро за 1 тис. куб. м, що у понад 2 рази нижче від спотової ціни на європейських біржах. Таким чином, забезпечення зростання перероблення органічних відходів та силосу у біогаз сприятиме зростанню власного промислового виробництва біогазу, котре, за оцінками експертів, призведе до покращення платіжного балансу прогнозованим обсягом до 1,4 млрд. євро додаткового виторгу на рік [1, с.13].

Насіннева незалежність України також є одним з ключових факторів галузевого розвитку аграрної економіки України, адже додаткове будівництво до уже наявних з величезним обсягом (понад 4 млн) посівних одиниць заводів та розвиток імпортонезалежної української селекції сприятиме посиленню продовольчої безпеки України (адже щорічно орієнтовно 40 із загальної кількості придбаного насіння є імпортованим), а отже призведе до мінімізації логістичних витрат. Слід відзначити, що 100% заміщення імпорту насіння зернових еквівалентне 370 млн дол. США [25, с.10].

На фоні значної втрати рослинних площ, відведених під ягідники та сади, зростаючого дефіциту робочих місць на теренах сільських місцевостей, Україна продовжує утримувати лідерські позиції нетто-імпортера плодів, овочів та ягід. Саме тому, за оцінками експертів, виникає об'єктивна потреба у закладенні нових ягідників на площі 49,8 тис. га, відновлення садів – 230,7 тис. га, горіхів – 8,4 тис. га. Успішна реалізація означених перспектив забезпечить 1117 тис. робочих місць, а річна виручка складе 5,6 млрд. дол. США [1, с.13].

Стійке 30 % зниження виробничого потенціалу у тваринництві, передусім, у частині м'ясо-молочного скотарства, призвело до збільшення імпорту, а відтак і до ризиків щодо продовольчої безпеки України. Перспектива диверсифікації каналів збуту для сільськогосподарських виробників зернових та олійних [26] має місце завдяки розвитку тваринництва. Саме тому розвиток тваринництва є запорукою існування переробних галузей.

5. Використання можливостей цифровізації є ще одним важливим трансформаційно-стратегічним вектором галузевого розвитку агробізнесу в Україні. Активне впровадження новацій цифровізації позитивно впливає на розвиток вітчизняного сільськогосподарського та аграрного виробництва, гарантує продовольчу безпеку, забезпечує зростання ефективності раціонального управління та оптимального використання добрив, насіння та інших природних ресурсів, зростання можливості прогнозування тощо (*таблиця 3.30*).

Таблиця 3.30

Класифікація складових цифровізації агробізнесу за програмними продуктами*

Складові цифровізації	Програмні продукти	Функціональна характеристика
Цифровізація управління земельним банком аграрних формувань	<i>ProZemli</i>	Комплексне програмне рішення, що враховує індивідуальні особливості аграрного підприємства та успішно інтегрується з іншими програмними продуктами
	<i>FieldBI</i>	Дозволяє оглянути стан договорів оренди агробізнесу
	<i>Hromada.fedodal.online</i>	Комплексна хмарна online-система про земельні масиви, котра забезпечує можливості візуалізації інформації у вигляді карт та надає можливість формування звітів за рядом фільтрів
	<i>VkursiZemli, Vkursi Zemli Hromady</i>	Є сервісами земельної аналітики, містять інформацію для забезпечення цілей управління та контролювання земельного банку підприємства, окремої громади або регіону
	<i>Vkursi Zemli Scoring</i>	Є сервісом для банківського скорингу земельних ділянок на відповідність різних параметрів земельних ділянок у частині купівлі або використання землі як об'єкту застави
Цифровізація купівлі/ оренди с/г ділянок	Агро-Інвест, Доброзем, Купи Пай, ЗемФонд, Є Пай, та ін.	Офіційні платформи, котрі сприяють отриманню юридичного, а також спеціального консалтингу: супроводу та шаблону угод; відображення дошки оголошень; надання ріелторських послуг; може представляти інтереси агробізнесу в судових та правоохоронних органах
ІТ в управлінні агробізнесом	<i>AGB Control</i>	Забезпечує виявлення та недопущення шахрайських схем; забезпечує автоматизацію та швидкість логістичних процесів; мінімізує вплив людського фактора тощо.
	<i>AgriChain</i>	Забезпечує управління земельним банком, виробництвом, здійснює моніторинг посівів; управління складами; закупівлями, поставками та логістикою як ТМЦ, так і готовою продукцією
	<i>AgriEye</i>	Забезпечує проведення агромоніторингу, зокрема: аналітику даних стосовно прогнозу врожаю, вологості, типу ґрунтів, обробляє дані стосовно терміну одержання сходів агрокультури, тощо.
	<i>Agro Office</i>	Забезпечує можливості збору, контролю та аналізу

	<i>(Yara)</i>	даних в частині управлінських бізнес-процесів виробництва с/г продукції та логістики; відображає аналітичні дані на основі моніторингу полів та польових робіт, обігу палива, <i>GPS</i> -трекінгу тощо
Цифрові технології обробітку ґрунту	<i>Mini-Till, No-till, Strip-till</i> та інші.	Містять дані, аналіз яких сприяє збільшенню врожайності аграрних культур; підвищенню якості с/г продукції, родючості ґрунтів через зниження захворюваності та забур'яненості посівів; здійснює боротьбу з шкідниками, еко-відповідальний підхід до отримання безпечної продукції

*Складено автором за [27, с.452-453; 28; 29]

Успіх використання програмних продуктів цифровізації та подальше впровадження інноваційних досліджень і технологій першочергово вбачаємо у належному забезпеченні галузевої конкурентоздатності агросектору; прогностичних можливостях моніторингу ринкового середовища; формування кадрового потенціалу; забезпечення можливостей всебічної синхронізації видів діяльності агросфери; удосконалення та адаптація новітніх ІТ-систем відповідно до запитів агровиробників; розроблення, прийняття та реалізацію найточніших рішень; забезпечення надвисокої якості аграрної продукції та сервісу.

Поступове впровадження процесів цифровізації агросектора викликає також низку занепокоєнь, викликаних у першу чергу потребою збереження наявних робочих місць за певною кваліфікацією (відповідно до наявних навичок); безпекові та конфіденційні питання, а також сучасні виклики соціально-економічної взаємодії. Як уже неодноразово зазначалося, втручання процесів цифровізації у роботу агросектору перш за все негативно вплине на кадровий потенціал, спричиняючи скорочення робочих місць. Науковці відзначають, що в окремих процесах можлива настільки висока мінімізація людського фактора при зміщенні акценту на автоматизовану систему взаємодії, що людський чинник у таких процесах буде повністю виключатися з конфігурації управління складними об'єктами. Втім, безперечно, зрозуміло, що процес переходу до цифровізації є питанням довготривалим та неоднозначним. У цьому контексті слід відзначити, що впровадження інновацій у агросфері неможливе без розгалуженості та високої розвиненості мережі Інтернет, що є особливою проблемою сільських місцевостей, адже з економічної точки зору, за умов відсутності попиту на мобільні та комп'ютерні послуги нерентабельною буде й робота провайдерів, котрі не будуть економічно зацікавлені в інвестуванні, а отже, й у розвитку окремих напрямків (а це здебільшого, і є віддалені сільські місцевості) будуть спостерігатися суттєві відставання у розвитку, зокрема:

- ❖ неналежне функціонування та стійке підвищення тарифів на послуги мобільних та інтернет-мереж;
- ❖ наявність та застосування у роботі застарілого обладнання;
- ❖ складність та низький рівень засвоєння інформації щодо інновацій цифровізації та її подальшої імплементації у роботі агросфери людьми похилого віку тощо.

Вищезначені та ряд інших базових чинників є першопричинами, котрі впливають на формування подальших перешкод на шляху успішної імплементації агроінновацій на практиці, а саме:

- ❖ низька зацікавленість інноваційними розробками агровиробниками;
- ❖ несформованість державної агроінноваційної політики;
- ❖ неналежна фінансова підтримка та мотивація підприємств з позиції держави стосовно здійснення ними агроінноваційної діяльності;
- ❖ обмеженість фінансових можливостей підприємств агросфери тощо.

Оглядаючи значну кількість факторів впливу на успішність імплементації агроінновацій на практиці, розуміємо, чому так повільно агровиробникам вдається підвищувати власну інноваційну активність.

У ході цифровізації управління бізнес-процесів агропідприємствами, важливо акцентувати увагу на введенні нових кадрових преференцій та, відповідно, необхідності виокремлення нових професій. Відтак, базові навички швидкого засвоєння нової інформації в частині цифровізації та вміння її використати на практиці, постійне бажання до навчання тощо забезпечать зростання попиту, а отже й затребуваність не лише на висококваліфікованих працівників галузі, але й щодо вузькоспеціалізованих професій аграрного спрямування.

Згідно з науковими дослідженнями, на практиці фермерам, котрі уже використовують техніку, складно повною мірою користуватися її цінними функціями. Про це свідчить значення коефіцієнта використання новітньої техніки (65-80%, залежно від особливостей). Ось чому необхідність організації заходів щодо детальної демонстрації повного функціоналу сільськогосподарської техніки представникам агросфери; надання обов'язкового сервісу знань стосовно digital-компетенцій працівникам галузі набуває особливої актуальності. Вищезначений сервіс знань сприятиме усуненню перешкод у частині застосування технологій цифровізації землеробства, а на практиці його можна представити у вигляді певного алгоритму впровадження digital-технологій до бізнес-процесів агросфери, а саме:

- ❖ необхідність пояснення працівникам сутності, мети та завдань *digital*-технологій;
- ❖ потреба роз'яснення працівникам *strong* (сильних) та *weak* (слабких) сторін впровадження *digital*-технологій;

- ❖ проведення тренінгів з практичного навчання працівників агросфери роботі з *digital*-технологіями, починаючи від навчання стосовно вміння користуватися обладнанням і програмним забезпеченням, та, завершуючи, навчанням стосовно процесу отримання даних;
- ❖ навчання стосовно процесу аналізу отриманих даних;
- ❖ вчення прогнозувати можливі сценарії розвитку та визначення кола ризиків на їх основі;
- ❖ набуття вміння ухвалення обґрунтованих *digital*-рішень на підставі аналізу даних, прогнозування та оцінки можливих ризиків;
- ❖ практичне упровадження *digital*-рішення працівниками для конкретного процесу агровиробництва у галузі;
- ❖ здійснення моніторингу та контролю роботи з *digital*-технологіями у реальних практичних умовах;
- ❖ здійснення оцінки та подальші висновки стосовно одержаних результатів від впровадження *digital*-рішення.

Вбачаємо тристоронню ефективність учасників цифровізації агробізнесу (за умов ґрунтовної роботи з працівниками агросфери), котра, по-перше, забезпечить зростання прибутковості та ділової репутації підприємствам агросфери; по-друге, гарантуватиме затребуваність та перспективи розвитку агропрацівникам завдяки їх високій кваліфікації, у тому числі й вузьким спеціалістам; по-третє, забезпечить переваги дилерам та продавцям *digital*-технологій шляхом зростання популярності та зростаючого попиту на їх агропродукти, а отже, й сприятиме зростанню прибутковості діяльності означених посередників.

Таким чином, важливо, аби розвиток цифрової агроекономіки під впливом *digital*-технологій, базувався на певних показниках оцінки інституційного середовища та інноваційного ототожнення; розвитку телекомунікаційної інфраструктури та цінової адекватності; забезпечення легкої доступності та високої якості освіти; оцінка важливості практичних вмінь щодо використання *digital*-технологій; розгалуження та розвиток інтернет-мереж у частині їх використання населенням; збільшення частки використання *digital*-технологій в агробізнесі; оцінка доступності до державних цифрових послуг; висока інформаційна безпека; розвиток сектору інформаційно-комунікативних технологій у їх взаємовпливах на економіку, соціум та рівень міжнародного співробітництва тощо.

Аналіз означених показників сприятиме можливості визначення доцільності стосовно запровадження певних *digital*-технологій у агросфері, а основними векторами розвитку цифровізації агровиробництва у даному контексті слід вважати наступні:

- ❖ трансформація простору;
- ❖ нематеріальний капітал та нові джерела створення вартостей;

- ❖ зниження витрат при масштабуванні;
- ❖ орієнтування на потреби споживачів;
- ❖ швидкість та проблеми динаміки;
- ❖ розширення прав та можливостей;
- ❖ платформи та екосистеми цифровізації [27, с. 463].

Відзначимо, що масштабування діяльності підприємств агросфери стало можливим завдяки перевагам розгалуженого доступу до мережі Інтернет та зростаючим можливостям *digital*-продуктів та *digital*-послуг, граничні витрати використання яких є мінімальними. Має місце зниження витрат на робочу силу, матеріальні та технічні ресурси, котрі у контексті переваг дистанційного керування без необхідності конкретної географічної локалізації та багатофункціональності *digital*-технологій є суттєвими перевагами стосовно можливостей оперативно, високоякісно та максимально точно задовільнити щоразу зростаючі потреби сучасного споживача.

В умовах сьогодення процес цифровізації неможливий без ряду інформаційно-комунікативних технологій в аграрному секторі, а саме:

- ❖ використання можливостей Інтернету (електронна спільнота та ведення торгівлі на спеціалізованих майданчиках, соцмережі, банкінг);
- ❖ переваги телекомунікації (консалтингові послуги, додаткові можливості обміну досвідом, створення спільнот та розвиток кооперування);
- ❖ використання хмарних технологій для зберігання даних та ведення аналітики (запровадження систем точного землеробства, прийняття науково-обґрунтованих цифрових рішень);
- ❖ необхідність програмного забезпечення передбачає застосування пошуково-операційних та графічно-інформаційних систем (*GIS*-технологій) тощо;
- ❖ зв'язок, телефони та мобільні додатки у своєму взаємозв'язку використовуються як онлайн-сервісів автоматизації процесів агробізнесу, сприяють підвищенню продуктивності та забезпечують можливість спільної дистанційної роботи;
- ❖ важливість отримання даних супутників для цілей інформування стосовно погодних умов, використання *GPS*, дистанційного зондування ґрунту, а відтак відкриття нових можливостей ведення точного землеробства;
- ❖ використання сенсорних мереж для цілей отримання інформації в режимі реального часу, а отже досягнення можливості ухвалення ефективних рішень завдяки отриманню високоточних даних;
- ❖ використання комп'ютерів, серверів, вебсайтів та онлайн світових платформ агромаркетплейсингу задля передачі та отримання інфо-

рмації з приводу аграрної сфери, ринків аграрної продукції та матеріально-технічних ресурсів [30].

Деталізуючи останній аспект, відзначимо, що онлайн-агроринки (світові майданчики агромаркетплейсингу) ще недостатньо розвинені у глобальному масштабі для цілей галузевого розвитку агросфери (складність полягає у тому, що агромаркетплейси створюють не самі агровиробники, а інші гравці ринку), за винятком, мабуть, чи не одного випадку з біотехнологічною компанією *Indigo*, котрій вдалося успішно організувати сільський ринок США, через посередництво якої укладаються багатомільйонні угоди.

Чимало країн, у тому числі африканські (н-д, Кенія), мають досить великі електронні майданчики для торгівлі сільськогосподарською та аграрною продукцією. Також, до прикладу, в Індії Міністерство сільськогосподарства запустило онлайн-платформу (*eNAM*) для торгівлі харчовими продуктами. Водночас, це нова тенденція, оскільки сільська агропродукція, на відміну від промислових та споживчих товарів, здебільшого, має менше чітких специфікацій і методів ціноутворення [31]

З іншого боку, агромаркетплейси мають інші позитивні ефекти. Для акціонерів та топ-менеджменту це, передусім, потенційна можливість забезпечити прозорість та оперативність отримання даних про структуру, обсяги, ціни реалізації, оптимізацію документообігу та забезпечення зручності для клієнтів. Втім, поки жоден з найбільших вітчизняних сільгоспвиробників не має повноцінного агромаркетплейсу, тому більшість із них здійснюють торговельні операції через власні електронні майданчики.

За підсумками 2021 року, понад 10,1 млрд. дол. США вкладено у розвиток цифрових проєктів у агропромисловому комплексі. Найбільший відсоток фінансових інвестицій припадає на розвиток електронної торгівлі продуктами (понад 34%), агробіотехнології та змішані технології (понад 12,8 % та 11,8 % відповідно), біопаливо та біоматеріали (понад 10,8 %), точне землеробство (понад 8,9 %) та інвестування у розвиток агромаркетплейсів (понад 7,9 %), за якими майбутнє (*рисунок 3.10*).

Неоціненним є забезпечення впливу цифровізації на галузевий розвиток агробізнесу через використання новітніх геоінформаційних та комп'ютерних систем, інноваційного *SMART*-обладнання та інших *Digital*-технологій, вкрай необхідних для забезпечення маркетингу та логістики, оптимізації організаційно-виробничих процесів, прийняття оперативних управлінських рішень [34; 35, с.212].

При впровадженні новацій цифровізації зростає важливість доступу до постійно оновлених картографічних даних, без яких відновлення та подальший розвиток українських територій та ведення землеробства є неможливим. У цьому контексті, важливим є діяльність нового монітори-

ногового органу Національної інфраструктури геопросторових даних (НІГД) [1, с. 15]. Так, використання можливостей цифровізації для забезпечення ефективності використання даних НІГД разом з моніторингом земельного фонду дасть змогу оновлення карт ґрунтів, точного розрахунку дозування добрив та пестицидів, кількості сортового чи гібридного насіння на гектар посівної площі, тощо. Використання ж агродронів дасть змогу локального обробітку пошкоджених шкідниками посівів, точкового внесення гербіцидів, оперативного виявлення тих ділянок аграрних культур, котрі відстають від свого вегетаційного етапу розвитку.

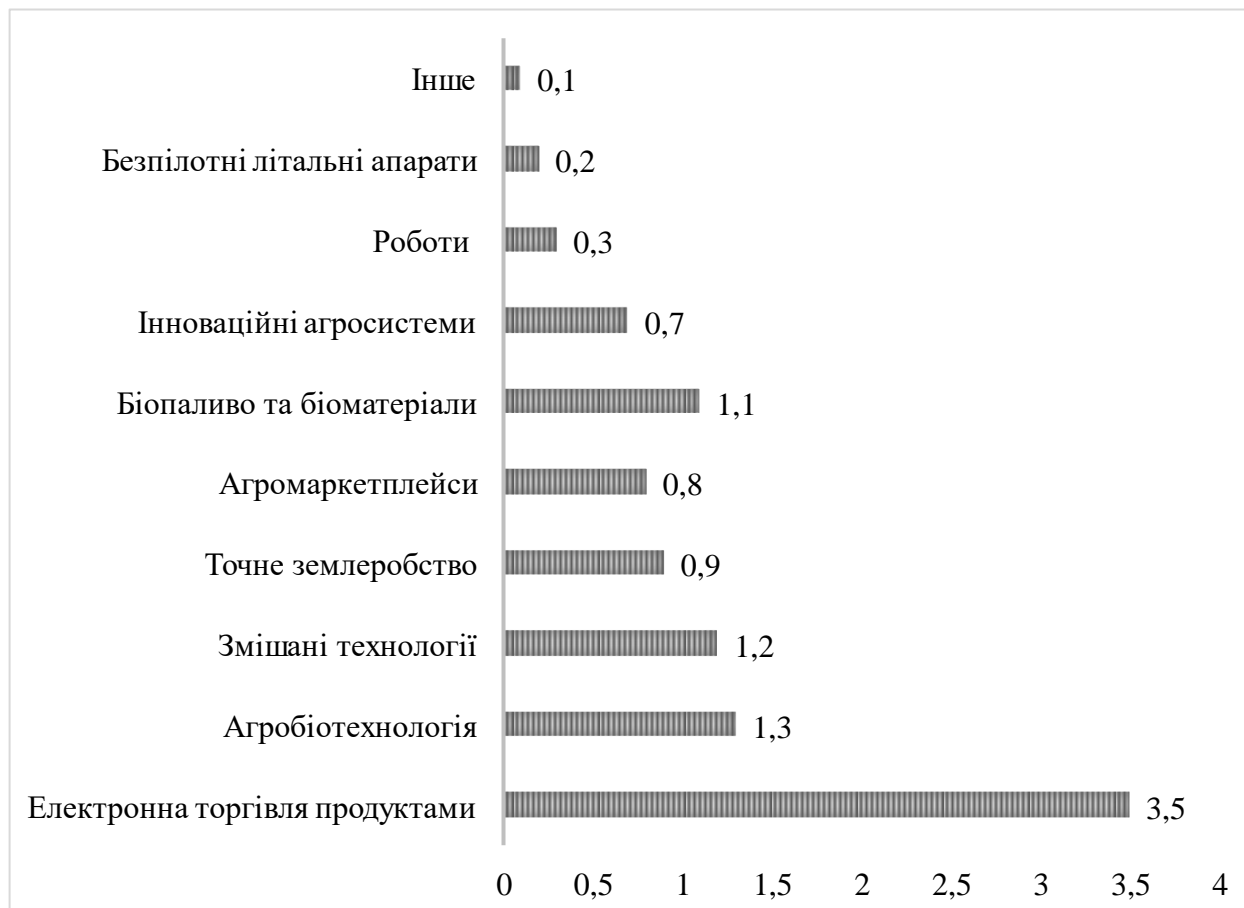

Рис. 3.10. Фактичні обсяги фінансування цифрових проєктів у агропромисловому комплексі, 2021 р., млрд дол. США*

*Складено автором [32-33]

Моніторинг земельного банку агробізнесу, галузеві вдосконалення та оптимізація завдяки можливостям цифровізації при використанні агродронів та інших пристроїв мікроавіації, супутників, надчутливих датчиків та інших точних локальних пристроїв, — відкриває нові можливості галузевого розвитку агробізнесу.

У цьому контексті, слід відзначити, що перспективна поступова заміна кадрового наповнення аграрного сектору у зв'язку з їх витісненням Digital-технологіями є одним із найважливіших несприятливих соціаль-

но-економічних факторів [36]. Глобально, обґрунтування ж економічного впливу цифровізації на галузевий розвиток економіки України із своєю широкою проблематикою може бути об'єктом подальших самостійних досліджень у цьому напрямі.

Підсумовуючи, відзначимо, що дослідження п'ятьох трансформаційно-стратегічних векторів галузевого розвитку аграрної економіки сприяє більш наочному та аналітично-обґрунтованому відображенню наявних потреб та можливостей, успішна реалізація яких закладе підвалини стійкого економічного зростання усіх сфер, галузей им чином, оцінка стану галузевого розвитку аграрної економіки України та напрямів аграрної економіки.

Так в умовах сучасних викликів дає підстави зробити певні висновки, а саме: галузевий розвиток агропромислового сектору України до початку війни у 2022 році засвідчував стабільне зростання; галузь демонструвала динамічні економічні показники (частка сільського господарства, лісового та рибного господарства України у ВВП становила 10,9% у 2021 році; ключові позиції України у експорті агропромислової продукції за підсумками 2021 року; динамічний розвиток засвідчив 14% приріст сільськогосподарського виробництва у 2021 році; тенденція зростання посівних площ на 2,6 в.п. більше у 2021 році порівняно з однойменним періодом 2017 року та збереження високих показників урожайності сільськогосподарських культур; профіцитний експорт) тощо.

Виклики галузі воєнного часу обтяжливо вплинули на галузевий розвиток аграрного сектору економіки України, зокрема у частині блокування морських портів (через що відбулося скорочення відсоткового обсягу експорту на 78%); наявність прямих (орієнтовно у розмірі 6,5 млрд дол. США у 2022 році) та непрямих (у розмірі 52,75 млрд дол. США станом на 15 вересня 2022 року) втрат активів у галузі; понад 15-% збитковості тваринницької галузі та понад 20-% скороченням загальних посівних площ у 2022 році; припинення сільськогосподарської та фермерської діяльності понад 150 тис. представниками аграрного бізнесу; наявністю проблем матеріально-технічного оснащення, інфраструктурного та дефіцитом кваліфікованого кадрового забезпечення; відсутністю можливостей зменшення собівартості аграрної продукції тощо.

Дослідження п'ятьох трансформаційно-стратегічних векторів галузевого розвитку аграрної економіки стосується ряду потреб та можливостей, починаючи від необхідності активного фінансово-кредитного забезпечення; створення сприятливого інвестиційного клімату та законодавчий захист інвесторів, подолання корупції; розвитку аграрної інфраструктури та диверсифікації логістики, відновлення земельних ресурсів, відкриття нових ринків збуту (плодова, тваринницька та перероблена

продукція); та, завершуючи, питаннями формування біоенергетичної, плодоовочевої, м'ясо-молочної та насінної незалежностей, а також важливістю використання можливостей цифровізації агробізнесу в Україні. Дослідження економічного впливу цифровізації на галузевий розвиток економіки України може бути об'єктом подальших самостійних досліджень у цьому напрямі.

Література

1. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика». Нац. рада з відновлення України від наслідків війни, 2022. 23 с. URL: <https://surl.li/jwzcn> (дата звернення: 27.04.2023).
2. Небоженко Т. Т. Державна регуляторна політика у сфері формування організаційно-правових форм підприємництва в сільському господарстві : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Львів, 2019. 263 с.
3. Валовий внутрішній продукт. Економічна статистика. Головна служба статистики в Україні. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 27.04.2023).
4. Квартальні розрахунки валового внутрішнього продукту України: статистичний збірник. Головна служба статистики в Україні. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 27.04.2023).
5. Аграрний сектор економіки: підсумки 2022 та прогноз на 2023 рік. Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). URL: <http://surl.li/jwzdg> (дата звернення: 27.04.2023).
6. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/> (дата звернення: 03.05.2023).
7. Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/> (дата звернення: 03.05.2023).
8. Деблокада портів: досягнуто домовленості про експорт продовольства з портів «Одеса», «Чорноморськ» та «Південний». Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури). URL: <http://surl.li/jwzdx> (дата звернення: 03.05.2023).
9. Схвалено план гуманітарного розмінування сільгоспземель у 9 регіонах України. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади в Україні. URL: <http://surl.li/jwzeu> (дата звернення: 27.04.2023).
10. KSE Institute спільно з Мінагрополітики підготували «Огляд збитків від війни в сільському господарстві України». Міністерство аграрної політики та продовольства в Україні. URL: <http://surl.li/jwzff> (дата звернення: 27.04.2023).
11. The Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations. URL: <https://www.fao.org/> (дата звернення: 27.04.2023).
12. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури). URL: <https://mtu.gov.ua/> (дата звернення: 03.05.2023).
13. Офіс з розвитку підприємництва та експорту. URL: <https://export.gov.ua/> (дата звернення: 03.05.2023).
14. Товарна структура зовнішньої торгівлі України. Зовнішня торгівля товарами. Головна служба статистики в Україні. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 03.05.2023).
15. Cherevko G. Logistic description of a transport constituent of Ukraine's corn market / G. Cherevko // *Ekonomika i Organizacja Logistyki: zeszyty naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*. – Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 2018. – №1(3). – S. 19-30.
16. Сільське господарство України: статистичний збірник. Головна служба статистики в Україні. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 27.04.2023).
17. Продажі комбайнів в Україні знизились у понад 2 рази. Agravery.com – аграрне інформаційне агентство. URL: <http://surl.li/jwzgd> (дата звернення: 27.04.2023).

18. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень / Р. Нейтер та ін. Центр дослідж. продовольства та землекористування Київ. шк. економіки (KSE Агроцентр), 2022. 4 с. URL: <http://surl.li/jwzgl> (дата звернення: 27.04.2023).
19. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021. EUR-Lex. URL: <http://surl.li/jwzgw> (date of access: 03.05.2023).
20. DIGITALIZATION OF THE NATIONAL AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX: NEW CHALLENGES, REALITIES AND PROSPECTS / O. Zghurska et al. Financial and credit activity problems of theory and practice. 2022. Vol. 6, no. 47. P. 388–399. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.6.47.2022.3929> (date of access: 03.05.2023).
21. Купавцев Д. AgroPortal. URL: <http://surl.li/jwzhn> (date of access: 03.05.2023).
22. Свириденко Ю. Країна можливостей: чому інвестор прийде в Україну. Економічна правда. URL: <http://surl.li/dpcrm> (дата звернення: 03.05.2023).
23. Колодійчук В. Альтернативна технологія зберігання зерна в умовах обмежених фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / В. Колодійчук // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки – 2016. – № 2. – С. 95–99.
24. Kolodiichuk V. Technical and technological support for grain stocks management of agricultural producers in the conditions of elevator ca-pacity deficiency in Ukraine / V. Kolodiichuk, Y. Dubnevych // Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. – Vol. 19, Issue 3, 2019, – P. 319-327
25. Нова аграрна політика. 2022. 14 с. URL: <http://surl.li/jwziq> (дата звернення: 03.05.2023).
26. Черевко Г.В. Економіка зернопродуктового комплексу АПК / Г.В. Черевко, П.М. Гарасим, В.А. Колодійчук та ін. // – Львів: Українські технології, 2000. – 197 с.
27. Gorobets N. USING OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN AGRICULTURAL MANAGEMENT. Transformation of economy, finance and management in modern conditions.: 2022. URL: <http://surl.li/jwzji> (date of access: 03.05.2023).
28. Горобець Н. М. Напрямки діджиталізації аграрного виробництва : Economy, finance, law: current problems and development prospects: collective monograph. Anisiia Tomanek OSVČ. Prague Czech Republic. 2020. P. 5–15.
29. Каталог «Інноваційні рішення для Агро». AGGEEK. 2021. URL: <http://surl.li/jwzjr> (дата звернення: 27.04.2023).
30. Voloshchuk Y. DIGITAL DIRECTIONS OF AGRARIAN ENTERPRISES. Efektyvna ekonomika. 2019. No. 2. URL: <http://surl.li/jwzks> (date of access: 03.05.2023)
31. World’s leading information technology research and advisory company. Gartner. URL: <https://www.gartner.com> (date of access: 03.05.2023).
32. The best agricultural startups. Aggeek. URL: <http://surl.li/jwzlf> (date of access: 03.05.2023)
33. The Global Information Technology Report 2023. World economic forum. URL: <http://surl.li/jwzll> (date of access: 03.05.2023)
34. Деркач О.Д. Цифрові технології у землеробстві: проблеми та перспективи. Пропозиція. 2020. URL: <http://surl.li/jwzlx> (дата звернення: 03.05.2023).
35. Цифрові технології в інноваційній трансформації економіки України: колективна монографія / за ред.: І. Ю. Єгорова, О. І. Никифорука, В. Е. Ліра. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т. екон. та прогноз. НАН України», 2020. 308 с.
36. Застрожнікова І.В. Вплив Digital-технології на формування кадрового потенціалу аграрного сектору. Ефективна економіка. 2021. No 2. URL: <http://surl.li/jwzmi> (дата звернення: 03.05.2023).

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-7>

3.3. Бричка Г.П., Гримак О.Я.

Витрати та доходи сільськогосподарських підприємств у контексті надання виробничих послуг: історичний та практичний аспекти

3.3.1. Тракткування поняття «витрати»: історичний контекст

Дослідженням поняття «витрати» присвячені праці багатьох науковців, як вітчизняних, так і закордонних. Зокрема, про витрати йдеться у роботах О. Родіної [1], Н. Ткаченко та Н. Гуріної [2], В. Фаріон [3], Т. Шутько [4], В. Гультайчук [5] та інших. Різноманіття думок і поглядів щодо трактування цього терміну потребує детальнішого вивчення та узагальнення інформації про те, що ж являють собою витрати.

Тракткування поняття «витрат» відрізнялося на різних етапах господарського розвитку суспільства та еволюції економічної думки.

На нашу думку, найбільш вдало еволюція трактування поняття «витрати» відображена у працях О. Родіної (рисунк 3.11).

Звичайно, витрати люди несли постійно від початків існування людини, а перші згадки про них можна зустріти ще у працях давніх філософів та мислителів античної доби. Звісно, звичних нам сьогодні визначень терміну в ті часи ніхто не давав, проте він згадувався в контексті трактування інших понять. Зокрема, у працях Аристотеля витрати описані не прямо, а в контексті терміну «споживча вартість». Так, у своєму творі «Політика» Аристотель виділяє дві сфери господарської діяльності – економіку та хремастику [5].

Мислителі Давніх Греції та Риму у визначенні обсягів витрат опиралися на фактичні затрати праці та матеріалів, а також обсяги використання земельних ресурсів, що були задіяні для виробництва того чи іншого виду продукції.

В економічній думці Стародавньої Греції, яка включала філософські школи, мислителів і дослідників, були різні погляди на поняття “витрати”. Найголовнішими аспектами розуміння витрат давньогрецькими мислителями є наступні:

- ❖ **Аристотель і вартість витрат:** Аристотель, як вже зазначалося вище, вказував на важливість витрат у своїх працях. Він розглядав витрати як основу для визначення вартості товарів і послуг. Також Аристотель вбачав у вартості товару витрати праці та ресурсів, які вкладено в його виробництво.

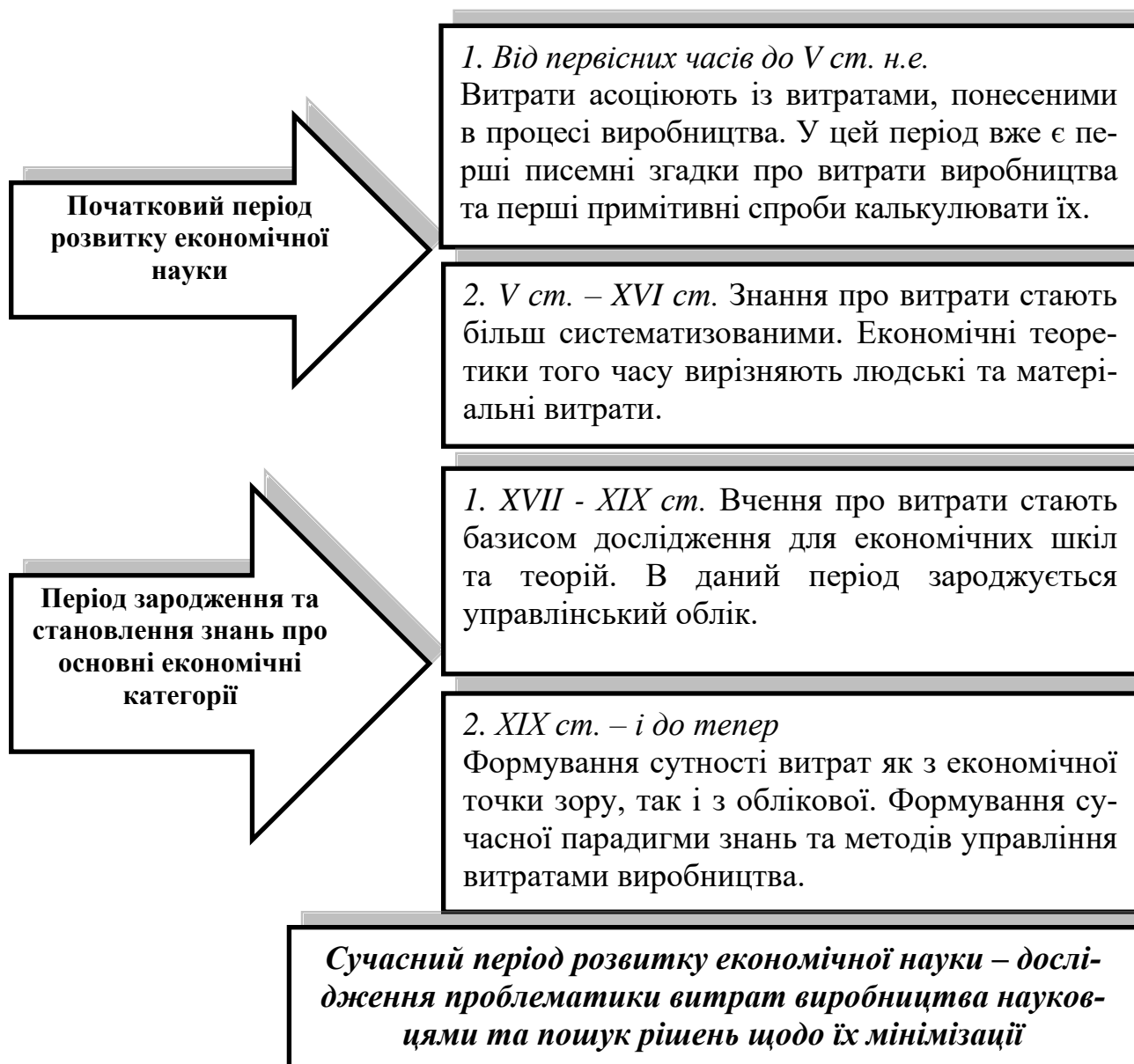

Рис. 3.11. Періоди розвитку знань про термін «витрати»*

Джерело: *сформовано авторами на основі [1].

- ❖ **Ксенофонт і господарське управління:** Ксенофонт, афінський письменник і військовий стратег, писав про управління господарством та витратами. У його трактатах, зокрема “Економіка”, було обговорено засоби ефективного господарського управління, а також питання витрат на виробництво та обслуговування маєтку.
- ❖ **Платон і вартість витрат:** Платон, інший видатний грецький філософ, висловлював погляди на витрати в контексті розумної споживчої поведінки та господарського управління. Він підкреслював необхідність збалансованої споживчої діяльності та виправданої витрати.

❖ **Епікурейці і розумне споживання:** Епікурейці, представники філософської школи Епікура, підкреслювали важливість розумного споживання та уникнення розсіювання ресурсів на незначні потреби. Вони спонукали до задоволення основних потреб та важливості подолання вад споживацької ненаситності.

Загалом, у грецькій думці поняття “витрати” розглядалося з позицій філософії, господарського управління та моральних цінностей. Витрати були важливою складовою визначення вартості товарів, ефективного управління ресурсами та досягнення розумного споживання.

В економічній думці Стародавнього Риму також знаходимо певне розуміння та тлумачення поняття “витрат”. Оскільки Римська імперія включала різні соціальні та економічні прошарки населення, то в підходах до витрат можна відзначити кілька аспектів (зобразимо їх на *рисунку 3.12*).

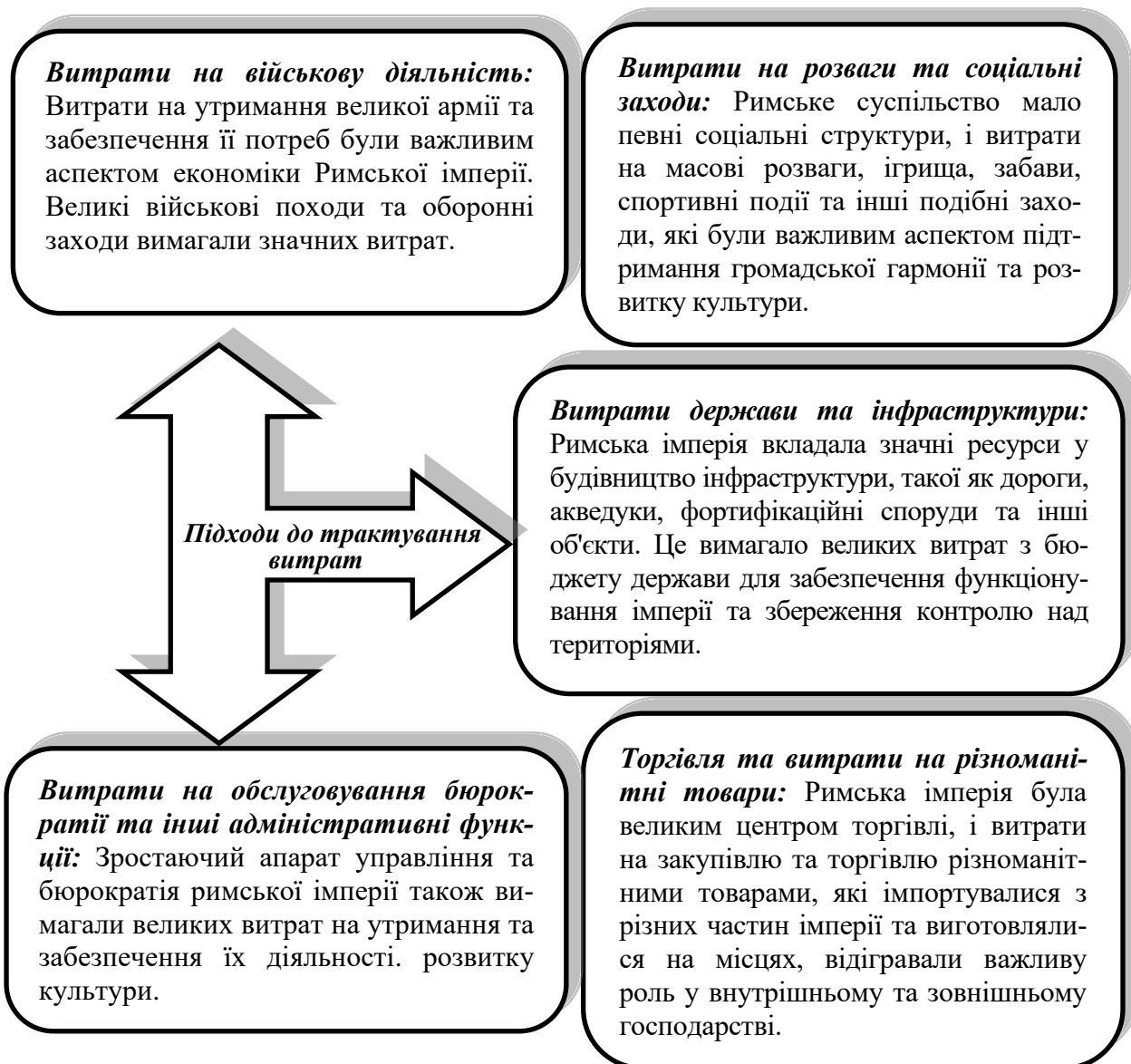

Рис. 3.12. Розуміння витрат у Стародавньому Римі*

*Джерело: власна розробка.

Узагалі, витрати в економічній думці стародавнього Риму були розглянуті з погляду витрат держави на військові та соціальні потреби, розвиток інфраструктури, торгівлю та інші аспекти, які впливали на функціонування імперії та її економічний розвиток.

В економічній думці Стародавнього Сходу, яка охоплює такі культури та цивілізації, як китайська, індійська, месопотамська та інші, концепція витрат мала свої власні трактування і погляди. Ось деякі загальні положення, які можна відзначити:

1) *Китайська думка.* У китайській думці, особливо в конфуціанстві та даосизмі, була певна увага до розумного управління ресурсами та уникнення розсіювання ресурсів. Конфуціанські ідеї наголошували на важливості збереження та використання ресурсів для досягнення гармонії в суспільстві. Даосизм же підкреслював важливість природних ритмів та балансу, що відображалося і в економічному підході.

2) *Індійська думка:* В індійській економічній думці, зокрема в "Артхашастрі" (давньоіндійському трактаті з економіки) були обговорені різні аспекти витрат. Трактат наголошував на важливості ефективного управління державними ресурсами, контролю витрат та виробництва. Тут також розглядалася роль правління в ефективному розподілі ресурсів.

3) *Месопотамська цивілізація:* У давній Месопотамії, зокрема в державах Шумер та Вавилон, були розроблені системи обліку, які включали витрати на будівництво та розвиток інфраструктури. Ці системи допомагали володарям відстежувати та контролювати витрати ресурсів.

4) *Витрати та релігійні чинники:* У багатьох стародавніх культурах витрати були пов'язані з релігійними обрядами та практиками. Витрати на обряди, жертвоприношення та будівництво храмів були способом вираження відданості божествам та підтримки релігійної спільноти.

Загалом, концепція витрат у стародавній східній економічній думці була сплетена з елементами релігійності, суспільної організації та філософії. Витрати розглядалися як частина ширшого контексту розподілу ресурсів та досягнення гармонії в різних сферах життя.

У середньовічний період, який охоплює багато століть і включає різні культури й регіони, трактування поняття "витрати" мало свої особливості залежно від соціально-економічного контексту і філософських уявлень того часу. Ось кілька трактувань витрат у середньовічній економічній думці (рисунки 3.13):

Загалом, витрати в середньовічній економічній думці відображали багато аспектів соціально-економічного життя, зокрема владу, релігію, торгівлю, ремесла та інші сфери, які впливали на розвиток та організацію суспільства.

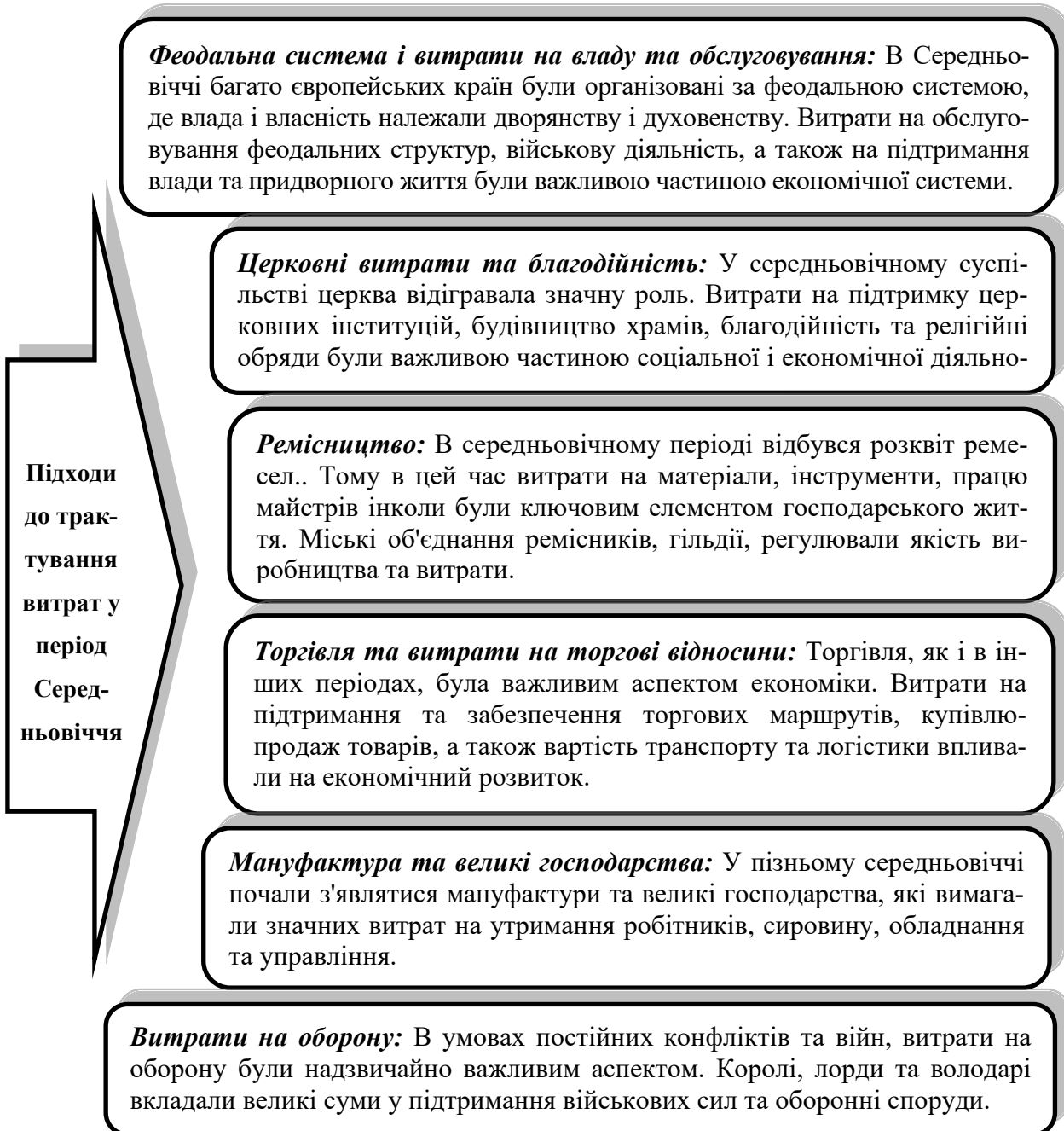

Рис. 3.13. Визначення поняття «витрати» в період Середньовіччя відповідно до сфер діяльності*

*Джерело: власна розробка.

Меркантилізм – економічна та політична доктрина, яка була популярною у Європі протягом XVI-XVIII століть. У меркантилістській думці витрати мали свої специфічні риси трактування, оскільки цей напрямок акцентував увагу на ролі державного регулювання економіки та внутрішнього розвитку. Ось деякі ключові аспекти трактування витрат у меркантилізмі:

- ❖ **Залежність від держави:** Меркантилісти вважали, що витрати та економічна діяльність повинні спрямовуватися на підвищення по-

тужності держави. Вони підкреслювали важливість суверенітету, а тому витрати на армію, флот, оборону та внутрішній розвиток були вважається обов'язковими для зміцнення позицій держави.

- ❖ *Торгівельний баланс*: Меркантилісти акцентували на важливості досягнення позитивного торговельного балансу. Вони вважали, що витрати на імпорт товарів повинні бути обмеженими, а власне виробництво та експорт мають стимулюватися. Це було спрямовано на збільшення запасів золота та срібла, що, на їхню думку, підвищувало багатство держави.
- ❖ *Промисловий розвиток*: Витрати на розвиток промисловості та сільського господарства були підкреслені меркантилістами як спосіб зміцнення економіки. Вони підтримували стимулювання виробництва, особливо тих товарів, які могли б бути експортовані.
- ❖ *Збереження та розширення колоній*: Особливу увагу меркантилісти приділяли колоніям. Вони вважали, що колонії повинні бути використані для забезпечення сировиною та іншими ресурсами метрополії. Це вимагало витрат на управління, контроль та експлуатацію колоній.
- ❖ *Роль державних монополій*: Деякі меркантилісти підтримували створення державних монополій, які мали регулювати торгівлю та виробництво. Витрати на створення та підтримання цих монополій розглядалися як інструменти контролю економіки державою.

Загалом, витрати у меркантилізмі розглядалися з погляду державної інтервенції в економіку та стимулювання господарського розвитку для досягнення мети зміцнення державної потужності та забезпечення багатства.

В класичній політичній економіці, яка розвивалася в XVIII-XIX століттях і включала економістів, таких як Адам Сміт, Давід Рікардо, Джон Стюарт Мілль і інші, поняття “витрати” визначалося у контексті розуміння вартості, виробництва, обміну та алокування ресурсів. Основні аспекти трактування витрат у класичній політичній економіці включають:

1) *Витрати виробництва*. У класичній економіці витрати виробництва включали в себе витрати на сировину, працю та капітал. Це були ресурси, які вкладалися в процес виробництва товарів та послуг. Класичні економісти досліджували, як витрати впливають на вартість товарів та як вони взаємодіють з пропозицією та попитом.

2) *Вартість праці*. Класичні економісти, такі як Адам Сміт, висловлювали погляди на вартість праці. Вони вважали, що заробітна плата відображає витрати на підтримку працівника та його родини. Вартість робочої сили була однією з ключових складових витрат виробництва.

3) *Вартість товарів та теорія вартості*. Класичні економісти розглядали вартість товарів у контексті витрат виробництва. Деякі з них, як Рікардо, розвинули теорії вартості відносно витрат праці та вартості си-

ровини. Згідно з цими теоріями, вартість товару може визначатися кількістю праці, необхідної для його виробництва.

4) *Концепція абсолютної та відносної переваги*. Давід Рікардо розглядав витрати в контексті концепцій абсолютної та відносної переваги у торгівлі між країнами. Він аргументував, що країна може вигідно спеціалізуватися на виробництві товарів з меншими витратами у порівнянні з іншими країнами.

5) *Суспільний поділ праці*. Адам Сміт виділив важливість суспільного поділу праці у збільшенні продуктивності. За його теорією, спеціалізація та поділ праці дозволяють знизити витрати виробництва, підвищуючи ефективність.

Таким чином, у класичній політичній економіці поняття витрат використовувалося для аналізу взаємозв'язку між вартістю, виробництвом, торгівлею та алокуванням ресурсів. Витрати виробництва та їх вплив на вартість товарів були ключовими питаннями досліджень класичних економістів.

У марксизмі, який базується на ідейному спадкоємстві від Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, поняття “витрати” розглядається в контексті політичної економії, класових відносин та критики капіталістичної системи. Основні аспекти трактування витрат у марксизмі включають:

- ❖ *Витрати виробництва і експлуатація праці*. Марксисты розглядали витрати виробництва як сукупність матеріалів, засобів виробництва та праці, які вкладаються у виробництво товарів. Вони підкреслювали, що вартість товару визначається вартістю вжитих виробничих факторів, зокрема праці.
- ❖ *Вартість та додаткова вартість*. Витрати виробництва у марксизмі визначаються через поняття вартості товару. Додаткова вартість – це різниця між вартістю, створеною робочою силою, і вартістю, яку привласнює собі капіталіст. Марксисты вважають, що додаткова вартість є результатом експлуатації праці робітників.
- ❖ *Витрати праці та капіталу*. У марксизмі акцентується на те, що капіталістична система призводить до відчуження права власності робітників від їхньої праці та виготовленого ними продукту. Робітники вкладають великі витрати праці у виробництво, але результат приналежить капіталістам. Це викликає відчуття втрати контролю над власною працею та продуктом.
- ❖ *Закон вартості*. Марксисты вірили у закон вартості, який стверджує, що в конкурентній капіталістичній системі ціни товарів мають тенденцію приближатися до їхніх вартостей. Витрати виробництва, включаючи витрати на працю та засоби виробництва, впливають на вартість товару та його ціну.

- ❖ *Соціальний контекст.* Марксизм аналізує витрати не лише на рівні виробництва, але й у контексті класових відносин та соціальних структур. Витрати та економіка розглядаються у відношенні до влади та контролю капіталу над працею.

Таким чином, у марксизмі витрати виробництва, вартість, додаткова вартість та алієнація розглядаються як ключові аспекти, які допомагають розуміти функціонування капіталістичної економічної системи та її соціальні наслідки.

В маржиналізмі, який є важливим напрямком в сучасній економічній теорії, поняття “витрати” розглядається в контексті теорії вартості, попиту, пропозиції та прийняття рішень. Маржиналізм акцентує увагу на додатковому значенні (маржі) останньої одиниці продукту, ресурсу або витрати. Основні аспекти трактування витрат в маржиналізмі включають наступні аспекти:

- ❖ *Маржинальні витрати.* Маржинальні витрати вказують на зміну витрат, яка виникає внаслідок виробництва або споживання одиниці додаткового продукту. Вони відображають, наскільки вартість змінюється зі збільшенням або зменшенням обсягу виробництва чи споживання.
- ❖ *Маржинальна вартість.* В маржиналізмі акцентується на маржинальній вартості товарів або послуг, яка визначається користю або задоволенням, яке отримується від останньої одиниці споживання. Маржинальна вартість може впливати на прийняття рішень споживачів та виробників.
- ❖ *Маржинальна корисність.* У випадку споживання маржинальні витрати пов'язані з маржинальною корисністю. Маржинальна корисність вказує на додаткове задоволення, яке отримує споживач від споживання останньої одиниці товару. Витрати на товари або послуги можуть бути оцінені з погляду маржинальної корисності.
- ❖ *Маржинальний попит і пропозиція.* В контексті ринкової економіки, маржинальний попит та маржинальна пропозиція вказують на відносні зміни в цінах і кількостях товарів та послуг. Вони відображають, як зміниться попит або пропозиція на ринку при зміні ціни.
- ❖ *Маржинальний аналіз рішень.* Маржинальний підхід широко використовується в аналізі рішень. Виробники та споживачі розглядають маржинальні витрати та корисність для прийняття оптимальних рішень, наприклад, скільки одиниць товару виробити або купити.
- ❖ *Маржинальний вклад ресурсів.* Маржинальний підхід враховує ефективне використання ресурсів, де витрати на кожну додаткову одиницю ресурсу порівнюються зі зміною виходу або вигоди.

Загалом, маржиналізм використовує поняття маржі для аналізу взаємозв'язку витрат, корисності, цін, споживання тощо.

У кейнсіанстві, економічній теорії, яку розробив Джон Мейнард Кейнс, поняття “витрати” відіграє важливу роль у розумінні ролі агрегатного (сукупного) попиту та впливу громадських витрат на економічний розвиток. Основні аспекти трактування витрат в кейнсіанстві включають:

- ❖ *Сукупний попит*: у кейнсіанській теорії витрати розглядаються з точки зору агрегатного попиту. Кейнс стверджував, що загальний попит на товари та послуги визначає загальний обсяг виробництва та зайнятості в економіці. Збільшення витрат може сприяти збільшенню виробництва та зменшенню безробіття.
- ❖ *Громадські витрати*: кейнсіанство підкреслює важливість громадських витрат, таких як державні інвестиції, будівництво інфраструктури та соціальні програми. Витрати держави можуть стимулювати економічний розвиток, збільшуючи агрегатний попит і створюючи робочі місця.
- ❖ *Споживчі витрати*: у кейнсіанстві споживчі витрати також важливі для агрегатного попиту. Збільшення доходів споживачів може призвести до збільшення їхніх споживчих витрат, що, в свою чергу, може підтримати виробництво та зайнятість.
- ❖ *Ефект множника*. У кейнсіанській моделі величина зміни агрегатного попиту може впливати на виробництво в більшому обсязі, ніж величина початкової зміни. Цей ефект називається ефектом множника і показує, як збільшення витрат може мати більший вплив на економіку завдяки взаємодії різних секторів.
- ❖ *Ліквідність та витрати*. Кейнсіанство підкреслює важливість ліквідності та готівкових резервів для споживачів та підприємств. Витрати можуть бути обмеженими в разі, якщо споживачі та підприємства не мають достатньо ліквідних коштів для споживання та інвестування.

Таким чином, кейнсіанство акцентує увагу на важливості сукупного попиту, державних витратах та їхньому впливі на економічний розвиток, особливо у періоди низької виробничої активності та безробіття.

У неолібералізмі, який є економічною доктриною, акцент ставиться на важливість ринкових механізмів, державної недоінтервенції та розвитку конкуренції. Трактування поняття “витрати” у неолібералізмі базується на підходах ринкової економіки та ефективного використання ресурсів. Основні аспекти трактування витрат у неолібералізмі включають:

- ❖ *Роль ринку*. У неолібералізмі ринок виступає як ефективний механізм розподілу ресурсів та координації виробництва. Витрати у ринковій економіці розглядаються з погляду споживачів та виробників, які приймають рішення на основі вартості товарів та послуг.

- ❖ *Вартість та ціна.* Витрати в неолібералізмі пов'язані зі встановленням вартості товарів на ринку. Ціна товару визначається конкуренцією та попитом, а вартість товару може відображати витрати на його виробництво.
- ❖ *Дивіденди конкуренції.* Неоліберали вважають, що конкуренція між підприємствами призводить до зниження витрат та підвищення ефективності виробництва. За їхньою думкою, конкуренція стимулює компанії знижувати витрати, щоб залишити свої товари конкурентоспроможними на ринку.
- ❖ *Державна недоінтервенція.* В неолібералізмі витрати, пов'язані з державними регулюваннями та втручанням, сприймаються критично. Неоліберали вважають, що державна недоінтервенція допомагає досягти більшої ефективності ринкових механізмів та підвищити конкуренцію.
- ❖ *Роль інновацій та технологій.* Витрати на інновації та технологічний розвиток розглядаються як інвестиції, що можуть підвищити продуктивність та знизити витрати в довгостроковій перспективі.
- ❖ *Підприємництво.* В неолібералізмі підприємництво вважається важливим двигуном економічного розвитку. Підприємці здатні знаходити ефективні способи знижувати витрати та стимулювати інновації.

В узагальненому вигляді, неолібералізм підкреслює важливість ринкової конкуренції, ефективного використання ресурсів та державної недоінтервенції. Витрати розглядаються як ключовий фактор, який впливає на ціни, ефективність та розподіл ресурсів в економіці.

Таким чином, в економічній теорії поняття “витрати” відіграє важливу роль і має кілька різних аспектів трактування, які допомагають зрозуміти, як розподіляються ресурси та як оцінюється вартість продукції та послуг. Основні аспекти трактування витрат включають:

- ❖ Витрати як монетарний вираз ресурсів: В цьому контексті витрати вимірюються в грошовому виразі і означають кількість грошей, які необхідно витратити для здійснення певної діяльності, такої як виробництво товарів або надання послуг.
- ❖ Витрати як можливості, втрачені через альтернативний вибір: Цей аспект відображає концепцію вартості можливості, яку можна втратити, обираючи один варіант дії над іншим. Наприклад, якщо компанія витратила час і ресурси на виробництво одного продукту, це може означати втрату можливості виготовити інший продукт, який також міг би бути прибутковим.
- ❖ Витрати виробництва: Цей аспект охоплює всі витрати, пов'язані з виготовленням товарів або наданням послуг. Вони включають ви-

трати на сировину, працю, обладнання, енергію, транспорт тощо. Витрати виробництва можуть бути розділені на постійні (фіксові) та змінні (залежні від обсягу виробництва).

- ❖ Витрати споживання: Цей аспект відображає витрати, пов'язані зі споживанням товарів та послуг, такі як витрати на їжу, житло, транспорт, розваги тощо.
- ❖ Витрати операцій: Цей аспект стосується витрат, пов'язаних з підтриманням поточної діяльності підприємства, такі як адміністративні витрати, витрати на рекламу, заробітну плату персоналу тощо.
- ❖ Витрати в контексті прибутку: Витрати також відображаються у контексті визначення прибутку. Прибуток обчислюється як різниця між доходами та витратами. Це показник ефективності діяльності підприємства чи індивіда.

В бухгалтерському обліку витрати класифікуються залежно від різних аспектів, що допомагає визначити їхню природу, джерело виникнення та вплив на фінансовий стан підприємства. Основні класифікаційні підходи є наступними:

1. За функціями:

✓ Виробничі витрати: пов'язані з прямим виробництвом товарів чи послуг, включаючи сировину, матеріали, оплату праці виробничого персоналу.

✓ Адміністративні витрати: витрати, пов'язані з керівництвом та адміністрацією підприємства (наприклад, заробітна плата керівників, оренда офісу).

✓ Торговельні витрати: витрати на реалізацію товарів та послуг, рекламу, оплату торговельного персоналу.

✓ Фінансові витрати: витрати, пов'язані з фінансовою діяльністю, такі як відсотки за позиками, комісії банків тощо.

2. За функціональним призначенням:

✓ Прямі витрати: пов'язані безпосередньо з конкретним виробництвом товару або послуги (наприклад, витрати на сировину).

✓ Непрямі витрати: не пов'язані безпосередньо з виробництвом, але впливають на загальну діяльність (наприклад, адміністративні витрати).

✓ Загальновиробничі витрати: включають непрямі витрати, які обслуговують весь виробничий процес (наприклад, витрати на освітлення цехів).

✓ Загальнобухгалтерські витрати: пов'язані з утриманням бухгалтерського відділу.

3. За призначенням:

✓ Операційні витрати: витрати, пов'язані з щоденною діяльністю підприємства.

✓ Капітальні (інвестиційні) витрати: пов'язані з придбанням довгострокових активів, наприклад, обладнання або будівництвом.

4. За часовим виміром:

✓ Постійні витрати: залишаються сталими незалежно від обсягу виробництва або продаж.

✓ Змінні витрати: змінюються в залежності від обсягу виробництва або продаж.

5. За видами:

✓ Постійні витрати: включають витрати на заробітну плату, оренду, страхування тощо.

✓ Змінні витрати: включають витрати на матеріали, паливо, електроенергію, які змінюються відповідно до виробничих обсягів.

Ці класифікаційні підходи можуть допомогти підприємствам аналізувати та керувати своїми витратами з різних поглядів, що є важливим для ефективного управління фінансами.

Поняття “витрати” в сучасній економічній науці має широкий спектр трактувань, відображаючи різні аспекти економічних процесів та діяльності. Ось кілька ключових аспектів трактування витрат сучасними економістами:

- ❖ *Виробничі витрати*: Витрати, пов'язані з виробництвом товарів та послуг, є основним елементом аналізу витрат в економічних дослідженнях. Це можуть бути витрати на сировину, матеріали, працю, обладнання, технології тощо. Виробничі витрати визначають загальну вартість виробництва.
- ❖ *Операційні витрати*: Це витрати, пов'язані з щоденною діяльністю підприємства або організації. Вони включають заробітну плату, орендну плату, комунальні послуги, рекламу, управлінські витрати тощо. Операційні витрати враховуються при розрахунку прибутку підприємства.
- ❖ *Витрати на інвестиції*: Це витрати, пов'язані з інвестуванням у нові проекти, розширення виробництва або розвиток нових продуктів. Інвестиційні витрати можуть включати витрати на дослідження та розвиток, впровадження нових технологій, придбання обладнання тощо.
- ❖ *Суспільні витрати*: Витрати, пов'язані зі здоров'ям, освітою, соціальною підтримкою та іншими суспільними витратами, також важливі для аналізу. Ці витрати визначаються державною політикою та мають великий вплив на якість життя суспільства.
- ❖ *Собівартість*: В сучасній бухгалтерській практиці концепція “собівартості” відображає витрати, пов'язані з виробництвом конкрет-

ного товару або послуги. Вона включає в себе всі виробничі витрати, включаючи прямі та операційні витрати.

- ❖ *Альтернативна вартість*: Це поняття відображає витрати як вартість втраченої можливості. У сучасній економічній теорії розглядається поняття «альтернативної вартості», що означає вартість найкращої альтернативи, від якої відмовилися на користь обраного варіанту діяльності.
- ❖ *Витрати на екологію*: Зросла увага до екологічних питань призвела до аналізу витрат, пов'язаних з екологічними вимогами та сталою розвитком. Витрати на зменшення впливу на довкілля та виконання екологічних стандартів є важливою частиною економічного аналізу.

Загалом, витрати в сучасній економічній науці розглядаються як складна система, що охоплює різноманітні аспекти виробництва, діяльності та розподілу ресурсів. Трагування витрат варіюється в залежності від контексту, підходу та сфери економічних досліджень. Витрати є ключовим фактором в прийнятті рішень на рівні підприємств, домогосподарств та національної економіки в цілому. Вони впливають на виробництво, споживання, інвестування та інші аспекти економічного життя.

3.3.2. Поняття «доходи»: історичний генезис

Питанням дефініціювання терміну «доходи» присвячені праці багатьох науковців. Зокрема, ми можемо спостерігати проблематику трактування «доходів» у дослідженнях Т. Калайтан [6], Н. Гудзенко [7], О. Павелка [8], Ю. Мусієнко [9] та ін. Кожен із них намагався показати дане поняття із певної точки зору – облікової, загально економічної тощо. Розглянемо еволюцію трактування поняття доходи із первісних часів та до сьогодні.

Значна частина первісних економістів вважали, що прибуток це те ж, що і дохід (дані терміни в економічній науці розмежували набагато пізніше). Такої думки дотримувалися й видатні літератори та мислителі Стародавнього Риму – Марк Теренцій Варрон та Марк Порцій Катон.

В державах Стародавнього Світу, таких як Спарта, Давня Греція, Римська імперія, Єгипетська держава тощо, поняття “доходи” мало свої особливості в контексті економічних, соціальних та політичних реалій того часу.

1. **Спарта**: В Спарті доходи були забезпечені переважно землеволодінням та аграрною продукцією. Громадяни, які володіли землею, мали можливість отримувати доходи від її обробки та виробництва. Також існував система обов'язкових внесків, що забезпечувала державний бюджет.

2. **Стародавня Греція**: В Афінах доходи також здебільшого походили з аграрної сфери, але також значний вплив на економіку мали тор-

гівля та ремесла. Доходи можна було отримувати від різних джерел, включаючи платежі за використання землі, податки, акцизи та мита.

3. Римська імперія: У Римській імперії доходи відіграли ключову роль в підтримці армії, адміністрації та інфраструктури. Доходи надходили з податків, мит, державних маєтків, державних підприємств (наприклад, шахт), а також з конфіскацій та амортизації.

4. Єгипетська держава: В Стародавньому Єгипті доходи також базувалися на аграрних діяльностях, зокрема на сільському господарстві та ірригації. Доходи також надходили зі спеціальних податків, які відраховувалися на будівництво об'єктів інфраструктури та храмів.

У загальному, доходи в стародавніх державах величезною мірою визначалися аграрними виробництвом, власністю над ресурсами (землею, водними джерелами) та оподаткуванням. Дохідний потік був важливим джерелом фінансування для розбудови армій, адміністраційних структур, будівництва інфраструктури та соціальних програм.

Дохід (а відповідно до тодішнього розуміння й прибуток) вони вбачали у багатстві, яке в свою чергу досягається через раціональний розподіл робіт між рабами та вільними працівниками [10].

У давньогрецького філософа Арістотеля поняття “дохід” в контексті економіки та суспільства має специфічний відтінок. У своїй творчості Арістотель зосереджувався на різних аспектах моралі, політики, етики та соціальної організації. Однак він також залишив окремі зауваження, що стосуються економічних питань, включаючи поняття “дохід”.

У своєму творі “Політика”, Арістотель розглядав питання справедливості та розподілу ресурсів у суспільстві. Він виділяв три основних види доходів:

- ❖ *Натуральний дохід* (натуральна заробітна плата): Арістотель розглядав це як форму доходу, що виникає в результаті фізичної праці та виробництва. Це включало продукти власної праці, такі як харчі, речі першої необхідності тощо.
- ❖ *Заробітна плата*: Це був формальний дохід, який люди отримували за свою працю або послуги. Арістотель вважав це формою винагороди за внесок у суспільство.
- ❖ *Власність (прибуток від власності)*: Це був дохід, який впливав із власності на землю, майно або інші ресурси. Арістотель підкреслював, що надмірний накопичений прибуток може призвести до нерівності та конфліктів у суспільстві.

Загалом, поняття “дохід” в арістотелівській філософії було пов'язане з розглядом розподілу ресурсів, справедливості та ролі праці та власності у суспільстві. Арістотель підкреслював важливість балансу та справе-

дливого розподілу цих ресурсів, щоб забезпечити гармонію та стабільність.

Демокрит (близько 460-370 до н.е.) був давньогрецьким філософом, який займався різноманітними аспектами науки, включаючи фізику, етику, метафізику та економіку. Незважаючи на те, що багато з його праць не збереглися повністю, з його фрагментами та вказівками дохідних концепцій можна зрозуміти підходи, які він застосовував до економічних питань.

У демокритівській філософії не було конкретного терміну “дохід”, як у сучасному розумінні. Проте, його праці включали думки та ідеї, що можуть бути пов'язані з економічною діяльністю, зокрема:

- ❖ *Матеріалізм та природа:* Демокрит був одним із основних представників матеріалістичної філософії. Він вважав, що всі явища можуть бути пояснені рухом та взаємодією атомів. В цьому контексті він розглядав і різні аспекти економічного життя.
- ❖ *Природні ресурси:* Демокрит вважав, що природні ресурси, такі як земля, вода та мінерали, є основою економічного благополуччя суспільства. Він застосовував свої вчення про атоми до пояснення властивостей матерії.
- ❖ *Виробництво та власність:* Демокрит може вважатися одним із піонерів розгляду виробництва, власності та розподілу ресурсів у суспільстві. Він висловлював погляди на те, як люди працюють, виробляють товари та обмінюються ними.

Загалом, хоча у Демокрита не було конкретної теорії доходів, його вчення про природу, матерію та взаємодію елементів має важливість для розуміння підходів до ресурсів, виробництва та їхнього впливу на економіку.

Мислителі доби Середньовіччя вживали термін «прибуток» у своїх працях, так Фома Аквінський у своєму трактаті «Сума теології» виділяє дві категорії прибутку – торговельний прибуток та лихварський процент. Проте у цей час всі економічні процеси розглядалися через призму релігійного світосприйняття, тому отримання будь-якого із цих видів прибутку морально засуджувалося та вважалося причиною соціального розшарування суспільства [11]. Інший представник середньовічного періоду – Лука Пачоллі дав більш точне визначення терміну прибуток. Дане поняття він трактував як різницю між находженням та виплатою грошей [12].

Період Середньовіччя під впливом розвитку мануфактур перетікає у епоху меркантилізму. Тут, на противагу середньовічним релігійним переконанням, отримання доходів та накопичення коштів вважається мало не найголовнішою ціллю здійснення господарської діяльності. Іноземні дослідники [13] вважають меркантилізм періодом активної міжнародної тор-

гівлі та агресивного накопичення багатства. Меркантилісти вважають, що прибуток виникає лише у сфері обігу, зокрема у зовнішній торгівлі [14].

В період меркантилізму, який припадає на XVI-XVIII століття, поняття “доходи” мало специфічні риси через акцент на розвиток торгівлі, колоніальний експансіонізм та збільшення національного багатства. Меркантилізм - це економічна доктрина, яка прагнула зростити роллю держави в господарському житті для забезпечення максимальних доходів для держави та впливу на геополітичні стосунки. Основні аспекти трактування поняття “доходи” в меркантилізмі включають:

- ❖ *Торгівля та зовнішні доходи:* Меркантилісти підкреслювали важливість експорту та збільшення торговельного балансу. Доходи в цьому контексті включали отримані кошти від експорту товарів, зокрема сировини, металів, товарів розкоші, а також отримані платежі від іноземних держав.
- ❖ *Акумуляція золота та срібла:* Меркантилізм акцентував увагу на накопиченні золота та срібла як джерела багатства держави. Це вважалося важливим для зміцнення валютного резерву, підтримання платіжного балансу та здатності фінансувати колоніальні завдання.
- ❖ *Вплив на торговельні бар'єри:* Меркантилісти вважали, що держава повинна встановлювати заходи для збереження та підвищення національного багатства. Це може включати встановлення митних бар'єр, обмеження імпорту, сприяння експорту та підтримку внутрішньої промисловості.
- ❖ *Колоніальні доходи:* Розширення колоніальної імперії було також однією з цілей цього періоду. Колоніальні поселенці та колонії в цілому використовувалися для добування ресурсів, розширення ринків збуту та збільшення доходів держави.
- ❖ *Баланс торговельних партнерів:* Меркантилісти вважали, що важливо підтримувати позитивний баланс торговельного обміну з іншими країнами, тобто забезпечувати більше експорту, ніж імпорту. Це сприяло накопиченню золота та срібла.

Взагалі, поняття “доходи” у меркантилізмі було притаманне національному підходу до економічного розвитку, де акцент ставився на збільшенні багатства та впливу держави шляхом регулювання торгівлі, фінансів та колоніальної експансії.

Фізіократи вважали, що прибуток можна отримати лише у певних окремих галузях. Франсуа Кене дотримувався думки про те, що прибуток одержують лише у сільському господарстві. Термін «прибуток» він трактував як зростання споживчих вартостей над виробничими витратами [15].

Інший фізіократ – Анн Робер Жак Тюрго вважав також, що прибуток можна отримати у сфері торгівлі, тому виділяв поняття прибутку торговця та прибутку промислового капіталіста. Також він висував гіпотезу про те, що прибуток є заробітною платою, отриманою за ризик та працю [7].

Фізіократи були однією з ранніх економічних шкіл XVIII століття, які розвивали свої теорії в основному у Франції. Однією з ключових концепцій фізіократів було поняття “доходів”. Вони розглядали економіку як природний лад, подібний до природних законів, і намагалися з'ясувати, як раціонально управляти економікою.

Основні аспекти трактування поняття “доходи” в фізіократів включали:

- ❖ *Природний лад*: Фізіократи вважали, що в економіці існує природний лад, подібний до природних законів, і що цей лад повинен бути ретельно досліджений та використаний для досягнення економічного благополуччя.
- ❖ *Продуктивність землі*: Однією з основних ідей фізіократів було переконання, що основною джерелом багатства є продуктивність землі. Вони вважали, що тільки сільське господарство може створювати дійсно нові матеріальні цінності.
- ❖ *Доходи від землі*: Фізіократи розділяли доходи на три основні категорії: ренту, зиск та заробітну плату. Ренту вони вбачали як надлишок вартості продукції понад вартість витрат на виробництво, і цей надлишок вони пов'язували з природною продуктивністю землі.
- ❖ *Роль держави*: Фізіократи вважали, що держава повинна дозволити природному ладу ринку та сільськогосподарської продуктивності виразитися. Вони сприяли ідеї ліберальної економіки та обмеженого втручання держави у економічні процеси.
- ❖ *Податки*: Фізіократи підтримували ідею одного оподаткування, що вважали біологічно обґрунтованим і відповідним природньому ладу. Їхня пропозиція полягала у введенні “податку на ренту”, що мав би впливати на земельну ренту та сприяти досягненню бюджетної стійкості.

Узагалі, поняття “доходи” в фізіократів було глибоко пов'язане з їхньою філософією економічного ладу, де земельна рента відігравала ключову роль, а сільське господарство вважалося основним джерелом економічного збагачення.

Представники школи класичної політичної економії трактували прибуток як «вирахування з продукту праці робітників на користь підприємця [11]. Зокрема, Вільям Петті дав досить точне та близьке за сьогоденним змістом визначення поняттю прибуток. Він вважав прибутком частину продукту, що залишається після вирахування заробітної плати [16]. Звичайно він не враховував витрати на матеріальні ресурси,

тому можемо сказати, що визначення прибутку за Петті є по суті визначенням поняття рента.

Класик Адам Сміт спробував поєднати погляди попередніх економічних течій на прибуток. Свої погляди він виклав у праці «Дослідження природи та причини багатства», де зазначив що «прибуток є результатом чужої праці, яка присвоюється власником засобів виробництва» [17].

Поряд із цим визначенням, у Сміта є й інше: «прибуток на капітал визначається вартістю використаного в праці капіталу і принципово відрізняється від заробітної плати» [18].

Кейнсіанці розглядали прибуток через призму національної економіки країни загалом та системи макроекономічних рахунків зокрема. Завдяки Кейнсу економісти того часу змогли визначати прибуток у загальному національному доході.

Основні аспекти трактування поняття “доходи” в кейнсіанстві включають:

- ❖ *Сукупні доходи*: В кейнсіанстві акцент здійснюється на загальних доходах економіки. Кейнс вважав, що загальний рівень виробництва та зайнятості має прямий вплив на загальні доходи нації.
- ❖ *Рівновага на ринку доходів*: Згідно з кейнсіанською теорією, економіка може опинитися в ситуації безробіття та неефективності через недостатній загальний попит. Кейнс наголошував на важливості стабілізації рівноваги на ринку доходів, забезпеченням відповідної загальної попиту.
- ❖ *Мультиплікатор та акселератор*: Однією з основних ідей кейнсіанства є мультиплікатор, що вказує на те, що зміни в автономних витратах (наприклад, державні витрати або інвестиції) можуть призвести до більших змін в загальних доходах нації. Акселератор вказує на те, що швидкість інвестицій змінюється відносно змін в рівні виробництва.
- ❖ *Зайнятість та безробіття*: Кейнс підкреслював, що рівень зайнятості та рівень доходів пов'язані між собою. Він аргументував, що відсутність попиту на ринку може призвести до зростання безробіття та падіння загальних доходів.
- ❖ *Державна політика*: Кейнсіанство висунуло ідею активної державної політики, зокрема за допомогою фіскальних заходів (податкових знижок, збільшення державних витрат) та грошової політики (зміни у ставках рефінансування, грошовій масі тощо), які мають збалансовано впливати на рівень загальних доходів та вирішувати проблеми безробіття.

- ❖ *Споживання та заощадження:* У кейнсіанській моделі рівноваги доходів, споживання та заощадження грають ключову роль у формуванні загального попиту та визначенні рівня виробництва.

Отже, в кейнсіанстві поняття “доходи” описує загальні доходи нації та взаємозв'язок між економічними активностями, загальним попитом, зайнятістю та рівнем виробництва. Досягнення стабільності на ринку доходів через державні заходи вважалося ключовим для досягнення ефективної економічної діяльності та підтримки економічного благополуччя.

Прихильники соціальних течій в економіці, в т. ч. й марксизму вважали прибуток надлишком доходу над витратами, який отримує виробник. А Карл Маркс трактував прибуток через створення додаткового продукту, що виникає як у виробничому процесі, так і в подальшому у сфері обігу [19].

Поняття “доходи” в розумінні послідовників марксизму відображається через призму марксистської теорії економіки, яка розглядає суспільство з позиції класової боротьби, експлуатації та виробничих відносин. В марксизмі поняття “доходи” аналізується з урахуванням спільного власництва над засобами виробництва та процесом виробництва товарів.

Основні аспекти трактування поняття “доходи” в марксизмі включають:

- ❖ *Доходи робітників:* У марксизмі робітники вважаються основним джерелом створення вартості. Вони вкладають свою працю у виробництво, створюючи товари та послуги, і отримують заробітну плату як компенсацію за свою працю.
- ❖ *Додаткова вартість:* Марксисты акцентують на понятті “додаткової вартості”, яка виникає, коли робітники працюють понад той час, необхідний для створення вартості, достатньої для забезпечення їхніх власних потреб. Додаткова вартість є джерелом прибутку для капіталістів та власників засобів виробництва.
- ❖ *Капіталістичний прибуток:* В марксизмі доходи капіталістів та власників засобів виробництва вважаються прибутком, отриманим внаслідок експлуатації робітників та використання їхньої праці для збагачення.
- ❖ *Класова боротьба та нерівність:* Марксизм акцентує на тому, що нерівність доходів в суспільстві є результатом класової боротьби і відображає розподіл влади та ресурсів між капіталістами та робітниками.
- ❖ *Суспільний контекст:* В марксистській теорії доходи аналізуються в рамках загального суспільного контексту, де виробництво та розподіл вартості визначаються виробничими відносинами та класовими взаєминами.

Узагалі, марксизм підкреслює, що доходи в суспільстві є результатом взаємодії між робітниками та капіталістами, заснованої на експлуа-

тації та класовій боротьбі. Це поняття є ключовим для аналізу економічної структури суспільства з марксистської перспективи.

На початку ХХ століття американський економіст Й. Шумпетер у своїй праці «Теорія економічного розвитку» трактує прибуток як дохід особливого чинника виробництва підприємництва. Таким тлумаченням Й. Шумпетер виокремлює прибуток від інших видів доходів [20].

Українець М. І. Туган-Барановський у праці «Основи політичної економії» зазначав, що прибуток має безпосередній зв'язок із заробітною платою, а його зростання призводить до збільшення доходів держави [21].

У економічній науці поняття “доходи” має різні трактування в залежності від контексту. Взагалі, доходи представляють суму грошей або вартості, яку отримують особи, підприємства або інші економічні суб'єкти як компенсацію за вкладену працю, капітал, ресурси або інші види діяльності. Основні аспекти трактування поняття “доходи” включають:

- ❖ *Особисті доходи:* Це сума грошей, яку отримує фізична особа від своєї праці, інвестицій, пенсій, соціальних пільг тощо. Особисті доходи можуть включати заробітну плату, виплати від ділової діяльності, роялті, дивіденди та інші джерела грошового потоку для індивіда.
- ❖ *Компанийські доходи:* Це доходи підприємств, які отримують від продажу товарів, послуг або інших активів. Компанийські доходи можуть включати вартість вироблених товарів, прибуток після відрахування витрат, податків та інших витрат.
- ❖ *Доходи від капіталу:* Це доходи, які отримують власники капіталу (акціонери, вкладники, інвестори) від своїх інвестицій. Вони можуть складатися з дивідендів, процентів, курсових різниць, купонів облігацій тощо.
- ❖ *Рента:* Рента є доходом, отримуваним власниками землі або інших природних ресурсів від їхнього використання. Вона може включати орендні платежі, платежі за видобуток корисних копалин тощо.
- ❖ *Доходи від інтелектуальної власності:* Доходи, які отримують власники патентів, авторських прав, торгових марок та інших інтелектуальних власностей від використання своїх прав.
- ❖ *Суспільні доходи:* Це доходи, які визначаються на рівні суспільства і включають державні витрати на соціальні програми, пенсії, пільги, стипендії тощо.

Узагалі, поняття “доходи” в економічній науці відображає різноманітні аспекти економічних відносин та грошового обігу в суспільстві. Вони є ключовим фактором для аналізу розподілу багатства, зростання економіки та фінансового стану різних суб'єктів.

У бухгалтерському обліку України доходи класифікуються згідно зі Стандартом бухгалтерського обліку (ПСБО) 16 “Доходи” [22]. Згідно з цим Стандартом, доходи поділяються на такі основні групи:

1. Операційні доходи:

- ✓ Доходи від продажу товарів, робіт, послуг.
- ✓ Виручка від використання майна, включаючи орендні платежі.
- ✓ Виручка від здійснення операцій з цінними паперами та іншими фінансовими інструментами.
- ✓ Інші операційні доходи, які пов'язані з основною діяльністю підприємства.

2. Неопераційні доходи:

- ✓ Виручка від реалізації необоротних активів, які не відносяться до основної діяльності.
- ✓ Операційні доходи, що не відносяться до основної діяльності, наприклад, доходи від використання нематеріальних активів.

3. Інші доходи:

- ✓ Інші доходи, які не підпадають під операційні та неопераційні доходи, наприклад, доходи від проведення інвентаризації, викупу власних акцій тощо.

4. Фінансові доходи:

- ✓ Виручка від операцій з фінансовими інструментами (акції, облигації, депозити тощо).
- ✓ Доходи від участі в капіталі інших підприємств.
- ✓ Доходи від курсових різниць та інших фінансових операцій.

5. Операційні витрати:

- ✓ Витрати, пов'язані з виробництвом товарів, робіт, послуг.
- ✓ Витрати на реалізацію товарів, робіт, послуг.
- ✓ Витрати на управління та адміністрування.

6. Неопераційні витрати:

- ✓ Витрати на продаж активів, які не відносяться до основної діяльності.
- ✓ Витрати, що не підпадають під операційні витрати, наприклад, витрати від зміни вартості власних акцій.

7. Інші витрати:

- ✓ Витрати, які не підпадають під жодну з попередніх категорій, наприклад, витрати на проведення інвентаризації.

Ця класифікація допомагає підприємствам вести належний облік доходів та витрат, а також враховувати їх у фінансовому звітності для аналізу фінансового стану та результатів діяльності підприємства.

Сучасні економісти розглядають поняття “доходи” з різних підходів та контекстів, відображаючи різноманітні аспекти економічної дійсності. Ось кілька ключових аспектів сучасного трактування доходів:

- ❖ *Доходи як винагорода за фактори виробництва:* У сучасній економічній теорії доходи розглядаються як винагорода за внесок різних факторів виробництва у процес створення благ і послуг. Ці фактори включають працю, капітал, землю та підприємництво. Доходи розподіляються між різними учасниками економіки залежно від їхнього внеску.
- ❖ *Заробітна плата:* Доходи від праці у формі заробітної плати є однією з основних складових доходів для більшості населення. Вони відображають винагороду за робочий час, знання, навички та виробничий внесок працівника.
- ❖ *Проценти та дивіденди:* Доходи від володіння та інвестування в капітал виражаються у вигляді процентів від позик або дивідендів від акцій. Це є способом винагородження за вкладений капітал.
- ❖ *Земельна рента:* Доходи від володіння та використання земельних ресурсів включають в себе земельну ренту. Це плата за використання землі залежно від її місця розташування та використання.
- ❖ *Підприємницькі прибутки:* Доходи підприємців, які вкладають капітал у підприємницьку діяльність, включають в себе підприємницькі прибутки, які виникають внаслідок керівництва та організації виробництва.
- ❖ *Доходи від нерухомості та інших активів:* Сучасні економісти також розглядають доходи від нерухомості, інтелектуальної власності, фінансових інструментів та інших активів як важливу складову загальних доходів.
- ❖ *Розподіл доходів та нерівність:* Дослідження розподілу доходів та нерівності є актуальним напрямком сучасної економічної науки. Економісти аналізують, як доходи розподіляються між різними соціальними групами та як ефективно зменшити нерівність.
- ❖ *Глобалізація та міжнародні доходи:* У зв'язку з глобалізацією економіки, сучасні економісти досліджують міжнародний розподіл доходів, торгівлю та вплив міжнародних факторів на доходи різних країн.

Загалом, сучасні економісти розглядають поняття “доходи” в широкому контексті, включаючи різні форми винагород за фактори виробництва, розподіл доходів між різними соціальними групами, вплив економічних та соціальних факторів на доходи, а також засоби боротьби з нерівністю та забезпечення стабільності економіки.

3.3.3. Виробничі сільськогосподарські послуги як невід’ємна складова витрат на виробництво сільськогосподарської продукції та альтернативне джерело доходів агровиробників

Аграрна сфера є чи не найважливішою складовою народного господарства та світової економіки. Найперше, вагомість сільськогосподарського виробництва зумовлена тим, що воно виробляє продукцію, що забезпечує життєдіяльність людства, зокрема, є основним джерелом забезпечення потреб населення у продуктах харчування, а отже, гарантує продовольчу безпеку країни. Крім того, у сільськогосподарському виробництві створюються продукти, що слугують сировинною базою для промислового виробництва [23].

Доволі вигідне географічне розташування України, її природно-кліматичні умови, родючі ґрунтів формують низку необхідних умов для розвитку агропромислового виробництва, що вже в близькому часі може стати «рятівним колом» української економіки (особливо враховуючи її кризовий стан спричинений військовими діями на її території), покрити власні потреби в продуктах харчування та сільськогосподарській продукції та стати важливим та незамінним гравцем на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Можемо відзначити, що здійснення діяльності в сфері виготовлення сільськогосподарської продукції має враховувати особливості цієї галузі, які мають безпосередній вплив на кінцевий результат такої діяльності – обсяги готової сільськогосподарської продукції, а також спожитих та наданих виробничих сільськогосподарських послуг. У контексті останнього на особливу увагу заслуговують такі з них:

✓ сильна залежність сільського господарства від кліматичних і погодних умов;

✓ якість землі, з її рельєфом та розташуванням є визначальними у формуванні результатів сільськогосподарської діяльності;

✓ сільськогосподарське виробництво пов'язане з біологічними процесами, що суттєво обмежує виробничий процес межами певного періоду;

✓ сезонний характер сільськогосподарського виробництва, що призводить до нерівномірного використання ресурсів, коливання цін на сільськогосподарську продукцію, а також до нерівномірності процесів формування доходів;

✓ розпорошеність земельних ділянок, різноманітність процесів і операцій зумовлюють підвищені транспортні витрати та особливості технічного оснащення і використання основних засобів. Це значно збіль-

шує витрати і до того ж вимагає значного часу [23; 24].

Значна частина дослідників, вивчаючи проблематику сільськогосподарського виробництва в більшій мірі зосереджують свою увагу на виготовленні саме сільськогосподарської продукції. Проте в економічному просторі переплітаються всі сфери і галузі, кожна з них доповнює одна одну і без їх тісного взаємозв'язку функціонування жодної з них є неможливою. Існує й взаємозв'язок між галуззю сільського виробництва та сферою послуг [25].

У процесі трансформації світової економіки спостерігається збільшення частки нематеріальної сфери у валовому внутрішньому продукті та зростання кількості працюючих у цій сфері. Власне, нематеріальною сферою є сфера послуг. Із плином часу ця сфера стає все вагомішим сегментом економіки, тому логічним є зростання інтересу науковців до неї.

Практики міжнародної методології обліку і статистики ідентифікують послугу як «зміну в стані інституціональної одиниці, що відбулася в результаті дій і на основі взаємної угоди з іншою інституціональною одиницею» [26]. Таке визначення, наведене у довіднику «Лібералізація міжнародних операцій з послугами», виданому Світовим банком та ЮНКТАД (Конференцією ООН з питань торгівлі та розвитку), є абстрактним, складним і загальним. Зрозумілішими є трактування поняття «послуга» запропоновані зарубіжними та вітчизняними економістами.

Найчастіше уживаним в економічній теорії є визначення послуги як особливого виду товару, який задовольняє певні потреби окремої людини або суспільства загалом. Такої думки притримується низка економістів, зокрема Д. Коул [27], А. Чандлер [28], В. Семенов, О. Васильєва, А. Сидорова [29] та ін.

Загалом переважна більшість економістів схиляються до думки, що послуга є певною діяльністю, результатом якої є створення цінності чи досягається корисний ефект (О. Пащук [30], О. Любіцева [31], Т. Хилл [32]).

Визначення послуги залежить від галузі, в якій її застосовують. Водночас простежуються певні спільні риси трактування зазначеного терміна:

- ✓ послуга є діяльністю;
- ✓ послуги надають для задоволення потреб споживача;
- ✓ послуги є результатом взаємодії постачальника (виконавця) та споживача (замовника).

Слід також зауважити, що сфера послуг у суспільстві виконує економічну та соціальну функції [34]. Економічна функція проявляється в:

- ✓ обслуговуванні процесу виробництва матеріальних благ;
- ✓ відтворенні робочої сили;
- ✓ створенні додаткових матеріальних благ.

Соціальна функція полягає у:

- ✓ задоволенні потреб населення в різних видах обслуговування;
- ✓ забезпеченні зниження витрат і поліпшення умов праці в домашніх господарствах;
- ✓ реалізації вільного часу;
- ✓ забезпеченні безпеки й нормального функціонування держави, охорони громадського порядку.

Відомий науковець Ф. Котлер пропонує таку класифікацію послуг [35]:

I. Послуги, що надаються людьми чи машинами. Відповідно до цього критерію послуги можуть бути такими, що надаються тільки людьми і для їх надання не потрібно ніякого обладнання (наприклад консультація психолога); чи такі, що неможливі без використання певного обладнання (наприклад послуги з перевезення авіатранспортом); послуги, що повністю надаються автоматично (машини-автомати);

II. Необхідність присутності клієнта в момент надання послуги (наприклад, при проведенні операції на мозку присутність клієнта є обов'язковою, а при ремонті автомобіля – ні);

III. Мотиви придбання послуг (мотиви покупців). Послуга використовується для особистого вжитку чи для ділових потреб;

IV. Мотиви продажу послуги (мотиви продавців). Комерційна чи некомерційна діяльність і в якій формі надаються послуги (обслуговування окремих людей чи послуги громадського характеру).

Науковці Н. Гуков та З. Тангінбердієва пропонують поділяти послуги на три групи [36]:

1) Послуги, використання яких призводить до створення нової споживчої вартості. Сюди відносяться виготовлення приладів, пошиття одягу тощо.

2) Послуги, що застосовують для «підтримки стану споживчих вартостей» – це послуги з ремонту техніки, одягу тощо.

3) Послуги, надання яких не створює нової споживчої вартості (послуги салонів краси, перукарень, хімічна чистка одягу тощо).

Дослідниця ринку послуг Т. Фролова [37] виділяє п'ять загальних типів послуг:

1) професійні послуги. До цієї категорії вона відносить банківські, страхові, фінансові, консультаційні, рекламні послуги;

2) виробничі – інжиніринг, лізинг, обслуговування та ремонт обладнання;

3) споживчі послуги – так звані масові послуги, пов'язані з веденням домашнього господарства та проведенням вільного часу;

4) розподільчі послуги – торгівля, транспорт, зв'язок;

5) суспільні – телебачення, радіо, освіта, культура тощо.

Державний комітет статистики України поділяє послуги на такі секції:

- секція G «Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку»;
- секція H «Діяльність готелів та ресторанів»;
- секція I «Діяльність транспорту та зв'язку»;
- секція K «Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям»;
- секція M «Освіта»;
- секція N «Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги»;
- секція O «Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту» [38].

Відповідно до Класифікатора видів економічної діяльності ДК 009:2010, послуги відносять до таких сегментів:

- секція G «Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів»;
- секція H «Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність»;
- секція I «Тимчасове розміщування й організація харчування»;
- секція J «Інформація та телекомунікації»;
- секція K «Фінансова та страхова діяльність»;
- секція L «Операції з нерухомим майном»;
- секція M «Професійна, наукова та технічна діяльність»;
- секція N «Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування»;
- секція O «Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування»;
- секція P «Освіта»;
- секція Q «Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги»;
- секція R «Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок»;
- секція S «Надання інших видів послуг»;
- секція T «Діяльність домашніх господарств»;
- секція U «Діяльність екстериторіальних організацій і органів» [38].

Як бачимо, в економічній літературі та у вітчизняному законодавстві послуги класифікують за різноманітними ознаками (рисунки 3.14). Це зумовлено розмаїтістю видів послуг, оскільки кожний окремий вид послуг є по суті окремою сферою діяльності. Слід також зазначити, що це свідчить про динамічність розвитку ринку послуг України, появу нових видів та розширення асортименту вже існуючих послуг [39].

Отже, виходячи з результатів дослідження поняття «послуга», можна дійти висновків, що:

- ✓ послуги є важливим елементом економіки, виконують у суспільстві економічну та соціальну функції;
- ✓ немає єдиного трактування цього терміна, визначення поняття «послуга» залежить від галузі, в якій її надають, типу споживачів та мети споживання того чи іншого виду послуги;
- ✓ існує велика кількість класифікацій послуг;
- ✓ для послуг характерні певні особливості, непритаманні іншим товарам, зокрема невіддільність, непостійність, неможливість зберігання та неоднорідність.

Взаємозв'язок ринку послуг та сільськогосподарського виробництва полягає у тому, що в процесі ведення сільськогосподарської діяльності агровиробники (незалежно від форм власності та масштабів виробничих потужностей) з однієї сторони, споживають послуги, а з іншої – можуть бути продавцями цього «специфічного товару».

Здійснюючи свою основну діяльність суб'єкти господарювання аграрної сфери економіки мають потребу у використанні послуг. На *рисунку 3.14* зображено послуги, до яких вдаються сільськогосподарські підприємства в процесі здійснення своєї діяльності.

Надання послуг може бути чи не бути пов'язаним із матеріальним товаром. Залежно від цього розрізняють виробничі та невиробничі послуги [26]. Однак, на нашу думку, основним критерієм, за яким послугу можна вважати виробничою, є безпосередня участь у процесі виробництва іншого блага, яке необов'язково може мати матеріальну форму. Виробнича послуга може брати участь у створенні іншої послуги.

Найбільш повне визначення виробничої послуги дає економічний інтернет-словник: Послуги виробничого характеру (виробничі послуги) – це окремі операції з виробництва продукції, виконання робіт та надання послуг, переробці сировини (матеріалів), контролю за виконанням встановлених технологічних процесів, технічне обслуговування основних засобів та інші схожі роботи, а також транспортні послуги сторонніх організацій і структурних підрозділів підприємства з перевезення вантажів всередині організації, зокрема переміщення сировини, матеріалів, інструментів, деталей, інших вантажів зі складу в цехи та відділи і доставка готової продукції відповідно до договорів постачання [40].

На *рисунку 3.15* схематично показано кругообіг капіталу сільськогосподарського підприємства. Цифрами на ньому позначено: 1 – послуги, пов'язані з придбанням засобів та предметів праці, безпосереднім доведенням їх до виробництва продукції; 2 – виробничий процес, застосування виробничих послуг; 3 – використання послуг, які забезпечують здійснення процесу реалізації сільськогосподарської продукції.

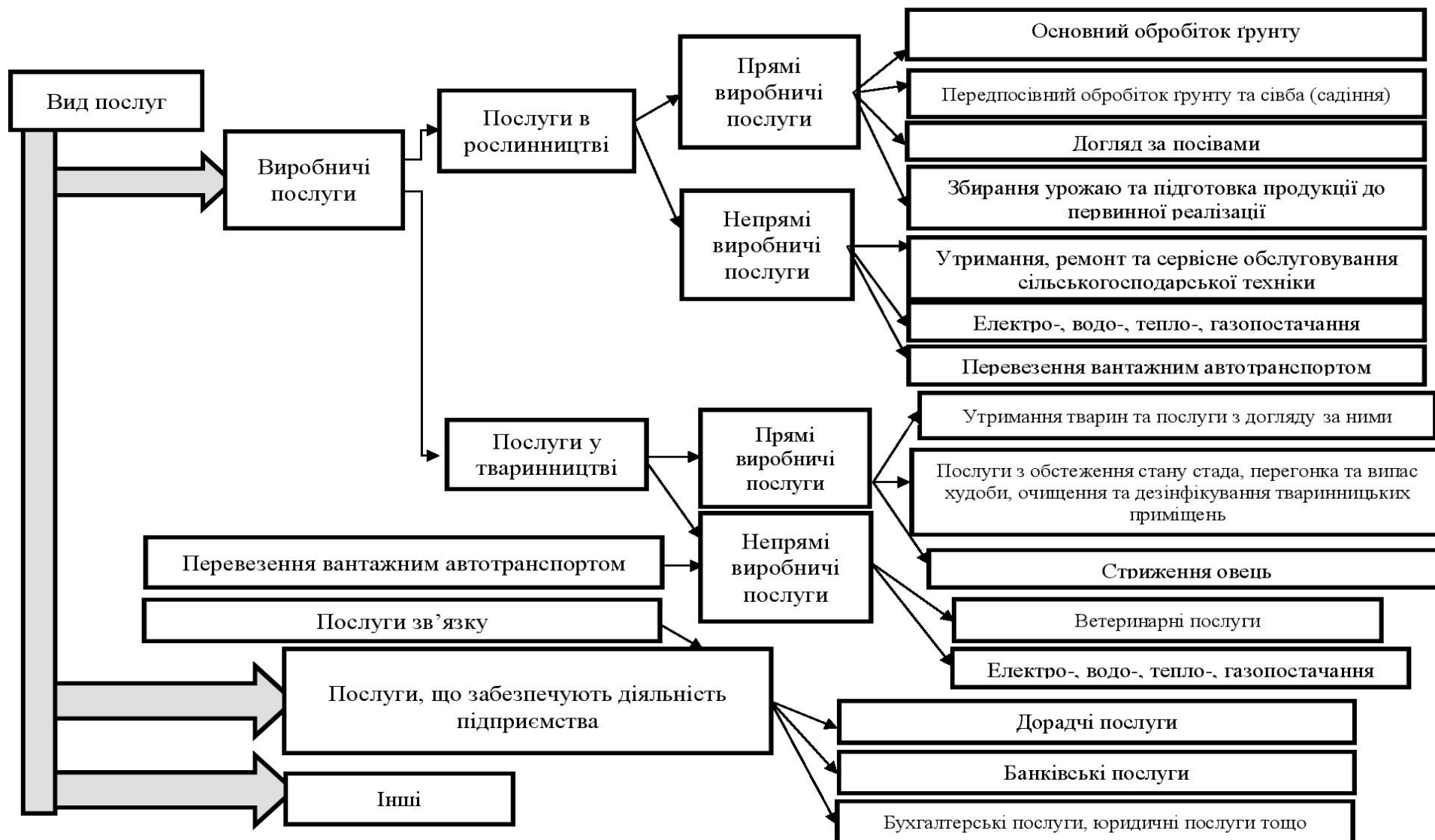

Рис. 3.14. Класифікація послуг, що споживаються сільськогосподарськими підприємствами*

*Джерело: власна розробка.

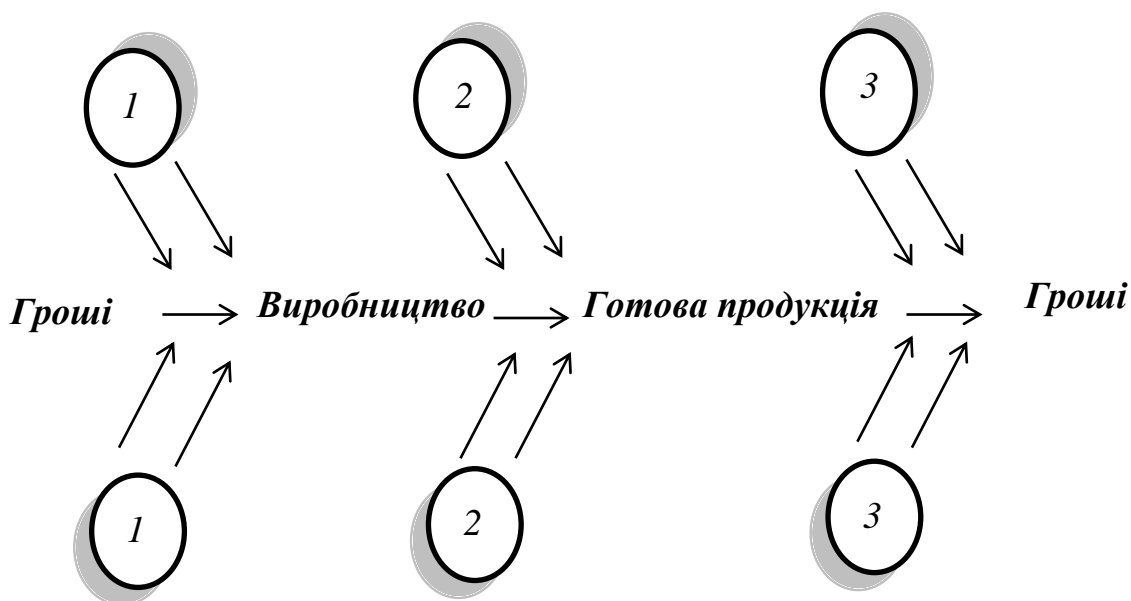

Рис. 3.15. Кругообіг капіталу сільськогосподарського підприємства*

*Джерело: сформовано автором на основі [28;29].

Із рис. 3.15 видно, що послуги задіюються сільськогосподарськими підприємствами на всіх етапах виробництва продукції, є незамінною ланкою виробничого процесу. За своїм значенням та роллю у процесі виробництва їх можна поставити на один щабель із ресурсами, з яких виготовляють готову продукцію.

Сільськогосподарські товаровиробники, незалежно від форми власності, в процесі виготовлення сільськогосподарської продукції споживають виробничі сільськогосподарські послуги. Аналогічно до існування двох напрямів в аграрному виробництві – рослинництва і тваринництва – розрізняють виробничі послуги в рослинництві та виробничі послуги у тваринництві.

За способом віднесення на собівартість готової продукції пропонуємо виділяти прямі та непрямі виробничі сільськогосподарські послуги. Нас, власне, нас цікавлять в дослідженні прямі виробничі послуги.

Вирощування сільськогосподарських культур відбувається у відповідності до технології виробництва сільськогосподарських культур – впорядкованого у часі і просторі переліку виробничих операцій, засобів і ресурсів, які використовують для забезпечення досягнення поставленої виробничої мети [41].

Під виробничим процесом розуміють сукупність виробничих операцій, що спрямовані на виробництво певної сільськогосподарської продукції.

Прямі виробничі послуги в рослинництві поділяють на чотири групи, кожна з яких містить свій перелік виробничих сільськогосподарських послуг (таблиця 3.31).

Виробничі послуги в рослинництві*

Група послуг	Виробничі послуги, що включаються в групу
I. Основний обробіток ґрунту	1. Оранка 2. Дискування 3. Лущення стерні 4. Чизелювання 5. Плоскорізний обробіток
II. Передпосівний обробіток ґрунту та сівба (садіння)	1. Боронування; 2. Протруювання насіння; 3. Культивація; 4. Навантаження та доставка добрив; 5. Сівба (садіння); 6. Коткування посівів.
III. Догляд за посівами	1. Застосування гербіцидів та пестицидів; 2. Міжрядного обробітку ґрунту; 3. Меліорації та осушення земель тощо.
IV. Збирання урожаю та підготовка продукції до первинної реалізації	1. Комбайнування; 2. Викопування картоплі; 3. Збір інших культур; 4. Транспортування продукції з поля; 5. Сушіння зерна; 6. Збір та обробка побічної продукції (соломи, гички тощо).

*Джерело: сформовано автором на основі [42].

Основний обробіток ґрунту – це система дій та заходів, що застосовуються для створення оптимальних умов, необхідних для нормального росту й розвитку рослин. Основний обробіток ґрунту істотно змінює будову ґрунту, оскільки є найглибшим обробітком.

Передпосівний обробіток ґрунту та сівба (садіння) становлять собою сукупність прийомів, які застосовують у відповідній послідовності для того, щоб підготувати ґрунт до сівби чи садіння сільськогосподарської культури і, звичайно, сам процес сівби.

Догляд за посівами складається з комплексу біологічних, агротехнічних, екологічних та інших заходів, спрямованих на досягнення водного і поживного балансу ґрунту, зниження рівня забур'яненості посівів та пошкодження хворобами й шкідниками [43].

Послуги зі збирання урожаю та підготовки продукції до первинної реалізації застосовуються на кінцевому етапі виробничого процесу в рослинництві, коли остаточно здійснюється формування сільськогосподарської продукції як товару.

Окрім прямих виробничих послуг, як було показано у технологічному процесі виробництва сільськогосподарської продукції використовують також непрямі виробничі послуги. До них належать утримання, ремонт та сервісне обслуговування сільськогосподарської техніки, електро-, водо-, газо- та тепlopостачання тощо.

Технологічний процес виробництва продукції тваринництва також передбачає використання виробничих послуг. Такими послугами є утримання тварин та послуги з догляду за ними, стриження овець, послуги з обстеження стану стада, перегонка та випасання худоби, очищення та дезінфікування тваринницьких приміщень тощо. Потреби у цих виробничих послугах товаровиробники здебільшого забезпечують самостійно, в аграрних підприємствах вони обліковуються як дані управлінського обліку і не відображаються у фінансовій звітності.

До непрямих виробничих послуг у тваринництві слід також віднести послуги з ветеринарного обслуговування. Ветеринарною послугою вважається «...вид діяльності фахівців ветеринарної медицини, яка спрямована на забезпечення корисного ефекту у формі здорового та продуктивного розвитку тваринного світу і на цій основі – відповідних прибутків» [44; 45; 49].

У великих господарствах, котрі спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва, створюються спеціальні підрозділи – служби ветеринарної медицини, що забезпечують ветеринарне обслуговування. Їхніми обов'язками є профілактика захворювань тварин, збереження поголів'я та підвищення ветеринарно-санітарної культури на фермах.

Щодо менших за розмірами сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та господарств населення, то вони, звичайно, не мають фінансової змоги створювати окремих виробничий підрозділ для здійснення ветеринарного обслуговування, чи утримувати у штаті лікаря-ветеринара. Тому такі суб'єкти господарювання користуються послугами спеціалістів із ветеринарної медицини в разі виникнення потреби в їх послугах.

Спеціалісти ветеринарної медицини керуються Законом України «Про ветеринарну медицину» [46] та єдиними загальнодержавними ветеринарно-санітарними правилами і нормами.

Ветеринарні заходи входять у технологічний цикл виробництва і здійснюються за рахунок господарства чи державних коштів. Ветеринарні послуги не можуть виконуватися довільно у будь-який зручний час, ветеринар планує та встановлює терміни виконання ветеринарних обробок тварин, враховуючи їх вік та фізіологічний стан [47].

Окрім ветеринарних послуг, у процесі вирощування та відгодівлі тварин застосовують й інші виробничі послуги, забезпечуючи процес го-

дівлі, доїння, утримання сільськогосподарських тварин тощо, проте більшість виробників сільськогосподарської продукції виконують їх самостійно. Тому постає питання про віднесення робіт у сільськогосподарському виробництві до категорії послуги.

Оскільки законодавство України трактує послугу як дію, де співпрацюють дві сторони – споживач та продавець, то до виробничих послуг у сільському господарстві слід відносити ті роботи, під час здійснення яких відбувається взаємодія того, хто виконує роботу, й того, хто її отримує.

Слід зазначити, що в процесі виробництва продукції створюється економічне благо – в сільськогосподарському виробництві ним є готова сільськогосподарська продукція як товар. Поряд із цим у процесі виробництва створюються нові економічні блага – виробничі послуги, кожна з яких виступає окремим товаром. Операції з купівлі-продажу таких «специфічних товарів» здійснюються на ринку виробничих сільськогосподарських послуг.

Так вже історично склалося, що ринок розглядався як місце (базар, ринкова площа тощо), де відбувалися купівля та продаж товарів. Частково це поняття є правильним і сьогодні. Проте поняття ринку є набагато ширшим і багатозначнішим [46, с. 138].

Українське законодавство виділяє кілька тлумачень ринку, зокрема:

- ❖ ринок є спеціально відведеним та облаштованим місцем для надання послуг із продажу товарів;
- ❖ створений в установленому порядку на відведеній земельній ділянці суб'єкт підприємницької діяльності або його відокремлений підрозділ, функціональними обов'язками якого є надання послуг та створення продавцям і покупцям належних умов для купівлі-продажу товарів за цінами, що складаються залежно від попиту та пропозиції;
- ❖ підприємство сфери торгівлі, функціональними обов'язками якого є надання послуг із забезпечення необхідних умов організації купівлі-продажу продовольчих і непродовольчих товарів за цінами, які складаються залежно від попиту та пропозиції;
- ❖ суб'єкт господарювання, створений на відведеній за рішенням місцевого органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування земельній ділянці і зареєстрований в установленому порядку, функціональними обов'язками якого є надання послуг та створення для продавців і покупців належних умов у процесі купівлі-продажу товарів за цінами, що складаються залежно від попиту та пропозицій;
- ❖ суб'єкт господарювання, створений на відведеній за рішенням місцевого органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування земельній ділянці і зареєстрований в установленому порядку, функціональними обов'язками якого є надання послуг та створення для про-

давців і покупців належних умов у процесі купівлі-продажу товарів за цінами, що складаються залежно від попиту та пропозиції тощо.

Досліджуючи тлумачення ринку як суб'єкта господарської діяльності, Г. М. Спащенко трактує ринок як «...суб'єкт підприємницької діяльності або його відокремлений підрозділ, що являє собою майновий комплекс, створений за рішенням органу місцевого самоврядування чи виконавчої влади на спеціально відведеній земельній ділянці, метою функціонування якого є створення належних умов продавцям і покупцям для здійснення купівлі-продажу товарів та послуг за цінами, що складаються залежно від попиту та пропозиції» [47].

Ринок виробничих сільськогосподарських послуг – це сукупність суб'єктів господарювання – виробників і покупців послуг, необхідних інфраструктурних підрозділів, взаємодіючих у межах певної території у зв'язку й з приводу купівлі-продажу послуг [48].

Структурно ринок виробничих сільськогосподарських послуг складається з таких основних груп технологічних операцій:

- ✓ основний обробіток ґрунту;
- ✓ передпосівний обробіток ґрунту та сівба (садіння);
- ✓ догляд за посівами;
- ✓ збирання врожаю та підготовка продукції до первинної реалізації;
- ✓ виробничі послуги в галузі тваринництва.

Кожна з цих груп складається з низки технологічних процесів – виробничих послуг, що застосовуються у виробничому процесі в аграрній галузі.

Окрім сільськогосподарських підприємств, суб'єктами ринку виробничих сільськогосподарських послуг виступають:

- ✓ держава;
- ✓ господарства населення;
- ✓ кооперативи;
- ✓ фізичні особи-підприємці;
- ✓ підприємства – юридичні особи, що не є сільськогосподарськими товаровиробниками.

В Україні не має чітко встановлених правил діяльності для суб'єктів ринку виробничих послуг, він діє як окрема сфера економіки (ринок виробничих сільськогосподарських послуг) та водночас є складовим елементом трьох інших сфер – ринку послуг, ринку засобів виробництва та ринку сільськогосподарської продукції (рисунк 3.16).

Ринок виробничих сільськогосподарських послуг є складовою ринку послуг, оскільки виробничі послуги – один із видів послуг. З іншого боку, виробничі послуги є засобами виробництва, оскільки становлять незамінний елемент технологічного процесу виробництва продукції.

Окрім того, ринок виробничих послуг нерозривно пов'язаний з галуззю сільського господарства.

Усі сільськогосподарські товаровиробники, незалежно від форми власності, своїх розмірів, обсягів виробництва продукції, території, на якій вони ведуть діяльність, в процесі виготовлення продукції обов'язково використовують виробничі сільськогосподарські послуги, а деякі з них водночас виступають надавачами виробничих послуг іншим суб'єктам господарювання й отримують доходи від такої діяльності. Тому виникає необхідність у визначенні подальших засад діяльності цих суб'єктів господарювання на ринку виробничих сільськогосподарських послуг.

Ринок виробничих сільськогосподарських послуг становить собою об'єднання суб'єктів господарювання – виробників і покупців послуг, а також необхідних інфраструктурних підрозділів, що взаємодіють у межах певної території у зв'язку й з приводу купівлі-продажу послуг.

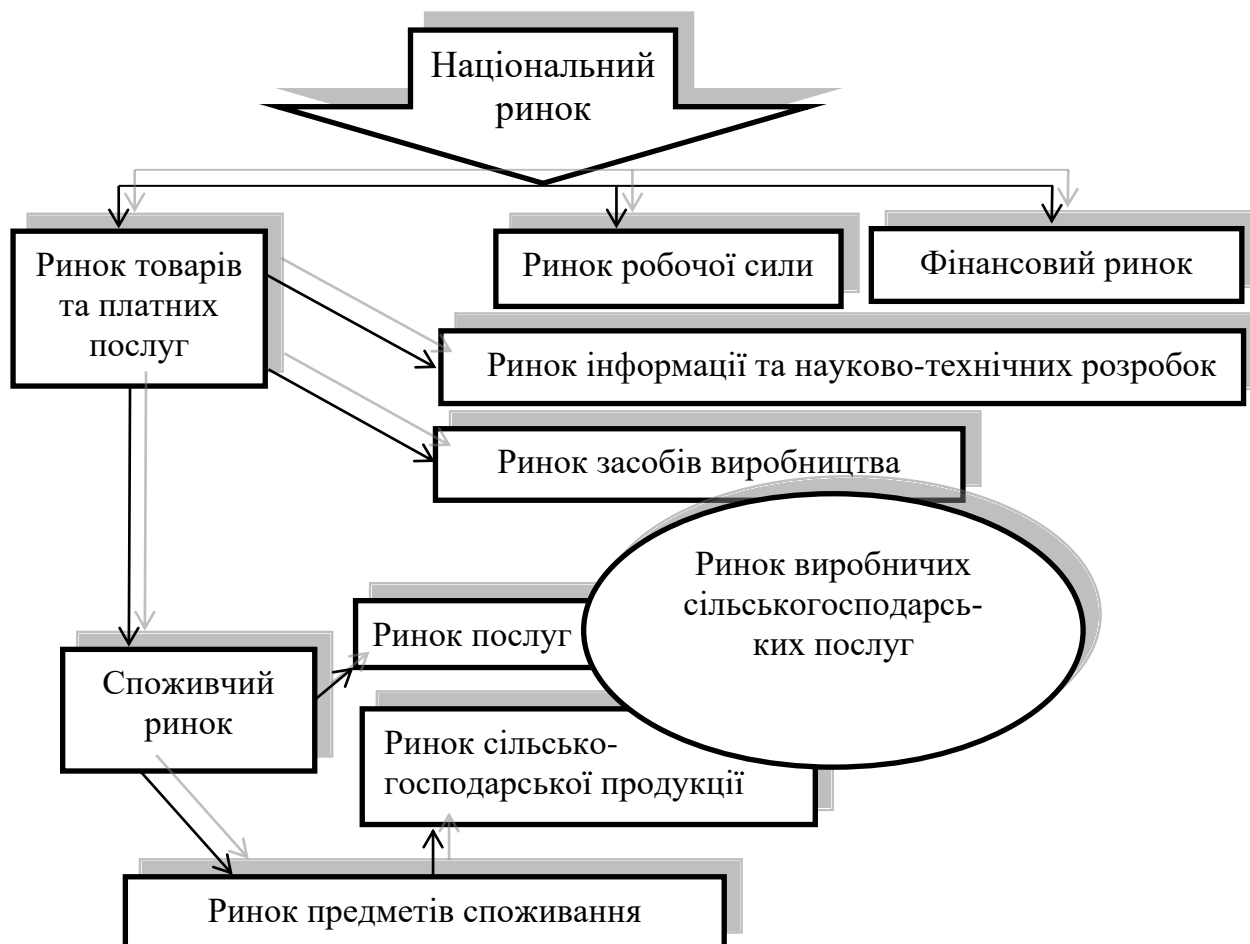

Рис. 3.16. Місце ринку виробничих сільськогосподарських послуг у структурі національного ринку.*

*Джерело: власна розробка.

На *рисунку 3.17* показано місце сільськогосподарського підприємства на ринку виробничих сільськогосподарських послуг.

Як уже зазначалося, до суб'єктів ринку виробничих сільськогосподарських послуг належать такі господарські утворення як обслуговуючі кооперативи. Створення й розвиток кооперативів зумовлене незадовільним станом техніко-технологічної бази сільськогосподарських товаровиробників, зношеністю техніки (як моральною, так і фізичною), недостатністю фінансових ресурсів, необхідних для придбання сучасних технічних засобів, тощо. Об'єднання ж ресурсів «малозабезпечених» господарюючих суб'єктів дає змогу покривати потреби у виробничих послугах усіх членів кооперативу, при цьому несучи менші витрати, ніж придбання техніки самостійно.

Процес створення та діяльність сільськогосподарських кооперативів регулюється законодавством України, зокрема Законами України «Про кооперацію» [56] і «Про сільськогосподарську кооперацію» [50]. Згідно із другим законодавчим актом сільськогосподарський обслуговуючий кооператив слід розглядати як об'єднання виробників сільськогосподарської продукції для надання послуг як членам кооперативу, так і іншим суб'єктам господарювання для забезпечення здійснення їхньої основної діяльності [51].

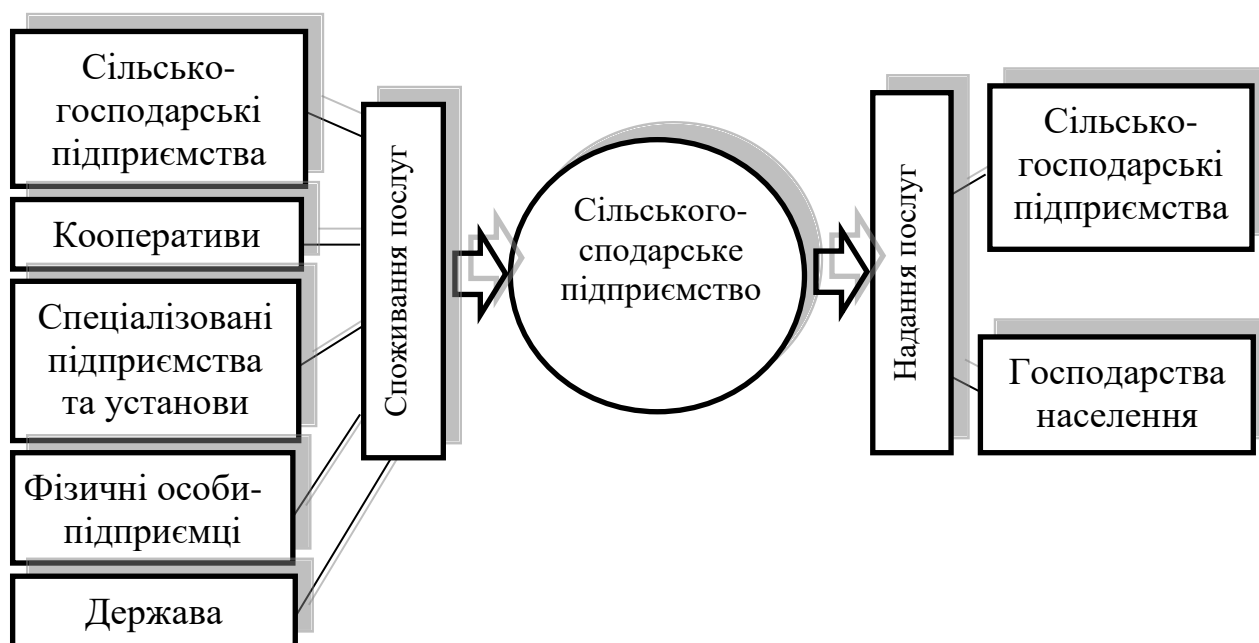

Рис. 3.17. Місце сільськогосподарського підприємства на ринку послуг*

*Джерело: власна розробка.

Створюють сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, в першу чергу, з метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників та для здійснення ефективного обслуговування їх основного виробництва, заощаджуючи при цьому кошти.

До основних функцій сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу віднесемо:

- ❖ підвищення ефективності діяльності його учасників унаслідок концентрації ресурсів (в т. ч. й фінансових), та можливості зосередитися на виробництві кількох конкретних видів продукції;
- ❖ одержання додаткових доходів, зокрема прибутку не лише від виробництва сільськогосподарської продукції та її реалізації, а й від споріднених йому видів діяльності;
- ❖ запровадження маркетингового принципу ціноутворення шляхом зменшення в ціні аграрної продукції проміжних ланок, що контролюються іншими суб'єктами аграрного бізнесу;
- ❖ розвиток конкурентного середовища на аграрному ринку, стабілізація і гарантування ринків збуту сільськогосподарської продукції та каналів постачання, пошук нових споживачів і постачальників;
- ❖ надання професійних маркетингових послуг членам кооперативу з одночасною економією трансакційних витрат [52-53] при взаємодії з контрагентами аграрного ринку та зменшення ризиків у сфері агробізнесу;
- ❖ створення у сільській місцевості нових робочих місць, професійно-освітня, консультативна, науково-практична діяльність та задоволення потреб селян у фінансових, технологічних, соціально-культурних і побутових послугах.

На вітчизняному ринку виробничих сільськогосподарських послуг спостерігаємо також присутність таких суб'єктів ринку – надавачів послуг, котрі є фізичними особами, але юридично не зареєстровані. Вони мають у своєму користуванні землі, володіють сільськогосподарською технікою, здійснюють діяльність з надання виробничих сільськогосподарських послуг на комерційній основі іншим виробникам сільськогосподарської продукції, але інформація про їхню діяльність ніде не відображена. Фактично має місце явище під назвою «чорний ринок виробничих сільськогосподарських послуг».

Основними мотивами підприємницької діяльності селян можна вважати:

- ❖ бажання заробляти більше грошей з тим, щоб забезпечити краще життя собі і своїй сім'ї. Вища дохідність діяльності, ніж сільськогосподарської, створює нові можливості і шанси, що у свою чергу є імпульсом подальшого розвитку. Важливим є й питання залучення членів сім'ї в господарську діяльність як через забезпечення їм повної зайнятості, так і через допомогу у веденні діяльності;
- ❖ задоволення потреби в незалежності і виділення (вирізнення) серед сільської спільноти;

- ❖ формування незалежності від стихійних лих, ризиків поломок інвентарю, оскільки дохід від власного підприємництва значно меншою мірою залежить від випадкових чинників, аніж сільськогосподарська діяльність;
- ❖ забезпечення зайнятості в періоди з меншою напруженістю праці в домогосподарстві.
- ❖ Для ринку виробничих сільськогосподарських послуг характерна низка особливостей:
- ❖ виробничі сільськогосподарські послуги є одним з основних компонентів виробничої діяльності всіх без винятку суб'єктів господарювання аграрної сфери;
- ❖ виробничі сільськогосподарські послуги стоять на одному рівні зі засобами і ресурсами виробництва, беруть безпосередню участь у виробничому процесі, а свою вартість переносять на вартість готової сільськогосподарської продукції;
- ❖ в умовах ринкової економіки діяльність з надання виробничих послуг є одним із додаткових джерел отримання доходів сільськогосподарськими підприємствами;
- ❖ особливість аграрної господарської діяльності полягає в тому, що сільськогосподарське виробництво ґрунтується на використанні землі як основного засобу виробництва – відповідно і надання-споживання виробничої послуги прив'язано до землі, тобто здійснюється на певній конкретній території;
- ❖ виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств має чітко виражений зональний характер і розвинуту галузеву спеціалізацією, котра в сільському господарстві полягає в диференціації напрямів виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання залежно від їх територіального розташування та поділу галузі на окремі види виробництва. Таким чином споживання того чи іншого виду виробничої сільськогосподарської послуги залежить від спеціалізації господарства.

Однією із основних особливостей виробничих послуг, що відрізняє їх від інших категорій послуг, є те, що вони застосовуються лише в чітко визначений момент і у встановленій послідовності, відповідно до технології виробництва продукції. Інакше кажучи, якщо наприклад, перукарські послуги чи послуги таксі можна отримувати в будь-який зручний для споживача момент часу, то виробничі сільськогосподарські послуги надають у певній послідовності: доставка насіння → сівба → збір урожаю. Змінити порядок споживання послуг у сільському господарстві неможливо. Ба більше, в сільському господарстві при використанні виробничих послуг повинні враховуватися такі чинники, як сезонність та

природно-кліматичні умови. Так, скажімо, посів озимих зернових культур здійснюють лише восени.

Розглядаючи застосування виробничих сільськогосподарських послуг у процесі створення сільськогосподарської продукції, пропонуємо класифікувати останні за критерієм необхідності у виробничому процесі на:

- ❖ виробничі послуги, без використання яких процес виробництва є неможливим;
- ❖ виробничі послуги, без яких виробництво можливе.

Власне, до першої з категорій пропонуємо віднести основні технологічні процеси в рослинництві: оранка, сівба, збір урожаю тощо. До виробничих послуг, без яких виробництво продукції можливе, пропонуємо віднести послуги, які застосовують для підвищення продуктивності – внесення добрив, обприскування та ін. Без застосування виробничих послуг другої групи сільськогосподарські культури виростуть і дадуть урожай, проте його обсяги будуть значно нижчими, ніж у господарствах із застосуванням таких послуг. Те саме стосується і галузі тваринництва.

У сільськогосподарському виробництві характерним є явище «замінності послуг». Зокрема, у виробничому процесі одну й ту саму технологічну операцію можна здійснювати кількома способами – застосовуючи сільськогосподарську техніку або вручну. Таке явище (замінність) можна трактувати і як можливість замість однієї послуги застосовувати іншу, якщо це дозволяє технологія виробництва (наприклад, інколи оранку замінюють культивацією, чи навпаки).

На споживання (надання) виробничих послуг у рослинництві впливає низка чинників (рисунк 3.18).

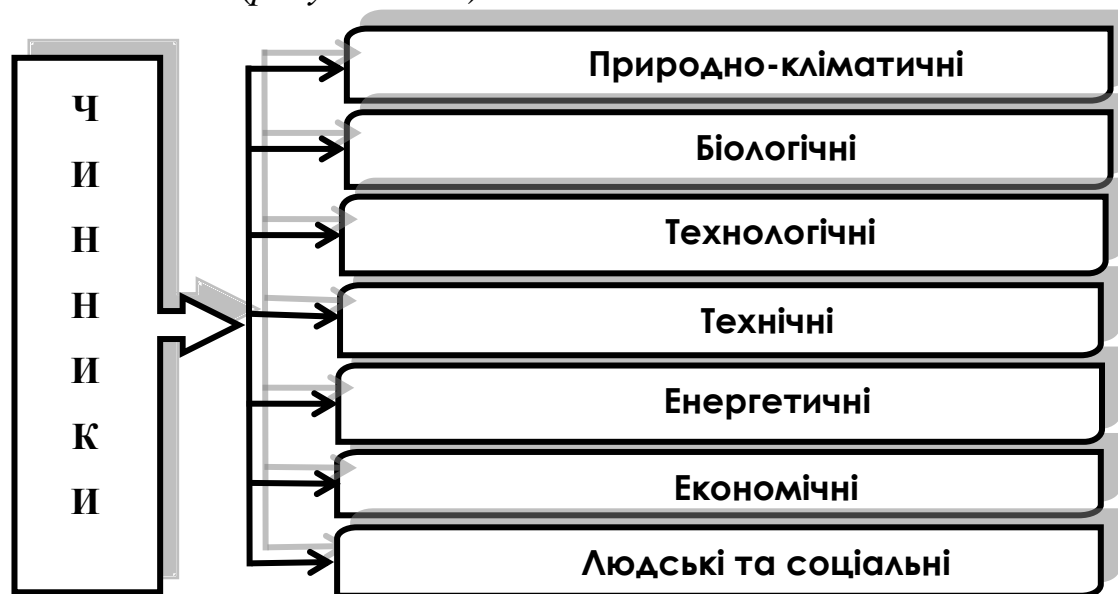

Рис. 3.18. Чинники, що впливають на споживання виробничих послуг у рослинництві*.

*Джерело: власна розробка.

Одними з найважливіших є *природно-кліматичні та географічні* умови. До них належать природні різновиди ґрунтів, рельєф місцевості, температурний режим, кількість опадів тощо. Ці чинники найістотніше впливають на розміщення сільськогосподарських культур і спеціалізацію виробництва, а отже, й визначають, які види виробничих сільськогосподарських послуг споживатимуться в господарствах тієї чи іншої місцевості.

Біологічні чинники. Сюди слід віднести біологічні властивості сільськогосподарських рослин, як вегетаційний період загалом, так і тривалість фаз розвитку зокрема, співвідношення основної та побічної продукції, фізіологічні властивості рослин. Так, не можна надавати виробничу послугу «оранка», якщо культура вже посаджена і необхідно в цей момент вже вносити добрива.

Ще однією групою чинників, що впливають на формування пакета виробничих сільськогосподарських послуг конкретного господарства, є *технологічні чинники*. До них належать: якість виконання попередньої операції, вологість, щільність, питомий опір, забур'яненість ґрунту, його структурний і механічний склад, розмірні характеристики культурних рослин, їх вологість, полеглість, дози внесення добрив, пестицидів, їх фізико-механічні характеристики, глибина обробітку тощо.

Важливе значення у формуванні ринку виробничих сільськогосподарських послуг мають *технічні чинники* – експлуатаційна надійність, потужність, тягове зусилля, габаритні розміри, ширина захвату, радіус повороту, колія, маса, годинні та питомі втрати палива, кількість передач та інтервал швидкостей, маневреність, тип робочих органів, місткість баків, висота зрізування, ступінь подрібнення й очищення, втрати зерна.

Енергетичні чинники. До них належать енергетичні еквіваленти тракторів, сільськогосподарських машин, додаткового обладнання, паливно-мастильних та інших матеріалів, за допомогою яких створюються виробничі сільськогосподарські послуги.

Економічними чинниками впливу на споживання виробничих послуг у сільському господарстві є відрахування на податки, амортизацію, оплата за кредит, страхування, зберігання, заробітна плата, вартість технологічних матеріалів, ремонту, технічного й технологічного обслуговування, ринкова вартість (ціна) виробничих послуг та виробленої сільськогосподарської продукції тощо.

До людських і соціальних чинників слід віднести рівень кваліфікації працівників, договірні відносини, інфраструктуру технологічного, технічного, побутового обслуговування, загальножиттєвий рівень тощо.

Слід зазначити, що для виробництва рослинницької і тваринницької продукції використовують неоднаковий набір виробничих сільськогосподарських послуг. Є виробничі послуги, які застосовують практично

для всіх сільськогосподарських культур, і такі, що споживаються в процесі вирощування лише певних рослин. Так, оранка застосовується у виробничому процесі практично для всіх культур, а, скажімо, комбайнування є в технології вирощування зернових і зовсім не підходить для вирощування картоплі. Аналогічно відбувається і в галузі тваринництва: так до усіх, без винятку, груп тварин застосовують виробничий процес – годівлю, а наприклад, доїння до великої рогатої худоби і воно зовсім не доцільне в птахівництві.

Незважаючи на циклічність виробництва продукції, на спади та економічні цикли, попит на виробничі послуги в сільському господарстві завжди буде на високому рівні, оскільки люди завжди хотітимуть їсти, тому виробництво сільськогосподарської продукції завжди триватиме, а цей процес неможливий без споживання виробничих послуг.

Продаж виробничих сільськогосподарських послуг належить до сільськогосподарської діяльності, а фінансові результати від їх здійснення враховують у разі переведення сільськогосподарського підприємства на спеціальний режим оподаткування.

Будь-який суб'єкт економіки, не важливо в якій галузі чи сфері він діє, не повинен вести власну діяльність навмання, необхідно планувати свою подальшу діяльність. Кожне сільськогосподарське підприємство повинно виробити, а відтак і діяти в межах власної стратегії діяльності, визначити цілі та завдання на коротко- та довгострокові періоди. І це стосується не лише підприємств аграрної сфери, а й усіх суб'єктів економіки.

Розробляючи стратегію діяльності на ринку виробничих послуг, сільськогосподарське підприємство має дотримуватися принципів:

- 1) Така стратегія не повинна суперечити загальній стратегії розвитку підприємства, а, навпаки, бути її складовим елементом і доповнювати;
- 2) Орієнтуватися на довгострокові цілі підприємства та економічні інтереси його власників;
- 3) Містити кілька варіантів як можливих альтернативних напрямків розвитку в непостійному динамічному зовнішньому середовищі;
- 4) Безперервність розробки стратегії, постійна адаптація до змін.

Стратегію діяльності сільськогосподарського підприємства на ринку виробничих послуг розробляють поетапно (*рисунок 3.19*).

Перший етап формування стратегії полягає у з'ясуванні наявного стану підприємства, оснащеності його технічними засобами, виявленні місця господарюючого суб'єкта на ринку виробничих сільськогосподарських послуг. Це дасть змогу визначити доцільність подальшої діяльності сільськогосподарського підприємства зі споживання (чи надання) виробничих послуг.

Наступний етап передбачає встановлення, наскільки ефективною є діяльність на ринку виробничих послуг, чи в повному обсязі задіяні наявні засоби та ресурси щодо забезпечення покриття власних потреб у виробничих послугах і надання послуг іншим суб'єктам господарювання. Тут слід порівняти собівартість спожитих виробничих послуг власного виробництва і вартість залучених виробничих послуг зі сторони, проаналізувати доходи та рівень рентабельності діяльності господарства з надання виробничих сільськогосподарських послуг іншим господарюючим суб'єктам.

На третьому етапі формування стратегії здійснюють розрахунок можливих сценаріїв розвитку підприємства, оцінюють всі можливі варіанти оптимального співвідношення «споживання-продаж» з урахуванням впливу управлінських процесів на них.

Останній етап передбачає вибір оптимального варіанта стратегії діяльності сільськогосподарського підприємства на ринку виробничих сільськогосподарських послуг.

Рис. 3.19. Основні етапи формування стратегії діяльності сільськогосподарських підприємств на ринку виробничих послуг.*

*Джерело: власна розробка.

Розробляючи стратегію подальшого розвитку на ринку виробничих послуг, підприємство ставить перед собою конкретні цілі, які повинні

бути реальними, з встановленням термінів виконання, вираженими в числових розрахунках:

- а) майбутніх обсягів готової продукції;
- б) ресурсів, необхідних для їх виготовлення, включаючи виробничі сільськогосподарські послуги;
- в) інших витрат, що будуть понесені в процесі діяльності господарства;
- г) доходів від реалізації виготовленої продукції та наданих послуг;
- д) інших запланованих доходів;
- е) чистого прибутку підприємства.

Слід також розрахувати можливі показники діяльності сільськогосподарських підприємств з надання виробничих послуг, передусім, скільки виробничих послуг ми можемо надати – у фізичних величинах, вирахувати їх собівартість, спрогнозувати ціну, дохід та рівень рентабельності.

Основними стратегічними цілями сільськогосподарських підприємств на ринку виробничих послуг, на наш погляд, є:

- ✓ зміцнення позиції на ринку виробничих послуг через зростання обсягів надання;
- ✓ суспільний ефект, що полягає у сприянні розвитку території де функціонує підприємство;
- ✓ нарощення виробничого потенціалу підприємств;
- ✓ забезпечення покриття власних витрат, понесених як здійсненням своєї основної діяльності, так і реалізацією виробничих сільськогосподарських послуг.

Роль держави в регулюванні ринку виробничих сільськогосподарських послуг повинна проявлятися в такому:

1) Створення умов для функціонування сільськогосподарських підприємств;

2) Розробка концептуальних засад стратегії державного регулювання ринку виробничих сільськогосподарських послуг, яка повинна охоплювати три етапи:

✓ розробку науково обґрунтованої концепції (системи поглядів) розвитку ринку виробничих послуг у сільському господарстві;

✓ визначення основних напрямів державного регулювання діяльності з надання виробничих сільськогосподарських послуг;

✓ діяльність органів місцевого самоврядування, зокрема у сфері моніторингу земельних ресурсів, легалізації осіб, які надають виробничі послуги, як механізовані, так і інші. Досить часто механізовані послуги надають особи з інших населених пунктів. Питання легалізації є одним з ключових. Воно дасть змогу поповнити місцеві бюджети, встановити економічну справедливість в діяльності жителів села;

✓ здійснення практичних дій щодо реалізації поставленої мети, спрямованої на підвищення ефективності діяльності суб'єктів з надання та споживання виробничих сільськогосподарських послуг.

У процесі формування стратегії діяльності сільськогосподарського підприємства на ринку виробничих сільськогосподарських послуг слід розробити маркетинговий план.

Оскільки ринок послуг пропонує споживачам досить широкий асортимент цих нематеріальних товарів, де кожний вид має свої характерні особливості, то, розробляючи маркетинговий план діяльності, сільськогосподарським товаровиробникам слід враховувати специфічні особливості галузі та сезонність виробництва сільськогосподарської продукції.

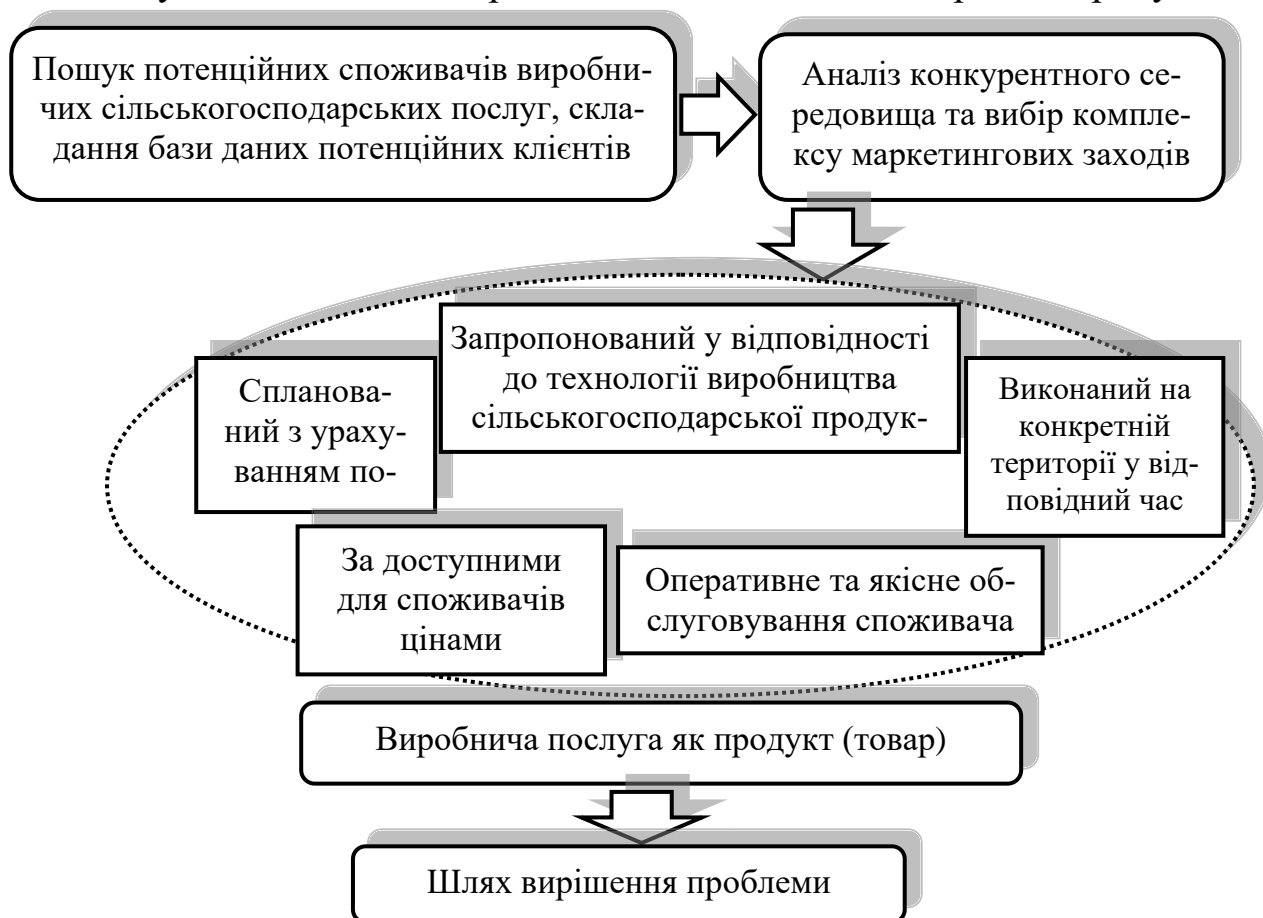

Рис. 3.20. Алгоритм ухвалення маркетингових рішень у просуванні виробничих послуг на ринку.*

*Джерело: власна розробка.

На першому етапі прийняття рішення про вибір маркетингових заходів продавці виробничих сільськогосподарських послуг повинні здійснити моніторинг середовища своєї діяльності й визначити можливих споживачів своєї «продукції». Для систематизації та наявності інформації для подальших управлінських рішень сільськогосподарським підпри-

ємствам – надавачам виробничих послуг доцільно було б скласти базу даних потенційних клієнтів.

Приймаючи рішення про вибір покупця (для підприємства-монополіста на місцевому ринку виробничих послуг), надавачі цього «особливого товару» враховують низку чинників (рисунок 3.21).

На перший погляд, ситуація з тим, що саме продавець вибирає, кому надавати послуги, виглядає дивною, проте вона має місце на ринку виробничих сільськогосподарських послуг (на окремих локальних ринках) і зумовлена низкою особливостей:

- ❖ великою кількістю покупців, здебільшого з невеликими за площею ділянками;
- ❖ обмеженістю ресурсів для надання виробничих послуг;
- ❖ встановленим часовим інтервалом, в період якого необхідно виконати ту чи іншу операцію;
- ❖ різними витратами, понесеними продавцем для виконання однієї й тієї самої роботи на різних за характеристиками ділянках (рельєфом, довжиною гону, якістю ґрунтів тощо).

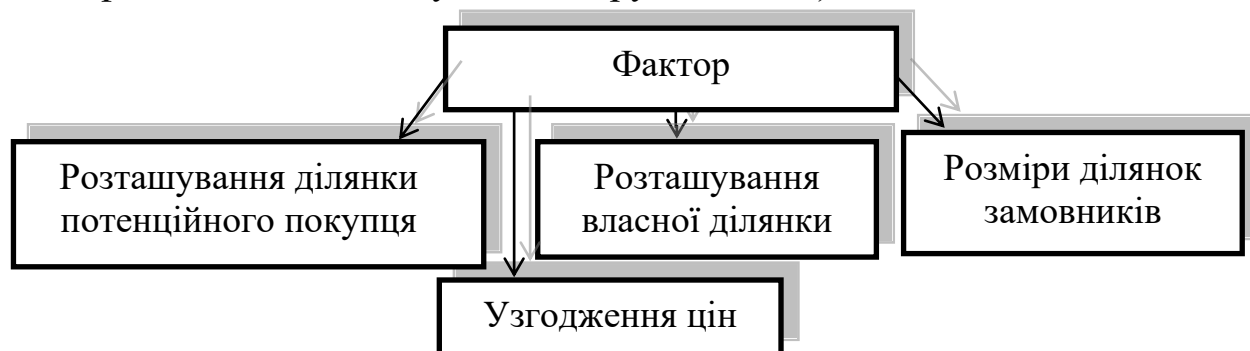

Рис. 3.21. Чинники вибору покупців виробничих сільськогосподарських послуг.*

*Джерело: власна розробка.

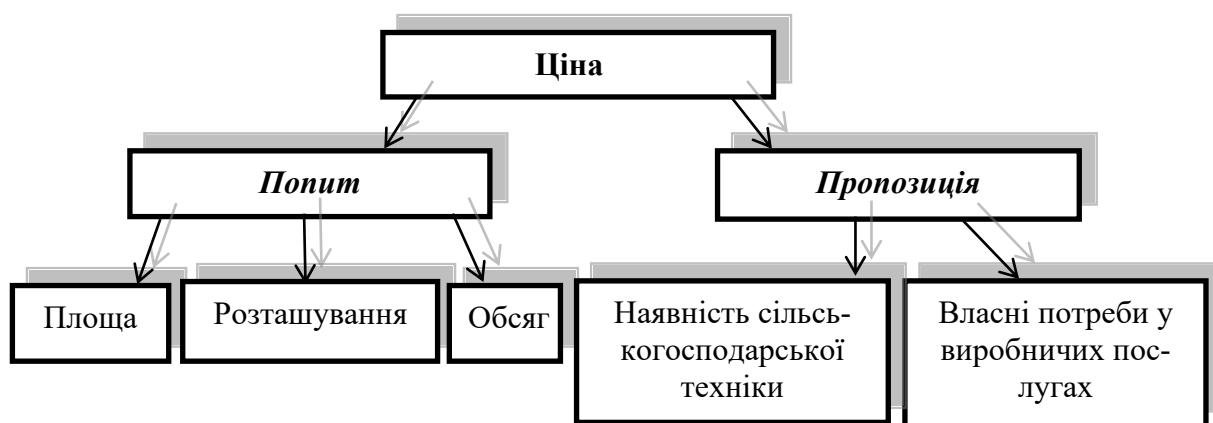
Важливе значення для ефективного здійснення сільськогосподарської діяльності має такий чинник, як забезпеченість інформацією. І хоч отримання відповідних знань та вмій не є послугою, яку прямо застосовують у процесі виробництва, проте вона істотно впливає на нього. Тому виникає необхідність розглянути такий вид послуг, як дорадчі послуги.

Дорадча діяльність пов'язана із забезпеченням товаровиробника інформацією, необхідною для його успішного господарювання, підвищення рівня його знань, сприяння прийняттю правильних рішень та ефективного веденню виробництва [55, с.30].

Основними завданнями діяльності сільськогосподарських дорадчих служб є поширення та впровадження у виробництво сучасних досягнень науки, техніки і технологій, надання сільськогосподарським товарови-

робникам і сільському населенню дорадчих послуг з питань менеджменту, маркетингу, застосування сучасних технологій, розвитку соціальної сфери села, підвищення рівня знань та вдосконалення практичних навичок прибуткового господарювання сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення [55].

Одну з основних ролей у рішенні про купівлю-продаж виробничих сільськогосподарських послуг відіграє ціна на них. Формування ціни на виробничі сільськогосподарські послуги у ринковому середовищі відбувається за аналогією до ціноутворення для матеріальних товарів, тобто враховуючи коливання кон'юнктури ринку. Проте є певні відмінності у процесі встановлення цін на виробничі послуги в галузі сільського господарства. На *рисунку 3.22* показано чинники, що впливають на попит та пропозицію виробничих сільськогосподарських послуг, а отже і на ціну.

Рис. 3.22. Чинники формування ціни на виробничі сільськогосподарські послуги.*

*Джерело: власна розробка.

Продавці виробничих послуг у сільському господарстві не завжди встановлюють ціни на «свої товари» на рівні їх ринкової вартості. Часто звичним для ціноутворення на ринку виробничих сільськогосподарських послуг є завищення цін на них.

На основі проведених досліджень, стає очевидним, що виробничі сільськогосподарські послуги є «особливим товаром» не лише серед сукупності матеріальних товарів, а й серед самих послуг. Тому й формування цін на них повинно здійснюватися по іншому.

Процес ціноутворення на ринку послуг забезпечує:

- збереження стабільного положення на ринку;
- розширення частки ринку;
- досягнення максимально можливого рівня прибутковості;
- створення іміджу виробника послуг «вищого ґатунку».

В процесі становлення цін на послуги використовують один із трьох методів:

- витратний;
- ринковий;
- параметричний.

Суть першого з них полягає у встановленні цін на послуги виходячи перш за все із витрат, понесених під час її надання. Найбільшого поширення набув варіант витратного методу “середні витрати плюс прибуток”. Продавець оцінює середні витрати, які несе при наданні одиниці послуги, і додає до них певну норму прибутку.

Ринковий метод базується на встановленні надавачем послуги ціни на неї виходячи з середньої ринкової ціни.

Останній метод передбачає формування цін на послуги на основі експертної оцінки її вартості. В цьому випадку можуть застосовувати метод питомої оцінки, метод балів чи метод регресії.

Вибравши метод ціноутворення, продавець визначає не остаточну ціну послуги. На підсумкову ціну можуть вплинути додаткові чинники - дії конкурентів, тимчасове підвищення попиту на послугу. Крім того, ціни можуть диференціюватися для різних сегментів покупців.

На вітчизняному ринку виробничих сільськогосподарських послуг спостерігається таке явище як «тіньовий ринок виробничих сільськогосподарських послуг». Власне тіньовий ринок охоплює всі сфери суспільства, не виключенням є і ринок виробничих сільськогосподарських послуг. Для даного сектора економіки характерним є наявність місцевих ринків нелегальних ринків, розташованих на певній території, де здійснюється купівля-продаж різноманітних товарів і послуг. Така діяльність є несанкціонованою.

Причинами виникнення «чорного ринку», в основному, є нездорових потреб окремих людей і намагання інших нажитися на цьому, тобто бажання отримати прибуток, не здійснюючи при цьому відрахувань у державний та місцевий бюджети.

Несанкціонована діяльність зумовлює розвиток шахрайства, крадіжки, зловживання чиновників владних структур і виникнення мафії.

Боротьба з тіньовою економікою може бути успішною лише при подоланні товарного дефіциту, монопольних явищ у процесах виробництва, обміну, розподілу і споживання. Ніякими адміністративними карними методами при збереженні їхньої економічної бази мафіозні структури побороти не вдасться.

Така ситуація викликана наявністю юридично незареєстрованих громадян, що мають у своєму володінні матеріально-технічні ресурси та здійснюють діяльність з продажу виробничих сільськогосподарських

послуг населенню. Існування такого нелегального ринку виробничих послуг призводить до:

- ❖ недоотримання державним та місцевими бюджетами коштів;
- ❖ нелегальній праці власників технічних засобів та найманих ними працівників;
- ❖ недостовірності отриманої про ринок інформації.

Легалізація процесу надання виробничих послуг непідприємницькими структурами, які володіють відповідними для цього ресурсами дозволить з однієї сторони отримувати додаткові надходження до бюджету у вигляді податків, забезпечити офіційне працевлаштування працівникам зайнятим під час надання виробничих послуг, що є особливо актуальним для сільської місцевості; а з іншої сторони – дозволить продавцям виробничих послуг отримати юридичний та соціальний захист, можливість отримувати пільгові кредити та оформлювати майно в лізинг.

На нашу думку, заходи з легалізації процесу надання виробничих послуг в першу чергу повинні запроваджуватися органами державної та місцевої влади. Для сприяння офіційній реєстрації надавачів виробничих послуг пропонуємо наступні заходи (таблиця 3.32).

Таблиця 3.32

Заходи з легалізації непідприємницьких структур, що здійснюють реалізацію виробничих сільськогосподарських послуг*

Загальнодержавні заходи		Заходи місцевих органів влади	
Законодавче регулювання ринку виробничих сільськогосподарських послуг та ринку праці		Заохочення до легалізації тіньових продавців виробничих послуг шляхом	
Встановлення покарання	Надання гарантій соціального захисту; Встановлення режиму пільгового кредитування	Погашення частини відсотків по кредитах на купівлю сільськогосподарської техніки	Накладання адміністративних штрафів за нелегальну торгівлю послугами

*Джерело: власна розробка.

Алгоритм легалізації непідприємницьких структур, що надають виробничі сільськогосподарські послуги являє собою поєднання наказових та спонукальних заходів, що в комплексі дозволять якщо не повністю вирішити питання нелегальної діяльності в даному напрямку, то значно покращити ситуацію на ринку.

Підсумовуючи відмітимо, що в сукупності концептуальних питань розвитку ринку виробничих послуг в сільському господарстві особливе значення мають стратегічні підходи до здійснення діяльності суб'єктами ринку, використання сучасних методів управління їх діяльністю, що до-

зволить ефективніше використовувати наявний потенціал, а споживачам послуг – отримувати очікувану вартість від їх використання.

Обсяги виробничих послуг, необхідні для виробництва сільськогосподарської продукції, встановлюються на кожному підприємстві самостійно, залежно від запланованих обсягів готової сільськогосподарської продукції. Перелік необхідних виробничих послуг та їх обсягів для вирощування тієї чи іншої сільськогосподарської культури, витрати, понесені на їх залучення, кількість обслуговуючого персоналу та інші показники зазначають у технологічних картах вирощування культур. Аналогічно в господарствах складають технологічні карти у тваринництві.

Необхідні для виготовлення сільськогосподарської продукції обсяги виробничих сільськогосподарських послуг залежать від площі посіву культури та поголів'я тварин. Спрогнозувавши ці показники, можна визначити потреби у виробничих сільськогосподарських послугах на майбутнє.

Господарство прогнозує, які саме культури вирощуватиме і на яких площах, види тварин і поголів'я на майбутній (плановий) період. Від цих показників слід відштовхуватися в плануванні потреб у виробничих послугах.

Загальну потребу виробника сільськогосподарської продукції у виробничих послугах ($X_{\text{заг}}$) можна відобразити таким чином:

$$X_{\text{заг}} = X_1 + X_2 + \dots + X_n, \quad (3.1)$$

де X_1 ; X_2 ; ... X_n – необхідні обсяги виробничих послуг для вирощування кожної сільськогосподарської культури чи виду тварин.

Цей показник можна визначити за такою формулою:

$$X_{\text{заг}} = (a_1 + a_2 + \dots + a_n) \times Y_1 + (b_1 + b_2 + \dots + b_n) \times Y_1 + \dots + (z_1 + z_2 + \dots + z_n) \times Y_n \quad (3.2)$$

де $a_1, a_2, \dots, a_n$ – потреба у виробничій послугі a в сільськогосподарському підприємстві для вирощування культур чи тварин $1, 2, \dots, n$;

$b_1, b_2, \dots, b_n$ – потреба у виробничій послугі b в сільськогосподарському підприємстві для вирощування культур чи тварин $1, 2, \dots, n$;

$z_1, z_2, \dots, z_n$ – потреба у виробничій послугі z в сільськогосподарському підприємстві для вирощування культур чи тварин $1, 2, \dots, n$;

$Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ – витрати, понесені споживанням виробничої сільськогосподарської послуги $1, 2, \dots, n$.

Можливості самозабезпечення потреб у виробничих сільськогосподарських послугах у кожного підприємства є різними та залежать від низки чинників:

- ✓ обсягу виробництва сільськогосподарської продукції;
- ✓ рівня забезпеченості технічними засобами (сільськогосподарською технікою);

- ✓ наявних фінансових ресурсів та купівельної спроможності на ринку сільськогосподарської техніки;
- ✓ кваліфікації персоналу, що бере участь у процесі виробництва послуг тощо.

У разі залучення виробничих сільськогосподарських послуг зі сторони, споживачі, обираючи постачальників, враховують низку чинників (рисунк 3.23).

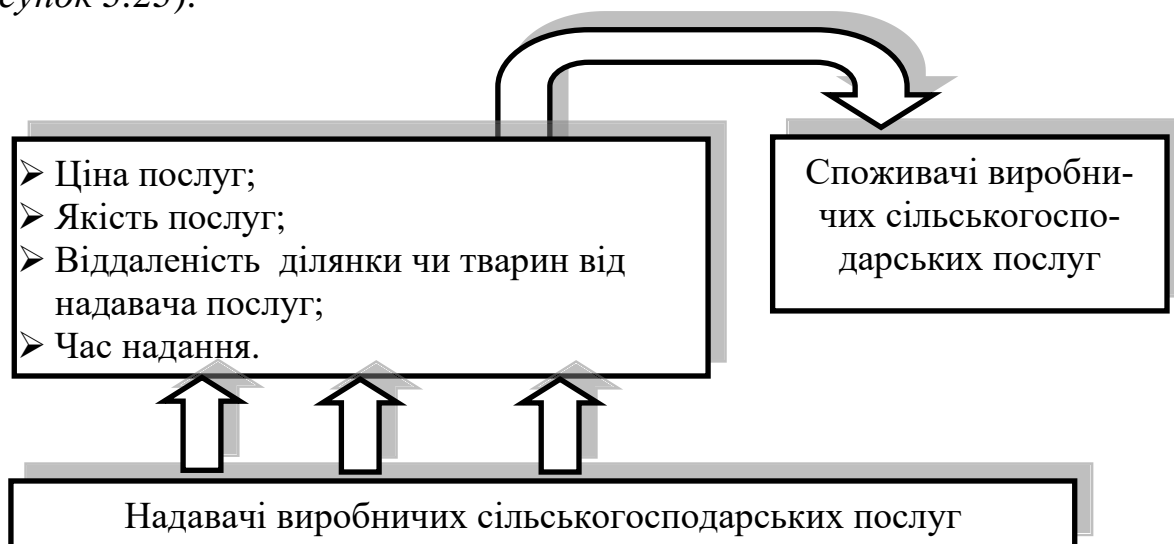

Рис. 3.23. Чинники, що впливають на вибір постачальника виробничих сільськогосподарських послуг.*

*Джерело: власна розробка.

Ціна та якість є основними складовими конкурентоспроможності товару. Оскільки виробнича сільськогосподарська послуга в момент її залучення від інших суб'єктів господарювання за своїм економічним змістом є товаром, то відповідно всі властивості, що притаманні цим характеристикам товарів у матеріальній формі, стосуються і нематеріальних товарів – послуг, виробничих сільськогосподарських послуг у тому числі.

Конкурентоспроможність товару зачіпає ще й його подальше обслуговування, а враховуючи те, що процес виробництва та споживання послуг збігаються у часі, і після цього послугою користуватися неможливо, то основними складовими конкурентоспроможності послуг є лише ціна та якість.

Ціна послуги – це сума коштів, що сплачуються споживачами за отриману послугу. Якість – це властивості та характеристики послуги як продукту споживання, що забезпечують задоволення передбачуваних потреб споживачів [38]. Співвідношення «ціна-якість» має вирішальне значення у виборі продавця виробничих послуг для сільгоспвиробників. Проте надання послуг у сільському господарстві та у інших сферах відчутно відрізняється в контексті визначення якості. До прикладу, отримавши перукарські послуги споживач відразу бачить кінцевий результат і

може оцінити наскільки якісну послугу він отримав. Щодо виробничих послуг, то кінцевим результатом по якому можна судити про якість отриманої послуги є готова сільськогосподарська продукція. В даному випадку споживачі часто враховують такий фактор як репутація, тобто наскільки позитивно чи негативно інші споживачі відзиваються про даного постачальника виробничих послуг, або коли постачальник є перевіреним самим споживачем.

Тому великим підприємствам, котрі планують здійснювати діяльність з надання послуг необхідно займатися організацією громадської думки.

Організація громадської думки є управлінською функцією в рамках якої здійснюється порівняння відносин громадськості, співвідношення принципів і прийомів діяльності особи або організації з громадськими інтересами, планування і перетворення в життя програми дій, розрахованих на завоювання розуміння і сприйняття з боку громадськості.

Чинник віддаленості місця надання-отримання виробничої сільськогосподарської послуги також має важливе значення, оскільки, по-перше, в сільському господарстві основне виробництво прив'язане до землі. Крім того переміщення техніки на далекі відстані – це додаткові затрати, що позначаються на кінцевій вартості виробничої послуги.

Однією з основних проблем, яка стримує розвиток фермерського укладу, як показали попередні дослідження, є погана матеріально-технічна оснащеність фермерських господарств. Проблема ускладнюється відсутністю коштів для їх придбання. Тому необхідна розробка такої системи технічного забезпечення фермерських господарств, яка б давала змогу своєчасно проводити всі агротехнічні процеси з найменшими витратами часу, праці та коштів.

Вивчення вітчизняного та світового досвіду показує, що проблема технічної оснащеності фермерських господарств може вирішуватися в декілька способів: за рахунок придбання та використання власних технічних засобів, взаємодопомоги, кооперації чи спільного використання техніки; оренди технічних засобів; прокату техніки; надання технічних послуг зі сторони інших організацій та підприємств; лізингу техніки.

У практиці господарювання фермерів найбільшого поширення набуло використання власної техніки, її прокат та оренда. Формувати економічну систему машин для невеликого за розмірами фермерського господарства в сучасних умовах мало доцільно та некоректно. Проблема зводиться до визначення рівнів потреби господарства в технічних засобах. Перший з них, мінімальний, чи життєво необхідний рівень, передбачає механізацію в кожному господарстві основних польових робіт незалежно від способів одержання технічних засобів – трактора та основних сільськогосподарських машин і знарядь. Такий підхід є реальним,

оскільки фермеру може бути вигідніше одержувати техніку зі сторони, ніж самому її купувати і неповністю використовувати [56].

Обираючи постачальника виробничих сільськогосподарських послуг, доцільно було б проводити *PEST*-аналіз (таблиця 3.23).

Виділяють такі етапи *PEST*-аналізу:

1) Складання переліку зовнішніх стратегічних чинників, що мають високу ймовірність реалізації й впливу на функціонування підприємства;

2) Оцінка значущості (ймовірності здійснення) кожної події для підприємства через присвоєння йому певної ваги від одиниці (найважливіша) до нуля (незначна). Сума значень показника ваги кожного чинника повинна дорівнювати одиниці, що забезпечується нормуванням;

3) Дається оцінка ступеню впливу кожної чинника – події на стратегію підприємства по 5 бальній шкалі: «п'ять» – сильний вплив, серйозна небезпека; «одиниця» – відсутність впливу, загрози.

Таблиця 3.33

Аналіз факторів впливу на вибір постачальника
виробничих сільськогосподарських послуг*

PEST-аналіз факторів макросередовища	
Політика (P)	Економіка (E)
1. Законодавча база, зміни законодавства 2. Державне регулювання конкуренції на ринку виробничих сільськогосподарських послуг 3. Податкова політика	1. Загальна характеристика економічної ситуації території, на якій підприємство може здійснювати свою діяльність 2. Курс національної валюти й ставка рефінансування 3. Рівень інфляції 4. Можливості отримання пільгового кредиту для придбання сільськогосподарської техніки 5. Ціни на енергоресурси, зокрема на паливно-мастильні матеріали
Соціум (S)	Технологія (T)
1. Демографічні зміни 2. Зміна структури доходів 3. Активність споживачів	1. Державна технічна політика 2. Значимі тенденції в області інноваційних технологій 3. Нові продукти (швидкість відновлення й освоєння нових технологій)

*Джерело: власна розробка.

Визначаються зважені оцінки множенням ваги чинника на силу його впливу, а відтак встановлюють сумарну зважену оцінку для підприєм-

ства. Сумарна оцінка вказує на ступінь готовності останнього реагувати на поточні й прогнозовані чинники чинників наведено у *таблиці 3.34*.

У цьому випадку оцінка 3,05 показує, що реакція підприємства на стратегічні фактори зовнішнього середовища перебуває на середньому рівні.

Для з'ясування, у кого з конкурентів найсильніше або найслабше становище і наскільки значними є конкурентні переваги одних підприємств над іншими, порівнюють загальні зважені оцінки.

Загальна оцінка конкурентних можливостей дає змогу зробити висновки про те, чи має підприємство конкурентні переваги у порівнянні з кожним із суперників.

Таблиця 3.34

Результати аналізу зовнішніх стратегічних факторів*

Зовнішній стратегічний чинник	Вага	Оцінка	Зважена оцінка
<i>Можливості</i>			
Сприятлива демографічна ситуація	0,05	4	0,20
Розвиток роздрібною мережі	0,10	2	0,20
Державна підтримка малого бізнесу	0,20	5	1,00
Економічна стабілізація	0,15	1	0,15
<i>Загрози</i>			
Посилення державного регулювання	0,15	4	0,60
Конкуренція на внутрішньому ринку	0,10	4	0,40
Нові технології	0,15	2	0,30
Зниження активності споживачів	0,10	2	0,20
Сумарна оцінка	1,0		3,05

Таким чином, стратегічний аналіз оцінки конкурентних можливостей, формування показників конкурентних переваг дають можливість підприємству поліпшити довгострокову ринкову позицію.

Кількість постачальників, які братимуть участь у поставках кожного виду послуги, залежить від необхідних обсягів їх залучення та кон'юнктури ринку. Так, скажімо оранку може виконувати один постачальник, а збирання урожаю – інший. Ці питання повинні вирішуватися комерційною службою підприємств. Якщо підприємство закуповує виробничі послуги в одного постачальника, то можна налагодити тісні ділові контакти й установити взаємовигідні форми ділових відносин, пов'язаних з наданням споживачам знижок з ціни і додатковими формами обслуговування. Однак при цьому значно зростає ймовірність порушення строків споживання виробничої послуги (навіть з незалежних від постачальника причин).

Остаточне рішення про вибір конкретних постачальників приймається після проведення ретельної оцінки економічної ефективності залучення виробничих послуг.

В умовах ринкової економіки прийняття будь-яких управлінських рішень виходить з прагнення отримати не випадковий, а необхідний підприємству результат. Його досягненню передують ряд цілеспрямованих дій, покликаних забезпечити одержання необхідного результату, який би найбільшою мірою враховував інтереси й можливості підприємства в економічних умовах, що складаються. З цієї точки зору планова діяльність як система економічних заходів може бути визначена як уміння передбачати мету і результати діяльності підприємства та які ресурси потрібні для досягнення цих результатів. При цьому планування тісно переплітається із прогнозуванням, що передують плануванню.

Процес планування в максимальній мірі має передбачити всебічне вивчення дійсності, тенденцій та закономірностей розвитку об'єкту планування та середовища його діяльності. Найбільш загальною науковою основою планування є система об'єктивних економічних законів і, в першу чергу, закону попиту та пропонування. В планах підприємства повинні бути реалізовані вимоги цих законів та враховані об'єктивні результати макро- та мікро-економічного аналізу стану та тенденції розвитку умов господарювання.

Планування діяльності на ринку виробничих послуг є таким же важливим, як і здійснення його для основної діяльності сільськогосподарського підприємства.

До принципів планування можна віднести:

- ❖ принцип цільової спрямованості передбачає чітко сформульовані цілі, яких необхідно досягнути. Тобто повинен здійснюватися вибір цілей, а потім вже обґрунтування можливостей їхньої реалізації;
- ❖ принцип участі виходить з постулату про те, що найважливішим продуктом планування є не сам план як такий, а процес планування. Таке твердження ґрунтується на тому, що участь у процесі планування сприяє постійному підвищенню працівниками рівня їх кваліфікації, забезпечує більш повне розуміння економічних наслідків тих чи інших рішень, формує нові навички і знання. Розширюючи пізнавально-фахові можливості окремих працівників, планування підвищує тим самим і можливості підприємства в цілому у вирішенні більш складних завдань;
- ❖ принцип безперервності передбачає організацію максимально часто повторюваного процесу планування, який би оптимально дозволяв реагувати на зміни умов господарювання, що відбуваються (тобто має існувати циклічність планування). Це пов'язано з тим, що невизначеність зовнішнього середовища і можливість появи чинників, які раніше не прогнозувалися, чи зміна ступеня їхнього впливу роблять необхідним постійне коригування оцінки очікувань фірми.

Для визначення подальших дій на ринку виробничих послуг пропонуємо сільськогосподарським підприємствам використовувати методику планування діяльності сільськогосподарських підприємств на ринку виробничих послуг, що полягає у визначенні потреби в послугах та порядковості їх надання (рисунок 3.24).

Планування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в підприємстві, визначення розмірів посівних площ та кількість утримуваних тварин			
Визначення кількості сільськогосподарських робіт, необхідних для виробництва запланованих обсягів сільськогосподарської продукції на основі використання технологічних карт			
Оцінка наявних ресурсів, що використовуються для виконання робіт та надання послуг			
1. Наявність матеріально-технічного забезпечення в розрізі окремих машин та агрегатів			
2. Відповідний персонал (кваліфікація та навички працівників, які здатні працювати на наявній техніці)			
Порівняння можливих обсягів виконання сільськогосподарських робіт та власних виробничих потреб у них та встановлення на основі цього можливості самозабезпечення у роботах, розмірів нестачі робіт – необхідного обсягу залучених послуг зі сторони			
Здійснення економічних розрахунків вартості здійснення сільськогосподарських робіт самостійно, залучення послуг зі сторони та продажу виробничих послуг іншим споживачам. Вибір найоптимальнішого сценарію дій на ринку виробничих сільськогосподарських послуг			
Сценарій 1. Якщо власні ресурси дозволяють покрити свої потреби, а використання власних робіт є дешевшим ніж залучення послуг, то підприємство покриває свої виробничі потреби, а якщо ще залишаються можливості в виробництві сільськогосподарських робіт то здійснювати їх реалізацію, тобто продаж послуг	Сценарій 2. Якщо власні ресурси дозволяють покрити свої потреби, але використання власних робіт є дорожчим ніж залучення послуг, то підприємству доцільно покрити свої виробничі потреби шляхом купівлі послуг, а власні за можливості спробувати реалізувати іншим виробникам сільськогосподарської продукції.	Сценарій 3. Якщо власні ресурси не дозволяють покрити потреби у роботах (послугах), але виконання їх самостійно є економічно вигіднішим ніж купівля, тоді власні ресурси слід застосувати по максимуму, а решту робіт, яких недостає залучити ззовні.	Сценарій 4. Власних ресурсів взагалі немає і виробничі послуги слід у повному обсязі купувати в надавачів послуг. Вибір найбільш оптимального постачальника виробничих сільськогосподарських послуг

Рис. 3.24. Методика планування діяльності сільськогосподарських підприємств на ринку виробничих послуг*

*Джерело: власна розробка.

На початковому етапі планування господарюючому суб'єкту слід визначитися з майбутніми обсягами виробництва сільськогосподарської продукції на підприємстві (визначити спеціалізацію підприємства – сільськогосподарські культури та тварини, які будуть вирощуватися).

Наступним кроком є складання спеціалістами технологічних карт, відповідно до яких будуть виконуватися сільськогосподарські роботи (агрономи – для рослинництва, зоотехніки – для утримання тварин).

Виробникам сільськогосподарської продукції, до яких належать сільськогосподарські підприємства слід здійснити оцінку власних фінансових, технічних та трудових ресурсів, що можуть бути використані для виконання робіт та надання послуг на сторону. Аналіз власного ресурсного забезпечення пропонуємо робити в кілька етапів:

1) Моніторинг наявності матеріально-технічного забезпечення в розрізі окремих машин та агрегатів, визначення їх технічної справності та можливостей виконувати ту чи іншу технологічну операцію;

2) Оцінка власного персоналу, зокрема встановлення відповідності кваліфікації та навиків працівників, їх здатності працювати на наявній техніці, визначення необхідності найму нових працівників;

3) Визначення рівня своєї забезпеченості фінансовими ресурсами, необхідними для здійснення виробничого процесу та надання послуг [57].

Наступними діями є порівняння можливих обсягів виконання сільськогосподарських робіт та власних виробничих потреб у них та встановлення на основі цього можливості самозабезпечення у роботах, розмірів нестачі робіт – необхідного обсягу залучених послуг зі сторони. На цьому етапі визначають чи має підприємство змогу покрити потреби у сільськогосподарських роботах самостійно, а також у разі неможливості самозабезпечення – необхідні обсяги залучення виробничих послуг у натуральних показниках.

В залежності від результатів всіх попередніх етапів проводять економічні розрахунки, що полягають у встановленні орієнтовної вартості здійснення сільськогосподарських робіт самостійно, залучення послуг зі сторони та продажу виробничих послуг іншим споживачам. За результатами обчислень здійснюють вибір найоптимальнішого сценарію дій на ринку виробничих сільськогосподарських послуг.

Сценарій 1. Якщо власні ресурси дозволяють покрити свої потреби, а використання власних робіт є дешевшим ніж залучення послуг, то підприємство покриває свої виробничі потреби, а якщо ще залишаються можливості у виробництві сільськогосподарських робіт то здійснювати їх реалізацію, тобто продаж послуг.

Сценарій 2. Якщо власні ресурси дозволяють покрити свої потреби, але використання власних робіт є дорожчим ніж залучення послуг, то підприємству доцільно покрити свої виробничі потреби шляхом купівлі послуг, а власні за можливості спробувати реалізувати іншим виробникам сільськогосподарської продукції.

Сценарій 3. Якщо власні ресурси не дозволяють покрити потреби у роботах (послугах), але виконання їх самостійно є економічно вигіднішим ніж купівля, тоді власні ресурси слід застосувати по максимуму, а решту робіт, яких недостає залучити ззовні.

Сценарій 4. Власних ресурсів взагалі немає і виробничі послуги слід у повному обсязі купувати в надавачів послуг. У випадку реалізації цього сценарію управлінському апарату підприємства слід вибрати найбільш оптимального постачальника виробничих сільськогосподарських послуг.

Перелічені вище сценарії є типовими і насправді здійснюючи планування діяльності сільськогосподарських підприємств на ринку виробничих послуг їх може виникнути більше. В такому випадку, керівництву та особам, що прийматимуть рішення слід діяти відповідно до ситуації, що виникає.

Отже, виробничі сільськогосподарські послуги є одним із ключових елементів процесу виробництва сільськогосподарської продукції. Час та обсяги їх надання чітко визначені технологією виробництва того чи іншого виду сільськогосподарської продукції.

Виробничі сільськогосподарські послуги вважаються витратами у сільському господарстві, оскільки їх надання зазвичай пов'язане з зовнішніми джерелами, які забезпечують певні аспекти сільськогосподарського виробництва. Ці послуги можуть включати в себе різні види допомоги та послуг, які сприяють вирощуванню, обробці та зберіганню сільськогосподарської продукції.

Приклади виробничих сільськогосподарських послуг:

1) Оренда сільськогосподарської техніки: Фермери можуть орендувати трактори, комбайни, сівалки та іншу техніку для проведення різних робіт на полі.

2) Застосування агрохімікатів: Послуги з оптимізації використання добрив, пестицидів та інших агрохімікатів можуть забезпечити більш ефективно вирощування культур та захист від шкідників.

3) Послуги зі збирання врожаю: Зовнішні підприємства можуть надавати послуги зі збирання, сушіння та зберігання врожаю.

4) Консультативні послуги: Фахівці з сільського господарства можуть надавати консультації з питань вирощування різних культур, управління господарством, зберігання продукції тощо.

5) Послуги з ірригації: Забезпечення систем ірригації для полів, особливо в умовах недостатнього опадів.

б) Транспортні послуги: Послуги з транспортування сільськогосподарської продукції до ринків або зерноховищ.

Ці витрати можуть бути значними для сільськогосподарських підприємств, оскільки вони допомагають оптимізувати виробництво, збільшити врожайність та покращити якість продукції. Вони враховуються при розрахунку загальних витрат на виробництво сільськогосподарської продукції та можуть впливати на кінцеву вартість продукції на ринку.

Виробничі сільськогосподарські послуги можуть також бути джерелом доходів для аграрних підприємств та осіб, які надають ці послуги. У цьому контексті, послуги можуть стати окремою галуззю бізнесу або додатковим джерелом доходів для сільськогосподарських фермерів. Ось деякі способи, які виробничі сільськогосподарські послуги можуть приносити дохід:

- ❖ Оренда сільськогосподарської техніки: Власники техніки можуть здавати її в оренду іншим фермерам або господарствам, які не мають власної техніки. Це може бути джерелом стабільного доходу, особливо під час пікових сільськогосподарських робіт.
- ❖ Консультативні послуги: Фахівці з сільського господарства можуть надавати платні консультації з питань вирощування культур, управління господарством, використання агрохімікатів та інших аспектів сільськогосподарського виробництва.
- ❖ Послуги з збирання врожаю: Компанії, які спеціалізуються на збиранні та обробці врожаю, можуть отримувати плату за надання цих послуг.
- ❖ Транспортні послуги: Перевезення сільськогосподарської продукції до ринків, зерноховищ та інших місць може бути джерелом доходів для транспортних компаній.
- ❖ Послуги з ірригації: Підприємства, що надають послуги зі забезпечення систем ірригації, можуть отримувати плату за підтримку оптимального рівня вологості на полях.
- ❖ Послуги з обробки ґрунту: Фермери можуть надавати послуги з обробки ґрунту (орання, обробка гребінцями тощо) іншим господарствам.
- ❖ Організація навчальних заходів: Власники ферм можуть надавати навчальні семінари, тренінги та екскурсії для інших фермерів або студентів з сільськогосподарських спеціальностей.

Усі ці можливості можуть бути джерелом додаткових доходів, які доповнюють основний виробничий процес сільськогосподарського господарства.

Література

1. Родіна О.В. Історичний розвиток категорії «витрати». *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 17. С. 420-424.
2. Ткаченко Н.М., Гуріна Н.В. Історичний генезис понять «витрати» і «затрати»: обліково-економічний аспект. *Ефективна економіка*. 2015. №9. URL: <http://surl.li/kimit> (дата звернення: 10.05. 2023).
3. Фаріон В. Я. Сутність витрат як економічної категорії. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2013. Вип. 1. С. 44-48.
4. Шутько Т. І. Витрати в економічній теорії наукових шкіл. *Економіка та держава*. 2015. № 9. С. 133–135.
5. Гультайчук В. В. Історичні передумови виникнення та розвитку поняття “прибуток”. *Інноваційний розвиток та конкурентоспроможність підприємств і секторів економіки: матеріали всеукраїнської наук.практ. on-line конф. аспірантів, молодих учених та студентів, присвяченої Дню науки (Житомир, 14 травня, 2014 р.)*. Житомир: ЖДТУ, 2014. С. 29-30.
6. Вислободська, Г., & Калайтан, Т. Історичні аспекти формування категорії прибутку та її сучасна інтерпретація для підприємств готельно-ресторанного бізнесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Економічна*. 2023. № 104. С. 79-88.
7. Гудзенко Н.М. Еволюція поняття «дохід» в економічній науці. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечнікова*. 2014. Т. 19. Вип. 5-6. С. 125-129.
8. Павелко О. В. Теоретичний аспект дослідження сутності поняття «дохід» та особливості його класифікації. *Наукові записки. Серія «Економіка». Фінансова система України*. 2018. Ч. 1 (Вип. 10). С. 285–293.
9. Мусієнко Ю. Ю. Поняття і класифікація доходів та витрат підприємства як основа організації їх управління. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2022. Том 2, № 14. С. 236-240.
10. Економічні погляди Стародавнього Риму. Історія економічних вчень. *Pidru4niki*. веб-сайт. URL: <http://surl.li/apdsc> (дата звернення: 12.05.2023).
11. Кучер С. В. Еволюція поняття “прибуток” в загальній історії економічних учень. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: економіка, управління та адміністрування*. 2009. Вип. 4 (50). 76-78.
12. Лаговська О. А. Бухгалтерський облік розподілу доходів в умовах соціально орієнтованої економіки : організація та методика : дис.. канд. ек.. наук: спец. 08.00.09. Житомир, 2007. 214 с.
13. Chijioke O. C., Aloysius A., Obi D. O. Mercantilism in perspective: a historic review. *Global economy journal*. 2021. Vol. 21, No 01. P. 1-17.
14. Isenmann, M. Money in the economic Thinking of Mercantilism. *Vswg-vierteljahrschrift fur sozial-und wirtschaftsgeschichte*. Vol. 106. Issue 2. 264-265.
15. Стащук О. В., Шептицька Л. Р., Крижанівський С. О. Особливості формування прибутку на підприємстві. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 49. С. 291-296.
16. Лихолат С. М., Маделик П. Р. Економічна сутність прибутку підприємства. *Науковий вісник*. 2006. Вип. 16.2. С. 186-190.
17. Іванчук О. В., Люта О. В. Теоретичні підходи до визначення сутності категорії «Прибуток». *Проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної on-line-конференції: у 2 ч. (м. Суми, 21–22 листопада 2019 року) / Навчально-науковий інститут бізнес-технологій «УАБС» Сумського державного університету*. Суми: Сумський державний університет, 2019. Ч.1. С. 37-40.
18. Проскурін В. П. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2005. 372 с.

19. Гаркуша Н. М., Сідорова Т. О., Цуканова О. В. Дослідження еволюції економічних знань про прибуток. Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. 2013. Вип. 1(17), Ч. 1. С. 11-18.
20. Лепьохіна О. В. Еволюція сучасних теорій прибутку. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. 2009. № 3 (6). С. 38-43.
21. Загурський О. М., Загурський А. О. Теорія прибутку в українській економічній думці кінця XIX – початку XX ст. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2011. Вип. 44. С. 78-87.
22. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати». Затверджено Наказом Міністерства фінансів України від 31.12.1999 № 318. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00#Text>
23. Вислободська Г.П. Розвиток виробничих послуг в сільському господарстві. дис. канд. екон. наук : 08.00.04 / Львівський національний аграрний університет, Львів, 2017. 213 с.
24. Шаблій О.І., Муха Б.П., Гурин А.В., Зінкевич М.В. Географія: Львівська область. URL: http://geoknigi.com/book_view.php?id=44 (дата звернення: 20.05.2023).
25. Липчук В. В., Липчук Н.В., Солтис О.Г. Підприємництво в розвитку інтегрованого сільського господарства і сільських територій. Львів : Сполом, 2013. 310 с.
26. Система національних рахунків. URL: https://ukrstat.org/uk/metod_polog/menu/01_nr.htm. (дата звернення: 20.05.2023).
27. Cowel D. The marketing of Services. London : Heinemann, 1984. 35 p.
28. Chandler A. Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise. Cambridge, MA : MIT Press, 1962. p. 13.
29. Сідорова А.А. Економічний розвиток сфери послуг в Україні та її регіонах. Соціально – економічне розвиток регіонів України: проблеми науки и практики : монографія. Харьков : ІНЖЕК, 2007. 128 с.
30. Пашук О. В. Маркетинг послуг : стратегічний підхід. Київ: Професіонал, 2005. 560 с.
31. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг. Київ : Альтарс, 2002. 436 с.
32. Маркетинг : підручник / упор. О. Ш. Сидоренко, Л. С. Манарова. [4-те вид.] Київ : Навч. – метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент освіти в Україні», 2009. 648 с.
33. Шканова О.М. Маркетинг послуг : навч. посіб. Київ : Кондор, 2003. 304 с.
34. Вислободська Г. П. Послуги в сільськогосподарському виробництві. Інноваційні застави сталого розвитку національного господарства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21-22 листопада 2014 р. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 123–125.
35. Котлер Ф. Основы маркетинга : пер. с англ. / Ф. Котлер ; [под общ. ред. Е. М. Пеньковой]. Москва : Прогресс, 1990. 736 с.
36. Ячменьова В.М., Кальченко Л.А. Економічна сутність та класифікація послуг, що направлені на задоволення потреб та бажань людини. Економіка и управление : Теория и практика управления. 2011. №5. С. 44-51.
37. Фролова Т.А. Экономика и управление в сфере социально-культурного сервиса и туризма : конспект лекций. URL: http://www.aup.ru/books/m204/1_2.htm. (дата звернення: 20.06.2023).
38. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. (дата звернення: 20.06.2023).
39. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=cfc33978-a539-4286-93c9-2ad7b68eb89a&title=PerelikChinnikhDerzhavnikhKlasifikatoriv>. (дата звернення: 21.06.2023).
40. Князик Ю. М. Стан та перспективи розвитку ринку послуг в Україні / Ю. М. Князик // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2013. № 767. С. 309–316.

41. Вислободська Г. П. Взаємозв'язок ринку послуг та сільськогосподарського виробництва. Наукові здобутки на шляху до вдосконалення економіки країни : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 7–8 серпня 2015 р. Дніпропетровськ, 2015. С. 44–46.
42. Економічний інтернет-словник. URL: <https://ekonomichnij-slovník.slovaronline.com/> (дата звернення: 20.05.2023).
43. Онисько С. М., Марич П.М. Фінанси підприємств : підручник. Львів : Магнолія 2006, 2010. 367 с.
44. Фінанси підприємств : підручник за ред. А. М. Поддєрьогіна. Київ. : КНЕУ, 2001. 460 с.
45. Організація і планування сільськогосподарського виробництва : підручник / за ред. М.М. Ільчука та Л. Я. Зрібняка. Вінниця : Нова Книга, 2009. 456 с.
46. Експлуатація машин і обладнання : Навч. посіб. / Ружицький М.А., Рябець В.І., Кішшко В.М. та ін. Київ : Аграрна освіта, 2010. 617 с.
47. Євтушенко А.Ф., Радіонов М. Т. Організація та економіка ветеринарної справи. Київ : Арістей, 2004. 284 с.
48. Поперечний С. І., Бабич Л.В. Маркетингова діяльність у сфері ветеринарних послуг. Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького. 2012. №2 (Т. 14). С. 93-99.
49. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25 черв. 1992 р. №36. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2498-12>. (дата звернення: 02.06.2023)
50. Економічна теорія: Політекономія : підручник / В.Д. Базилевич, В.М.Попов, К.С.Базилевич, Н.І.Гражевська. Київ : Знання-Прес, 2007. 719 с.
51. Спащенко Г. М. Нормативний підхід до тлумачення поняття «Ринок як суб'єкт господарювання». Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 2013. №2 (13). С. 64–72.
52. Колодійчук В. А. Трансформаційні та трансакційні логістичні витрати у зернопродуктовому підкомплексі АПК / В. А. Колодійчук // Економіка АПК. – 2015. – № 4. – С. 47–52.
53. Kolodiiichuk, V. A. (2017). Management of logistical expenses of the AIC enterprises. Scientific Bulletin of Polissia, 10(2), 164–169. <http://ir.stu.cn.ua/123456789/15201>
54. Вислободська Г. П. Еволюція ринку виробничих сільськогосподарських послуг в Україні. Актуальні напрями забезпечення ефективності економіки країни : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 червня 2016 р. Запоріжжя, 2016. С. 26–28.
55. Про кооперацію : Закон України від 11 лист. 2004 р. №5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087-15/ed20110507>. (дата звернення: 02.06.2023).
56. Про сільськогосподарську кооперацію Закон України від 1997 р. №39. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-вр>. (дата звернення: 02.06.2023).
57. Колодійчук В. А. Функціонально-вартісний аналіз у системі управління логістичними витратами підприємств зернопродуктового підкомплексу АПК. Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. 2014. Т. 2. № 10. С. 327–335.
58. Атамас О. П. Сутність виробничого обслуговування та напрями його розвитку в аграрному секторі економіки. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2012. Вип. 11 (46). С. 97–103.
59. Колодійчук В. А. Ідентифікація логістичних витрат у зернопродуктовому підкомплексі АПК [Електронний ресурс] / В. А. Колодійчук // Економіка. Управління. Інновації. – 2014. – № 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eui_2014_2_31.-pdf.
60. Липчук В.В. Стан, проблеми та шляхи покращення технічної забезпеченості фермерських господарств : монографія / В.В. Липчук, О.С. Прокопишин, Л.Б. Гнатишин. Львів : Сполом, 2012. 224 с.

Розділ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЙ МЕНЕДЖМЕНТУ В УМОВАХ АГРОПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-8>

4.1. Шульський М.Г.

Адміністративно-командна система управління: витоки минулого

Розвиток різних сфер суспільних відносин вимагає дослідження їх виникнення та функціонування з урахуванням витоків минулого. Особливо чітко це проявляється в тих системах взаємовідносин, де центральною фігурою виступає людина з її прагненням змінити те середовище, в якому вона здійснює свою діяльність. Це чітко знаходить своє відображення у процесах здійснення діяльності, що пов'язана в системах впливу суб'єкта на об'єкт управління. Ці процеси взаємозв'язків діяли і будуть діяти протягом усього періоду розвитку людства. Однак наукова спільнота не завжди приділяла цим діям належну увагу. Те, чого не зробили минулі покоління, повинні здійснити їх нащадки.

Одночасно зауважимо, що ця тема потребує масштабних досліджень, проте відчувається брак матеріалів. Однак ці труднощі слід долати і заглиблюватися в далеке минуле, щоб дослідити його у всіх важливих аспектах та розвитку. Брак фундаментальних досліджень проблем виникнення адміністративно-командної системи управління знижує ефективність функціонування різних сфер суспільного виробництва, що врешті-решт негативно впливає на життєвий рівень народу. Основна ціль сучасних досліджень минулого полягає в тому, щоб раціонально використати надбання попередніх поколінь у різних сферах суспільних відносин, насамперед управлінських. Це дасть можливість поповнити знання минулого, з одного боку, та продовжити дослідження здобутків наших пращурів у вивченні використання адміністративно-командної системи управління у різних сферах суспільних відносин, з іншого.

Про постановку завдання у даній публікації дещо згадано вище, однак не все. З цього приводу відзначимо, що суть постановки завдання полягає в тому, щоб привернути увагу сучасних науковців і практиків до розв'язання проблем, пов'язаних із виникненням адміністративно-командної системи управління, починаючи з початків розвитку людства. Тут повинна бути чітко поставлена мета – дослідити те, чого не досягли своїми дослідженнями покоління минулих епох, в яких жили, розвива-

лися і діяли наші пращури. Саме у цих складових проведення досліджень полягає мета їх здійснення.

У процесі проведення досліджень використано матеріали праць вітчизняних учених. Щодо літературних джерел, то перевага надавалася енциклопедичним виданням. У процесі виконання поставлених завдань в основу покладено діалектичний метод пізнання, а також використано як загальні, так і спеціальні методи досліджень, а саме: історичний, монографічний, системно-структурний, абстрактно-логічний, розрахунково-конструктивний, діалоговий та інші. Щодо діалогового методу дослідження, то він найбільше використаний у нашій публікації і дозволив глибше вникнути в суть досліджуваних проблем.

Щоб сконцентруватися на результатах дослідження, необхідно насамперед звернути особливу увагу на вихідні елементи, що становлять основу для вивчення минулого. Щоб здійснити сказане, слід сформулювати те, що є сучасною основою для дослідження витоків минулого з оглядом його складових у сучасних умовах. А такою складовою є саме суть адміністративно-командної системи управління. В сучасних економічних енциклопедичних виданнях про цю систему сказано, що це «система управління економікою країни, в якій вирішальна роль належить адміністративно-командним методам і влада зосереджується в руках вищого бюрократичного апарату (партійного, радянського, господарського)». І далі: «Адміністративно-командна система суперечить демократичним принципам управління економікою...» [1, с. 25].

Ці визначення і трактування цієї системи подані з позиції сьогодення. Ми у своїх дослідженнях маємо намір, як було відзначено раніше, проаналізувати, як і коли, в яких країнах вперше ця система виникла, якими чинниками обумовлене її виникнення і функціонування. Тобто з'ясувати витоки цієї системи. Коли будуть детально проаналізовані складові витоки, тоді можна продовжувати дослідження наступних етапів розвитку цієї системи, після чого є реальна можливість з розумінням досліджувати сучасні реалії функціонування адміністративно-командної системи управління.

Для того щоб всебічно оцінити чинну адміністративно-командну систему управління, необхідно детально дослідити її зародження, розвиток і функціонування, тобто проаналізувати витоки. Проблематичність проведення окреслених досліджень зумовлена цілим комплексом різноманітних факторів. Суть проблеми полягає в тому, що ця система, хоча й існувала, однак не іменувалася адміністративно-командною. Саме через це особливості її виникнення і функціонування слід досліджувати через інші чинники, насамперед, через виникнення держави у світовому просторі. Більш стисло сказане можна представити, як дослідження явища,

яке існувало в реальній дійсності, однак не відображалося у концентрованих назвах, твердженнях та обґрунтуваннях. І тільки в кінці ХХ і початку ХХІ століть людство згадало, що воно жило і діяло в адміністративно-командній системі управління. Парадоксально, але факт.

Виходячи із вищесказаного, цілком логічно постає питання: а як, в якій частині світового простору бере початки ця система управління? Сформулювати це питання просто, однак відповісти на нього складно. Суть проблеми полягає в тому, що майже не залишилося писемних і неписемних згадок про ці процеси в минулому людства. Це по-перше. А по-друге, науковці і практики мало звертали увагу на функціонування тієї системи, в якій вони жили і творили. Саме зараз настав час надолужувати згаяне.

Отож, враховуючи вищесказане, досліджуючи виникнення, розвиток і функціонування адміністративно-командної системи управління слід виходити із основних чинників, які безпосередньо впливали на формування основ її існування. Такими чинниками, на нашу думку, були, насамперед, процеси виникнення держав та їх функціонування. Саме держава існує найбільшою мірою завдяки адміністративно-командній системі управління і менше залежить від інших систем. Звідси цілком закономірно постає питання: а коли вперше виникли держави? Перш ніж відповісти на ці архіважливі питання розвитку людського суспільства з'ясуємо, а що ж таке держава. В енциклопедичних виданнях сучасної України сказано, що «держава – 1. Форма політичної організації суспільства, головною функцією якої є управління суспільними процесами. 2. Базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства» [7, с. 139]. Отож, головною функцією держави є управління суспільними процесами. А як це здійснювати? Відповідь одна і безальтернативна – використання адміністративних важелів впливу на ті основи, які забезпечують існування та функціонування держави.

Продовжуючи дослідження, необхідно дати відповідь на питання: а де вперше виникли держави? В енциклопедичних виданнях з цього приводу сказано, що «близько 3-го тис. до н.е. на території Шумер існували міста-держави (Кіш, Ур, Лагаш та ін.), які вели між собою боротьбу за зверхність» [9, с. 694]. Отож, у 3-му тисячолітті до н.е. виникли перші міста-держави, функціонування яких можна вважати початками виникнення ознак адміністративно-командної системи управління. Але, як відомо, без існування цієї системи неможливе існування держави і навпаки, коли немає державної структури, то немає потреби в існуванні цієї системи. Тут існує цілком вмотивований діалектичний взаємозв'язок між існуванням держави і функціонуванням адміністративно-командної системи управління. Немає держави – немає потреби у функціонуванні цієї системи.

З огляду на вищесказане, цілком закономірно постає логічне питання: а чи раніше не існували держави на інших територіях світу? Відповідь знаходимо у праці В.Ф. Остафійчука, матеріали якої представлено в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Найперша у світі держава Аратта та її розвиток [5, с. 20-21]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1	Про що свідчать написи на Кам'яній Могилі?	Петрогліфи Кам'яної Могилі є свідченням того, що близько 6200 р. до н.е. були згадки про існування першої держави у світі.
2	Як називалася ця держава і що вона мала у своєму розпорядженні?	Аратта, яка мала свої фортеці, канали, професійних священників та воїнів, суспільну ієрархію, певні ритуали і культури, релігію і міфологію.
3	Яка це була держава?	Це була найдавніша хліборобська держава, в якій розводили овець, домашніх корів, биків, волів.
4	Яку головну с. г. культуру вони вирощували?	Головною культурою була пшениця трьох сортів, також ячмінь двох сортів, просо, бобові.
5	Як розвивалося ремесло?	Успішно розвивалося і общинне ремесло, що сприяло виділенню ремісників різних напрямків, зокрема професійних металургів, майстрів з виготовлення крем'яних знарядь праці. У пошані були ремесла: обробка дерева й каменю, гончарство, ткацтво.

Отже, аналізуючи матеріали, представлені у формі діалогового методу, який використаний в процесі дослідження за темою, ми можемо дати цілком науково-вмотивовані відповіді щодо виникнення і функціонування найперших держав у світовому просторі. Це досить чітко сформульовано у відповіді на перше питання таблиці 4.1.

Тут цілком логічно дано відповідь, що не в шумерів, як стверджується в багатьох наукових працях, вперше виникли державні структури, а значно раніше. Коли це відбулося? «Близько 6200 р. до н.е. склалася найперша держава у світі – держава Аратта», місцезнаходження якої достеменно не відоме. Є версії, що це в долині Арарат у Вірменії, або в узгір'ї Ірану. А в шумерів держави-міста виникли у 3-му тисячолітті до н.е. Отже, ми можемо стверджувати, що вдвічі раніше виникла перша держава у світі. Таким чином, цілком закономірно та логічно стверджувати, що саме тут вперше сформувані основи адміністративно-командної системи управління. Хоча, наголосимо ще раз, що про таку назву цієї

системи ніхто не говорив раніше, однак давні люди жили та творили в такій системі і це було цілком вмотивовано.

Чим може бути підтверджене це висловлювання? Це може бути підтверджено написом на Кам'яній Могилі (відповідь на перше питання *таблиці 4.1*). Тепер дещо скажемо про Кам'яну Могилу. В енциклопедичних виданнях сучасної України про неї зазначено, що розміщена вона в долині річки Молочної біля с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. Особливий інтерес становить те, що на ній є зображення, притаманні епосі неоліту, мідного й бронзового віків [7, с. 225]. Не будемо заглиблюватися в історичне минуле, однак про неоліт скажемо, що це новий кам'яний вік – заключний період кам'яної доби. У Європі тривав протягом VI – III тис. до н.е. У цей час поряд з рибальством і мисливством почало розвиватися скотарство, землеробство. Суспільна організація – матріархат [7, с. 382].

Матеріали двох наведених джерел взаємодоповнюють одне одне, і стверджують, що це відбувалося у VI – III тис. до н.е. Неабиякий інтерес становить інформація, наведена у відповідях на питання 2-4 *таблиці 4.1*, яка підтверджує різнобічну діяльність існуючої на цей час системи взаємовідносин. Безумовно, у своєму розпорядженні ця держава мала фортеці, канали, професійне священництво, воїнів, релігію тощо, які забезпечували атрибути державності. А як це можна було забезпечити, не маючи сильної адміністративно-командної системи управління цими складовими державного устрою? Без функціонування такої системи досягти цього було б неможливо як з теоретичного, так і практичного погляду на ці проблеми. Візьмемо один із наведених аспектів, а саме: наявність війська, яке складалося із професійних воїнів. Як ним можна було управляти, не використовуючи елементів адміністративно-командної системи управління? Думаємо, що кожен знає відповідь на це питання: без війська – немає держави, а без держави – немає війська.

Неабиякий інтерес викликає питання: а за рахунок чого існувала найперша і найдавніша держава світу? Вище викладено матеріал щодо, так би мовити, надбудови існування держави Аратта, функціонування якої забезпечувалося існуванням професійних священників, воїнів та інших атрибутів держави, які забезпечують функції державних органів, перш за все, адміністративних як основи адміністративно-командної системи управління. Але слід відзначити, що існування держави забезпечується не тільки дією адміністративних структур, але й іншими важелями впливу, перш за все економічними. Ми розглянемо економічні основи розвитку держави у тісному взаємозв'язку з адміністративними засобами впливу.

Відомо, що держава Аратта була найдавнішою хліборобською державою. Розвивалося також тваринництво, зокрема вівчарство, скотарство

тощо. Рослинництво теж мало різногалузевий напрям, адже наші пращурки вирощували пшеницю трьох сортів, ячмінь двох сортів, просо тощо.

З огляду на вищесказане сьогоденні науковці, а можливо й практики, можуть поставити питання: а яке це має відношення до функціонування адміністративно-командної системи управління? Відповідь чітка і конкретна: пряме і безпосереднє. По-перше, без виробництва аграрної продукції неможливе існування людства взагалі та її представників адміністративно-командної системи управління, зокрема. По-друге, попри життєву важливість АПК, його розвиток все ж буде малоефективним без застосування заходів адміністративного впливу на процеси, що відбуваються у цій важливій складовій суспільного виробництва. Так було в минулому, так є в умовах сучасності, так буде відбуватися в майбутньому.

Значних успіхів держава Аратта досягла у розвитку ремесла. Відповідь на 5-те питання *таблиці 4.1* підтверджує сказане. Поділ праці забезпечив успішний розвиток общинного ремесла, зокрема це сприяло розвитку професійних металургів та інших спеціалістів із виготовлення знарядь праці тощо. Із сказаного цілком логічно випливає висновок: якщо в той час були професійні спеціалісти різних сфер як матеріального, так і нематеріального виробництва, тож цілком закономірно були і висококваліфіковані управлінці, які забезпечували надійне функціонування адміністративно-командної системи управління держави Аратта.

Викладені вище матеріали не повною мірою відображають розвиток і функціонування держави, а в ній адміністративно-командної системи управління. Враховуючи це, ми продовжили дослідження процесів, які мають пряме відношення до теми нашого дослідження. Одержані результати представлені в *таблиці 4.2*. Тут ми також використали діалоговий метод. На особливу увагу заслуговує відповідь на перше питання *таблиці 4.2*, де вказано, що у пізньому палеоліті вся територія України була заселена людьми. З огляду на ці обставини Закарпаття вважається однією із прабатьківщин людства.

Дещо про палеоліт. В енциклопедичних виданнях сказано, що «палеоліт – давній кам'яний вік. Щодо тривалості палеоліту існують різні думки (від 2 млн до 160-200 тис. років). Початок палеоліту збігається з появою стародавньої людини. За раннього і середнього палеоліту люди жили на дородовій стадії первіснообщинного ладу, за пізнього палеоліту – матріархально-родовим ладом» [8, с. 473].

Сформульовані нами питання і відповіді на них становлять неабиякий інтерес. Так, зокрема, у відповіді на 2-ге питання *таблиці 4.2* відзначено, що саме на Закарпатті, у селі Королево були виявлені поселення сучасної людини, вік яких становив 600 тис. років. Формувалися рабовласницькі держави-поліси (відповідь на 3-тє питання), розвивалася торгівля,

перш за все хлібом (зерном) з Грецією (відповідь на 4-те питання), існував внутрішній грошовий обіг, карбували монети (відповідь на 5-те питання) та ін. Така різноманітна і багатогранна діяльність вимагала не тільки досвідчених господарників, торговців, ремісників, але й висококваліфікованих управлінських працівників різних напрямів діяльності.

Таблиця 4.2

Які ще процеси відбувалися на теренах України, що мають пряме відношення до теми нашого дослідження [6, с. 12-14]

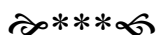
№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді з тексту вищевказаного джерела
1	Що відбувалося у пізньому палеоліті на території сучасної України?	У пізньому палеоліті вже була заселена вся територія сучасної України. До речі, саме Закарпаття було однією із прабатьківщин людства.
2	Де це підтверджено?	Так, у с. Королево виявлено поселення людини сучасного типу, засновані 600 тис. років тому.
3	Які ще держави виникали у середині I тисячоліття до н.е.?	У середині I тисячоліття до н.е. виникають рабовласницькі держави-поліси Північного Причорномор'я: Олевія, Тіра, Херсонес Таврійський, Пантікамет, Феодосія, які були центрами землеробства, рибальства, ремесел, торгівлі...
4	Які товари були предметом торгівлі?	Хліб (зерно) був одним із найважливіших товарів, що вивозилися до Греції. Розвинутою була і торгівля в античних містах.
5	Які ще економічні кроки були зроблені цими державами?	Існував внутрішній грошовий обіг, карбували золоті, срібні та бронзові монети. Вони є найдавнішими на території нашої країни.

Особливо рельєфно, цілеспрямовано та інтенсивно відбуваються процеси формування управлінського кадрового апарату в період виникнення основ державності. Адже, як було зазначено раніше у цій публікації, вперше виникали держави, а згодом формувалася повноцінна адміністративно-командна система управління державою і її складовими. Однак не слід забувати, що природа наділяла людину таким надто важливим інструментом щодо відношення її до умов як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. Цей інструмент людство назвало самоуправління, деталі застосування його у різних сферах суспільних відносин слід всебічного досліджувати і, безумовно, удосконалювати. Одночасно відзначимо, що процеси самоуправління розвиваються значно швидше, ніж самі процеси управління, які виступають основою формування адміністративно-командної системи. Між системами самоуправління і управління у сферах людських відносин існують тісні діалектичні взає-

мозв'язки, які не до кінця вивчені. Проте зазначимо, що проблеми самоуправління тісно пов'язані з темою нашого дослідження і вимагають ретельного дослідження із позицій історичної ретроспективи.

Узагальнюючи вищесказане, можна констатувати, що дослідження витоків виникнення, розвитку та функціонування адміністративно-командної системи управління вимагає дослідження основних чинників, які обумовили її виникнення та існування. Серед цих чинників найбільш важливим є виникнення та формування держави. Одержані результати досліджень дають підстави стверджувати, що держава не може існувати без адміністративно-командної системи управління і навпаки. У цій публікації ми провели дослідження цих процесів на основі минулого: первинного існування цієї системи управління. Далі необхідно досліджувати наступні періоди.

Ці теми є основою для проведення наступних досліджень, результати яких можуть бути викладені у наступних наукових публікаціях. І наостанок, нам слід усвідомити, що будь-яке демократичне управління, ефективне функціонування держави забезпечується насамперед врівноваженою дією різноманітних важелів адміністративно-командної системи управління.

Література

1. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 (Редкол.:...С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. 854 с.
2. Завадський Й.С. Менеджмент: Management. Т.1 Вид. 2-е. К.: Україно-Фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1998. 542 с.
3. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. К.: Вища шк., 2002. 430 с.
4. Менеджмент: Понятійно-термінол. слов. / За ред. Г.В. Щокіна, М.Ф. Головатого, О.В. Антонюка, В.П. Сладкевича. К.: МАУП, 2007. 744 с.
5. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання – Прес, 2006. 422 с.
6. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2006. 735 с.
7. Сліпушко О.М. С. 47 України. Енциклопедичний словник. К.: Аконт, 2008. 768 с.
8. Український радянський енциклопедичний словник: в 3-х т. / Редкол... А.В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. 738 с.
9. Українська радянська енциклопедія. Том 10. К.: Головна редакція УРЕ, 1962. 576 с.
10. Федоренко В.Г. Менеджмент: підручник / Федоренко В.Г. 3-тє вид., перероб. і доповн. К.: Алерта, 2015. 492 с.

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-9>

4.2. Вовк М.В.

Актуальні аспекти управління якістю агропромислової продукції у контексті євроінтеграційних процесів

4.2.1. Економічний зміст категорії якості та особливості управління нею

Спад виробництва та зниження економічного потенціалу України в нинішніх умовах негативно впливають на якість і конкурентоспроможність вітчизняних товарів, робіт і послуг, а також на впровадження сучасних методів управління якістю. На даному етапі розвитку української економіки успішне функціонування підприємства залежить від його здатності виробляти високоякісну продукцію, що сприятиме підвищенню його конкурентоспроможності на внутрішніх і зарубіжних ринках збуту [1, с. 60].

Тому першочерговим завданням для досягнення конкурентоспроможності продукції й успішного функціонування в сучасних умовах мілливого ринкового середовища є впровадження сучасних систем управління якістю на агропромислових підприємствах. Адже у багатьох галузях Європейського Союзу сертифікація продукції є невід'ємною частиною діяльності підприємств. В умовах ринкової економіки підприємства стикаються з жорсткою конкуренцією, де перевагу матимуть ті, чия продукція має вищу якість порівняно з конкурентами.

Метою впровадження системи управління якістю є практичне застосування та розробка рекомендацій щодо управління якістю продукції на підприємстві в умовах вступу України до ЄС. Для досягнення цієї мети необхідно сформулювати такі компоненти системи управління якістю, як політику у сфері якості, цілі якості, використання ресурсів, контроль якості, забезпечення якості, а також поліпшення якості та впровадження всіх необхідних дій з контролю якості виробленої продукції, процесу або послуги як в межах, так і за межами підприємства, а також регулярно оцінювати результати порівняно з поставленими цілями [2, с. 14].

Проте, на сьогоднішній день при виході на зовнішні ринки вітчизняні товаровиробники аграрної продукції стикаються з певними проблемами. І найголовнішою з них є відповідність стандартам системи управління якістю, які існують у Європейському Союзі. Це вимагає гармонізації національних законодавств та нормативно-правових актів з вимогами ЄС.

Наступним кроком має стати розвиток ефективної системи контролю та сертифікації якості аграрної продукції, що відповідатиме вимогам ЄС. Даний процес мав би включати акредитацію лабораторій, проведення аудитів та видання сертифікатів відповідності.

Певну перешкоду становлять і технологічні аспекти. Адже удосконалення системи управління якістю вимагає впровадження сучасних технологій та інновацій в аграрному секторі, а саме впровадження систем автоматизації, моніторингу та ранжування продукції, що дозволить забезпечити контроль якості на всіх етапах виробництва. Для забезпечення цього процесу потрібний кваліфікований кадровий потенціал, який розуміється на сучасних підходах до якості та стандартів Європейського Союзу. Необхідно забезпечити навчання та підготовку фахівців, а також сприяти обміну знаннями та досвідом з європейськими країнами.

Водночас удосконалення системи управління якістю вимагає інвестицій в аграрний сектор. Особливо необхідними є фінансова підтримка впровадження інноваційних технологій, підвищення кваліфікації персоналу, оновлення інфраструктури та забезпечення відповідності стандартам.

Дослідженнями проблем якості на підприємствах займається багато вітчизняних учених. Деякі з них спеціалізуються на проблемах управління якістю та безпекою харчових продуктів. У даному аспекті цікавою є праця українських вчених щодо дослідження основних аспектів продовольчої безпеки з огляду на втрати харчової сировини в продовольчому ланцюзі на різних етапах виробництва [3, с.63]. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, питання удосконалення управління якістю агропромислової продукції в контексті євроінтеграції продовжує викликати жваві дискусії серед науковців.

Відповідно до міжнародного стандарту *ISO 9000:2015* «Системи менеджменту якості» якість продукції та послуг організації визначається їх здатністю задовольнити споживачів і їх очікуванням і неочікуваним впливом на відповідні зацікавлені сторони [4]. Тобто, як зазначає О. Білан, основною метою виробництва якісної продукції є задоволення потреб споживачів [5, с.57].

У своєму дослідженні Пархоменко В. М. визначає основні аспекти, що стосуються економічної сутності категорії якості. Він зазначає, що:

- ❖ якість продукції (послуги) визначає її споживчу вартість;
- ❖ якість продукції включає сукупність властивостей, які визначають її здатність задовольняти потреби особистості й виробничі потреби відповідно до призначення продукції;
- ❖ якість є критерієм для виміру рівня активності підприємства, таких як собівартість, прибуток, рентабельність, ціна, конкурентоспроможність продукції та підприємства [6, с.94].

На думку О. Білан, якість продукції є сукупністю характеристик, які відображають необхідні споживчі властивості. Кількість цих характеристик і їх значення в першу чергу залежать від потреб та очікувань споживачів. Тому на етапі інвестиційного планування важливо чітко визначити всі характеристики майбутньої продукції та їх кількісні значення, які відповідатимуть усім необхідним вимогам споживачів. У своїх наступних дослідженнях вона зазначає, що головним викликом, з яким стикаються вітчизняні товаровиробники, є досягнення прийнятного рівня собівартості при виробництві продукції високої якості [5, с.57].

Для досягнення оптимального рівня якості продукції необхідно знайти найкраще співвідношення між різними чинниками й умовами, що впливають на якість. Ці чинники та умови можуть діяти як окремо, так і взаємодіяти між собою, як на окремих етапах життєвого циклу продукції, так і на кількох одночасно [7, с.12].

Як уже зазначалося, якість продукції – це міра, за допомогою якої продукт або послуга задовольняє встановлені вимоги, специфікації, стандарти та очікування споживачів. Це оцінка того, наскільки продукт відповідає своєму призначенню і як ефективно він виконує свої функції.

Якість продукції визначається різними чинниками, включаючи надійність, функціональність, ефективність, безпеку, зручність використання та задоволення споживачів. Оцінка якості може включати такі аспекти, як зовнішній вигляд, міцність, довговічність, точність, упакування, сертифікацію та інші технічні характеристики.

Для більшості підприємств якість продукції є важливим фактором успіху, оскільки якісні продукти забезпечують задоволення споживачів, зберігають і підвищують репутацію підприємства, зменшують витрати на гарантійне та післяпродажне обслуговування і сприяють збільшенню продажів і лояльності споживачів.

На сьогоднішній день підвищення рівня якості продукції (послуг) є об'єктивною потребою і обумовлене кількома факторами:

- ❖ Якість продукції стає одним з вирішальних факторів для підвищення ефективності виробництва та інтенсивного розвитку економіки загалом.
- ❖ Виробництво низькоякісної продукції призводить до значних економічних збитків як для окремих підприємств, так і для національної економіки в цілому.
- ❖ Психологія споживача та його вимоги до якості продукції змінюються.
- ❖ Якість є одним з найважливіших факторів конкурентоспроможності продукції, особливо в умовах зростаючої конкуренції за ринки збуту [8, с.65].

Якість продукції можна зазначати описом її характеристик, які формуються під час досліджень, розробки та безпосереднього виробництва. Вимоги до якості продукції, які є важливими для споживача, повинні бути повністю відображені у супровідній документації. Після виконання усіх вимог на етапі розробки продукту необхідно також забезпечити їх виконання під час виробництва. Це приводить до виготовлення продукції, яка відповідає запланованим значенням показників якості [5, с.57].

Оцінка якості продукції являє собою процес, що складається з декількох операцій. Цей процес включає вибір показників якості продукції, які підлягають оцінці, визначення значень цих показників та їх порівняння з базовими, зразковими значеннями [9, с.351].

Існують різні методи оцінювання якості продукції, які допомагають з'ясувати її рівень з різних позицій. Сюди можна віднести такі методи, як: диференційний, комплексний та експертний.

Диференційний метод оцінювання якості продукції передбачає визначення окремих показників якості для оцінки продукту. Проте одним з недоліків диференційного методу оцінки рівня якості є складність прийняття рішень з урахуванням значень багатьох окремих показників якості, оскільки їх кількість може бути нескінченно великою. Крім того, важко оцінити загальний рівень якості, оскільки за допомогою диференційного методу можна однозначно стверджувати лише про досягнення базового рівня за певними показниками якості, але не можна зробити висновків про інші показники.

Комплексний метод ґрунтується на розрахунках групових та інтегральних показників якості, що дозволяє оцінити продукт в цілому з урахуванням різних аспектів його якості. Методика комплексної оцінки рівня якості базується на припущенні про нерівну важливість окремих корисних властивостей, які порівнюються між собою. Недолік полягає в складності точного визначення значення цих властивостей. Крім того, до недоліків комплексного методу можна додати можливість “прикриття” низького рівня одних властивостей шляхом підвищення рівня інших, що може вплинути на об'єктивність оцінки.

Експертний метод спирається на інтуїцію та досвід експертів для оцінки якості продукції. Цей метод дозволяє отримати оцінку на основі професійних знань та експертної думки. Недолік цього методу полягає у тому, що узагальнений показник якості може недостатньо повно враховувати всі суттєві властивості продукції [10, с.26]. Отже, враховуючи вищенаведене, кожен з перелічених методів оцінювання якості продукції має як свої позитивні сторони, так і недоліки.

Якість продукції можна виявити також через її властивості. Властивість є об'єктивною особливістю продукту, яка може проявлятися під час

його створення, використання або споживання. Властивості, у свою чергу, характеризуються показниками якості продукції. Ці показники надають кількісну характеристику одній або кільком властивостям товару, що визначають його якість відповідно до певних умов створення, використання або споживання. Тут важливо виділити певні рівні якості продукції і оцінити їх. Оцінка якості продукції передбачає визначення абсолютного, відносного, перспективного й оптимального рівнів якості (рис. 4.1).

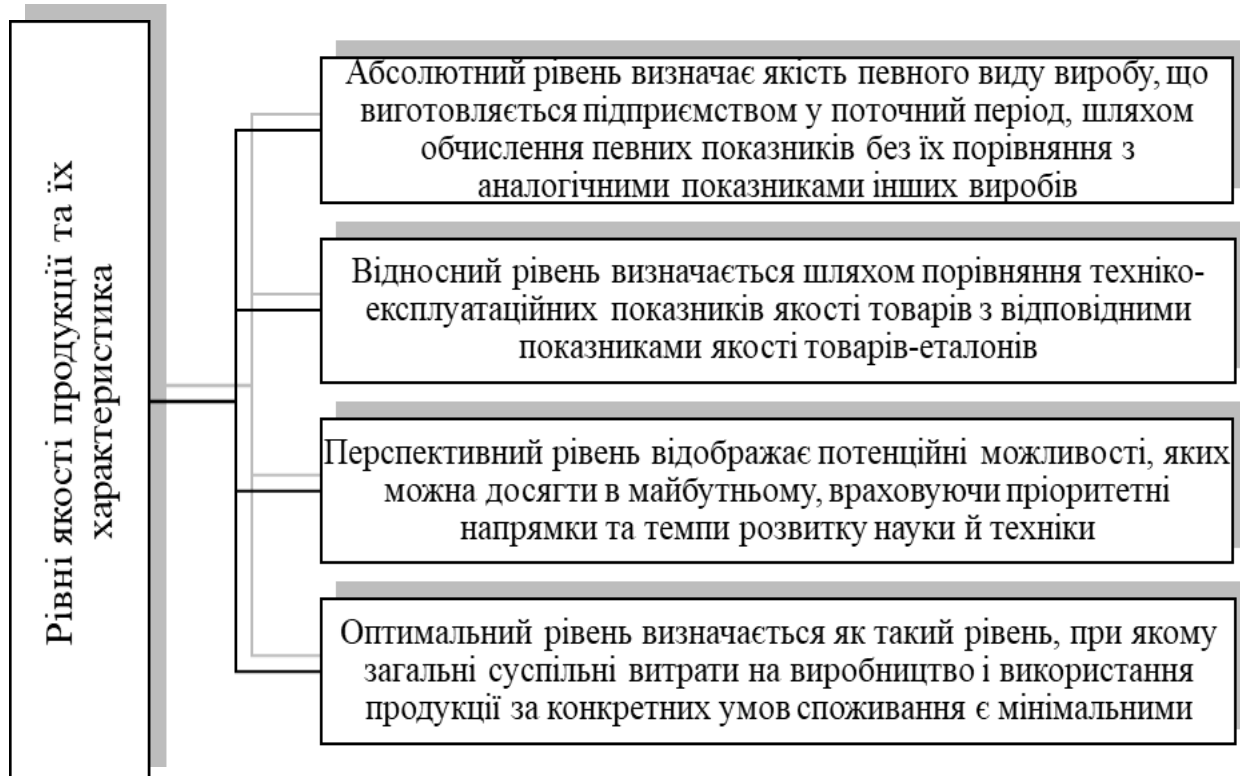

Рис. 4.1. Характеристика рівнів якості продукції.

Джерело: [11].

На якість аграрної продукції в Україні впливає цілий ряд факторів. Основні з них включають:

- ❖ Агрокліматичні умови – погодні умови, кліматичні зміни, сезонність та природні фактори можуть впливати на якість сільськогосподарських культур. Наприклад, зміна вологості, температури, вітру та опадів може мати вплив на ріст, розвиток та якісні показники сільськогосподарських культур.
- ❖ Генетичний матеріал – використання високоякісного генетичного матеріалу, такого як насіння, впливає на якість вирощеної аграрної продукції. Відбір сортів, гібридів та селекційних ліній з високою продуктивністю, стійкістю до хвороб та шкідників, а також властивостями, які суттєві для споживачів, є важливим фактором.

- ❖ Використання агротехнологій – використання сучасних агротехнологій, таких як правильне застосування добрив, засобів захисту рослин, оптимальне поливання та обробка ґрунту, може позитивно впливати на якість аграрної продукції. Відповідне використання технологій дозволяє забезпечити належні умови для росту рослин та запобігти розвитку хвороб і шкідників.
- ❖ Використання пестицидів та агрохімікатів – неконтрольоване або неправильне використання пестицидів та агрохімікатів може негативно впливати на якість аграрної продукції. Необхідно дотримуватися правил їх застосування, рекомендацій та дозування, щоб гарантувати безпечну якість продукції.
- ❖ Управління ґрунтом – якість ґрунту, його родючість, стан ерозії та забруднення можуть впливати на якість аграрної продукції. Збереження родючості ґрунту, використання екологічно чистих методів обробки та догляду за ґрунтом є важливими факторами для забезпечення якості продукції.
- ❖ Системи контролю та сертифікації – впровадження систем контролю та сертифікації, які включають стандартизацію, вимоги до якості та безпеки продукції, допомагають забезпечити високу якість аграрної продукції та відповідність міжнародним стандартам.

Ці фактори взаємодіють між собою і впливають на якість аграрної продукції в Україні. Їх правильне управління та врахування допомагають досягти високої якості та безпеки продуктів, що задовольняють потреби споживачів.

На думку автора, показники якості агропромислової продукції також можна згрупувати таким чином:

- ❖ фізичні характеристики: розмір, форма, колір, текстура, вага тощо;
- ❖ хімічний склад: вміст поживних речовин (білків, жирів, вуглеводів), вітамінів, мінералів;
- ❖ органолептичні властивості: смак, аромат, консистенція, зовнішній вигляд, крихкість тощо;
- ❖ мікробіологічна безпека: вміст бактерій, грибків, вірусів або інших мікроорганізмів, що можуть бути шкідливими для здоров'я;
- ❖ вміст залишків пестицидів та інших хімічних речовин: оцінюється рівень залишків хімічних засобів захисту рослин та інших хімічних речовин, що можуть потрапити в продукцію;
- ❖ відповідність стандартам та регуляторним вимогам: перевіряється, чи відповідає продукція встановленим стандартам і нормам безпеки та якості.

Це лише деякі з показників якості продукції, адже вони можуть варіюватися залежно від конкретних видів продукції, вимог споживачів та регу-

ляторних органів. Тому запровадження ефективної узгодженої системи управління якістю та дотримання її вимог є необхідною вимогою при виході продукції на зовнішні ринки та утримання конкурентних позицій.

Як зазначають у своїй праці Кузьома В. В. та Павлюк С. І., «... якщо якість продукції (товару) збігається або навіть перевищує очікування споживачів, то підприємство забезпечить собі належний рівень конкурентоспроможності та утримання споживачів, уникаючи їх відтоку» [12, с.254].

Система управління якістю продукції є найбільш важливим і унікальним фактором, який впливає на підвищення конкурентоспроможності. Це пояснюється тим, що якість, разом з ціною, гарантіями, термінами постачання та сервісом, є найбільш вагомим елементом конкурентоспроможності продукції [13, с.72]. Висока якість продукції дозволяє задовольняти потреби й очікування споживачів. Коли продукт відповідає високим стандартам якості, споживачі отримують надійний, функціональний та відповідний до їх потреб продукт. Це, звичайно, позитивно впливає на задоволеність клієнтів, їх лояльність та репутацію підприємства.

Варто зазначити, що якість може стати й основною конкурентною перевагою підприємства. Коли продукт має високу якість, він може вирізнитися серед конкурентів і займати сильну позицію на ринку. Висока якість може залучити більше клієнтів і допомогти зберегти вже наявних, що сприяє збільшенню частки на ринку та прибутковості. Це, в свою чергу, може сприяти зменшенню витрат на ремонти, повернення продукції або витрат на післяпродажне обслуговування, що дозволить підприємству суттєво знизити частину витрат і покращити ефективність виробництва. Якісна продукція також може мати більш тривалий термін придатності, що дозволяє зменшити зношуваність і заміну продукту, знижуючи загальні витрати для клієнтів.

Висока якість продукції сприяє побудові позитивної репутації бренду. Якщо підприємство відоме своєю високою якістю, це створює довіру серед споживачів і збільшує його привабливість. Репутація бренду може стати суттєвою конкурентною перевагою і сприяти залученню нових клієнтів.

4.2.2. Адаптивність національної системи управління якістю агропромислової продукції до європейських вимог

Що стосується якості аграрної продукції, то вона має свої особливості, проте також є визначальним чинником для її конкурентоспроможності на ринку. Автор пропонує детальніше розглянути основні аспекти, які пояснюють, як якість впливає на конкурентоспроможність аграрної продукції.

По-перше, з кожним роком споживачі стають все більш вимогливими до якості продуктів, зокрема аграрного виробництва, які вони споживають. Саме висока якість продукції, така як свіжість, смак, текстура та безпека, задовольняють потреби більшості споживачів. Це створює перевагу для аграрних підприємств, які можуть пропонувати якісну продукцію, що відповідає очікуванням споживачів. Доведеним є той факт, що висока якість продукції сприяє побудові довіри споживачів до конкретного бренду. Якщо підприємство має репутацію надійного та якісного постачальника, це сприяє збереженню та залученню нових клієнтів. Довіра споживачів є ключовим елементом конкурентоспроможності, оскільки вона впливає на їх вибір продукту та лояльність до бренду.

По-друге, у багатьох країнах існують нормативи та стандарти, які встановлюють вимоги до якості аграрної продукції. Відповідність цим вимогам є необхідною умовою для отримання потрібних ліцензій та сертифікатів, які дозволяють експортувати продукцію на міжнародні ринки. Виробники агропромислової продукції, які застосовують систематичний та суворий контроль якості, є більш затребуваними на ринку. Адже це дає споживачам впевненість у придбанні справді якісного продукту цього підприємства. Наявність внутрішнього контролю якості дозволяє швидко виявляти та усувати можливі проблеми з якістю, що сприяє збереженню довіри споживачів. Тому, якщо аграрне підприємство відповідає певним стандартам якості, воно отримує доступ до міжнародних ринків, що робить його більш конкурентоспроможним.

По-третє, використання сучасних інноваційних технологій може покращити якість аграрної продукції. Наприклад, упровадження сучасних методів обробки ґрунту, застосування ефективних засобів захисту рослин або використання спеціалізованих систем контролю може покращити врожайність та якість продукції. Це дозволяє аграрному підприємству знайти свою більш вигідну нішу на ринку.

У цілому, якість аграрної продукції є ключовим фактором для її конкурентоспроможності. Вона впливає на задоволення споживачів, репутацію бренду, доступ до міжнародних ринків та здатність підприємства витримувати конкуренцію.

Варто зазначити, що європейські споживачі все більше звертають увагу на якість продуктів, їх безпеку та харчову цінність. Вони вимагають продуктів високої якості, які відповідають стандартам щодо харчової безпеки, етики виробництва та стійкості до хімічних речовин. Якщо аграрна продукція відповідає цим вимогам, вона має перевагу на ринку та більше шансів залучити споживачів. На сьогоднішній день на європейських ринках Україна конкурує з такими країнами, як Німеччина, Франція, Нідерланди та інші. Ці країни відомі своєю високою якістю

продукції аграрного виробництва. Щоб бути конкурентоспроможною, вітчизняна продукція повинна вирізнятися аналогічною високою якістю. Адже якість аграрної продукції впливає на імідж країни в очах споживачів та партнерів. Якщо українська аграрна продукція буде відома своєю високою якістю та безпекою виробництва, це сприятиме позитивному сприйняттю України як надійного та високоякісного постачальника та може відкрити нові можливості для експорту українських аграрних продуктів на європейські ринки.

Для цього на рівні держави необхідно впровадити стандарти якості продукції, які відповідатимуть міжнародним стандартам. Це надасть можливість вирівняти торговельний баланс, зменшити обсяг імпорту, запобігти появі низькоякісних та недорогих імпортних продуктів харчування, а також сприятиме підвищенню якості вітчизняних продуктів, які будуть конкурентоспроможними на зовнішньому ринку.

Дотримання стандартів якості продукції аграрного сектору є міжнародними зобов'язаннями, що були підтверджені після підписання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Згідно з угодою, передбачається максимальна адаптація національної системи технічного регулювання до європейської моделі. Ця система має забезпечити доступ до ринку високоякісної продукції і гарантувати безпечність харчових продуктів для споживачів. Система технічного регулювання включає обов'язкові вимоги щодо безпеки харчової продукції. Таким чином, Україна має всі передумови для наближення національних нормативно-правових баз до вимог ЄС і максимальної гармонізації системи технічного регулювання з метою полегшення доступу до європейських ринків [7, с. 12].

З метою реалізації більш тісних економічних взаємовідносин у системі товарообміну між Україною та ЄС постає питання контролю якості харчових продуктів, де основна роль відводиться системі технічного регулювання, адаптація якої передбачає здійснення таких кроків [14]:

1) Аналіз національної законодавчої бази – на цьому етапі необхідно передусім виявити наявні суперечності між законодавством ЄС та України у сфері регулювання виробництва харчових продуктів та особливо акцентувати увагу на посиленні відповідальності виробників харчової продукції за порушення нормативних вимог до їх якості та безпеки, а також забезпечити доступність інформації для споживачів щодо складу цих продуктів.

2) Гармонізація стандартів якості – тобто адаптація національних стандартів до стандартів якості, прийнятих у ЄС [15], у результаті якої з державного бюджету регулярно виділяються кошти на виконання робіт зі стандартизації в АПК України.

3) Впровадження технічних регламентів, яке передбачає розроблення нормативно-правових актів, де мають бути зазначені способи виробництва продукції, її складники та їх характеристика тощо.

4) Ринковий нагляд з боку держави за обов'язковим дотриманням стандартів якості продукції, де насамперед основна увага має приділятися забезпеченню високого рівня захисту інтересів та безпеки споживачів.

Інтеграція України в європейське співтовариство вимагає визначення ефективної політики забезпечення якості продукції на підприємствах, зокрема впровадження сучасних методів управління якістю, які були би визнаними в Європі та у світі [16, с.54]. Багато міжнародних ринків мають стандарти якості, яких необхідно дотримуватися. Якщо продукція відповідає вимогам цих стандартів, підприємство може мати доступ до нових ринків збуту, укладати угоди з великими клієнтами або отримувати сертифікати, що підтверджують якість його продукції.

Що стосується історичних аспектів запровадження системи управління якістю продукції агровиробництва в Україні, то можна виділити наступні етапи:

1 етап – початок 1990-х років: після здобуття незалежності України в 1991 році розпочався перехідний період у розвитку аграрного сектору. У цей період відбувалися зміни в економічній системі, включаючи введення ринкових принципів, приватизацію та лібералізацію сільського господарства;

2 етап – перші законодавчі кроки: у 1994 році було прийнято Закон України "Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольства", який став основою для встановлення системи управління якістю в аграрному секторі. Закон визначив вимоги до якості та безпеки харчових продуктів і встановив процедури сертифікації та контролю якості;

3 етап – упровадження міжнародних стандартів. З посиленням інтеграції України до світових економічних процесів було важливо впровадити міжнародні стандарти якості. Зокрема, були впроваджені стандарти ISO 9000 серії, які визначають вимоги до систем управління якістю;

4 етап – розвиток інфраструктури сертифікації. З появою попиту на сертифікацію якості аграрної продукції розвивалася інфраструктура сертифікаційних організацій. Було створено ряд національних та міжнародних сертифікаційних організацій, які забезпечували відповідну акредитацію та контроль процесу сертифікації;

5 етап – зростання споживчої свідомості і попиту та якісну продукцію. З часом українські споживачі стали більш свідомими стосовно якості та безпеки харчових продуктів. Попит на якісну аграрну продукцію зріс, що стимулювало виробників впроваджувати системи управління якістю;

6 етап – інтеграція до Європейського Союзу. Україна прагне вступити до Європейського Союзу, що вимагає відповідності європейським стандартам якості. Для досягнення цієї мети Україна активно працює над гармонізацією своїх законодавчих актів і стандартів з європейськими.

Відомо, що Україна дотримується різноманітних систем управління якістю аграрної продукції, які базуються на міжнародних стандартах та національних законодавчих актах. Очевидно, що одним з найвідоміших і широко використовуваних стандартів є система управління якістю *ISO 9001*.

ISO 9001 є міжнародним стандартом, що визначає вимоги до системи управління якістю. Він застосовується в багатьох країнах, включно з Україною, і використовується для забезпечення високої якості продукції та задоволення потреб споживачів. Підприємства можуть отримати сертифікат відповідності *ISO 9001*, що свідчить про те, що їх система управління якістю відповідає вимогам стандарту.

Наша держава також розробила власну національну систему управління якістю, яка визначена в законодавчих актах. Наприклад, Закон України “Про захист прав споживачів” встановлює вимоги до якості товарів і послуг, а також права споживачів на гарантію та відшкодування збитків [17].

Крім того, в окремих галузях України можуть існувати спеціалізовані системи управління якістю. Наприклад, у сфері харчової промисловості поширена система НАССР (*Hazard Analysis and Critical Control Points*), яка визначає вимоги до безпеки харчових продуктів [18, 19].

Однак, слід зауважити, що конкретна система управління якістю продукції може варіюватися залежно від підприємства, галузі й регулятивних вимог. Кожен товаровиробник самостійно встановлює свою систему управління якістю, засновану на відповідних стандартах та вимогах.

Вітчизняну аграрну продукцію можна вважати доволі безпечною та якісною, адже вона визнана великою кількістю країн. Завдяки високим стандартам перевірки якості більшість агропромислової продукції проходить європейську сертифікацію. Відомо, що доволі інтенсивно експортується молочна продукція та насіннєвий матеріал. Завдяки високій якості продукції для вітчизняних товаровиробників відкрилися нові ринки ЄС, Китаю, Саудівської Аравії, Єгипту та ін. Ці процеси відбуваються завдяки високій оцінці національної системи якості та харчової безпеки. Крім того, зменшується кількість дозвільних процедур та ліцензій, які розглядалися як чинник корупції в секторі АПК. За останні декілька років було скасовано 42 дозвільних документи в аграрній галузі та внесено понад 50 змін до законодавства.

Проте все ще існують певні бар’єри щодо збуту аграрної продукції. До них можна віднести:

- ❖ Розбіжності в стандартах – міжнародні стандарти якості можуть відрізнятися від національних стандартів України. Це може створювати перешкоди для експорту аграрної продукції, оскільки необхідно відповідати вимогам кожного конкретного ринку.
- ❖ Сертифікація та акредитація – для вивезення аграрної продукції за кордон необхідно отримати сертифікати відповідності, що вимагають витрат часу, грошей та зусиль. Процес сертифікації та акредитації може бути складним та вимагати документальної підтримки.
- ❖ Вимоги до якості та безпеки – міжнародні ринки можуть мати високі вимоги до якості та безпеки аграрної продукції. У разі невідповідності цим вимогам українські виробники можуть зіткнутися з обмеженнями або відмовою в доступі до таких ринків.
- ❖ Логістичні проблеми – транспортні та логістичні проблеми, такі як високі витрати на транспортування [20] та недостатня інфраструктура, можуть ускладнити експорт аграрної продукції з України до міжнародних ринків.
- ❖ Бюрократичні процедури – пов'язані з експортом аграрної продукції бюрократичні процедури та складність митного оформлення можуть стати перешкодою для збуту продукції за кордон.

Для подолання цих бар'єрів важливо покращувати внутрішню систему якості, адаптувати її до міжнародних стандартів, сприяти сертифікації та акредитації за міжнародними вимогами, розвивати логістичну інфраструктуру [21] та спрощувати бюрократичні процедури. Крім того, активна участь українських виробників у міжнародних виставках та ярмарках може сприяти популяризації та збуту аграрної продукції.

Крім вищезазначених бар'єрів, на сьогоднішній день Україна зіткнулась з рядом проблем щодо експорту аграрної продукції через російсько-українську війну. Військові дії призвели до втрати доступу до певних ринків збуту. Також війна призвела до порушення транспортних зв'язків, зниження безпеки та збільшення перешкод для перевезення товарів. Це ускладнило логістику експорту аграрної продукції та підвищило витрати на транспортування [22, 23].

Військові дії суттєво позначилися й на економічній ситуації в країні. Високий рівень інфляції, валютні коливання та зростання цін на енергоносії вплинули на вартість виробництва та конкурентоспроможність аграрної продукції.

Неспростовним є той факт, що війна призвела до втрати частини аграрної інфраструктури, а також до зниження обсягів виробництва та врожаю. Це, в свою чергу, призвело до скорочення можливостей для експорту аграрної продукції. У контексті військових дій виникли додатко-

ві митні обмеження та проблеми при перетині кордону, що також ускладнило експорт аграрної продукції.

Проте, незважаючи на такі суттєві проблеми, спричинені військовими діями з боку країни-агресора, Україна зуміла реорганізувати свої експортні потоки, залучити нові ринки збуту, впровадити реформи та посилити підтримку аграрного сектору.

З огляду на поглиблення економічних зв'язків у системі товарообміну між Україною та Європейським Союзом сьогодні гостро постає потреба в контролі якості харчових продуктів, де ключову роль відіграє система технічного регулювання. Адаптація цієї системи передбачає виконання низки кроків, перелічених у *таблиці 4.3*.

Таблиця 4.3.

Покрокові шляхи адаптації системи технічного регулювання контролю якості харчових продуктів

Назва	Шляхи адаптації
<i>Крок 1</i> – аналіз національної законодавчої бази	На цьому етапі необхідно перш за все виявити суперечності між законодавством ЄС та України у сфері регулювання виробництва харчових продуктів і зосередитися на посиленні відповідальності виробників за порушення нормативних вимог до якості та безпеки продуктів, а також забезпечити доступність інформації для споживачів щодо їх складу.
<i>Крок 2</i> – гармонізація стандартів якості	Адаптація національних стандартів до стандартів якості, що прийняті в ЄС. Для цього регулярно виділяються кошти з державного бюджету на стандартизацію в аграрно-промисловому комплексі України.
<i>Крок 3</i> – впровадження технічних регламентів	Розробка нормативно-правових актів, у яких повинні бути визначені способи виробництва, складові та характеристики продукції.
<i>Крок 4</i> – державний моніторинг стандартів якості	Державний моніторинг на ринку щодо обов'язкового дотримання стандартів якості продукції, з основною увагою на захист інтересів та безпеку споживачів.

Згруповано на основі джерела [14, с. 143–145].

У контексті перспективи вступу нашої держави до Європейського Союзу, автором було проведено аналіз основних вимог законодавства Європейського Союзу щодо безпеки та якості товарів [19, 24, 25]. Було розглянуто вимоги, які стосуються процесу виробництва, зберігання та постачання товарів вітчизняного аграрного виробництва (*таблиця 4.4*).

Аналіз вимог законодавства Європейського Союзу щодо безпеки та якості товарів дозволить українським підприємствам удосконалити свою систему управління якістю та відповідати міжнародним стандартам, що сприятиме їх конкурентоспроможності на європейських ринках.

У Європі та в усьому світі існує кілька основних систем якості, які широко використовуються в різних країнах і галузях. Основні системи якості включають:

- ❖ *ISO 9001* – це міжнародний стандарт, який встановлює вимоги до системи управління якістю в організаціях. Він покриває всі аспекти управління якістю, включаючи керівництво, виробничі процеси, ризики та постійне удосконалення. *ISO 9001* широко застосовується у багатьох країнах Європи та по всьому світу.
- ❖ *ISO 14001* – цей міжнародний стандарт встановлює вимоги до системи управління довкіллям. Він спрямований на забезпечення сталого розвитку та мінімізацію негативного впливу діяльності організацій на довкілля.

Таблиця 4.4.

Аналіз основних вимог законодавства Європейського Союзу щодо безпеки та якості товарів

Основні аспекти	Вимоги
Системи управління якістю	Законодавство ЄС вимагає від підприємств розробки та впровадження систем управління якістю, які забезпечують дотримання встановлених стандартів та вимог. Це може включати використання сертифікованих систем якості, таких як <i>ISO 9001</i> .
Специфікації та маркування	ЄС встановлює обов'язкові вимоги до специфікацій та маркування товарів. Це включає зазначення інформації про склад продукту, дату виробництва, термін придатності, країну походження тощо.
Безпека та стандарти якості	Законодавство ЄС містить норми безпеки та встановлює стандарти якості для різних видів товарів. Ці стандарти включають вимоги до фізичних, хімічних та мікробіологічних характеристик товарів.
Система трасування	ЄС вимагає наявності системи трасування, яка дозволяє відстежувати походження продукту та контролювати всі етапи його виробництва, переробки та постачання.
Аудити та сертифікація	Законодавство ЄС передбачає проведення аудитів та сертифікацію підприємств, що виробляють або постачають товари, щоб переконатися у їх відповідності встановленим стандартам.

- ❖ *ISO 45001* – цей стандарт стосується системи управління охороною праці та безпекою. Він визначає вимоги до створення безпечних та здорових умов праці для працівників та управління ризиками. *ISO 45001* є широко застосовуваним стандартом у різних секторах промисловості та послуг.
- ❖ *Six Sigma* – це методологія та система управління якістю, яка спрямована на виявлення та зменшення варіацій у процесах виробництва та послуг. *Six Sigma* базується на дослідженнях даних, статистиці та інструментах якості, щоб досягти високої якості продукції та процесів.
- ❖ *Total Quality Management (TQM)* – це філософія та система управління якістю, яка орієнтована на задоволення потреб споживачів та покращення усіх аспектів діяльності організації. *TQM* включає у себе різні підходи, методи та інструменти, такі як контроль якості, участь персоналу, покращення процесів та сталі вдосконалення.

У таблиці 4.5 наводиться порівняння основних систем якості, що використовуються в Україні та світі.

Таблиця 4.5

Порівняльна таблиця основних систем якості в Україні та світі

<i>Система якості</i>	<i>Україна</i>	<i>Світ</i>
<i>ISO 9001</i>	Використовується широко	Використовується широко
<i>ISO 14001</i>	Використовується широко	Використовується широко
<i>ISO 45001</i>	Використовується широко	Використовується широко
<i>Six Sigma</i>	Застосовується обмежено	Використовується широко
<i>Total Quality Management</i>	Застосовується обмежено	Використовується широко
<i>HACCP</i>	Використовується в харчовій галузі	Використовується в харчовій галузі та інших секторах, пов'язаних із безпекою харчових продуктів
<i>GMP (Good Manufacturing Practice)</i>	Використовується у фармацевтичній та харчовій галузях	Використовується у фармацевтичній та харчовій галузях

Ця таблиця наводить порівняння використання різних систем якості в Україні та світі. Варто зазначити, що розповсюдженість та використання цих систем може варіюватися в різних галузях та організаціях. Деякі системи, як *ISO 9001*, *ISO 14001* та *ISO 45001*, широко використовуються

ються як в Україні, так і в інших країнах. Деякі системи, такі як *Six Sigma* та *TQM*, можуть застосовуватися обмежено залежно від сектору та підприємства. *HACCP* і *GMP* є специфічними системами, які частіше використовуються в харчовій та фармацевтичній галузях відповідно.

Як відомо, найбільше експортуються продукти вітчизняного аграрного виробництва, такі як зерно (пшениця, кукурудза, соя), олійні культури (соняшник, соя), м'ясо (свинина, птиця, яловичина), молочні продукти (молоко, сир), фрукти та овочі (яблука, груші, помідори, морква) та інші продукти. Тому проаналізуємо детальніше застосування систем якості, які використовуються для експорту аграрної продукції.

Система *GlobalGAP* – це міжнародна система сертифікації, яка встановлює стандарти безпеки та якості для сільськогосподарських продуктів. *GlobalGAP* є затребуваною системою для виробників овочів, фруктів, зерна та інших продуктів, які експортуються в Європу та інші країни. На думку автора, саме система *GlobalGAP* дає перспективи українським агровиробникам. Адже *GlobalGAP* є єдиним стандартом, що встановлює специфічні вимоги для первинних виробників. Цей документ спрямований на зменшення ризиків у сільському господарстві шляхом контролю за усім виробничим циклом. Сертифікат *GlobalGAP* гарантує, що конкретний продукт виготовлено зі строгим дотриманням усіх рекомендацій та вимог, і він не містить небезпечних речовин біологічного, хімічного та фізичного походження.

Систему якості *GlobalGAP* запровадили європейські роздрібні торговельні мережі ще 15 років тому. Тоді вміст пестицидів у продуктах, що продавалися в супермаркетах, не контролювався. Це негативно впливало на здоров'я споживачів та псувало репутацію торговельних закладів. Тому було введено єдині стандарти та правила виробництва та постачання продуктів до супермаркетів у Європі. Перші господарства, що отримали сертифікат відповідності *GlobalGAP*, з'явилися у 2003 році. З 2004 року цей процес став масовим, а з 2006 року набув міжнародного значення. На сьогодні сертифіковані виробники з більш ніж 100 країн відповідають вимогам *GlobalGAP*, а загальна кількість сертифікованих господарств становить приблизно 100 000. Лідерами за кількістю сертифікованих господарств є Італія, Іспанія та Нідерланди. Загалом, рослинні продукти становлять 74% сертифікованої продукції, тваринництво – 17%, аквакультура – 9% [26].

Для отримання сертифіката *GlobalGAP* виробник повинен пройти через три етапи. Перший етап – визначення галузі сертифікації, де виробник обирає вид діяльності або продукт, який буде сертифікуватися. На другому етапі проводиться попередній аудит для оцінки поточного статусу, включаючи контрольні точки та критерії відповідності. Для отримання

мання сертифікату виробник повинен виконати основні вимоги та не менше 95% другорядних вимог. Список контрольних точок для рослинництва включає такі аспекти, як управління ділянкою, система захисту рослин, безпека праці, охорона навколишнього середовища, походження насіння та якість, безпечність харчових продуктів і використання логотипу. Аудитор оцінює відповідність кожній контрольній точці залежно від її важливості (головна або другорядна).

На цьому етапі деякі виробники відмовляються від сертифікації, оскільки не відповідають більшості вимог, а внесення необхідних змін може бути для них довготривалим або дороговартісним. Якщо власник господарства приймає позитивне рішення щодо сертифікації, він підписує контракт з сертифікаційним органом, який визнаний системою *GlobalGAP*, і надає необхідну інформацію та сплачує відповідні внески [26].

Спеціаліст з розвитку організацій виробників проєкту *USAID* “АгроІнвест” Владислав Карпенко стверджує, що українські аграрні товаровиробники стикнулися з перешкодами при впровадженні цієї системи якості. Він зазначає, що «...існують дві основні причини. Перша з них полягає в тому, що українським сільськогосподарським виробникам, зокрема тим, хто вирощує овочі та фрукти, було закрито російський ринок. Внаслідок цього вони змушені шукати нові ринки збуту, зокрема в Європі, де ринок відкритий та привабливий. Однак, тут виникає друга проблема – не вся продукція українського аграрного сектору відповідає вимогам якості, які вже прийняті в Європі та широко використовуються. А європейці довіряють системі *GlobalGAP*, яка гарантує безпечність харчових продуктів у торговельних мережах. Тому нам необхідно відповідати їхнім правилам гри. Іншою причиною є підвищені вимоги до постачальників з боку супермаркетів та гіпермаркетів в Україні, багато з яких належать європейським компаніям. Вони поступово впроваджують європейські стандарти в Україні» [26]. Поглиблює проблему повний інформаційний вакуум серед дрібних аграріїв щодо можливості виходу на європейський ринок, вимог, які цей ринок висуває та незнання з чого почати цей процес. Тому ще у 2015 році проєкт *USAID* “АгроІнвест” почав працювати над цією проблематикою, проводячи інформаційно-навчальні тренінги та готуючи інформаційні матеріали для виробників.

Незважаючи на позитивні зрушення в застосуванні цієї системи якості, на сьогоднішній день все ще існує проблема в тому, що багато виробників не готові до виконання вимог цієї системи. Дрібні та середні підприємства все ще більш орієнтовані на внутрішній ринок і мають упевненість в тому, що українці і так купують цю продукцію на внутрішньому ринку без застосування вимог системи *GlobalGAP*.

Враховуючи сучасні реалії, можна з впевненістю стверджувати, що ця позиція є хибною. Справа в тому, що українські торговельні мережі та заклади громадського харчування все більше орієнтуються на європейські стандарти. Такі стандарти вже застосовуються у “METRO”, “Ашані” та деяких інших мережах, і цей процес буде набирати обертів у майбутньому. В Україні існують підприємства, які є учасниками *GlobalGAP*, такі як мережа супермаркетів “Metro Cash and Carry” (частина *METRO Group*), “Auchan”, мережа *Billa* (частина *REWE Group*) та компанія “McDonald's Ukraine Ltd”. Постачальники сільськогосподарської продукції для цих мереж повинні пройти сертифікацію згідно з вимогами стандарту *GlobalGAP*. Зона вільної торгівлі передбачає активне входження європейських товарів на український ринок, а вони є сертифікованими і часто навіть дешевшими, ніж українські аналоги. Поки вітчизняні виробники вагаються, чи варто їм сертифікувати свою продукцію за стандартом *GlobalGAP*, європейські конкуренти заміняють їхні товари на полицях супермаркетів. До речі, у Європі саме на ініціативу торговельних мереж було розгорнуто сертифікацію *GlobalGAP* [27].

Система *HACCP* (*Hazard Analysis and Critical Control Points*) зосереджена на безпеці харчових продуктів і вимагає ідентифікації, оцінки та контролю небезпечних факторів на всіх етапах виробництва, переробки та постачання продукту. Вона часто використовується для м'ясних та молочних продуктів. Система *HACCP* базується на наукових принципах та застосовує проактивний підхід до управління безпекою харчових продуктів. Вона визначає критичні контрольні точки (ККТ) у процесі виробництва, де можуть виникнути ризики забруднення або поширення шкідливих мікроорганізмів. Контрольні точки включають етапи виробництва, обробки, зберігання та розподілу продуктів.

Процес упровадження системи *HACCP* включає кілька основних кроків. Спочатку проводиться аналіз ризиків, де ідентифікуються потенційні небезпеки та їх вплив на безпеку харчових продуктів. Наступним кроком є визначення критичних контрольних точок, де ризики можуть бути ефективно контрольовані або усунуті. Після визначення ККТ встановлюються критерії контролю, що дозволяють відстежувати та перевіряти безпеку продукту на цих етапах. Розробляються контрольні заходи, які гарантують дотримання критеріїв контролю на ККТ. Додатково встановлюються процедури ведення записів, моніторингу та верифікації для перевірки ефективності системи *HACCP*.

Система *HACCP* дозволяє гарантувати безпеку харчових продуктів шляхом попередження, виявлення та контролю ризиків на кожному етапі виробництва. Це сприяє зниженню ризику поширення харчових захворювань та забезпечує споживачам безпечні продукти харчування.

Багато підприємств харчової промисловості в Україні впроваджують і використовують систему *НАССР* для гарантування безпеки своїх харчових продуктів. Прикладами таких підприємств, які використовують систему *НАССР* в Україні, є великі м'ясопереробні компанії, такі як “МХП” і “Укрм'ясопром”, виробники молочних продуктів, такі як “Рудь” та “Молокія”, виробники хлібобулочних виробів, такі як “Хлібпром” і “Київхліб”, виробники консервованих продуктів, наприклад “Сандора” і “Грунвальд”, виробники напоїв і безалкогольних напоїв, такі як “Оболонь” і “Немирівський завод напоїв”.

Важливо зазначити, що це лише кілька прикладів підприємств, існує багато інших підприємств в Україні, які також застосовують систему *НАССР* для гарантування безпеки своїх харчових продуктів.

Система *ISO 22000* –цей стандарт міжнародної організації *ISO* встановлює вимоги до систем управління безпекою харчових продуктів. Він застосовується до всього харчового ланцюга та охоплює виробництво, переробку, розподіл та обробку харчових продуктів. *ISO 22000* базується на принципах системи управління якістю *ISO 9001*, а також на принципах аналізу ризиків і критичних контрольних точок (*НАССР*). Вона включає в себе широкий спектр елементів, таких як планування та реалізацію безпечних продуктів, управління ризиками, комунікацію з зацікавленими сторонами, виробниче середовище та стеження за продуктами після їх випуску на ринок.

Основні переваги використання Системи *ISO 22000* включають:

- ❖ гарантування безпечності харчових продуктів від постачальників до споживачів;
- ❖ зниження ризиків поширення захворювань, пов'язаних з харчовими продуктами;
- ❖ підвищення довіри споживачів до продукції організації;
- ❖ удосконалення процесів та забезпечення відповідності законодавству у галузі безпеки харчових продуктів;
- ❖ покращення ефективності виробничих процесів;
- ❖ забезпечення сталого розвитку та ефективне управління ризиками в галузі харчової безпеки.

Система *ISO 22000* може бути використана будь-якою організацією незалежно від її розміру або місця в ланцюзі постачання харчових продуктів. Вона є ефективним інструментом для досягнення високих стандартів безпеки харчових продуктів та задоволення вимог споживачів.

В Україні функціонує низка підприємств, які застосовують систему *ISO 22000* для гарантування безпеки харчових продуктів. Найвідомішими серед них є:

✓ Київський кондитерський комбінат “Рошен” – один з найбільших виробників кондитерської продукції в Україні, який впроваджує систему *ISO 22000* для гарантування безпеки та якості своїх продуктів.

✓ ТОВ “Молочна ферма Левада” – підприємство, що спеціалізується на виробництві молочної продукції. Вони також застосовують систему *ISO 22000* для гарантії безпеки та якості своєї продукції.

✓ ПАТ “МХП” – виробник хлібобулочних виробів та кондитерської продукції, який працює відповідно до стандартів системи *ISO 22000*.

✓ ТОВ “Авангард” – виробник курятини, інтегрована компанія, яка використовує систему *ISO 22000* для контролю якості та безпеки своєї продукції.

✓ Винний завод “Вітіс” – застосовує систему управління якістю *ISO 22000* для гарантії безпечності та якості своїх вин. Вони впроваджують строгий контроль над процесами виробництва, зберігання та розливу вина, а також забезпечують дотримання санітарних та гігієнічних норм.

Система *Organic Certification* використовується для експорту органічної продукції, яка вирощується без використання хімічних добрив та пестицидів. Різні країни та організації мають свої стандарти та сертифікаційні органи для органічного виробництва. Система сертифікації органічної продукції є набором стандартів і процедур, які встановлюють вимоги до виробництва, обробки та маркування органічних продуктів. Її метою є забезпечення довіри споживачів до органічних продуктів шляхом незалежної перевірки та сертифікації виробництва згідно з встановленими стандартами.

Органічна сертифікація зазвичай проводиться третьою стороною – сертифікаційною організацією, яка спеціалізується на перевірці та сертифікації органічної продукції. Ці організації виконують роль незалежних імплементуючих органів, що перевіряють відповідність виробництва органічним стандартам.

Процес сертифікації органічної продукції включає кілька етапів. По-перше, виробник має подати заявку на сертифікацію та надати всю необхідну документацію про своє виробництво. Далі проводиться інспекція господарства або обробного підприємства, де перевіряються умови виробництва, використання речовин та методів, що відповідають органічним стандартам. Після успішної інспекції сертифікаційна організація оцінює виконання вимог стандарту та приймає рішення щодо видання сертифіката органічної сертифікації. Якщо виробник успішно пройшов усі етапи сертифікації, він отримує право використовувати логотип або марку органічної сертифікації на своїх продуктах і в рекламі.

Система *Organic Certification* забезпечує споживачів достовірною інформацією про те, що продукт вироблено відповідно до стандартів ор-

ганічного виробництва. Це також сприяє збереженню навколишнього середовища, здоров'ю та добробуту тварин, а також підтримці розвитку стійкого сільського господарства.

В Україні систему *Organic Certification* для сертифікації своїх органічних продуктів використовують такі підприємства: “*Agroecology*” – підприємство, що спеціалізується на органічному землеробстві та вирощуванні органічних культур; “*EcoFruit*” – компанія, яка виробляє та експортує органічні фрукти та ягоди; “*Organic Milk*” – виробник органічного молока та молочних продуктів; “*EcoFarm*” – господарство, яке займається органічним вирощуванням овочів та зернових культур; “*Organic Cosmetics*” – виробник органічної косметики та особистої гігієни.

На сьогоднішній день органічне землеробство та виробництво органічних продуктів стає все популярнішим, тому можна очікувати зростання кількості підприємств, що використовують систему *Organic Certification* в майбутньому.

Це лише кілька прикладів систем якості, які використовуються для експорту аграрної продукції. Вимоги можуть варіюватися залежно від конкретних ринків та країн-імпортерів, тому аграрні підприємства повинні дотримуватися встановлених стандартів та отримувати відповідні сертифікати, щоб забезпечити якість та відповідність продукції до вимог ринку.

На жаль, незважаючи на прогресивні наміри вітчизняних агровиробників, не всі з них готові до повноцінного входження на європейський ринок. Тут існують кілька зовнішніх та внутрішніх проблем, які впливають на цей процес. По-перше, якість української продукції не завжди відповідає вимогам Європейського Союзу, і ціна на неї часто вища. По-друге, українці не приділяють належної уваги упакуванню, тоді як в Європі зовнішній вигляд є одним з найважливіших аспектів після безпечності продукту. По-третє, далеко не всі товаровиробники бачать перспективу в сертифікації своєї продукції. Але, як вже зазначалось вище, жодне вітчизняне підприємство не може гарантувати безпеку продукції без дієвих та сертифікованих систем управління якістю.

Отже, дослідивши наявні підходи до управління якістю в Україні, автор прийшов до висновку, що на сьогоднішній день необхідно імплементувати ефективні системи управління якістю продукції, які б забезпечували ефективність управління якістю шляхом інтеграції процесів управління трудовим потенціалом як основним фактором якості праці та системами управління якістю продукції. З огляду на це, проблема створення ефективної системи управління якістю продукції на основі інтегративного підходу є особливо актуальною.

Використання інтегрованих систем управління якістю в практиці вітчизняних агропромислових підприємств дозволяє підвищити якість продукції та її конкурентоспроможність шляхом застосування системного і процесного підходів до управління якістю продукції. Концептуально інтегровану систему управління якістю продукції слід розглядати як комплекс основних підсистем, які взаємодіють та взаємопов'язуються, впливають на загальну ефективність системи та спрямовані на підвищення якості продукції [1, с. 60].

На *рисунку 4.2* зображена інтегрована система управління якістю, яка ґрунтується на стандартах *ISO 14001, ISO 45001, SA 8000* щодо системи екологічного менеджменту та системи соціальної відповідальності, *ISO* серії *9001* та *22000* щодо системи менеджменту якості, процесу побудови, впровадження і сертифікації цих стандартів, а також на стандартах *HACCP, GlobalGAP, Organic Certification* щодо системи менеджменту виробництва безпечної для життя і здоров'я населення харчової продукції.

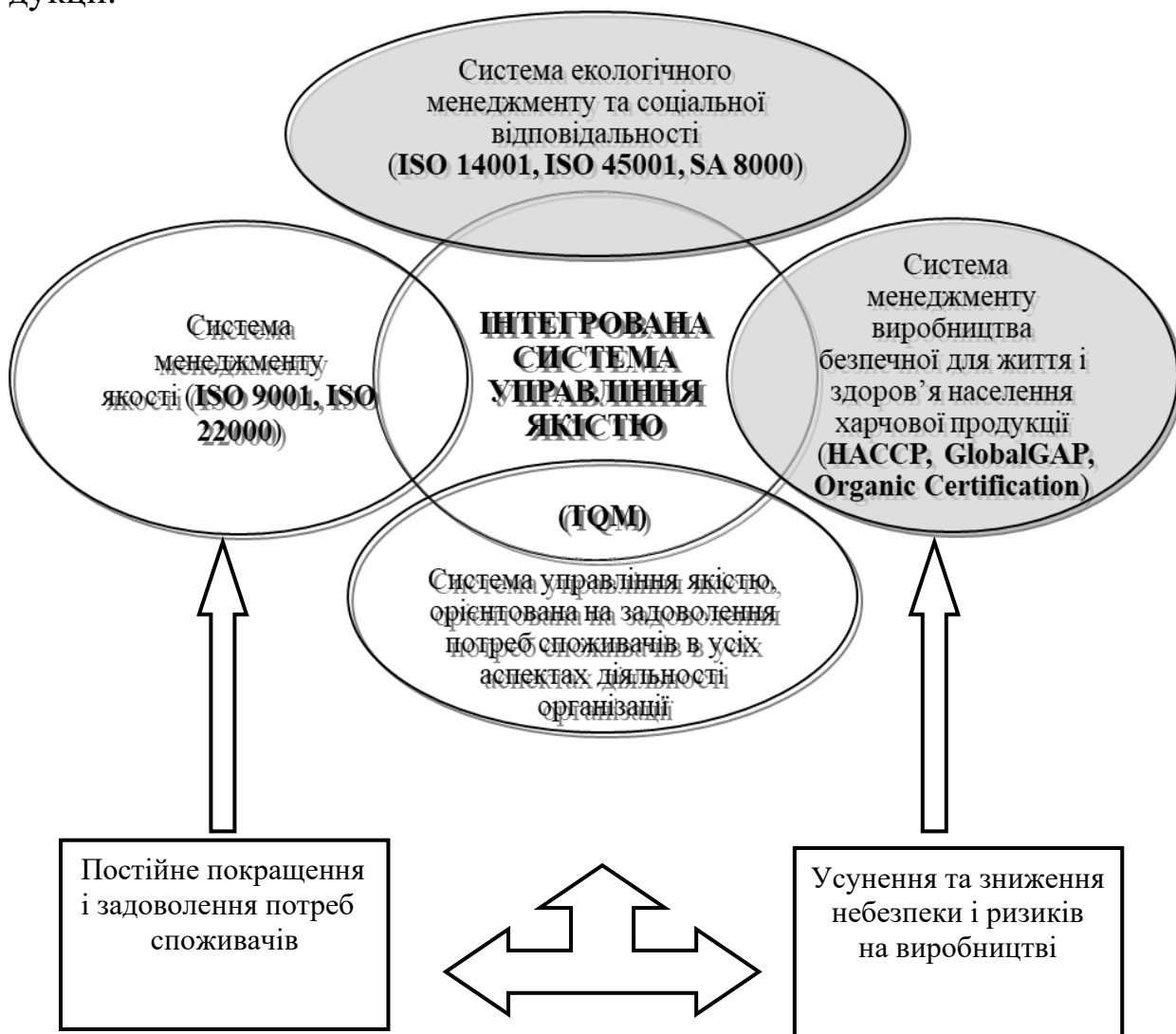

Рис. 4.2. Інтегрована система управління якістю продукції.

Інтегрована система управління якістю продукції має бути впроваджена на усіх управлінських та виробничих рівнях підприємства. На кожній ланці функціонування підприємства повинно бути чітке розуміння доцільності імплементації цієї системи як з позиції усунення та зниження небезпеки і ризиків на виробництві, так і подальшого перспективного розвитку самого підприємства, постійного покращення і задоволення потреб споживачів та виготовлення безпечної для життя і здоров'я населення продукції.

Процес упровадження інтегрованої системи управління якістю продукції зображено на *рисунку 4.3*.

Рис. 4.3. Схема впровадження інтегрованої системи управління якістю продукції.

Ця схема відображає основні рівні та зв'язки в інтегрованій системі управління якістю аграрної продукції. Вона починається з визначення політики та мети керівництва, а потім переходить до визначення відповідальних осіб та формування команди для управління якістю. Плану-

вання та проектування включають встановлення вимог споживачів та розробку різноманітних процедур та документації. Після цього настає етап реалізації, де здійснюється контроль якості та навчання персоналу. Оцінка та аналіз включає проведення аудитів та аналіз даних про якість. Нарешті, система постійно вдосконалюється шляхом впровадження заходів для покращення та вирішення проблем.

Дана інтегрована система допомагає забезпечити високу якість аграрної продукції на всіх управлінських та виробничих рівнях, забезпечуючи відповідність стандартам якості та вимогам споживачів.

Таким чином, удосконалення системи управління якістю аграрної продукції в умовах вступу України до Європейського Союзу є важливим завданням, яке вимагає комплексного підходу та співпраці між урядом, галузевими організаціями, науково-дослідними установами та підприємствами. Це сприятиме покращенню якості аграрної продукції, підвищенню конкурентоспроможності та створенню умов для успішного виходу на європейські ринки.

Пропозиції щодо забезпечення якості та безпеки аграрної продукції:

- ❖ Розвиток та впровадження відповідних законодавчих норм. Уряд України повинен працювати над створенням та удосконаленням законодавчої бази, яка регулюватиме якість та безпеку аграрної продукції через прийняття законів, стандартів і нормативних актів, що встановлюватимуть вимоги до якості, маркування, сертифікації та контролю продуктів.
- ❖ Забезпечення ефективного контролю і нагляду. Потрібно розробити та впроваджувати механізми контролю та нагляду за якістю й безпекою аграрної продукції. Це включає створення відповідних інспекційних служб, проведення регулярних перевірок, відбір зразків для лабораторних аналізів та суворе покарання за порушення.
- ❖ Підтримання наукових досліджень та інновацій. Сприяння науковим дослідженням та інноваціям у галузі виробництва та переробки аграрної продукції допоможе впроваджувати нові технології та методи, які підвищать якість і безпеку продуктів, а також сприятимуть розвитку сучасних систем управління якістю.
- ❖ Сприяння покращенню освіти та свідомості споживачів. Всебічно сприяти підвищенню освіти та свідомості споживачів стосовно якості та безпеки аграрної продукції через проведення інформаційних кампаній, надання доступу до інформації про продукти, етикетки з інформацією про походження та якість, а також сприяти розвитку систем сертифікації та маркування.
- ❖ Адаптація вітчизняної системи якості до міжнародних стандартів. Використання вітчизняними підприємствами європейських та ін-

ших міжнародних систем задля покращення якості вітчизняної продукції, підвищення задоволення споживачів, збільшення експорту та підвищення конкурентоспроможності як на внутрішніх, так і на міжнародних ринках.

- ❖ Імплементация інтегрованої системи управління якістю на підприємствах агропромислової сфери. Використання інтегрованих систем у практиці вітчизняних агропромислових підприємств дозволить підвищити якість продукції та її конкурентоспроможність шляхом застосування системного і процесного підходів до управління якістю продукції.

Ці заходи сприятимуть покращенню якості та безпеки аграрної продукції в Україні, зміцненню довіри споживачів та підвищенню конкурентоспроможності продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Література

1. Валявський С. М. Управління якістю продукції на підприємстві в умовах входження України в ЄС. Ефективна економіка. 2015. № 11. С. 59-63.
2. Вовк М. В. Проблеми управління якістю на підприємствах в умовах входження України в ЄС. Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. 2016. Т. 18, № 2 (69). С. 13-16. DOI: <https://doi.org/10.15421/nvlvet6903>.
3. Півоваров О. А., Миколенко С. Ю., Гезь Я. В. Аналіз втрат харчової сировини в продовольчому ланцюзі. Наука, технології, інновації. 2022. № 1. С. 62-68. DOI: <http://doi.org/10.35668/2520-6524-2022-1-09>.
4. ДСТУ ISO 9000:2015. Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів. Чинний від 2016-06-01. Вид. офіц. Київ : УкрНДНЦ, 2016. 18 с.
5. Білан О. Якість продукції як ключовий чинник забезпечення конкурентоспроможності підприємства. Соціально-економічні проблеми і держава. 2014. Вип. 2 (11). С. 55-61.
6. Пархоменко, В. М. Якість продукції як економічна категорія: проблеми визнання. «Вісник ЖДТУ»: Економіка, управління та адміністрування. 2017. (1(47)). С. 93–100. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2009-1\(47\)-93-100](https://doi.org/10.26642/jen-2009-1(47)-93-100).
7. Радченко О. П., Подлісник І. С., Актуальні аспекти управління якістю у контексті поглиблення інтеграційних та глобалізаційних процесів. Економіка. Фінанси. Право. 2020. № 11. С. 11-14. DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2020.11.2>.
8. Калініченко О.І. Удосконалення механізму підвищення конкурентоспроможності промислового підприємства залізничного транспорту на основі покращення якості продукції. Зб. наук. праць ДНУЗДТ імені В. Лазаряна «Проблеми економіки транспорту». 2011. №2. С. 61-65.
9. Мулик Т.О., Шаргало Н.В. Методичні підходи до аналізу якості продукції. Економіка та управління підприємствами. 2019. Вип. 37. С. 349-356. DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastruct37-50>.
10. Бондаренко С.М. Оцінка рівня якості продукції на підприємстві. Ефективна економіка. 2017. № 4. С. 25–29.

11. Цилюрик Г.І. Якість товару – ключовий важіль забезпечення його конкурентоспроможності. Облік і фінанси АПК: науково-виробничий журнал. 2011. № 1. С. 133–136.
12. Кузьома В. В., Павлюк С. І. Якість продукції як вирішальний фактор забезпечення конкурентоспроможності підприємства. Бізнесінформ. 2020. № 12. С. 252-258. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-12-252-258>.
13. Покариніна А.С. Концептуальні підходи до управління якістю продукції на вітчизняних підприємствах. Вісник соціально-економічних досліджень. 2013. Вип. 3 (50), Ч. 2. С. 71-75.
14. Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: економічні виклики та нові можливості. Наукова доповідь / за ред. В.М. Гейця та Т.О. Осташко. ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2016. 184 с.
15. Колодійчук В.А. Перспективи розвитку зернопродуктового підкомплексу АПК України в умовах уніфікації міжнародних логістичних стандартів / В.А. Колодійчук, І.Б. Яців // Економіка України. –2017. – №7 (668), С. 74-82.
16. Вовк М. В. Управління якістю продукції в системі забезпечення конкурентоспроможності підприємства. Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки. 2021. № 63. С. 52-56. DOI:10.36477/2522-1205-2021-63-08.
17. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991р. № 1023-ХІІ (редакція 19.11.2022р.). URL:<http://surl.li/dypt> (дата звернення 08.06.2023).
18. Про затвердження вимог до розробки, впровадження і застосування постійно діючих процедур, ґрунтованих на принципах НАССР : Наказ Мінагропрод України від 25.12.2015 р., № 590. URL: <http://surl.li/czguu> (дата звернення 8.06.2023).
19. Про основні принципи і вимоги до безпеки і якості продуктів харчування : Закон України від 05.07.2017 р., № 19. URL: <http://surl.li/qkdg> (дата звернення 08.06.2023).
20. Kolodiichuk, V. A. Management of logistical expenses of the AIC enterprises. Scientific / V. A. Kolodiichuk, // Bulletin of Polissia, Scientific Bulletin of Polissia. – 2017. – №2(10). – Ч. 2. – С. 164-169.
21. Колодійчук В. А. Логістична інфраструктура експортного зернового потенціалу України. Агросвіт. 2013. № 15. С. 11-16.
22. Kravtsiv V. Greening of transport and logistics systems of regional agricultural markets / V. Kravtsiv, V. Kolodiichuk, I. Kolodiichuk // Economic Annals-XXI: Journal. – 2018. – №171(5-6)'. – P. 38-43.
23. Kolodiichuk V. Quality Assessment of Transit Potential of the Transport-Logistics System of Ukraine / V. Kolodiichuk, H. Cherevko, R. Popivniak // Global Business Review (GBR)). First published online March 23, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1177/0972150920907008>
24. Регламент Європейського парламенту і ради (ЄС) 2019/1020 від 20 червня 2019 року про ринковий нагляд та відповідність продуктів, а також про внесення змін до Директиви 2004/42/ЄС та Регламенту (ЄС) № 765/2008 і Регламенту (ЄС) № 305/2011. Офіційний вісник Європейського Союзу. URL: <http://surl.li/jxtiw> (дата звернення 08.06.2023).
25. Дія Бізнес. Експортний напрям. URL: <http://surl.li/ffjfn> (дата звернення 09.06.2023).
26. Сертифікація як перепустка на євrorинок. URL: <http://surl.li/jxtkj> (дата звернення 09.06.2023).
27. Агроринок Херсонщини. URL: <http://surl.li/jxtld> (дата звернення 09.06.2023).

Розділ 5. МАРКЕТИНГОВЕ ТА ЛОГІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРОБНИЦТВА І РЕАЛІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПРОДОВОЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ УКРАЇНИ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-10>

5.1. *Копитко О.В.*

Маркетинго-логістичний підхід до забезпечення ефективного функціонування оптових ринків аграрної продукції та продовольства

5.1.1. *Роль оптових ринків в системі оптової торгівлі в Україні та їх місце у руху аграрної продукції та продовольства*

В умовах євроінтеграції, незважаючи на війну РФ проти України, торговельна діяльність є однією з ключових галузей національної економіки. Набувши членства в ЄС, Україна може стати потужним гравцем на аграрному та продовольчому ринку Європи, що вимагає покращення функціонування його інфраструктури на основі маркетингу та логістики, які б дозволяли вже сьогодні розбудовувати наявні потужності під можливості України в майбутньому. Основним постачальником оптової торгівлі аграрною продукцією та продовольством є АПК України.

Агропромисловий сектор – один із локомотивів національної економіки України: галузь стабільно зростала до початку війни, щорічне зростання становило 5–6%, частка аграрного виробництва у ВВП становила 10%, а разом із переробкою – 16%. Торгівля агропродукцією та продовольством приносила Україні щорічно близько 22 млрд. дол. США та становила 41% усього експорту, що дозволяло успішно конкурувати на міжнародних ринках [1].

Проте у 2022 році через повномасштабне воєнне вторгнення РФ економіка України зазнала потужного удару. Зокрема, упродовж березня 2022 р. лише 17% підприємств продовжували працювати без обмежень, 30 % призупинили діяльність, понад 50 % співвітчизників втратили роботу, пошкоджено багато об'єктів інфраструктури внаслідок обстрілів і бомбардувань [2].

Оптова торгівля є одним із найважливіших напрямів сучасного суспільного розвитку держави: забезпечення продовольчої безпеки на основі діяльності вітчизняних виробників продовольства, їхньої економічної стійкості. У роботі [3, с.4] відмічається, що продовольчу безпеку слід розглядати як найважливішу складову національної безпеки країни. Як відомо з трактування Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО) – світової організації, що опікується сільським господарством і продовольством, визначеним ще у 1996 році: «продовольча безпека гарантована у тому випадку, коли всі особи в будь-який час можуть задовольнити свої фізіологічні потреби, які необхідні для активного та здорового життя».

Падіння виробництва та зниження конкурентоспроможності товарів зазвичай призводить до інтервенції продуктів з-за кордону та ускладнює проблему збуту вітчизняних харчових продуктів. Це руйнує виробничий потенціал в АПК та зменшує державний рівень продовольчої безпеки.

В Україні споживання деяких видів продукції на 1 людину на рік ще не відповідають раціональним нормам, зокрема це м'ясо-молочна та плодоовочева продукція, риба та рибні продукти (таблиця 5.1). У цьому випадку оптова торгівля продовольством вирішує як соціальні завдання (якість, здорове та раціональне харчування населення, широкий асортимент та достатній обсяг продуктів), так і економічні проблеми (рентабельність, конкурентоспроможність), що є актуальним, враховуючи обмеженість економічних ресурсів у глобальних масштабах та зростання людських потреб.

Таблиця 5.1

Споживання харчових продуктів населенням України

Показник	Рівень споживання на 1 людину на рік, кг			% до нормативу
	норматив МОЗ	факт (2020 рік)	+/- до нормативу	
Хлібні продукти	101,0	96,6	-4,4	95,6
М'ясо та м'ясопродукти	80,0	53,8	-26,2	66,2
Молоко та молочні продукти	380,0	209,1	-170,9	55
Риба та рибні продукти	20,0	12,4	-7,6	62
Картопля	124,0	134,0	+10,0	108
Овочі та баштанні продовольчі культури	161,0	164,0	+3,0	101,8
Плоди, ягоди та виноград	90,0	56,5	-33,5	62,7
Олія	13,0	12,3	-0,7	94,6
Цукор	38,0	27,8	-10,2	37,1

*Джерело: Розраховано автором на основі [4, с.6-9]

Своєчасний та ефективний пошук рішень щодо усунення диспропорцій споживання харчових продуктів населенням України в умовах якісних перетворень економіки, цифровізації, впровадження енергоефективних технологій та модернізації виробничих фондів, інфраструктурних об'єктів повинен забезпечувати доведення матеріальних потоків від стадії виробництва до сфери споживання із збереженням якості продовольства.

Вищесказане підтверджується в роботі [5, с.29], де пропонується під продовольчою безпекою розуміти стан економіки держави, при якому на основі сталого функціонування аграрного сектору створюється оптимально-необхідний рівень фізичної та економічної доступу всіх верств населення до продуктів харчування. Отже, гарантування безпеки продукції на оптових продовольчих ринках здійснюється різними методами, основними виступають державне регулювання (економічні та адміністративні важелі) та ринкові методи управління, до яких належать логістика і маркетинг.

Необхідне та достатнє виробництво якісної харчової продукції, що відповідає вимогам конкурентоспроможності, безпосередньо залежить від ступеня економічної стійкості підприємств усіх галузей АПК, які використовують у виробництві матеріально-технічну базу та вітчизняну сировину. Поряд із традиційними методами та засобами виведення АПК на якісно новий рівень функціонування підвищується роль і значення маркетингу та логістики, що підтверджується в роботі [6]: на стан продовольчої безпеки негативно впливає: збій у глобальній логістиці, трансформація світового сільського господарства та зниження доходів населення.

Маркетинг і логістика забезпечують управління матеріальними та пов'язаними з ними потоками фінансових ресурсів та інформації і стають все більш затребуваними в галузях АПК. Особливо актуалізується потреба використання інструментарію логістики у збуті сільськогосподарської продукції, тобто у сфері обігу. Організація ресурсного забезпечення сільгоспвиробників та просування їх продукції на ринок на засадах маркетингу і логістики дає значний економічний, соціальний та екологічний ефект.

Питання забезпечення продовольчої безпеки у воєнний та післявоєнний час актуальні для реалізації основних положень економічної безпеки держави та розвитку механізмів економічної стабільності. Виробництво продовольства у достатній для задоволення потреб населення та формування його запасів, забезпечується зростанням продовольчої безпеки держави та немислиме без вітчизняних аграрних та переробних виробництв, які ефективно працюють на інноваційній основі за умови державного регулювання, із врахуванням можливості новостворених об'єднаних територіальних громад (ОТГ), цифровізації всієї економіки для можливості контролю усіх процесів виробництва та розширеного відтворення.

Комплексною програмою розвитку АПК та сільських територій Івано-Франківської області у 2021 році сформована інфраструктура аграрного ринку, зокрема, функціонують [7]: аграрна товарна біржа, 6 агро-торгових домів, 59 оптових продовольчих та 47 оптових плодоовочевих ринків, 12 дрібнооптових ринків живої худоби та птиці. На теперішній час працює два оптові регіональні ринки сільськогосподарської продукції. Щодо інфраструктури для зберігання картоплі, овочів та фруктів, то в області функціонують 13 овоче- та 9 картоплесховищ, а для зберігання плодів наявні 4 фруктосховища – на 3,8 тис. тонн.

Для зберігання зерна використовуються 10 елеваторів загальною ємністю 528,1 тис. тонн. В області зареєстровано 52 кредитні спілки. Функціонує Асоціація кредитних спілок Івано-Франківщини, яка об'єднує 8 кредитних спілок. На Прикарпатті існує низка сприятливих передумов, зокрема, близькість кордону з ЄС, що створює додаткові переваги та можливості для розвитку ділового співробітництва між суб'єктами аграрного ринку області та їх європейськими партнерами, у тому числі щодо модернізації інфраструктури аграрного ринку.

Аграрний ринок належить до ринків з чистою (досконалою) конкуренцією, оскільки на ньому представлена велика кількість незалежних один від одного виробників однакової або подібної продукції і незначна кількість її покупців. За якісним критерієм, наявністю проміжних ланок між товаровиробником і покупцем аграрний ринок належить до поліцентричного, з надмірною кількістю посередників [8]. Цей ринок охоплює біржовий ринок сільськогосподарської продукції, оптові ринки, оптово-роздрібні ринки, аукціони, фірмові магазини сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарські виставки та ярмарки, а також допоміжні елементи інфраструктури аграрного ринку (транспорт, складське господарство, зв'язок, системи цінового моніторингу, стандартизації, сертифікації, страхування тощо) [9].

Основу оптової торгівлі становлять оптові ринки аграрної продукції та продовольства і стан оптового продовольчого ринку має бути таким, щоб забезпечувався постійний гарантований доступ населення до необхідної кількості продовольства для підтримки високої якості життя. Безпосередні виробники сільськогосподарської продукції не мають можливості ефективно впливати на ціноутворення внаслідок монополізації ринку посередниками, що в кінцевому випадку позначається на рівні ринкових цін. Така ситуація свідчить про відсутність в Україні організованих каналів збуту з прозорими механізмами ціноутворення та слабкі інтеграційні зв'язки між товарними біржами та іншими організаційними елементами інфраструктури аграрного ринку.

Тому концепція формування системи оптової торгівлі аграрною продукцією та продовольством (рисунк 5.1) повинна забезпечувати доступ до оптових ринків аграрної продукції та продовольства доступ не тільки потужних гравців на аграрному ринку, а й дрібних товаровиробників агропродукції шляхом створення товаропровідних мереж на засадах кооперації, із залученням дорадчих служб, маркетинго-логістичних структур, страхових компаній, регулюючих структур із врахуванням

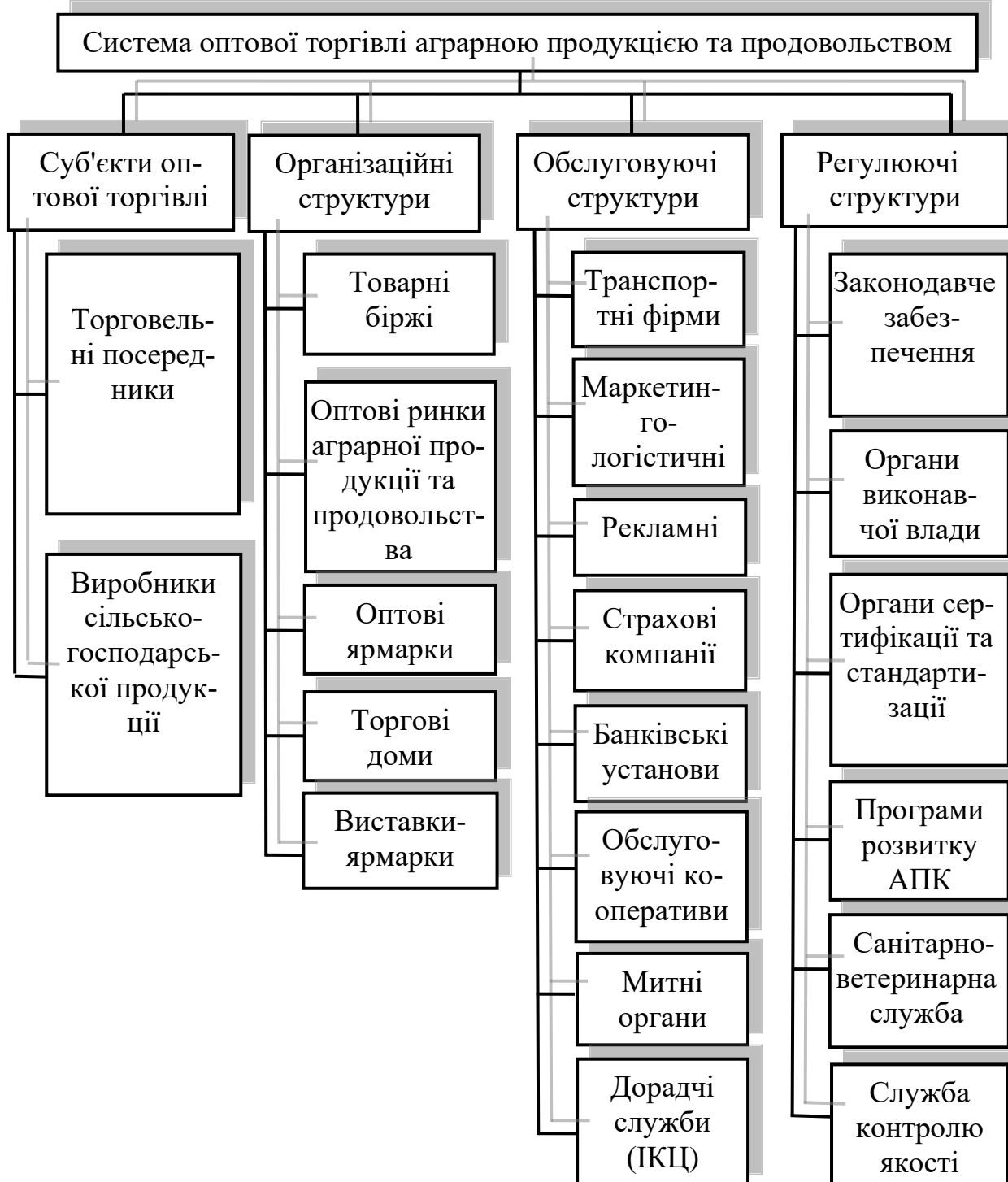

Рис. 5.1. Система оптової торгівлі аграрною продукцією та продовольством.

транспортної складової, що впливатиме на узгодження інтересів усіх учасників цього процесу шляхом поглиблення організаційно-економічних зв'язків між виробниками і споживачами аграрної продукції і забезпечить формування обґрунтованих ринкових цін, які сприятимуть отриманню прибутків виробниками цієї продукції.

Своєчасний та ефективний пошук рішень щодо усунення диспропорцій логістичного забезпечення оптових ринків в умовах якісних перетворень економіки, цифровізації, впровадження енергоефективних технологій та модернізації виробничих фондів та інфраструктурних об'єктів забезпечує доведення матеріальних потоків від стадії виробництва до сфери споживання із збереженням основних властивостей. Серед базових можливостей маркетинго-логістичного забезпечення можна виділити процеси руху товару, функціонування транспортних комунікацій, розвиток складського господарства, організацію та планування матеріальних потоків.

Незважаючи на значну кількість товарних бірж, в Україні до цього часу не відбулося створення повномасштабного біржового аграрного ринку. Адже кількість бірж не гарантує ефективності їх роботи та не показує реальний стан розвитку біржового ринку в Україні. Склад учасників Національної асоціації бірж України не є постійним, на початок 2021 р. до складу НАБУ належала 21 біржа, з них 12 аграрно-промислових та аграрних. Із загальної кількості товарних бірж, які сьогодні обслуговують вітчизняний аграрний ринок, лише деякі з них заслуговують на увагу, оскільки основна частина всіх укладених контрактів зосереджена саме на цих біржах [10].

Отже, стан та тенденції сфер АПК потребують нових інноваційних підходів до комплексного соціально-економічного розвитку підприємств, формувань, галузей та територій регіонів України [11, с. 32]. Тому й виникає потреба в пошуку нових можливостей використання в Україні систем господарювання. Європейські орієнтири надають агропромислому виробництву відповідний вектор розвитку та відкривають нові можливості для відродження сільського господарства, створюють додаткові порівняльні переваги на агропродовольчому ринку. Серйозним кроком з позиції поглиблення торговельних відносин між Україною та ЄС має стати Угода про зону вільної торгівлі, яка сприятиме наближенню вітчизняного АПК до європейських стандартів, адаптації його до Спільної аграрної політики ЄС та розширенню присутності на українському агропродовольчому ринку нових країн-членів ЄС [12, с.102].

Попри обмеження щодо візитів іноземних інспекторів до нашої країни, було погоджено міжнародні ветеринарні сертифікати на експорт продукції з України в 12 країн світу, зокрема: Албанію, Грузію, Домінікану, Ізраїль, Канаду, Кенію, Північну Македонію, Сінгапур, Сербію, Туреччину, Пакистан, Чорногорію.

У 2022 році збільшилася кількість підприємств-виробників продуктів тваринного походження, які мають право експорту своєї продукції на територію Європейського Союзу. Нині їх на 53 більше, ніж було на початок 2022 року. Для порівняння, за 2021 рік таке право отримали лише 23 підприємства. Ця позитивна динаміка у збільшенні кількості українських експортерів на європейський ринок є надзвичайно важливою в умовах отриманого Україною статусу країни-кандидата на вступ до ЄС. Зокрема, у 2021 році посіла 5 місце у світі зі 126 країн за обсягами імпорту органічної продукції до ЄС із часткою 6,6% від загального обсягу, а експортна виручка від продукції агропромислового комплексу становитиме близько 23,3 млрд USD [13].

На внутрішньому ринку ринок Столичний приєднався до Всесвітнього об'єднання оптових ринків (*WUWM*). Це унікальна платформа, що об'єднує 220 учасників – передусім оптові та роздрібні ринки свіжих продуктів. Представники цієї організації є у 46 країнах та забезпечують 50% світового товарообігу свіжих овочів та фруктів. Мета *WUWM* – постійна модернізація у харчовому секторі, що включає гарантування продовольчої безпеки, удосконалення ланцюжка постачання свіжих харчових продуктів та прагнення до таких систем харчування, які мінімально шкодять екології [14].

Враховуючи позитивні тенденції, не можна не відзначити, що у львівських супермаркетах уже нікого не дивує картопля з Польщі, Литви чи навіть Єгипту. Однак навіть на оптовому ринку “Шувар” близько 40% імпоротної, 60% – української картоплі. З лютого місяця 2023 року українські виробники вже починають активніше продавати картоплю. Але через те, що в першій половині сезону притримували українську картоплю, імпорт виявився доволі значним. Тим паче що в Польщі був хороший урожай і досить низькі ціни [15].

Внутрішні інвестиції країн ЄС, які спрямовувалися на модернізацію економіки, насамперед, в агропромисловий комплекс, сприяли підвищенню ефективності всіх елементів аграрного сектору, оновлення матеріально-технічної бази, впровадження інноваційних технологій, модифікації виробництва та вдосконалення механізму виробничого потенціалу АПК України та її регіонів, що впливає на підвищення продуктивності праці, зокрема, на темпи економічного зростання загалом. Сфера обігу є одним із основних елементів регіональних та міжрегіональних економічних зв'язків. Логістична інфраструктура, включаючи транспортний сектор економіки, що визначає темпи зростання АПК України. В Україні до 2014 року формувалася транспортна інфраструктура, включаючи морський, залізничний та автомобільний транспорт, які в сукупності здійснювали більше половини всіх перевезень. Розвиток даної інфра-

структури є об'єктивною основою об'єднання виробництва, розподілу, обігу та споживання в єдиний відтворювальний ланцюжок. Отже, економічний потенціал АПК потребує оновлення складського господарства, транспортного сектору економіки, оптової та роздрібної торгівлі.

Світовий досвід функціонування та розвитку оптових ринків в індустріальних зарубіжних країнах дає підстави вважати, що оптові ринки сільськогосподарської продукції та продовольства є в даний час найбільш прийнятною та ефективною системою реалізації фермерської продукції в Україні, використовуючи сучасні системи розподілу. Такі ринки мають регіональний статус і розташовані у великих містах. Головною метою цих ринків є формування прозорого механізму ціноутворення, використовуючи маркетинго-логістичні ланцюги оптового продажу сільськогосподарської продукції та надання комплексних послуг і створення сприятливих умов для виробників і покупців на кооперативних засадах, впровадження сучасних технологій у зберіганні та забезпеченні стандартів організації оптової торгівлі, що впливає на якість продукції, рівень її кінцевої ціни й задоволення потреб як роздрібною торгівлю, так і кінцевих споживачів.

Конкуренцію оптовим ринкам сільгосппродукції складають супермаркети як оптові торговельні центри компаній, що пропонують асортимент з 50 000 найменувань продовольчої та непродовольчої продукції. Майже кожна країна, велике місто Європи, Австралії, Східної Азії, Північної та Південної Америки, Африки має оптові ринки. В Іспанії – це система підприємств “Меркса”, що об'єднує 22 ринки, у Франції – “Ронжі”, що є одним із найбільших ринків Європи. Через оптові ринки у Франції реалізується понад 50% м'яса великої рогатої худоби, 75% – овець, 20% – свиней. Частка торгівлі на оптових ринках у загальному обороті овочів досягає 50%. У Японії обсяги продажу продовольства на оптових ринках становлять 75% загального товарообороту, в тому числі морепродуктів – близько 85%. Торгівля на оптових ринках домінує порівняно з іншими каналами збуту продукції в усіх розвинених країнах світу [16, с.77].

Останніми роками українські агропідприємства підвищували врожайність, що дозволяло збільшувати експортну виручку від продажу аграрної продукції за кордон. Найбільші підприємства сектору: “Кернел”, МХП, “Нібулон”, “Сантрейд”, “Астарта”, “Ерідон”, “АДМ Україна”. На липень 2022 року в сховищах залишалось до 25 млн тонн пшениці та кукурудзи, які можна експортувати [17]. Зарубіжна практика підтверджує переваги та ефективність роботи великих оптових структур. Потужні незалежні оптові структури різних типів потенційно здатні суттєво покращити економічне становище за рахунок застосування ефективних схем руху товарів на основі використання сучасних маркетинго-логістичних рішень.

Досвід розвинутих країн свідчить, що оптова торгівля потребує державного втручання, адже існуюча система товароруку та кон'юнктури ринків продовольства в Україні та регіонах свідчить про недостатню допомогу держави і навіть нерозвиненість вітчизняної системи. Через це на регіональні ринки активно впроваджуються великі зарубіжні та вітчизняні (за участю капіталу країн ЄС) торгові фірми (Ашан, Метро, АТБ та ін.), які створюють свої збутові системи. Ці компанії зацікавлені в просуванні, як правило, імпортних товарів на український ринок.

Доступ дрібних товаровиробників сільгосппродукції матиме перспективу, якщо маркетинго-логістичні структури виступлять як координатори товароруку у переміщенні товарних потоків, налагодять взаємодію між підприємствами, забезпечать розвиток транспортних, складських та збутових процесів. Це впливатиме на узгодження інтересів усіх учасників шляхом поглиблення економічних зв'язків між виробниками і споживачами аграрної продукції і забезпечить формування обґрунтованих ринкових цін, які сприятимуть отриманню прибутків виробниками цієї продукції.

5.1.2. Роль маркетингу і логістики у перевезеннях аграрної продукції на міжнародні ринки в сучасних умовах

В умовах військової агресії РФ на територію України, враховуючи те що Росією заблоковані порти Чорного моря, залізниця відіграє визначну роль у перевезеннях експортної вітчизняної сільськогосподарської продукції. Слід зазначити й те, що російська блокада загрожує глобальній продовольчій безпеці, створюючи гостру потребу в альтернативних транспортних маршрутах, адже Україна є найбільшим експортером соняшникової олії (50% світового експорту), третім за величиною експортером ріпаку (20%) та ячменю (18%), четвертим експортером кукурудзи (16%) та п'ятим експортером пшениці (12%). Тому Європейська комісія у 2021 році спланувала довгострокові заходи щодо покращення поєднання транспортної інфраструктури України з ЄС. Близько 20 млн. тонн зерна покинули Україну менш ніж за три місяці, використовуючи інфраструктуру ЄС.

Доцільно відзначити, що у 2020 році аграрна продукція залишалася основою зовнішньої торгівлі України. Частка цієї продукції та продовольства у загальних обсягах українського експорту склала 45%, або 22,2 млрд \$. Тому важливо координувати та оптимізувати логістичні ланцюжки, створювати нові маршрути та уникати, наскільки це можливо, вузьких місць. Із виходом з ладу українських портів бачимо вирішальну роль залізничного транспорту як для українського суспільства, так і світової економіки [18].

Отже, однією з основних складових аграрного сектору АПК, що забезпечує доставку аграрної продукції на продовольчі ринки є залізничний транспорт. Оптимізація функціонування транспортних послуг неможлива без модернізації наявних і будівництва нових сучасних транспортних вузлів. Значною мірою актуальність цієї проблеми обумовлена тимчасовою втратою Україною низки найважливіших перевантажувальних комплексів у портах Чорного моря, що забезпечували переробку вітчизняних зовнішньоторговельних вантажопотоків.

Запущений влітку 2022 року контейнерний термінал “Мостиська” має абсолютно нові вантажні машини, які називаються річ стакерами, і 3 власні тепловози. Вони найбільші в Україні за спроможністю підймання вантажу. Поява такого терміналу – це поява доступу до світової логістики для власників вантажів у цьому регіоні. Термінал має довжину колії, яка дозволяє ставити цілий потяг, що пришвидшує процес, дає можливість перевантажити за одну зміну декілька потягів [19].

З 25 березня 2023 року транспортували експортні/транзитні вантажі в напрямку портів Рені, Галац, Джурджулешт за значно коротшим маршрутом. Новий маршрут дозволить: збільшити обсяги перевезення 4-10 млн. тонн на рік; значно скоротити термін доставки експортних вантажів до портів на 4-6 діб; значно скоротити загальну вартість транспортування експортних вантажів на 10–35 доларів на 1 т залежно від вантажу та маршруту; значно зменшиться вартість транспортування імпортного пального та нафтопродуктів до України на \$18-44 на 1 тону. Загальна вартість зернової логістики у 2023 році повинна зменшитися на 10-20% у доларовому еквіваленті, також зменшаться сезонні коливання експорту [20].

Зменшення логістичних витрат вимагає узгодження дій вантажовідправників, перевізників, враховуючи блокування вітчизняних морських портів та інших учасників перевізного процесу впродовж усього логістичного ланцюга. Погашення пікових навантажень на залізничну транспорту систему може здійснюватися із застосуванням бімодальних технологій. Бімодальна технологія перевезення контейнерів базується на експлуатації спеціальних платформ, що транспортуються як з використанням автомобільної тяги, так і залізничною колією шляхом встановлення платформи на спеціальні візки. Вказана технологія має ряд переваг, основними з яких є наступні: можливість виконання вантажних операцій без використання традиційних вантажно-розвантажувальних механізмів та, як наслідок, зниження їх вартості [21].

Вищезгадане вказує на необхідність та економічну доцільність використання маркетингу та логістики при управлінні роботою вантажного терміналу. Застосування принципів логістики при управлінні всім виробничо-комерційним процесом дозволяє раціональним чином організува-

ти обслуговування суден на терміналах перевантажувального комплексу і отримати максимальний прибуток в умовах завдяки оптимальному розподілу наявних ресурсів і адаптації виробничої логістичної системи до зовнішніх умов, що змінюються.

Відповідно до цього, на думку авторів статті, розвиток транспортно-логістичної інфраструктури (ТЛІ) підприємств залізничного транспорту (ПЗТ) має відбуватися на основі комплексного вивчення вимог та запитів споживачів та постійного моніторингу змін на ринку транспортно-логістичних послуг. При цьому маркетингова складова даного підходу реалізується у взаємозв'язку між параметрами та структурою об'єктів ТЛІ ПЗТ, забезпеченні їх відповідності вимогам та запитам споживачів транспортно-логістичних послуг, а логістична – в скоординованому формуванні об'єктів ТЛІ та реалізації логістичних технологій обслуговування [22, с.12].

Враховуючи те, що будівництво терміналів вимагає високих капітальних витрат, воно доцільне лише за наявності гарантії його ефективної експлуатації, яка може бути забезпечена раціональною системою управління всім комерційно-виробничим процесом як єдиним цілим. Ця вимога може бути реалізована за допомогою комплексного застосування інструментаріїв, що пропонуються такими науками як логістика, маркетинг. Планування організації нових транспортно-логістичних систем [23] доцільно здійснювати виходячи з того як змінюватиметься структура виробництва в аграрному секторі АПК. Наприклад, для того щоб зменшити експорт зерна, можна збільшити поголів'я ВРХ (великої рогатої худоби), чим збільшити виробництво м'ясо-молочної продукції і збільшити споживання зерна в Україні.

Війна в Україні спричинила серйозний шок на товарних ринках, змінивши світові моделі торгівлі, виробництва та споживання, і буде утримувати ціни на історично високих рівнях до кінця 2024 р. За прогнозами аналітиків Світового банку, ціни на енергоносії у 2022 році зростуть на понад 50% і лише протягом 2023-24 років дещо вирівняються. На майже 20% цьогогоріч зросте вартість сільськогосподарської продукції та металів.

Система перевезень зерна залізницею повинна характеризуватися індивідуалізацією вимог до елементів логістичних систем, що дозволяє досягнути максимальної відповідності до потреб споживача, прикладом чого є створення спеціалізованих транспортно-технологічних систем (ТТС), щоб визначити ключові точки навантаження та зміни колії, щоб максимізувати пропускну спроможність і залучати мобільні зерноавантажувачі для місць навантаження. Тому схема управління логістичним процесом доцільно спрямовувати на адаптацію функціонування логістичної системи до зовнішніх умов, що змінюються, основними з яких є відображення

інтересів суб'єкта управління та наявність чутливості до змін параметрів, що залежать від прийнятих рішень.

Маркетинговий підхід до організації вантажних перевезень, тобто послуг, тісно пов'язаний із логістичною оптимізацією та управлінням системами вантажопотоків, тобто йдеться про інформацію маркетингу та логістики, функції яких органічно поєднуються в спільні технології. Ці технології вимагають системних маркетингових досліджень транспортного ринку, цінової політики, логістичної оптимізації витрат у розподілі вагонопотоків, які повинні задовольняти попит клієнтів [24, с.91].

З початком великої війни через блокування морських портів вартість логістики зросла у 5–6 разів. Якщо до 24 лютого 2022 року логістичні витрати на тонну зерна з центрального регіону до портів Одеси становили близько 30 доларів, то зараз вартість логістики до портів сусідніх країн сягає 170-180 доларів. При цьому збільшення логістичних витрат багато в чому пов'язане саме із залізничними перевезеннями всередині України. Так, загалом, після початку війни логістичні витрати виключно на користування та перевезення зерновозами УЗ підвищилися до 85 доларів США на тонну, або ж в 4 з половиною рази більше порівняно з ситуацією до 24 лютого 2022 року.

Український експорт сільськогосподарської продукції під час війни багато в чому залежатиме від продовження дії “зернової угоди”. Незважаючи на різке зниження обсягів транспортної роботи, що відбулося в останнє десятиліття, залізничний транспорт зберіг своє провідне становище в загальнотранспортному балансі вантажних перевезень нашої країни і продовжує залишатися найбільш стабільним і привабливим для більшості вантажовласників видом транспорту. Для подальшого збереження цієї привабливості необхідне створення прийнятної системи тарифоутворення на послуги перевезення, що впливає на вартість логістики [25-26]; зменшення вартості користування зерновозами; покращення системи планування перевезень Укрзалізницею.

Слід відзначити також, що прогнозування попиту перевезення вантажів ускладняється тим, що обсяг і структура попиту залежить від сукупності економічних, технологічних, соціально-політичних, природних чинників і кон'юнктури транспортного ринку (рівня ринкових цін, платоспроможності споживачів, їх географічне розташування тощо). Тому прогнози попиту перевезення повинні базуватися на аналізі (як якісному, так і кількісному) закономірностей процесу його формування та виявленні властивих цьому процесу найбільш характерних тенденцій.

Ще перед початком війни відзначалося, що перед аграріями стояло питання: що краще експортувати – готову продукцію чи сировину у вигляді зерна? Ці питання протягом останніх десятиліть досліджували всі

учасники сільськогосподарського сектору економіки. На думку експертів, українські сільгоспвиробники можуть привести свою продукцію до норм міжнародних стандартів й у перспективі частка експорту готової продукції буде значно більшою [27, с.65].

Враховуючи особливості транспортування зерна доцільно використовувати сучасні технології вантажно-розвантажувальних робіт та здійснення перевалки вантажів на спеціалізованих терміналах, будівництво ділянок з європейською колією, а також організації системи управління виробничо-комерційним процесом на основі системного підходу, що дозволяє розглядати перевантажувальний комплекс як цілісну логістичну систему. Держава має створити умови для досягнення прийнятних економічних результатів, оскільки ціни на енергоресурси й продовольство у світі через війну РФ проти України будуть зростати до кінця 2024 року й досягнуть максимуму.

Збільшення українського експорту та розширення ринків збуту продукції значною мірою залежить від застосування інструментів маркетингу в аграрних холдингах, що забезпечують експорт продукції. Рівень розвитку виробництва зерна є однією з найважливіших характеристик економічної самостійності та добробуту країни, регіонів. Саме цим визначається стратегічне значення та роль зерна як найціннішого продукту харчування, сировини для зернопереробної промисловості та основного компонента кормів для тваринництва. Обсяг виробництва зерна перевищує внутрішні потреби країни, експорт сприймається як один із пріоритетних напрямів зовнішньоекономічної діяльності.

Широке залучення маркетингових технологій при експорті продукції наразі дозволяє підвищити ефективність збутової діяльності; забезпечити оптимальне використання сільськогосподарських ресурсів; спрогнозувати короткострокові та довгострокові стратегії розвитку [28]. Тому, за загального визнання пріоритетності зернового господарства в економіці АПК, багато питань його розвитку не знаходять належної державної підтримки та регулювання. Незбалансованість розподільчих ринкових механізмів та інфраструктури призвели до диспропорції у розвитку продовольчого ринку і до перерозподілу значної частки прибутку на користь торговельно-посередницьких структур. Отже, тут необхідні принципово інші підходи до питань логістики та маркетингу, інвестиційної, цінової та фінансово-кредитної політики для розвитку відносин продуктообміну, здійснення ефективних заходів державної підтримки та регулювання.

До ключових напрямків удосконалення логістики вітчизняного бізнесу у період війни та після її закінчення доцільно віднести [29]: відмову від накопичення, зберігання товарів у значних обсягах; високий рівень динамічності складських умов; ускладнення логістичних операцій, по-

довження логістичних ланцюгів, їх диверсифікування / багатоваріантність; чітке орієнтування на споживача, прогнозування попиту та, відповідно, планування продажів, логістичних операцій тощо.

Упровадження цифрових технологій у логістичну діяльність великого бізнесу обумовлюють появу нових бізнес-моделей, формуючи сучасний погляд на логістику. Цифровізація дозволила компаніям приймати інтелектуальні, засновані на фактологічних даних, рішення для забезпечення якісного логістичного сервісу та розвитку клієнтоорієнтованості в корпоративних логістичних системах, що дало імпульс для розвитку їх здатності шукати обставини та пристосовуватися до змін через економічну ситуацію, сприймати зміни, результати спільної науково-дослідної діяльності. В економічній ситуації, що швидко змінюється, здатність шукати нові методи для досягнення конкурентоспроможності стає ключем до оптимізації логістичних процесів.

Сьогодні майже всі великі агропромислові підприємства холдингового типу в Україні активно інвестують та впроваджують цифрові рішення у власну діяльність. На всіх рівнях національного агропромислового виробництва є лідери з великим досвідом впровадження цифрових технологій і спостерігається чітка тенденція до подальшого зростання. У свою чергу здійснюється розробка цифрових програмних платформ, науково-методичне та інноваційне забезпечення виробничо-збутових процесів на всіх рівнях управління суб'єктами господарювання з розробкою відповідної методології прогнозування обсягів виробництва та збут продукції, що забезпечить перспективне прогнозування рівня продовольчої безпеки на державному рівні [30, с.396].

Вітчизняні агрохолдинги, маючи лідерські позиції в обсязі капіталу та інтелектуальних ресурсів, а також обсяг інвестицій на оптимізацію та вдосконалення бізнес-процесів, повинні забезпечити цифровізацію АПК, яка позитивно вплине на маркетинг і логістику перевезень агропродукції та продовольства. Тут доцільно розробити концептуальну модель розвитку цифрової транспортно-логістичної системи з урахуванням динамічних можливостей бізнес-структур, що обґрунтовує доцільність створення, інтеграції та використання внутрішніх та зовнішніх можливостей швидкої реакції на середовище, що змінюється.

Сучасна логістика характеризується індивідуалізацією вимог до елементів логістичних систем, що дозволяє досягти максимальної відповідності потребам споживача, прикладом чого є створення спеціалізованих транспортно-технологічних систем (ТТС). Тому доцільно розробити схему управління логістичним процесом, спрямовану на адаптацію функціонування логістичної системи до зовнішніх умов, що змінюються. Це необхідно для збереження і підвищення рівня конкурентоспроможності.

Слід реалізувати адаптацію принципів маркетингу до застосування в галузі транспортного сервісу.

Однак експорт через країни має певні особливості. Так, уже в 2023 році вибухнули протестами європейські фермери, які запевняли: через українське збіжжя вони втрачають заробіток. Згодом посипались і заборони від різних країн ЄС не тільки імпортувати, але й навіть провозити транзитом через їхню територію українські агропродукти. Із ситуації, яка склалась, можна зробити висновок, що польські компанії у цій ситуації інтересами своїх фермерів не переймалися і почали скуповували дешевше українське зерно, що й спричинило затоварення країни українською агропродукцією. Тому українським експортерам потрібно дуже чітко дотримувалися умов зернового транзиту. А збіжжя, яке планують відправити до третіх країн, не повинно продаватися у Польщі, Словаччині чи Румунії [31].

Одним із пріоритетів є можливі напрями збільшення вантажообігу: а) збільшенням чисельності вантажного вагонного парку (екстенсивний шлях) і б) підвищенням продуктивності вагонів і локомотивів (інтенсивний шлях). Ефективнішим слід визнати інтенсифікацію використання як рухомого складу (вагонів і локомотивів), так і шляхової інфраструктури залізниць. На вирішення цього головного завдання насамперед і має бути спрямоване тарифне регулювання та інші заходи щодо вдосконалення фінансово-економічних відносин у сфері залізничного транспорту.

З цією метою 12 травня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану», яким передбачається, зокрема, спрощення виділення земельних ділянок для будівництва мультимодальних терміналів. Це дозволить створити сприятливі умови для розбудови транспортно-логістичної інфраструктури на західних кордонах України. Підвищення логістичного потенціалу передбачено наступним чином:

- ❖ розробка поетапного плану повного переходу на безпаперові технології супроводження залізничних вантажних перевезень із країнами ЄС;
- ❖ аналіз потенціалу збільшення інтеперабельності перевезень, використання можливостей інфраструктури колій європейського зразка 1435 мм, що прокладені на території України, та колій 1520 мм на території суміжних країн ЄС;
- ❖ аналіз можливості будівництва та використання на залізницях України інноваційних вагонів та спеціалізованих контейнерів [32, с.15].

Більшість перевізників мають замовлення і завантаженість на кілька місяців уперед, попит дуже високий. Бізнес багато часу приділяє пошуку нових логістичних можливостей. Оскільки значні площі сільськогосподарських земель заміновані, обговорюється питання створення окремої

організації під егідою Всесвітнього банку, яка б перестраховувала військові ризики, у тому числі транспортні. За прогнозними оцінками науковців Інституту аграрної економіки, частка Укрзалізниці в загальному обсязі перевезень зернових вантажів на експорт складала близько 62,3 % і для реалізації експорту необхідно: розвивати аграрну логістику через будівництво нових транскордонних терміналів на заході України та забезпечити доступ до портів Польщі та Литви на базі широкої залізничної колії; сприяти розвитку річкового експорту агропродукції та збереженню й підтримці аграрного сектору в умовах неповної роботи портів на рівні держави [33].

Розробка раціональної моделі реалізації перевізного процесу, що буде здійснюватися залізничним транспортом, дозволить приймати оптимальні рішення в організації як вантажно-розвантажувальних та різноманітних підготовчих операцій, так і ефективного управління процесом перевезення в цілому за існуючої багатоваріантності технічних, економічних, організаційних положень залізничного транспорту в реальному часі, враховуючи можливу зміну структури виробництва в аграрному секторі економіки. Цього можна досягнути завдяки можливості суттєвого маневрування наявними технічними можливостями у суб'єктивних учасників перевізного процесу, що володіють різними формами власності. Варто також виділити самостійну логістичну систему залізничного транспорту із загальної системи транспортної логістики, запропонувати основні напрямки ефективного здійснення логістичних операцій на ринку послуг залізничного транспорту, розробити основні методологічні засади більш тісної інтеграції вітчизняного ринку послуг вантажного залізничного транспорту в Транс'європейську транспортну мережу, що дозволить прискорити експорт аграрної продукції з України.

5.1.3. Маркетинго-логістичний підхід до забезпечення доступу дрібнотоварних виробників до оптових ринків аграрної продукції та продовольства

Перехід на парадигму соціально-економічного розвитку, орієнтованого на застосування інновації в різних галузях та окремих сегментах ринку, в тому числі продовольчого, набуває особливої актуальності та значущості. Однією з пріоритетних стратегічних цілей є досягнення та підтримання продовольчої безпеки, яка визначається як здатність держави, гарантована відповідним ресурсним потенціалом стабільно задовольняти потреби населення продуктами харчування в об'ємах, асортименті та якості, достатніх для повноцінного фізичного розвитку та соціального благополуччя. Активним регулятором відтворювального процесу у ланцюгу продовольчого забезпечення виступає оптовий продоволь-

чий ринок, що на державному й регіональному рівні реалізує економічні та соціальні функції. Стан і розвиток оптового продовольчого ринку залежить від результативності діяльності його суб'єктів господарювання, ресурсного потенціалу, зокрема: виробників аграрної продукції, підприємств харчової промисловості, імпорту, а також інфраструктури та ін.

Забезпечення ефективного функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції обумовлює необхідність застосування нових сучасних форм управління товаропотоками, враховуючи стан та зміни попиту та пропозиції на ті чи інші товари, розвиток матеріальних зв'язків. Це дає можливість максимально адаптувати сільськогосподарське виробництво до потреб ринку. Застосування маркетингово-логістичного підходу в системі оптової торгівлі аграрною продукцією є одним із чинників переходу до цивілізованого ринку в умовах перехідної економіки, що передбачає удосконалення існуючої системи управління рухом товарів. Це пов'язано з тим, що на сьогоднішній день не існує структурованої системи логістичного забезпечення на ринках сільськогосподарської продукції, оскільки велика кількість посередників працюють неузгоджено і не мають жодного стосунку до виробництва сільськогосподарської продукції [34, с.223].

Новий Закон «Про кооперацію», який набрав чинності у листопаді 2020р., створив можливість розвитку кооперативів, що об'єднують сотні й тисячі малих і середніх аграрних господарств, підвищення їх конкурентоздатності до рівня великих аграрних холдингів [35]. Цим законом врегульовано ключові питання створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні в єдиному законодавчому акті, зокрема, відмову від жорсткого поділу сільськогосподарських кооперативів за типами на виробничі та обслуговуючі. Це дозволяє членам (засновникам) сільськогосподарського кооперативу самостійно обирати види діяльності: виробничий, обслуговуючий, переробний чи багатофункціональний, а також форму діяльності – з метою одержання прибутку чи без. Відповідно пропонується перехід до єдиної організаційно-правової форми – сільськогосподарський кооператив, який може функціонувати як прибуткова організація.

Стосовно логістики, найбільш вразливими у даному відношенні виявилися невеликі за розміром господарства, які спеціалізуються на вирощуванні овочів, зелені, деяких нішевих видів продукції та виробництві молока. Із введенням карантину проблема збуту продукції постала досить гостро, не всі товаровиробники виявилися готовими до логістичних проблем (транспортування виробленої продукції, її зберігання тощо). Свій відбиток наклала також відсутність складських приміщень, овочесховищ, холодильного обладнання для зберігання продукції, що значно поглибило проблему [36].

Досвід успішного функціонування оптових ринків за кордоном став доступним для вітчизняних аграріїв та підприємців. Торгівля на оптових ринках домінує порівняно з іншими каналами збуту продукції в усіх розвинених країнах світу. В Україні від початку війни і до осені 2022 р. було зареєстровано майже 150 тис. нових бізнесів, з яких 132 тис. – це фізичні особи підприємці (ФОП) переважно у сфері роздрібної та оптової торгівлі та понад 14 тис. юридичних осіб – компаній, переважно оптові торговельні фірми та такі, що надають соціальну допомогу. У рамках державної підтримки мікро-, малого та середнього бізнесу з грудня 2020 р. видано 14 570 кредитів на суму 44,15 млрд грн [37, с.152].

Новостворені ОТГ повинні були вирішувати проблему трудової міграції ще до війни. Збереження робочої сили та розвиток кадрового потенціалу може позитивно вплинути на зменшення безробіття у сільській місцевості. Мешканців слід залучати до сільськогосподарських кооперативів та інших структур аграрного сектору АПК. Як приклад [38], одному фермерові зі 100 га лобювати свої інтереси важко, а коли є кооператив з 10 людей по 100 га землі, то вже можна розмовляти з мережею супермаркетів, адміністрацією ринку чи трейдером. Громада може виділити з загального бюджету суму, щоб кооператив обробив людям своєю технікою присадибні ділянки. Кооператив також зможе закуповувати городину, переробляти, організовувати всю подальшу реалізацію цієї продукції. Це дасть можливість ОТГ отримати додаткові прибутки.

У Закарпатській області – 906 000 жителів, вона найменша в Україні. Проте тут вже діють 28 ОТГ і до кінця року об'єднається ще низка громад. Тут є вдалі приклади проєктної роботи, проєкт створення центрів економічної активності та центрів економічного зростання – завдяки останньому 10 громад отримали близько 600 000 євро на створення 10 кооперативів. Одна з таких ОТГ - Глибоцька ОТГ. На кошти європейських донорів громада створила кооператив та збудувала нову сироварню «Добрі газди». У селі багато великої рогатої худоби, а отже, молока й молочної продукції [39].

Нині, в умовах політичного курсу на поглиблення реформування, децентралізацію влади та євроінтеграцію, суттєво зріс попит на застосування такого інструменту як сільськогосподарське дорадництво. Для задоволення потреб фермерських господарств в отриманні інформації щодо програм державної підтримки, якісних консультацій, зокрема, щодо технологій ведення сільськогосподарського виробництва, формування ланцюгів доданої вартості, створення та діяльності сімейних фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів надано послуги за напрямами: агрономія, ветеринарія, зоотехнія, бухгалтерський облік, маркетинг, юридичні консультації, розвиток сільського зеленого туризму. Надано дорадчі послуги 43 фермерським господарствам дорадчими

службами Вінницької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської, Тернопільської та Харківської областей на загальну суму 286,6 тис. гривень. Станом на 01.01.2021 згідно з даними Реєстру сільськогосподарських дорадчих служб (далі – Реєстр) діють 30 дорадчих служб. Протягом 2020 року до Реєстру внесено 15 сільськогосподарських дорадчих служб, що удвічі більше порівняно з попереднім роком [40].

У роботі [41, с.58] проаналізована клієнтська база дорадництва, яка складається з домогосподарств, що самостійно обробляють власні ділянки, малих і середніх фермерських господарств та аграрних підприємств із розміром землекористування, що не перевищує 1 тис. га. Усі ці форми господарювання на сьогодні отримують інформацію на вторинному інформаційному ринку, у тому числі й від представників великого аграрного бізнесу. Для інформаційного забезпечення пропонується поєднання наявної інфраструктури класичного сільськогосподарського дорадництва та системи електронного дорадництва з супутніми інформаційно-освітніми сервісами, об'єднаними в пул вебресурсів. Таке рішення дозволить ефективно використовувати не лише пропоновані ресурси, а й долучати в перспективі у комплекс інші вебресурси на різних технологічних засадах інформаційного обміну та управління користувачами.

Новостворені ОТГ почали використовувати вебресурси, оскільки зрозуміли, що оптовий ринок є найважливішою ланкою в системі господарських зв'язків між учасниками ринку у сфері виробництва та обігу сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства, яка сприяє вирішенню найважливішої проблеми вітчизняного товаровиробника – проблеми збуту виробленої продукції за оптимальними цінами. Так, на сайті Радивилівської територіальної громади Дубенського р-ну Рівненської області розміщено інформацію для виробників сільгосппродукції про те, що оптовий ринок сільськогосподарської продукції «Шувар», пропонує умови для швидкої реалізації виробленої аграріями сільгосппродукції [42].

Слід відзначити, що сфера оптового ринку агропродукції та продовольства перебуває в специфічному маркетинговому середовищі, має певні особливості, які принципово відрізняють її від інших галузей економіки. По-перше, це особливості виробництва та розподілу агропродукції, специфіка функціонування ринку, що має сезонний характер, залежність від природно-кліматичних умов і соціальна значущість; по-друге – особлива роль оптовика як маркетингового консультанта; по-третє – важливе місце оптовиків у територіальному перерозподілі матеріальних ресурсів (товарів). Тому стратегія товароруку має визначатися системно, з використанням сучасних технологій управління, зокрема логістичного підходу.

На функціонування автотранспортної системи активно впливають не тільки зовнішні, а й внутрішні чинники, які склалися під впливом

економічних, історичних, соціальних та інших процесів. До зовнішніх належать вплив ринкових механізмів господарювання, особливості функціонування автотранспортної системи, організаційно-правові відносини, соціальні умови, безпека руху, інновації, маркетингові та логістичні чинники. До внутрішніх – інфраструктура, трудові ресурси, фінансові ресурси, купівельна спроможність населення, екологічна ситуація [43, с.100].

Не можна не відзначити вплив на ціноутворення на оптових ринках транспортної складової (рисунок 5.2), де подано суб'єкти транспортного ринку в АПК. Реалізацією сільгосппродукції з автотранспорту на оптових ринках займаються зазвичай приватні перевізники або посередники, а переробні підприємства мають свої торговельні павільйони й транспортні засоби.

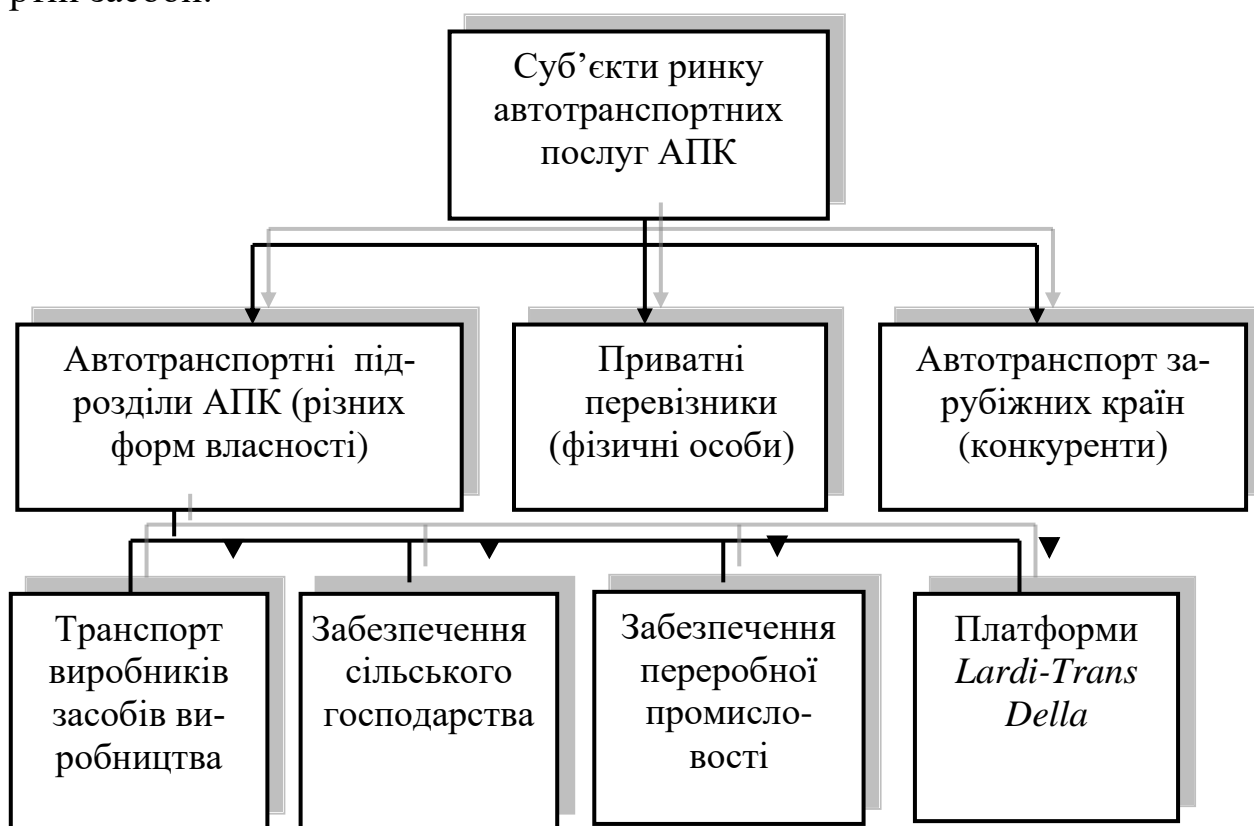

Рис. 5.2. Суб'єкти ринку автотранспортних послуг в АПК України

Роль транспорту в сільськогосподарському виробництві постійно зростає, питома вага транспортних витрат загалом в їх обсязі збільшується. Транспортний чинник відіграє все більшу роль у конкурентній боротьбі за ринки збуту сільськогосподарської продукції. Витрати на доставку продукції до місць її реалізації складають значну частку. Від раціонального використання транспорту значною мірою залежить конкурентоспроможність аграрних підприємств.

На сьогодні спеціалізований сайт вантажоперевезення Ларді Транс (*lardi-trans*) [44] та біржа вантажів і транспорту *Della* [45] є багатофунк-

ціональною онлайн-платформою, на якій розміщена не тільки дошка оголошень із заявками на вантажі та автомобільний транспорт, а й подана інформація про низку корисних послуг, які безпосередньо стосуються автомобільних перевезень. Привабливість цього інтернет-ресурсу полягає в тому, що розмістити заявку на перевезення вантажу або потребу в транспортному засобі можна безкоштовно.

Головною проблемою у функціонуванні оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні є диктат з боку переробних підприємств. Це змушує сільгоспвиробників звертатися до посередників, які сьогодні є основними дійовими особами на оптових ринках. Це свідчить про наявність резервів для зниження витрат у цій сфері та розширення обсягів поставок аграрної продукції і продовольства від товаровиробників. Йдеться про оптимізацію товарних потоків, скорочення кількості посередників та регулювання імпорту на аграрному ринку.

Оптимізація товарних потоків дозволяє, окрім зменшення кількості посередників в каналі розподілу продовольчої продукції, значно знизити торгові націнки, поліпшити контроль над якістю продукції, збільшити надходження до бюджету, оскільки участь держави дозволяє контролювати товарні потоки і відповідно збирати податки. Ці цілі стають досяжними завдяки впорядковуванню взаємовідносин між виробником, оптовиком і роздрібним торговцем і зниженню транспортних та всіх непередбачуваних витрат.

Рівень розвитку інститутів інфраструктури у сфері оптової торгівлі для фермерів та господарств населення не відповідає сучасним вимогам руху товарів і вимагає вдосконалення [46]. Адже є значна кількість посередників, переважає готівковий обіг. Необґрунтоване ціноутворення обумовлено тим, що продукція сільського господарства за категоріями господарств у 2021 році становила 712566,3 мільйонів гривень (у постійних цінах 2016 року), де частка підприємств та фермерських господарств – 67,9%, а господарств населення – 32,1%. Частка виробництва господарствами населення картоплі становила 97,6%, баштанних – 96,1%, овочів – 85,8%, плодово-ягідних культур – 79,1%, виробництва молока – 68,2%, м'яса – 30% [46, с.44-56].

Виходячи з вищесказаного, найбільш оптимальним є доступ до оптових ринків аграрної продукції та продовольства сільгоспвиробників через кооперацію та дорадчі служби. Основні групи виробників свіжої продукції, які потребують покращення каналів збуту, це: ринок овочів, фруктів та ягід, ринок молока, ринок м'яса. Вирішення проблеми власними силами плюс кооперація та використання потенціалу дорадчих служб дозволить ефективніше переміщати продукцію від виробника до споживача (*рисунк 5.3*).

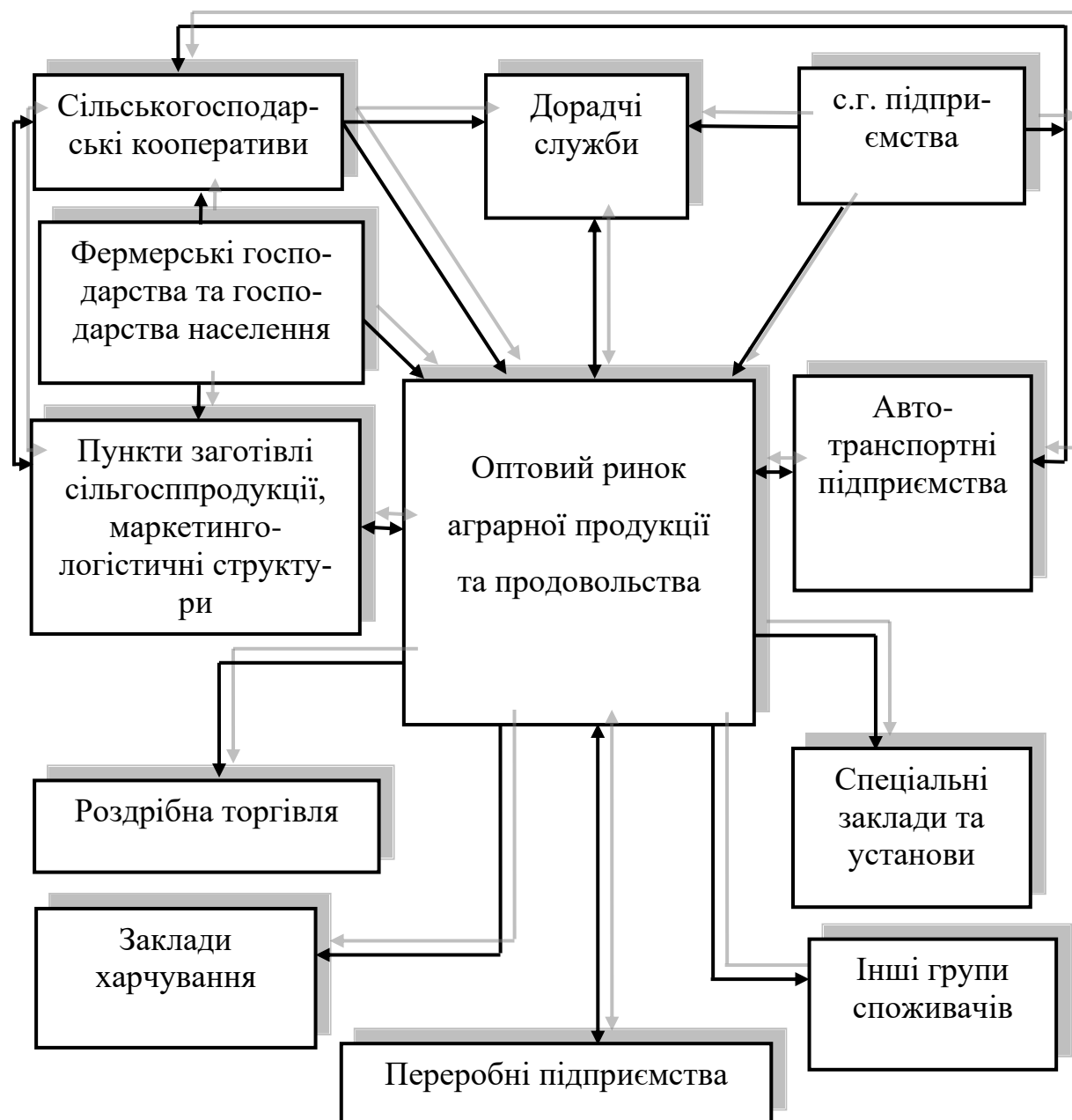

Рис. 5.3. Доступ до оптових ринків аграрної продукції та продовольства сільгоспвиробників через кооперацію та дорадчі служби

Також маркетинго-логістична система доступу до оптових ринків аграрної продукції та продовольства як організаційна структура здатна інтегрувати в єдиному процесі руху товарів виробників, оптовиків, споживачів [47], а також служби з надання послуг: транспортно-експедиторську, складську, фінансово-кредитну, санітарну і т. д.; дасть можливість максимально скоординувати інтереси ОТГ, виробників (постачальників), споживачів (оптових покупців та оптових продавців), інвесторів, а також кінцевих споживачів. Така гармонізація, наявність потужної інформаційної бази та використання принципів логістичного менеджменту

дозволить виробникам, споживачам, посередникам, вступати у безпосередні комерційні контакти.

Відновлення повноцінного функціонування та створення нових багатопрофільних сільськогосподарських кооперативів при ОТГ дозволить повною мірою реалізувати доступ до оптових ринків господарств населення. Господарства населення реалізують вироблену продукцію частково на стихійних ринках, що зумовлює нестабільність товарної пропозиції, звужений асортимент, низьку товарну якість. Аграрні підприємства та окремі фермерські господарства мають можливості реалізації продукції на ринку через супермаркети, магазини, ятки, а також переробним підприємствам.

Закон України “Про оптові ринки сільськогосподарської продукції” №2137 від 25.06.2009 року [48, с.755], стаття 6, передбачає основні напрями діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції, зокрема сприяння прискореному просуванню сільськогосподарської продукції від виробника до кінцевого споживача у торговельному ланцюгу. Існуюча модель інфраструктури аграрного ринку не зорієнтована на швидке і якісне просування агропромислової продукції від виробників до споживачів. Через це в збитку будуть і виробники, які змушені використовувати нераціональні канали розподілу з непрозорими умовами купівлі-продажу, і споживачі, які змушені купувати продукцію низької якості за високою ціною.

Використання маркетинго-логістичних концепцій та систем дозволяє оптимізувати матеріальні, фінансові, трудові та ін. ресурси агропромислових організацій, пов’язані з управлінням їх потоками. Торкаючись безпосередньо застосування принципів логістики у вітчизняному агробізнесі, слід виділити два концептуальні моменти, що визначають її як антикризовий інструмент менеджменту. Об’єднання в єдиний інтегрований технологічний процес усіх стадій виробництва (закупівля сировини, матеріалів, виготовлення товарної продукції, її зберігання, транспортування, збут і споживання) дозволяє поєднати організаційні, економічні, правові та інші можливості всіх учасників процесу руху товарів.

На особливу увагу заслуговує правильний вибір каналів збуту, адже його поширення на нові територіальні райони ринку вимагає від виробника нових зусиль щодо створення в цих районах власної збутової мережі. Значних зусиль треба докласти також до інтеграції як новоствореної, так і вже існуючої збутової мережі, щоб вони могли взаємно доповнювати збутові можливості одна одної. Як приклад можна навести фактори, що впливають на ринок плодоовочевої продукції, його функціонування значною мірою залежить від специфіки продукції, що реалізується: коливання пропозиції, продукція швидко псується, сезонність виробництва, низька транспортабельність, особливі умови зберігання, географічна спеціалізація виробництва та ін. Через це, аналізуючи наявні кана-

ли збуту і вибираючи найбільш прийнятні, виробник повинен виходити як із загальних цілей руху товарів, так і з конкретних завдань, які йому належить вирішувати. Критерії вибору каналу збуту – це покупці, асортимент товарів та фінансові можливості самого виробника.

Процес регулювання ринків аграрної продукції та продовольства на даному етапі розвитку АПК стає одним з інструментів перебудови застарілих стереотипів відносин між виробниками та споживачами. Саме маркетинг забезпечує ефективність процесу виробництва та просування сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства до споживача. Маркетинг стимулює ініціативу, підприємливість, орієнтацію не так на кількісні, як на якісні показники своєї продукції, максимальне задоволення реальних потреб покупців. Крім того, маркетинг сприяє зміцненню виробничо-економічних зв'язків сільського господарства з переробною промисловістю та торговельною сферою і створює сприятливі умови для більш швидкого задоволення споживчого попиту населення у продуктах харчування, обсягу та асортименту.

Використовуючи маркетингові дослідження, що дає можливість здійснити планування збуту, визначити ціну реалізації, якісне обслуговування споживачів (рисунк 5.4), адже на сьогоднішній день розрізнені ланки організаційно-економічного функціоналу АПК потребують формування та розвитку зв'язків, здатних інтегрувати логістичні активності виробничого, складського, транспортного контуру, перетворивши їх на єдиний ефективно функціонуючий механізм, що забезпечує взаємодію: клієнт (оптовик чи кінцевий споживач) прагне бути відомим у каналі руху товарів і хто має вплив на його функціонування та вибір.

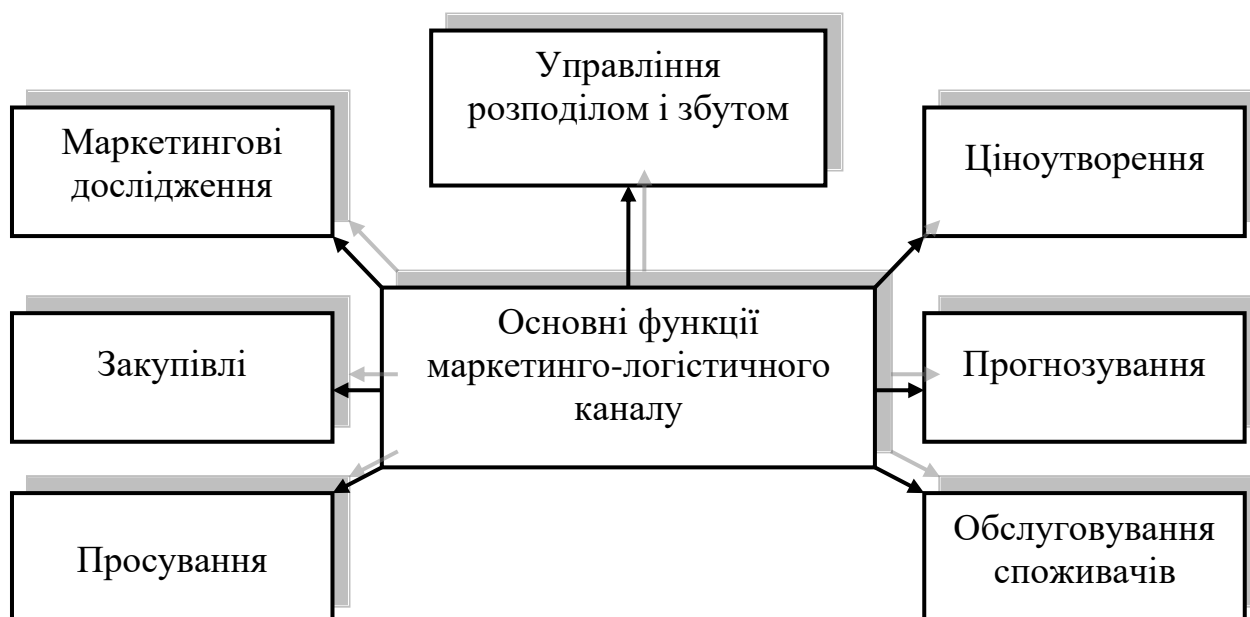

Рис. 5.4. Функції маркетинго-логістичного каналу розподілу.

Маркетинго-логістична система доступу до оптових ринків аграрної продукції та продовольства через кооперацію та дорадчі служби дозволяє: зменшити кількість посередників у каналі розподілу продовольчої продукції; значно знизити торговельні націнки; поліпшити контроль над якістю продукції; збільшити надходження до бюджету, оскільки участь держави дозволяє контролювати товарні потоки і відповідно збирати податки. Ці цілі стають досяжними завдяки упорядкування взаємовідносин між виробником, оптовиком і роздрібним посередником і зниженню витрат. Крім того, з'являється можливість вжити заходів державної підтримки для підвищення конкурентоспроможності продукції місцевих сільгоспвиробників стосовно імпортного продовольства.

Література

1. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика» Липень 2022/Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL: <http://surl.li/gglaw> (дата звернення: 05.04.2023).
2. Борщевський В., Куропась І., Микита О. Економіка війни та повоєнний економічний розвиток України: проблеми, пріоритети, завдання. Громадський простір. 13.04.2022. URL: <http://surl.li/cdvgi> (дата звернення: 04.04.2023).
3. Food security. New solutions for the twenty-first century : Proc. from the symp. honoring the tenth anniversary of the world food prize / ed. by El Obeid A.E. Ames. Iowa state univ : Press, 1999. No 5. p. 23.
4. Баланс та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2020 рік. Державна служба статистики України. Київ-2021.59с. URL: <http://surl.li/hnzpt> (дата звернення: 15.04.2023).
5. Вараксіна О.В. Продовольча безпека як економічна категорія та її основні критерії. Економіка, управління, фінанси: теорія і практика : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 17-18 жовт. 2014 р. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 26–30.
6. Чи загрожує COVID-19 продовольчій безпеці? Новімедіа.pro. 28 вересня 2020 р. URL: <http://surl.li/jvuvs> (дата звернення: 08.04.2023).
7. Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Івано-Франківської області у 2021 році. Затверджено рішенням обласної ради від 25.09.2020 р. № 1569-37/2020. URL: <http://surl.li/jvvab> (дата звернення: 15.04.2023).
8. Андрійчук В. Г. Економіка підприємства агропромислового комплексу. Київ: КНЕУ, 2013. 779 с.
9. Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
10. Левківська Л. М. Перспективи розвитку маркетингової інфраструктури аграрного ринку. [Електронний ресурс]. URL : <http://surl.li/jvvba> (дата звернення: 24.04.2023).
11. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення : наукова доповідь / Ю. О. Лупенко, В. Я. Месель-Веселяк, О. Г. Шпикуляк та ін. за ред. Ю. О. Лупенка. Київ . ННЦ «ІАЕ». 2018. 54 с.
12. Спаський Г.В., Швець А.А. Формування та розвиток інтеграції агропромислового виробництва в умовах євроінтеграції. Економіка АПК. 2019.№ 3. С.97-107. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201903097>

13. Додалося 12 країн: Україна розширила ринки збуту продовольства попри війну. URL: <http://surl.li/jvvbu> (дата звернення: 05.08.2022).
14. Ринок “Столичний” у Києві приєднався до найбільшої світової мережі оптових ринків. URL: <http://surl.li/jvvce> (дата звернення: 05.08.2022).
15. Українські фермери притримують картоплю, очікуючи зростання цін. URL: <http://surl.li/jvvcs> (дата звернення: 05.08.2022).
16. Копитко О.В. Світовий досвід формування та функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. Бізнес-навігатор. Науково-виробничий журнал. №2 (28) 2012. С.74-78.
17. Аграрний бізнес, металурги, IT, хімія та інші: як справи в гігантів української економіки. URL: <http://surl.li/dkkgv> (дата звернення: 02.05.2023).
18. Європа закликає залізничний сектор мобілізуватись, щоб прискорити експорт сільськогосподарської продукції з України. URL: <http://surl.li/jvver> (дата звернення 05.04.2023).
19. Контейнерний термінал "Мостиська" має три власних локомотиви. URL: <http://surl.li/jvvft> (дата звернення: 08.04. 2023)
20. Запрацював ще один залізничний прикордонний перехід між Україною та Молдовою. URL: <http://surl.li/jvvvgg> (дата звернення: 07.04 2023)
21. Козаченко, Д. М. Напрямки підвищення ефективності перевезень зернових вантажів залізничним транспортом / Д. М. Козаченко, Р. Ш. Рустамов, Х. В. Матвієнко // Транспортні системи та технології перевезень : зб. наук. пр. Дніпропетр. нац. ун-ту залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 6. – С. 56–60. – DOI: 10.15802/tstt2013/24451.
22. Дикань В. Л. Маркетингово-логістичний підхід щодо розвитку транспортно-логістичної інфраструктури підприємств залізничного транспорту / В. Л. Дикань, А. В. Кузьменко. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2015. Вип. 51. С. 9-16. URL: <http://surl.li/jvvgg> (дата звернення: 25.04.2023).
23. Kolodiichuk, V., Cherevko, H., Popivniak, R. (2020). Quality assessment of transit potential of the transport-logistics system of Ukraine. Global Business Review (GBR), Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/0972150920907008>
24. Шило Л. А., Добровольська І. Л., П'ятигорець Г.С. Роль маркетингу в підвищенні конкурентоспроможності вантажних залізничних перевезень//Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна «Проблеми економіки транспорту», 2015, вип. 10.С.87-91.
25. Колодійчук В. А. Функціонально-вартісний аналіз у системі управління логістичними витратами підприємств зернопродуктового підкомплексу АПК. Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. 2014. Т. 2. № 10. С. 327–335.
26. Kolodiichuk, V. A. (2017). Management of logistical expenses of the AIC enterprises. Scientific Bulletin of Polissia, 10 (2), 164–169.
27. Семенда Д. К., Семенда О.В. Маркетингові дослідження кон'юнктури ринку зерна. Агросвіт №1-2.2021.С.56-68.
28. Киш Л.М. Маркетинг аграрної продукції в умовах виходу на зовнішні ринки. Агросвіт № 2, 2020.С.69-76. DOI: 10.32702/23066792.2020.2.69. URL: <http://surl.li/jvvvus> (дата звернення: 12.04.2023).
29. Завербний А. С., Дзуліт З. П., Вуек Х. І. Особливості формування логістичних ланцюгів в умовах війни та у післявоєнний період// Економіка та суспільство. Випуск № 43. 2022.С. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-54> (дата звернення: 25.04.2023).
30. Згурська О., Корчинська О., Рубель К., Кубів С., Тарасюк А., Головченко О. Цифровізація національного агропромислового комплексу: нові виклики, реалії та перспективи. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. Том 6 № 47 (2022). С.388-399. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.6.47.2022.3929> (дата звернення:25.04.2023).

31. Розорились чи збагатились? Чи заробили українські аграрії на ринку ЄС та як вплинуть зернові заборони на нашу економіку. URL: <http://surl.li/jvvwo> (дата звернення: 09.04.2023).
32. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Відновлення та розбудова інфраструктури». Липень 2022.178с. URL: <http://surl.li/jvxxl> (дата звернення: 08.04.2023).
33. У 2022 році втрати аграрного сектора внаслідок логістичних проблем можуть сягнути близько 10 млрд. дол. США – Інститут аграрної економіки URL: <http://surl.li/jvxxh> (дата звернення: 05.08.2022).
34. Копитко О.В. Маркетинго-логістичне забезпечення функціонування гуртових ринків сільськогосподарської продукції. Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК.2011.№18 (1). м.Львів-2011. С.222-227.
35. Закон України Про сільськогосподарську кооперацію (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2020, № 52, ст.497).URL: <http://surl.li/hgryj> (дата звернення: 13.04.2023).
36. Kolodiichuk, V., Dubnevych, Y., 2019, Technical and technological support for grain stocks management of agricultural producers in the conditions of elevator capacity deficiency in Ukraine. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. Vol. 19 (3): 319-327.
37. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
38. Об'єднані війною: чи є у фермерів шанс на кооперацію.URL: <http://surl.li/jvwby> (дата звернення: 25.04.2023).
39. Операція "кооперація": коли виклик для ОТГ трансформується у можливість. URL: <http://surl.li/jvwsw> (дата звернення: 25.04.2023).
40. Інформація про виконання плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій у 2020 році. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <http://surl.li/jvwdi> (дата звернення: 22.04.2023).
41. Скрипник А.В., Саяпін С.П. Інформаційне забезпечення в дорадництві з використанням сучасних інноваційних Інтернет-технологій. Економіка АПК. 2019. № 12. С.46-60.
42. Інформація Радивилівської територіальної громади до виробників сільгосппродукціїє. URL: <http://surl.li/jvwdz> (дата звернення: 19.04.2023).
43. Глухова І. Ю. Регіональні особливості формування та використання автомобільного транспорту на аграрних підприємствах. Науково-практичний збірник Українського науково-дослідного інституту продуктивності агропромислового комплексу . 2011. № 19, С.98-100.
44. Пошук вантажу та транспорту. URL: <https://lardi-trans.ua/> (дата звернення: 19.04.2023).
45. Біржа вантажів та транспорту - DELLA Вантажні перевезення. URL: <http://surl.li/jvwfo> (дата звернення: 05.05.2023).
46. Статистичний збірник: Сільське господарство України за 2021 рік. Державна служба статистики України. Київ- 2022. 222с.
47. Колодійчук В.А. Концептуальна модель оптимізації логістичної системи у зернопродуктовому підкомплексі АПК України. Економіка АПК. 2016. № 5. С. 60–65.
48. Закон України “Про оптові ринки сільськогосподарської продукції” (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, № 51).

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-11>

5.2. Поперечний С.І., Флейчук М.І.

Глобалізація товарних ринків і гармонізація інструментів їх регулювання у контексті міжнародного маркетингу

5.2.1. Зальна характеристика глобалізованого споживчого ринку на сучасному етапі

В останні роки спостерігалось істотне пришвидшення таких тенденцій, що стали передумовою формування нової моделі глобальної економіки: міжнаціональний поділ праці; загальнопланетарна міграція; концентрація ресурсів; стандартизація чи гармонізація законодавства, економічних процесів і технологій; скорочення часових і просторових масштабів, зближення культур різних країн.

Як і будь-яке явище, глобалізація характеризується низкою переваг та недоліків, наведених у *таблиці 5.2*. Для економічної сфери суттєвою перевагою є полегшення господарської взаємодії між державами, а також доступу усіх країн до передових досягнень людства, ресурсна економія і, як результат, – стимулювання світового прогресу.

У цілому глобалізація економіки, пов'язана з різким збільшенням масштабів і темпів переміщення капіталів, випереджаючим зростанням обсягів міжнародної торгівлі порівняно зі зростанням ВВП, виникненням цілодобово працюючих в масштабі реального часу світових фінансових ринків, швидким переміщенням фінансових капіталів у межах біржових потоків, що сприяє формуванню стійких економічних систем. Вищевказане призвело до ситуації, що останні десятиліття обсяг світової торгівлі зростає значно швидшими темпами, порівняно зі світовим виробництвом. Загалом, на сучасному етапі розвитку світогосподарських зв'язків спостерігаються наступні тенденції, що безпосередньо впливають на розвиток ринку споживчих товарів.

1. Суперечливі напрямки глобалізації

З одного боку, процес глобалізації економіки в останні десятиліття прискорився, коли різні ринки, зокрема капіталу, технології та товарів, а до певної міри й праці, ставали все більш взаємопов'язаними та інтегрованими. Глобалізація світогосподарських зв'язків привела до формування єдиного ринкового та інформаційного простору та масштабної лібералізації світової торгівлі. Споживачі, отримавши доступ до широкого асортименту товарів, послуг та інформації про продукти, відіграють все

Таблиця 5.2

Переваги та недоліки глобалізації в економічному сенсі

Переваги	Недоліки
<i>Загалом</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ поглиблення міжнародного поділу праці; ✓ ефективніший розподіл коштів і ресурсів; ✓ економія на масштабах виробництва; ✓ посилення конкуренції між національними та транснаціональними корпораціями; ✓ підвищення продуктивності праці в результаті поширення інновацій; ✓ мобілізація масштабних фінансових ресурсів в умовах існування ТНК 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ загроза суверенітету окремої держави; ✓ нерівний розподіл ресурсів; ✓ поляризація багатих і бідних країн (теорія «золотого мільярду»); ✓ зростання націоналістичних настроїв як відповідь на посилення глобалізації
<i>В економіці</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ полегшення господарської взаємодії між державами; ✓ створення умов для доступу країн до передових досягнень людства; ✓ забезпечення економії ресурсів; ✓ стимулювання світового прогресу 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ закріплення периферійної моделі економіки; ✓ втрата ресурсів країнами, що не входять у «золотий мільярд»; ✓ поширення конкурентної боротьби на всіх учасників, в тому числі на слабкі країни, що призводить у них до руйнування малого бізнесу, зниження рівня життя населення та посилення глобальних економічних диспропорцій тощо

вагомійшу роль на глобальних ринках, диктуючи свої потреби виробникам. Глобалізація й зростання волатильності світових ринків, а також загострення конкуренції мотивують компанії до створення стійких бізнес-моделей, здатних протистояти негативним ефектам глобалізації, і стійкість яких визначається ефективним використанням ресурсів: природних, матеріальних, фінансових та інтелектуальних. Результатом трансформації є перехід до мережевої взаємодії й утворення комплексної системи постачальників, партнерів, споживачів та конкурентів навколо транснаціональних компаній. Очевидно, що в цих умовах змінюються підходи до менеджменту, що особливо актуально для споживчої мережевої торгівлі, коротка та досить умовна характеристика управління якою подана у таблиці 5.3. Серед поданих у таблиці моделей управління керівництвом торгової мережі обирається саме та, яка найбільшою мірою підходить з огляду на специфіку спеціалізації компанії, низки характеристик й глибини глобалізації відповідного ринку чи цільової аудиторії. При виборі моделі також варто враховувати специфіку етапу

глобалізації світогосподарських зв'язків, поданих нижче, що по-різному впливають на окремі країни та торгові мережі.

Цікавими є кілька фактів, що пов'язані з глобалізаційними процесами. Зокрема, близько 1/5 частини світової продукції товарів та послуг виготовляється транснаціональними корпораціями.

Таблиця 5.3

Класифікація моделей управління, розповсюджених у сучасній мережевій торгівлі

<i>Мо- дель управ- ління</i>	<i>Сутність моделі управління</i>	<i>Користувачі даної моделі управління</i>	<i>Особливості</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
«Інвестиційна» модель управління	Інвестують як синтетично консоліду-ючий фінансовий центр, так і практично самостійні суб'єкти господарювання.	Частина торгових компаній, які фактично не є в повному розумінні слова мережевими ритейлерами (об'єднані спільними інвесторами, або торговою маркою).	Така модель не дає можливості використання переваг мережевого оператора (істотна залежність від якості менеджменту на кожному конкретному об'єкті, від кожного конкретного виконавця, відсутня консолідація закупівель).
«Холдингова» модель управління	«Центр», стратегічно визначає закупівельну політику (постачальників, номенклатуру і закупівельні ціни), проте об'єкти торгівлі відносно самостійні в оперативному управлінні.	Роздрібні оператори, які не мають розподільних центрів (функції оперативної взаємодії з постачальниками делегуються менеджерам магазинів), а також мережі супермаркетів, де високий ступінь оперативності інформації про стан торговельних об'єктів для Центру не є критичним (можлива частота оновлення інформації раз на добу).	Переваги моделі: ✓ гнучкість в управлінні конкретним магазином менеджерами на місцях; ✓ може бути використана при побудові роздрібних торгових систем національного масштабу. Однак надмірне зростання апарату управління (високі витрати) негативно позначаються на кінцевій ціні товарів.
«Централізована» модель управління	Єдиний центр управління делегує магазинам функції, мінімально необхідні для участі в логістичних операціях з руху товарів (замовлення, інвентаризація, переоцінка).	Більшість нововідкритих вітчизняних мережеских торгових компаній, особливо ті, які мають розподільні Центри, або які перейшли в роздрібну торгівлю з гуртової.	Дає колосальний ефект тоді, коли всі бізнес-процеси компанії регламентовані та уніфіковані.

1	2	3	4
«Лоткова» модель управління	Модель з тотальною концентрацією управління в Центрі та з повною відсутністю функцій управління в магазині, крім відпуску товарів покупцям.	Застосовується останнім часом для функціонування деяких форматів магазинів, в основному для мереж «жорстких» дискаунтерів.	Менеджери центру, отримуючи дані з POS терміналу і оформляючи весь документообіг в системі, повністю керують усіма бізнес-процесами в торговій компанії, крім відпуску товару покупцеві.
«Гібридна» модель управління	В одній мережі є об'єкти, керовані централізовано, а частина магазинів може працювати за «Холдинговим» принципом.	Роздрібні оператори, що будують загальнонаціональні мережі. Причому регіональні «кущі» для центру можуть виступати як підрозділи, що працюють згідно «холдингової» моделі управління, всередині яких, своєю чергою буде застосовуватися «централізована» або «гібридна» модель управління.	Гнучкість в управлінні.

Складено за: [1]

У 2020 р. до числа лідерів за одержуваними доходами увійшли *Wal-Mart Stores* (зі штаб-квартирою у США) – 476,3 млрд дол. США, *Royal Dutch Shell* (Великобританія/Нідерланди) – 459,6 млрд, *Sinopec Group* (КНР) – 457,2 млрд, *Exxon Mobil* (США) – 407,7 млрд (таблиця 5.4).

Таблиця 5.4

Найпотужніші транснаціональні корпорації світу за показником доходу у 2020 р.

№ з/п	Корпорація	Країна походження материнської компанії	Дохід, млрд дол. США	Прибуток, млрд дол. США
1	<i>Wal-Mart Store</i>	США	476,3	16,0
2	<i>Royal Dutch Shell</i>	Великобританія/Нідерланди	459,6	16,4
3	<i>Sinopec Group</i>	КНР	457,2	8,9
4	<i>China National Petroleum</i>	КНР	432	18,5
5	<i>Exxon Mobil</i>	США	407,7	32,6
6	<i>BP</i>	Великобританія	396,2	23,5
7	<i>State Grid</i>	КНР	333,4	7,9
8	<i>Volkswagen</i>	Німеччина	261,5	12,1
9	<i>Toyota Motor</i>	Японія	256,5	18,2
10	<i>Glencore</i>	Швейцарія	232,6	-7,4

Складено за: [2]

Як бачимо, КНР в останній рік вийшла у лідери за кількістю корпорацій у Топ-10 (3 компанії). А ще всього кілька років тому корпорації з цієї країни взагалі не входили до аналізованого рейтингу.

До найпотужніших транснаціональних корпорацій споживчого сектору (за показником доходу) у 2020 р. належать *Nestlé* (Швейцарія) – 91,4 млрд дол. США, *Procter&Gamble* (США) – 67,7 млрд, *PepsiCo* (США) – 67,2 млрд, *Unilever* (Великобританія/Данія) – 56,5 млрд, *AB InBev* (Бельгія) – 52,3 млрд, *L’Oréal* (Франція) – 32,5 млрд (таблиця 5.5). Тут, як бачимо, домінують корпорації зі США.

Таблиця 5.5

Топ -10 найпотужніших споживчих компаній за показником доходу (2020р.)

Рейтингова позиція	Компанія	Країна походження материнської компанії	Дохід, млрд дол. США
1	<i>Nestlé</i>	Швейцарія	91,4
2	<i>Procter & Gamble</i>	США	67,7
3	<i>PepsiCo</i>	США	67,2
4	<i>Unilever</i>	Великобританія-Данія	56,5
5	<i>AB InBev</i>	Бельгія	52,3
6	<i>L’Oréal</i>	Франція	32,5
7	<i>The Coca-Cola Company</i>	США	31,9
8	<i>Mondelez International</i>	США	25,9
9	<i>Kraft Heinz</i>	США	24,9
10	<i>Heineken</i>	Нідерланди	23,8

Складено за: [3]

На глобалізаційні тенденції також істотно впливають демографічні, у тому числі урбанізаційні, процеси. У 2009 р. вперше в історії людства чисельність міського населення перевищила чисельність жителів, що проживають у сільській місцевості. Надалі, як видно з прогнозних даних (рисунком 5.5), зростання чисельності населення Землі припадатиме в основному на міські поселення, що особливо важливо враховувати при плануванні розвитку торговельних корпорацій та окремих магазинів.

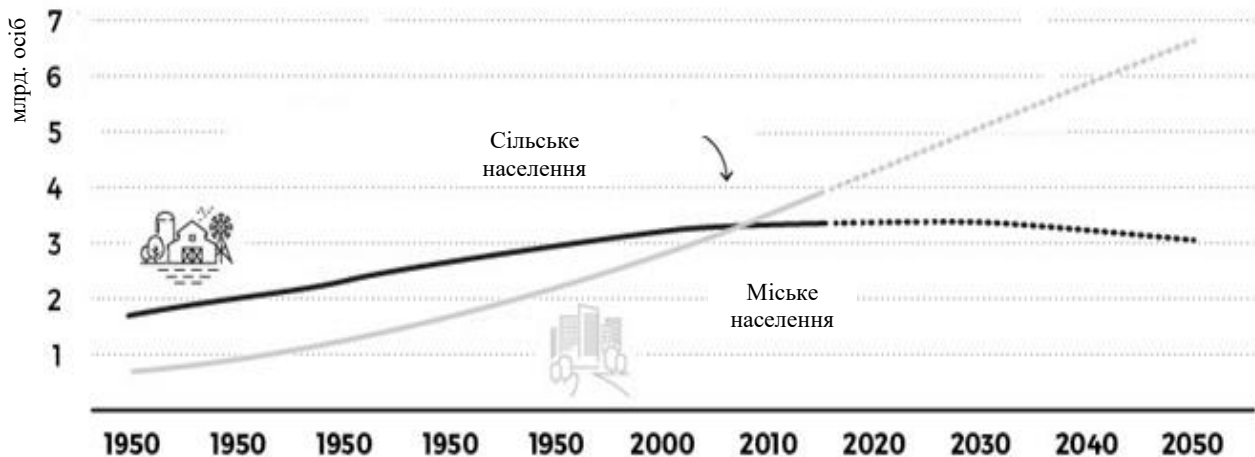

Рис. 5.5. Динаміка чисельності міського і сільського населення у світі, 1950-2050 рр. (2019-2050 – прогнозні дані) [4]

В умовах економічної і політичної глобалізації міграційні потоки також збільшуються з кожним роком. Переважає трудова міграція, але третину міграційних потоків складають біженці з країн, у яких відбуваються військові конфлікти (таблиця 5.6).

Таблиця 5.6

Основні глобальні міграційні тенденції, 2000, 2020 рр.

Показники	2000	2020	Приріст
Чисельність міжнародних мігрантів, млн	150,0	272,0	81,3
Частка населення землі, що є мігрантами, %	2,8	3,5	25,0
Частка жінок в міжнародних міграційних потоках, %	47,5	47,9	0,8
Частка дітей в міжнародних міграційних потоках, %	16,0	13,9	-13,1
Регіон з найвищою часткою міжнародних мігрантів	Океанія	Океанія	–
Країна з найвищою часткою міжнародних мігрантів	ОАЕ	ОАЕ	–
Кількість трудових мігрантів, млн осіб	н.д.	164,0	–
Обсяг глобальних грошових переказів, млрд дол. США	126,0	689,0	446,8
Чисельність біженців, млн осіб	14,0	25,9	85,0
Чисельність внутрішньо переміщених осіб	21,0	41,3	96,7
Чисельність осіб без громадянства, млн осіб	н.д.	3,9	–
Кількість країн-членів Міжнародної організації з міграції (МОМ)	76	173	127,6
Кількість представництв МОМ	120	436	263,3

Складено за: [5]

У цьому контексті значна кількість компаній перенесла виробництво в азійські країни (зокрема в Китай) (рисунк 5.6), тому сьогодні не обов'язково виготовляти чи купувати товари у власній країні, оскільки існує можливість замовлення товарів з будь-якої точки світу (онлайн).

Важливим аспектом розвитку людства на сучасному етапі є цифровізація суспільства. Так, станом на 2020 р. близько 31 млрд пристроїв були підключені до мережі Інтернет (рисунк 5.7 а).

Для порівняння, у 2018 р. їх кількість становила близько 23 млрд [8]. Чисельність інтернет-користувачів також невідмінно зростає (рис. 5.7 б). Повсюдна доступність інформації підвищує прозорість у всіх сферах, у тому числі й економіці, та активізує глобальний споживчий ринок.

2. Концепція «економіки спільної участі» («економіки спільного» або «економіки бережливого споживання»).

На хвилі розвитку ощадливого споживання і того, що досвід стає важливішим фактором виробництва порівняно з капітальними активами, з'явилася модель «Економіки спільного споживання», один з основних принципів якої – це доступ до користування, а не володіння певним благом: у одних людей є ресурс або його надлишок, який потрібен іншим, для прикладу – інструменти, обладнання, автомобіль, житло, навички та вміння, інформація, вільний час тощо.

Основою згаданої концепції є однорангова мережа (англ. – *peer-to-peer» model*), яка передбачає спільне створення, виробництво, поширення, торгівлю і споживання товарів і послуг різними людьми й організаціями на різних рівнях ієрархії управління – від мікро- до глобального рівня. Фактично, концепція ощадливого споживання полягає в досягненні балансу між ціною і якістю певного блага з меншими логістичними витратами.

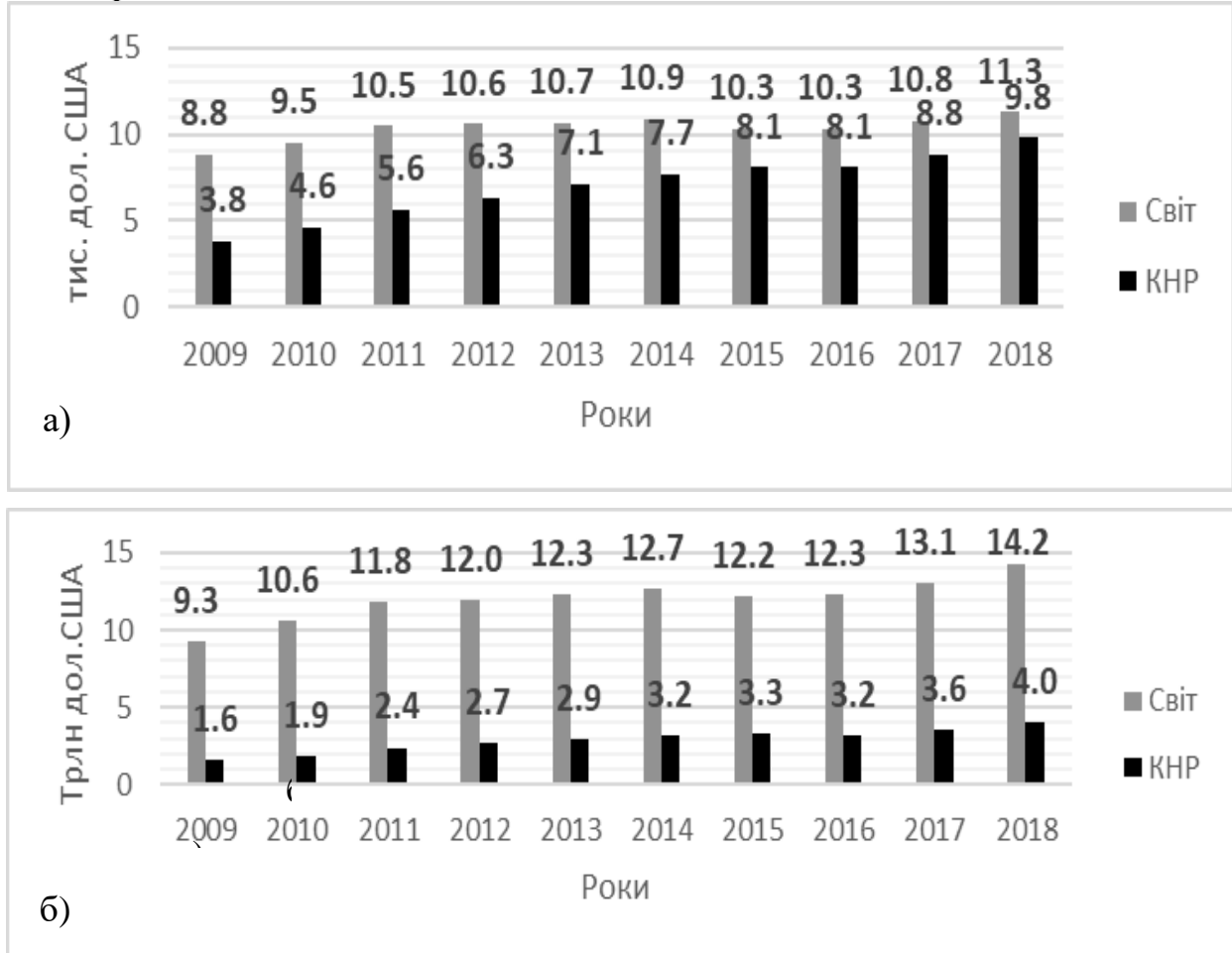

Рис. 5.6. Динаміка ВВП на одну (а) особу та обсягу валової доданої вартості (б) у КНР та світі загалом, 2009-2018 рр.

Складено за: [6]

Відомо, що масове виробництво і споживання на початку 1990-х рр. змінилося новою тенденцією: персоналізація споживання і кастомізація² виробництва, яка динамічно поширюється на світових ринках. Масштаби цієї концепції будуть наростати в найближчі десятиліття з розвитком і здешевленням передових виробничих технологій і поширенням персоналізованих споживчих переваг на нові види товарів і послуг.

² Кастомізація (від англ. *customize* – налаштовувати) – процес адаптації та налаштування продукту під окрему аудиторію, об'єднану певними особливостями.

Як приклад бережливого споживання можна навести:

- годинники *Pebble*, що синхронізуються з *iPhone* і пристроями на *Android*. На створення цієї технології у 2012 р. було витрачено понад 10 млн дол. США. Цей проєкт належить до найкасовіших за транзакціями краудфандінгового³ майданчика – «*Kickstarter*».
- сервіси «*Airbnb*» [9] та «*Booking*» [10] вважаються вдалим прикладом моделі «Економіка спільного споживання». Компанії надають мандрівникам можливість розглянути пропозиції від господарів житла в будь-якій точці земної кулі й орендувати його.

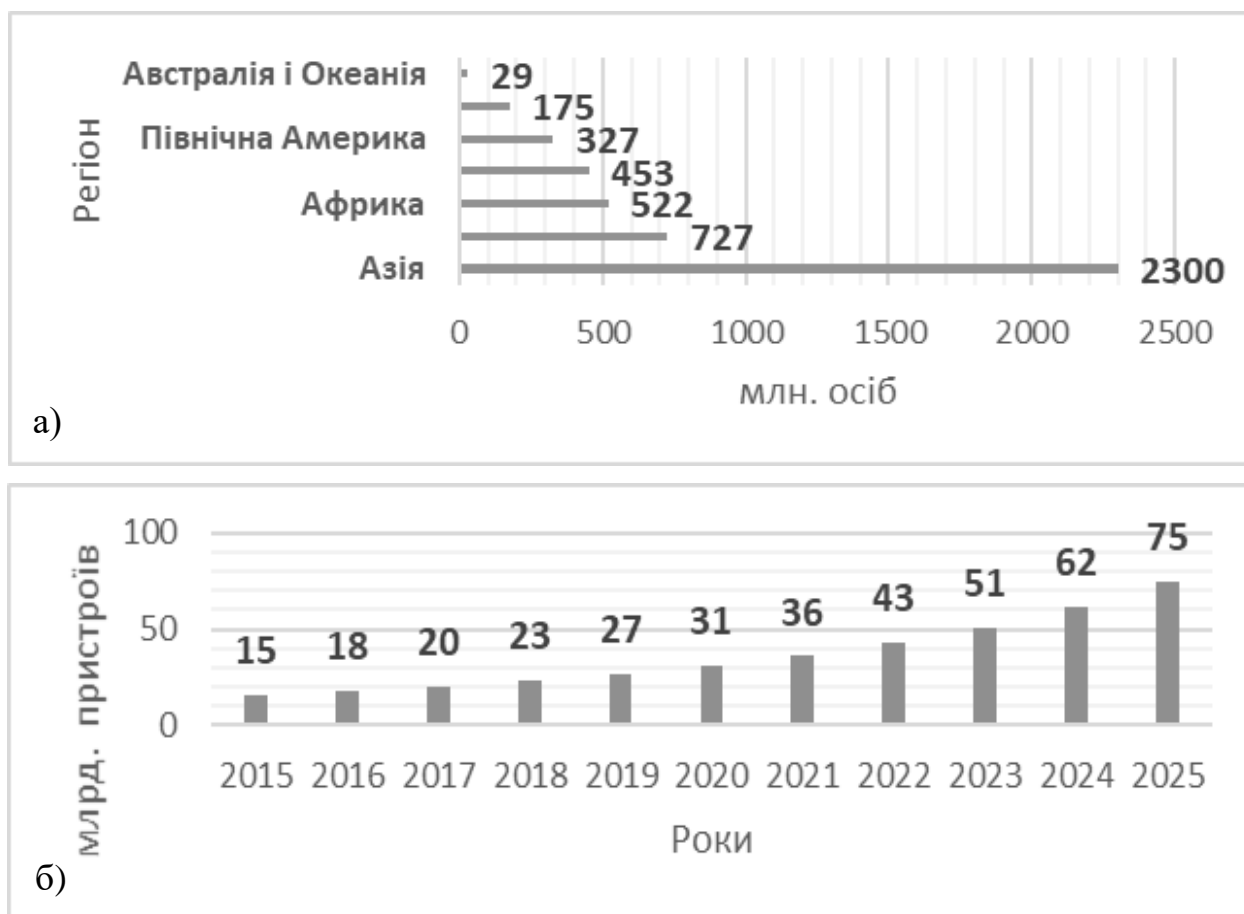

Рис. 5.7. Географічна структура інтернет-користувачів за регіонами (2020 р.) (а) та динаміка чисельності пристроїв, підключених до мережі Інтернет (2015-2025⁴ рр.) (б) у світі

Складено за: [Там само; 7]

³ Громадське фінансування, англійською *краудфандинг* (англ. *Crowdfunding*, *crowd* – «група, гурт, юрба», *funding* – «фінансування»), тобто «Фінансування групою» – це співпраця людей, які добровільно об'єднують свої гроші чи інші ресурси, як правило через Інтернет, аби підтримати зусилля інших людей або організацій. Громадське фінансування може виконувати різні завдання – допомога постраждалим від стихійних лих, підтримка з боку вболівальників чи фанатів, підтримка політичних кампаній, фінансування стартап-компаній та малого бізнесу, створення вільного програмного забезпечення тощо.

⁴ 2023-2025 рр. – прогнозні дані

➤ каршерінг⁵ дозволяє заощадити до 70% вартості транспорту для своїх клієнтів, оскільки вони оплачують лише час, коли реально використовують автомобіль. Автомобілі використовуються ефективніше, збільшується кількість рентабельних поїздок. Причому розділяти час використання можуть як знайомі між собою люди, так і зовсім чужі, які можуть зустрітися всього лиш один раз. Прикладом останньої концепції є сервіси «Blablacar»⁶ чи «Uber».⁷

3. Спостерігаються динамічні зміни у сфері розвитку нових технологій.

Інновації, що істотно змінюють звичний спосіб життєдіяльності у найрізноманітніших сферах, – від промислового виробництва до організації побуту, активізують споживачів з блискавичною швидкістю. Під тиском інтенсивного розвитку технологій суб'єкти господарювання змушені змінювати наявні бізнес-моделі, формувати нові маркетингові підходи. Швидкість виведення нових продуктів на ринок постійно зростає. Сформовані моделі та бізнес-процеси швидко втрачають актуальність, відтак, бізнесу доводиться здійснювати діяльність в умовах невизначеності та перманентних змін. Розвиваються нові бізнес-моделі, засновані на принципах згадуваної «економіки спільного споживання» та адаптованих електронних платформах. Чимало компаній не встигають підлаштуватися до змін та змушені покидати раніше зайняту ринкову нішу. Тиск з боку споживчого попиту, швидкий розвиток та поширення технологій підвищили значимість і складність інноваційного процесу в компаніях, зробивши його дорожчим та більш ризиковим.

Цікавими є кілька фактів у цьому контексті:

✓ якщо для поширення телефону та радіо серед більшості населення Землі необхідно було близько 40-50 років (залежно від регіону), то Інтернет досяг масового споживача всього лише за 10 років;

---

⁵ Каршеринг (англ. *carsharing* – спільне використання автомобіля) – альтернативна модель володіння та використання автомобіля. В класичному варіанті каршеринг представляє володіння автомобілем разом з іншою людиною або людьми, тобто володіння часткою авто з правом користуватися. Модель каршерингу покликана швидко та зручно задовольнити традиційну потребу людини пересуватися з одного місця в інше, а також дозволяє економити власні кошти за рахунок зменшення витрат на одноосібне володіння авто.

⁶ *BlaBlaCar*, – найбільша у світі онлайн-платформа для пошуку автомобільних попутників^[en], запущена в 2004 році. В Україні сервіс працює із 2014 року. *BlaBlaCar* дозволяє водієві частково розділити свої дорожні витрати разом із попутниками, не маючи на меті заробити на цьому. За задумом, водій компенсує більшу частину витрат на паливе, а пасажери подорожують дешевше, ніж за допомогою потяга, автобуса чи літака.

⁷ *Uber* (нім. *über*, тобто «вище», «понад») – американська компанія, що створила однопольовий мобільний застосунок для пошуку, виклику та оплати таксі або приватних водіїв. Застосунок доступний у більш ніж 200 великих містах в 67 країнах світу. З роками, декілька інших компаній успадкували подібну модель бізнесу, яка в подальшому отримала назву «уберифікація» (англ. *Uberification*) або «уберизація» (англ. *Uberisation*).

- ✓ починаючи з 2000 р., близько 52% компаній з переліку Fortune-500 станом на сьогодні були поглинені чи збанкрутували;
- ✓ знання та вміння, що були важливі 10 років тому, морально застаріли відносно тенденцій нової моделі світу;
- ✓ тривалість життєвого циклу великих компаній уже скоротилася в 1,5 рази;
- ✓ найближчим часом діяльність близько 1/3 компаній зі світового рейтингу топ-20 буде підірвана під впливом нових технологічних платформ;
- ✓ якщо 10 років тому для ЗМІ з метою поширення певної новини потрібно було понад 24 години, то сьогодні – достатньо одного «кліка» мишкою;
- ✓ 60% нових вакансій на ринку вимагають навичок, які є лише у 20% населення.

Загалом, інформаційні технології змінюють моделі комунікації між людьми, а також між фізичними особами та організаціями (органами влади, малим і великим бізнесом, роздрібною торгівлею, організаціями соціального профілю). Встановлювати і підтримувати контакти стає все простіше, миттєво взаємодіяти один з одним можливо на будь-якій відстані. Поширення цифрових технологій відбувається стрімко, причому більш рівномірно, ніж розподіл доходів. Індивіди отримують інструменти для взаємодії безпосередньо, оминаючи посередників. Комунікація в онлайн-режимі відбувається у сферах, які раніше були доступні лише у фізичному просторі, наприклад, державні послуги та освітній процес. Останнє стало особливо актуальним у процесі світової кризи, пов'язаної з розповсюдженням вірусу *Covid-19* та широкомасштабного нападу росії на Україну у 2023 р. У цьому процесі люди в усьому світі стають залежними від старт-пристроїв, таких як мобільні телефони та різного роду комп'ютерна техніка. З їх допомогою можна виконати безліч завдань у будь-якому місці і в будь-який час – від спілкування, покупки в магазині, розваг та перевірки електронної пошти до розрахунків з банком та *GPS*-навігації.

Очевидно, розвиток технологій є одним з найважливіших факторів, що впливають на споживчу поведінку. З одного боку, технології розширюють можливості споживання, відкриваючи доступ до найширшого спектру товарів і послуг. З іншого, ускладнюють наше життя та істотно змінюють його. Як стверджують фахівці, вагома частина споживачів на якомусь етапі перестають справлятися з темпами розвитку і складністю технологій або потрапляє в залежність від них. Тому так звана зручність та інтуїтивна простота у використанні технологій (*англ. – usability*) стає важливою споживчою вимогою. При цьому зрозуміло, що сучасні технології містять значний потенціал для розвитку бізнесу. Надалі технологічні новинки стануть доступнішими, у тому числі споживачам, оскільки є не лише засобом підвищення ефективності, але й дозволяють формува-

ти нові джерела доходу.

4. Активно впроваджується концепція "Industry 4.0".

Четверта промислова революція (англ. – *The Fourth Industrial Revolution або Industry 4.0*) – поняття, що означає розвиток і злиття автоматизованого виробництва, обміну даних і виробничих технологій в єдину саморегульовану систему, з якнайменшим або взагалі відсутнім втручанням людини у виробничий процес (рис. 5.8). Термін був визначений як «збірне поняття для технологій і концепцій організації ланцюжка створення додаткової вартості» із використанням кіберфізичних систем, Інтернету речей, Інтернету послуг, розумних заводів. Ця фаза промислової революції характеризується злиттям технологій, що розмиває межі між фізичною, цифровою та біологічною сферами [12].

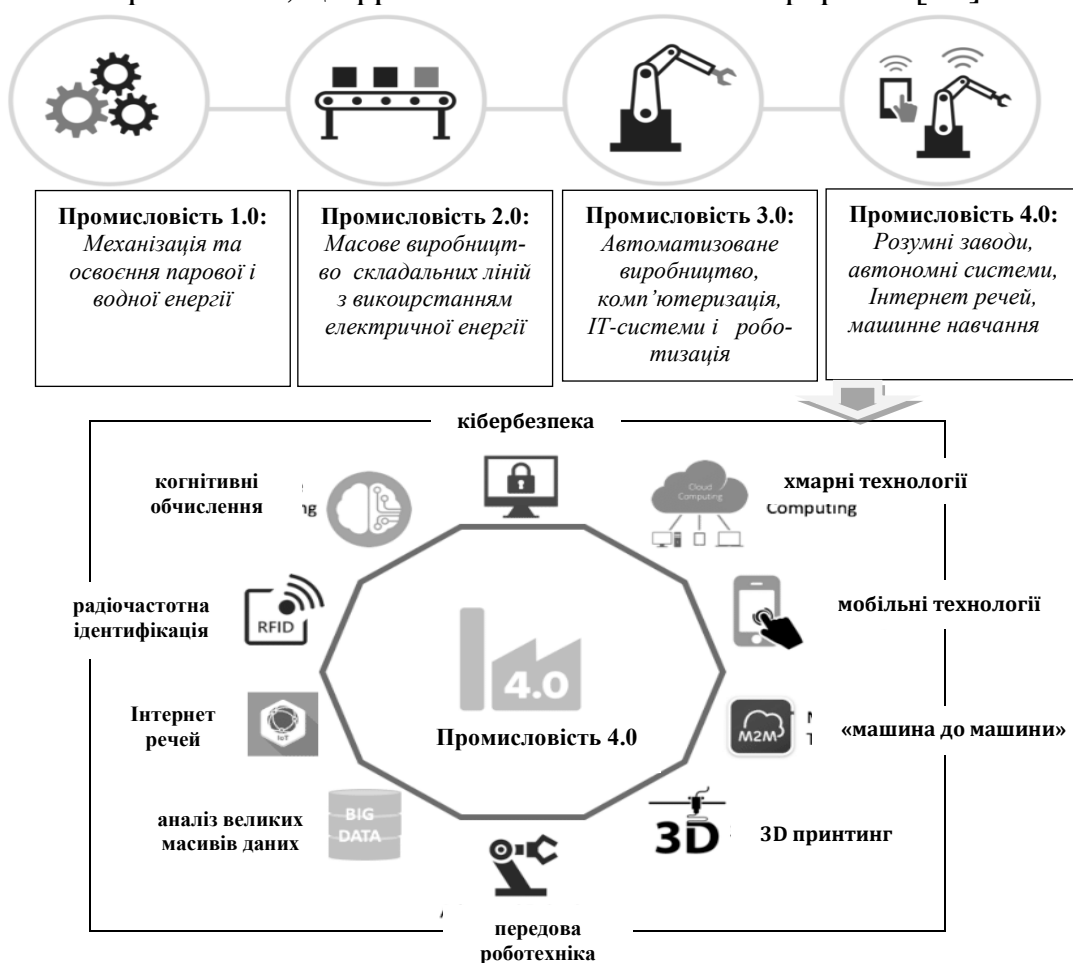

Рис. 5.8. Еволюція промислових революцій, що безпосередньо впливають на споживчий ринок [14;15]

Промисловість 4.0 дасть змогу збирати та аналізувати дані з різних машин, забезпечуючи швидші, ефективніші та гнучкіші процеси виробництва товарів вищої якості за нижчими цінами. Також вона викликала появу абсолютно нових бізнес-моделей, які сприятимуть радикально новим способам взаємодії в ланцюжку вартості [13]. На стадії активної ро-

зробки і близька до впровадження Індустрія 5.0.⁸

5. Невпинно розповсюджується так званий «Інтернет речей». Інтернет речей (англ. – *Internet of things (IoT)*) – концепція мережі, що складається із взаємозв'язаних фізичних пристроїв, які мають вбудовані передавачі, а також програмне забезпечення, що дозволяє здійснювати передачу і обмін даними між фізичним світом і комп'ютерними системами в автоматичному режимі, за допомогою використання стандартних протоколів зв'язку. Окрім передавальних, мережа може мати й виконавчі пристрої, вбудовані у фізичні об'єкти і пов'язані між собою через дротові чи бездротові мережі. Ці взаємопов'язані пристрої мають можливість зчитування та приведення в дію, функцію програмування та ідентифікації, а також дозволяють виключити необхідність участі людини, внаслідок використання інтелектуальних інтерфейсів. Набуває поширення також термін всеохопний або всеосяжний Інтернет (англ. – *Internet of Everything (IoE)*). Це явище спричинило занепокоєння щодо конфіденційності інформації й сприяло появі нового терміну «безпека інтернету речей».

У цьому контексті наведемо кілька цікавих тенденцій сучасності. Передбачається, що у глобальних масштабах:

- ✓ на кінець 2020 р. понад 80 % компаній промислового виробництва використовуватимуть пристрої *IoT*;
- ✓ до 2022 р. 70% автомобілів будуть підключені до Інтернету, а внутрішній ринок *IoT*, наприклад у США, зросте до 53,45 млрд дол.;
- ✓ до 2023 р. компанії інвестують близько 1,1 трлн дол. США в *IoT*;
- ✓ до 2024 р. буде укладено 1 млрд мобільних підписок на технологію 5G, а глобальний ринок *IoT* у сфері охорони здоров'я досягне 140 млрд дол.;
- ✓ до 2025 р. загальний економічний вплив *IoT* складе від 4 до 11 трлн дол. щорічно;
- ✓ до 2027 р. 41 млрд пристроїв будуть підключені до Інтернету;

На сьогодні:

- ✓ щосекундно 127 пристроїв підключаються до Інтернету;
- ✓ дев'ять із десяти топ керівників технологічних, медіа- та телекомунікаційних компаній стверджують, що зростання обсягів інвестицій в *IoT* є критично важливим для їхнього бізнесу;
- ✓ понад 60 % міст США інвестують в технології *smart city*;
- ✓ майже 90 % підприємств роздрібної торгівлі використовують або планують використовувати *IoT* для активізації товарообігу [16].

⁸ *Індустрія 5.0.* – співпраця між людьми та машинами. Роботи не замінятимуть людської праці, а саме людина, здобувши певні знання та набувши навички, зможе виконувати роботу ефективніше, безпечніше та у взаємодії з досконалішими технологіями. Робототехніка, штучний інтелект і людина будуть доповнювати одне одного, а не виключати.

Таблиця 5.7

Основні чинники глобалізації за сферами впливу, що безпосередньо стосуються споживчого ринку

<i>Сфери економіки</i>	<i>Чинники</i>
Споживання	<ul style="list-style-type: none"> ➤ підвищення рівня життя населення, як окремого регіону, так і країн в цілому; ➤ постійне зростання і оновлення потреб населення; ➤ збільшення частки послуг у ВВП, зміна інфраструктури ринку товарів (послуг); ➤ підвищення споживчих стандартів; ➤ інформатизація споживання; ➤ підвищення мобільності населення; ➤ розширення системи споживчого кредитування.
Обігу	<ul style="list-style-type: none"> ➤ динамічний розвиток інформаційної та телекомунікаційної інфраструктури споживчих ринків; ➤ розвиток внутрішньогалузевого характеру обміну у сфері світової торгівлі (обмін напівфабрикатами); ➤ повсюдне поширення глобальних торговельних мереж та іноземних торгових компаній.
Банківська, фінансова	<ul style="list-style-type: none"> ➤ проникнення на регіональні споживчі ринки капіталів різних країн і зміцнення взаємозв'язків національних економік; ➤ формування міжнародних організацій, що діють на межі виходу з-під контролю світового ринку (СОТ, МВФ, МБРР); ➤ лібералізація транскордонних операцій з капіталом; ➤ масовий вихід вітчизняних компаній на міжнародні ринки; ➤ прискорений розвиток фінансових ринків.
Виробнича	<ul style="list-style-type: none"> ➤ інтернаціоналізація виробництва і фінансів підприємницьких структур, що діють на споживчих ринках; ➤ формування транснаціональних корпорацій, що перешкоджають державам і міжнародним організаціям долати їх кризовий розвиток; ➤ зміна критеріїв ефективності діяльності підприємницьких структур; ➤ розвиток багатоукладності виробництва, зміна виробничо-технологічних і організаційних структур виробництва; ➤ загострення конкуренції на регіональних споживчих ринках за рахунок збільшення впливу неринкових чинників; ➤ поглиблення спеціалізації і міжнародного поділу праці, що стимулюють стійке економічне зростання виробництва і підвищення продуктивності праці; ➤ економія на масштабах виробництва за рахунок скорочення витрат і зниження цін; ➤ впровадження інновацій і нововведень на рівні споживчих ринків; ➤ підвищення значущості стійкості компанії і можливості доступу до ресурсів; ➤ посилення монополістичних та олігополістичних тенденцій на ринку; ➤ інтенсивна капіталізація компаній; ➤ зміна конфігурації потоків вартості.

Складено авторами за: [18]

6. *Динамічні соціальні трансформації.*

На споживчі настрої також впливають й істотні соціальні трансформації. Це пов'язано, у тому числі й з переліченим нижче:

- ✓ до 2030 р. населення планети збільшиться приблизно на 15%;
- ✓ середній вік жінок при народженні першої дитини збільшився з 26 років у 1995 р. до 31 років – у 2019 р. й існує тенденція до подальшого його підвищення;
- ✓ середня кількість дітей на одну жінку у світі в 2020 р. становить близько 2,3 дитини порівняно з 3,0 у 1995 р.;
- ✓ збільшується частка чоловіків, які йдуть у декрет (для прикладу, у Великобританії цей показник у 2020 р. збільшився в 10 разів проти 2010 р.

Узагальнюючи викладене вище, основні структурні фактори глобалізації доцільно об'єднати в чотири групи: у сфері споживання, у сфері обігу, в банківській і фінансовій сферах та у сфері виробництва (табл. 1.6). Очевидно, в умовах, що склалися, на нашу думку, необхідно не лише зберігати, але й підвищувати конкурентні переваги вітчизняного споживчого ринку шляхом максимального задоволення потреб споживачів, розвиваючи власні мережі виробничих та ритейлерських споживчих структур з акцентом на технологічних інноваціях.

Вітчизняним компаніям доцільно особливу увагу звернути на такі тенденції, що визначають інноваційний вектор розвитку в умовах глобалізації:

- ✓ «ритейлізація» світу: рушійна сила виробника, економіка обміну та інші фактори роблять все важчим розуміння дефініції хто такий «роздрібний торговець» і чим він займається;
- ✓ компанії перерозподіляють активи для створення інноваційних платформ електронної комерції, нових цифрових контентів, а також для пошуку нових партнерів;
- ✓ реалізація споживачами підходу «краще менше – та краще» (особливо цей підхід актуальний для сегментів «одяг і аксесуари» та «побутова техніка і товари для дому»): відбувається трансформація від імпульсивного надмірного споживання до помірнього;
- ✓ зміна особистих уподобань: споживачі шукають продукти, рекламовані в соціальних мережах;
- ✓ експоненціальна поведінка: поведінка споживачів змінюється залежно від інноваційних технологій, що застосовуються ритейлерами. Наприклад, значний вплив здійснює застосування при самообслуговуванні інструментів штучного інтелекту й робототехніки (отримання інформації про ціни й характеристики товарів у режимі реального часу, визначення наявності в магазині товарів, які перебувають на складі тощо);
- ✓ зміна форматів доставлення товарів при онлайн роздрібній торгівлі – виконання доставлення на вимогу. Дана послуга актуальна на

сьогодні не лише для сегментів «одяг та аксесуари», «побутова техніка, «товари для дому», але й для таких сегментів, як : «продовольчі товари», «автомобілі», «сфера послуг».

зміна форматів очікувань: ступінь задоволеності споживачів визначається здатністю ритейлерів задовольняти менталітет (спосіб мислення, світогляд) на вимогу сучасного клієнта.

Наведене вище істотно змінило моделі функціонування глобальних виробничо-збутових ланцюгів (рисунк 5.9). Істотні зміни у менеджменті на

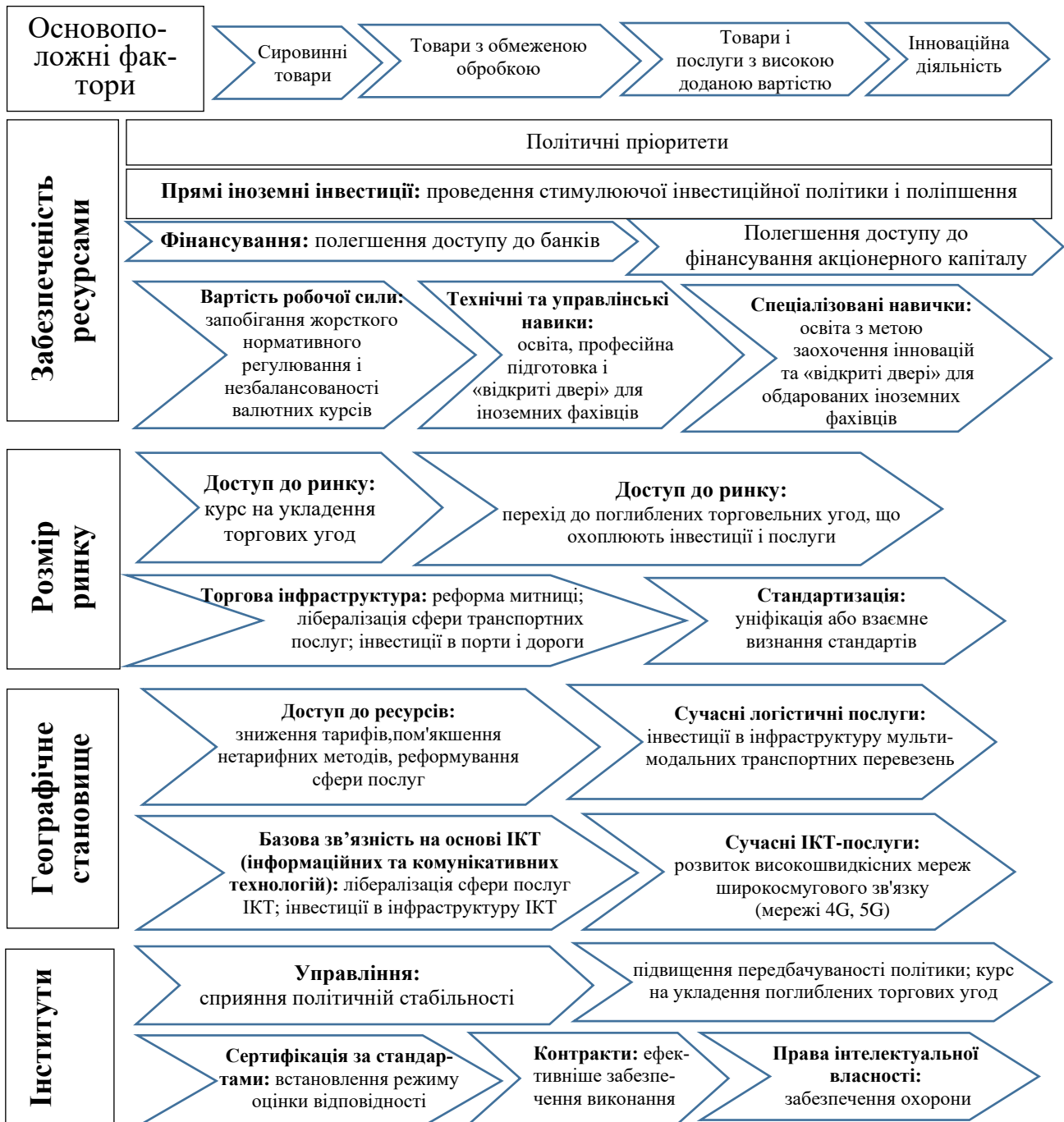

Рис. 5.9. Приклади національної політики при переході до складніших моделей функціонування глобальних виробничо-збутових ланцюгів [19].

глобальному рівні загалом також істотно вплинули й на тенденції розвитку ТНК у сфері споживчих товарів, при виробництві яких особливо відчуваються світогосподарські трансформації. Аналізуючи географічну структуру районуванням світової економіки, за даними рейтингу *Forbes*, у 2019 р. серед ТНК споживчого сектора за багатьма параметрами переважали фірми з США, КНР, Японії, Великобританії, Франції та Німеччини (рисунк 5.10).

У згаданому рейтингу були включені 2 тис. компаній світу з річним доходом понад 40 трлн дол. США.

У топ-10 за кількістю фірм-мільярдерів увійшли США (575 фірм) та КНР (309) – це єдині країни зі списку, в яких кількість компаній-гігантів істотно збільшується. У першу трійку списку держав з найбільшою кількістю великих компаній, у яких загалом входить 61 країна, потрапила також Японія (223).

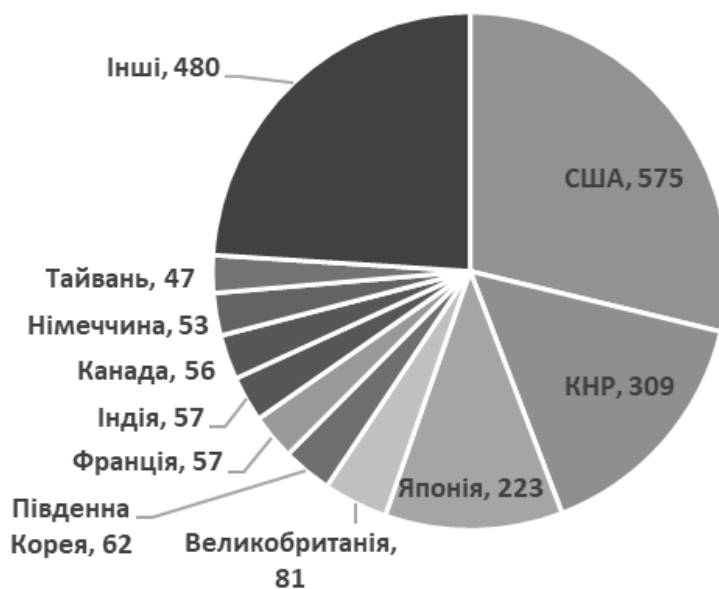

Рис. 5.10. Географічна структура найпотужніших споживчих ТНК у світі за версією Forbes-2019 [20].

Всупереч поточному домінуванню американських компаній у рейтингу лідерів на глобальному споживчому ринку, фірми з КНР з кожним роком займають все більшу нішу і в найближчому майбутньому складуть жорстку конкуренцію усталеним передовим гравцям цього сектора. Загалом, уряди розвинених країн зацікавлені у збереженні й розвитку потужних ТНК споживчого ринку, які здатні застосовувати гнучкі адаптивні моделі функціонування, незважаючи на обсяги їх діяльності.

Для низки провідних ТНК, наприклад *Nike*, *Unilever*, *Inditex (Zara)*, *Sara Lee*, *Levi's* характерна адаптована модель бізнесу з активним застосуванням аутсорсингу, коли ТНК розробляє концепцію товару і забезпечує розміщення замовлень у мережі фірм-постачальників і подальший

збут, мінімально інвестуючи у виробництво. ТНК, що виготовляють товари повсякденного вжитку та упакування споживчих товарів, займають поряд з харчовими компаніями та компаніями з виробництва одягу ключове місце в сегменті споживчого ринку. Ці ТНК значною мірою залежні від проривних цифрових технологій, що, у тому числі, істотно впливає на процес дистрибуції засобами електронної комерції. В результаті, хоча сегмент споживчих товарів може очікувати зростання попиту в глобальних масштабах, ключові ринки (насамперед країн, що розвиваються) пережили період повільнішого, ніж очікувалося, зростання. Згадане посилюється ще й зростанням волатильності у різних секторах економіки, зміною звичок споживачів та посиленням цифрової конкуренції. Попри це дохід 50 найбільших компаній споживчого сектора продовжує зростати [Там само].

Відповідно до результатів звіту «*OC & C Strategy Consultants*», у 2017 р. зростання обсягу продажів 50 найбільших ТНК споживчого сектора склало 5,7%, що стало найвищим показником, починаючи з 2011 р. Очолила рейтинг *Nestlé* з виторгом у 91,4 млрд дол. США. Стійкі позиції утримують *Procter & Gamble* (з доходом 67,7 млрд дол.) та *PepsiCo* (67,2 млрд дол.) [21]. Оцінка перспектив стійкого зростання споживчого сектора товарів повсякденного вжитку свідчить, що найбільші можливості відкриваються для ТНК даної сфери в Китаї та Індії.

Аналіз розвитку ринку свідчить, що хоча більшість найпотужніших гравців споживчого сектора зберегла свої позиції, в умовах цифровізації та зміни споживчих настроїв, у конкурентів є широкі можливості для зміни лідерів глобального споживчого ринку [22]. Як зазначалося, характерною рисою останнього часу є істотні зміни у поведінці споживачів під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Згідно зі звітом консалтингової компанії «*McKinsey*», до 2025 р. споживачі будуть використовувати до 75 млрд цифрових пристроїв, з яких значна частина буде підключена до інтернету [23]. На сьогодні майже кожна ТНК заявляє, що у неї є далекоглядна стратегія з освоєння цифрових технологій, проте це не завжди відповідає реальному стану речей: дослідження показують, що близько 70% задекларованих цифрових трансформацій провалюються [Там само]. Однак успішні в цифрових перетвореннях фірми характеризуються вагомим зростанням доходів (понад 12% щорічно), що майже вдвічі вище, ніж у компаній, які не роблять ставку на цифровізації споживчої торгівлі. Нове покоління інновацій приголомшує споживчий сектор – цифрові ТНК, насамперед онлайн платформи, орієнтовані на безпосереднього споживача. Вони самостійно створюють, продають і постачають свою продукцію до кінцевого споживача без залучення посередників. Динамічна поява компаній, орієнтованих безпосередньо на спо-

живача, змінює методи закупівель споживчих товарів.

Прикладом потужної ТНК споживчого сектора, що приступила до масштабної цифрової трансформації, є британсько-голландська ТНК «Unilever», яка з 2020 р. окреслила цифровізацію як основу реалізації стратегії компанії. Йдеться про цифрові трансформації всіх аспектів бізнесу «Unilever» [24]. Компанія використовує великі масиви даних для цифрової трансформації, що дає їй можливість значно випереджати своїх головних конкурентів. Беручи до уваги 2,5 млрд щоденних клієнтів; 161 тис. співробітників; понад 400 власних брендів; 300 виробничих потужностей у 190 різних країнах, зрозуміло, що системи штучного інтелекту у цих координатах краще здатні спрогнозувати попит, ніж використання традиційних методів розрахунку. У цих умовах нові бренди створюються спільно зі споживачами, а клієнти точно зорієнтовані винятково на ті продукти, які їм потрібні, з можливістю їх купівлі через смартфони та інші цифрові пристрої. Поштовх до цифрових технологій частково пов'язаний з подоланням низки серйозних ринкових проблем, з якими стикаються всі компанії, що виготовляють споживчі товари, включно зі стрибками попиту у секторі харчових продуктів, слабкою купівельною спроможністю на ринках, що розвиваються (де *Unilever* отримує близько 60% свого доходу) і спробою залучення нової цільової групи споживачів через соціальні мережі, які поступово витісняють традиційні мас-медіа. А. Джоуп, перш ніж стати генеральним директором «Unilever», був президентом підрозділу краси і особистої гігієни «Unilever» і активно впроваджував нові цифрові технології з метою залучення нових споживачів до використання мила «Dove» та гелю для душу «Axe». У 2016 р. він очолив придбання «Dollar Shave Club» за 1 млрд дол. США, у якому використовується так званий вірусний маркетинг і модель доставляння засобів для гоління і товарів для догляду за ними безпосередньо до дверей клієнтів. А. Джоуп також керував створенням у Мангеттені «Цифрового центру», який поширює десятки продуктів через онлайн-канали, одним з яких є «Skinsei», серія догляду за шкірою, для поширення якої використовується цифровий додаток для адаптації продуктів до режимів харчування, сну й фізичних вправ клієнта. Цифровий маркетинг «Unilever» істотно випереджає їх головних конкурентів «Nestlé SA» і «Reckitt Benckiser Group PLC». У той час, як традиційний підхід полягає в тому, щоб купувати дані про клієнтів у фірми з дослідження ринку, такий як «Nielsen» [25], «Unilever» швидко створює свою власну базу даних, використовуючи онлайн реєстрації клієнтів, сторонні сайти, які відвідують споживачі, і дані з карт лояльності магазинів. Станом на 2019 р. було накопичено понад 900 млн записів про клієнтів порівняно з 200 млн у попередньому році. З них 750 млн є

анонімними номерами смартфонів та інших пристроїв, інші імена клієнтів у соцмережах, адреси та моделі споживання [26]. Для прикладу, менш ніж за рік «Unilever» зібрав 37 млн особистих записів тайських споживачів, а також отримав згоду на співпрацю з ними. Це приблизно половина населення Таїланду. «Unilever» заявляє, що дотримується нового стандарту ЄС щодо захисту даних *GDPR* в Європі [27] й у всіх інших країнах. Очевидно, що великі бази даних є мрією кожного маркетолога. З метою представлення «Baby Dove» в Індії «Unilever» спочатку зібрав дані про будинки, які купували дитячі товари, а потім використав ці дані для створення набагато численнішої «схожої» цільової аудиторії у *Facebook* [28]. Він доставляв повідомлення про «Baby Dove» безпосередньо на ці облікові записи. Те ж саме було зроблено й на *YouTube*, що дало значний позитивний ефект. До цього для такого роду продуктів «Unilever» в Індії щомісяця витрачав близько 500 тис. євро на теле- і цифровий маркетинг. Новий метод коштував всього 100 тис. євро на місяць, а результати значно перевершили очікування [29]. Великі масиви даних можуть допомогти набагато швидше вивести продукти на ринок. «Unilever» заявляє, що випустив 10 нових брендів в 2018 р., і використання цифрових технологій дозволяє на 40-50% швидше вивести їх на ринок, ніж раніше.

У листопаді 2019 р. команда «Unilever» представила в Китаї продукт під назвою «*Purifi*», який призначений для захисту шкіри від забруднення. Бренд, створений виключно на основі даних, одержаних спільно з «*Alibaba Group Holding Ltd*». «Unilever» використовував платформу електронної комерції китайської компанії для отримання зворотного зв'язку в реальному часі й розуміння споживача для проектування і розробки продукту [30]. Протягом семи місяців він був запущений на платформі «*Alibaba*». Типовою стратегією ТНК для підвищення конкурентоспроможності є створення стратегічних альянсів або купівля потенційно цікавих невеликих компаній. У грудні 2017 р. «Unilever» придбала «*Schmidt's Naturals*», невелику компанію в Портленді, штат Орегон, відому своїми дезодорантами. Розробка продукту здійснювалася не менеджерами, а споживачами: коли клієнти вимагали більше продуктивних ліній, «*Schmidt's Naturals*», взяв до відома і випустив зубну пасту, що відповідала запитам клієнтів. Стратегія компанії «*Schmidt's Naturals*» була повністю побудована на базі маркетингу, заснованого на аналізі великих масивів даних, а не з використанням традиційних надвитратних методів. Такий підхід застосовувався для масштабування масових споживчих брендів «Unilever». Зауважимо, що не кожна ідея, сформована таким чином працює. З 200 продуктів, створених на основі аналізу великих масивів даних, виявлених у дослідженнях «Unilever», половина була

закрита як нерентабельні [31]. За словами компанії, з тих продуктів, що залишилися актуальними, 20% вже запущені у виробництво і приносять надприбутки.

Таким чином наголосимо, що новітні технології у поєднанні з Інтернетом речей розмивають кордони давно сформованих та усталених галузей глобальної економіки. Лідери споживчих галузей шукають рішення щодо поліпшення цифрового маркетингу для підвищення взаємодії з сучасними споживачами. Великі масиви даних, бізнес-аналітика, прискорення інновацій лежать в основі стратегії цифрової трансформації провідних ТНК споживчого сектора [32]. Зважаючи на активізацію глобальних торговельних мереж зазначимо, що сукупні показники їх діяльності у 2019 р. співставні з обсягами діяльності найпотужніших секторів світового господарства. Основні характеристики 250 найбільших компаній роздрібною торгівлі на глобальному ринку подано у таблиці 5.8.

Таблиця 5.8

Основні характеристики 250 найбільших компаній роздрібною торгівлі на глобальному ринку

<i>Показник</i>	<i>Вимірники</i>	<i>поч. 2019 р.</i>
Сукупний дохід від роздрібною торгівлі	трлн дол. США	4,74
Середній обсяг доходу від роздрібною торгівлі	млрд дол. США	19,0
Мінімальний обсяг доходу від роздрібною торгівлі щоб потрапити в Топ-250	млрд дол. США	3,9
Інтегральний річний індекс зростання обсягу роздрібною торгівлі	%	4,1
Індекс зростання обсягів роздрібною торгівлі за останні 5 років	%	5,0
Рентабельність продажів за чистим прибутком (маржа чистого прибутку)	%	3,0
Інтегральна рентабельність активів	%	4,7
Частка компаній з зарубіжними операціями	%	64,8
Частка компаній, що одержують сукупний дохід від роздрібною торгівлі від операцій за кордоном	%	22,8
Середня кількість країн, у яких компанії здійснюють роздрібні торговельні операції	од.	10,8

Складено за: [33]

При цьому зауважимо, що на ефективність роздрібною торговельної мережі, очевидно, впливає не лише стиль та модель управління, але й зовнішні умови ринку на кому здійснює діяльність ритейлерська компанія, про що йтиметься у наступному підрозділі.

5.2.2. Характеристика основних глобальних споживчих ринків та найпотужніших ритейлерів

Серед основних глобальних споживчих ринків можна відзначити ті, що здійснюють найбільший вплив на світогосподарські зв'язки, а саме ринки США, Євросони, Великобританії, КНР, Японії, Індії та інших країн Азії, країни Латинської Америки. Нижче подамо коротку характеристику цих ринків.

США. Відзначимо, що темпи економічного зростання в США значно сповільнилася. Так, у 2019 р. реальний ВВП збільшився на 2,3 %, порівняно з 2,9 – у 2018 р. Уповільнення в основному спричинене слабкою інвестиційною діяльністю та зниженням темпів зростання чистого експорту, хоча споживчі витрати були відносно стабільними. Попри те, останнім часом обсяг роздрібних продажів зменшився, насамперед на товари тривалого користування. Одночасно спостерігалось й зниження рівня зайнятості та заробітної плати. Загалом у найближчому майбутньому ситуація в економіці США погіршиться внаслідок дії наступних чинників: уповільнення темпів зростання глобальної економіки, вірогідне посилення торговельних воєн, загострення ризиків, пов'язаних з високим рівнем корпоративного боргу, який, за останні десятиліття стрімко зріс; подальше зниження відсоткової ставки (у 2019 р. ФРС – втричі порівняно з попереднім роком); низький рівень інфляції (хоча вищий, ніж у решті розвинених країн). З іншого боку, при зниженні рівня зайнятості, може зрости рівень заробітної плати, створивши новий інфляційний тиск, що є аргументом проти подальшого зниження відсоткових ставок. Попри те, фіскальна політика на даному етапі є помірковано стимулюючою, з урахуванням подальшого зростання державних витрат.

Євросона. Економіка Євросони ледве unikнула рецесії у другій половині 2019 р. Багато в чому це було через різке уповільнення темпів зростання в Німеччині, а також спад активності в Італії. Крім зниження споживчих витрат, про що йшлося вище, Німеччина постраждала й від зниження обсягу фондового ринку та експорту як в середині країни, так і в Євросоні загалом (рисунки 5.11). Уповільнення темпів зростання у Китаї, глобальне зниження обсягу інвестицій та торгівлі, невизначеність щодо торгівлі зі США та Великобританією, все це спричинило для Німеччини різке погіршення соціально-економічних показників. Однак, у Франції до 2019 р. спостерігалось помірне зростання, зумовлене збільшенням експорту споживчих товарів, а також стабільним внутрішнім попитом, який пов'язували з ефективними реформами на ринку праці в цій країні [34].

Європейський центральний банк у відповідь на економічний спад запровадив стимулюючу монетарну політику. Проте керівники ЄЦБ заявляли,

що для відновлення економіки ЄС стимулюючі монетарні чинники необхідно доповнити фіскальною експансією, особливо у Німеччині [36]. Фахівці МВФ також наголошували на необхідності останньої, аргументуючи це значним профіцитом бюджету та негативною відсотковою ставкою [37]. Така політика покликана підвищити попит і продуктивність у Єврозоні.

Рис. 5.11. Динаміка фондового ринку Єврозони (*Eurostoxx 50*), 2019-2020 р.
Складено за: [35]

Великобританія. Ця країна, особливо у процесі Brexit, істотно ослабла через різке скорочення інвестицій та політичну нестабільність. Зважаючи на подальшу невизначеність щодо долі країни у відносинах з ЄС, капітал й надалі продовжує покидати британські фінансові ринки. Але при цьому загалом спостерігається зростання інтернет-торгівлі споживчими товарами (рисунок 5.12), що, з одного боку, можна пояснити нижчою ціною, порівняно з фізичними магазинами, а з іншого – жорсткими карантинними заходами, пов'язаними з *Covid-19*.

КНР. Зростання економіки Китаю істотно сповільнилося за останній період, зокрема у 2019 р. цей показник був на 6,1 % нижчим, ніж за останні десять років. Такі тенденції були пов'язані не лише з поширенням *Covid-19* чи зі згаданою торговельною війною зі США, але й із суттєвим зниженням обсягу інвестицій внаслідок перевиробництва, скороченням населення працездатного віку, надмірною заборгованістю приватного сектора (що періодично спонукало уряд до обмеження кредитної активності), уповільненням глобальної економіки. У цьому контексті уряд намагається не допустити нарощення валової заборгованості, стимулювати вну-

трішній попит та торгівлю з іншими торговельними партнерами, шляхом зниження тарифів на товари не з США. Проте у 2020 р. саме негативні наслідки *Covid-19* матимуть визначальний вплив на економіку КНР.

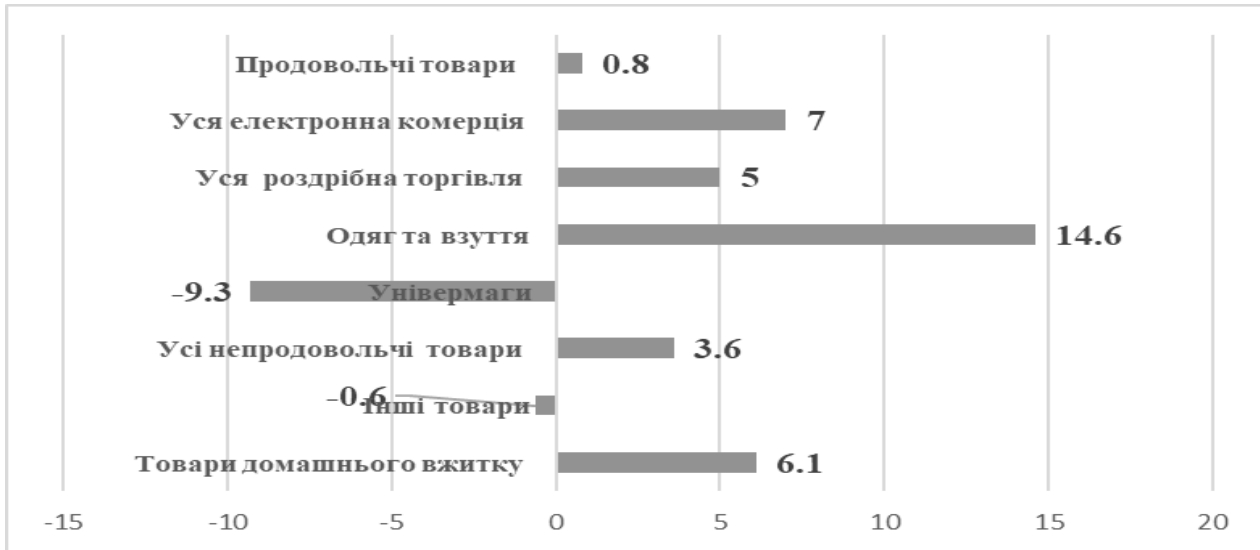

Рис. 5.12. Динаміка Інтернет-торгівлі в Великобританії, річна зміна, станом на лютий 2020 р. за секторами.
Складено за: [38]

Японія. Перепоною щодо швидкого економічного зростання в Японії є проблема старіння населення, яка почала бути актуальною ще з початку 1990-х років. Помітне сповільнення ВВП на одну особу особливо актуалізувалося в 2019 р., що стало наслідком зниження обсягів експорту, насамперед до Китаю (рисунок 5.13).

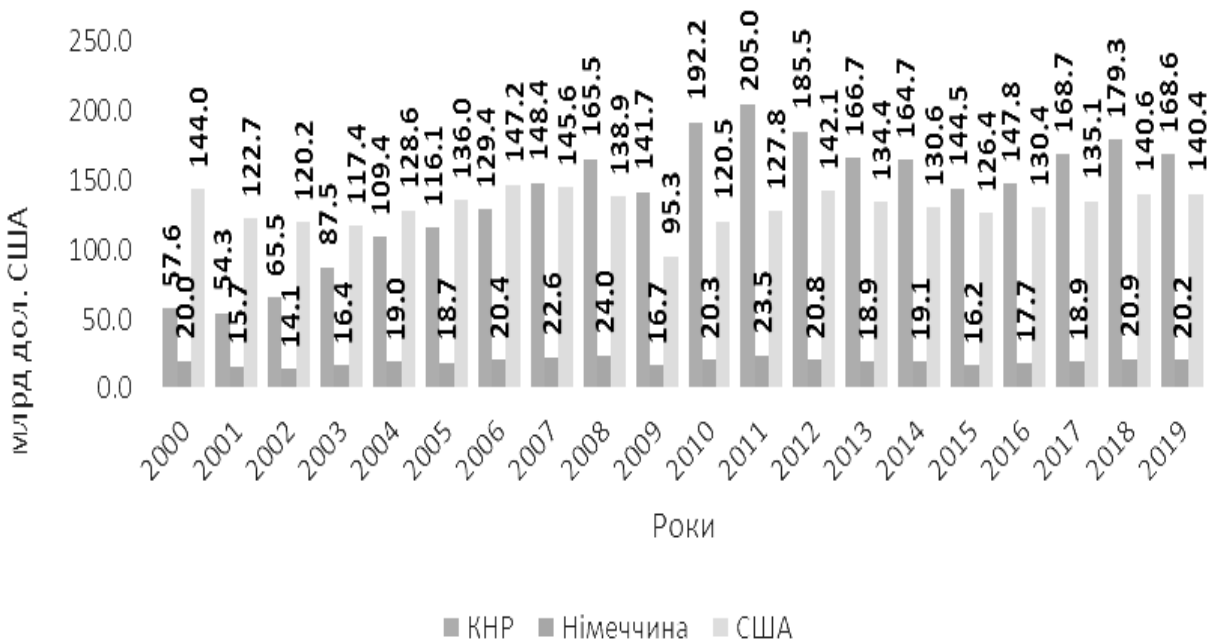

Рис. 5.13. Обсяги експорту Японії до КНР, Німеччини та США, 2000-2019 рр., млрд дол. США.

Натомість уряд намагається компенсувати зниження темпів ВВП та запобігти рецесії шляхом стимулювання внутрішнього споживчого попиту. Японія підписала нову торговельну Угоду з США та Угоду про вільну торгівлю з ЄС, і приєдналася до Регіонального всеосяжного економічного партнерства (англ. – *Regional Comprehensive Economic Partnership*) [39], Азійсько-Тихоокеанського договору про вільну торгівлю, а також до оновленого (за винятком США) Трансатлантичного Партнерства (англ. – *Trans-Pacific Partnership*) [40].

Індія. Економіка Індії впродовж останніх років характеризується економічними проблемами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру (рисунки 5.14). З метою стимулювання економічного зростання Уряд та Національний банк запроваджують різного роду методи підтримки для суб'єктів господарювання. Серед них лібералізація законодавства щодо залучення прямих іноземних інвестицій; відтермінування впровадження в дію податку на прибутки портфельних інвесторів; різноманітні заходи стимулювання для окремих сфер економіки; внесення поправок щодо пом'якшення умов оголошення банкрутами фінансових компаній; значне зниження ставки на прибуток підприємств.

Відповідно до заявленої мети уряд прагне зосередити увагу на фундаментальних структурних реформах та інклюзивному зростанні. Так, анонсує прийнятий бюджет 2020 р., міністр фінансів оприлюднив основні цільові орієнтири реалізації соціально-економічної політики, серед яких капіталізація економічного зростання та одночасна активізація споживання. У цьому контексті посадовець заявив, що негативним наслідком кризи у глобальній економіці є істотне сповільнення споживчого ринку, тобто істотне зниження темпів роздрібної торгівлі у 2020 р.

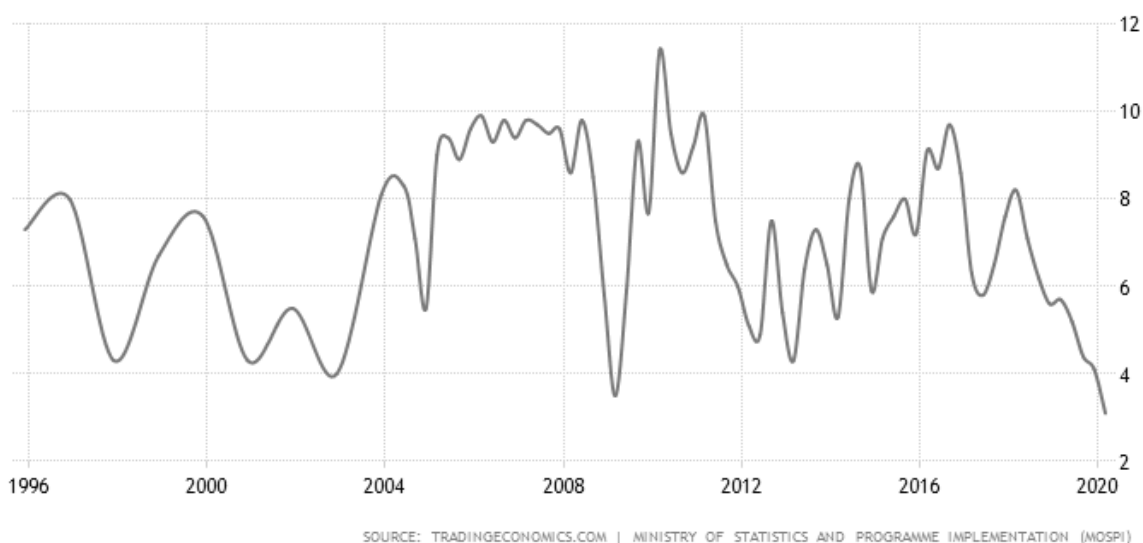

Рис. 5.14. Річна відсоткова зміна ВВП Індії, 1996-2020 рр., % до попереднього року.
Складено за: [41]

Реіта Азії. Досвід інших країн Азії різний, але загальним є негативний вплив ситуації у Китаї на міжнародні торговельні відносини та споживчий ринок, що було спричинено порушенням торговельних ланцюгів по всій Азії. Це спричинило серйозну економічну кризу на континенті та істотно відобразилося на темпах зростання в Південній Кореї, Тайвані та значній частині інших країн Південно-Східної Азії, зокрема й членів АСЕАН (рисунк 5.15).

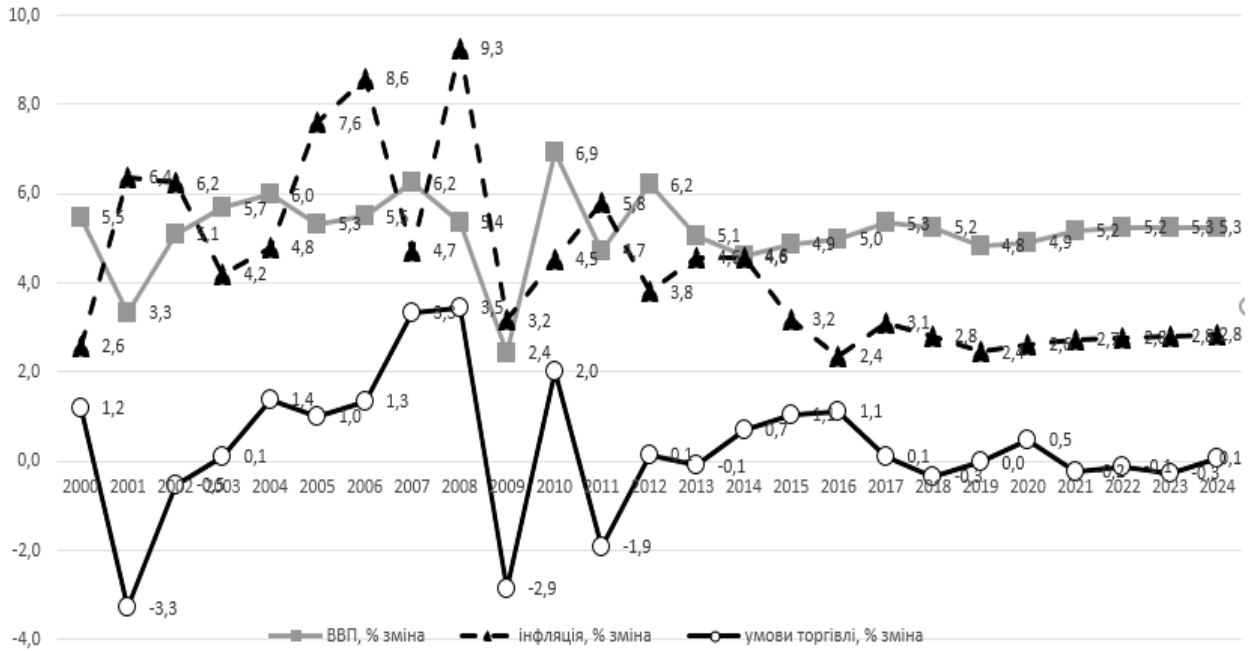

Рис. 5.15. Макроекономічні показники країн АСЕАН, 2000-2024⁹ рр. Складено за: [42]

Однак В'єтнам і Тайвань зуміли отримати для себе певні конкурентні переваги в цій ситуації, що стало наслідком перенесення виробництва (у формі прямих іноземних інвестицій) багатьох світових гігантів (у тому числі виробників електроніки) на їх територію. Таким чином, виробники з різних країн одночасно уникли сплати митних тарифів, не покидаючи торговельні мережі в азійському регіоні. Економічна ситуація в азійських країнах тісно пов'язана із розвитком подій в США, оскільки ці ринки дуже тісно взаємопов'язані.

Країни Латинської Америки. У країнах Латинської Америки глобальна економічна криза також істотно далася взнаки (рисунк 5.16), навіть у таких відносно економічно сильних державах, як Колумбія та Чилі.

Найвагомішим чинником рецесії у країнах аналізованого регіону є геополітична невизначеність і посилення тиску з боку США та інших

⁹ 2023-2024 – прогнознi дані

наддержав. Згадане відчуття невизначеності, вірогідно, й сприяло обранню популістських лідерів у двох найбільших економіках Латинської Америки – Бразилії та Мексиці. Незважаючи на обрання в Бразилії представника правих популістів Дж. Болсонаро в країні почали впроваджуватися реформи, спрямовані на лібералізацію ринку. Йому вдалося запровадити довгоочікувану пенсійну реформу, знизити тарифи та полегшити умови ведення бізнесу. Попри загальносвітові деструктивні тенденції в економіці Бразилії спостерігаються певні позитивні зміни.

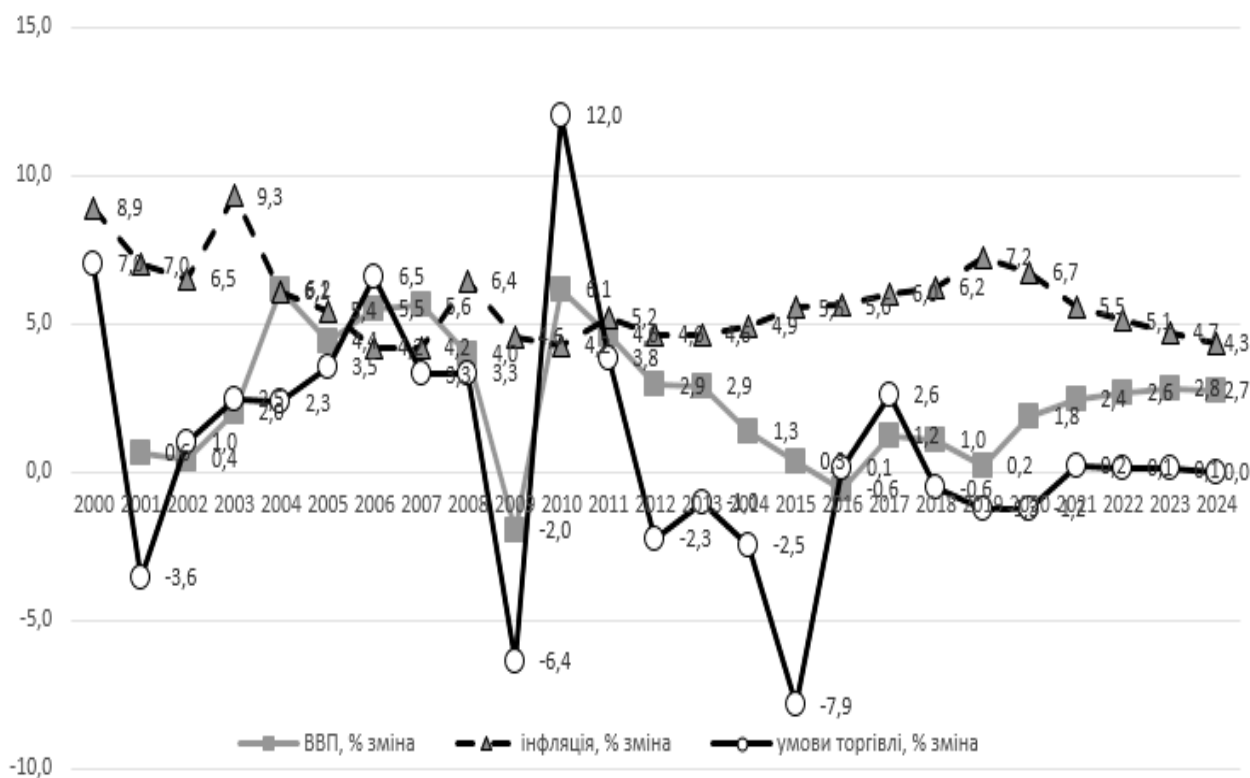

Рис. 5.16. Макроекономічні показники країн Латинської Америки, 2000-2024¹⁰ рр.

Складено за: [Там само]

Центральним банком відсоткових ставок стало передумовою зменшення рівня капітальних витрат, зростання інвестицій та зростання індекса конкурентоспроможності загалом, починаючи з 2017 по 2020 р. включно (рисунки 5.17). Вагомою проблемою для Бразилії залишається зовнішньоекономічна компонента, а саме ослаблення Китаю та ЄС – її найбільших торговельних партнерів.

У Мексиці було обрано лідера популістських лівих сил А. М. Лопеса Обрадора, який негайно скасував будівництво напівзбудованого аеропорту для Мехіко. Це насторожило бізнесменів, які зацікавлені у

¹⁰ 2023-2024 – прогнозні дані

створені якісної інфраструктури, а також готовності уряду обслуговувати внутрішню та зовнішню заборгованість. Крім того, занепокоєння інвесторів викликає вірогідне призупинення лібералізації енергетичного ринку, започаткованої за попереднього уряду.

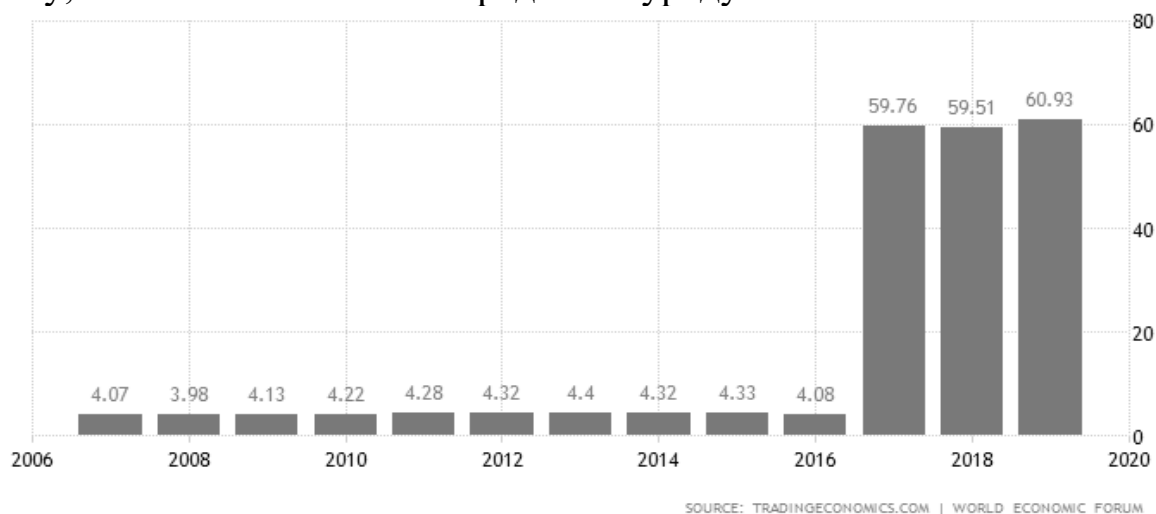

Рис. 5.17. Динаміка індекса конкурентоспроможності Бразилії, 2006-2020 р.
Складено за: [43]

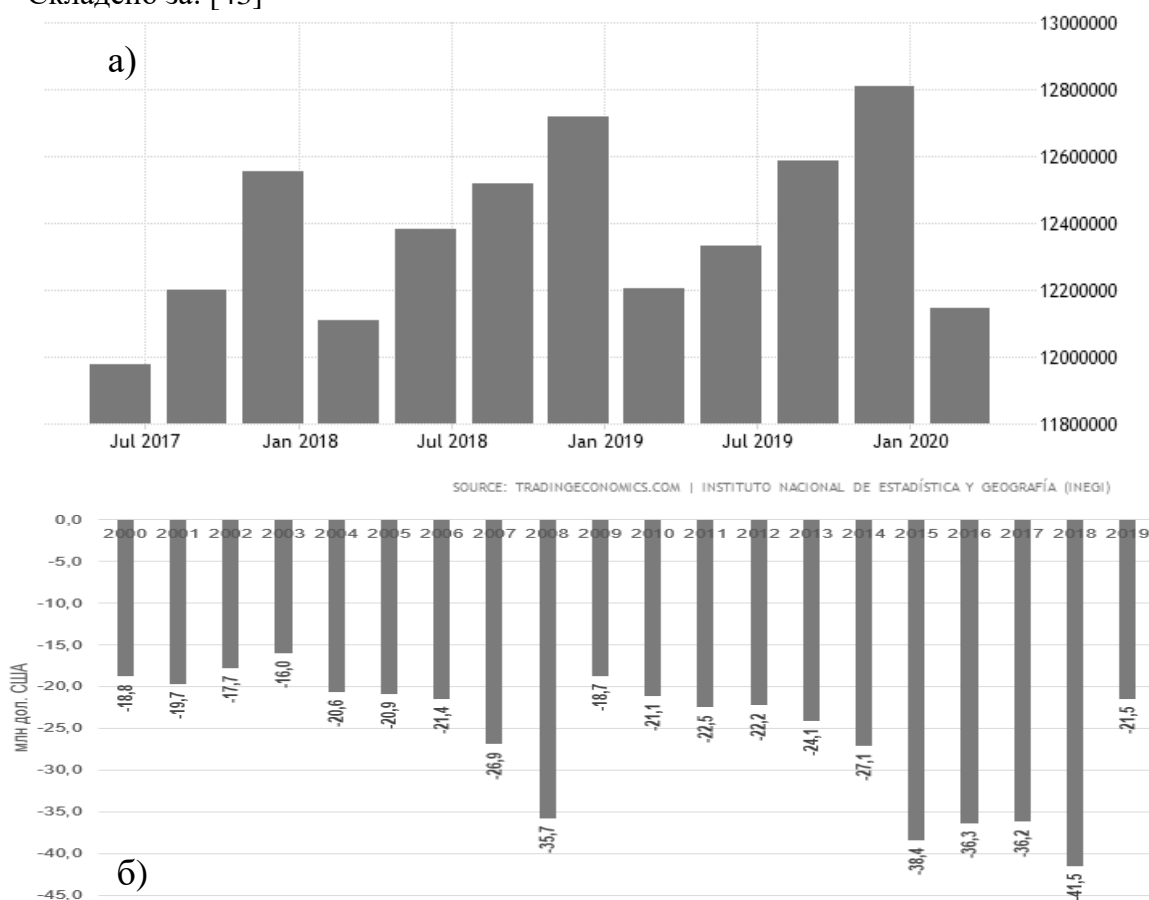

Рис. 5.18. Динаміка споживчих витрат впродовж 2017-2020 рр. (а), млн мексиканських песо та сальдо зовнішньої торгівлі впродовж 2000-2019 рр. в Мексиці (б).
Складено за: [44]

Наслідком цього стало істотне зниження обсягу інвестицій та сповільнення темпів внутрішньої і зовнішньої торгівлі (рисунки 5.18). Таким чином, прогнози щодо розвитку мексиканської економіки на найближчий період певною мірою невтішні для цієї країни.

Наведені вище тренди, очевидно чинять потужний вплив на сферу роздрібною торгівлі. Серед країн, з яких походять наймасштабніші за показником валового доходу ритейлери (за глобальним рейтингом Top-10), є США – 3 мережі (*Walmart* – 1 рейтингова позиція, *Amazon* – 2, *Costco* – 5), Німеччина – 2 мережі (*Schwarz Group* – 3, *Aldi* – 8), КНР – 1 мережа (*Alibaba* – 4), Нідерланди – 2 мережі (*Ahold Delhaize* – 6, *IKEA* – 9), Франція – 2 мережі (*Carrefour* – 7, *Auchan* – 10) (таблиця 5.9). Зупинимось детальніше на аспектах поточних стратегій цих мережевих глобальних мегакомпаній, що мають місце на даному етапі їх функціонування.

1. «*Walmart*». У 2019 р. «*Walmart*» невдало намагався підвищити потужності свого британського підрозділу *ASDA* шляхом поглинання місцевого конкурента – споживчої торгової мережі *Sainsbury's*. Антимонопольні органи заблокували ці наміри, виходячи з того, що злиття другого і третього за обсягами продажів британських роздрібних споживчих мереж негативно відобразиться на кінцевих споживачах. Вони також вважали, що в результаті злиття ціни у згаданих торговельних мережах підвищаться. Попри це *Walmart* утримує провідні позиції у світовій роздрібній торгівлі з перспективою залишатися лідером, поряд з *Amazon*, на довготривалій період. Одержавши 510,3 млрд доходу (що на 0,79% менше, ніж у 2018 р.) від роздрібною торгівлі, *Walmart* все ще перевищує обсяги діяльності *Amazon* у 2,2 раза, попри те що *Amazon* характеризується значно вищим рівнем капіталізації. Зорієнтований насамперед на ринок США, *Walmart* продовжує експансію й на міжнародні ринки. Таким чином, близько 23% доходу надходить до цієї компанії з-за меж США, що на 4% вище, ніж у *Amazon* [48].

2. «*Amazon*». *Amazon* нещодавно розпочав освоєння та збільшення обсягу інвестицій у широкий спектр нових країн, включно з Сінгапуром, Туреччиною, Австралією, Індією та Бразилією. У кожній з цих країн дві речі мали місце відразу після вкладення інвестицій зі сторони *Amazon*. По-перше, *Alibaba* намагався вкласти співставну суму інвестицій або й навіть перевершити обсяг інвестицій *Amazon* та перекупити їх потужності. По-друге, місцева преса заявляла про «неготовність» місцевих споживачів здійснювати покупки за стандартами *Amazon*. Всупереч цим перешкодам, *Amazon* є роздрібною торговельною мережею з однією з найвищих світових ринкових капіталізацій, надзвичайно популярною у США та такою, що інтенсивно завойовує навіть такі вимогливі ринки, як Німеччини та Японії. Найпопулярніша роздрібна торговельна інтернет-

мережа з доходом 232 млрд дол. США у 2019 р., яка, як зазначалося, характеризується найвищим рівнем капіталізації серед ритейлерів, за останні 5 років досягла збільшення доходу на близько 22% у той час, як у найближчого конкурента, *Walmart*, цей показник за вказаний період зріс всього на 1% [49]. Таких успіхів керівництву *Amazon* вдалося досягти внаслідок широкомасштабного запровадження хмарних технологій у практично всі бізнес-процеси.

Таблиця 5.9

10 найбільших ритейлерів у світі, 2018-2019 рр.¹¹

Рейтингова позиція 2019	Назва компанії	Назва роздрібно-торгової мережі	Зміна у рейтинговій позиції в 2019 р. порівняно з 2018 р.	Країна реєстрації материнської компанії	Основний вид діяльності	Валовий дохід компанії, млрд дол. США ¹²		Зростання/спад, % 2019 р. до 2018 р.
						2018	2019	
1	<i>Wal-Mart Stores, Inc.</i>	<i>Walmart</i>	1 (↔)	США	Гіпермаркет / Суперцентр / Супермаркет	514,4	510,3	↓ -0,79
2	<i>Amazon.com, Inc.</i>	<i>Amazon.com</i>	3 ↑ (+1)	США	Електронна комерція	232,9	232,9	↔ 0
3	<i>Schwarz Group</i>	<i>Schwarz Group</i>	4 ↑ (+1)	Німеччина	Магазин споживчих товарів зі знижками	121,6	123,3	↑ +1,3
4	<i>Alibaba Group Holding Limited/ New Retail</i>	<i>Alibaba</i>	179 ↑ (+175)	КНР	Електронна комерція / Універмаг	56,3	94,0	↑ + 66,9
5	<i>Costco Wholesale Corporation</i>	<i>Costco</i>	2 ↓ (-3)	США	Дрібногуртова торгівля/складські приміщення	141,6	149,3	↑ + 5,5
6	<i>Ahold Delhaize (колишня назва Koninklijke Ahold N.V.)</i>	<i>Ahold Delhaize</i>	12 ↑ (+6)	Нідерланди	Супермаркет	74,1	74,3	↑ + 0,3
7	<i>Carrefour S.A.</i>	<i>Carrefour</i>	- ¹³	Франція	Гіпермаркет/ Суперцентр	-	89,8	-
8	<i>Aldi Einkauf GmbH & Co. oHG</i>	<i>Aldi</i>	8 (↔)	Німеччина	Дисконтні магазини споживчих товарів	106,2	91,9	↓ - 135
9	<i>The IKEA Group (INGKA Holding B.V.)</i>	<i>IKEA</i>	25 ↑ (+16)	Нідерланди	Меблі та інші товари для дому	44,2	48,7	↑ + 10,2
10	<i>Auchan Holding SA (formerly Groupe Auchan SA)</i>	<i>Auchan</i>	18 ↑ (+8)	Франція	Hypermarket/ Supercenter/ Superstore	60,7	60,2	↓ -0,82

Складено за: [45; 46; 47]

¹¹ Рейтинг складено з врахуванням прибутків лише від роздрібно-торгівлі (інші види прибутків при ретингуванні не бралися до уваги).

¹² До валових зараховуються прибутки від роздрібно-торгівлі та інших видів діяльності.

¹³ Компанія *Carefur* у 2018 р. не була включена до рейтингування найбільших ритейлерів світу, за проханням керівництва компанії.

3. «*Schwarz Group*». Приватний німецький конгломерат «*Schwarz Group*», який спеціалізується на магазинах споживчих товарів зі знижками за останній період дещо втратив потужності. У 2020 р. керівництво компанії сподівається на підвищення показників рентабельності торговельної мережі «*Lidl*» та розширення діяльності у США. У 2020 р. передбачалося також відкриття компактного гіпермаркету «*Kaufland*» на австралійському ринку, проте глобальна економічна криза завадила цим планам (тому наразі керівництво мережі «*Lidl*» відмовилося від освоєння ринку Австралії взагалі). Наразі «*Lidl*» продовжує завойовувати ринок США, експериментуючи з декількома типами магазинів, не сподіваючись на швидкі надприбутки. Попри певні труднощі, успішною виявилася експансія на ринок країн ЦСЄ, зокрема у Сербії, де охопленість домогосподарств за перший рік роботи на ринку зросла з 0 до 70%, одержавши близько 9 % усіх витрат домогосподарств на харчові продукти у цій країні. Одночасно, «*Kaufland*» залишається провідною продуктовою мережею для багатьох країн ЦСЄ. *Schwarz Group* продовжує пошук ринків, на яких користуються популярністю дисконтні магазини, де має намір й надалі очолювати рейтинги провідних ритейлерів на глобальному рівні. Загалом компанія продовжує нарощувати доходи, які у 2019 р. склали 123,3 млрд дол. США, що на 1,3% більше порівняно з попереднім роком, причому щодо мережі споживчих супермаркетів «*Lidl*», то близько 63% її доходу надходило з-за меж Німеччини [50].

4. «*Alibaba*». У 2019 р. «*Alibaba*» істотно піднявся в рейтингу Top-250 найпотужніших ритейлерів світу за показником доходів від роздрібної торгівлі (аж на 175 позицій, збільшивши доходи компанії на 66,9%!). У 2018 р. цією компанією була здійснена потужна інвестиція шляхом поглинання турецького інтернет-центру роздрібної торгівлі «*Trendyol*». Аналогічно, «*Alibaba*» продовжує інвестиційну експансію й в інших країнах, наприклад в Іспанії, де компанія посилює вплив на одну з найпотужніших мереж універмагів «*El Corte Ingles*», а також у Південно-Східній Азії, завдяки інвестиціям у «*Lazada*». У рідному для себе Китаї «*Alibaba*» підвищує рівень інвестування як в онлайн, так і офлайн споживчі торговельні мережі, збільшуючи свою частку в «*Sun Art Group*», що керує гіпермаркетами «*RT Mart*», а також магазинами «*Auchan*» на материковому Китаї й у Тайвані [52]. Незважаючи на значні успіхи у маркетинговій стратегії компанії, «*Alibaba*», швидше за все, у найближчому майбутньому не зможе піднятися на вищі рейтингові позиції через істотні кризові явища в економіці Китаю та інші проблемні аспекти, описані вище. У лютому 2020 р. керівництво вперше повідомило інвесторам про спад продажів компанії на території Китаю, що, насамперед, було пов'язане з поширенням *Covid-19* та торговельною війною зі США. Таким чином, незабаром

компанія планує переглянути стратегію інтернаціоналізації.

5. **«Costco»**. Компанія продовжує дивувати міжнародних експертів з роздрібною торгівлю. По-перше, фірма змушує споживачів сплачувати членський внесок, щоб дістати доступ до його складів. По-друге, споживачі, які купують у «Costco», регулярно заявляють, що розміри дрібногуртових покупок, які вони здійснюють, «занадто великі». По-третє, «Costco» рухається достатньо повільно, відкриваючи щороку лише одну-дві міжнародні локації, особливо порівняно з іншими роздрібними торговцями – найближчими конкурентами, які відкривають сотні магазинів одночасно. По-четверте, «Costco» не спішить вкладати істотних обсягів інвестицій в електронну комерцію, оскільки вважає, що на даному етапі в мережі Інтернет краще продавати додаткові послуги, а не основні товари. Попри це, у попередньому році «Costco» відкрив свій перший магазин в Китаї і продовжує вдосконалювати діяльність й на інших міжнародних ринках, у тому числі і в нових для себе країнах, таких як Франція та Ісландія. Дохід компанії склав у 2019 р. близько 149 млрд дол. США. Причому цей дохід був залучений лише з 788 сайтів [53]. Таким чином, модель великого магазину, що сприяє великим обсягам продажів для цієї фірми себе однозначно виправдала.

6. **«Ahold Delhaize»**. Голландсько-бельгійський конгломерат «Ahold Delhaize» – це найпопулярніша мережа супермаркетів цього річного рейтингу. Серед компаній лідерів рейтингу топ-250 компанія характеризується найнижчим показником інвестицій у торгівлю непродуктовими товарами. Незважаючи на те, що у США торгові марки «Ahold Delhaize», включно з «Food Lion», «Hannaford» та «Stop & Shop» продають непродуктові товари першої необхідності, але їх частка у загальному асортименті значно нижча, порівняно з найближчими конкурентами. Аналогічно й у Нідерландах, хоча голландська дочірня компанія «Albert Heijn» здійснює діяльність на ринку непродуктових товарів, зокрема через мережу онлайн-торгівлі «Bol.com» та мережу аптек в «Etos», основна частка продажів компанії в Нідерландах є харчовими продуктами щоденного вжитку [54]. Компанію не можна віднести до суб'єктів господарювання, що швидко розвиваються, а також застосовують агресивну експансію на глобальні ринки, вважаючи за потрібне посилювати акценти на діяльності на продуктових ринках, певною мірою усталених для своєї компанії уздовж східного узбережжя США, на території країн Бенілюксу, а також у Центральній та Південно-Східній Європі й Індонезії. Успіх компанії в продуктовому сегменті та мережі «Bol.com», очевидно, збереже високі рейтингові позиції у Топ-250, проте буде недостатнім для переміщення на вищі щаблі у найближчому майбутньому.

7. **«Carrefour»**. У недалекому минулому керівництво «Carrefour» сподівалося забезпечити фірмі провідні позиції у світі серед операторів гіпермаркетів дрібногуртової торгівлі, що здійснює діяльність у понад 50 країнах. Проте через певні кризові явища як всередині компанії, так і в світовому господарстві, упродовж останньої декади корпорація продовжує вибірково покидати ринки, у тому числі 2019 р. й китайський, а також країн Близького і Далекого Сходу. Незважаючи на це, фахівці прогнозують покращення ситуації у найближчому майбутньому, оскільки компанія робить ставку на посилення акцентів щодо розширення асортименту здорової їжі зі створенням мережі окремих магазинів та франчайзингом, що полегшує доступ цільової аудиторії. У першій половині 2019 р. «Carrefour» вперше за всю історію розширив кількість своїх малоформатних магазинів до 7 тис. одиниць [55]. У планах компанії також зменшення кількості гіпермаркетів та розширення інвестицій в електронну комерцію, особливо на території Франції, де конкуренція в Інтернет-просторі є жорсткою і надалі посилюватиметься. Залишаючись найбільшою мережею супермаркетів у Європі, французький гігант на сучасному етапі відчуває все більший тиск на ключових ринках з боку німецьких ритейлерських груп «Schwarz» та «Aldi». Станом на 2019 р. загальний дохід компанії *Carrefour S.A.* становив орієнтовно 89,8 млрд дол. США [56].

8. **«Aldi»**. На сучасному етапі компанія переживає істотні диспропорції в розвитку різних частин корпоративної структури. Одна половина – «Aldi South» – характеризується інтенсивним розвитком, виграючи жорстку конкурентну боротьбу серед супермаркетів на широкомасштабних ринках США, Великобританії, Ірландії, Австралії, у тому числі під брендом «Trader Joe». Позитивним також для компанії виявилось після масштабної торгівлі в мережі Інтернет відкриття фізичних магазинів у Китаї. Інша ж половина компанії – «Aldi North» в останні роки переживала достатньо нелегкі часи, будучи присутньою на таких висококонкурентних ринках, як у Німеччині, Нідерландах та Данії. Таким чином, керівництво компанії визначило курс на реструктуризацію. Підрозділ *Aldi North*, який історично діяв відносно незалежно та на відстані, тихо і повільно вирівнюється зі швидко зростаючим і більш глобалізованим підрозділом *Aldi South*. Таким чином, перед фірмою стоїть нелегке завдання збалансувати діяльність двох половин, які історично достатньо автономно розвивалися. Загалом до 70% продажів «Aldi» станом на 2019 р. мали місце за межами Німеччини, що свідчить про позитивний імідж популярної німецької мережі у всій Європі. Станом на кінець 2019 р. 11 922 магазинів згенерували близько 91,9 млрд дол. США. доходу [57].

9. **«IKEA»**. У 2019 р. компанія зазнала кардинальної реструктуризації з метою стимулювання нових способів роздрібної торгівлі. Відомою

маркетинговою концепцією компанії є залучення споживача до освоєння товару, який він купує у мережі – починаючи від потрапляння в магазини, пакування важких товарів без сторонньої допомоги до складання меблів вдома з використанням елементарних доступних інструкцій. Таким чином, компанія намагається активізувати споживачів у процесі купівлі. Реструктуризація певною мірою сприяла підняттю компанії в рейтингу 2019 р. Проте це відбулося, насамперед, через погіршення показників рентабельності у найближчих конкурентів, а не через додаткові зусилля керівництва «IKEA». Зараз компанія працює над залученням на свої торгові і складські площі інших роздрібних торговельних мереж по всьому світу та активно інвестує в зручні для клієнтів послуги для стимулювання продажів з огляду на уподобання нової генерації. У 2019 р. доходи компанії зросли на 10,2% порівняно з 2018 р., а рейтингова позиція покращилася відразу на 16 пунктів (з 25 на 9 місце) [58].

10. «Auchan». Хоча за рейтингом Топ-250 торговельна мережа «Auchan» покращила позицію з 18 на 10, проте рентабельність діяльності компанії характеризується низхідною тенденцією [59]. Це, у тому числі, пов'язано з продажем своїх потужностей в Італії місцевому ритейлеру «Conad», а також з кризою, пов'язаною з поширенням *Covid-19*. Останнє також негативно вплинуло на обсяги продажів в основних країнах присутності компанії «Auchan» – Франції, рф, Іспанії та Польщі [Там само]. Як відомо, Італія, Франція, Іспанія та рф – це країни, на які згадана пандемія мала один з найнегативніших впливів [60].

Таким чином, прогнози щодо розвитку глобальної економіки, у тому числі сфери роздрібної торгівлі, на найближчий період є невизначеними через низку об'єктивних причин. Загалом темпи зростання глобальної економіки, найвірогідніше, будуть знижуватися, але позитивним є те, що через зменшення споживчих витрат інфляція в більшості країн залишиться низькою. Подальшої невизначеності навколо глобальної економіки додав уже згаданий спалах в Китаї на початку 2019 р. та різке поширення коронавірусу *Covid-19* по всьому світу. Тому описані вище тенденції у процесі глобалізації можуть радикально змінюватися під впливом дії жорстких карантинних заходів, пов'язаних з *Covid-19*. Зокрема, у лютому 2020 міністр економіки Франції Б. ле Мер заявив про «...безвідповідальну та необґрунтовану залежність інших країн від Китаю» [Там само]. Тепер очевидно, що єдина світова економіка почала процес розпаду на економічні макрорегіони, що спричинить скорочення виробничих ланцюжків і зниження обсягів міжнародної кооперації. Новий світовий економічний устрій принесе істотні втрати поточним центрам глобальної економіки – ЄС, США і Китаю (рисунк 1.15).

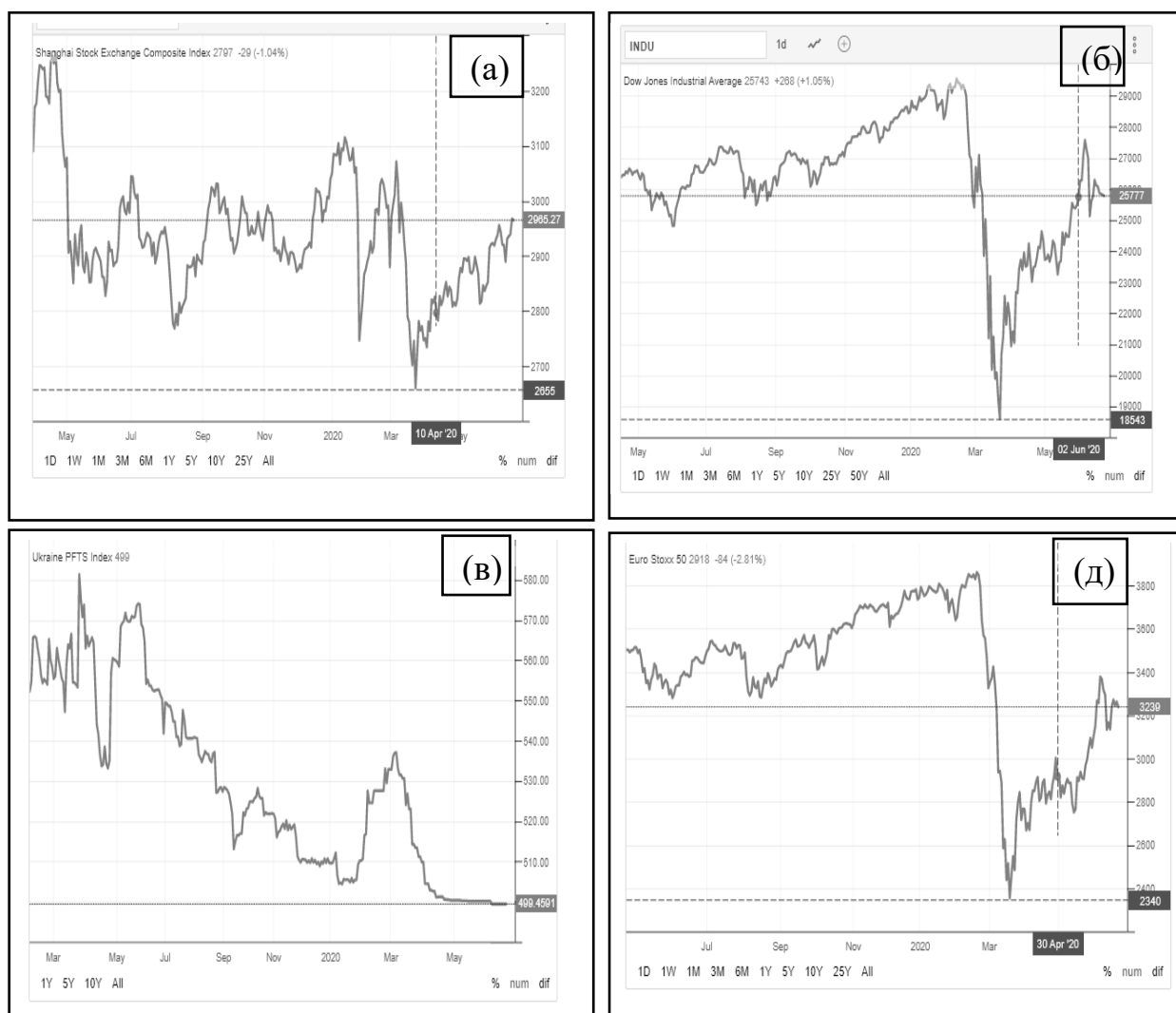

Рис. 5.19. Динаміка індексів фондових ринків України, (а), Єврозони (б), КНР (в) та США (д), травень 2019 – квітень 2020 рр.

Намагаючись мінімізувати свої втрати, у США наполягають на поверненні виробництва з КНР у США та активно формують нові ланцюжки міжнародного співробітництва, альтернативні до китайського проєкту «Ініціатива Пояс і Шлях» (англ. – “*Belt and Road Initiative*” (*BRI*)) [62]. На противагу, Д. Трамп запропонував Індії увійти в проєкт «Блакитна точка» (англ. – *Blue Dot*) – це конкурентний до згаданого (*BRI*) проєкт за участю Японії та Австралії [63]. У зв’язку з тим, що Китай має намір розширювати свою стратегічну присутність у межах *BRI*, Індія і США обговорюють напрями формування мережі «Блакитна точка», що охоплюють численні проєкти в галузі інфраструктури та розвитку у багатьох країнах – партнерах учасників згаданої ініціативи. Істотний негативний вплив також мала уже згадувана наростаюча загроза пандемії в лютому 2020 р., що викликала колосальний обвал усіх світових фондових бірж [64]. Загалом наслідки кризи, пов’язаної з поширенням *Covid-19*

торкнулися багатьох сфер та секторів глобальної економіки. Найперше від поширення пандемії істотно постраждала індустрія подорожей і суміжні галузі, зокрема авіаперевезення. За оцінкою Всесвітньої ради з подорожей і туризму (*WTTC*), в зоні ризику через пандемію можуть опинитися до 50 млн робочих місць у цих сферах. Прогнозувалося, що у 2020 р. кількість поїздок по всьому світу може знизитися на 25%, а втратити роботу можуть до 14% з 320 млн осіб, зайнятих в індустрії подорожей [65].

При цьому вагома загроза нависла над сферою міжнародного туризму, оскільки багато країн або зовсім закрили кордони на час карантину, або ж запровадили жорсткі обмежувальні заходи. Як відомо, туризм – це галузь, яка створює довгі ланцюжки доданої вартості, що зачіпають безліч інших галузей, і скорочення кількості подорожувальників уже призвело до істотного падіння попиту на послуги ресторанів, таксі, роздрібною торгівлі, розважальних центрів тощо.

До цього ще треба додати скорочення внутрішнього попиту, особливо в тих містах і державах, де влада запроваджувала жорсткі карантинні заходи. Наприклад, в Сербії, Іспанії, Італії – країнах, де найпопулярнішою формою масового дозвілля є відвідування кафе і барів, була запроваджена комендантська година з істотними штрафами для порушників. І навіть якщо ці обмеження не тривали довго (хоча для малого бізнесу 2-3 місяці можуть стати вирішальними), бізнес в усьому світі зазнав вагомих збитків. Наприклад, лише у Німеччині в березні 2020 р., за результатами дослідження 3,4 тис. малих і середніх підприємств, було оцінено втрати від пандемії *Covid-19* на рівні близько 75 млрд євро [66]. Фактично на даному етапі на багатьох ринках руйнуються попит і пропозиція в тому вигляді, в якому вони склалися за багато років.

Руйнівна сторона кризи проявиться й у зниженні курсів валют, висока ймовірність «розгону» інфляції, спаду в фундаментальних галузях економіки – видобувній, обробній, туризмі тощо. Водночас, на багатьох ринках попит на товари і послуги не знизиться до нуля – оскільки завжди залишається так званий залишковий попит, за який розгорнеться боротьба між компаніями. Тому зараз, поки «економіка самоізоляції» робить лише перші кроки, бізнесу потрібно перш за все переосмислити свою позицію на ринку. У періоди турбулентності, насамперед, страждають середні сегменти ринків, тобто ті, котрі пропонують середні ціни при середній якості. Попит з них дуже легко переходить у нижчі та вищі сегменти, тому бізнесу зараз краще уникати «середніх» рішень і прагнути до одного з двох полюсів. Або мінімальні витрати, стандартизація, стратегія економії і підвищення ефективності, або ставка на преміальний ринок, де попит слабо реагує на макроекономічні зміни, оскільки тут для покупця важливі звички і статус. Такі стратегії можуть виявитися успішними на найрізно-

манітніших ринках – продукти харчування, авіаперевезення, медичні послуги тощо. Крім того, бізнесу потрібно задуматися про неординарні товари і послуги, на які формується попит під час карантинних заходів.

Гарним прикладом у цьому контексті є програмне забезпечення *Zoom* – це платформа для проведення відеоконференцій, про яку більшість з нас не знало до початку карантину. Станом на кінець березня 2020 р. її капіталізація зросла до 29 млрд дол. США, тобто вона коштує дорожче, ніж будь-яка американська авіакомпанія. І все це тому, що вимушене перебування в ізоляції різко підвищило інтерес до платформи. Штаб-квартира *Zoom Video Communications* розмішена в каліфорнійському місті Сан-Хосе (США) і займається віддаленим конференц-зв'язком. Компанія була заснована Е. Юанем у 2011 р. Сам сервіс був запущений у 2013 р., відразу після запуску до нього під'єднався мільйон користувачів, до літа 2014 р. їх вже стало 10 мільйонів, а до 2015 р. *Zoom* використовували 40 млн приватних осіб і 65 тис. організацій, а в березні 2020 кількість користувачів цієї компанії досягла близько 300 млн осіб [67].

Вагомі виклики на сучасному етапі коронавірусної кризи також постали перед виробниками продуктів харчування. Власне, не слід забувати, що остання хвиля глобалізації була повною перебудовою традиційного укладу життя людей, при якому велика частина населення планети жила в сільській місцевості. Натомість, пришвидшення процесів урбанізації та скупчення мільйонів людей в мегаагломераціях зробило забезпечення продовольством однією з головних проблем національної безпеки майже в усіх країнах. При цьому загострення проблеми поширенням *Covid-19* продемонструвало, наскільки крихкими можуть виявитися сформовані зв'язки між містом і селом. Головна проблема, яка може загостритися для виробників продуктів харчування – це порушення сформованих прогнозних балансів постачання продовольства. Як відомо, ці баланси узгоджуються між багатьма учасниками ринку – торговельними мережами, постачальниками, переробниками, гуртовикам тощо, і якщо попит на окремі позиції значно перевищує нормальний статистичний рівень, це відразу ж може завдати удару по сформованих логістичних та виробничих ланцюжках. Навіть при наявності складських запасів виробництво багатьох видів продуктів харчування неможливо наростити у короткому часовому проміжку [68].

Найбільш перспективними напрямками розвитку бізнесу в цих умовах експерти вважають доставлення товарів, продуктів і контенту, дистанційні освіта і медицина. З більш специфічних нових напрямків на даному етапі актуальні будь-які форми віддаленого моніторингу та управління технічними системами, причому не лише в промисловості, але й в житловому господарстві, на транспорті й у сільському господарстві. Очевидно, що зараз різко прискориться розвиток продуктів на основі техно-

логії доповненої реальності. Проте, найімовірніше відбудеться певне зміщення акценту з ігор на організацію комфортного середовища для спільної віддаленої роботи. Тобто від звичайних відеоконференцій і груп в месенджерах найбільш прогресивні компанії перейдуть до моделювання реальних нарад з комфортним поданням робочих матеріалів, активною дискусією тощо.

Трансформації можуть піддатися й такі традиційні напрями бізнесу як будівництво. Для девелоперів довгостроковим трендом може виявитися субурбанізація, тобто створення комфортних невеликих поселень в околицях мегаполісів. Причому передбачається збільшення попиту на невеликі селища з повноцінними соціальними функціями. І з меншою концентрацією населення, ніж у великих містах – в результаті епідемії багато людей можуть переглянути свою оцінку ризиків проживання в мегаполісах, які максимально схильні до різних катаклізмів.

Окремі фахівці прогнозують нову хвилю імпортозаміщення. Мас сенс виробництво відносно простої продукції, випуск якої можна швидко налагодити на наявних вітчизняних потужностях з невеликими додатковими інвестиціями. Це можуть бути, наприклад, прості електротехнічні вироби, побутова хімія, одяг та харчові продукти. У довгостроковій перспективі очікується підвищення рівня перспективності біотехнологічного сектора, оскільки *Covid-19* може бути лише початком нової епохи мутації різного роду вірусних інфекцій та застосування бактеріологічної зброї.

Відкриваються нові можливості й для локального туризму та сфери розваг, адже значна кількість людей після закінчення епідемії стане більш насторожено ставитися до далеких подорожей, розширюючи внаслідок цього ринкову нішу для місцевих компаній. Хоча на сучасному етапі ця галузь переживатиме істотні негативні наслідки. Багато управлінців вже оцінили переваги віддаленого режиму праці (істотна економія часу і поточних витрат), хоча ще декілька місяців тому витрати на оренду офісів здавалися неминучими.

Загалом, доцільно зазначити, що далеко не всі країни достатньо ефективно використовують можливості міжнародної торгівлі. У нашому дослідженні ми використали метод огортаючих даних для оцінки висловленої вище тези станом на 2019 р. У дослідженні використано модель, орієнтовану на максимізацію «виходу» (ВВП на одну особу та індекс якості життя). За вхідні параметри в дослідженні використано показники зовнішньої торгівлі країн. Як відомо, цей метод передбачає, що максимально ефективний коефіцієнт – одиниця. Все, що відрізняється від одиниці – неефективно і в цих країн є потенціал до нарощення ефективності вхідних показників для максимізації вихідних. Хочемо наголосити, що застосування згаданої методики дає можливість аналізу не абсолютних показників, а власне

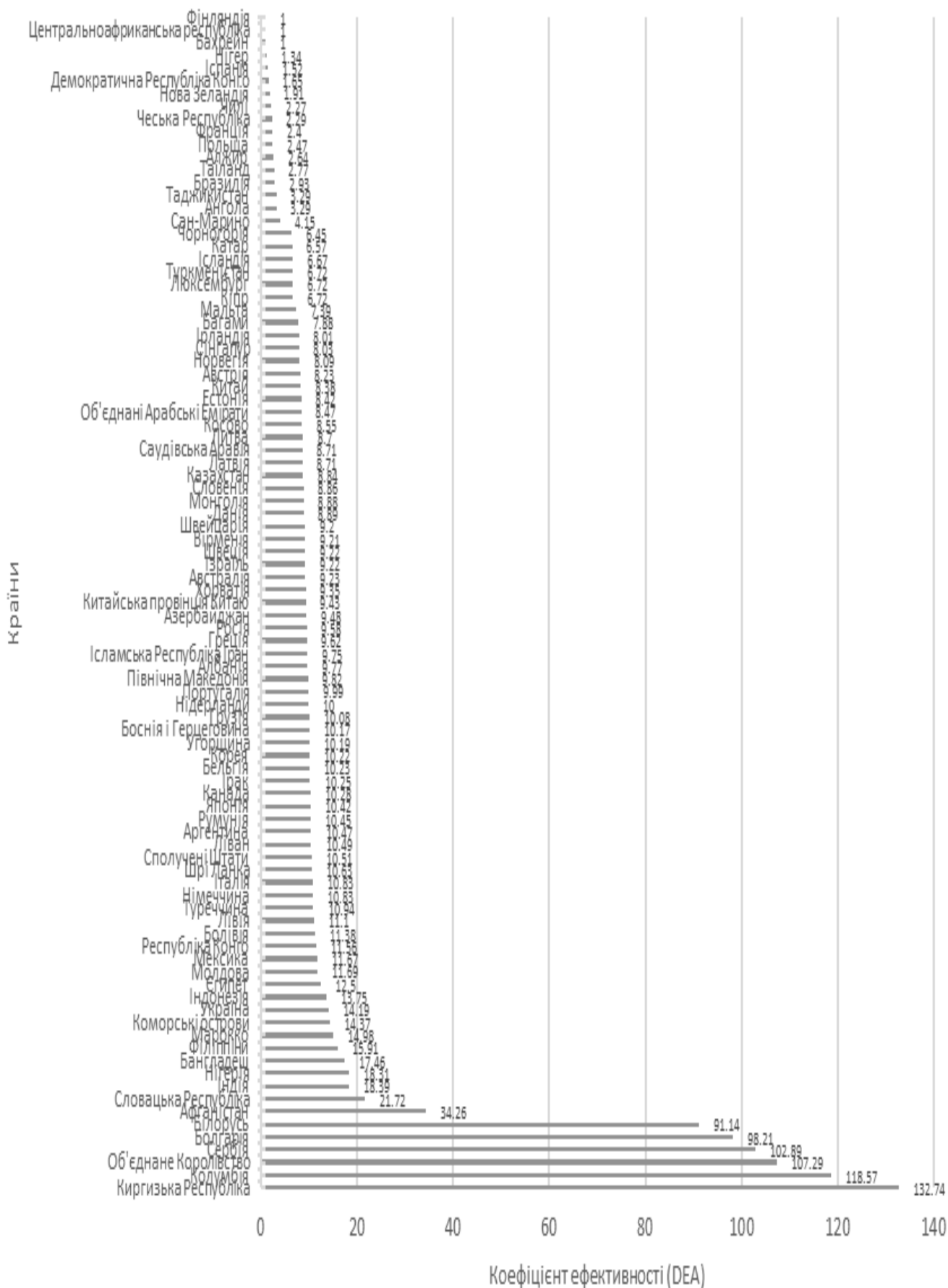

Рис. 5.20. Ефективність використання зовнішньої торгівлі для максимізації економічного розвитку країн (метод огортаючих даних) 2019 р.

здійснення розрахунку ефективності їх використання (рисунки 5.20). Як бачимо з рисунка, у досліджуваній період найбільш ефективною зовнішньоторговельною політикою, що позитивно відобразилося на макроекономічних показниках, характеризуються Фінляндія, Центральноафриканська Республіка та Бахрейн (показник ефективності рівний одиниці). Найнижчі показники відповідно до результатів з використанням інструментарію методу огортаючих даних притаманні Киргизстану (132,74), Колумбії (118,57), Великобританії (107,29). Очевидно, стосовно останньої країни можуть виникнути сумніви, оскільки – це країна-член Великої сімки, ОЕСР та лідер в інших міжнародних та наддержавних організаціях. Проте, поясненням такої низької позиції Великобританії може бути *Brexit*, який істотно негативно вплинув на макроекономічну та геополітичну ситуацію на Туманному Альбіоні.

Проте з іншого боку, після завершення процедури виходу з ЄС, Великобританія має істотний потенціал для нарощення ефективності використання факторів виробництва у співпраці як з ЄС, так і особливо з країнами, що розвиваються, у ролі окремого потужного політичного та економічного гравця.

5.2.2. Експортноорієнтація споживчого ринку у поєднанні з імпортозаміщенням

В умовах загострення проблем глобалізації фахівці все частіше повертаються до класичних основ функціонування сфери міжнародної торгівлі. Адже надмірне узалежнення світу від транснаціональних суб'єктів, як показує практика сьогодення, може загрожувати національній безпеці не лише окремих країн, але й світовому господарству загалом.

Відмінності між країнами в порівняльних перевагах при виборі моделі зовнішньої торгівлі економічна теорія пояснює двома причинами: при виробництві різних продуктів виробничі фактори використовуються в різних співвідношеннях; неоднакова відносна забезпеченість країн факторами виробництва.

Аналіз моделі «Хекшера – Оліна – Самуельсона» (рисунки 5.21) дає підстави для висновку, що в умовах автаркії (відсутності торгівлі) регіон *A* перебуває в точці рівноваги A^A , а регіон *B* в точці рівноваги A^B .

Відносна ціна товару G_1 в регіоні *B* вища, ніж в регіоні *A*, а відносна ціна товару G_2 нижча. В регіоні *A* навпаки. Регіон *A* переходить з точки виробництва A^A в точку P^A , а регіон *B* в точку P^B , завдяки торгівлі відбувається спеціалізація регіону внаслідок випуску та експорту факторонадлишкових товарів. Зміни в попиті вплинуть і на зрушення в структурі виробництва кожного регіону уздовж кривої виробничих можливостей, збільшуючи інтенсивність використання надлишкового фактора до моменту,

поки міжнародна торгівля не зрівняє співвідношення цін на якомусь рівноважному рівні (пряма $P^A C^A P$), ціни вирівнюються, що в рамках теорії Лернера-Самуельсона. Тепер обидві країни споживають у точках C^A і C^B , що лежать на вищій кривій байдужості, ніж до торгівлі (точки A^A і A^B) і розташованих вище меж виробничих можливостей кожного регіону. Таким чином, обидві держави виграють від міжнародної торгівлі [69].

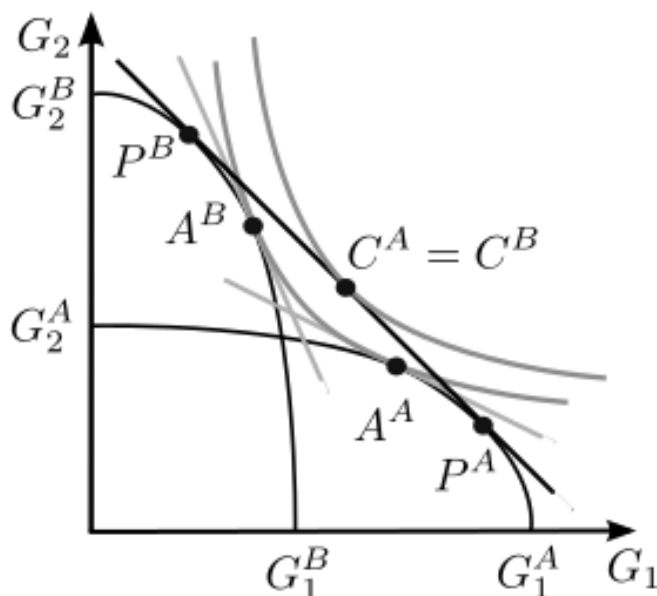

Рис. 5.21. Теоретична модель Хекшера – Оліна – Самуельсона

Беручи до уваги Модель Хекшера – Оліна – Самуельсона з урахуванням теореми Рибчинського (рисунк 5.22), робимо висновок, що зростання пропозиції інтенсивно використовує фактор виробництва (капіталу K) в галузі (товару A), що конкурує з імпортом, призводить до зниження прибутковості капіталу, збільшуючи обсяг виробництва капіталомістких товарів A всередині країни.

Випуск вітчизняного капіталомісткого товару A зростає швидше, ніж випуск трудомісткого товару B , – відбувається процес заміщення імпортних товарів за рахунок здешевлення фактора, що інтенсивно використовується. Зростання капіталу розширює виробничі можливості, зміщуючи криву пропозиції вправо, зменшуючи випуск трудомісткого товару B з S_1 до S_2 , зміщуючи криву байдужості з I_1 до I_2 [70].

Останнім часом в ЗМІ точиться дискусія щодо зовнішньоторговельної стратегії України. Одна група експертів виступає за проведення політики імпортозаміщення [71], інша група – за експортоорієнтацію [72], третя – за їх поєднання [73]. Згадана дискусія стосується безпосередньо й ринку споживчих товарів та послуг. Одна з причин такого різного трактування підходів до формування стратегічних цілей полягає в тому, що

не рідко такі рішення приймаються під дією політичного тиску, що в умовах невизначеності національної моделі розвитку особливо актуалізується. Крім того, часто у політичних колах маніпулюють цими поняттями. Для прикладу, якщо в економіці країни впродовж визначеного короткотривалого періоду освоюється виробництво певної кількості раніше імпортованих товарів, нехай навіть великої їх кількості, це не свідчить про проведення політики імпортозаміщення. Аналогічним чином, якщо країна починає експортувати велику кількість нових товарів, це ще не вказує на експортоорієнтацію країни.

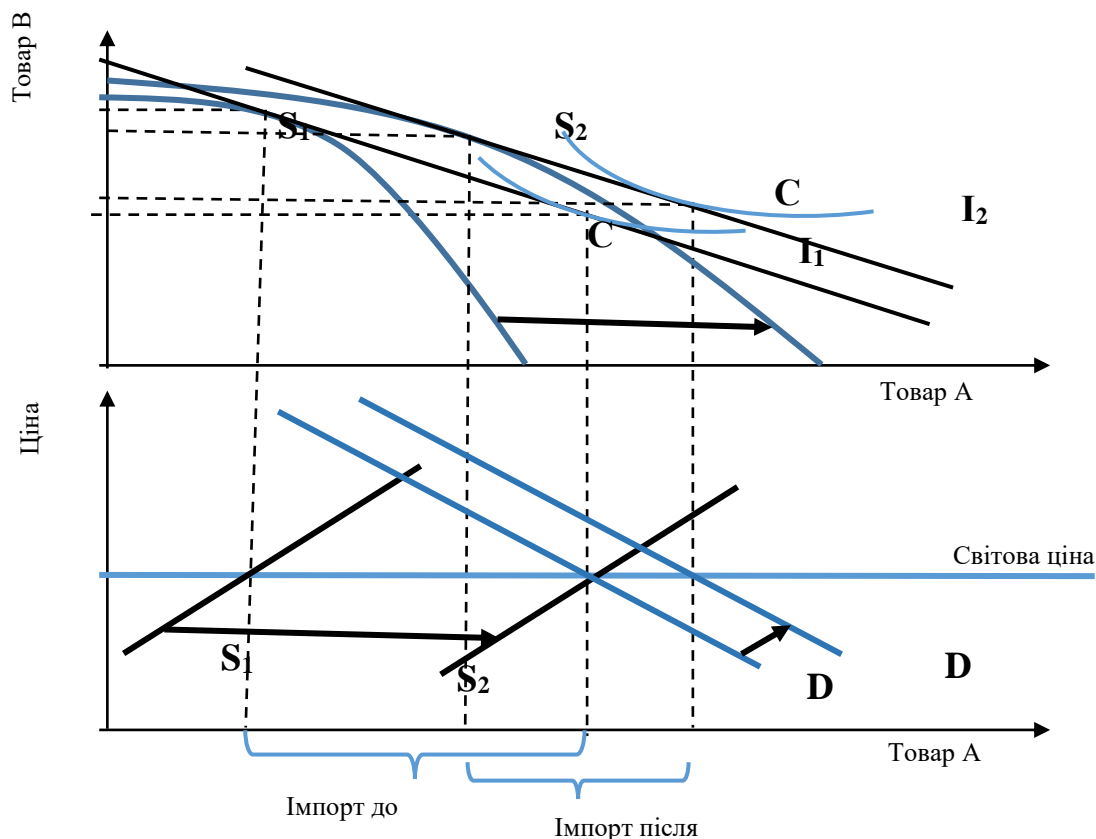

Рис. 5.22. Модель Хекшера – Оліна – Самуельсона з урахуванням теореми Рибчинського [70]

При цьому, як показує досвід зарубіжних країн [74], при проведенні політики стимулювання експорту освоюється виробництво значно більшої кількості нових товарів, ніж при проведенні політики імпортозаміщення. Природно, значна частина цих нових товарів спочатку продається на внутрішньому ринку, лише потім налагоджується їх експорт. З цієї причини зовнішньоторговельна стратегія – це не технічне поняття, яке відрізняється тим, чи виготовляється товар для внутрішнього ринку чи для експорту. Фактично, це сукупність заходів усієї економічної політики, яка в комплексі створює стимули або для розширення експорту та інтеграції економіки в глобальну, або для скорочення імпорту та відносної

ізоляції економіки від зовнішнього світу (тобто модель відносно закритої економіки¹⁴). Найбільш радикальним негативним прикладом можуть слугувати такі країни, як Північна Корея, Куба, частково Білорусь тощо.

Теоретично доцільно виокремити політику імпортозаміщення, нейтральну політику відносно зовнішньої торгівлі та політику стимулювання експорту. Основною характеристикою політики імпортозаміщення є створення штучних стимулів для розвитку окремих галузей вітчизняної промисловості з метою підвищення їх конкурентоспроможності на внутрішньому ринку. При імпортозаміщенні стимули спотворені на користь імпортованих товарів, тобто сукупність всіх інструментів економічної політики створює таку ситуацію, коли суб'єкти господарювання від продажу свого товару на внутрішньому ринку отримують більше прибутку, ніж від його експорту. Таке зміщення стимулів у бік імпортозаміщення є, як правило, наслідком встановлення високих імпортних тарифів, квотування імпорту, валютного контролю, масштабного субсидування імпортозамінних виробництв за допомогою податкових, кредитних, митних та інших пільг (іншими словами жорсткого протекціонізму). При проведенні політики імпортозаміщення на практиці найчастіше використовуються всі ці інструменти одночасно.

Нейтральна зовнішньоторговельна політика означає, що для країни стимули нейтральні між економією одиниці іноземної валюти через заміщення імпорту і одержанням одиниці іноземної валюти через експорт. При нейтральній зовнішньоторговельній політиці господарюючі суб'єкти заробляють приблизно однаковий прибуток незалежно від того, продають свій товар на внутрішньому ринку чи його експортують. Така політика можлива або при встановленні вільного зовнішньоторговельного режиму, або якщо стимули взаємно компенсують один одного. Наприклад, якщо уряд обкладає податком весь імпорт тарифом за ставкою 20%, і одночасно надає на таку ж суму субсидії на експорт. У цьому й полягає нейтральна зовнішньоторговельна політика.

Політика стимулювання експорту передбачає індустріалізацію економіки шляхом нарощування експортного потенціалу країни. На практиці проведення цієї політики не зводиться до сильного зсуву стимулів у бік експорту і масштабного його субсидування, що, як правило, не призводить до зростання експорту країни, оскільки зниження цін експортних товарів і збільшення попиту на них на світовому ринку в результаті субсидування призведе до підвищення обмінного курсу національної валюти. Останнє, своєю

---

¹⁴ Відповідно до теорії міжнародної торгівлі відносно закритою (модель автаркії) вважається економіка, у якій співвідношення зовнішньоторговельного обороту до ВВП становить менше 5%.

чергою, стримуватиме експорт, оскільки вітчизняні товари коштуватимуть дорожче іноземним покупцям (або доходи експортерів від експорту в національній валюті зменшуються), стимулюючи імпорт, оскільки ціна імпортованих товарів для вітчизняних споживачів знижується. Як результат, ефект від субсидування експорту зводиться нанівець. Тому багато економістів під експортоорієнтованою політикою розуміють політику, близьку до вільної торгівлі, коли стимули не надмірні, а для виробників стимули до експорту й продажу продукції на внутрішньому ринку нейтральні [75].

На практиці країни, що вибрали стратегію стимулювання експорту, не проводять абсолютно вільну зовнішньоторговельну політику, а країни, що вибрали стратегію імпортозаміщення, не обмежують імпорт усіх товарів. Очевидно, на практиці абсолютно відкритої економіки й абсолютно вільного зовнішньоторговельного режиму ніде у світі не існує. Навіть в розвинутих країнах активно проводиться промислова політика, спрямована на прискорення структурних змін в економіці [76]. Однак при проведенні політики експортної орієнтації зовнішньоторговельні обмеження, з одного боку, не повинні призводити до високого рівня імпортного протекціонізму, який провокуватиме монополізацію внутрішніх товарних ринків, знижуватиме стимули виробників до експорту, культивуватиме тіньовий імпорт. При цьому важливо вибрати найбільш ефективні інструменти захисту вітчизняних виробників, а високі імпортні мита, акцизи на імпорт, валютний контроль, адміністративний розподіл фінансових і матеріальних ресурсів не завжди можуть претендувати на роль такого інструменту.

З іншого боку, при експортоорієнтованій політиці не можна застосовувати високий рівень імпортного протекціонізму в економіці на продукцію значної частки галузей, оскільки захист галузей повинен бути чітко селективним і ґрунтуватися на дефектах ринкового регулювання. Іншими словами, необхідно підтримувати лише ті стратегічні галузі та види діяльності, які потенційно терплять збитки від недосконалості ринкового механізму [77]. Захист значної кількості галузей від імпоротної конкуренції означає чітке проведення політики імпортозаміщення, а не експортної орієнтації.

Як показує досвід зарубіжних країн, політика експортоорієнтації має незаперечні переваги порівняно з політикою імпортозаміщення. За даними Світового банку, в 1965-1990 роках ВВП країн, що проводили політику стимулювання експорту, продемонстрували щорічний приріст в 7,6%, тоді як у країнах з акцентом на реалізації стратегії імпортозаміщення зростання становило близько 1% [78]. Існує значна кількість факторів, що впливають на високу ефективність політики експортоорієнтації і низьку – імпортозаміщення. Найбільш важливими з них можна вважати наступні.

1. Проведення політики стимулювання експорту передбачає актив-

ніше використання непрямих методів державного регулювання, тоді як політика імпортозаміщення ширше опирається на прямі (адміністративні) методи державного регулювання (валютний контроль, імпортні квоти, адміністративний розподіл фінансових і матеріальних ресурсів тощо). За умови виробництва продукції, орієнтованої, в основному, на зовнішні ринки, держава змушена проводити лібералізацію економіки, що означає відмову від адміністративного регулювання. Коли ж продукція, переважно зорієнтована на внутрішній ринок, а вітчизняні виробники захищені протекціоністськими бар'єрами, в уряді з'являються можливості активнішого використання адміністративних методів регулювання.

Таблиця 5.9

Характеристика основних типів політики імпортозаміщення

<i>Інструменти</i>	<i>Галузі промисловості</i>	<i>Результати</i>
<i>Політика імпортозаміщення першого типу</i>		
Протекціонізм, залучення іноземних інвестицій, реструктуризація підприємств державного сектора економіки, довгострокові інвестиції в розвиток інфраструктури та освіти	Легка та харчова промисловість, важка промисловість, виробництво технічно складних товарів народного споживання	<i>Позитивні:</i> зростання ВВП, високі темпи зростання промислового виробництва, збільшення частки машинобудування в експорті продукції. <i>Негативні:</i> розшарування суспільства, зростання частки бідного населення, прискорення інфляції, невисока інноваційна активність підприємців
<i>Політика імпортозаміщення другого типу</i>		
Протекціонізм щодо ключових галузей, орієнтація на запозичення передових технологій, залучення іноземних інвестицій, зміна структури заощадження і споживання населення, державні інвестиції в промислову інфраструктуру, підтримка малого підприємництва	Виробництво товарів народного споживання, важке машинобудування, нафтопереробка, харчова промисловість	<i>Позитивні:</i> зростання ВВП на першому етапі, поліпшення організації праці і модернізація технологій, підвищення якості робочої сили, розвиток внутрішнього ринку <i>Негативні:</i> невисока ефективність ключових галузей промисловості, слабкий експортний потенціал
<i>Політика імпортозаміщення третього типу</i>		
Інтенсивна модернізація високотехнологічних галузей промисловості, впровадження нових технологій, державна політика підвищення якості продукції, підтримка експорту, розвиток соціальної та виробничої інфраструктури, валютний контроль, розвиток стандартизації, протекціонізм, проведення фундаментальних і прикладних НДіДКР	Електроніка, виробництво програмного забезпечення, інжинірингові послуги, фармацевтична промисловість, хімічна промисловість, транспортне машинобудування	<i>Позитивні:</i> Високі темпи зростання економіки, значне скорочення бідності, диверсифікація економіки і зростання питомої ваги високотехнологічних галузей. <i>Негативні:</i> Збільшення імпорту товарів народного споживання, устаткування для експортних галузей, зниження зовнішньоторговельного сальдо і ефективності капіталовкладень

[Складено авторами]

У більшості випадків прямі (адміністративні) методи державного регулювання менш ефективні, порівняно з ринковими, що і є, на наш погляд, однією з головних переваг політики експортоорієнтації на противагу політиці імпортозаміщення (*таблиця 5.9*). Якщо ж все-таки уряд вважає, що стосовно певних галузей необхідно запроваджувати політику імпортозаміщення, тоді доцільно дотримуватися механізму оптимізації, поданого нижче. Насамперед, необхідно пам'ятати, що реіндустріалізація, відновлення виробничого потенціалу чи, іншими словами, імпортозаміщення – це поєднання у ланцюг послідовних подій, етапів або елементів, розподілених у часі в межах певного механізму взаємодії, які ми називаємо технологія, етап виробництва, ланцюжок витрат. З цієї точки зору імпортозаміщення передбачає низку незалежних елементів або етапів, які є невід'ємною частиною іншого процесу, реалізованого через механізм досягнення будь-якої мети/результату процесу, але які не обов'язково одночасно повинні бути залучені до процесу імпортозаміщення, хоча в кінцевому підсумку вони всі повинні «пройти» через нього. Кількість елементів процесу, які в певний період часу можуть бути охоплені процесом імпортозаміщення, визначається величиною необхідних витрат на імпортозаміщення даного елемента і наявного загального ліміту витрат для певного періоду.

Виділимо наступні елементи процесу досягнення необхідного результату (далі – процес і елементи): продукт (П), технологія (Т), матеріали (М), праця (Пр), обладнання, оснащення, інструмент (О). Усі зазначені елементи можуть бути як вітчизняними, так й імпортними. У термінах розглянутої моделі імпортозаміщення – це заміна кожного імпортного елемента вітчизняним. Очевидно, що при повному імпортозаміщенні відбувається заміщення всіх елементів процесу. Імпортозаміщення вимагає від підприємства або держави певних витрат (одноразових капітальних вкладень в активи, поточних виробничих витрат, витрат на заміщення). У певний період ліміт витрат на заміщення може бути меншим за необхідні витрати для всього процесу, тоді відбувається часткове заміщення тих елементів процесу, для яких залишиться достатня кількість коштів для реалізації всіх запланованих операцій щодо заміщення в необхідному обсязі. У моделі прийнято правило, згідно з яким програма операцій із заміщення може бути реалізована лише в необхідному обсязі операцій і витрат із заміщення або не реалізована взагалі. Дане правило дозволяє визначити математичну модель оптимізації витрат на заміщення як цілочисленну, нелінійну, з використанням функції витрат і результатів у табличній формі. Розглянемо умовний приклад з трьома елементами процесу (для зменшення кількості обчислень). Ліміт коштів на заміщення дорівнює 7 умовних одиниць (у грошовому еквіваленті). Необхідний розподіл коштів за елементами процесу наведено в *таблиці 5.10; 5.11*.

Таблиця 5.10

Умовний приклад процесу заміщення з трьома
заміщуваними елементами

О	1	2	3
Т	1	2	3

Таблиця 5.11

Витрати, необхідні для імпортозаміщення елементів процесу

Елемент, що заміщується	Затрати на заміщення, умовних одиниць
1	2
2	4
3	5
Ліміт витрат	7

З таблиці 5.11 видно, що жорстке вирішення задачі оптимального заміщення методом перебору варіантів заміщення є важко досяжним, тому що внаслідок перевищення величини необхідних витрат на заміщення над наявним лімітом кількість варіантів заміщення буде значною – в розглянутому прикладі воно дорівнюватиме 9. При розв'язку реальної задачі кількість аналізованих варіантів стає безмежною. Нижче представлено математичне формулювання завдання оптимального імпортозаміщення:

$$\sum_{i=1}^n X_i \rightarrow \max_{X_i}, \quad (5.1)$$

$$\sum_{i=1}^n X_i \Delta_i \leq \bar{\Delta}, \quad (5.2)$$

$X_i = 1$ чи 0

де X_i – незалежна змінна, що приймає тільки значення 0 або 1 для кожного елемента, що заміщається; Δ_i – витрати заміщення для i -го елемента; $\bar{\Delta}$ – ліміт витрат на заміщення; n – кількість елементів, що заміщуються в процесі.

У цьому випадку оптимізаційна задача полягає в тому, щоб у межах наявного ліміту витрат на заміщення забезпечити максимальну кількість елементів, що заміщаються у процесі. Завдання не втрачає сенсу тільки якщо ліміт менший від необхідної величини витрат на заміщення всіх елементів процесу. Новизна даного формулювання завдання в тому, що тут незалежна змінна X має змістовний сенс – $X = 1$ означає, що операція заміщення реалізується, $X = 0$ відповідає відмові від операції (вона не включається в план імпортозаміщення в розглянутий період). Цільова функція відображає вимогу максимізації кількості операцій імпортоза-

міщення, що включаються до плану заміщення в аналізованому періоді. Для вирішення завдання пропонується використання методу динамічного програмування як найбільш адекватного для задач розглянутого типу, хоча можуть бути використані й інші методи розв'язання цілочислових задач. У кожній діагоналі розрахункової *таблиці 5.12* представлені значення цільової функції для різних значень, що залишилися від попереднього розподілу ліміту витрат. Значення ліміту витрат взяті з інтервалом 1 тобто (1, 2 ... 7 умовних одиниць). Завдання вирішується за допомогою ітерацій. У розглянутому прикладі всього два кроки рішення, оскільки всього три елементи, що заміщаються. На першому кроці рішення (не представлене в таблиці як очевидне, яке не потребує додаткових пояснень) весь ліміт у розмірі 7 у.о. спрямовується на операції заміщення першого елемента, на другому весь ліміт розподіляється між елементами 1 і 2 (*таблиця 5.13*), на третьому – між результатом оптимального розподілу між 1-м і 2-м елементами і елементом 3. На цьому рішення закінчується. У кожній таблиці на кожній діагоналі виділяються максимальні значення цільової функції (відзначені зірочкою), їх може бути кілька – у табл. 1.11, наприклад, для ліміту 7 у. о. – їх два. Оптимальне рішення шукається у напрямку, протилежному до ходу вирішення. Так, якщо взяти за оптимальний розподіл ліміту між елементами (1 + 2) і 3 напрямком 2 у.о. ліміту на елемент (1 + 2) і 5 у.о. ліміту на елемент 3 (табл. 1.12, максимальне значення цільової функції дорівнює 2), то на елемент (1 + 2) залишається 2 у.о. ліміту.

Таблиця 5.12

Розрахункова таблиця для оцінки ефектів політики імпортозаміщення

Елемент 2	Елемент 2								Максимальне значення цільової функції при різноманітних значеннях величини
	0	1	2	3	4	5	6	7	
0	0	0	0	0	1	1	1	1	0
1	0	0	0	0	1	1	1		0
2	1	1	1	1	2	2*			1
3	1	1	1	1	2*				1
4	1	1	1	1					1
5	1	1	1						1
6	1	1							2
7	1								2

* максимальні значення цільової функції

Складено за [79]

У відповідній діагоналі *таблиці 5.13* максимальне значення цільової функції дорівнює 1, воно досягається, якщо решту 2 у.о. ліміту спрямовуються на елемент 2, а на елемент 1 – нічого. Таким чином, оптимальним рішенням буде включення до плану заміщення лише елементів 2 і 3 (елемент 1 не включається). При цьому максимальне значення цільової

функції дорівнює 2. При інших варіантах оптимального розподілу ресурсів буде інший варіант оптимального плану, але з тим же значенням цільової функції.

Таблиця 5.13

Оптимізація задачі імпортозаміщення

Елемент 1+2	Елемент 3									
	0	1	2	3	4	5	6	7		
0								1		
1							1			
2						2*				
3					1					
4				1						
5			1							
6		2								
7	2									

* максимальні значення цільової функції

Складено за [79]

Проте, за умови недотримання правил оптимізації, застосування прямих адміністративних методів державного регулювання, зокрема, може привести до значних цінових деформацій, що неможливо при застосуванні непрямих методів. Так, при наявності єдиного рівноважного обмінного курсу, характерного для політики експортоорієнтації, стимулювання суб'єктів господарювання може бути здійснене лише за допомогою інструментів, що безпосередньо впливають на стан державного бюджету (наприклад, субсидії експортерам). Державні витрати на стимулювання експорту при цьому не можуть досягти надмірних обсягів. Це пояснюється, з одного боку, тим, що дані витрати прозорі для політиків, а з іншого – тим, що вони обмежені можливостями державного бюджету.

При проведенні ж політики імпортозаміщення з'являється спокуса покрити додаткові витрати на захист вітчизняних виробників, що конкурують з імпортом, за рахунок споживачів і виробників-експортерів через спотворення цін шляхом застосування адміністративних методів державного регулювання, зокрема, за допомогою зовнішньоторговельних і валютних обмежень, адміністративного розподілу фінансових і матеріальних ресурсів. З цієї причини при проведенні політики імпортозаміщення цінові спотворення можуть досягти значних обсягів. А це, своєю чергою, має наслідком неефективний розподіл і використання обмежених ресурсів країни, є основною перешкодою на шляху максимального використання переваг міжнародного поділу праці та інтеграції в глобальну економіку, причиною низьких темпів економічного зростання національної економіки і добробуту населення.

Тут доречно буде згадати підтримку вітчизняного автопрому як форму імпортозаміщення на автомобільному ринку України. Нагадаємо,

ще у 1997 р. було ухвалено Закон України «Про стимулювання виробництва автомобілів в Україні» [80]. Цим документом передбачалося тимчасове надання автомобілебудівним підприємствам цілої низки преференцій, а також інвестиційних зобов'язань. Проте згадана стратегія мала наслідком значні збитки для державного бюджету і, на жаль, не призвела до інноваційного прориву у галузі та не стала передумовою освоєння внутрішнього та зовнішнього ринків автомобілебудування. Станом на 2019 р. автомобільна промисловість України практично припинила своє існування. За 2018 р. було випущено всього 6 тис. автомобілів, що майже в 100 разів менше, ніж у піковий 2008 рік (понад 400 тис.).

2. При проведенні політики експортної орієнтації все більше вітчизняних фірм продаватимуть свою продукцію на світовому ринку, де вони зіткнуться з жорсткою конкуренцією як за ціною, так і за якістю продукції. Це змусить їх постійно вдосконалювати виробництво, знижувати собівартість і підвищувати якість продукції.

При проведенні ж політики імпортозаміщення на внутрішньому ринку, як правило, відсутня конкуренція, тому що створюються «тепличі» умови для вітчизняних виробників, орієнтованих на внутрішній ринок, що підсилює їх монополістичні позиції. Монополії, як відомо, прагнуть максимізувати свій прибуток не шляхом збільшення обсягів виробництва, зниження собівартості і підвищення якості продукції, що виготовляється, а шляхом обмеження обсягів виробництва та підвищення цін на власну продукцію. Це і є однією з причин низької ефективності виробництва та інвестицій в економіках країн, що обрали шлях індустріалізації за допомогою імпортозаміщення.

3. Політика імпортозаміщення означає, що вищі ціни товарів на внутрішньому ринку як результат високого рівня імпортного протекціонізму знижують мотивацію до експорту, стимулюючи продаж товарів на внутрішньому ринку. Оскільки високий рівень імпортного протекціонізму більшою мірою застосовується для захисту вітчизняних виробників готових і проміжних виробів, відносно високі внутрішні їх ціни порівняно з їх цінами на зовнішніх ринках знижують стимули цих виробників до експорту своєї продукції. З цієї причини країни, що обрали політику імпортозаміщення, не змогли добитися диверсифікації експорту та збільшення частки продукції обробної промисловості в структурі експорту, перетворилися або в постачальників сировинних ресурсів, якщо вони були або задовольнялися вкрай низькими темпами економічного зростання і відсталою структурою експорту. У країнах, які проводили політику експортної орієнтації, у виробників були стимули до нарощування експорту [81].

4. Не менш важливою перевагою стимулювання експорту порівняно з імпортозаміщенням є те, що перша політика дозволяє досягти ефекту

масштабу. Це може відбуватися як за рахунок збільшення чисельності фірм-виробників аналогічної продукції і посилення між ними конкуренції за ринки збуту (зовнішня економія), так і в результаті збільшення обсягів виробництва кожної фірми, що працює на світовий ринок (внутрішня економія). Як відомо, в даний час економія на масштабі стає одним з основних чинників конкурентоспроможності фірм.

При проведенні ж політики імпортозаміщення досягти ефекту масштабу через недостатню місткість вітчизняного ринку часто неможливо. Це значною мірою пов'язане і з низьким рівнем доходів населення країн, що розвиваються.

5. Високий рівень протекціонізму, характерний для політики імпортозаміщення, має неминучим своїм наслідком виникнення «непродуктивних» з точки зору суспільства витрат у вигляді «пошуку рентного прибутку» (у тому числі й корупційних схем). Значні кошти і час підприємців витрачаються не на вдосконалення виробництва і задоволення запитів споживачів, а на отримання ліцензій, різних митних і податкових пільг, отримання квоти на імпорт або придбання іноземної валюти для імпорту, придбання ресурсів за заниженими цінами, на закріплення монопольного становища фірм, що мають привілеї тощо. Наявність вільної конвертації національної валюти, низьких мит і ліберальної економіки при проведенні політики стимулювання експорту призводять до того, що цих непродуктивних витрат суспільства стає незрівнянно менше, а підприємці витрачають доходи на модернізацію свого виробництва з метою підвищення його конкурентоспроможності (прикладом країн, у яких проводилася успішна політика експортоорієнтації можна назвати Сінгапур, КНР, Гонконг, Південну Корею) [82].

6. Неминучим наслідком високого рівня імпортного протекціонізму при проведенні політики імпортозаміщення стає зростання тіньового імпорту, при цьому з плином часу частка тіньового сектора лише зростатиме, оскільки імпортери знаходять способи обходження чинних бар'єрів. В результаті розвивається корупція, державна скарбниця недоотримує доходи, ефект захисту вітчизняних виробників нівелюється. При проведенні ж політики експортної орієнтації, через високу відкритість економіки, цих негативних явищ для економіки та суспільства також буде незрівнянно менше.

7. Високі темпи інфляції як наслідок нерозвиненості фінансового ринку та наявності державного контролю над відсотковими ставками в країнах, що обрали політику імпортозаміщення, стримують залучення заощаджень домогосподарств в оборот і стають додатковим джерелом перманентно самовідтворюваної інфляції. Основним напрямком вкладення заощаджень домогосподарств стає купівля вільно конвертованих валют, зважаючи на те, що темпи зростання обмінного курсу іноземної валюти

будуть вищі від процентних ставок. Це істотно обмежує можливості інвестування й змушує уряди країн, що розвиваються, фінансувати інвестиції за допомогою додаткової грошової емісії (експансійної монетарної політики). Експортоорієнтація ж, що передбачає ліберальну економічну політику, змушує уряд проводити зважену економічну політику, спрямовану на збереження макроекономічних стабільності та оптимальних пропорцій.

8. Результати перших років здійснення політики імпортозаміщення надалі сприятиме ще більшому посиленню протекціонізму. Зокрема, амбітні плани індустріалізації, високі темпи інфляції в умовах низьких або негативних темпів зростання експорту і припливу іноземної валюти призводять до різкого підвищення попиту на іноземну валюту. Водночас, в більшості країн, що розвиваються, що проводили політику імпортозаміщення, з метою субсидування імпорту інвестиційних товарів і зменшення витрат на обслуговування зовнішнього боргу або встановлювався режим фіксованого обмінного курсу, чи темпи зниження обмінного курсу національної валюти сильно відставали від темпів інфляції, що змушувало уряд запроваджувати валютні інтервенції. Така стратегія призводила до підвищення реального обмінного курсу національної валюти цих країн, що викликало зниження конкурентоспроможності їх товарів на світовому ринку, проблеми з платіжним балансом і посилення протекціонізму через «недостатність» обсягів іноземної валюти. Подальше ж посилення протекціонізму означало підвищення рівня цінових деформацій і, отже, ще більше зниження ефективності розподілу та використання ресурсів.

9. Проведення політики імпортозаміщення в кінцевому результаті означає скорочення не лише імпорту, але й експорту внаслідок зниження конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку. Іншими словами, проведення політики імпортозаміщення знижує конкурентоспроможність вітчизняних товарів на світовому ринку загалом. Це може відбуватися або в результаті зростання витрат виробництва експортних товарів (наслідок обмеження імпорту і, відповідно, підвищення ціни імпортованих товарів, які використовуються при виробництві експортної продукції), або в результаті підвищення реального обмінного курсу національної валюти (наслідок скорочення попиту на імпортовані товари та іноземну валюту).

Однак обсяг і темпи зростання експорту країни можна віднести до низки найважливіших показників кредитоспроможності країни. Можливості країни як у зовнішньому запозиченні, так і в залученні прямих іноземних інвестицій багато в чому залежать від цих показників. Як підтвердили дослідження, основна різниця між країнами, які зазнали кризи зовнішньої заборгованості, і країнами, які її уникли, полягає не у відношенні обсягу зовнішнього боргу до ВВП (за цією ознакою ці дві групи країн мало чим відрізнялися), а обсягу зовнішнього боргу до експорту.

Підтвердженням пріоритетності експортоорієнтації і мінімізації імпортного протекціонізму у нашій країні є результати дослідження, проведені методом нелінійного програмування, де ми визначили взаємозв'язок між експортом, імпортом та ВВП на одну особу. Для більшої обґрунтованості висновків відповідні дослідження були проведені окремо для розвинених країн (членів ОЕСР) (рис. 5.23 а) та України (рис. 5.23 б). Як бачимо з рисунку 5.23 (а), у розвинених країнах залежність між експортом, імпортом та ВВП на одну особу практично описується ідентичною моделлю.

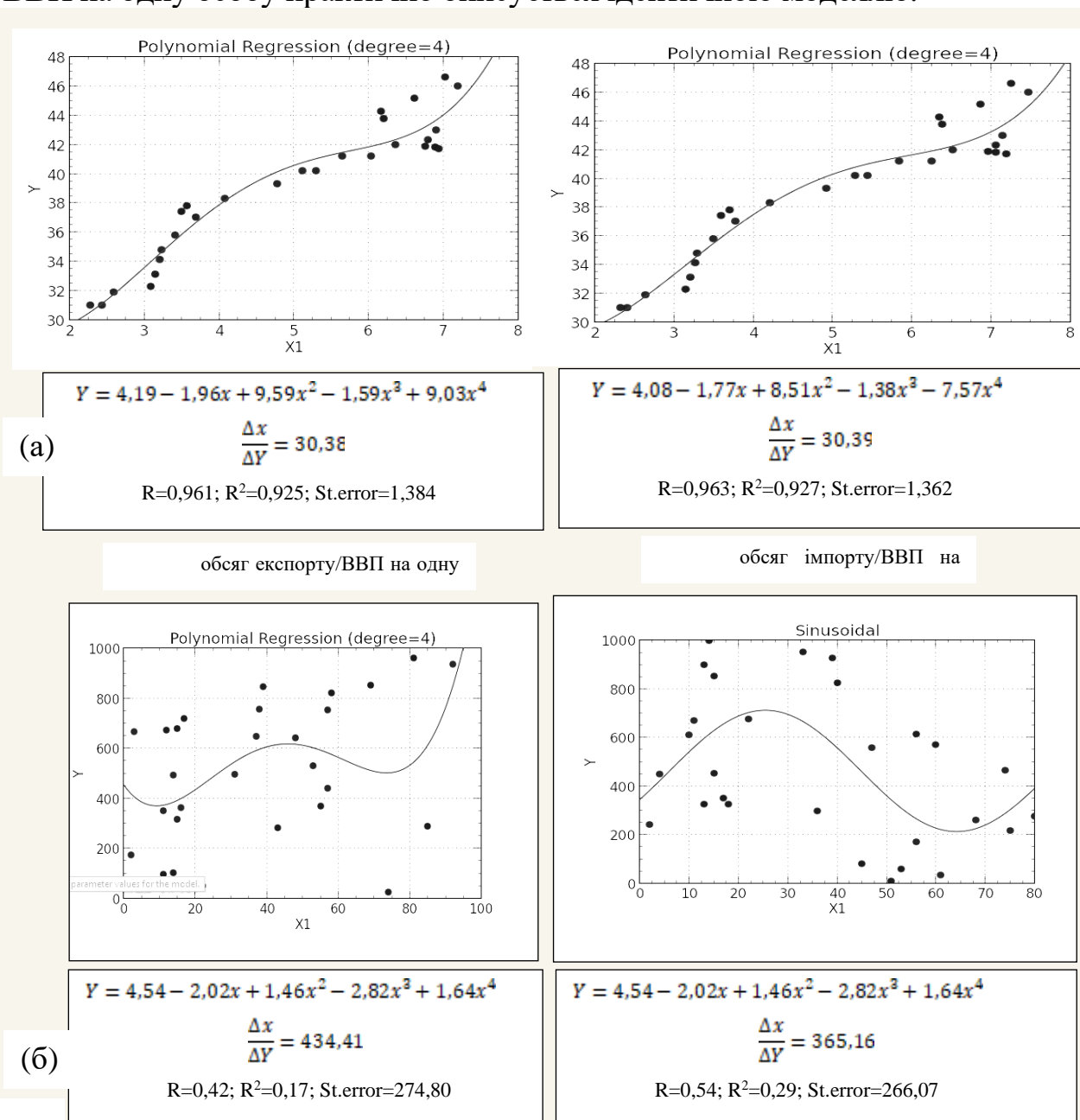

Рис. 5.23. Взаємозв'язок між обсягами експорту, імпорту та ВВП на одну особу в країнах ОЕСР (а) та Україні (б), 1992-2019 рр. (метод нелінійного програмування)¹⁵

¹⁵ Y – ВВП на одну особу; x – обсяг експорту

В Україні дещо схожа ситуація щодо моделі залежності на користь імпорту порівняно з експортом: коефіцієнт кореляції (0,54 у відношенні до імпорту, 0,42 – стосовно експорту), скорегований коефіцієнт детермінації (0,29; 0,17), стандартне відхилення (266,07; 274,80) та мультиплікатор зміни ВВП на одну особу під дією незалежної змінної (365,16; 434,41).

Проте загалом слід зазначити, показники статистичної значущості моделей в Україні порівняно з розвиненими країнами значно нижчі, що пов'язано як з неефективною структурою зовнішньоторговельного обороту, так і з істотними рівнем тінізації цього сектора. Таким чином, наші дослідження доводять, що більш доцільною в Україні є не стільки імпортозаміщення, як експортоорієнтація, точніше зміна структури зовнішньоторговельних потоків на користь збільшення інноваційної продукції й товарів з високою доданою вартістю в експорті країни, як це має місце у розвинених державах, що, своєю чергою, дає можливість насичення й внутрішнього ринку конкурентоспроможною продукцією.

Література

1. The Most Common Types of Ecommerce Business Models. URL: <https://http://surl.li/kpxru> (дата звернення: 07.06.2023).
2. Jaworek M., Kuzel M. Transnational Corporations in the World Economy: Formation, Development and Present Position. URL: <http://surl.li/kpxss> (дата звернення: 11.05.2023).
3. Top 10 Largest CPG Companies by Revenue in the World 2020 | CPG Industry Factsheet. URL: <http://surl.li/kpxsx> (дата звернення: 21.06.2023).
4. Ghosh I. 70 years of urban growth in 1 infographic. URL: <http://surl.li/kpxta> (дата звернення: 03.08.2019).
5. World migration report 2020. International Organization for Migration. URL: <http://surl.li/kpxtl> (дата звернення: 18.06.2023).
6. World Internet Users and 2023 Population Stats. Miniwatts Marketing Group. URL: <http://surl.li/kpxtn> (дата звернення: 21.01.2023).
7. Tanweer A. A Reliable Communication Framework and Its Use in Internet of Things (IoT). URL: <http://surl.li/kpxtr> (дата звернення: 13.12.2022).
8. Maayan G.D. The IoT Rundown For 2020: Stats, Risks, and Solutions. URL: <http://surl.li/kpxub> (дата звернення: 27.07.2022).
9. Глобальний сервіс Airbnb. URL: <https://www.airbnb.com.ua/> (дата звернення: 19.06.2023).
10. Глобальний сервіс Booking. URL: <https://www.booking.com/> (дата звернення: 19.06.2023).
11. Industry 4.0 and the fourth industrial revolution explained. I-Scoop. URL: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0/> (дата звернення: 19.06.2023).
12. Jürjens J. The industrial data space: digital industrial platform across value chains in all sectors of the economy. URL: <http://surl.li/kpyai> (дата звернення: 15.04.2023).
13. What is Industry 4.0? The Welding Institute. URL: <http://surl.li/kpyar> (дата звернення: 20.05.2023).

14. Niku A., Nieminen K. Industry 4.0 and how smart sensors make the difference. URL: <http://surl.li/krybd> (дата звернення: 16.03.2023).
15. Kihel Y.E., Zouggar Amrani, Ducq Y. Methodology combining industry 4.0 technologies and KPI's reliability for supply chain performance. URL: <http://surl.li/krybk> (дата звернення: 10.05.2023).
16. Davis H. What is Cloud Computing? Everything You Need to Know. URL: <http://surl.li/krybn> (дата звернення: 06.06.2023).
17. Kravtsiv, V. The greening of transport and logistics systems of regional agricultural markets / V. Kravtsiv, V. Kolodiichuk & I. Kolodiichuk, // Economic Annals-XXI: Journal. – 2018. – №171(5-6). – P. 38-43. DOI: 10.21003/ea.V171-06 (дата звернення: 14.06.2023).
18. Sajid M., Afzal F. Market Sustainability: A Globalization and Consumer Culture Perspective in the Chinese Retail Market. URL: https://www.researchgate.net/publication/330543573_Market_Sustainability_A_Globalization_and_Consumer_Culture_Perspective_in_the_Chinese_Retail_Market (дата звернення: 27.11.2022).
19. Торгівля як інструмент розвитку в епоху глобальних виробничо-збутових цілей. Група Світового Банку. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9421df1e-d16d-5298-8749-3f0efaac2bcc/content> (дата звернення: 02.16.2023).
20. Forbes назвав ТОП-10 найбільший компаній світу. URL: <http://surl.li/kryei> (дата звернення: 02.06.2023).
21. PepsiCo Net Income 2010-2023. URL: <http://surl.li/kryen> (дата звернення: 17.06.2023).
22. What's in store for retail analytics? OC&C consulting. URL: <http://surl.li/kryeu> (дата звернення: 10.03.2023).
23. Consumer Packaged Goods Insights. FEATURED INSIGHTS. URL: <http://surl.li/kryfe> (дата звернення: 22.05.2023).
24. Innovating boldly for people and planet. Unilever. URL: <http://surl.li/gxeun> (дата звернення: 14.06.2023).
25. Connecting you to audiences, growth and new opportunities. Nielsen. URL: <https://www.nielsen.com/> (дата звернення: 14.06.2023).
26. Sundberg J. How UNILEVER developed a new EVP and employer brand. URL: <https://linkhumans.com/unilever/> (дата звернення: 14.06.2023).
27. General data protection regulation (GDPR). Intersoft Consulting. URL: <https://gdpr-info.eu/> (дата звернення: 18.06.2023).
28. Офіційна Фейсбук сторінка Unilever. URL: <https://www.facebook.com/unilever/> (дата звернення: 18.06.2023).
29. Kissinger D. Unilever's Marketing Mix (4P) Analysis. URL: <http://surl.li/kryga> (дата звернення: 18.06.2023).
30. Dennison T. Invest Outside the Box: Understanding Different Asset Classes and Strategies. URL: <http://surl.li/krygj> (дата звернення: 05.02.2023).
31. Advertising and marketing. Unilever. URL: <http://surl.li/howkz> (дата звернення: 17.04.2023).
32. Rossi B. Forecasting in the Presence of Instabilities: How We Know Whether Models Predict Well and How to Improve Them JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE. Vol. 59, NO. 4, December 2021 (pp. 1135-90).
33. Global Powers of Retailing 2020. Deloitte. URL: <http://surl.li/kryhm> (дата звернення: 24.04.2023).
34. Macron E. Industry and Digital Sector of France at the OECD. URL: <http://surl.li/kryht> (дата звернення: 09.01.2023).
35. Euro Area Indicators. URL: <http://surl.li/kryhz> (дата звернення: 14.12.2022).
36. Draghi M. Farewell remarks. URL: <http://surl.li/kryie> (дата звернення: 07.04.2023).
37. IMF Executive Board Concludes 2022 Article IV Consultation with Germany. IMF. URL: <http://surl.li/kryim> (дата звернення: 07.04.2023).

38. Percentage change in internet retail sales value in Great Britain in June 2023, by sector. Statista. URL: <http://surl.li/kpyiv> (дата звернення: 07.04.2023).
39. Latest Updates on RCEP. Business standart. URL: <http://surl.li/kpyjh> (дата звернення: 19.05.2023).
40. Comprehensive and Progressive Agreement for Trans Pacific Partnership Agreement (CPTPP) - Australia, Brunei Darussalam, Canada, Chile, Japan, Malaysia, Mexico, New Zealand, Peru, Singapore, and Vietnam. Foreign trade information system. URL: <http://surl.li/kpyjk> (дата звернення: 19.05.2023).
41. India GDP Annual Growth Rate. Trading economics. URL: <http://surl.li/buqnn> (дата звернення: 12.06.2023).
42. World Economic Outlook (WEO). International monetary fund. URL: <http://surl.li/kpykf> (дата звернення: 17.06.2023).
43. Brazil Competitiveness Index. Trading economix. URL: <http://surl.li/kpyko> (дата звернення: 17.06.2023).
44. Mexico Consumer Spending. Trading economics. URL: <http://surl.li/kpykt> (дата звернення: 17.06.2023).
45. Sheehan E. Global Powers of Retailing 2023. URL: <http://surl.li/kpylb> (дата звернення: 21.06.2023).
46. Gaul R. 2020 Top 50 Global Retailers. URL: <http://surl.li/kqcfy> (дата звернення: 21.06.2023).
47. Top 100 Retailers 2023 List. National retail federation. URL: <http://surl.li/kqcgq> (дата звернення: 21.06.2023).
48. Офіційна веб-сторінка Walmart. URL: <https://www.walmart.com/> (дата звернення: 21.06.2023).
49. Офіційна веб-сторінка Amazon. URL: <https://www.amazon.com/> (дата звернення: 21.06.2023).
50. We Take Action. For People. URL: <https://gruppe.schwarz/en> (дата звернення: 21.06.2023).
51. Defining Alibaba. URL: <https://graphics.wsj.com/alibaba/> (дата звернення: 23.06.2023).
52. Zan Ch. The Evolution of Online Analytics from Alibaba Economy Ecosystem to Cloud. URL: <http://surl.li/kqcgq> (дата звернення: 25.06.2023).
53. Pereira D. Costco SWOT Analysis. URL: <https://businessmodelanalyst.com/costco-swot-analysis/> (дата звернення: 26.06.2023).
54. Market multiple valuation of Royal Ahold Delhaize N.V. URL: <http://surl.li/kqchi> (дата звернення: 24.06.2023).
55. Risk Analysis of Carrefour SA. URL: <http://surl.li/kqcho> (дата звернення: 24.06.2023).
56. Schuldt K. eCommerce revenue analytics. URL: <http://surl.li/kqchz> (дата звернення: 25.06.2023).
57. Butler D. How discounters can rule the world. URL: <http://surl.li/kqcih> (дата звернення: 19.06.2023).
58. 460 IKEA stores in 62 markets. Inter IKEA Systems B.V. URL: <http://surl.li/kqsim> (дата звернення: 20.06.2023).
59. Aitamer G. International analysis: Auchan struggles in Europe but global strategy pays off. URL: <http://surl.li/kqcit> (дата звернення: 12.05.2023).
60. Russell C. Who Are The 10 Biggest Retailers In The World? URL: <http://surl.li/kqcja> (дата звернення: 08.04.2023).
61. France's Finance Minister: COVID-19 to shave 0.1% off French growth URL: <http://surl.li/kqcjk> (дата звернення: 21.05.2023).
62. Kuo L., Kommenda N. What is China's Belt and Road Initiative? URL: <http://surl.li/kqcjo> (дата звернення: 20.06.2023).

63. Blue Dot Network. US Departements of State URL: <http://surl.li/kqсju> (дата звернення: 22.06.2023).
64. Муха М. Итоги февраля 2020: Коронавирус запустил разглобализацию мировой экономики. URL: <http://surl.li/kqсkb> (дата звернення: 25.06.2023).
65. Government policies enabling travel & tourism recovery during Covid-19. AUGUST 2021. URL: <http://surl.li/kqсkf> (дата звернення: 26.06.2023).
66. Xinhua T. German SMEs report sales losses of 75 bln euros in March due to coronavirus crisis. URL: <http://surl.li/kqсkk> (дата звернення: 26.06.2023).
67. Woodward M. Zoom user statistics: how many people use zoom in 2023? URL: <http://surl.li/kqсkp> (дата звернення: 20.03.2023).
68. Yatsiv I. Formation of social responsibility of large agricultural land users in Ukraine / I.Yatsiv; V.Kolodiichuk // Economic Annals-XXI: Journal. – 2017. – №168(11-12)’. – P. 48-52. URL: DOI: 10.21003/ea.V168-10 (дата звернення: 26.06.2023).
69. A Two-Factor World: The Heckscher-Ohlin-Samuelson Model. Initial Assumptions. URL: <http://surl.li/kqсkx> (дата звернення: 12.03.2023).
70. Matusz S.J. The Heckscher-Ohlin-Samuelson Model with Implicit Contracts. URL: <http://surl.li/kqсle> (дата звернення: 13.05.2023).
71. Віннічук Ю, Головнтьов С. Володимир Власюк: Ми - в пастці глобалізації. Імпортуємо дорогі товари і з їх допомогою виробляємо сировину. URL: <https://biz.censor.net/r3054970> (дата звернення: 20.06.2023).
72. Акімова І. Експортна орієнтація та її вплив на реструктуризацію підприємств в Україні. URL: <http://surl.li/kqсlu> (дата звернення: 21.06.2023).
73. Вітер І. Модернізаційні перетворення транзитивних економік: європейський вимір URL: <http://surl.li/kqсma> (дата звернення: 22.06.2023).
74. Inotai A. Sustainable Growth Based on Export-Oriented Economic Strategy. URL: <http://surl.li/kqсme> (дата звернення: 24.06.2023).
75. Weltarchiv V. Export oriented industrialization strategies. URL: <http://surl.li/kqсmk> (дата звернення: 24.06.2023).
76. Pradeep Agrawal. Singapore: Export-Oriented Industrialization. URL: <http://surl.li/kqсmp> (дата звернення: 24.06.2023).
77. Kelly R.C. What Is Trade Protectionism? URL: <http://surl.li/kqсmu> (дата звернення: 21.03.2022).
78. Stone D., Wright Ch. The World Bank and GovernanceA Decade of Reform and Reaction. URL: <http://surl.li/kqсна> (дата звернення: 03.06.2023).
79. Бодрунов С.Д. Теория и практика импортозамещения: уроки и проблемы / монография / С.Д. Бодрунов. – СПб.: ИНИР им. С.Ю. Витте, 2015. – 171 с.
80. ЗУ Про стимулювання виробництва автомобілів в Україні. URL: <http://surl.li/kqсnf>
81. Mukher S. Foreign Trade Policy: Import-Substitution vs. Export Orientation. URL: <http://surl.li/kqсnp> (дата звернення: 18.06.2023).
82. Litsareva E. Success Factors of Asia-Pacific Fast-Developing Regions’ Technological Innovation Development and Economic Growth. URL: <http://surl.li/kqсnv> (дата звернення: 11.05.2023).

5.3. Колодійчук В.А.

Логістичне забезпечення експортного зернового потенціалу України

5.3.1. *Методика економічного аналізу ефективності формування пропозиції зерна та логістики його експорту*

Виробництво зернових культур є базисом для розвитку багатьох галузей економіки держави, а предметний розгляд логістичної системи зернопродуктового підкомплексу АПК визначає її як сукупність елементів (підсистем), що забезпечують переміщення зернового потоку логістичними ланцюгами від первинного джерела сировини (поля) до кінцевих споживачів готової продукції (галузевих підприємств харчової промисловості, тваринницьких комплексів АПК тощо) та видозмінюють зерновий потік у процесі застосування до нього операцій у функціональних сферах елеваторної та переробної промисловості.

Вимоги системного підходу реалізовані в методиці економічного аналізу, яка передбачає послідовність дослідження логістичної системи стосовно її структурних елементів та використання відповідного інструментарію для виявлення резервів підвищення ефективності функціонування зернопродуктового підкомплексу АПК.

Методичний інструментарій для виявлення і підрахунку резервів підвищення ефективності виробництва містить такі прості прийоми і методи економічного аналізу, як порівняння, обчислення середніх і відносних величин, побудова таблиць і графіків, а також складніші, що дають змогу вивчити причинно-наслідкові зв'язки і до яких відносимо прийоми елімінування, індексний метод, балансові ув'язки, групування тощо.

Поглиблене вивчення закономірностей виробничого процесу, зв'язків між факторами й узагальнюючими показниками з подальшим виявленням і задіянням резервів здійснюється з використанням економіко-математичних методів, зокрема кореляційного аналізу. Великі можливості у виявленні і підрахунку резервів виробництва надають такі економіко-математичні методи, як математичне моделювання виробничих процесів, яке переважно базується на детермінованих функціональних моделях, математичне програмування (лінійне, динамічне, стохастичне та ін.), дисперсійний аналіз тощо.

Отож, арсенал інструментів економічного аналізу щодо виявлення і підрахунку резервів підвищення ефективності виробництва достатньо широкий, а вибір оптимальної сукупності прийомів і методів на кожному етапі дослідження забезпечує прийняття раціональних управлінських рішень [1].

Для аналізу ефективності логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК України, що передбачено аналітичним блоком методології нашого дослідження, визначимо етапність проведення економічного аналізу (рис. 5.24).

Метою економічного аналізу є підготовка необхідної і достатньої аналітичної інформації для підвищення ефективності логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК України. Поряд із діагностичною функцією економічного аналізу, яка виявляє ознаки невідповідності отриманих результатів виробництва їх теоретичному показнику (резерви виробництва), іншою функцією є пошукова, завдання якої полягає в обґрунтуванні рекомендацій щодо ефективного менеджменту для задіяння резервів.

Об'єктами економічного аналізу є сукупність функціонально залежних сільськогосподарських і промислових підприємств, які забезпечують формування пропозиції зерна, його первинну обробку, зберігання, переробку на борошно, крупи, комбікорми, а також реалізацію, у тому числі на експорт, через посередню участь відповідних інфраструктурних елементів, і слугують джерелом сировинних ресурсів для підприємств спеціалізованих галузей з виробництва продовольчих товарів. Численність зазначених структурних елементів, які ми відносимо до зернопродуктового підкомплексу АПК, вимагає формування репрезентативної вибірки для поглибленого факторного аналізу (див. рис. 5.24). Для ефективного застосування відповідних методів аналізу використовують логічні процедури системного аналізу, а також статистичні засоби встановлення взаємозв'язків і казуальних залежностей між показниками, які реалізуються через проведення кореляційно-регресійного аналізу. Для статистичного аналізу застосовують пакети прикладних програм інтегрованої системи статистичного аналізу і обробки даних *STATISTICA*, які реалізуються на ПЕОМ.

Формуючи концептуальні засади ефективного розвитку логістичних систем на ринку продукції зернопереробки, а також враховуючи вплив факторів на ефективність функціонування досліджуваної системи, необхідно визначити основні прикладні положення запропонованої концепції логістики й умови комплексного забезпечення реалізації її функцій у зернопродуктовому підкомплексі АПК. За допомогою методу моделювання поряд із функціональною моделлю необхідно запропонувати структурну модель трансформації логістичної системи, що дасть змогу вивести її розвиток на якісно новий рівень.

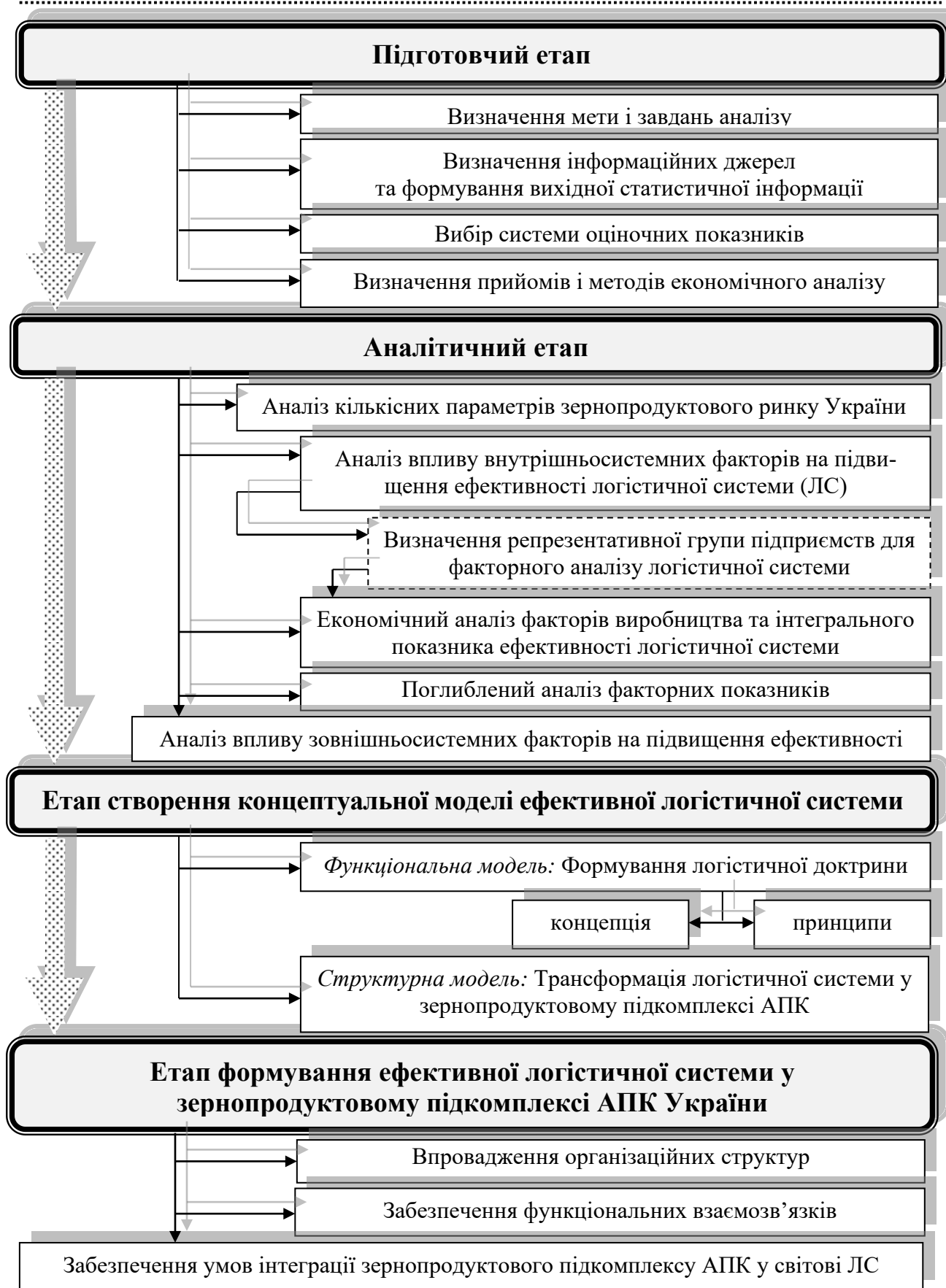

Рис. 5.24. Структурна схема етапів економічного аналізу ефективності зернової логістики.*

*Власна розробка.

Наступний етап формування ефективної логістичної системи у зернопродуктовому підкомплексі АПК України (див. рис. 5.24) передбачає структурно-функціональну верифікацію концептуальних положень попереднього етапу. Визначена логістична доктрина передбачає інтеграцію досліджуваного підкомплексу у світові логістичні системи, для чого необхідно проаналізувати закордонний досвід і розробити комплекс відповідних інтеграційних умов, що також передбачено останнім етапом запропонованого алгоритму.

Відповідальним кроком у методиці дослідження ефективності є вибір системи показників оцінки, які дають змогу дійти правильних висновків щодо рівня ефективності логістичної системи на основі інтегрованої оцінки впливу всіх факторів [2]. На *рисунку 5.25* показано набір оціночних показників ефективності логістичних систем, який далі деталізуватимемо.

Для оцінки ефективності функціонування логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК важливого значення набуває змістовний і достатній аналіз кількісних та якісних показників їх функціонування. Логіка дослідження передбачає синтез технологічних операцій в єдиний злагоджений технологічний ланцюг, що забезпечує розгляд не лише результативних показників виробництва зерна, а й причинно-наслідкових зв'язків, що формують пропозицію. Тому в методиці передбачено оцінку динамічного і статичного стану всіх складових процесу виробництва зерна від землезабезпечення до формування пропозиції на національному зерновому ринку, яка крізь призму зернового балансу аналізуватиметься щодо подальшого використання. Критеріальний підхід до термінології логістики визначає межі логістичної системи, яка розглядає переміщення матеріальних і забезпечувальних потоків від первинного джерела сировини до кінцевого споживача готової продукції. Постає цілком слушне запитання: для чого розглядати механізм формування пропозиції зерна, якщо можна прийняти саму пропозицію зерна як вихідний параметр для подальшої оптимізації зернопотоків? Відповідаючи на це запитання, хочемо нагадати одну із загальноприйнятих у теорії систем властивостей – гомеостатичність, що визначає рівновагу на основі механізму саморегулювання, який дає змогу всій системі підтримувати себе у стані динамічного балансу. Розширюючи кількісні та якісні параметри функціонування логістичної системи у зернопродуктовому підкомплексі АПК ми повинні об'єктивно оцінювати потенціал систем, що передують нашій.

Отже, первинне джерело сировини – це також динамічний параметр, що під впливом значної кількості керованих і некерованих факторів може кардинально змінювати своє значення щороку. Інакше кажучи, зміна урожайності зернових під впливом економічних, технологічних, природних та інших факторів щороку формує різну пропозицію зерна, а це ак-

тивізує ще одну властивість логістичної системи – її адаптивність, тобто властивість пристосовуватися до динамічних змін зовнішнього середовища через кількісну та якісну зміну своєї конфігурації і поведінки.

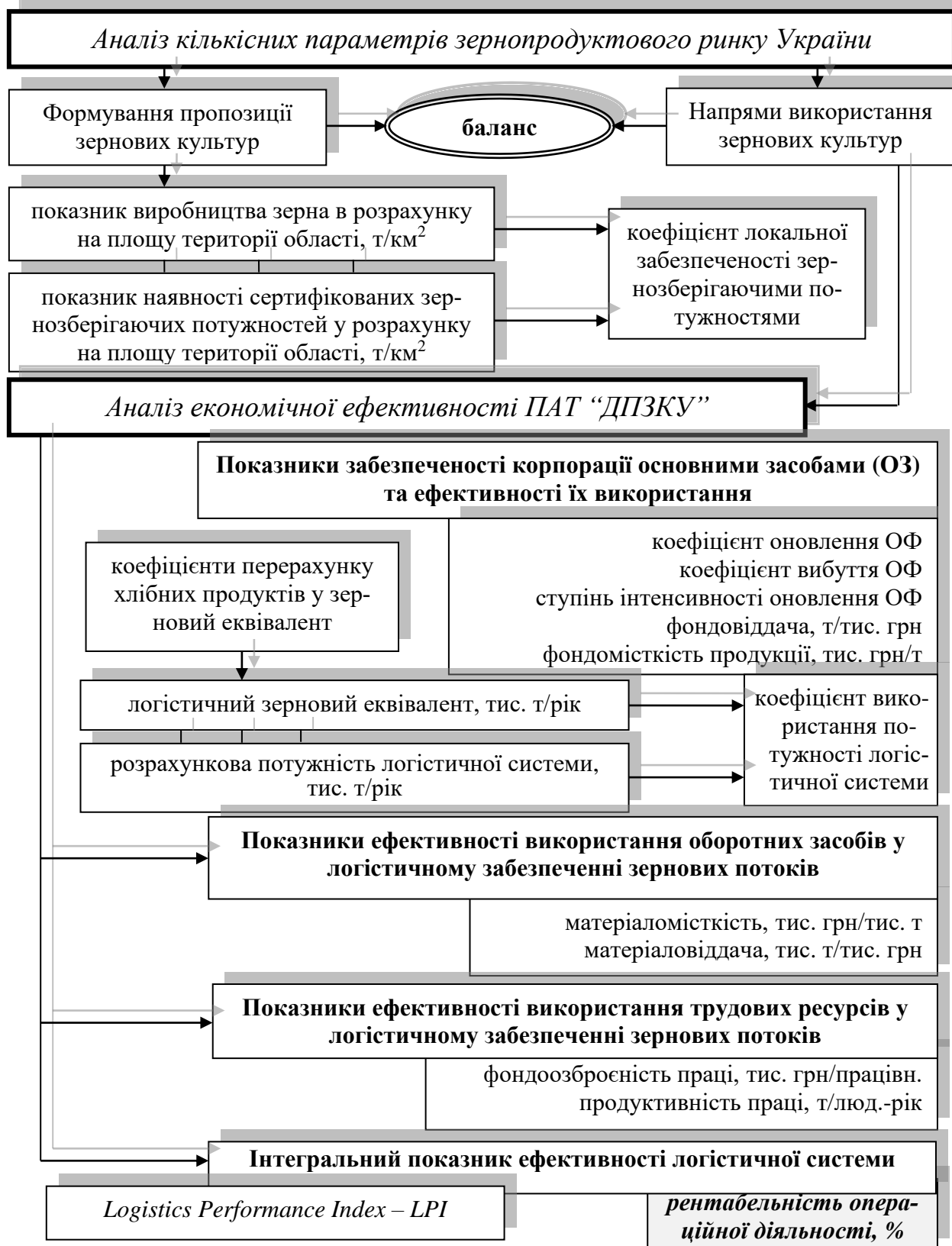

Рис.5.25. Система оціночних показників ефективності зернової логістики України.*

*Власна розробка.

Дещо відхиляючись від меж окресленої нами логістичної системи, представимо механізм формування пропозиції на загальнонаціональному зерновому ринку у вигляді структурно-логічної схеми (рисунк 5.26).

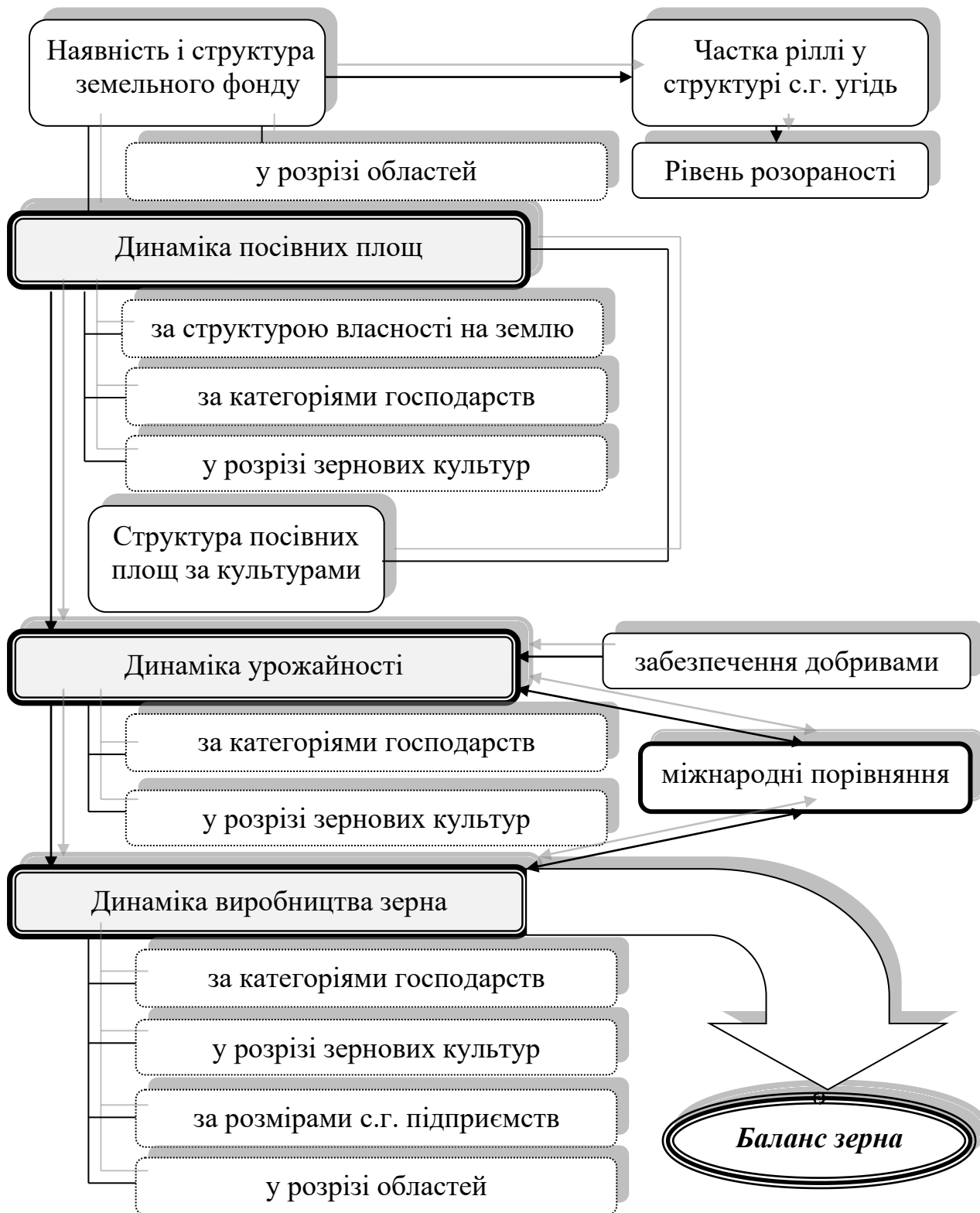

Рис. 5.26. Структурно-логічна схема послідовності аналізу формування пропозиції зернових і зернобобових культур.*

*Власна розробка.

Ключовими етапами аналізу є оцінка динамічних станів посівних площ, урожайності й валових зборів зернових і зернобобових культур у різних ракурсах, які відтворює національна система статистики. У відповідних тематичних розділах статистичних збірників найбільший інтерес для нас становлять дані стосовно харчової та переробної промисловості, що використовує зернову сировину, а також інформація щодо транспорту і зв'язку, які забезпечують переміщення зернових потоків у логістичних системах. Такий пласт показників зазвичай розподілений за видами економічної діяльності (відповідно до Класифікації видів економічної діяльності ДК 009:2010 (КВЕД-2010)), видами продукції, організаційно-правовими формами господарювання, а також за регіонами. Доцільно порівняти національні кількісно-якісні показники з такими у різних країнах світу.

Поряд із сільськогосподарськими підприємствами не можна залишати поза увагою господарства населення, які є невід'ємною складовою функціонування зернового ринку. Категорія “господарства населення” у національній статистиці сформована за даними суцільних і вибіркового переписів площ сільськогосподарських культур та багаторічних насаджень із щорічним їх уточненням за формою № 4-сільрада “Посівні площі сільськогосподарських культур у домашніх господарствах на території сільської ради” й показниками вибіркового обстеження сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості. Перебіг дослідження господарств населення визначено Методикою проведення річних розрахунків виробництва продукції рослинництва в усіх категоріях господарств, затвердженою наказом Держкомстату від 02.08.2005 р. № 225 (із змінами від 18.11.2010 р. № 467) [3].

Об'єктивно оцінити обсяги і структуру внутрішнього попиту і позиції зерна, зовнішньоторговельний зерновий оборот, самозабезпеченість зерном і джерела покриття витрат зерна дає змогу зерновий баланс.

Для забезпечення відповідності дослідження вимогам міжнародних стандартів та рекомендацій у процесі складання балансів надходження і використання зерна та продукції його переробки необхідно задіяти таку принципову схему [4]:

РЕСУРСИ = ВИКОРИСТАННЯ;

РЕСУРСИ = ПРИДАТНА ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРОДУКЦІЯ + ІМПОРТ;

ВИКОРИСТАННЯ = ЕКСПОРТ + ЗМІНИ В ЗАПАСАХ (+ або -; запаси на кінець року - запаси на початок року) + ВНУТРІШНЄ ВИКОРИСТАННЯ.

Наведена схема базується на концепціях і методологічних підходах складання балансів, які використовує Продовольча сільськогосподарська організація ООН (ФАО).

Ефективність логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК значною мірою залежить від об'єктивності інформації щодо структури й напрямів зернопотоків, їх кількісних і якісних параметрів тощо. Тому комплексний аналіз зернових балансів проводитимемо як у розрізі окремих зернових і зернобобових культур, так і в розрізі областей України відповідно до структурно-логічної схеми (рисунки 5.27).

Рис. 5.27. Принципова схема дослідження балансів зерна і продукції його переробки у зернопродуктовому підкомплексі АПК.*

*Власна розробка.

Баланс зернових і зернобобових культур (див. рис. 5.27) агрегує всі джерела надходження зерна та шляхи його використання. Оскільки статистична звітність у багатьох бюлетенях відображає інформацію у розрізі календарного року, а деяка аналітична інформація представлена за маркетинговий рік, то, безумовно, це вимагає прискіпливої уваги щодо

сумісності показників у процесі їх порівняння. Нагадаємо, що *маркетинговий рік* (MR) – це період, який розпочинається з місяця, в якому починає постачатися окремий вид продукції рослинництва відповідного врожаю, та закінчується останнім числом місяця, що передує місяцю, в якому починає постачатися такий самий вид продукції рослинництва наступного врожаю. Для зернових і зернобобових культур маркетинговий рік починається 01 липня поточного року і триває до 30 червня наступного.

Показники для визначення статей формування зернових ресурсів та їх подальшого використання враховуються з перерахунком похідних продуктів у первинний продукт, за яким складають баланс за відповідними коефіцієнтами (*таблиця 5.13*).

Таблиця 5.13

Коефіцієнти перерахунку хлібних продуктів*

Хлібні продукти в перерахунку на борошно, крупи	Коефіцієнт
Хліб та хлібобулочні вироби	0,736
Борошно всіх видів	1
Крупи всіх видів	1
Горох, квасоля, інші бобові	1
Макаронні вироби	1,031
Напівфабрикати та кулінарні вироби з круп і макаронних виробів	0,7
Хлібні продукти (борошно, крупи) в перерахунку на зерновий еквівалент	1,330
з них манні крупи	1,368

* За даними Методичних рекомендацій складання прогнозних балансів попиту і пропозиції продовольчих ресурсів (Наказ Міністерства економіки України № 1426 від 18.12.2009 р).

У логістиці зернопотоків велике значення має коректне представлення маркетингових каналів реалізації зернових і зернобобових культур. Основним джерелом інформації щодо реалізації є форми державних статистичних спостережень № 21-заг “Реалізація сільськогосподарської продукції за січень - _____ 200_ року” (місячна) та № 21-заг “Реалізація сільськогосподарської продукції за 200_ рік” (річна) [5], які подають всі юридичні особи, їхні відокремлені підрозділи, що здійснюють сільськогосподарську діяльність та реалізацію власної сільськогосподарської продукції, незалежно від організаційно-правових форм господарювання та підпорядкування (крім малих). Реалізація сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами – це обсяги власно виробленої продукції, яка реалізована сільськогосподарськими

підприємствами за всіма напрямками: переробним підприємствам, на ринку, населенню в рахунок оплати праці, пайовикам у рахунок орендної плати за землю та майнових паїв (часток), за іншими напрямками. До інших напрямів реалізації входять такі: іншим підприємствам і організаціям, безпосередньо підприємствам торгівлі, санаторіям, дитячим садкам, школам, лікарням, будинкам відпочинку, закритим закладам, іншим господарствам, комерційним структурам, зарубіжним країнам [4]. Тут враховано продукцію, продану безпосередньо підприємствам, установам та організаціям всіх форм власності та організаційно-правових форм господарювання, у тому числі зарубіжних країн; через біржі й аукціони як за національну грошову одиницю, так і за валюту в перерахунку за чинним курсом національної грошової одиниці на момент укладання угоди на реалізацію продукції; розрахунки підприємств на умовах лізингу тощо [5].

Аналіз наявності і надходження зернових культур на підприємства, що займалися їхнім зберіганням та переробкою, базується на використанні відповідних статистичних бюлетенів. Інформаційною базою слугує, крім вже зазначеної форми №21-заг, форма №1-зерно “Наявність і надходження зернових та олійних культур”, яку подають підприємства, що займаються прийманням на зберігання та переробкою зернових та олійних культур (мають власні або орендовані пристосовані для зберігання приміщення та переробні потужності).

Наявність зернових культур на підприємствах (відповідно до поданої статистичної звітності) відображена станом на звітну дату, враховуючи залишки минулих років, а обсяги надходження та середні ціни – за звітний період наростаючим підсумком від початку року.

У загальних обсягах надходження враховують зернові культури як закуплені, так і ті, що надійшли від початку звітного року від сільськогосподарських виробників, господарств населення, інших господарських структур у рахунок погашення боргів минулих років за отримані із державних і регіональних ресурсів грошові та матеріально-технічні позички; на промислово переробку на давальницьких умовах.

Середня ціна закупівлі – це належна до виплати вартість I т зернових культур наростаючим підсумком від початку року з урахуванням надбавок (знижок) за якість продукції, але без урахування накладних витрат на закупівлю, транспортно-експедиційних витрат і ПДВ. У вартість не входить плата за сушіння, очищення та доробку продукції до базисних кондицій [6].

Балансовий метод у запропонованому алгоритмі слугує, головним чином, для відображення співвідношень, пропорцій двох груп взаємозалежних і урівноважених економічних показників, підсумки яких повинні бути тотожними. Цей метод широко розповсюджений у практиці бухгалтерського обліку і планування, однак ми скористалися балансовим спосо-

бом вивчення економічних явищ і процесів для дослідження зернопродуктового підкомплексу АПК, оскільки вважаємо, що він дає змогу досягнути весь логістичний ланцюг через призму причинно-наслідкових зв'язків у досліджуваній сфері. Поряд із динамічним станом матеріального (зернового) потоку, що відображає в балансі виробництво, імпорт, експорт, використання зерна згідно з цільовим призначенням (насіннєве, продовольче, фуражне та зерно для промислової переробки), у ньому показано також статичний стан матеріального потоку, а інакше кажучи – запаси. Латентний вплив матеріально-технічної бази елеваторної промисловості безпосередньо визначає обсяг втрат зерна, що відображено в балансі. Крім того, перехідні запаси прямо пропорційно залежать від параметрів зернозберігаючих потужностей і тому не можна нехтувати аналізом системи зберігання зерна, яка є елементом логістичного ланцюга, що безпосередньо впливає на ефективність зернопродуктового підкомплексу АПК України.

За визначеною нами методикою пропонуємо розглядати лише сертифіковані підприємства різних форм власності та масштабів виробництва, які поряд зі зберіганням зерна можуть забезпечувати його переробку на борошно, крупи та комбікорми, а також портову перевалку за кордон.

Логістична оцінка зернозберігаючих потужностей повинна охоплювати показники, що характеризують загальну місткість та її розподіл за видами зберігання (підлогове, силосні місткості чи мішкове зберігання), а також потужності приймання та відвантаження з відображенням технологічних характеристик видів транспорту, що забезпечують вантажопереробку. Зазначену інформацію, на наш погляд, доцільно представити у розрізі областей України і надалі її використати для розрахунку коефіцієнта локальної забезпеченості зернозберігаючими потужностями.

Для дослідження пропорційності між формуванням пропозиції зерна та забезпеченням його зберігання у територіальному розрізі необхідно провести розрахунок обсягів виробництва зернових культур в областях України. Однак для цього доцільно оперувати не абсолютними показниками обсягів виробництва зернових, а відносними – виробництво з розрахунку на одиницю площі території області. Аналогічно можна розрахувати і забезпеченість областей зернозберігаючими потужностями. Порівнянням із відносними значеннями виробництва зерна отримаємо *коефіцієнт локальної забезпеченості зернозберігаючими потужностями*. [7] Цей показник допомагає інтегрально оцінити існуючий потенціал елеваторних потужностей в областях і визначити “вузькі” місця, а отже, пріоритетні напрями інвестування.

Вагомою статтею витратної частини балансу є експорт зерна і переважну більшість експортних відправлень забезпечує морський транспорт, отже, аналіз портової інфраструктури і перевалки зерна є важли-

вою частиною методики аналізу ефективності функціонування логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК.

Кількісні параметри зернопродуктового підкомплексу АПК формуються під впливом організаційно-економічних умов як внутрішньосистемного характеру, так і умов зовнішнього середовища. Для систематизації дослідження всі фактори впливу ми поділили на внутрішньо- і зовнішньосистемні, а фактично – на керовані і некеровані з позицій управління логістичною системою. Така методика передбачає аналіз факторів, що мають актуальний вплив на досліджуваний підкомплекс в Україні з метою виявлення резервів підвищення його ефективності. Акцентувати увагу потрібно на експертних оцінках, отриманих за результатами польових досліджень (опитування фахівців безпосередньо на об'єктах зернопродуктового підкомплексу АПК) або у процесі кабінетних досліджень (переважно за результатами вивчення спеціалізованих друкованих видань та інтернет-ресурсів). Для переконливості експертних оцінок і критеріальності прийняття подальших рішень щодо підвищення ефективності логістичних систем на ринку зерна і продукції його переробки необхідно оперувати статистичними показниками з офіційних джерел, а також використовувати оцінки експертів, посиляючись на відповідні джерела їх отримання.

Для оцінки економічної ефективності логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК України необхідно визначитися з їх конфігурацією, яка дасть змогу досягнути основні функціональні сфери логістики та відобразить ключові проблеми й тенденції розвитку зернопродуктового підкомплексу, в якому лише на ринку зберігання і продовольчої переробки станом на 2021 рік задіяно понад 700 підприємств, а також допоможе вжити відповідні заходи щодо підвищення ефективності таких систем.

Найбільш презентабельно, на нашу думку, логістичну систему відображає найпотужніший державний оператор на ринку зберігання зерна – ПАТ “ДПЗКУ”, який до початку повномасштабної війни охоплював 10% всіх елеваторних потужностей України і забезпечує портову перевалку 12% зерна на експорт. Як вертикально інтегрований національний оператор корпорація контролює 15% внутрішнього ринку круп, борошна та комбікормів.

Види діяльності ПАТ “ДПЗКУ” охоплюють всі етапи проходження зернового потоку логістичними ланцюгами, оскільки корпорація здійснює закупівлю зерна, його переробку, портову перевалку на експорт, володіючи при цьому лінійними й портовими елеваторами, млинами, комбікормовими та круп'яними заводами та ін. Тому, дослідивши ефективність логістичної системи ПАТ “ДПЗКУ”, можна розробити відповідні критеріальні заходи щодо її підвищення в усьому зернопродуктовому підкомплексі АПК України.

Враховуючи те, що ПАТ “ДПЗКУ” об’єднувало 57 філій, інформаційною базою для аналізу є їх консолідована фінансово-економічна звітність. Джерелами інформації необхідно обрати загальнодоступні ресурси, а саме офіційний сайт корпорації <http://www.pzcu.gov.ua>, на якому представлена консолідована звітність емітента цінних паперів.

Оскільки корпорація є публічним акціонерним товариством, вона зобов’язана оприлюднювати інформацію про результати фінансово-господарської діяльності. Скориставшись інформаційним ресурсом smida.gov.ua, можна отримати повноцінну інформацію про діяльність об’єкта, що нас цікавить.

Зазначений інформаційний ресурс належить Агентству з розвитку інфраструктури фондового ринку України (АРІФРУ), яке створено у 1998 році. Починаючи з 2007 року установа є уповноваженою особою з розкриття інформації емітентами цінних паперів у Загальнодоступній базі даних Комісії – stockmarket.gov.ua. За роки свого існування Агентство стало повноцінним інформаційно-консультаційним центром для всіх зацікавлених осіб.

Ефективність системи загалом залежить від ефективності використання факторів виробництва, що її формують, – землі, капіталу (основні й оборотні засобами) та праці. Система оціночних показників передбачає розрахунок часткової ефективності використання окремих факторів виробництва, які формують інтегральний ефект від своєї взаємодії, що вимагає використання узагальненого, або інтегрального, показника ефективності.

Важливою складовою економічного аналізу діяльності підприємств є дослідження кількісних та якісних параметрів основних засобів як щодо їх наявності, так і ступеня використання. Схематична інтерпретація методики аналізу основних засобів, що беруть участь у функціонуванні логістичної системи ПАТ “ДПЗКУ”, показана на *рисунку 5.28*.

Якісна характеристика основних промислово-виробничих засобів ПАТ “ДПЗКУ” представлена оцінкою фондівдачі та фондомісткості продукції, а також коефіцієнтом використання логістичної потужності. Причому останній показник є ключовим в оцінці логістичної системи, оскільки її загальна потужність визначається найслабшою ланкою, яка у свою чергу залежить від пропускну здатності обладнання, що обслуговує зазначену ділянку.

Фондовіддача (f) характеризує ефективність використання засобів праці у вартісному виразі, оскільки визначає кількість готової продукції (Q), що вироблена з одиниці середньорічної вартості основних виробничих засобів $OЗ$:

$$f = \frac{Q}{OЗ} \quad (5.3)$$

В окремих випадках у чисельнику *формули 5.28* можна використувати обсяг продукції в натуральному та умовно-натуральному вимірах. Якщо в чисельнику використувати прибуток, то, по суті, буде розраховуватися рентабельність основних виробничих засобів.

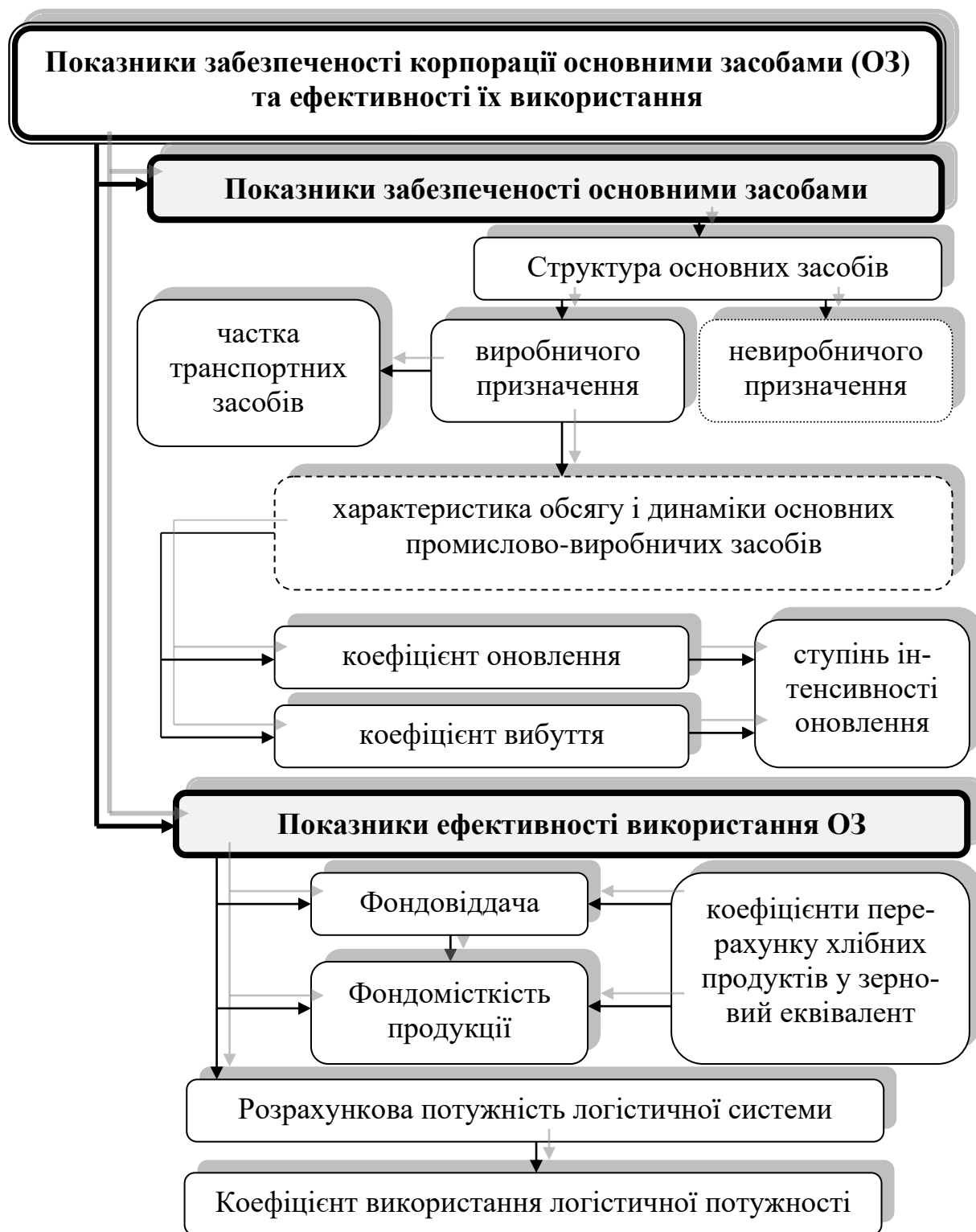

Рис. 5.28. Методика аналізу основних засобів логістичної системи об'єкта дослідження.*

*Власна розробка.

Розрахунок фондівддачі з використанням вартісних показників як результатів недостатньо адекватно відображатиме всю складність функціональних взаємозв'язків між елементами логістичної системи. Пропонуємо в чисельнику *формули 5.3* використовувати не вартісний вираз кількості готової продукції, а натуральний показник – річна кількість зерна, яка пройшла логістичними ланцюгами у досліджуваній корпорації, назвавши його *логістичним зерновим еквівалентом*. Враховуючи велику кількість філій та різнопрофільність їх діяльності, ми можемо визначити спільну базу для дослідження через представлення виробничо-збутової діяльності ПАТ “ДПЗКУ” у зерновому еквіваленті. Знаючи обсяги виробництва борошна, круп, комбікормів, а також обсяги зберігання і перевалки зерна, можна визначити реальну потужність логістичної системи незалежно від джерел надходження та цільового використання зернових мас. При цьому, маючи коефіцієнти перерахунку хлібних продуктів у зерновий еквівалент (*див. табл. 5.13*), можна легко перевести відомі зі звітності обсяги продукції зернопереробки у зерно.

Фондомісткість характеризує потребу в основних виробничих засобах для виробництва одиниці продукції і визначається як показник, обернений фондівддачі. У запропонованій методиці фондмісткість характеризує вартість основних промислово-виробничих засобів, що припадає на 1 т зерна, яке пройшло через функціональні сфери логістики у корпорації.

Капітал підприємства, крім основних виробничих засобів, охоплює й оборотні, що забезпечують безперервність виробничого процесу. Із позицій логістичного управління у структурі оборотних засобів нас найбільше цікавлять виробничі запаси (сировина, основні і допоміжні матеріали, паливо, тара, запасні частини для ремонту тощо), тобто ті складові, що забезпечують динаміку зернової маси. Із-поміж показників ефективності використання оборотних засобів найбільш доцільно використати показник матеріаломісткості продукції, який у рамках представленої методики дослідження розраховуватиметься як обсяг матеріальних затрат до річної кількості зерна, що пройшло логістичними ланцюгами у зазначеній корпорації (логістичний зерновий еквівалент). Оберненою величиною до матеріаломісткості є матеріалівддача, яка характеризує кількість зерна, що пройшла логістичними ланцюгами, з кожної гривні спожитих матеріальних ресурсів.

Наявність предметів і засобів праці, які в сукупності складають засоби виробництва, без трудових ресурсів не забезпечать корисної діяльності підприємства. Маючи фізичні і розумові здібності та знання, трудові ресурси є ключовим фактором виробництва, кількісний та якісний їх склад безпосередньо впливає на ефективність господарської діяльності. В умовах розвинутої ринкової економіки скорочення кількості виробничого персо-

налу є наслідком підвищення рівня механізації й автоматизації трудомістких процесів, впровадження працеозаощаджувальних технологій тощо.

Аналізуючи логістичну систему у зернопродуктовому підкомплексі АПК, найбільший інтерес проявляємо до кількісних та якісних показників. До перших відносимо середньорічну кількість працівників підприємств ПАТ “ДПЗКУ”, які прямо чи посередньо задіяні в реалізації логістичних функцій, а також рівень оплати їх праці як засіб стимулювання ефективності.

До якісної групи показників оцінки ефективності використання трудових ресурсів відносимо фондоозброєність праці, яку визначаємо відношенням середньорічної балансової вартості виробничих основних засобів до середньооблікової кількості працівників. При цьому зазначимо, що якісне вдосконалення засобів виробництва підвищує ефективність роботи працівників і зменшує затрати праці та часу на їх виробництво.

Найбільш узагальненим показником ефективності використання трудових ресурсів є продуктивність праці, яку визначаємо у натуральній формі як річну кількість зерна, що пройшло логістичними ланцюгами (логістичний зерновий еквівалент) і припадає на одного середньоспискового працівника, зайнятого у виробничій діяльності. Одиницями вимірювання цієї величини відповідно будуть тонни на людину-рік (т/люд.-рік).

Логіка наукового дослідження передбачає синтез оціночних показників ефективності використання окремих факторів виробництва в інтегральний показник. Акумулюючи у собі всі аспекти виробничо-збутової діяльності, він може виявити нові якості розрахункової величини, не властиві елементам, що складають систему. Цей прояв емерджентності як системного ефекту дасть змогу повніше оцінити фактори виробництва у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Ефективність логістичної системи як інтегральний показник ефективності – це співвідношення одержаного синергетичного ефекту всієї системи до сукупних витрат всіх елементів логістичного ланцюга. Ефективність логістичної системи задається синергетичними зв'язками, що внаслідок інтегративних властивостей спричиняють появу додаткового ефекту у формі логістичної синергії.

Рентабельність є найбільш узагальнюючою характеристикою ефективності функціонування підприємств [8-10]. Від рентабельності роботи залежить життєдіяльність підприємства в умовах конкурентного середовища. Проаналізувавши всю розмаїтість підходів до узагальненої оцінки ефективності (рентабельність майна, рентабельність виробничих засобів, рентабельність продукції (всієї реалізації чи окремих видів) та ін.), доходимо висновку про найбільшу прийнятність використання показника рентабельності операційної діяльності як інтегрального показника ефективності логістичної системи, який обчислюємо так:

$$\text{Рентабельність операційної діяльності} = \frac{\text{Прибуток від операційної діяльності}}{\text{собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг)} + \text{адміністративні витрати} + \text{витрати на збут} + \text{інші операційні витрати}} \times 100\%$$

Оцінити ефективність логістичної системи достатньо складно, оскільки вона ґрунтується на структурно-функціональних взаємозв'язках між елементами логістичного ланцюга (елеватори, транспортні організації, зернопереробні підприємства тощо), які у свою чергу є достатньо складними системами. Обравши ПАТ “ДПЗКУ” для оцінки ефективності логістичної системи, ми виходили з міркувань, що ця корпорація найбільш презентабельно відображає логістику зернопотоків від первинного джерела сировини до споживача кінцевої продукції. Також цей державний оператор на ринку зберігання, переробки та перевалки зерна об'єднує 57 філій, які, хоча й формують логістичну синергію, є достатньо різнорідними для порівняння. Тому, використовуючи рентабельність операційної діяльності як узагальнений показник оцінки ефективності, ми фактично вилучили з орбіти оцінки інвестиційну і фінансову діяльність філій, зосередившись при цьому на реалізації логістичних функцій, пов'язаних із переміщенням і видозміною зернового потоку. Інтегральна оцінка ефективності логістичної системи у зернопродуктовому підкомплексі АПК на основі використання показника рентабельності операційної діяльності дасть змогу:

- ❖ визначити рентабельність логістичних функцій, без врахування тих необоротних активів, а також тих фінансових інвестицій, які не є складовою частиною еквівалентів грошових коштів;
- ❖ оцінити ефективність логістичних функцій підприємств, елімінуючи вплив розміру і складу власного й позикового капіталу (фінансовий ліверидж);
- ❖ визначити рентабельність послуг незалежно від джерел походження сировини (власної чи давальницької) на основі загальнодоступної консолідованої фінансової звітності корпорації;
- ❖ врахувати структуру й асортимент усієї продукції зернопереробки.

Таким чином, методика аналізу ефективності функціонування логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК визначає алгоритм аналітичного дослідження, забезпечуючи при цьому діагностичну і пошукову функції аналізу. Ефективність систем значною мірою залежить від об'єктивності інформації щодо структури та напрямів зернопотоків, їх кількісних і якісних параметрів тощо. Тому комплексний аналіз зернових балансів, що агрегують всі джерела надходження зерна та шляхи його використання, дасть змогу визначити параметри функціонування логістич-

ної системи через призму причинно-наслідкових зв'язків. Запропонований коефіцієнт локальної забезпеченості зернозберігаючими потужностями допомагає виявити територіальні диспропорції та першочергові напрями інвестування в будівництво елеваторних підприємств у розрізі областей України, що забезпечує пошукову функцію аналізу.

Визначена система показників аналізу ефективності логістичної системи найбільш репрезентативної корпорації дає змогу оцінити використання факторів виробництва у логістичному забезпеченні зернових потоків. З огляду на значну кількість дочірніх підприємств ПАТ “ДПЗКУ” та різнопрофільність їх діяльності можемо визначити спільну базу для порівняння через натуральний показник – річну кількість зерна, яка пройшла логістичними ланцюгами у досліджуваній корпорації, назвавши його логістичним зерновим еквівалентом.

Запропонований інтегральний показник – рентабельність операційної діяльності – дає змогу вилучити з орбіти оцінки інвестиційну і фінансову діяльність філій, зосередившись при цьому на реалізації логістичних функцій, пов'язаних із переміщенням і видозміною зернового потоку.

5.3.2. Забезпечення умов адаптивності національних логістичних ланцюгів до світових стандартів зернового ринку

Обраний Україною шлях Європейської інтеграції вимагає від економіки країни впровадження принципів світового ринку та відповідних міжнародних стандартів до якості продукції вітчизняних підприємств, а отже забезпечення конкурентоздатності на внутрішньому та зовнішньому ринках. Зернопродуктовий підкомплекс АПК [11] є одним з наймасштабніших галузевих утворень, який визначає міжнародну спеціалізацію України на виробництві зерна. У минулому маркетинговому році наша країна виробила 63,9 млн т зерна, з яких близько 33 млн т експортувала, що свідчить про пріоритетність зернової галузі у формуванні експортного потенціалу та актуалізує наукові дослідження в цьому напрямі. Підвищення урожайності зернових культур та ефективна зернова логістика здатні вивести Україну у світові лідери на зерновому ринку та забезпечити значну частку валютних надходжень у структурі експортних операцій. Одним із проблемних питань інтегрованості зернопродуктового підкомплексу АПК України є стандартизація товарів і послуг для забезпечення відповідності національних і міжнародних параметрів зерна і продуктів його переробки в умовах уніфікації логістичних стандартів світової економіки.

Ефективність діяльності національного підприємства значною мірою залежить від відповідності його продукції міжнародним стандартам, що

фактично є технічною перешкодою для здійснення експортних операцій. Але це не єдина умова інтеграції українських виробників у світовий ринок і для забезпечення системного підходу важливо розглядати ці процеси крізь призму логістики, невід'ємної складової сучасних управлінських процесів, здатних об'єднати всі елементи в одну інтегровану виробничо-збутову систему та забезпечити збалансованість її структури та функцій.

На нашу думку, напрям підвищення ефективності логістики зерна та продуктів його переробки пов'язаний зі ступенем інтегрованості зерно-продуктового підкомплексу аграрного сектору України у світову логістичну систему, зокрема:

- 1) забезпечення відповідності продукції підкомплексу міжнародним стандартам якості;
- 2) узгодженість національних і міжнародних техніко-технологічних параметрів переміщення матеріальних потоків логістичними ланцюгами;
- 3) структурна інтеграція інституційних елементів зернопродуктового підкомплексу АПК України у міжнародне середовище.

Для вирішення цих завдань необхідно реалізувати комплекс заходів законодавчого, структурно-функціонального, технологічного та фітосанітарного регулювання. Згідно із заявою Єврокомісії від 11 березня 2014 р. Україні ЄС надав односторонні автономні торговельні преференції і тимчасове відкриття європейського ринку для українських виробників стало рушійною силою активізації євроінтеграційного процесу. Торговельні преференції діяли до грудня 2015 року, доки не вступила у силу Угода про зону вільної торгівлі Україна – ЄС у рамках економічної частини Угоди про асоціацію між нашою державою та Європейським Союзом, однак Україна, на жаль, у багатьох товарних групах повною мірою не скористалася наданими можливостями.

Продовольча частка у виробництві зерна в Україні становить не більше 50–60% і коливається залежно від погодних умов того чи іншого року, що зумовлює домінування фуражного зерна в структурі його експорту. Різниця в ціні між продовольчим і фуражним зерном становить приблизно 50 дол. США за тону за однакових витрат на логістику, що призводить до значної втрати потенційних прибутків України, а невідповідність національних та європейських стандартів оцінки якості зерна створює додаткові труднощі інтеграційним процесам.

Порівнюючи національні та європейські параметри оцінки зернових, стають очевидними значні відмінності у критеріях оцінки, оскільки в Європі основним оціночним показником зернових є вміст білка, а в Україні – вміст клейковини.

В Україні діє ДСТУ 3768-2010 “Пшениця. Технічні умови”, який визначає вимоги до шести класів м'якої пшениці та п'яти – твердої [12].

Це стандарт, який використовується для внутрішнього користування і цілком відповідає вимогам національних товаровиробників і переробників зерна. Якщо використовувати чинний стандарт для експорту пшениці, то відразу виникає протиріччя, адже з шести існуючих у нас сортів пшениці 1–4 класи вважаються продовольчими, тоді як у Європі та США четвертий клас української пшениці визнається тільки як фуражна. Тому для експортних операцій зазначений стандарт класифікує пшеницю на дві категорії: продовольчу та кормову.

Хоча за оцінками експертів [13] в Україні переважає пшениця другого та третього класу, це не означає, що вона автоматично переводиться у відповідність міжнародній системі якісних координат. Тому вимоги ЄС щодо запровадження технічних регламентів в Україні є досить складним питанням, адже це не просто стандарти – це ланцюг системного контролю умов забезпечення якості зерна від поля до кінцевого споживача. Тобто умови виробництва, зберігання, переробки, транспортування, маркування – все повинно бути чітко регламентовано до дрібниць і наскрізь контрольовано на всіх етапах виробництва та дистрибуції. Тут набуває актуальності логістична концепція управління потоками, що дає можливість розглядати логістичні функції з точки зору забезпечення якісних параметрів зернових потоків. Тому, можемо стверджувати, що загалом якісно новий рівень організації логістичної діяльності в Україні значно сприятиме виконанню європейських норм, які ставлять до якості зерна за рахунок дотримання технологічних параметрів і наскрізного контролю зернових потоків. Іншим питанням є законодавче та організаційне забезпечення імплементації відповідних міжнародних нормативів якості в систему структурно-функціональних зв'язків зернопродуктового підкомплексу АПК України.

Якість зерна у глобальному середовищі регламентують чинні міжнародні стандарти *ISO 7970:2011* [15] на м'яку пшеницю (*Triticum aestivum L.*) та *ISO 11051:1994* [16] – на тверду (*Triticum durum Desf.*). Для європейського ринку поставки партій зерна здійснюються у відповідності до положення Директиви ЄС № 824-2000 від 19.04.2000 р. [16].

Відповідно до встановлених норм допустима вологість м'якої пшениці становить 15,5%, масою на гектолітр (натура) – не менше 70 кг/гЛ, а активність α -амілази, визначеної за числом падіння¹⁶, не менше 160 сек. Максимальний вміст пошкоджених зерен та інших хлібних злаків допускається не більше 15%, а шкідливе або токсичне зерно і зерно, уражене сажкою, – не більше 0,5%. [14].

---

¹⁶ Число падіння – необхідний час для змішування водно-борошняної суспензії і падіння в ній на певну відстань штока-мішалки в процесі нагрівання.

Для твердої пшениці (стандарт *ISO 11051:1994*) додатково регламентовано загальну кількість неповністю скловидних зерен (щонайбільше 40%), вологість не повинна перевищувати 14,5 %, маса на гектолітр – 75 кг/гЛ, а максимальний вміст пошкоджених зерен і число падіння – відповідно 15% і 160 с [15].

Директива ЄС 824-2000 [16] накладає більш жорсткі умови на інтервенційні партії – показники якості м'якої та твердої пшениці: вологість не більше 14,5%, маса на гектолітр – відповідно 73 і 78 кг/гЛ, число падіння – 220 с, білок у перерахунку на суху речовину – відповідно 10,3 і 11,5%, домішки інших зерен – 7 і 5%, зерна, що проросли – 6%, фузаріозні зерна¹⁷ для твердої пшениці – щонайбільше 1,5 %, шкідлива домішка – 0,1%, бите зерно 5 і 6 % щупле й дроблене зерно для твердої пшениці – 3% і зерна ушкоджені теплом – 0,5%. Крім того, для м'якої пшениці встановлено мінімальне значення зеленого індексу (індексу седиментації) 22 мл.

Для експортних партій пшениці (в межах тарифних квот країн-членів СОТ) до неї висуваються дуже високі вимоги (вміст білка – не менше, ніж 14,6%, натура – не менше, ніж 780 г/л, неякісного зерна – не більше, ніж 10%, вологість – не більше, ніж 13%). На світовому ринку основним показником якості пшениці є вміст протеїну, у вимогах ЄС – число падіння, вміст білка та індекс седиментації.

Існуючі стандарти на зерно різних країн не передбачають повну уніфікацію між собою і природно ці норми різняться. Наприклад у США пшениця розділена на п'ять класів, а в Канаді – на вісім. Крім того, стандарт окремо регламентує вимоги як до експортних партій пшениці так і до партій для внутрішнього використання, а ключовими показниками, як і в українській стандартизації, є натура і склоподібність, які встановлюються на рівні відповідно 630–774 г/л і 35–80%. При цьому, на відміну від українських стандартів, канадські стандарти приділяють особливу увагу чистоті зерна.

Загалом, чистота зерна є важливим оціночним показником для торгових операцій на світовому ринку зерна. Залежність цього індикативного показника від стану технічної складової логістичної системи визначає необхідність технічного та технологічного оновлення процесів, що забезпечують очищення зернової маси як на етапі післязбиральної обробки, так і в процесі прийняття елеваторами до зберігання або продовольчої чи промислової переробки. Технічне оснащення елеваторів за світовими стандартами, а також лабораторний контроль якості зерна є невід'ємною умовою інтеграції зернопродуктового підкомплексу національного АПК у світовий ринок зерна.

¹⁷ *Фузаріоз* – грибкове ураження зерна.

Для об'єктивної оцінки українського зерна слід звернути увагу на високі потенційні показники якості вітчизняних сортів озимої ярої м'якої та твердої пшениці, про що свідчать дослідження Центру сертифікаційних випробувань Українського інституту експертизи сортів рослин. На підставі порівняльного аналізу якісних показників сортів доведено, що українська пшениця відповідає високим вимогам світових стандартів, але через недотримання технології вирощування зернових виникає проблема реалізації селекційного потенціалу в умовах господарств. Часто-густо спостерігається значне пошкодження селекційного матеріалу шкідниками та хворобами, а також господарства через брак фінансових ресурсів економлять на закупівлі якісного насіннєвого матеріалу.

Ефективна інтеграція зернопродуктового підкомплексу АПК України в глобальні логістичні системи можлива за умови сумісності національних і міжнародних техніко-технологічних параметрів руху матеріальних потоків. Складні технічні системи супроводжують потік зерна від поля до кінцевого споживача, забезпечуючи динамічні (транспортування) і статичні (зберігання) умови та фізичну видозміну маси зерна під час переробки. Можливість механізації та автоматизації технологічних процесів у функціональних сферах логістики починаючи від збору та очищення зерна, обробки вантажів, перевалки в портах, підтримки належних умов зберігання, технічної підтримки продовольчої і промислової переробки забезпечується фізичними властивостями зерна. Завдяки узгодженню параметрів технічного процесу основних засобів та інтеграції автоматизованих систем управління реалізується органічний зв'язок між функціональними зонами логістики.

Внутрішньодержавна технологічна уніфікація логістичних функцій досягається за рахунок чіткої регламентації внутрішніх стандартів як під час виробництва технічних засобів, так і в процесі їх експлуатації. Вона включає не тільки узгодження фізичних параметрів для маніпуляції потоками, а й конструктивних, організаційних показників тощо. Розглянемо значення цієї норми на прикладі процесу транспортування та зберігання, коли 20-футовий контейнер масою бруто 23 тонни доставляється на зерновий елеватор де немає спредера¹⁸, а приймальний кран має вантажопідйомність 18 тонн. Очевидно, що невідповідність між масою вантажу та можливостями крана (+5 тонн) спричинить збій на цьому технологічному етапі і вимагатиме додаткових фінансових та енергетичних витрат для перевантаження зерна з контейнера вручну або залучення підйомно-транспортної техніки для вантажопереробки.

---

¹⁸ *Спредер* – (англ. *spreader* – розподільник) – спеціальний навісний пристрій для автоматичного захоплення транспортних контейнерів.

У контексті аналізу глобальної логістичної системи, завдання забезпечення техніко-технологічної гармонізації значно ускладниться, оскільки матеріальні потоки можуть долати на міжконтинентальних відстанях велику кількість транспортних терміналів і портів різних країн. Неузгодженість національних стандартів значно сповільнить процес міжнародних комунікацій, що дає підстави стверджувати, що процес уніфікації світових стандартів логістики є ключовою вимогою процесів глобалізації національних економік. Для ефективної інтеграції техніко-технологічної складової української зернової логістики в глобальні системи необхідно посилити діяльність за такими напрямками:

1) набути членство у міжнародних економічних організаціях та різних галузевих неурядових асоціаціях для забезпечення глобальної підтримки;

2) гармонізувати національні та міжнародні стандарти підтримки логістичної інфраструктури [17,18];

3) Адаптувати програмне забезпечення зернової логістики та комунікаційну підтримку глобальних мереж (наприклад, забезпечення сумісності системи торгів Електронної торговельної системи Аграрної біржі з електронною торговою платформою *CME GLOBEX* та іншими віртуальними торговельними майданчиками);

4) Організувати систему логістики на зернового ринку з використанням світового досвіду.

Перевезення зерна в контейнерах є перспективним напрямком інтеграції зернової логістики України. Техніко-технологічна сумісність забезпечується використанням двадцяти- або сорокафутових контейнерів під час наскрізного переміщення матеріальних потоків логістичними ланцюгами. Двадцятифутовий еквівалент (*TEU*¹⁹ від англ. *twenty-foot equivalent unit*) є загальноприйнятою умовною світовою одиницею вимірювання місткості вантажних транспортних засобів і метод контейнерних перевезень дозволяє уніфікувати функцію вантажопереробки у глобальному середовищі. Перевагами контейнерної перевалки зерна є повний контроль його якості, зниження втрат вантажу, оперативність графіка відвантажень і доставки, можливість відправки малих партій зерна та зменшення логістичних витрат. [19]

Обсяг вантажів, що перевозяться в контейнерах, постійно зростає. Наприклад, у Сполучених Штатах темп зростання за останнє десятиріччя склав 29%. В Україні, згідно з розрахунками [19], комплексне порівняння тарифів при транспортуванні зерна при реалізації схеми «завантаження вагона на елеваторі – транспортування в порт – перевантаження в контейнер» становить 53 дол. США за тону, при варіанті «завантаження ав-

¹⁹ Один *TEU* еквівалентний корисному об'єму стандартного контейнера довжиною 20 футів (6,1 м), шириною 8 футів (2,44 м) і висотою 8,25 футів (2,59 м).

томобіля на елеватор – доставка в порт – завантаження в контейнер» – 51,5 дол. США за тонну, а за схемою «завантаження автомобіля на елеватор – доставка в порт – завантаження в контейнер» — лише 48,1 дол. США за тонну, а втрати зернових вантажів при цьому досягають 0,5%.

Контейнерні перевалки при експорті зернових в українських портах продовжують зростати і становлять понад 10% від загального обсягу. Але використання контейнерів є перспективним і в автомобільних та особливо річкових перевезеннях зерна, де Україна має також значний транзитний потенціал. Ще одним важливим напрямком ефективного розвитку зернової логістики є підвищення ступеня інтеграції зернопродуктового підкомплексу АПК України в міжнародне інституційне середовище. Зі вступом України до Світової організації торгівлі розпочався новий етап багатостороннього співробітництва на шляху до інтеграції у світову економіку [20]. Керівництво вітчизняних підприємств об'єктивно зацікавлене в участі у міжнародних інституціях, що поряд із новими вимогами відкриває перспективні ринки для продукції цих підприємств. Наприклад, найпотужніший національний оператор Публічне акціонерне товариство “Державна продовольчо-зернова корпорація України”, лише протягом першого півріччя дії економічної частини Угоди про асоціацію України з ЄС, стало офіційним учасником Всесвітньої продовольчої програми ООН, членом Міжнародної асоціації торгівлі зерном та кормами (*GAFTA*), а також як постачальник сировини на ринки ЄС для виробництва біопалива отримало сертифікат Міжнародної системи *RBSA*.

Розглянемо більш детально діяльність Асоціації торгівлі зерном і кормами (*GAFTA*) та визначимо її роль у функціонуванні світового ринку зерна. Асоціація торгівлі кукурудзою (тодішня назва) була заснована в 1878 році і має на меті встановлення єдиних правил та принципів міжнародної торгівлі зерном, які є зрозумілими та прийнятими всіма сторонами, залученими до угод купівлі-продажу зерна, і здатні захищати їхні інтереси. За свою довгу історію Асоціація *GAFTA* довела свою ефективність, оскільки 80% світової торгівлі зерном і кормами здійснюється за стандартними формами контрактів *GAFTA*, а сама Асоціація зараз об'єднує 1400 членів із 86 країн світу [21]. Розроблена система стандартів є основою для договірної діяльності зернотрейдерів, умов і параметрів роботи лабораторій якості, інструкцій щодо діяльності брокерів, логістичного персоналу та інших учасників зернового ринку. Однак серед базових принципів *GAFTA* поряд з формальними правилами важливу роль відіграють кодекси етики та рівень довіри між учасниками комерційних відносин.

Асоціація *GAFTA* має неурядовий статус, але її здобутий авторитет дозволяє лобювати інтереси своїх членів практично в усіх міжнародних організаціях: Світовій організації торгівлі (СОТ), Продовольчій і сільсько-

господарській організації Об'єднаних Націй (ФАО) та Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ). Гарантією надійності у співпраці з *GAFTA* є розроблена Асоціацією в 2012 році система торговельної безпеки *GTAS* (*Gafta Trade Assurance Scheme*) [21], що охоплює весь логістичний ланцюг – від сільськогосподарського виробника до кінцевого споживача у будь-якій країні світу – і встановлює єдину платформу міжнародної торгівлі зерном і кормами. Відстеження всього ланцюга постачання дозволяє членам *GAFTA* працювати з кваліфікованими аудиторами та акредитованими органами сертифікації, що допомагає зменшити їхні транзакційні витрати [22]. Отже, сертифікація українського зерна за схемою *GTAS* забезпечить в умовах уніфікації логістичних стандартів світової економіки відповідність світовим нормам оцінки якості зерна і сприятиме інтеграції зернопродуктового підкомплексу АПК України у світові логістичні системи.

Таким чином, уніфікація логістичних стандартів у світовій економіці висуває якісно нові вимоги до функціонування національного зернового ринку, який, як найбільший галузевий суб'єкт, визначає міжнародну спеціалізацію України на виробництві зерна. Першою умовою, яку ми визначили для глибокої інтеграції зернопродуктового підкомплексу АПК України у світові логістичні системи, є стандартизація товарів і послуг для забезпечення відповідності національних і міжнародних параметрів параметрів зерна та продуктів його переробки. Другою умовою інтеграції національної зернової логістики в глобальні логістичні системи є узгодження техніко-технологічних параметрів машин і обладнання, а також автоматизованих систем управління логістичними ланцюгами і цьому значно сприятиме активніше використання найбільш прогресивного методу контейнерних перевезень зерна.

Членство або участь України як спостерігача в багатьох міжнародних організаціях, а також підписання угод про асоціацію з Європейським Союзом стимулювали якісні зміни в організації логістичної діяльності в Україні. Тому третій напрямок інтеграції, який ми визначили, забезпечуватиме відповідність національному зернопродуктовому підкомплексу АПК світовим стандартам оцінки якості зерна (сертифікованих за схемою *GTAS*), за рахунок дотримання технологічних параметрів і наскрізного контролю зернових потоків усіма учасниками логістичного ланцюга.

Література

1. Березівський П. С. Техніко-економічні основи організації зернопереробних підприємств / П. С. Березівський, В. А. Колодійчук. – Львів: Українські технології, 2003. – 176 с.
2. Колодійчук В. А. Методика аналізу ефективності функціонування регіонального зернопродуктового підкомплексу АПК / В. А. Колодійчук // Соціально-економічні дослідження

в перехідний період. Випуск 1 (XXXIX). Економічні проблеми ринкової трансформації України. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – С. 575–584.

3. Україна у цифрах 2015: стат. зб. – К., 2014. – 239 с.

4. Статистичний збірник “Сільське господарство України” за 2015 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 360 с.

5. Інструкція щодо заповнення форм державних статистичних спостережень № 21-заг "Реалізація сільськогосподарської продукції за січень - _____ 200_ року" (місячна) та № 21-заг “Реалізація сільськогосподарської продукції за 200_ рік” (річна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://surl.li/jvurn> (дата звернення: 02.05.2023).

6. Наявність і надходження зернових та олійних культур на підприємства, що займалися їхнім зберіганням та переробкою : стат. бюл. – К. : Державна служба статистики, 2014. – 52 с.

7. Колодійчук, В. А. Ефективність логістичних систем у зернопродуктовому підкомплексі АПК: дис. на здоб. наук. ступеня док. екон. наук: спец. 08.00.04 / В. А. Колодійчук // Львівський нац. аграрн. ун-т. – Львів, 2015. – 625 с.

8. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник / В. Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.

9. Економіка підприємств / [Черевко Г. В., Горбонос Ф. В., Іваницька Г. Б., Павленчик Н. Ф.]. – Львів : Апріорі, 2004. – 384 с.

10. Kolodiichuk, V., Cherevko, H., Kolodiichuk, I., & Popivniak, R. (2020). Efficiency of logistics chain management in the grain product subcomplex of the agro-industrial complex of Ukraine. *Scientific Papers Series Management Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 20 (1), 287–300.

11. Колодійчук В. А. Галузеве позиціонування зернопродуктового підкомплексу АПК України / В. А. Колодійчук // Економічний часопис-XXI : наук. журнал. – 2014. – № 9-10 (1)' – С. 45–48.

12. Пшениця. Технічні умови : ДСТУ 3768:2010. – [Чинний від 2010-03-31]. – К. : Держспоживстандарт України, 2010. – 14 с. – (Національний стандарт України).

13. Зерновий бізнес України: реалії і перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://surl.li/jvysi> (дата звернення: 20.04.2023).

14. Пшениця (*Triticum aestivum* L.). Технічні умови: ISO 7970. – [Чинний від 2011-11-01]. – Швейцарія : Міжнародна організація зі стандартизації. – Третє видання, 2011. – 14 с. – (Міжнародний стандарт)

15. Durum wheat (*Triticum durum* Desf.). Specification : ISO 11051. – [First edition 1994-10-01]. – Switzerland : International Organization for Standardization. – First edition, 1994. – 12 p. – (International standard).

16. Establishing procedures for the taking-over of cereals by intervention agencies and laying down methods of analysis for determining the quality of cereals. Commission Regulation (EC) No 824/2000 of 19 April 2000. [Electronic resource]. – URL: <http://surl.li/jvyeu>. (дата звернення: 19.04.2023).

17. Вовк М. В. Проблеми управління якістю на підприємствах в умовах входження України в ЄС. Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. 2016. Т. 18, № 2 (69). С. 13-16. DOI: <https://doi.org/10.15421/nvlvet6903>.

18. Копитко О. В. Інфраструктурне забезпечення оптових ринків сільськогосподарської продукції / О. В. Копитко // Науковий вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22.1. – С. 266–272.

19. Колодійчук В. А. Ефективність логістики зерна та продуктів його переробки : монографія / В. А. Колодійчук. – Львів : Український бестселер, 2015. – 574 с.

20. Колодійчук В. А. Логістична інфраструктура експортного зернового потенціалу України / В. А. Колодійчук // Агросвіт. - 2013. - № 15. - С. 11-16.

21. Про Асоціацію GAFTA [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gaftakyiv.com>. (дата звернення: 24.04.2023).

22. Колодійчук В. А. Трансформаційні та трансакційні логістичні витрати у зернопродуктовому підкомплексі АПК / В. А. Колодійчук // Економіка АПК. – 2015. – № 4. – С. 47–52.

Розділ 6. ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК БАЗИС ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-13>

6.1. *Новосад В.П.*

Експертні системи як прикладний напрямок застосування штучного інтелекту для розвитку агробізнесу

6.1.1. *Сучасні підходи до реалізації алгоритмів штучного інтелекту засобами експертних систем*

Вивчення інтелекту – надзвичайно складний, широкий і, водночас, захопливий напрямок наукових досліджень. Здатність до саморефлексії та розширена порівняно з іншими живими істотами «куля свідомості» з кожним етапом розвитку цивілізації штовхають все більшу кількість високопрофесійних фахівців до нових здобутків у сфері людинознавства. Водночас найвагоміші практичні потреби та актуальний стан науково-технічного і технологічного розвитку людства сприяють виникненню нових теорій та відповідних до них прикладних напрямків. Прикладом такої практично орієнтованої теорії, яка особливо бурхливо почала розвиватися з початком ХХІ століття, є методологія штучного інтелекту. Адже, на наш погляд, найсуттєвішою об'єктивною передумовою для інтенсифікації досліджень у сфері штучного інтелекту стало зріле інформаційне суспільство як сучасна стадія розвитку людства.

Інформаційне суспільство, у першу чергу, характеризується:

- ❖ постійним зростанням ролі інформації та знань у досягненні економічних успіхів;
- ❖ бурхливим розвитком комп'ютерних технологій;
- ❖ зростанням частки населення, зайнятого у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, та рівня його прибутків (особливо це стосується розвинутих країн);
- ❖ створенням новітніх суспільно-технологічних феноменів (електронне урядування, соціальні мережі, хмарні сервіси та ін.).

Ці риси інформаційного суспільства мають глибоко антропоцентричний характер, що й призвело до розширення змістовної частини ком-

п'ютерних наук у вигляді розвитку теорії та практики штучного інтелекту зокрема.

Метою наших досліджень є теоретичні та прикладні аспекти застосування штучного інтелекту до побудови спеціалізованих експертних систем, придатних до вирішення актуальних проблем аграрної економіки.

Один з найбільш авторитетних дослідників у сфері штучного інтелекту професор Джорж Ф. Люгер дає таке визначення цьому поняттю: «Штучний інтелект (з англ. *artificial intelligence*) – галузь комп'ютерної науки, яка займається автоматизацією розумної поведінки» [1].

На перший погляд, таке формулювання видається чітким та зрозумілим. Проте, попри свою лаконічність, воно породжує цілу низку запитань з глибоким філософським, біологічним, логіко-математичним та інженерним підтекстом. Серед таких запитань виділимо наступні.

- 1) Що вважати інтелектом з точки зору програміста і користувача?
- 2) За якими критеріями відрізнити розумну поведінку від нерозумної?
- 3) За допомогою яких математичних моделей можливо коректно формалізувати людські знання?
- 4) Якими рисами має володіти комп'ютерна програма для того, щоб адекватно відображати розумну поведінку, а отже належати до класу програм штучного інтелекту.
- 5) Чи достатньо для створення алгоритмів штучного інтелекту лише інженерії людського розуму, або ж потрібно враховувати також емоції, досвід, інтуїцію?

Більш прозорими ці теоретичні проблеми стають після розгляду окремих історичних віх у розвитку сучасної теорії штучного інтелекту.

Вважається, що вагомими науковими передумови для розвитку штучного інтелекту були створені ще у ХІХ й на початку ХХ століть. До таких передумов належали зародження та перші вагомими результати у таких сферах, як дослідження операцій, формальна семантика та математична логіка. Однак штучний інтелект стали виокремлювати в окрему наукову дисципліну тільки після створення перших обчислювальних машин.

На нашу думку, першою найбільш відомою та науково значимою роботою, яка започаткувала дослідження саме інтелектуальних програм стала стаття «Обчислювальні машини та інтелект», яку опублікував британський математик Алан Тьюринг у 1950 р. у філософському журналі «*Mind*». У цій статті вчений запропонував методологічні підходи, відомі як тест Тьюринга, які дозволяють визначити «розумність машини». Також у публікації було розглянуто питання про можливості комп'ютерної техніки для реалізації інтелектуальних алгоритмів.

Подальший стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій разом з відповідним апаратним забезпеченням створив інструмен-

тальні можливості для розвитку штучного інтелекту. Водночас у ХХ ст. стрімко розвивалися його математичні основи (наприклад, дискретна математика та теорія графів). Новітні філософські традиції спонукали до побудови соціальних та біологічних моделей інтелекту, до розуміння його емерджентності та залежності від культурного контексту. Це, у свою чергу, сприяло збагаченню та розширенню самого поняття «штучний інтелект» та формуванню більш різнобічних підходів до його дослідження.

Розглянуті вище чинники в поєднанні із запитом сучасного інформаційного суспільства створили фундаментальну базу для розвитку штучного інтелекту, який проникає у нові сфери діяльності та використовується з кожним днем все більш інтенсивно.

У прикладному аспекті теорія штучного інтелекту найчастіше знаходить своє вираження у таких напрямках:

- 1) Пошук, структуризація та узагальнення необхідної користувачу інформації.
- 2) Доведення теорем та автоматичне формулювання висновків.
- 3) Створення програм, які здатні розуміти та відтворювати людську мову.
- 4) Створення програмного забезпечення.
- 5) Робототехніка.
- 6) Машинне навчання.
- 7) Експертні системи.

Перед тим як зосередити увагу читача на заключному пункті наведеного переліку, наведемо характерні найсучасніші приклади й окреслимо відповідні перспективи та проблеми застосування штучного інтелекту, про які, зокрема, повідомлялося у віртуальному просторі вітчизняними та зарубіжними фахівцями у сфері інформаційно-комунікаційних технологій та штучного інтелекту.

За даними американської компанії Bloomberg, яка є провідним міжнародним постачальником фінансової інформації, впродовж п'яти років приблизно 80% робочих місць очікують зміни внаслідок глобальних економічних впливів [2]. Серед першочергових причин цих змін називають цифрову трансформацію та штучний інтелект.

Наприклад, у звіті повідомляється, що “поява додатків зі штучним інтелектом, які використовують машини для імітації людських міркувань і вирішення проблем, матиме особливо помітний вплив, витісняючи і автоматизуючи багато ролей, пов'язаних з міркуваннями, спілкуванням і координацією”.

Значне скорочення зайнятості очікується серед працівників, які займаються діловодством, веденням даних, бухгалтерським обліком, касирів тощо.

Натомість збільшення робочих місць передбачається у сферах аналітики великих даних, захисту інформації та управлінських технологій.

Якщо ж в цілому оцінювати ризики працевлаштування, то штучний інтелект є вагомою загрозою, хоча й меншою порівняно з такими макроекономічними факторами, як інфляція, уповільнення економічного зростання та дефіцит пропозиції.

У кінці 2022 року було представлено четверту версію чат-боту ChatGPT (англ. *Generative Pre-trained Transformer*) з інтегрованими алгоритмами штучного інтелекту, розробленими лабораторією *OpenAI*. Компанія, створена у 2015 році групою засновників, одним з яких був Ілон Маск, проголосила своєю метою створення таких систем штучного інтелекту, які б допомагали людству в цілому.

У зв'язку з цим доволі змістовними з практичної точки зору видаються факти та високорівневі висновки, наведені в електронній публікації [3].

Зокрема, стверджується, що *ChatGPT* здатен виконувати рутинні операції, наприклад редагування тексту, у сотні разів швидше від звичайного фахівця-людини.

Серед найближчих перспектив розвитку та використання *ChatGPT* виокремлюються такі:

- ❖ універсализація, тобто здатність виконати будь-яке завдання від людини;
- ❖ роботизація, тобто просторова реалізація можливостей штучного інтелекту;
- ❖ удосконалення голосового інтерфейсу, тобто здатність чути людину та говорити до неї;
- ❖ інтеграція технологій штучного інтелекту в інші технології (автомобілі, дизайн, кіноіндустрію тощо);
- ❖ здатність ефективно писати програмні коди;
- ❖ швидке вдосконалення і розроблення нових версій (наприклад, *GPT-4*).

З іншого боку, такі «таланти» можуть призвести до негативних соціально-економічних наслідків та проблем етичного плану. Особливо це небезпечно з огляду на те, що індустрією штучного інтелекту займаються приватні компанії-гіганти, для яких основним стимулом є одержання надприбутків.

Для того щоб забезпечити відповідальний перед суспільством розвиток штучного інтелекту різними країнами та інженерними організаціями розробляються певні стандарти. У цій же публікації [3] виділяють такі основні стандартизовані риси моделей, на яких тренуються:

- ❖ всебічність і толерантність;
- ❖ надійність;

- ❖ обмеження використання особистих даних;
- ❖ безпечність або стійкість до злому.

Щоб ефективно взаємодіяти з системами штучного інтелекту потрібно володіти вмінням правильно формулювати питання, це має назву «*prompting*».

Інтелектуальна діяльність нерозривно пов'язана з процесами сприйняття, адаптації, перетворення і взаємодії з навколишнім середовищем. Щоб глибше вивчити ці процеси науковці послідовно побудували певну теоретично обґрунтовану ієрархію досліджень [1].

Теорія нейронних мереж та алгоритми обчислень, що мають здатність до еволюції, розташовані на нижчому щаблі цієї ієрархії. З їхньою допомогою опрацьовуються та модифікуються традиційні синтетичні, аналітичні, верифікаційні та логіко-математичні методики.

На більш високому рівні знаходяться абстракції, що використовуються для побудови експертних систем та систем розпізнавання та відтворення людської мови. Це пов'язано з тим, що фахівці, які працюють у цьому напрямку, змушені враховувати вплив соціальних та культурних факторів на створення, передачу та підтвердження знань, адже інтелект продукується в суспільстві і виникає через взаємодію елементів суспільства (культур, особистостей) [4].

Створення дієвої експертної системи вимагає суттєвого фінансового та інтелектуального вкладів. Тому перед ухваленням рішення щодо створення такої системи необхідно розглянути питання доцільності через призму критеріїв, які б виправдовували вирішення необхідних завдань саме засобами експертних систем.

До таких критеріїв, на наш погляд, належать:

- 1) Відсутність перспективи розв'язати проблему традиційними кількісними методами чи засобами дослідження операцій.
- 2) Можливості для економії фінансів та часу після впровадження експертної системи.
- 3) Здатність захистити здоров'я працівників.
- 4) Можливості нівелювання потенційних негативних і соціальних наслідків після впровадження експертної системи.
- 5) Недостатність чи відсутність досвіду у ситуаціях, в яких він є необхідним.
- 6) Можливість залучення досвідчених фахівців-експертів, які здатні чітко передати свої знання і взаємодіяти з розробниками.
- 7) Рівень можливостей для формалізації проблем.
- 8) Рівень структурованості предметної сфери (небажано створювати експертні системи там, де часто потрібні міркування на основі “здорового глузду”).

9) Проблема має чіткі і не надто широкі межі застосування.

Ці критерії мають розглядатись щодо конкретної сфери діяльності.

Розробники експертних систем обов'язково мають вирішити такі питання:

- 1) побудувати структури даних, придатних до опису знань у певній предметній галузі;
- 2) формалізувати ці знання;
- 3) створити алгоритми використання вже структурованих і формалізованих знань;
- 4) для реалізації алгоритмів застосувати ефективну та адекватну поставленим цілям мову програмування.

Розробників систем штучного інтелекту найчастіше хвилюють дві проблеми – представлення (чи подання) знань і пошук, тобто систематичний перегляд простору станів задачі або, іншими словами, альтернативних стадій розв'язування задачі. Принагідно зауважимо, що порівняння та оцінювання альтернатив є одним з найбільш типових завдань, що постає у діяльності експертних груп. Тому й не дивно, що розробка та впровадження експертних систем є важливою та практично значущою ділянкою застосування теорій штучного інтелекту.

Експертне знання – це поєднання теоретичного розуміння проблеми і набору евристичних правил для її вирішення. Як показує практика, універсальних евристичних правил не існує. Вироблені на основі знань, специфічних для певної предметної ділянки, ці правила є, зазвичай, ефективними у відповідних практичних галузях.

У наш час експертні системи розв'язують задачі в таких галузях, як медицина, освіта, бізнес, дизайн, наукові дослідження та ін. Багато методик експертних систем, що використовуються сьогодні, тією чи іншою мірою були випрацьовані в рамках проєкту *MYSIN*, що був розроблений у Стенфорді в середині 1970-х років. Виконавці проєкту досягли важливих результатів у вирішенні проблеми ухвалення рішень на основі ненадійної або недостатньої інформації.

Найчастіше експертні системи призначаються для здійснення таких функцій:

- 1) Інтерпретація – формування високорівневих висновків з набору первинних даних.
- 2) Прогнозування – передбачення можливих наслідків поточної ситуації.
- 3) Діагностика – визначення причин на основі наявних симптомів.
- 4) Проєктування – визначення конфігурації системи, що відповідає поставленій меті та усім проєктним обмеженням.
- 5) Планування – визначення послідовності дій для досягнення мети при заданих початкових умовах та часових обмеженнях.

6) Моніторинг – порівняння спостережуваної поведінки системи з очікуваною.

7) Управління поведінкою складного середовища.

Важливо відзначити, що більшість експертних систем були створені для вирішення тих завдань, для яких чітко визначено ефективність стратегії прийняття рішень. Завдання, що характеризуються нечіткою основою “здорового глузду“, засобами експертних технологій розв’язати набагато важче. Основні проблеми, які при цьому виникають, такі:

- ❖ нездатність надавати осмислені пояснення;
- ❖ труднощі під час тестування;
- ❖ неможливість самовдосконалення та самонавчання;
- ❖ недостатня гнучкість та адаптивність до змін.

До розробки експертної системи залучають інженерів, що подають знання, експертів у цій предметній галузі й користувачів.

Інженер має бути фахівцем з мови штучного інтелекту і подання знань за допомогою символічних представлень. Його головне завдання – вибрати програмні та апаратні інструменти, допомогти експерту чітко сформулювати потрібну інформацію, а також реалізувати її в конкретній базі знань.

У ролі експертів потрібно запрошувати людей, які працювали в галузі розробки експертної системи, розуміють основні принципи виконання типових завдань, знають відповідні методи, можуть забезпечити управління неточними даними і оцінити часткові випадки. Експерт відповідає за те, щоб якомога повніше і точніше передати свої знання і навички інженеру.

У більшості випадків основні вимоги до експертної системи та проєктні обмеження визначає кінцевий користувач. Розробку системи продовжують до того часу, поки вимоги користувача не будуть виконані. Навички та потреби користувача враховуються впродовж усього циклу розробки. Зокрема, постійно відслідковуються такі основні питання:

- 1) Чи дозволяє програма полегшити роботу користувача, зробити її зручнішою та продуктивнішою?
- 2) Який рівень пояснень від експертної системи потрібен користувачу?
- 3) Чи може користувач у процесі роботи експертної системи постійно надавати їй коректну інформацію?
- 4) Чи відповідає середовище, в якому працює експертна система, обмеженням на застосування програми?
- 5) Чи є зручним і адекватним інтерфейс користувача?

Зауважимо, що кількість фахівців (інженерів, експертів, користувачів), які залучаються до створення системи, залежить від таких основних факторів:

- ❖ широта предметної галузі;
- ❖ масштаби поставлених завдань;

- ❖ часові обмеження на створення;
- ❖ обсяги фінансування проєкту;
- ❖ вимоги до надійності.

Експертні системи (як і більшість розробок із штучного інтелекту) потребують нетрадиційного циклу розробки, що характеризується швидким створенням прототипів та їх постійними модифікаціями і вдосконаленням.

Робота з системою розпочинається зі спроби інженера описати процеси, що відбуваються у досліджуваній предметній галузі. Цьому допомагає взаємодія з експертом у цій галузі. Адекватність описів досягається за допомогою попередніх інтерв'ю з експертами і спостережень за ними у процесі діяльності. Після цього інженер та експерт розпочинають процес встановлення тих знань, які дають змогу вирішити типові проблеми. Для цього експерту дають кілька простих завдань, які він намагається вирішити, пояснюючи при цьому свої думки та дії. Інколи ці процеси записують на відео- чи аудіокасети. В окремих випадках корисно, щоб інженер з опису та подання знань був новачком у предметній галузі. Це пояснюється тим, що експерт не завжди може точно пояснити хід розв'язання складної проблеми. Часто він забуває вказати кроки, які з набуттям досвіду стали для нього очевидними чи автоматичними. Якщо інженер є новачком у предметній галузі, то він обов'язково помітить усі концептуальні розриви і попросить пояснити їх. На *рисунку 6.1* подано блок-схему, що описує загальний алгоритм створення експертної системи.

Коли інженер отримує загальне уявлення про предметну галузь і проведе достатню кількість сеансів розв'язування задач з експертом, можна переходити до безпосередньої розробки системи: обрати способи подання знань (наприклад, правила), визначити стратегії пошуку оптимальних варіантів рішень, розробити користувацький інтерфейс. Виконання цих обов'язкових дій приводить до створення прототипу експертної системи. Після створення прототипу інженери та експерти здійснюють випробування, уточнюють базу знань та програмні кроки шляхом розв'язування конкретних завдань та усунення недоліків і дефектів. Якщо рішення, що були закладені під час створення прототипу, виявляються коректними, прототип можна поступово розширювати до того часу, поки він не перетвориться на повноцінну експертну систему [4].

Експертні системи будуються методами послідовних наближень до деякого “ідеального” варіанту (див. *рис. 6.1*). Знайдені помилки спонукають до коректувань програми та нарощування бази знань, що закладена в основу експертної системи (*рисунок 6.2*).

Зауважимо, що створення прототипу дозволяє розробникам дослідити проблему та її важливі взаємозв'язки шляхом побудови реальної програми. Якщо прототип виявився дуже громіздким або розробники вирі-

шили змінити підхід до вирішення проблем, то наявний прототип можна просто відкинути, створивши новий. Після завершення поступової модифікації найчастіше створюється більш компактна та ефективна версія з меншою порівняно з початковою кількістю правил та блоків-програм.

Рис. 6.1. Алгоритм розробки експертної системи

Рис. 6.2. Архітектура типової експертної системи

Важливою особливістю експертних систем є те, що програма ніколи не має розглядатись як завершена. Евристична база знань завжди буде мати обмежені можливості. Динамічність розглянутої моделі дозволяє безболісно додавати нові правила або коректувати поточні алгоритми.

Застосування описаної вище технології має привести до створення такої експертної системи, яка:

- 1) відслідковує свої “процеси міркувань”, виводить проміжні результати і відповідає на ключові питання, що стосуються процесу виконання завдання;
- 2) ефективно використовує евристичні побудови;
- 3) дозволяє модифікувати базу знань (додавати та видаляти основну інформацію).

Сучасні геополітичні виклики, наслідки та загрози, пов’язані із розв’язаною росією війною проти українського народу, вимагають від нашого уряду, громадянського суспільства та бізнесового середовища надзвичайних зусиль для стабілізації вітчизняної економіки як основи досягнення переможного миру та подальшої відбудови країни.

Як свідчать опубліковані нещодавно дані Держкомстату, впродовж усього одного року система агропромислового виробництва зазнала кардинальних, часом абсолютно непрогнозованих, змін [5]. Для підтвердження цього факту ознайомимо читача з окремими структурованими даними.

6.1.2. Інженерія знань та застосування методів експертного оцінювання в агропромисловому виробництві

У таблиця 6.1 наведено цифрові показники, які стосуються окремих напрямків агропромислового виробництва, які відображають, на наш погляд, найбільш типові зміни та тенденції у регіональному контексті.

Таблиця 6.1

Порівняння агропромислового виробництва (у тис. тонн)
за окремими напрямками у 2021 та 2022 рр.

Область	Напрямки агропромислового виробництва								
	Зернові			Овочі			Фрукти		
	2021	2022	зміни у %	2021	2022	зміни у %	2021	2022	зміни у %
Вінницька	7475	4280	-43	1875	2028	8	256	213	-17
Волинська	1434	1304	-9	1383	1551	12	33	32	-3
Дніпропетровська	6271	4317	-31	1157	1178	2	107	91	-15
Донецька	2920	763	-74	610	230	-62	60	22	-63
Житомирська	3551	2238	-37	2091	2090	0	39	40	3
Закарпатська	363	309	-15	653	697	7	128	125	-2
Запорізька	4751	986	-79	332	162	-51	41	17	-59
Івано-Франківська	1074	931	-13	1134	1159	2	49	45	-8
Київська	5047	3389	-33	1806	1813	0	69	60	-13
Кіровоградська	6486	5150	-21	653	623	-5	14	18	29
Луганська	2164	373	-83	293	295	1	45	40	-11
Львівська	1868	1960	5	2236	2393	7	106	116	9
Миколаївська	4986	2716	-46	824	253	-69	33	44	33
Одеська	5947	3581	-40	471	491	4	217	202	-7
Полтавська	6890	6269	-9	1382	1553	12	89	90	1
Рівненська	1716	1422	-17	1462	1481	1	65	65	0
Сумська	4962	4271	-14	906	1001	10	14	14	0
Тернопільська	3536	2945	-17	1204	1134	-6	92	91	-1
Харківська	6233	3085	-51	1017	512	-50	47	17	-64
Херсонська	4093	0	-100	1346	0	-100	35	0	-100
Хмельницька	5278	4057	-23	1285	1300	1	193	180	-7
Черкаська	5904	4284	-27	1107	1182	7	20	29	45
Чернігівська	6471	4538	-30	1297	1250	-4	17	16	-6
Чернівецька	782	707	-10	785	765	-3	227	219	-4
АР Крим	Дані відсутні								

У цілому по Україні збір зерна впав на майже 40%, овочів – на 25%, фруктів – на 10%. Серед усіх напрямків агропромислового виробництва найбільше зниження відбулось у виробництві зернових, які є основою вітчизняного агроекспорту [6].

Найбільших втрат, зрозуміло, зазнали окуповані та прифронтові області. Натомість у західних областях ситуація є більш стабільною. Львівська область виявилася єдиною, яка наростила виробництво за усіма напрямками. В основному це відбулось в результаті релокації агропромислових компаній.

Зауважимо, що укрупнення за окремими напрямками проводилось на основі таких конкретних показників: зернові пшениця, кукурудза, соняшник, ячмінь, гречка; овочі картопля, цибуля, капуста, морква, помідори; фрукти яблука, виноград, сливи, полуниця, вишня. Цікаво також відмітити деякі зміни та диспропорції у вирощуванні вищезгаданих культур, що відображено у таблиці 6.2.

Таблиця 6.2

Регіональне лідерство у вирощуванні сільськогосподарських культур

Культура	Трійка лідерів у 2021 р.	Трійка лідерів у 2022 р.	Приріст (спад) в цілому по Україні, у %	Зауваження
1	2	3	4	5
Пшениця	Харківська, Запорізька, Одеська	Дніпропетровська, Кіровоградська, Харківська	-36	Наростили виробництво тільки Львівська, Тернопільська та Закарпатська обл.
Кукурудза	Чернігівська, Вінницька, Полтавська	Полтавська, Чернігівська, Вінницька	-38	Львівська обл. на тому ж рівні, усі інші скоротили
Соняшник	Кіровоградська, Харківська, Дніпропетровська	Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська	-31	Суттєво (на 25%) наростила виробництво Полтавська обл.
Ячмінь	Одеська, Миколаївська, Херсонська	Одеська, Дніпропетровська, Миколаївська	-41	Усі області, крім Сумської і Тернопільської скоротили вир-цтво
Гречка	Житомирська, Хмельницька, Вінницька	Житомирська, Хмельницька, Сумська	+37	Сумська обл. наростила виробництво більше ніж у 2 рази
Картопля	Житомирська, Львівська, Вінницька	Житомирська, Львівська, Вінницька	-2	Суттєво (на 20 %) наростила виробництво Полтавська обл.

1	2	3	4	5
Цибуля	Київська, Херсонська, Вінницька	Київська, Вінницька, Львівська	-21	Усі області, крім Львівської, Тернопільської і Хмельницької, скоротили виробництво
Капуста	Львівська, Дніпропетровська, Харківська	Львівська, Дніпропетровська, Запорізька	-11	Найбільший прогрес (понад 30 %) досягнуто у Сумській обл.
Морква	Львівська, Волинська, Київська	Волинська, Львівська, Київська	-12	Єдиною областю, яка значно збільшила вирощування, є Волинська
Помідори	Херсонська, Миколаївська, Дніпропетровська	Дніпропетровська, Полтавська, Одеська	-49	Одеська обл. збільшила виробництво майже у 2 рази.
Яблука	Вінницька, Чернівецька, Хмельницька,	Вінницька, Чернівецька, Хмельницька,	-12	Найбільше зростання (11%) у Львівської обл.
Виноград	Одеська, Запорізька, Миколаївська	Одеська, Миколаївська, Запорізька	-3	Миколаївська обл., попри значний спад у вирощуванні інших культур, збільшила збір винограду майже у 2 рази. Більша половина усього збору винограду в Україні належить Одеській обл.
Слива	Хмельницька, Рівненська, Полтавська	Хмельницька, Рівненська, Полтавська	-10	Незначне зростання є тільки у Вінницькій і Хмельницькій обл.
Полуниця	Житомирська, Київська, Донецька	Житомирська, Київська, Дніпропетровська	-11	Найбільший прогрес (близько 25%) досягнуто у Дніпропетровській області
Вишня	Одеська, Дніпропетровська, Рівненська	Одеська, Дніпропетровська, Рівненська	-9	Черкаська обл. збільшила виробництво у 2 рази

Бачимо, що серед розглянутих культур гречка виявилась єдиною культурою, виробництво якої зросло і до того ж суттєво (37%). Найбільше зниження спостерігається у вирощуванні помідорів. Це пояснюється тим, що Херсонська область, яка до війни заповнювала чверть вітчизняного ринку помідорів, фактично припинила їх виробництво у 2022 р.

Уже наведені тут далеко не повні та вибірккові відомості дозволяють сформулювати доволі широку проблематику, яка постала перед аграрною економікою України і, найімовірніше, буде поглиблюватися найближчим часом за умови її ігнорування.

З-поміж інших вирізняються своєю гостротою і нагальністю ухвалення як стратегічних, так і оперативних управлінських рішень такі виклики:

- 1) Підрив Каховської гідроелектростанції призведе до далекосяжних технологічних та екологічних змін, що негативно вплине на агропромислове виробництво овочевих культур на півдні України.
- 2) Руїнація транспортної інфраструктури у Запорізькій, Херсонській та Миколаївській областях вимагає нестандартних логістичних підходів.
- 3) Наслідки повного простою площ та шляхи перепрофілювання площ для вирощування нових більш «надійних» в економічному сенсі культур.

Таким чином, до класичних, притаманних аграрній економіці України проблем, додалися нові, про які з впевненістю можна сказати, що вони непередбачувані, малопрогнозовані та глибоко руйнівні за своїми наслідками та подальшим впливом. Без кардинальних нейтралізуючих кроків аграрний сектор може зазнати катастрофічних змін. Одним зі шляхів протидії негативним тенденціям може бути створення нових технологічних механізмів. Україна володіє значним інтелектуальним потенціалом і має доволі потужну ІТ-сферу.

Як стверджується в актуальній електронній публікації [3], «попри війну, у 2022 році українська ІТ-індустрія експортувала послуг на рекордні для галузі 7,35 млрд \$», що становить практично половину всього експорту послуг. Водночас, обсяг ІТ-експорту у 2023 значно впав разом з кількістю нових проєктів. У першу чергу це пов'язують з ослабленням вітчизняної інфраструктури та безпековими ризиками для співробітників та замовників.

З огляду на факти, викладені у попередніх двох абзацах, можна порекомендувати тим структурам агропромислового комплексу, які є відносно успішними і зберегли свій фінансовий та виробничий потенціал, робити інвестиції для реалізації передових ІТ-рішень у своїй галузі (зокрема, для створення експертних систем). Такий крок сприяв би досягненню подвійної мети залучити новітні інструменти для вирішення своїх неординарних і глибоких проблем і, водночас, в цілому підтримати економіку України шляхом додаткового стимулювання ІТ-сфери.

Позитивні приклади в Україні є, і вони мають стати дороговказом для інших. Агропромисловий холдинг «Астарта-Київ» уперше в Україні створив окрему компанію для вирішення власних ІТ-задач [7]. Ця компанія, яка була заснована у 2017 р. і отримала назву *AgriChain* («аграрний ланцюг»), окреслила для себе амбітну мету – побудувати таку інформаційну систему управління агробізнесом, яка б визначила галузеві стандарти на ринку України.

Сьогодні ця компанія допомагає агросектору України перейти до високотехнологічних рішень. Було створено власний універсальний портал *ERP (enterprise resource planning)*, який надає послуги не тільки холдингу, а й іншим агропромисловим компаніям). Також було розроблено цілий набір мобільних та вебдодатків для потреб великих, середніх та малих аграрних компаній. Назви та функціональне спрямування цих продуктів відображає *таблиця 6.3*.

Таблиця 6.3

Призначення цифрових додатків компанії *AgriChain*

Назва	Призначення
<i>AgriChain Land</i>	Управління земельним банком
<i>AgriChain Scout</i>	Моніторинг посівів
<i>AgriChain Logistics</i>	Польова логістика
<i>AgriChain Barn</i>	Контроль та збереження ресурсів
<i>AgriChain Kit</i>	Конструктор бізнес-процесів
<i>AgriChain Machinery</i> (у процесі розробки)	<i>GPS</i> -моніторинг, збір, накопичення та аналіз даних з обладнання

Звичайно, ці цифрові додатки не можна поки що вважати експертними системами у тому сенсі, який вкладають у цей термін фахівці зі штучного інтелекту. Проте їх можна розглядати як елементи системи ухвалення управлінських рішень в агробізнесі і як модулі для створення класичних експертних систем.

Важливою віхою на шляху адекватної інженерії знань у будь-якій сфері є вибір таких методів теорії експертного оцінювання, за допомогою яких можна би було:

- ❖ врахувати специфічні нюанси предметної галузі;
- ❖ мінімізувати кількість операцій у процесії реалізації алгоритмів;
- ❖ зробити максимально комфортним і, наскільки це можливо, простим діалог користувача та експертної системи.

Існують різноманітні класифікації методів експертного оцінювання. Зокрема, їх поділяють на колективні та індивідуальні, якісні та кількісні тощо. Питання класифікації та вивчення особливостей застосування методів експертного оцінювання є доволі обширними і заслуговують на окремі академічні дослідження. Доволі детально ці питання розглянуто в публікаціях [4,8]. У рамках цієї монографії ми коротко опишемо суть та особливості застосування лише тих методів, які зрештою будуть рекомендовані для вирішення конкретних практичних завдань розвитку агробізнесу.

I. Методи впорядкування альтернатив за критеріями значимості (ранжування об'єктів, багатовимірне ранжування, попарне порівняння, аналіз ієрархії).

Методи ранжування об'єктів полягають у впорядкуванні об'єктів за зростанням чи спаданням певної якості.

Рангову систему доцільно застосовувати, коли головною метою є визначення місця об'єкта серед подібних до нього (наприклад, рентабельності сільськогосподарської культури) і для оцінюваної якості (групи якостей) важко побудувати еталонну шкалу.

Використовуючи метод рангів, експерти можуть оцінювати важливість кожного об'єкта за шкалою відносної значимості в наперед обумовленому діапазоні значень від нуля до певної величини. Тоді є змога оцінити не тільки пріоритетність показника, але й ступінь його впливу на досліджуваний об'єкт (вагомність).

До рангових методів обробки результатів опитування відносять також метод надання переваг. Його можна використовувати для оцінювання ризиків за такою схемою:

- 1) Спочатку експертна система, керуючись власними алгоритмами і підказками користувача, нумерує об'єкти (показники) у порядку їх характерності, при цьому найменш характерний елемент отримує номер 1 і т. д.
- 2) У процесі оброблення результатів розраховується коефіцієнт відносної важливості (характерності) кожного елемента.

Показник з найбільшим коефіцієнтом відносної важливості є показником ризику. Здійснюючи діалог з системою декілька разів (за участю кількох стейкхолдерів або модифікуючи початкові умови), можна визначити потрібні переваги.

Оскільки властивості об'єктів характеризуються, як правило, множиною ознак, то під час упорядкування одиниць сукупності виникає необхідність агрегування усіх ознак множини в одну інтегральну оцінку. Цей процес називають багатовимірним ранжуванням і здійснюють за такими принципами [9]:

- 1) Агрегування ознак відбувається засобами теорії «адитивної цінності», згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей складових.
- 2) Якщо показники мають різні одиниці вимірювання, то потрібно привести їх до однієї основи (*стандартизувати*).
- 3) Забезпечення інформаційної односпрямованості показників досягається шляхом перетворень *дестимуляторів* на *стимулятори* за допомогою спеціальних формул.
- 4) Якщо показники мають різну вагу, то формула:

$$G_j = \sum_{i=1}^n Z_{ij} W_i \quad (6.1)$$

де n – кількість показників, Z_{ij} – стандартизована оцінка j -го об'єкта за i -им показником, W_i – ваговий коефіцієнт i -го показника), є базовою для обчислення багатовимірної оцінки G_j j -го об'єкта.

Якщо показники як елементи ознакової множини мають різну цінність, то для них потрібно певним чином задавати початкові вагові коефіцієнти.

Точність задання цих коефіцієнтів безпосередньо впливає на якість підсумкового результату. Тому вирішенню цієї проблеми приділяють особливу увагу. Зокрема, для встановлення вказаних коефіцієнтів можна скористатися судженнями експертів, що часто й роблять. Однак усе більше науковців схиляються до думки, що такий підхід є часто некоректним. Адже експерт, як правило, може дати об'єктивну оцінку за правилом «краще»-«гірше» і мало ймовірно, що зможе якісно оцінити, у скільки разів одна ознака важливіша за іншу.

У роботі [10] запропоновано метод визначення вагових коефіцієнтів багатокритеріального експертного оцінювання. Цей метод дозволяє засобами математичного програмування визначити вагові коефіцієнти так, що застосування принципу адитивної цінності критеріїв досить добре узгоджується з гіпотетичними результатами роботи експертної комісії. Спираючись на кількісні оцінки експертів за окремими показниками, можна формулювати такі оптимізаційні задачі, які мінімізують відхилення лінійної функції, яка має зміст багатовимірної оцінки, від індивідуальних ранжувань експертів.

Окремим методом проведення експертиз вважають метод попарного порівняння. У багатьох випадках докладна числова інформація про досліджувані об'єкти не є обов'язковою, а порівняння можна здійснювати за принципом “більше-менше” або “краще-гірше”, без уточнення, у скільки разів або наскільки більше чи краще. Якісне порівняння двох об'єктів вважається більш легким та достовірним, ніж вираження переваги у бальній чи рейтинговій шкалах. Після побудови класичної матриці парних порівнянь чи її аналогів можна встановити вагові коефіцієнти кожного об'єкта, а отже, перейти до бальної чи рейтингової системи.

Метод попарного зіставлення можна удосконалювати, не змінюючи механізму утворення шкали порядку, наприклад, таким чином: 1 – перевага одного об'єкта над іншим, 0 – рівноцінність, -1 – відставання одного об'єкта від іншого.

Методику побудови матриць парних порівнянь з кількісним порівнянням об'єктів описано в роботі [11]. У цій же роботі розглянуто способи нормування матриць, обчислення нормованих вагових коефіцієнтів та коефіцієнтів узгодженості порівнянь.

Найважливішими перевагами методу парних порівнянь та його модифікацій є:

- ❖ простота у формуванні початкових матриць;
- ❖ чітке математичне обґрунтування здійснюваних операцій;
- ❖ можливість переходу до інших представлень експертної інформації (ранжування, бальні оцінки тощо).

Метод аналізу ієрархій також є одним з методів вибору найкращої альтернативи серед декількох можливих. Згідно з цим методом, для кожної проблеми потрібно, насамперед, визначити кількість ієрархічних рівнів, критерії прийняття рішень, варіанти альтернативних рішень та їх початкові вагові коефіцієнти. Після цього доцільно зобразити побудовану структуру у вигляді дерева-схеми. Для кожного «відгалуження» цієї схеми потрібно обчислити проміжні вагові коефіцієнти. Ці коефіцієнти обчислюються як добутки відповідних початкових вагових коефіцієнтів. Для остаточного прийняття рішення використовують комбіновані вагові коефіцієнти, які обчислюють як суму відповідних проміжних коефіцієнтів.

Важливими позитивними рисами методу аналізу ієрархій є [12]:

- ❖ можливість урахування як завгодно великої кількості критеріїв;
- ❖ побудова ієрархії критеріїв, тобто встановлення відношень підпорядкування одних критеріїв іншим;
- ❖ можливість урахування як завгодно великої кількості альтернатив;
- ❖ можливість поєднання критеріїв, що чітко підлягають формалізації, з критеріями, що передбачають побудову числової шкали для ідей, почуттів, переживань;
- ❖ адаптивність до ситуацій, коли рішення доводиться приймати в умовах ризику чи невизначеності;
- ❖ можливість включення в загальну схему імітаційного моделювання, яке передбачає розбиття єдиної системи на сукупність елементів та модулів, що певним чином між собою пов'язані, з подальшим вивченням їх поведінки.

II. Методи еталонних бальних оцінок.

Еталонні оцінки визначаються за об'єктивними критеріями і загальноновизнаним еталоном. Довіра до таких оцінок тим вища, чим точніше визначені відхилення від еталону.

Розглянемо класичні формули еталонної системи бальних оцінок. Нехай x_{ij} – бальні оцінки i -го об'єкта j -им експертом. Якщо експерти рів-

ноправні (однаково компетентні), то найпростішу групову оцінку x_i i -го об'єкта визначають як середнє арифметичне:

$$x_i = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n x_{ij} \quad (6.2)$$

де n – число експертів. Якщо потрібно врахувати рівень обізнаності, то розглядають вагові коефіцієнти q_j компетентності. Тоді

$$x_i = \sum_{j=1}^n q_j x_{ij} \quad (6.3)$$

Якщо об'єкт оцінювання є досить складним і водночас добре структурованим, то доцільно провести експертизу його окремих складових. Позначимо x_{ijk} – оцінка i -го показника j -им експертом за k -им показником, y_{kj} – оцінка вагомості k -ої ознаки j -им експертом. Тоді оцінка вагомості k -ої ознаки визначається за формулою:

$$y_k = \sum_{j=1}^n q_j y_{kj} \quad (6.4)$$

Якщо m – число ознак, то остаточну оцінку об'єкта знаходимо за формулою:

$$x_i = \sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^m q_j y_k x_{ijk} \quad (6.5)$$

Практика подібних експертиз показує, що значення x_i , обчислені за формулами (6.2)-(6.5), мають достатньо велику стійкість під час зміни складу експертної групи. Однак стійкі результати, що реально свідчать про узгоджену позицію фахової групи, спостерігаються за таких умов:

- 1) існує чітко визначена та підтверджена досвідом роботи єдина система оцінювання (еталон);
- 2) кількість експертів перевищує три особи;
- 3) до роботи експертної групи не залучаються особи з дуже високими або дуже малими коефіцієнтами компетентності порівняно з іншими членами групи.

У формулах (6.3) і (6.5) враховується міра компетентності експертів у вигляді коефіцієнтів q_j . До апріорних методів їх визначення належать диференціальне самооцінювання та взаємне оцінювання. Коли застосовують диференціальний метод, то, як правило, оцінку дають за двома групами критеріїв: за критеріями, що характеризують ознайомленість експерта з основними джерелами інформації в досліджуваній галузі, і за критеріями, що характеризують ознайомленість з об'єктами експертизи.

Метод взаємного оцінювання передбачає побудову матриці, елементами якої є числа q_{ij} , що мають зміст оцінок, які експерти дають кожен кожному (наприклад, це може бути число експертів, які вважають i -го експерта більш компетентним, ніж j -ий).

Серед апостеріорних способів оцінювання експертів найпростішим і, водночас, досить ефективним є розрахунок коефіцієнтів відхилення оцінок. Ці коефіцієнти обчислюють для кожного експерта за формулою:

$$K_j = \frac{\sum_{i=1}^p \frac{x_{ij} - x_i}{x_{ij\max} - x_i}}{p} \quad (6.6)$$

де p – кількість об'єктів що підлягали експертному оцінюванню, x_i – остаточна групова оцінка об'єкта, x_{ij} – оцінка, яку дав j -ий експерт, $x_{ij\max}$ – оцінка, яка максимально відрізняється від x_i (її може дати будь-хто з експертів).

Ваговий коефіцієнт q_j можна виразити за допомогою коефіцієнта відхилення K_j , наприклад, так:

$$q_j = 1 - \frac{K_j}{K_{\max}} \quad (6.7)$$

де $K_{\max}$ – максимальний серед усіх експертів коефіцієнт відхилення.

Про рівень обізнаності фахівця можна судити тим точніше, чим більше є в наявності результатів його участі в однотипних експертизах та експериментах з інженерії знань.

Основними перевагами еталонних бальних оцінок є:

- ❖ простота визначення групових оцінок об'єктів після здійснення експертизи;
- ❖ можливість урахувати компетентність експертів;
- ❖ можливість аналізу за допомогою як кількісних, так і якісних методів, що дає змогу порівняти результати. Якщо висновки збігаються, то можна констатувати, що вони достовірні і базуються на матеріалі експертизи, а не на методах оброблення даних.

Водночас, експертне оцінювання за допомогою еталонних бальних оцінок має недоліки, які пов'язані з труднощами отримання об'єктивних початкових оцінок x_{ijk} , x_{ij} , q_j . Серед них базовими є x_{ij} . Дійсно, якщо експерти рівноправні, то у визначенні q_j немає потреби. Розділяти оцінку об'єкта на окремі складові за певними ознаками також не завжди раціонально. Особливо це стосується об'єктів, цілісність яких є основною рисою їх ефективного функціонування. Крім того, створення багатопараметричної сукупності еталонів для оцінювання x_{ijk} – дуже трудомістка

робота. Однак, якість початкових даних x_{ij} завжди вимагає наукового обґрунтування. Щоб оцінки x_{ij} були максимально об'єктивними, можна рекомендувати такі загальні кроки:

- 1) повно та чітко описати еталонну шкалу;
- 2) якомога точніше описати та оцінити відхилення від еталона;
- 3) поряд із загальною оцінкою об'єкта запропонувати експертам оцінити об'єкти без урахування окремих їх властивостей чи сукупностей властивостей.

III. Методи експертного прогнозування.

Під прогнозуванням у класичному варіанті цього терміну розуміють передбачення наслідків поточної ситуації з урахуванням наявних та потенційно можливих факторів впливу. Значна частина прогнозованих величин представляється у вигляді часових рядів. Але застосування лише статистичних методів не завжди є найкращим, оскільки вони не можуть повністю передбачити випадкові зміни у поведінці системи. Таким чином, постала потреба в розробці нового класу методів, які б могли базуватися не тільки на статистичних дослідженнях. Тому варто розглядати можливості поєднання статистичних методів та суджень експертів, їх переваги та недоліки, що дозволяє наблизитися до утворення постійної системи прогнозування часових рядів, які представляють макроекономічні змінні [13].

Залучення експертів є найбільш типовим для мікроекономічного прогнозування, коли, наприклад, менеджери фірм прогнозують об'єми продажу сільськогосподарської продукції у наступний період. Причому статистичні (об'єктивні) та експертні (суб'єктивні) методи все частіше використовуються разом у деякому поєднанні. Особливо важливим є таке поєднання за умови різких змін у економіці внаслідок непередбачуваних подій, що якраз притаманно теперішньому часу.

Вплив несподіваних подій або факторів, які неможливо врахувати у детермінованих статистичних моделях, можна до певної міри передбачити та уточнити шляхом використання експертного оцінювання.

Експертне прогнозування має такі характеристики.

- 1) Відомі як інформація про часовий ряд, так і контекстуальна інформація.
- 2) Немає причин припускати незмінність поведінки часового ряду в майбутньому.
- 3) Існують можливості організаційного або політичного впливу на утворення прогнозу та впливу самого прогнозу на економічне середовище.
- 4) Організатори експертизи і самі експерти мають можливості:
  - ❖ використовувати свій досвід у володінні методами прогнозування;
  - ❖ впливати на розвиток системи, тобто на значення прогнозованих величин;

- ❖ перевіряти та аналізувати результати свого прогнозування;
- ❖ реалізувати додаткові мотиваційні переваги фінансового, кар'єрного чи соціального характеру.

Взаємодія статистичних методів з теорією експертного оцінювання може відбуватися, зокрема, такими шляхами:

- 1) Побудова детермінованих моделей, коли експерт може вказати всі необхідні змінні, визначити структуру моделі та деяким чином перевести наявну контекстуальну інформацію у параметри моделі.
- 2) Імовірнісне експертне прогнозування, коли експерти вказують імовірність здійснення деякої події, наприклад, зростання величини змінної в наступний період. На основі групи таких прогнозів будується загальний імовірнісний прогноз.

Також відзначимо основні фактори, від яких залежить якість експертного прогнозування:

- 1) Передбачуваність навколишнього середовища визначає верхню межу точності утворення прогнозів, а тому показує, наскільки можливо підвищити їх точність завдяки іншим компонентам.
- 2) Прогностичні навички можуть бути нівельовані, якщо інформаційна система вимірює часовий ряд неточно, тобто первинні дані є недостовірними.
- 3) Взаємозв'язок між експертом і прогнозованою системою є актуальним та стабільним.
- 4) Надійність статистичних даних і додаткової інформації.
- 5) Умовне та безумовне зміщення, які на практиці майже неможливо подолати. Перше виникає внаслідок надлишкової впевненості або невпевненості експертів у прогнозних значеннях, що призводить до песимістичних чи оптимістичних прогнозів. Друге є звичайним рівнем зміщення прогнозу.

IV. Методи перевірки узгодженості суджень експертів.

Під час створення програмного забезпечення для експертних систем важливо коректно формалізувати знання фахівців. Зрозуміло, що таких фахівців має бути принаймні декілька. Тому, формуючи експертну групу, доцільно проводити тестування, самооцінку і/або взаємну оцінку запрошених експертів та перевірку узгодженості суджень.

Процес тестування передбачає розв'язування експертами завдань, відповіді на які їм не повинні бути відомими, але вони відомі архітекторам експертних систем. Після цього перевіряється гіпотеза про належність оцінок різних експертів до однієї генеральної сукупності оцінок (найчастіше перевірка здійснюється з використанням критерію Фішера).

Самооцінка може відбуватися таким чином: кожен запрошений експерт відповідає на запитання спеціально складеної анкети за

максимально короткий проміжок часу, після чого за допомогою обчислювальної техніки отримують дані щодо глибини та широти його обізнаності, а також щодо рівня узгодженості його суджень з оцінками інших експертів. Якщо експерти мають досвід сумісної роботи або довіряють один одному, то за спільною домовленістю можуть не тільки оцінювати самі себе, а й один одного.

Загальний висновок про узгодженість суджень експертів, що є підставою для того, щоб відхилити чи взяти за основу для програмування відповідні знання, можна зробити, наприклад, обчисливши так званий коефіцієнт конкордації. Для цього застосовують формулу:

$$W = \frac{12S}{mn^2(m^2 - 1)} \quad (6.8)$$

де n – кількість експертів, m – кількість об'єктів дослідження (експертизи), S – сума квадратів відхилень всіх оцінок рангів кожного об'єкта експертизи від середнього значення.

Якщо коефіцієнт конкордації дорівнює нулю, то між оцінками експертів абсолютна розбіжність, якщо одиниці – має місце повна узгодженість думок експертів стосовно досліджуваних об'єктів. Зауважимо, що крайні випадки є однаково небажані. Оскільки в першому випадку можна «запідозрити» некомпетентність експертів чи повну недосконалість методики оцінювання, а в другому заангажованість експертів чи занадто велику очевидність проблеми, що автоматично означає недоцільність створення експертної системи.

Якість проведення експертизи можна покращити шляхом збільшення кількості експертів. Потрібну кількість експертів, яку зазвичай позначають n , можна вирахувати, якщо відомі закон розподілу думок експертів і максимально допустима стандартна похибка оцінки S_x , а саме:

$$n = \sqrt{\frac{S_x}{\sqrt{\frac{1}{k} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}}} \quad (6.9)$$

де k – кількість зроблених експертами оцінок, $\bar{x}$ – середнє арифметичне значення оцінок експертів.

Встановлено, що аналіз узгодженості думок експертів за допомогою обчислення коефіцієнта конкордації є досить неповним, оскільки орієнтований на перевірку однотайності суджень. Якщо судження експертів концентруються навколо кількох точок (тобто експерти розділяються на кілька різних груп з однаковими поглядами всередині групи), то коефіцієнт конкордації не дозволяє це виявити.

Більш тонкі висновки щодо узгодженості суджень дозволяє зробити методика, яка ґрунтується на перевірці статистичних гіпотез стосовно коефіцієнтів рангової кореляції.

На першому етапі потрібно знайти вибіркові коефіцієнти рангової кореляції *Спірмена* для кожної пари експертів. Для цього використовуємо формулу:

$$\rho_{ij} = 1 - \frac{\sum_{k=1}^m D_{ij}^k{}^2}{m^3 - m} \quad (6.10)$$

де ρ_{ij} – коефіцієнт рангової кореляції між i -им j -им експертом, D_{ij}^k – різниці між рангами, наданими k -ому об'єкту i -им та j -им експертом.

На другому етапі з таблиці розподілу *Стюдента* знаходимо критичні точки двосторонньої критичної ділянки $t_{kp}(\alpha, k)$, де α – рівень значущості, $k = m - 2$ – число ступенів вільності.

Третій етап полягає в обчисленні спостережуваного значення критерію для кожного з коефіцієнтів *Спірмена* за формулою:

$$T_{k\delta} = t_{kp}(\alpha, k) \sqrt{\frac{1 - \rho^2}{m - 2}} \quad (6.11)$$

На завершальному етапі перевіряємо, чи потрапляють коефіцієнти *Спірмена* в критичну ділянку, і робимо висновок про значущість наявного кореляційного зв'язку.

Запропонована методика дозволяє зробити нові уточнені висновки щодо експертних суджень, а саме:

- ❖ про наявність чи відсутність дисидентів, тобто експертів, судження яких найбільш кардинально відрізняються від решти;
- ❖ про експерта з «центральною думкою», тобто такого, судження якого мінімально відрізняються від загальної думки (підсумкового ранжування);
- ❖ стосовно групових точок зору.

На завершення розгляду перспективних, з нашої точки зору, методів у плані застосування для інженерії знань в аграрній економіці відмітимо, що з окремими питаннями верифікації експертних суджень більш детально можна ознайомитися у праці [14].

Під час вибору методики організаторам професійних експертиз треба розуміти, що досягнути якомога кращого результату можливо лише за умови застосування комплексу кількісних методик у поєднанні з уже апробованими на практиці стандартними методами оцінки. Це обумовлено

наявністю в кожного окремого методу недоліків чи обмежень. Під час комплексного використання кожен метод може слугувати інструментом додаткового контролю результатів, одержаних на основі інших методів, чим досягається більша об'єктивізація оцінки. Таким чином, кількісні методики експертного оцінювання повинні бути складовими частинами загальної методики проведення експертизи (бажано, окремої для кожного напрямку інформаційно-аналітичної діяльності), у якій регламентуються правила роботи експертно-аналітичної групи, визначається порядок проведення експертизи та критерії оцінки досліджуваних об'єктів та процесів і т. д.

Варто відзначити, що використання кількісних експертних методик не обмежується математичною і статистичною обробкою оцінок експертів та виданням результату експертизи. Вони можуть бути успішно використані і на підготовчих етапах експертизи, зокрема:

- ❖ під час формування експертних комісій (у рамках науково-дослідної роботи розроблено відповідні стохастичні моделі та модель відбору експертів з використанням нечітких запитів);
- ❖ для визначення компетентності експертів (класичні методи, методи на основі аксіоми незміщеності та з використанням функцій приналежності);
- ❖ для виявлення рівня узгодженості думок експертів (зазвичай, з використанням методів рангової кореляції).

Якщо спроектувати особливості застосування методів експертного оцінювання на специфіку тих практично важливих завдань, які притаманні агросектору, то можна запропонувати певні пріоритети, відображені у таблиці 6.4.

Таблиця 6.4

Рекомендації щодо застосування окремих методів експертного оцінювання та прогнозування за конкретними напрямками діяльності в агробізнесі

Напрямки діяльності	Методи експертного оцінювання									
	I.Н	I.Б	I.О	I.П	II.Е	II.О	III.Д	III.І	IV.К	IV.С
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
Комплексний аналіз діяльності підприємств		V							V	
Побудова стратегії розвитку				V		V				
Оцінювання ефективності інноваційного розвитку бізнесових структур		V			V					
Визначення бажаних для об'єкта управління результатів діяльності	V				V					

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
Управління земельним банком			✓					✓		
Сезонне планування та управління виробничою програмою						✓				✓
Конструювання бізнес-процесів					✓		✓			
Моніторинг посівів		✓			✓					
Польова логістика	✓	✓								
Контроль та збереження ресурсів	✓				✓					
Визначення рейтингів інвестиційних проєктів				✓						✓
Встановлення привабливості урядових програм з підтримки АПК				✓						✓
Оцінювання стану та перспектив реалізації проєктів						✓		✓		
Визначення компетентності та відповідності посаді		✓							✓	
Підвищення кваліфікації персоналу	✓						✓			
Оцінювання роботи працівників		✓							✓	
Реалізація проєктів взаємодії з освітнім середовищем	✓					✓				
Прогнозування можливих наслідків реалізації альтернативних управлінських рішень			✓				✓			
Прогнозування можливого боргу чи обсягів надходжень								✓		
Прогнозування основних напрямків розвитку регіону						✓	✓			
Прогнозування часу настання/тривалості критичних економічних, соціальних і політичних подій								✓		
Вибір схем реалізації та експортних ланцюжків			✓					✓		✓
Створення планів реалізації вигід		✓		✓						

У таблиці 6.4 введено такі позначення описаних вище методів експертного оцінювання:

I.Н – метод надання переваг;

I.Б – багатовимірне ранжування;

I.О – оптимізаційний метод визначення вагових коефіцієнтів багатокритеріального оцінювання;

I.П – попарне порівняння;

II.Е – еталонне бальне оцінювання;

II.О – метод еталонних бальних оцінок з урахуванням рівня обізнаності експертів;

III. Д – детерміноване експертне прогнозування;

III. І – імовірнісне експертне прогнозування;

IV.К – узгодження експертних суджень за допомогою коефіцієнтів конкордації;

IV.С – узгодження експертних суджень за допомогою коефіцієнтів Спірмена.

Вироблені рекомендації можуть бути використані розробниками експертних систем і спеціалізованих додатків, а також інформаційно-аналітичними підрозділами агропромислових компаній.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження сформулюємо наступні висновки:

1) Події, спричинені військовим вторгненням росії на територію нашої країни, характеризуються невизначеністю, слабкою прогнозованістю та неформалізованістю в цілому і, зокрема, в тих питаннях, які стосуються стійкості та надійності аграрної галузі. Тому виникає необхідність застосування новітніх технологій та передових наукових розробок для розвитку тих секторів економіки, які є визначальними для відбудови України і сприятимуть швидкому входженню її у сприятливі міжнародні політичні, економічні та безпекові союзи.

2) Під час вирішення багатьох проблем (особливо стратегічного характеру) аграрної економіки виникає потреба у залученні знань фахівців-експертів. Що стосується використання комерційних спеціалізованих програмних продуктів (статистичних програм, експертних систем, систем підтримки прийняття рішень тощо) структурами АПК, то вони доцільні при необхідності опрацювання великих обсягів інформації, і затрати на їх купівлю повинні бути виправдані значним (зазвичай, економічним) ефектом.

3) Використання в агробізнесі експертних систем як прикладного напрямку теорії штучного інтелекту дозволить отримати такі першочергові здобутки:

❖ фінансові та часові вигоди;

- ❖ мінімізація ризиків у процесах виробництва та реалізації сільсько-господарської продукції;
- ❖ компенсація нестачі досвіду працівників у ситуаціях, коли він не-обхідний;
- ❖ сприяння розвитку суміжних галузей, наприклад, ІТ-сфери.

Системне та науково-обґрунтоване використання експертних систем потребує стабільного фінансового забезпечення, створення та розвитку відповідної нормативно-правової бази та інституційної підтримки.

Література

1. George F. Luger. Artificial Intelligence: Structures and Strategies for Complex Problem Solving. 4th Edition. ADDISON WESLEY, 2001. 978 p.
2. Павлиш О. Технології та ШІ змінять роботу майже для чверті всіх працівників у світі – звіт. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/05/1/699635/>.
3. Яворський А. Що чекає український ІТ-ринок у 2023 році? Як ChatGPT та розвиток штучного інтелекту загалом змінять життя людей? URL: <http://surl.li/jyuas>
4. Новосад В. П., Селіверстов Р. Г., Артим І. І. Кількісні методи експертного оцінювання: науково-методична розробка. Київ: Вид-во НАДУ, 2009. 36 с.
5. Гордійчук Д. Як змінилася аграрна мапа України за рік, наскільки впало виробництво зерна, фруктів та овочів і чому в рази зросли посіви гречки. URL: <http://surl.li/jyuai>
6. Черевко Г.В. Економіка зернопродуктового комплексу АПК / Г.В. Черевко, П.М. Гарасим, В.А. Колодійчук та ін. // – Львів: Українські технології, 2000. – 197 с.
7. Богачева Н. Ми створюємо сучасну цифрову культуру українського агробізнесу. URL <http://surl.li/jyuap>
8. Методологія експертного оцінювання: конспект лекцій для використання в навчальному процесі в системі підвищення кваліфікації кадрів/ уклад. Новосад В. П., Селіверстов Р. Г. Київ: НАДУ, 2008. 48 с.
9. Єріна А. М. Статистичне моделювання та прогнозування: навч. посіб. Київ.: КНЕУ, 2001. 170 с.
10. Новосад В. П., Кухар Р. Б., Єлейко О. І. Оптимізаційний метод визначення вагових коефіцієнтів багатокритеріального експертного оцінювання. Управління соціально-економічними процесами засобами математичного моделювання та інформаційних технологій: матер. наук.-метод. семін. кафедри математичного моделювання та інформаційних технологій (2007-2011 рр.) / за заг. ред. В. П. Новосада та Р. Г. Селіверстова. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. С. 69-71.
11. Hamdy A Taha. Operations Research: An Introduction, 10Th Edition. Published by Pearson India, 2019. 843 p.
12. Новосад В. П. Метод аналізу ієрархій як засіб обґрунтування управлінських рішень. Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції: матеріали щорічної наук.-практ. конф., м. Львів, 23 січня 2004 р. Львів, 2004. Ч. 1, с. 180-183.
13. Юринець Р. В. Стохастичне моделювання формування експертної комісії. Вісник Львівського університету. Серія економічна. Львів, 2007. Вип. 37(2). С. 449-452.
14. Степанюк О. І., Новосад В. П. Верифікація підсумкових ранжувань, отриманих внаслідок експертного оцінювання. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького. Серія: Економічні науки. Львів, 2019. Т. 21, № 93. С. 96-101.

Розділ 7.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-14>

7.1. *Калайтан Т.В.*

Екотуризм і розвиток сільських територій

7.1.1. *Соціально-економічний стан сільських територій України*

Сільська територія – це місцевість за межами міст, з домінуючою сільськогосподарською діяльністю. На території сільської місцевості не завжди мають проживати люди. Сільська місцевість характеризується невеликою чисельністю населення. Люди, які проживають в таких районах, часто працюють на землі, займаючись рослинництвом, тваринництвом, рибальством, а також лісництвом. При цьому жителі сільської місцевості не обов'язково пов'язані лише з сільським господарством.

Дослідники використовують різноманітні визначення, щоб відрізнити сільські райони від міських. Найчастіше район вважається сільським, коли найменша адміністративна одиниця не досягла певного порогу від загальної кількості або щільності населення. У США, наприклад, для проведення статистичних спостережень сільські райони визначають як відкриту місцевість і населені пункти з населенням менше ніж 2 500 осіб [1]. У Великобританії території належать до сільських, якщо вони входять до складу населених пунктів з чисельністю до 10 000 осіб [2]. У Канаді міські райони мають мінімальну концентрацію населення 1 000 осіб та щільність населення не менше 400 осіб на км². Уся територія за межами міських поселень класифікується як сільські райони [3]. В Україні сільська місцевість – це території, що розташовані за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови [4].

За даними Всесвітньої Туристичної Організації (ВТО), до 2050 року 68% населення світу проживатиме в міських районах, а 80% усіх людей, які живуть у «крайній бідності», житимуть у сільських громадах, а не у містах. У глобальному масштабі більшість із 1,8 млрд. молодих людей у світі проживає в сільських районах країн з низьким і середнім рівнем доходу. Як правило, виїжджають з сільської місцевості більш освічені, висококваліфіковані й мотивовані мобільні люди. І це, безумовно, відтік людського капіталу. Імовірність виявитися безробітним серед молоді у

сільських громадах утричі вища, ніж серед дорослих. Без роботи молоді люди змушені мігрувати до міст своїх країн або за кордон. Міграція молоді до міст завдає шкоди сільським громадам, часто незворотної. Поряд з вимиранням сіл втрачаються місцеві звичаї та культурна спадщина [5].

Стимулювання розвитку сільських районів можна здійснювати за допомогою збільшення видів діяльності. Туризм зарекомендував себе як інструмент диверсифікації економіки та основний двигун зайнятості з мультиплікативним ефектом для інших секторів, що роблять внесок у розвиток місцевих територій. З розвитком сільських районів найчастіше пов'язують екотуризм. На сьогоднішній день екологічний туризм - це найбільш зростаючий сегмент туризму у світі (до спалаху коронавірусу щорічний приріст цього сектору туризму становив 25-30%, при тому що щорічні темпи приросту туризму загалом коливалися за останніх три допандемійних роки в межах 4%-7%) [6-7]. Погіршення екологічного стану навколишнього середовища дає додатковий поштовх для зростання, оскільки люди хочуть побачити пам'ятки природи, які зникають [7]. Екотуризм в Україні перебуває на стадії формування. Аналіз наукових літературних джерел показав, що вивченню екотуризму як інструменту розвитку сільських територій в українській практиці приділяється недостатньо уваги. Тому дане дослідження спрямоване на: 1) оцінку соціально-економічного стану сільських територій України; 2) окреслення впливу туризму на економічний розвиток сільських територій; 3) дослідження досвіду організації екотуризму в інших країнах; 4) визначення основних завдань розвитку екотуризму в Україні.

Рівень соціально-економічного розвитку сільської місцевості України порівняно з міською наочно демонструє *таблиця 7.1*. З даних табл.1 видно, що протягом 2018-2021рр. у сільській місцевості спостерігається відтік населення, тоді як в містах є міграційний приріст. Частка сільського населення протягом 2014-2021рр. поступово знижується (з 30,9% у 2014 р. до 30,3% у 2021р.).

Середньомісячна зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві в розрахунку на одного працівника є нижчою, ніж в середньому по економіці. Її рівень стосовно середньої зарплати по економіці загалом протягом 2014-2021 рр. коливався в межах 73,4%-87,7%. Рівень безробіття в сільській місцевості протягом вказаного періоду перевищує рівень безробіття в міській місцевості. Так, за даними Державної служби статистики, у 2021р. рівень безробіття сільського населення склав 10,3%, тоді як міського населення – 9,5%. Протягом 2017-2022 рр. зменшується кількість особистих селянських господарств та площа земельних ділянок (*рисунок 7.1*).

Таблиця 7.1

Основні соціально-економічні показники сільських та міських територій України за 2014-2021рр.*

Показник	Рік							
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Міграційний приріст, скорочення сільського населення	2999	11939	18660	7916	-10742	-21161	-11423	-8158
Міграційний приріст, скорочення міського населення	19593	2294	-8040	4081	29331	42673	20739	29419
Частка сільського населення, %	30,9	30,8	30,8	30,7	30,6	30,5	30,4	30,3
Середньомісячна зарплата в середньому по економіці в розрахунку на одного працівника, грн	3480	4195	5183	7104	8865	10497	11591	14014
Середньомісячна зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві в розрахунку на одного працівника, грн	2556	3309	4195	6057	7557	8856	9757	12287
Середньомісячна зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві по відношенню до середньомісячної зарплати в середньому по економіці, %	73,4	78,9	80,9	85,3	85,2	84,4	84,2	87,7
Рівень безробіття міського населення, %	9,2	9,0	9,2	9,3	8,6	8,0	9,1	9,5
Рівень безробіття сільського населення, %	9,5	9,4	9,7	9,9	9,2	8,6	10,3	10,6

*Джерело: сформовано автором на основі [8, с.26, с.148-149; 9; 10].

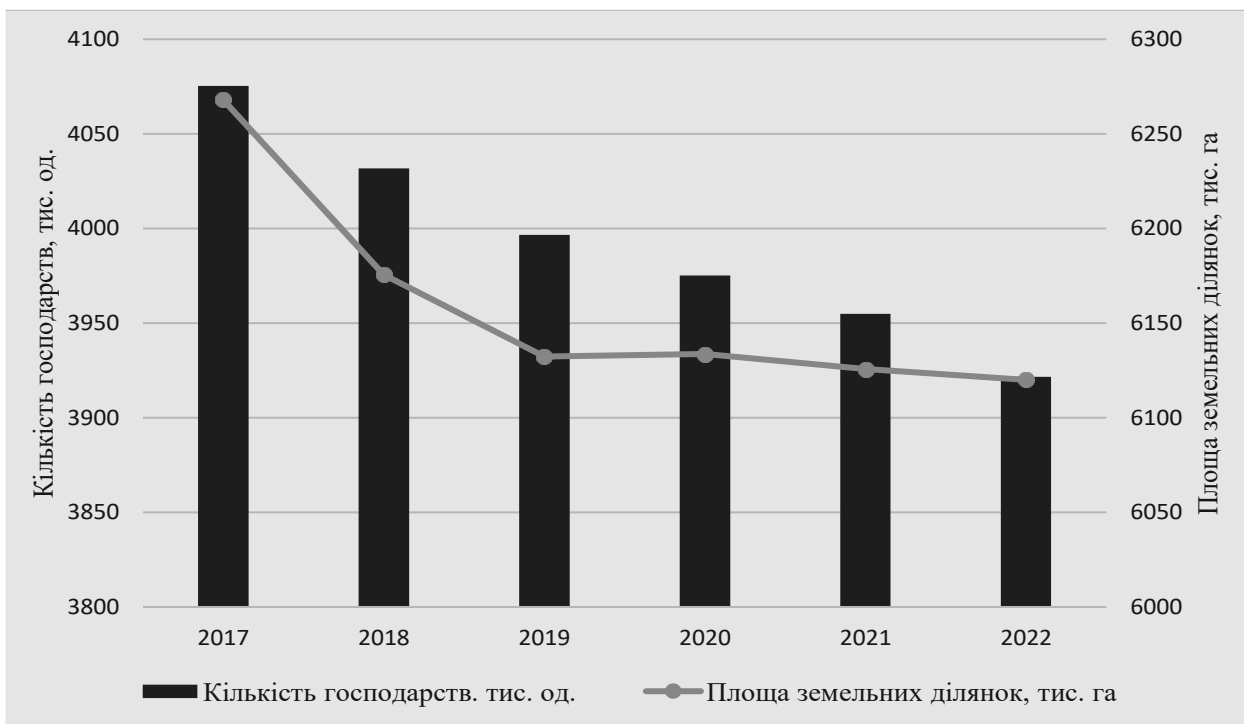

Рис.7.1. Динаміка кількості особистих селянських господарств та площі земельних ділянок в Україні за 2017-2022 рр. (станом на 1.01 відповідного року)*

*Джерело: сформовано автором на основі даних [11].

У Концепції розвитку сільських територій [12] зазначається, що основними причинами погіршення соціально-економічного стану сільських територій є:

- ❖ відсутність цілісної послідовної державної політики, спрямованої на комплексний розвиток сільських територій, в основі якої закладені потреби територіальних громад села, селища;
- ❖ недостатність обсягів державної фінансової підтримки існуючих програм, спрямованих на сільський розвиток;
- ❖ низький рівень забезпечення сільського населення соціальними та економічними послугами на селі;
- ❖ нерівномірність забезпечення центрами первинної медичної допомоги, низький рівень якості та доступності первинної медичної допомоги;
- ❖ низький рівень диверсифікації економіки сільських територій, що призводить до міграції сільської молоді, високого рівня безробіття та низьких доходів сільського населення, руйнування соціальної та інженерної інфраструктури;
- ❖ низька рентабельність та конкурентоспроможність малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників;
- ❖ обмеженість можливостей сільського населення для підвищення рівня своїх доходів;

- ❖ низький рівень підприємницької ініціативи;
- ❖ неготовність територіальних громад села, селища до ініціювання та участі у проєктах місцевого розвитку;
- ❖ низька ефективність органів місцевого самоврядування у вирішенні проблемних питань розвитку сільських територій;
- ❖ низький рівень внутрішніх та зовнішніх інвестицій у розвиток сільських територій;
- ❖ відведення недостатньої ролі у процесах реформування аграрного сектору економіки для кооперації;
- ❖ обмеженість ресурсів місцевих бюджетів для розв'язання проблем сільського розвитку;
- ❖ низький рівень фінансового забезпечення села через недосконалість податкової і бюджетної системи;
- ❖ низький рівень інформаційно-просвітницької діяльності, спрямованої на створення позитивного іміджу, переваг та можливостей розвитку сільських територій України;
- ❖ стереотипний підхід до сільських територій як виключно просторової бази сільськогосподарського виробництва [12].

В Україні досі залишається актуальною низка проблем у сфері стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях, які потребують комплексного розв'язання не лише задля покращення економічних та інвестиційних умов у галузі сільського господарства, а й для підвищення якості та умов проживання у сільській місцевості, підвищення мобільності та обізнаності жителів сільської місцевості, їх можливостей для самореалізації, диверсифікації сільської економіки, підвищення фізичної доступності продовольчих товарів, розвитку конкуренції та розширення різноманіття сільськогосподарської продукції, що виробляється в Україні, підвищення її якості [13]. Найбільш актуальними, зокрема, є такі проблеми:

- ❖ недостатній рівень поінформованості сільського населення та малих виробників сільськогосподарської продукції про можливості та потенційні ризики при веденні господарської діяльності (у т.ч. через зміни клімату);
- ❖ обмежений доступ до залучення фінансових ресурсів для малих суб'єктів господарювання на селі, у користуванні яких наявні невеликі земельні ділянки, та новостворених сільськогосподарських виробників;
- ❖ відсутність належних інструментів підвищення конкурентоспроможності, структурної перебудови та економічної стійкості малих виробників сільськогосподарської продукції, включаючи фізичних осіб та сімейні фермерські господарства;

- ❖ недостатня зацікавленість об'єднаних територіальних громад у співпраці з місцевими малими агропідприємцями;
- ❖ відсутність чинників стимулювання для об'єднання та кооперації малих сільськогосподарських товаровиробників щодо створення ними ланцюгів доданої вартості;
- ❖ неспроможність невеликих господарств самостійно формувати додану вартість та забезпечувати дохідність через обмежений доступ до ринків збуту;
- ❖ недостатньо сприятливі умови для наукового забезпечення та впровадження інноваційних технологій на сільських територіях;
- ❖ відсутність підтримки для стимулювання молоді до започаткування власної справи у галузі сільського господарства.

Вирішення цих проблем вимагає переорієнтування нині функціонуючої стратегії державної політики на безпосереднє задоволення потреб селянина реалізувати свої підприємницькі ініціативи на своїй землі, гарантовану роботу з належною оплатою і користування послугами соціальної інфраструктури [13].

Незадовільний соціально-економічний стан сільських територій погіршується внаслідок військової агресії росії. Проблеми розвитку сільських територій прямо пов'язані з ситуацією в агропромисловому комплексі, який зазнав значних збитків внаслідок російського вторгнення в Україну. Блокування морських портів призвело до значного скорочення експорту з 6-7 млн. тонн на місяць до 1,5 млн. тонн. Це призвело до падіння внутрішніх цін реалізації аграрної продукції нижче рівня собівартості, що загрожує банкрутством аграрних підприємств [14]. За даними Київської школи економіки, прямі втрати сільського господарства через війну в Україні станом на 10.11.2022 р. склали 6,6 млрд. дол., в тому числі втрати в секторі тваринництва 362,5 млн. дол. Непрямі втрати для сільського господарства загалом оцінюються в розмірі 34,25 млрд. дол. [15]. На даний час пошкоджено близько 5% земель сільськогосподарського призначення. Втрати доступних посівних площ – понад 25%, зрошуваних земель – понад 70%, ягідників – близько 25%, садів – 20%. Відбулося зростання вартості виробництва продукції внаслідок зростання цін на добрива, паливе та насіння. Значні масиви земель є небезпечними для виробничої діяльності через пошкодження та замінування. Істотних руйнувань зазнали об'єкти інфраструктури: сільськогосподарської, складської, транспортної, енергетичної, переробної промисловості. Через фізичне знищення аграрних підприємств у зоні ведення бойових дій потенційно очікується втрата до 30% поголів'я тварин. Окрім того, існують виклики, які не були подолані до початку війни: складність підключення до інженерних мереж, захисні бар'єри при входженні аграрної продукції на ринки

інших країн (у тому числі наявність квот ЄС), незавершена адаптація законодавства у сфері безпечності, ветеринарного та фітосанітарного контролю до норм ЄС, проблеми з блокуванням податкових накладних, невідповідність потужностей для перевалки і доставки сільськогосподарської продукції до зростаючих потреб агровиробників [14].

Важливим фактором розвитку сільських територій є фінансова підтримка з боку держави. Практично у всіх країнах з розвиненою економікою така підтримка здійснюється на достатньо високому рівні. Суспільство прийшло до усвідомлення, що витрати, пов'язані з фінансовою підтримкою сільських районів, є нормальною платою за підвищення стабільності роботи галузі й в цілому добробуту суспільства. У ЄС розвитку сільських територій також приділяється значна увага. Його вважають невід'ємною частиною спільної сільськогосподарської політики. Майже 32% довгострокового бюджету ЄС на 2021–2027 рр. спрямовано на реалізацію Спільної Сільськогосподарської Політики. Довгостроковий бюджет ЄС на 2021–2027 рр. складає 1,21 трлн. євро. З них асигнування на Спільну Сільськогосподарську Політику складають 386,6 млрд. євро, які поділено між двома фондами:

(1) Європейський сільськогосподарський гарантійний фонд (*EAGF*). *EAGF* має асигнування в розмірі 291,1 млрд. євро. Цей фонд в основному фінансує підтримку доходів фермерів та ринкові заходи.

(2) Європейський аграрний фонд розвитку сільських районів (*EAFRD*). Для *EAFRD* загальний обсяг асигнувань складає 95,5 млрд. євро [16].

Таким чином, безпосередньо на розвиток сільських територій на період 2021–2027 рр. у ЄС виділено майже 33% коштів, що спрямовані на реалізацію Спільної Сільськогосподарської Політики.

Європейська політика сільського розвитку здійснюється через Програми сільського розвитку (*RDP*), які фінансуються *EAFRD*. Протягом 2014–2020 рр. на території ЄС у 28 країнах-членах діяло 118 національних та регіональних Програм розвитку сільських територій (*RDP*): у деяких країнах існують окремі національні програми, а в інших – діє більше двох програм розвитку. Наприклад, підтримка розвитку сільського господарства в Польщі протягом 2014–2020 рр. здійснювалася на основі Польської програми розвитку сільських регіонів (*RDP*). Програма передбачала використання 13,6 млрд. євро (8,7 млрд. євро з бюджету ЄС плюс 4,9 млрд. євро національного фінансування) [17]. Протягом 2021–2022 рр. у межах фінансування плану відновлення після *COVID-2019* – *NextGenerationEU* на розвиток сільських територій Польщі було виділено 944,7 млн. євро, з них 279,5 млн. євро в 2021р. та 665,2 млн. євро в 2022р. [18].

Стратегічним планом Спільної Сільськогосподарської Політики Польщі на 2023–2027рр. передбачене загальне фінансування розвитку сільського господарства в розмірі 25,144 млрд. євро, з них з бюджету ЄС – 22,052 млрд. євро, з національного бюджету – 3,092 млрд. євро. З цих коштів на розвиток сільських територій передбачається витратити 7,676 млрд. євро (з них 4,7 млрд. євро з бюджету ЄС і 3,067 млрд. євро за рахунок національного фінансування) [19].

Як спосіб заохочення місцевих ініціатив щодо збалансованого територіального розвитку сільської економіки та громад, створення робочих місць та покращення умов життя на цих територіях, Програма підтримуватиме проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». На це виділено 12,8% коштів бюджету Програми. Такий підхід охопить 58% сільського населення, при цьому буде створено близько 6000 робочих місць та покращено умови життя [19].

Особливе призначення й роль сільського господарства проявляються у забезпеченні добробуту населення й продовольчої безпеки країни. У світі цей рівень оцінюється за індексом *Global Food Security Index (GFSI)*. У 2020 р. Україна в рейтингу за цим індексом серед 113 країн світу займала 54 місце, Польща – 25. У 2021 р. Україна посідала 58 місце, Польща – 22. У 2022р. Україна значно знизилася свої позиції в цьому рейтингу з 58 місця до 71, тоді як Польща піднялася в рейтингу з 22 місця до 21 [20].

Для України значення сільського господарства посилюється ще й тим, що ця галузь входить в топ-3 секторів економіки, які забезпечують основну частину національного ВВП. Частка ВВП, створеного у секторі сільського, лісового та рибного господарства України протягом 2010-2021рр., коливалася в межах 7,4%–10,6% (рисунк 7.2). У 2021 р. цей сектор посідав друге місце серед галузей економіки країни з показником 10,9%.

Загалом в ЄС загальні витрати Спільної Сільськогосподарської Політики в ЄС у відсотках до ВВП за період 1990–2021рр. коливалися в межах 0,54% –034% до ВВП. Вихід Великої Британії призвів до відносного зростання й у 2022р. рівень витрат на Спільну Сільськогосподарську Політику склав 0,44% стосовно ВВП [22].

На цьому фоні Україна (у якій частка сільського населення перевищує 30%) вирізняється низьким рівнем підтримки сільського господарства. Станом на 2020р. її рівень дорівнював 0,1% ВВП. Водночас вклад сільського господарства у ВВП становив 9,3%. У 2019 р. державна фінансова підтримка сільського господарства склала 0,1% до ВВП, тоді як сільське господарство забезпечувало формування 9% ВВП країни. При цьому система вітчизняної державної підтримки аграрного сектору характеризується розпорошеністю, низькою ефективністю та непрозорістю форм і механізмів надання преференцій [23]. Підтримка надається переважно ве-

ликим сільськогосподарським підприємствам, особисті селянські господарства її майже не відчують. Міністр аграрної політики та продовольства України Р. Лещенко повідомив, що завданням міністерства є доведення державної фінансової підтримки аграрного сектора до 1% ВВП [24].

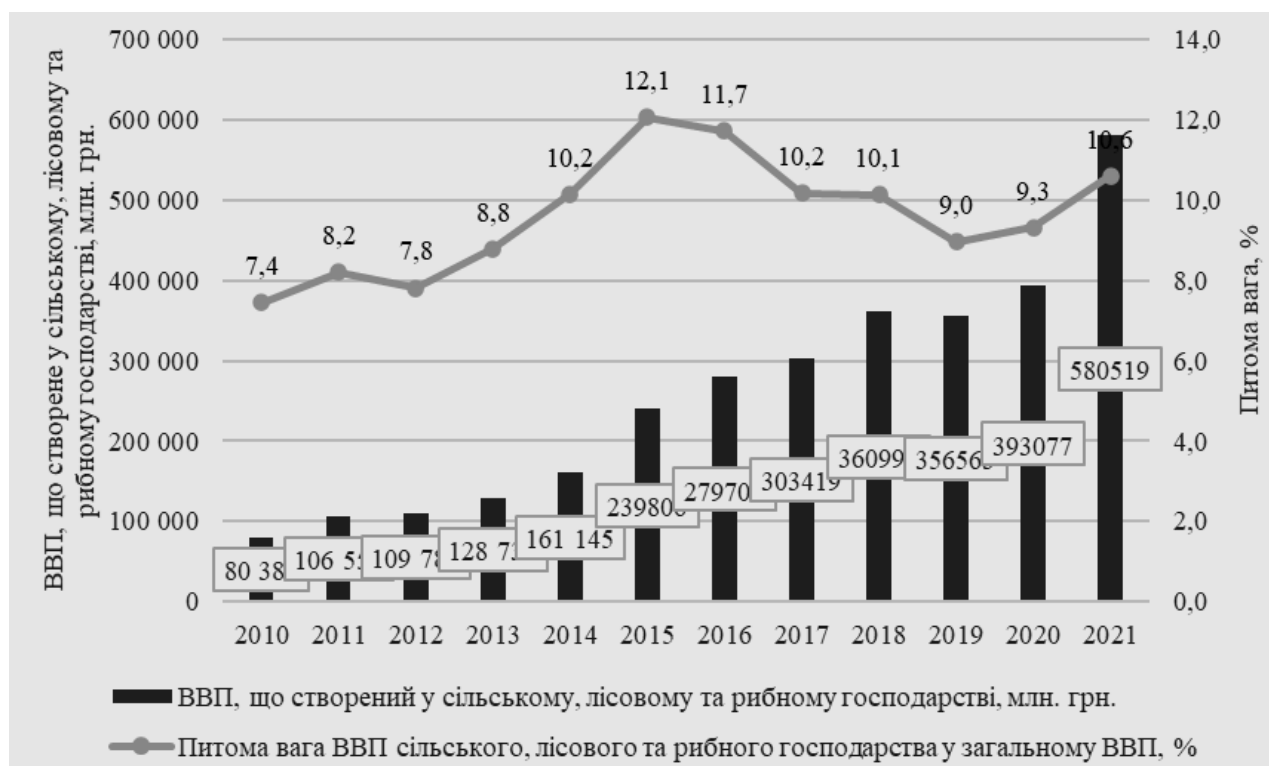

Рис. 7.2. ВВП, що створений у сільському, лісовому та рибному господарствах України та його частка у загальному ВВП за 2010–2021рр.*

*Джерело: сформовано автором на основі [21].

Як вірно зазначено у роботі [25] у Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [26] відображена чітко виявлена прив'язка проблем розвитку села до ефективності функціонування агропромислового комплексу. У цьому законі наведені першочергові організаційно-економічні та правові заходи, що потребують вирішення на сільських територіях. У ньому також вказується на рівень мінімального фінансування розвитку сільських територій (розмір державних централізованих капіталовкладень, що спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу, має становити не менше 1 (одного) відсотка від вартості валового внутрішнього продукту України (ст.5 Закону). Ці капіталовкладення повинні бути б виділятися у Державному бюджеті України окремим пунктом. А на будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості повинно ви-

користовуватися не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень, передбачених цією статтею. Проте більшість статей цього Закону залишилися суто декларативними, особливо в частині надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- й електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, у послугах радіо й телебачення, а також забезпечення рівних з містом умов постачання промисловими та продовольчими товарами, відповідності науково обґрунтованим нормативам якості медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного й торговельного обслуговування села. Питання будівництва житла, пільгове кредитування з компенсацією 25-35% відсотків отриманого державного кредиту залишилися лише на папері [25, с.48]. З року в рік ситуація не покращується. Так, наприклад, аналіз ефективності виконання державної бюджетної програми 2751430 «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників на будівництво (реконструкцію) та придбання житла» за 2020 рік показує, що за цей рік лише 41 будинок було підключено до наявних комунікацій (тоді як за планом мало бути 95 одиниць). Загальна фактична сума видатків за цією програмою склала 32 743,9 тис. грн. У 2020р. індивідуальним сільським забудовникам було надано 320 пільгових кредитів, що на 24,3% менше ніж заплановано, середня сума кредиту склала 102,3 тис. грн [27].

Враховуючи все вищесказане, слід зазначити, що сучасний стан державної підтримки розвитку сільських територій в Україні суттєво відрізняється від аналогічної практики в ЄС. Зростання ефективності функціонування аграрного сектору України, підвищення добробуту сільського населення і раціональне використання природних ресурсів села в умовах реалізації політики євроінтеграції нашої держави можливе лише при застосуванні комплексного підходу до вирішення існуючих проблем з урахуванням наявного досвіду ЄС. Це відбудеться тільки в разі виділення сільських територій як пріоритетного об'єкта державної політики [25, с.51]. Основними акцентами такої політики повинні стати розширення інших видів діяльності (крім сільськогосподарської), збільшення можливостей для підвищення рівня доходів сільського населення, впровадження підходів до стимулювання розвитку сільських територій, що діють у країнах ЄС.

7.1.2. Значення туризму для розвитку сільських територій

Диверсифікація інших видів діяльності в сільських районах дає змогу створити нові робочі місця, забезпечити конкурентоспроможність

сільських територій, досягнути екологічної безпеки, підвищити якість життя сільського населення [28]. Одним з ефективних напрямів розширення інших видів діяльності є туризм.

Туризм зарекомендував себе як інструмент диверсифікації економіки та основний двигун зайнятості з мультиплікативним ефектом для інших секторів, що роблять внесок у розвиток сільських районів. До кризи *COVID-2019* туризм був одним з найбільш зростаючих видів економічної діяльності у світі, його частка у світовому валовому внутрішньому продукті у 2019 р. становила близько 10,3%; темпи економічного зростання цього сектору до 2019 р. перевищували темпи зростання економіки в цілому.

Туризм є галуззю, яка, характеризується великим обсягом зайнятого населення. Це пов'язано з тим, що такі підсектори як тимчасове розміщення й організація харчування туристів є достатньо трудомісткими [29]. У поєднанні з активним економічним зростанням це сприяє створенню великої кількості нових робочих місць. У 2019 році у сфері туризму у всьому світі працювало 334 млн. осіб, це кожне десяте робоче місце. При цьому за останні 5 років (до 2019 р.) кожне четверте новостворене робоче місце належало сфері туризму.

За даними ВТО, у 2019 р. по всьому світу було зареєстровано загалом 1 465,8 мільйонів міжнародних туристичних прибутків, що майже на 58 млн, або на 3,7%, більше, ніж 2018 року. Ця позитивна тенденція сприяла збільшенню доходів від міжнародного туризму. У 2019 р. вони зросли на 2,1% і досягли 1 493,7 млрд. дол. США.

Незважаючи на значні втрати внаслідок кризи *COVID-2019*, туризм продовжує відігравати важливу роль у глобальній економіці. Внесок туризму до світового ВВП у 2020р. знизився (на 49,1%), але його розмір залишався значним і склав 5,5%. 2021 рік продемонстрував кращі результати. Порівняно з 2020 р. зростання внеску туризму до ВВП склало 21,7%, частка у ВВП збільшилась до 6,1% [30]. Кількість зайнятих у туризмі в 2020 р. знизилася майже на 62 млн. і склала 271 млн. У 2021 році кількість зайнятих зросла на 18,2 млн. осіб і склала 289 млн. Це свідчить про здатність туризму до швидкого відновлення.

Глобальне відновлення галузі подорожей і туризму було підтримане більшою мірою зростанням витрат внутрішніх відвідувачів, доходи від міжнародних відвідувачів зросли меншою мірою. Внутрішні витрати на подорожі й туризм значно зросли – на 31,4% в усьому світі, тоді як витрати іноземних туристів зросли лише на 3,8%, оскільки обмеження на в'їзд для іноземних туристів залишалися чинними в багатьох країнах. Як результат, частка внутрішніх витрат у загальних витратах на подорожі й туризм зростає з 72% у 2019 році до 85% у 2021 році [31].

У 2019 році кількість осіб, зайнятих в туризмі ЄС, складала більше 12,5 млн. осіб. Частка зайнятих в туризмі щодо загальної кількості зайнятих у нефінансовому секторі у 2019 році коливалася в межах від 4,1% (Польща) до 27,8% (Греція). У 2020 році в індустрії туризму було зайнято більше жінок (58,4%), ніж чоловіків. Найвищі частки були відзначені в туристичних агентствах і туроператорах (64%), за ними слідує сектор розміщування (60%) [32].

У 2021р. туризм ЄС змістився в бік менш населених районів. Майже половина ночей, проведених у туристичних місцях ЄС (48%) в 2021р. були проведені в прибережних районах. Порівняно з 2019 роком частка прибережного туризму збільшилася на один відсотковий пункт за рахунок неприбережного туризму. За ступенем урбанізації у 2021р. порівняно з 2019р. туризм змістився в бік сільських районів (рисунок 7.3).

Частка ночей, проведених у містах, знизилася на 6 відсоткових пунктів до 28,4 %, тобто сільська місцевість була на першому місці з показником 37,1 % (+4 в.п.), за нею слідує міста і передмістя (рисунок 7.3). Оцінка рівня урбанізації в розбивці по прибережних і неприбережних районах у 2021р. показує, що найбільшу частку ночівель було проведено в закладах із розміщування туристів, розташованих у сільських неприбережних районах (21%), за якими слідує ті, що розташовані в прибережних містах і передмістях (20 %) [33].

Хоча в середньому по ЄС кількість ночівель, проведених в закладах розміщення сільської місцевості складає 37%, у деяких країнах вона набагато вища від середнього показника (таблиця 7.2). Наприклад, в Австрії – країні з високим рівнем розвитку економіки – частка ночівель у сільській місцевості в 2021 р. склала 70%, що вище від показника 2019 р. (65,6%). Значна частка ночівель у сільській місцевості також спостерігається в Греції (66,9%), Хорватії (55,2%), Чехії (52,3%) та Словенії (50%).

Така тенденція характерна не тільки для традиційних форм туризму. Сектор економіки сумісного користування у сфері розміщення туристів також демонструє подібну динаміку. Так, за даними найбільш потужної платформи сумісного користування житлом *Airbnb* (рисунок 7.4), частка заброньованого туристами житла у сільській місцевості в літку 2021 р. склала 22% проти 10 % у 2019 р. Ця компанія повідомила про найбільше зростання кількості бронювань житла в місцевості з найнижчою щільністю населення у 2022р. порівняно з 2019 р. [34]. Відпочинок у сільській місцевості, за даними цієї компанії, входив у 2022 р. у топ-10 популярних напрямів відпочинку, посідаючи 5 місце.

Тенденція до збільшення частки туристичного ринку на користь відпочинку в сільських територіях загалом характерна для кризових періодів. Так, у 2001 р. внаслідок терористичних атак та глобальної економі-

чної кризи підвищилася цінова чутливість туристів, зросла кількість подорожей «зроби сам», збільшилося використання інших засобів розміщення, окрім готелів (тобто квартир, замських будинків тощо), зріс внутрішній туризм [36].

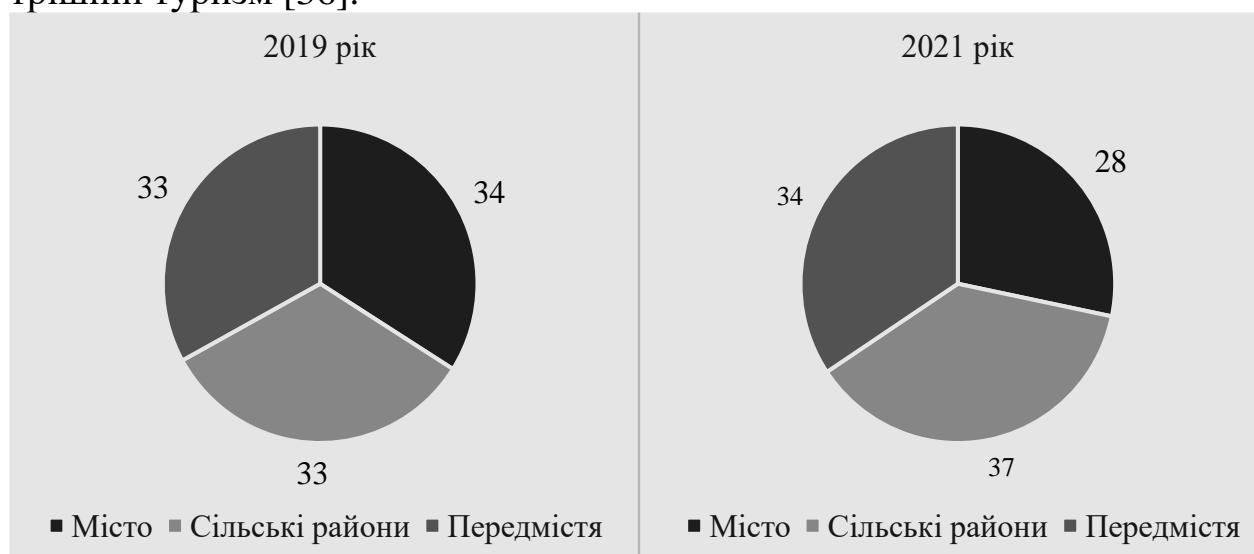

Рис. 7.3. Структура ночівель туристів в ЄС за ступенем урбанізації у 2019 та 2021 рр. (у %).*

*Джерело: [33].

Туризм тісно пов'язаний з іншими галузями економіки, оскільки його розвиток збільшує попит на місцеві товари за рахунок іноземних туристів. Це сприяє розвитку місцевої промисловості та зниженню проблеми зайнятості населення. Кожне новостворене робоче місце у сфері туризму сприяє створенню 1,5 робочих місця в суміжних сферах [37]. Отже, туризм може продукувати нові робочі місця безпосередньо і сприяти створенню нових у суміжних галузях, підвищуючи таким чином доходи сільського населення.

Таблиця 7.2

Кількість та структура ночівель, проведених у закладах розміщення туристів за ступенем урбанізації в країнах ЄС у 2019 та 2021 рр.*

Країна	2019 рік				2021 рік			
	Загальна кількість ночівель, тис.	у тому числі:			Загальна кількість ночівель, тис.	у тому числі:		
		у містах, %	у передмістях, %	у сільській місцевості, %		у містах, %	у передмістях, %	у сільській місцевості, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Бельгія	42 513	39,3	42,4	18,4	29 221	27,0	50,4	22,6
Болгарія	27 155	32,4	38,7	28,9	17 620	31,5	37,4	31,1
Чехія	57 025	44,5	16,9	38,5	31 924	27,7	20,0	52,3
Данія	34 326	37,2	10,8	52,0	28 540	-	-	-
Німеччина	436 955	38,5	29,9	31,6	266 103	31,7	32,3	36,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Естонія	6 967	55,0	20,3	24,6	3 999	44,5	22,4	33,1
Ірландія	-	-	-	-	14 930	-	-	-
Греція	143 594	10,3	22,8	66,8	73 887	10,2	22,9	66,9
Іспанія	469 814	37,3	50,3	12,5	259 580	36,5	47,1	16,4
Франція	446 554	38,7	23,3	38,0	369 874	34,2	23,8	42,0
Хорватія	91 178	6,5	30,1	63,4	70 172	9,3	35,5	55,2
Італія	436 739	29,4	42,2	28,3	289 178	21,6	47,3	31,1
Кіпр	17 574	12,7	49,4	37,9	9 742	12,8	47,6	39,6
Латвія	5 510	65,7	20,0	14,3	2 380	48,6	25,0	26,4
Литва	8 947	42,5	32,2	25,3	5 543	35,0	35,8	29,2
Люксембург	2 852	40,0	13,2	46,8	2 131	39,9	13,8	46,3
Угорщина	33 200	41,4	33,6	25,0	17 371	34,3	34,3	31,3
Мальта	9 911	46,9	51,8	1,3	4 613	50,7	47,6	1,6
Нідерланди	123 443	34,8	33,2	32,0	101 094	23,5	36,9	39,7
Австрія	127 891	19,0	15,5	65,6	66 709	12,3	17,7	70,0
Польща	93 343	33,8	36,1	30,1	62 838	29,6	37,0	33,5
Португалія	77 594	45,5	37,8	16,7	42 444	39,2	38,8	22,0
Румунія	29 890	43,2	32,7	24,2	20 653	-	-	-
Словенія	15 759	17,0	39,0	44,0	11 232	9,9	40,1	50,0
Словаччина	17 225	23,8	31,8	44,4	7 916	49,2	35,6	15,2
Фінляндія	23 096	44,1	21,5	34,3	17 489	36,3	25,6	38,2
Швеція	63 175	40,8	23,0	36,2	50 045	33,3	25,0	41,7
Ісландія	8 406	42,7	20,4	36,9	5 012	29,0	23,9	47,1
Ліхтенштейн	178	z	100,0	z	162	:	100,0	:
Норвегія	35 180	-	-	-	27 092	23,9	32,2	44,0
Швейцарія	-	-	-	-	-	-	-	-
П. Македонія	2 295	31,5	36,6	32,0	1 322	28,6	37,0	34,4
Сербія	10 051	-	-	-	8 156	39,5	20,4	40,1
Великобрит.	367 229	-	-	-	-	-	-	-
Чорногорія	4 681	-	-	-	-	-	-	-
Косово	382	-	-	-	-	-	-	-
ЄС	2 879 996	33,7	33,4	32,9	1 877 797	28,4	34,5	37,1

*Джерело: сформовано автором на основі [33].

Зайнятість у туризмі можна класифікувати за двома окремими рівнями залежно від їхньої участі або внеску в туристичну пропозицію. Фронт-офіси в готелях, ресторанах, туристичних агентствах, туристичних інформаційних бюро, літаках, круїзних лайнерах, курортах або торгових точках забезпечують пряму зайнятість, оскільки їхні працівники контактують з туристами і задовольняють туристичний попит. Туризм також підтримує непряму зайнятість у таких видах діяльності, як: ресторанне господарство, будівельні компанії, які будують та обслуговують туристичні об'єкти, а також необхідну інфраструктуру, авіапромисловість, виробництво різних ремісничих виробів, маркетингові агентства, служби, які більшою чи меншою мірою залежать від туризму.

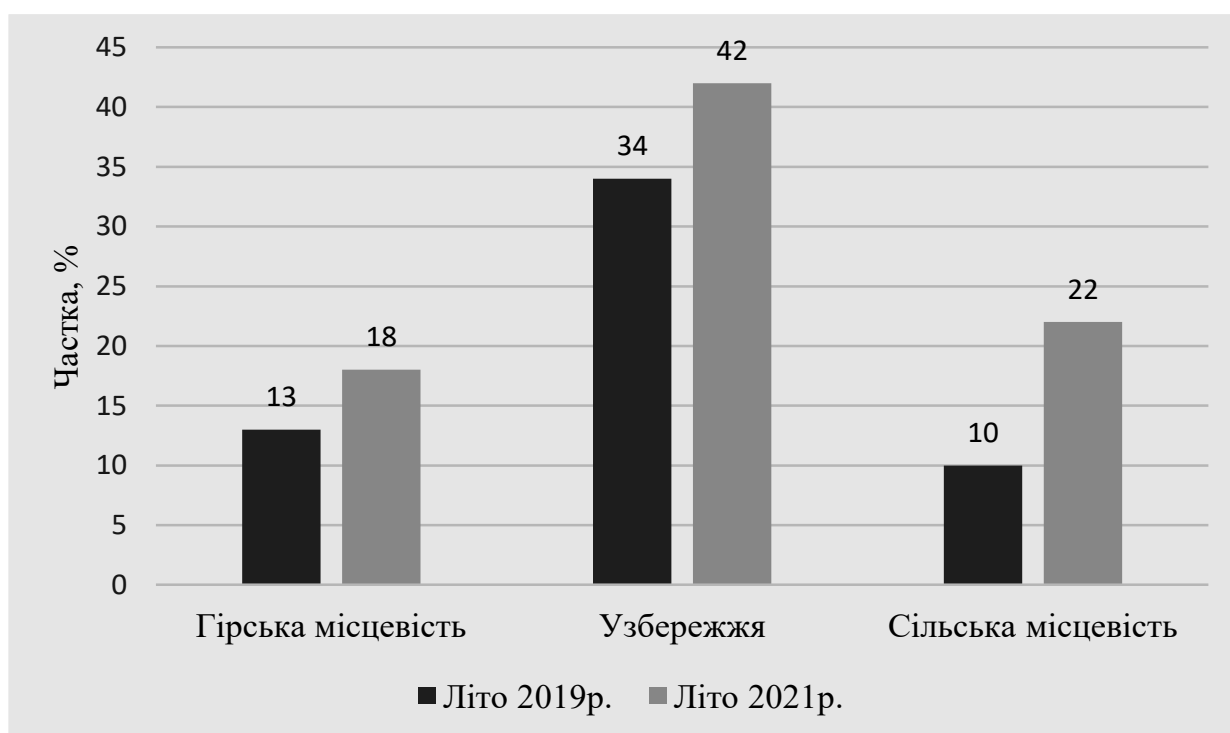

Рис. 7.4. Частка заброньованого житла через платформу *Airbnb* у природній місцевості літом 2019 та 2021 рр.*

*Джерело: [35].

Як зазначається у результатах спільного проєкту Міжнародної Організації Праці та ВТО внесок туризму в розвиток територій посилюється завдяки явищу, відомому як мультиплікатор доходу від туризму (МДТ). Це відбувається тому, що гроші, витрачені туристами на території, будуть повторно витрачені реципієнтами [37].

Отже, вплив туризму на зайнятність відбувається наступними шляхами:

- ❖ пряма зайнятність у туристичних галузях;
- ❖ непряма зайнятність у секторах, що постачають фактори виробництва для туристичних галузей;
- ❖ індукований вплив на зайнятність у результаті наступних раундів витрат;
- ❖ загальний вплив на зайнятність, який відображається в мультиплікаторі зайнятості. Високий мультиплікатор зайнятості в туристичних галузях вказує на те, що країни, які стикаються з високим рівнем безробіття, можуть обрати розвиток туризму як можливий ефективний засіб поглинання надлишкової робочої сили [37].

Таким чином, туризм є важливим джерелом зайнятості, а також може сприяти збереженню робочих місць в економіці. У випадку сільської місцевості туризм є засобом сприяння створенню нових робочих місць, що компенсує втрату робочих місць в інших галузях економіки (наприклад, у сільському господарстві). Окрім робочих місць, які підтримуються безпосередньо завдяки туризму, витрати відвідувачів також можуть відігравати опосе-

редковану роль у збереженні робочих місць. На додаток до «прямого» та «непрямого» внеску в зайнятість, туристичні витрати також мають значний мультиплікативний ефект. Наприклад, туристи витрачають свої гроші на товари та послуги. Туристичні підприємства платять заробітну плату своїм працівникам, які, у свою чергу, витрачають ці гроші в місцевій економіці.

Оскільки туристів приваблюють незаймані/нерозвинені території, туризм є ефективним засобом розвитку зайнятості в сільській місцевості та неблагополучних регіонах. Він може підвищити якість життя місцевого населення, підтримуючи рівень послуг, який в іншому випадку може бути нежиттєздатним. Для малого бізнесу також можуть з'явитися можливості для працевлаштування (наприклад, для ремісничих підприємств) [36].

У контексті пандемії *COVID-19*, роль туризму в розвитку сільських територій є, як ніколи, актуальною. Туризм у сільській місцевості пропонує важливі можливості для відновлення, оскільки туристи шукають менш населені напрямки, а також відпочинок на свіжому повітрі. Водночас, громади в сільській місцевості, як правило, набагато менше підготовлені до подолання прямих і непрямих наслідків кризи. Тому вкрай важливо підтримати їх у подоланні економічних та соціальних наслідків пандемії. Як зазначив Генеральний секретар ООН А. Гутерріш у своїй нещодавній аналітичній записці «*COVID 19* і трансформація туризму», ця криза також є «можливістю переосмислити, як туризм взаємодіє з нашим суспільством, іншими економічними секторами, природними ресурсами та екосистемами; краще вимірювати і управляти ним; забезпечити більш справедливий розподіл його вигод і сприяти переходу до вуглецево-нейтральної та більш сталої економіки туризму» [38].

З сільськими територіями найчастіше пов'язують сільський туризм, хоча в сільській місцевості можуть здійснюватися й інші види туризму. Зокрема, на сайті Європейської Асоціації Сільського Туризму пропонуються такі туристичні продукти:

- ❖ сімейний відпочинок,
- ❖ фермерський досвід,
- ❖ велосипедні прогулянки,
- ❖ гастрономія та їжа,
- ❖ природні парки,
- ❖ події, пригоди,
- ❖ культурна спадщина,
- ❖ унікальний досвід,
- ❖ живи як місцевий [39].

Сільський туризм має високий потенціал для стимулювання місцевого економічного зростання та соціальних змін через його взаємодоповнюваність з іншими видами економічної діяльності, внесок у ВВП та створення

робочих місць, а також здатність сприяти роззосередженню попиту в часі (боротьба з сезонністю) та на більшій території.

ВТО розуміє сільський туризм як «тип туристичної діяльності, у якому досвід відвідувача пов'язаний із широким спектром продуктів, зазвичай пов'язаних із діяльністю на природі, сільським господарством, сільським способом життя/культурою, риболовлею та оглядом визначних пам'яток. Діяльність сільського туризму здійснюється в неміських (сільських) районах з такими характеристиками: 1) низька щільність населення, 2) ландшафт і землекористування, в яких переважають сільське й лісове господарство і 3) традиційна соціальна структура і спосіб життя» [40].

З огляду на поставлені в Проекті плану відновлення України стратегічні завдання щодо забезпечення зайнятості населення та підвищення його добробуту в післявоєнний період [41, с.29] розвиток туризму на сільських територіях може стати важливим інструментом досягнення запланованих результатів.

Одним з найбільш поширених у світі видом туризму, що здійснюється на сільських територіях, є екотуризм. Екотуризм в Україні ще не набув достатнього поширення, але має перспективи для розвитку.

7.1.3. Соціально-економічний вплив екотуризму та передумови його розвитку в Україні

Офіційна історія розвитку екотуризму починається з моменту створення у 1990 р. нової організації Міжнародне Товариство Екотуризму (TIES), яка вперше розробила і представила визначення екологічного туризму: «Відповідальні подорожі до природних територій, які зберігають навколишнє середовище та покращують добробут місцевого населення». Відтоді екотуризм є предметом підвищеного інтересу як з боку вчених-екологів, так і з боку міжнародних неурядових організацій, таких як ВТО, Європейська Економічна Комісія ООН, Організація Економічного Співробітництва і Розвитку, Рада Європи. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН 2002 рік був оголошений Міжнародним роком екотуризму. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 2018 р. «Сприяння розвитку сталого туризму, включаючи екотуризм, в інтересах ліквідації бідності й охорони навколишнього середовища» підкреслюється, що екотуризм є багатоплановим видом діяльності і може сприяти реалізації економічної, соціальної та екологічної компонент сталого розвитку і досягненню цілей в галузі сталого розвитку, в тому числі шляхом сприяння економічному зростанню, пом'якшення гостроти проблеми бідності, забезпечення зайнятості населення, прискорення переходу до більш раціональних моделей споживання і виробництва та сприяння не-

виснажливому використанню океанів, морів і морських ресурсів, пропаганди місцевої культури, підвищення якості життя та сприяння розвитку сільських районів і поліпшення умов життя сільського населення [42].

Зміна умов зовнішнього середовища з плином часу вплинула на зміну акцентів і концептуалізацію терміну. Внаслідок цього *TIES* у 2015 році внесло зміни до первісного трактування терміну «екотуризм»: «Відповідальні подорожі до природних територій, які зберігають навколишнє середовище, підтримують добробут місцевого населення, а також включають у себе інтерпретацію та освіту». Навчання має бути інклюзивним як для персоналу, так і для гостей [39].

Визначення екотуризму [43] достатньо чітко окреслює його ключові складові: збереження природи, спільноти та сталі подорожі. Екотуризм поєднує збереження природи, спільноти й екологічно безпечні подорожі. Це означає, що ті, хто реалізує екотуристичну діяльність, бере участь у ній, повинні прийняти такі принципи екотуризму:

- ❖ мінімізація фізичного, соціального, поведінкового й психологічного впливу;
- ❖ виховання екологічної та культурної обізнаності та поваги;
- ❖ створення позитивних емоцій як відвідувачів, так і господарів;
- ❖ забезпечення прямих фінансових вигод для збереження;
- ❖ створення фінансових вигод як для місцевого населення, так і для приватного бізнесу;
- ❖ надання відвідувачам незабутніх інтерпретаційних вражень, які допоможуть підвищити чутливість до політичного, екологічного та соціального клімату країн, що приймають;
- ❖ проектування, будівництво та експлуатація об'єктів з низьким рівнем впливу на навколишнє середовище;
- ❖ визнання прав і духовних переконань корінних народів у місцевих спільнотах та співпраця з ними з метою розширення їх можливостей [43].

Проблема вимірювань та підвищення їх точності в екотуризмі є надзвичайно важливою й актуальною як з екологічної, так і з економічної точок зору. Вперше питання вимірювання економічного впливу екотуризму обговорювалися на Міжнародному саміті з екотуризму в Канаді, 2002 р. У цьому ж році у зв'язку з проголошенням ООН 2002 р. Міжнародним роком екотуризму ВТО провела перше ґрунтовне дослідження, присвячене розвитку ринку екотуризму. Як об'єкти дослідження були обрані найбільш потужні ринки екотуризму (Німеччина, США, Великобританія, Канада, Іспанія, Франція та Італія). По кожній з цих країн були проведені окремі дослідження та опубліковані їх результати. Автори видання «*The British Ecotourism Market*» серед факторів, що ускладнюють забезпечення

зіставності проведення економічної оцінки впливів екотуризму виділяють: (1) відмінність концепцій екотуризму в різних країнах і навіть на різних територіях всередині окремої країни, (2) включення продуктового екотуризму до продуктів загального туризму [44, 7].

Але навіть приблизні науково обґрунтовані оцінки свідчать про високий економічний потенціал подальшого розвитку екотуризму. Дослідження, проведене у 2015 р. *Balmford et al.*, показує, що у глобальному масштабі природно-заповідні території відвідують близько 8 млрд. осіб за рік, з яких більше 80% припадає на Північну Америку та Європу. Ці візити генерують приблизно 600 млрд. дол. США на рік прямих витрат всередині країн [45, 7]. Слід відмітити, що перспективним з точки зору точного підрахунку кількості туристів, які відвідують природно-заповідні території, є використання технологій *Big Data* на основі даних операторів мобільного зв'язку. Це може навіть допомогти скласти соціальний портрет екотуриста [7].

Позитивний вплив доходів від екотуризму на формування ВВП окремих країн підтверджують роботи [46, 7]. Дослідження, проведені на локальному рівні також свідчать про позитивний вплив екотуризму на економіку місцевих спільнот, зокрема розширення можливостей працевлаштування, відкриття свого власного бізнесу [47-49, 7]. Про результати соціального партнерства екотуристичного бізнесу та місцевих громад йдеться в роботах [50, 7]. Зокрема, як зазначають *Jackson* та *Wood* [50] компанія *Wilderness Safaris* вартістю 89 млн. доларів, що працює у 28 напрямках на півдні Африки, реінвестує 5% свого прибутку для розвитку місцевих територій, від яких залежить екотуристичний бізнес. Цей приклад демонструє успішний досвід взаємовідносин між екотуристичним бізнесом і місцевими громадами та показує, що екотуризм може бути корисним для розвитку територій здійснення екотуризму. Крім того, доходи від екотуризму можуть бути кращим варіантом поповнення місцевого бюджету в країнах з економікою, що розвивається, порівняно з можливими доходами від виробничих підприємств, які забруднюють навколишнє середовище. За словами директора Національного парку Вірунга (Конго), екотуризм вже приносить понад мільйон доларів США доходу. Підвищення безпеки парку може збільшити цю цифру до 235 мільйонів доларів США, що принесе користь місцевим громадам і створить понад 7 000 робочих місць [51, 7]. У 2020 р. екотуризм забезпечив 1,2 млрд. дол. до ВВП Гани (5,5%) [52].

Але слід враховувати, що, з одного боку, екотуризм є досить прибутковим сектором туризму, а з другого боку, він також потребує вкладення коштів на підтримку в сталому стані екосистем, що використовуються, у тому числі на фінансування створення та функціонування туристичних обсерваторій, сертифікацію об'єктів інфраструктури екотуризму і т.д. Екотуризм є сектором сфери послуг, який швидко зростає, і, як на-

слідок, привабливим для інвестування. У період послаблення карантинних заходів він став привертати більшу увагу туристів. Багато зарубіжних та вітчизняних засобів масової інформації повідомляють про формування тенденції до відносно більшого зростання ринку внутрішнього туризму, спрямованого на природу [53, 7]. Дані опитування, проведеного в Бразилії серед фахівців туроперторів, турагентств і незалежних консультантів туристичного бізнесу, показують, що екотуризм посідає друге місце серед усіх видів туризму за ступенем привабливості для інвестицій на даному етапі [54, 7]. Слід відмітити, що, за даними цього опитування, серед топ-5 напрямів туризму є 3 напрями природного туризму. Досвід Бразилії також показує, що з урахуванням податкових та мультиплікативних ефектів національна економіка отримує від інвестицій 15 доларів віддачі на кожен долар, вкладений у природно-заповідні території. Аналогічний показник для країн ЄС складає 7-10 євро [55, 7].

Такі повідомлення свідчать про зростання інвестиційної привабливості екотуризму, а отже, завдання полягає у розробці в Україні дієвих механізмів залучення інвестицій у розвиток цього сектору туризму. Крім того, на державному рівні необхідно розробити й впровадити ефективний механізм податкового стимулювання малого бізнесу в Україні, враховуючи недоліки фіскального законодавства [56, 7] оскільки екотуристична діяльність здійснюється в основному суб'єктами малого підприємництва. А також слід посилити в Україні фіскальну децентралізацію, щоб екологічний податок залишався у розпорядженні місцевих громад і спрямовувався на охорону місцевих екосистем [57]. Податок на прибуток суб'єктів підприємництва, що здійснюють виробничу діяльність, підлягає розподілу між державним та місцевим бюджетами, і в цьому розподілі місцевий бюджет отримує лише 10% надходжень податку на прибуток. Екологічний податок також підлягає розподілу між державним і місцевим бюджетами, при цьому місцеві бюджети отримують лише близько 40% надходжень цього податку, місцеві громади, власники рекреаційної зони отримують лише 25% (сільські, селищні, міські бюджети, бюджети об'єднаних територіальних громад) [7]. Існує диспропорція щодо розподілу обсягу повноважень з охорони довкілля між державним і місцевими бюджетами та розподілу екологічного податку, закріпленого за рівнями бюджетної системи для виконання цих повноважень [58]. Туристичний збір в Україні є доходом виключно місцевих бюджетів і впроваджується за рішенням місцевих органів влади. До того ж туристичний збір може здійснюватися лише з тимчасового розміщення у таких місцях проживання: а) готелі та інші заклади готельного типу, санаторно-курортні заклади; б) житловий будинок, прибудова до житлового будинку, квартира, котедж, кімната, будь-які інші об'єкти, що використовуються для тимчасового проживання (ночівлі). Отже, особи, які

приїжджають до природно-заповідної території індивідуально, залишаються поза межами оподаткування туристичним збором. Ставки туристичного збору в Україні встановлено у відсотках до розміру мінімальної заробітної плати, для внутрішнього туризму – до 0,5%, для зовнішнього туризму – до 5%. Загалом розмір туристичного збору в Україні порівнюваний з аналогічними зборами у країнах ЄС [7].

Проблема полягає в тому, що кошти від цього збору надходять до місцевого бюджету і можуть витратитись на різні цілі, у тому числі непов'язані з туризмом. Проектом Закону «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України щодо фінансового забезпечення розвитку туризму» (№3696) передбачена нова система спрямування туристичного збору. За словами голови Державного агентства розвитку туризму України М. Олесків мають бути створені цільові туристичні регіональні фонди, до яких спрямують туристичний збір, цільові внески підприємств та громадян на реалізацію стратегії розвитку туризму, кошти місцевого та державного бюджетів, кошти грантів та міжнародної допомоги [59, 60]. Але поки що ці зміни не прийнято на законодавчому рівні.

Отже, завдання полягає у коригуванні бази оподаткування туристичним збором з метою охоплення усіх туристів, наслідком чого стане збільшення суми податкових надходжень. Крім того необхідно внести відповідні зміни у законодавстві з метою спрямування надходжень від туристичного збору виключно на цілі розвитку туризму на територіях місцевих громад.

Навколишнє середовище має центральне значення для туризму. Відповідне законодавство, збалансований підхід до планування та впровадження найкращих практик управління підприємствами сільського туризму є важливими для забезпечення захисту довкілля [36].

Згідно з дослідженням *Booking.com*, 73% мандрівників кажуть, що вони з більшою ймовірністю забронюють об'єкт, у якому діють екологічні методи. Потенційні еко туристи повинні бути впевнені, що туроператори надають саме екобезпечні послуги та продукти. Це, у свою чергу, потребує здійснення відповідної сертифікації туристичних послуг і продуктів. Сертифікація необхідна не лише для поінформованості майбутніх споживачів. Вона також важлива для забезпечення ефективності ділового партнерства між суб'єктами, що функціонують на ринку екотуризму. Крім того, турагентства та туроператори, що матимуть відповідні сертифікати, отримають додаткові маркетингові переваги перед іншими учасниками ринку екотуристичних послуг. Екосертифіковані об'єкти розміщення, розміщені на *Booking.com*, відтепер відзначені позначкою «Екологічно безпечна подорож» [61].

Слід відмітити, що сертифікація в цій сфері охопила далеко не всі суб'єкти екотуризму. Але деякі країни вже мають національний досвід ро-

зробки і використання програм сертифікації та акредитації екотуризму, наприклад Австралія [62]. Організація «*Ecotourism Australia*» вже понад 30 років визнається світовим лідером у галузі сертифікації туризму. На даний момент *Ecotourism Australia* пропонує два типи екосертифікації: (1) сертифікація для бізнесу і (2) сертифікація для дестинацій (рисунк 7.5).

Рис. 7.5. Програми сертифікації екотуризму в Австралії.*

*Джерело: сформовано автором на основі [61].

Для екосертифікації бізнесу є дві основних програми, які засновані на найкращих міжнародних практиках і визнані *GSTC*.

Екологічна сертифікація (*ECO Certification*). ЕКО-сертифікація призначена для турів, житла чи атракцій, що орієнтуються на природу.

Сертифікація сталого туризму (*Sustainable Tourism Certification*). Сертифікація сталого туризму призначена для всіх підприємств, які працюють у ланцюжку постачання туристичних послуг у неприродному просторі, включаючи готелі, атракціони, екскурсії, транспорт, ресторани, пивоварні та багато іншого.

Екосертифікація дестинацій ґрунтується на міжнародних стандартах найкращих практик і використовує систему «зелених» дестинацій, яка визнана Глобальною Радою зі Сталого Туризму (*GSTC*). *Ecotourism Australia* пропонує дві програми для дестинацій: Сертифікація *ECO Destination*, Сертифікація сталої дестинації.

Сертифікація *ECO Destination* – найбільше підходить для регіонів, які орієнтовані на відвідувачів, що живуть на природі, а також для національних парків, заповідників, природи та пейзажів, про які потрібно піклуватися.

Сертифікація дестинації сталого туризму. За аналогічними критеріями, що використовуються в програмі сертифікації ЕКО дестинацій, сертифікація сталої дестинації доступна для всіх дестинацій, які не зосереджуються на відвідуванні природи, наприклад, міст.

Програма сертифікації *ECO Destination* запевняє мандрівників, що сертифіковані дестинації підтримують сильну, добре керовану прихильність до постійного вдосконалення сталих практик і надають високоякісний досвід екологічного туризму в регіоні.

Сертифікація проводиться для регіону або дестинації з чітко визначеними межами. Вона вимагає, щоб одна організація, наприклад, місцева рада або місцева туристична організація, була відповідальною за управління сертифікацією, однак вона оцінює практику управління туристичною дестинацією в усьому регіоні в масштабах всієї громади.

Отримання статусу сертифікованої ЕКО-дестинації означає, що регіони демонструватимуть відвідувачам, зацікавленим сторонам і громаді визнані на міжнародному рівні якості екотуризму у спосіб, що заслугоує на довіру та є достовірним і автентичним.

Крім того, *Ecotourism Australia* пропонує спеціалізовані програми:

Climate Action Certification. Як доповнення до однієї з основних програм сертифікації, ця сертифікація заохочує бізнес більш детально зосередитися на стратегіях скорочення викидів вуглецю та пом'якшення наслідків зміни клімату.

Сертифікація поваги до нашої культури. Програма є доповненням до однієї з основних програм сертифікації та заохочує бізнес працювати таким чином, щоб поважати та зміцнювати культурну спадщину та живу культуру корінних громад.

Екосертифікація гідів. *Ecoguide Certification* – спеціальна програма сертифікації для осіб, які пропонують послуги екскурсиводів у природі [61].

Європейський стандарт маркування екотуризму – *EETLS* – було розроблено в рамках проєкту *ECO-DESTINET* (2007–2009 рр.) для забезпечення екологічної, соціально-економічної та культурної сталості послуг екотуризму в Європі. Критерії сталого туризму, опубліковані Глобальною радою зі сталого туризму (*GSTC*), і визначення Міжнародного товариства екотуризму (*TIES*) використовували як посібник для розроблення, тестування та ухвалення рішень щодо критеріїв і показників *EETLS* [63]. Європейський стандарт маркування екотуризму (*EETLS*) став першим визаним стандартом *GSTC* (жовтень 2011р.).

У світовій практиці екотуризм в основному пов'язують з природно-заповідними територіями. Станом на 01.01.2021р. природно-заповідний фонд (ПЗФ) України має у своєму складі 8 633 території та об'єктів фактичною площею 4 105 522,247 га та 402 500,0 га в межах акваторії Чорного моря. Більше половини (62,7%) площі ПЗФ України займають території та об'єкти загальнодержавного значення. Серед них 19 природних і 5 біосферних заповідників, 53 національні природні парки, 136 пам'яток природи, 328 заказників, 18 ботанічних садів, 90 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 20 дендрологічних та 7 зоологічних парків. Загальна площа територій ПЗФ загальнодержавного значення становить 2977006,19 га, місцевого – 1910517,58 га.

Найбільший відсоток заповідності серед адміністративно-територіальних одиниць – у м. Київ, м. Севастополь, Хмельницькій, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Найменший – у Харківській, Вінницькій, Черкаській, Миколаївській та Дніпропетровській областях (таблиця 7.3).

Слід зазначити, що, хоча протягом 2020 р. кількість об'єктів та територій ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення збільшилась на 120 одиниць загальною площею 26 032,82 га, цього недостатньо, адже відношення фактичної площі ПЗФ до площі держави («показник заповідності») становить 6,8%. При цьому Конвенцією про охорону біологічного різноманіття, сторонами якої є 196 країни світу, серед яких і Україна, поставлено завдання створити систему природоохоронних територій на площі 17% суходолу та 10% морських акваторій [64]. У Законі України «Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» зазначено, що частка земель ПЗФ в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості держав – членів Європейського Союзу, де частка таких земель становить у середньому 21% площі держав – членів Європейського Союзу [65]. Отже завдання полягає у збільшенні частки земель ПЗФ України.

З метою недопущення надмірного антропогенного впливу на природо-заповідних територіях організована міжнародна система екомоніторингу. Екомоніторинг являє собою комплекс заходів щодо визначення стану навколишнього середовища і відстеженню змін, які відбуваються. Він включає в себе систему спостереження, оцінку та прогноз. Екомоніторинг не передбачає управління, але є джерелом інформації, вкрай необхідної для прийняття екологічно важливих рішень. У 2004 р. під егідою ВТО було розпочато створення Міжнародної мережі туристичних обсерваторій (*INSTO*). Мета *INSTO* – відстежувати економічні, соціальні та екологічні наслідки туризму на рівні дестинації [66]. Перші обсерваторії були створені у 2006 р. *INSTO* продовжує свій розвиток і на даний момент включає 37

обсерваторій по всьому світу: вісім у Китаї, одна в Греції, дві в Бразилії, п'ять в Індонезії, одна в Хорватії, одна в США, одна в Гватемалі, одна в Італії, одна в Аргентині, одна в Австралії, три в Португалії, шість в Іспанії, дві в Канаді, одна в Колумбії та три обсерваторії в Мексиці. Таким чином, в Європі на даний момент є 12 туристичних обсерваторій.

Таблиця 7.3

Рейтинг адміністративно-територіальних одиниць України за часткою територій природно-заповідного фонду станом на 1.01.2021р.*

Назва АТО	Площа АТО, га	Фактична площа ПЗФ, га	Частка ПЗФ, %	Рейтинг
Вінницька область	2 649 290	60189,4437	2,27	27
Волинська область	2 014 470	220231,5	10,93	8
Дніпропетровська обл.	3 192 300	99757,0931	3,12	24
Донецька область	2 651 700	100359,8316	3,78	21
Житомирська область	2 982 700	138258,1304	4,64	18
Закарпатська область	1 275 300	193319,1769	15,16	5
Запорізька область	2 718 300	138183,4433	5,08	16
Івано-Франківська обл.	1 392 700	222382,5145	15,97	3
Київська область	2 812 100	292439,6739	10,40	9
Кіровоградська область	2 458 800	100318,8426	4,08	20
АР Крим	2 608 100	219319,36	8,41	12
Луганська область	2 668 300	93219,2911	3,49	22
Львівська область	2 183 100	177944,2027	8,15	13
Миколаївська область	2 458 500	77238,17	3,14	23
Одеська область	3 331 300	154389,7469	4,63	19
Полтавська область	2 875 000	142789,7547	4,97	17
Рівненська область	2 002 100	199545,0296	9,95	10
Сумська область	2 383 200	178589,3562	7,49	15
Тернопільська область	1 382 400	123349,0732	8,92	11
Харківська область	3 141 800	74843,5995	2,38	26
Херсонська область	2 846 100	319315,9841	11,22	7
Хмельницька область	2 062 900	313084,3963	15,18	4
Черкаська область	2 091 600	64746,0785	3,10	25
Чернівецька область	809 600	103598,45	12,80	6
Чернігівська область	3 190 300	250720,2944	7,86	14
м. Київ	83 600	21148,79	25,30	2
м. Севастополь	86 400	26241,02	30,37	1
Разом	60 354 960	4105522,247	6,80	x

*Джерело: [64].

Регулярне та своєчасне оцінювання ефективності туризму та звітність необхідні для надання відповідних даних для ефективного прий-

няття рішень у туристичному секторі на рівні дестинації. Моніторинг та аналіз даних є ключовими елементами реалізації політики, які дають змогу регулярно та своєчасно коригувати політику для усунення розривів між фактичними показниками та наміченими цілями, а також для планування та прогнозування. Своєчасний моніторинг також дає змогу зацікавленим сторонам у сфері туризму краще зрозуміти вплив туризму на сталий розвиток, а також його зв'язки з іншими секторами, ефективно визначати пріоритетність політичних заходів і розподілу ресурсів та підтримувати конкурентоспроможність сектору щодо інших видів економічної діяльності. Всі обсерваторії-члени *INSTO* повинні вимірювати одинадцять визначених проблемних сфер. До них належать: (1) сезонність туризму, (2) зайнятість населення, (3) економічні вигоди дестинації, (4) управління, (5) задоволення місцевих громад, (6) управління енергією, (7) управління водними ресурсами, (8) управління стічними водами, (9) управління твердими відходами, (10) доступність, (11) вплив на клімат [66].

Так, наприклад, у щорічному звіті за 2021 р. туристичної обсерваторії в Південному Тіролі (Італія, площа спостереження 7 400 км², 10 237 закладів розміщення туристів, у яких є 73 169 номерів) зазначається, що у 2018 р. щонайменше 9% від загального споживання електроенергії в дестинації було безпосередньо пов'язане з туристичним сектором. Однак у 2020 р. оціночне споживання електроенергії закладами розміщування знизилося на 42,7% через загальне зниження кількості прибуттів та ночівель. Кількість зарядних станцій для електромобілів стабільно зростала протягом останніх років. Працівники сектору розміщування та харчування складають близько 15% від загальної кількості зайнятих у Південному Тіролі. З точки зору доданої вартості, індустрія розміщування та харчування забезпечує значну частку загального ВВП (11,8% у 2018 році). Включаючи індуковані та непрямі ефекти, туризм робить ще більший внесок у загальну економіку.

Прибуття туристів до Південного Тіролю має чіткий сезонний характер. Він характеризується двома високими сезонами: літнім і зимовим. Місячні піки в більшості муніципалітетів реєструються або в серпні, або в лютому, досягаючи 17% і більше від річної кількості прибуттів за один місяць. За останнє десятиліття кількість води, що використовується для виробництва штучного снігу, неухильно зростала. У Південному Тіролі туристи складають 23,6% від загальної кількості користувачів води. Туризм генерує значну кількість відходів у дестинації. Загалом, заклади розміщування утворюють, за оцінками, близько 9% від загального обсягу відходів у регіоні [67].

Виконавши вимогу базового моніторингу всіх проблемних ділянок, обсерваторії цілком можуть зосередити свої зусилля на конкретних темах.

Для нових обсерваторій, які не вимірюють усі одинадцять проблемних галузей від самого початку, визначено період коригування, що дає змогу destinations приєднатися в процесі досягнення цієї мети [68].

Створення аналогічної туристичної обсерваторії в українських Карпатах сприятиме збалансованості економічних, соціальних та екологічних наслідків туризму в цьому регіоні. До того ж ст.4 Карпатської Конвенції [68]. Передбачає розробку сумісних системи моніторингу за станом природно-заповідних територій.

Аналіз соціально-економічного стану сільських та міських територій України показав, що рівень розвитку сільських територій є нижчим. Рівень середньомісячної зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві в розрахунку на одного працівника до середньої зарплати по економіці загалом протягом 2014–2021 рр. коливається в межах 73,4%–87,7%. Рівень безробіття в сільській місцевості перевищує рівень безробіття в міській. Як наслідок, у сільській місцевості спостерігається відтік населення, тоді як в містах є міграційний приріст. У результаті частка сільського населення України поступово знижується.

Одними з багатьох причин такої ситуації є недостатній рівень фінансування розвитку сільських територій та низький рівень диверсифікації місцевої економіки. Світовий досвід показує, що туризм є ефективним напрямом розширення інших видів діяльності на сільських територіях та сприяє створенню нових робочих місць, збільшуючи доходи місцевого населення. У зарубіжній практиці найбільш активно зростаючим сектором туризму є екологічний туризм, який в основному пов'язується з природно-заповідними територіями, що розташовані в сільській місцевості. Враховуючи зобов'язання України перед ЄС щодо збільшення природно-заповідних територій, вважаємо, що екотуризм має перспективи розвитку. Для цього необхідна організація сертифікації турпродуктів та об'єктів інфраструктури екотуризму. Для покращення моніторингу й управління екотуризмом в Україні у післявоєнний період доцільно розпочати процес створення туристичних обсерваторій, починаючи з Карпатського регіону (з використанням досвіду, наприклад, туристичної обсерваторії Південного Тіролю, Італія). Для підвищення рівня фінансування розвитку екотуризму в Україні необхідне коригування бази оподаткування туристичним збором з метою охоплення усіх туристів, це збільшить суми податкових надходжень. Також необхідно внести відповідні зміни до законодавства з метою спрямування надходжень від туристичного збору виключно на цілі розвитку туризму на територіях місцевих громад.

***
Література

1. What is Rural? Economic Research Service. U.S. Department of Agriculture. 2019. URL: <http://surl.li/kfuyw>
2. Official Statistics. Defining rural areas using the rural urban classification. 2017. URL: <http://surl.li/kfuzd>.
3. Inventory of official national-level statistical definitions for rural/urban areas. International Labour Organisation. URL: <http://surl.li/jxvqh>
4. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17 червня 2004 року № 1807 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15#Text>
5. Tourism and rural development. URL: <http://surl.li/jxvqq>
6. Interfax.Tourism. 2020. URL: <https://tourism.interfax.ru/ru/news/>
7. Kalaitan, T. V., Stybel, V. V., Gutyj, B. V., Hrymak, O. Ya., Kushnir, L. P., Yaroshevych, N. B., Vovk, M. V., Kindrat, O. V. Ecotourism and sustainable development. Prospects for Ukraine. Ukrainian Journal of Ecology. 2021. Vol. 11. No. 1. P. 373-383. doi: 10.15421/2021_55 URL: <http://surl.li/jxvre>
8. Населення України 2021. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. URL: <http://surl.li/jxvrq>
9. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, віковими групами та місцем проживання. Державна служба статистики України, 2023. URL: <http://surl.li/jxvsc>
10. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності. Державна служба статистики України, 2023. URL: <http://surl.li/jxvsn>
11. Особисті селянські господарства. Державна служба статистики України, 2022. URL: <http://surl.li/jxvsy>
12. Концепція розвитку сільських територій: Розпорядження КМУ від 23 вересня 2015р. №995-р. URL: <http://surl.li/jxvtk>
13. Про схвалення Концепції стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях до 2030 року: Проект розпорядження КМУ від 22 вересня 2021. URL: <http://surl.li/jxvvg>
14. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL: <http://surl.li/gglaw>
15. Agricultural War Damages Review. URL: <http://surl.li/jxvxg>
16. Agriculture and rural development. Common agricultural policy funds. URL: <http://surl.li/jxvxo>
17. Factsheet on 2014-2020 Rural Development Programme for Poland. URL: <http://surl.li/jxvxy>
18. Breakdown of European Agricultural Fund for Rural Development per Member State. URL: <http://surl.li/jxvyf>
19. At a glance: Poland's CAP Strategic Plan. URL: <http://surl.li/jxvyp>
20. Global Food Security Index 2022. Exploring challenges and developing solutions for food security across 113 countries. URL: <http://surl.li/jxvyx>
21. Валовий внутрішній продукт (у фактичних цінах). Державна служба статистики України, 2023. URL: <http://surl.li/jxvpm>
22. Common Agricultural Policy: Key graphs & figures. CAP expenditure and CAP reform path URL: <http://surl.li/jxvzi>
23. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на надання державної підтримки агропромислому комплексу. Рахункова палата. 2019. URL: <http://surl.li/jxvzw>
24. Мінагрополітики вважає, що держава повинна забезпечити підтримку агропромислового комплексу на рівні 1% ВВП. Укрінформ, 2021. URL: <http://surl.li/jxwaa>
25. Борщевський, В. В., Притула, Х. М., Крупін, В. С., Куліш, І. М. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-

аналітична доповідь. Львів: НАН України. Інститут регіональних досліджень, 2011. 60 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20110202.pdf>

26. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 року N 400-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12#Text>

27. Оцінка ефективності бюджетної програми 2751430 «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників на будівництво (реконструкцію) та придбання житла» за 2020 рік. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <http://surl.li/jxwbq>

28. Хомюк Н. Л. Диверсифікація розвитку сільських територій як економічна категорія // Організаційно-економічні засади інформаційного забезпечення економіки : колективна монографія. Рівне : НУВГП, 2018. С. 232-242.

29. Kalaitan, T., Hrymak, O., Kushnir, L., Kondrat, I., Yaroshevych, N. Shadow economy in the hospitality industry. Ways of it's educe in Ukraine. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2023. Vol. 2. No. 49. P. 300–312. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.4002>

30. Kalaitan T., Hrymak O., Kushnir L., Shurpenkova R., Sarakhman, O. Factors analysis slowing down the recovery of international tourism after COVID-2019. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism. 2022. No. 15. P. 102-114. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-11>

31. Travel & Tourism Economic Impact Global Trends 2022. August, 2022. URL: <http://surl.li/ghrqi>

32. Tourism industries – employment. URL: <http://surl.li/jxwcv>

33. Tourism statistics–annual results for the accommodation sector. URL: <http://surl.li/jxwdl>

34. Airbnb 2022 Summer Release highlights. URL: <http://surl.li/jxwdy>

35. Airbnb Report on Travel & Living. May 2021. URL: <http://surl.li/gojfm>

36. Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Perspectives. 240p. URL: <http://surl.li/jxwep>

37. Measuring Employment in the Tourism Industries – Guide with Best Practices, UNWTO, 2014. Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284416158>

38. UNWTO Recommendations on Tourism and Rural Development – A Guide to Making Tourism an Effective Tool for Rural Development, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284422173>

39. RuralTour. European Federation of Rural Tourism. Products. URL: <https://www.ruraltour.eu/products>

40. Rural Tourism. URL: <https://www.unwto.org/rural-tourism>

41. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Відновлення та розвиток економіки». URL: <http://surl.li/didnq>

42. Resolution adopted by the General Assembly of the United Nations on 20 December 2018 73/245. Promotion of sustainable tourism, including ecotourism, for poverty eradication and environment protection. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/245>

43. The Definition. URL: <https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/>

44. The British Ecotourism Market, No. 11: Special Report/ World Tourism Organization. 2002. URL: https://www.academia.edu/2985862/The_British_Ecotourism_Market

45. Balmford, A., Green J. M. H., Anderson, M., Beresford, J., Huang, C., Naidoo, R., et al. Walk on the Wild Side: Estimating the Global Magnitude of Visits to Protected Areas. *PLoS Biology*. 2015. Vol. 13, No. 2. e1002074. doi: 10.1371/journal.pbio.1002074

46. Gunter, U., Ceddia, M. G. & Tröster, B. International ecotourism and economic development in Central America and the Caribbean. *Journal of Sustainable Tourism*. 2017. Vol. 25. No. 1. P. 43-60. doi: 10.1080/09669582.2016.1173043

47. Amalu, T. E., Otop, O. O., Duluora, E. I. Omeje, V. U & Emeana, S. K. Socio-economic impacts of ecotourism attractions in Enugu state, Nigeria. *GeoJournal*. 2018. Vol. 83. P. 1257–1269. doi: 10.1007/s10708-017-9830-7

48. Anup, K. C., Rijal, K. & Sapkota, R. P. Role of ecotourism in environmental conservation and socioeconomic development in Annapurna conservation area, Nepal. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 2015. Vol. 22. No. 3. P. 251-258. doi: 10.1080/13504509.2015.1005721
49. Hunt, C. A., Durham, W. H., Driscoll, L. & Honey, M. Can ecotourism deliver real economic, social, and environmental benefits? A study of the Osa Peninsula, Costa Rica. *Journal of Sustainable Tourism*. 2015. Vol. 23. No. 3. P. 339-357. doi: 10.1080/09669582.2014.965176
50. Jackson, G., Wood, M. E. Ecotourism, *Oxford Research Encyclopedia of Environmental Science*. 2016. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.378>
51. IUCN. 2016. URL: <http://surl.li/jxwfu>
52. Ecotourism contributes \$1.2 billion to GDP in 2020. URL: <http://surl.li/jxwga>
53. Headout. 2020. URL: <https://blog.headout.com/post-covid-travel-reopening-trends/>
54. TIES, Facebook. 2020. URL: <http://surl.li/jxwgr>
55. TIES. 2020. URL: <https://ecotourism.org/>
56. Yaroshevych N. B., Cherkasova S. V., Kalaitan T. V. Inconsistencies of small business fiscal stimulation in Ukraine. *Journal of Tax Reform*. 2019. Vol. 5. No 3. P. 204–219. DOI: 10.15826/jtr.2019.5.3.068
57. Yaroshevych, N. B., Gutyj, B. V., Hrymak, O. Ya., Kushnir, L. P., Kalaitan, T. V., Kondrat, I. Y., Shevchuk, O. O. The state of environmental taxation in Ukraine and the main directions of reform. *Ukrainian Journal of Ecology*. 2021. Vol. 11. No 1. P. 350-359. doi: 10.15421/2021_52
58. Yaroshevych, N., Stybel, V., Gutyj, B., Hrymak, O., Kushnir, L., Kalaitan, T., & Kondrat, I. Analysis of state of public financing of environmental protection. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2021. Vol. 6. No 13(114). P. 106–119. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2021.249159>
59. В Україні треба створити цільові туристичні регіональні фонди – Держтуризм. *Ukrinform* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/jxwhi>
60. Калайтан Т. В., Гримак О. Я., Кушнір Л. П. Фіскальне стимулювання конкурентоздатності українського туризму в умовах Євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2022. Вип. 44. С.41-49. URL: <http://surl.li/jxwhx>
61. Ecotourism Australia. URL: <http://surl.li/jxwio>
62. Thwaites, R. The Australian EcoCertification Program (NEAP): Blazing a trail for ecotourism certification, but keeping on track? In *Quality assurance and certification in ecotourism* Wallingford, United Kingdom, Publisher: CAB International. 2007. URL: <http://surl.li/jxwit>
63. The European Ecotourism Labelling Standard. URL: <http://surl.li/jxwja>
64. Аналіз площ природно-заповідного фонду України в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за 2020 рік. Інформаційно-аналітичні матеріали міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <http://surl.li/gmdks>
65. Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
66. A Network of Tourism Observatories monitoring sustainable tourism development AT Destination level. URL: <http://insto.unwto.org/>
67. The Sustainable Tourism Observatory of South Tyrol (STOST). Annual Progress Report – 2021 edition. URL: <http://surl.li/jxwkl>
68. Carpathian Convention. Article 4 - Conservation and sustainable use of biological and landscape diversity. URL: <http://surl.li/jxwkt>

7.2. Терлецька О.В.

Сільський туризм як важлива складова туристичної індустрії

7.2.1. Ресурсний потенціал України для розвитку сільського туризму

Сільський туризм з початку XXI ст. згідно з даними експертів Всесвітньої туристичної організації (ВТО) є одним із секторів індустрії туризму, який сьогодні активно розвивається. Ідеї охорони навколишнього середовища, які стали надзвичайно популярними серед західних країн, охопили й індустрію туризму. У результаті цього серед туристів виник попит на такі види туризму, як: зелений туризм, екотуризм, сільський туризм. Згідно з офіційними статистичними даними ВТО, зелений туризм нині займає від 7 до 20% у загальному обсязі турпоїздок.

Європейський ринок сільського зеленого туризму, згідно з оцінками Європейської Федерації Фермерського та Сільського Туризму (*EUROGITES*), на сьогодні складає близько 2 млн ліжко-місць. Український же ринок потенційно здатний прийняти й розмістити на території сіл близько 150 тисяч “зелених” туристів.

У 1990-х рр. сільські місцевості України зазнали значних структурних змін: проблем із зменшенням кількості населення, зростанням безробіття, зменшенням прибутків, погіршенням соціального захисту, масовою заробітчанською міграцією, втратою сільської ідентичності й культури.

Упродовж років своєї незалежності Україна має негативну тенденцію до скорочення кількості сільських населених пунктів, а саме вимирання сіл. З 1990 р. до 2006 р. Україна втратила 312 сіл. Вони зникли не лише з дорожніх вказівників і регіональних документів, а навіть із адміністративних карт.

Згідно з даними офіційної статистики, на сьогодні в Україні налічується близько 28600 сіл, однак у 8,5 тисяч з них упродовж останніх трьох років не народилася жодна дитина. Це, в свою чергу свідчить про те, що такі села також приречені на “тихе” вимирання.

Українські демографи все частіше оперують такими науковими поняттями, як “поселення, що зникають” та “поселення, що занепадають”. Беручи до уваги навіть Львівську область, бачимо, що близько 85 сільських поселень відносять до категорії таких, що зникають. Це села з кількістю населення до 50 осіб, а також з кризовою демографічною ситуацією –

переважання населення пенсійного віку (60–80%). У більшості таких малих сіл на сьогодні проживають лише особи пенсійного чи передпенсійного працездатного віку. Звичайно, в результаті природного скорочення населення такі поселення надалі зникатимуть.

Відродження і подальший соціальний та економічний розвиток сільських громад України сьогодні пов'язують з індустрією туризму, зокрема, сільського, екотуризму та зеленого туризму. Наукові дослідження свідчать про те, що сільський туризм здатний покращити економічну та демографічну ситуацію у сільських місцевостях та вирішити їхні соціально-економічні проблеми.

Сільський (часто трактують як зелений) туризм як вид підприємницької та рекреаційної діяльності має особливе значення для розвитку аграрної економіки, відпочинку, просвітництва та держави. Він сприяє прискореному розвитку сільських територій, зростанню рівня добробуту сільського населення, диверсифікує сільськогосподарське виробництво, сприяє розвитку рекреаційних та оздоровчих тенденцій, а також отримання нової інформації й забезпечує вирішення низки інших завдань. Незважаючи на російську агресію проти України, сільський туризм (переважно в західних регіонах країни) не втрачає позицій і продовжує удосконалюватись.

Насамперед доцільно розглянути основні поняття та концепції сільського екологічного туризму, сутність зеленого туризму та його місце в системі загального туризму. За останні десятиліття кількість туристів у світі неухильно зростала і досягла третини населення земної кулі. За прогнозами фахівців, XXI століття буде століттям туризму, і до цього потрібно відповідно готуватися. Сьогодні найбільш динамічно зростаючим сектором світового туристичного господарства є сфера сільського зеленого туризму. Розвиток сільського зеленого туризму у Європі розпочався в середині XIX ст. Європейський Союз вбачає в сільському туризмі основний важіль економічного підйому своїх сільських територій. Для України сільський зелений туризм – відносно нове поняття, хоча відпочинок на селі використовувався відомими українськими письменниками, художниками, артистами й політиками з давніх часів. Розвитку сільського зеленого туризму в Україні сприяють такі чинники:

- ❖ зростаючий попит мешканців українських міст та іноземців на відпочинок у сільській місцевості;
- ❖ унікальна історико-етнографічна спадщина українських сіл;
- ❖ багаті рекреаційні ресурси;
- ❖ екологічна чистота сільської місцевості;
- ❖ відносно вільний сільський житловий фонд для прийому туристів, – наявність вільних трудових ресурсів для обслуговування туристів;
- ❖ традиційна гостинність господарів та доступна ціна за відпочинок;

- ❖ можливість надання комплексу додаткових послуг з екскурсій, риболовлі, збирання ягід і грибів, катання на конях тощо.
- ❖ Розвиток сільського зеленого туризму зможе забезпечити збільшення реальних доходів селян за рахунок:
- ❖ надання послуг з прийому на проживання туристів;
- ❖ облаштування туристичних маршрутів та надання екскурсійних послуг;
- ❖ транспортного обслуговування туристів;
- ❖ егерської діяльності (полювання, аматорське та спортивне рибальство);
- ❖ надання послуг з прокату туристичного спорядження;
- ❖ виробництва та реалізації туристам екологічно чистих продуктів харчування, надання кулінарних послуг;
- ❖ реалізації товарів народних промислів;
- ❖ проведення культурно-розважальних заходів з урахуванням історико-етнографічної спадщини (анімації).

Розглянемо основні поняття, які дотичні до сільського (зеленого) туризму.

Агротуризм (farm tourism) – це відпочинковий туризм, що передбачає використання сільського (фермерського) господарства. Агротуризм може проявлятися у різних формах, але завжди включає винаймання помешкання. Розрізняють дві базові форми агротуризму: винаймання помешкання з обслуговуванням безпосередньо в межах дворового господарства або розміщення на нічліг з самообслуговуванням на землях, що належать до дворового господарства, наприклад, в кемпінгах та наметах. Агротуризм, таким чином, виступає однією з форм сільського туризму. В агротуризмі дворове господарство (фермерське господарство) становить одночасно нічліжну базу та головний предмет інтересу для туриста. Агрорекреаційний туризм розвивається на базі підсобних господарств сільського населення або землях сільськогосподарських підприємств, передбачає активний відпочинок на природі й добровільну участь відпочивальників у сільськогосподарських роботах (цей вид туризму необхідно розглядати як джерело додаткових надходжень).

Зелений туризм – це туристична діяльність на території природних ландшафтів (лісопарків, лугопарків, гідропарків, ботанічних садів) з елементами благоустрою, де існують певні умови для короткотривалого відпочинку, збирання грибів, ягід. Зелений туризм (*green tourism*) передбачає застосування в туристичній індустрії екологічних методів і технологій. Він охоплює ті форми туризму, які мають на меті зменшення негативного і збільшення позитивного суспільного, культурного й екологічного впливу. Його основними рисами є самостійне (або в невеликих

групах) здійснення повільного, контрольованого, регульованого розвитку, інтеграції з культурою відвідуваних місцевостей, із збереженням традиційних цінностей громади.

Фермерський туризм (farm tourism) – це складова частина агротуризму, пов'язана із прийомом туристів безпосередньо у помешканнях фермерського господарства, часто з мінімальними вимогами щодо зручностей (особливо щодо умов проживання). У цьому контексті фермерське господарство становить одночасно базу для ночівлі та головний предмет інтересу для туриста (їжа на фермі, дозвілля на фермі тощо).

Сільський туризм – це форма проведення вільного часу у вигляді стаціонарного відпочинку, тоді як базовою метою екотуризму виступає активне відкриття дикої природи, традицій і культури, їх глибоке пізнання й сприйняття.

Сільський турпродукт (комплекс послуг сільського зеленого туризму, агротурпакет послуг) – це сукупність послуг нічліжного, гастрономічного, екскурсійного й відпочинково-розважального обслуговування, які пропонує власник агрооселі (агропансіонату).

У Законі України «Про туризм» дається таке визначення: «туристичні послуги – це послуги суб'єктів туристичної діяльності щодо розміщення, харчування, транспортного, інформаційно-рекламного обслуговування, а також послуги закладів культури, спорту, побуту, розваг тощо, спрямовані на задоволення потреб туристів».

Найважливішими складниками сільського туристичного продукту є:

- ❖ туристичні атракції місцевості (наприклад, природне середовище, пам'ятки, цікаві архітектурні об'єкти, національні парки, ботанічні сади, торговельні центри, культурні та релігійні атракції, музеї, а також мешканці – їх культура і звичаї);
- ❖ інфраструктура місцевості (нічліжна і гастрономічна база – ресторани, бари, кав'ярні, транспорт – таксі, автобуси, оренда автомобілів, торговельна мережа, заклади обслуговування тощо);
- ❖ доступність місцевості (кількість транспорту, а також інфраструктура – дороги, аеропорти і порти, залізнична мережа);
- ❖ імідж місцевості, що існує у свідомості потенційних клієнтів і суттєво впливає на підсвідоме бажання відвідати саме її;
- ❖ ціна, яка залежить від багатьох чинників, як, наприклад, стандарт послуг, пора року, кількість транспорту тощо.

Агрооселя – це житлове приміщення в сільській місцевості, містить не більше п'яти кімнат (залежно від категорії житла), пристосованих для проживання туристів, і належить на правах приватної власності господарю, який займається сільськогосподарською діяльністю або зайнятий у сфері обслуговування чи соціальній сфері села. Тобто поняття «агроосе-

ля» не охоплює малих курортних котеджів, колиб, перебудованих для прийому туристів господарських приміщень тощо.

Агротель (агропансіонат) – це житлова будівля (група будівель) готельного типу, спеціально призначених для організації надання населенню рекреаційних послуг у сільській місцевості. Побудова й експлуатація сільськими підприємцями у курортно-рекреаційних районах України приватних відпочинкових агропансіонатів є перспективним висококонкурентним різновидом сільського зеленого туризму як виду основної діяльності.

У структуру *агрорекреаційної території* входять:

1) агрорекреаційні пункти – це окремі населені пункти та окремо розташовані агрорекреаційні заклади, які пропонують власний агротуристичний продукт;

2) агрорекреаційні центри – це сільські населені пункти, розміщені у місцевості з цінними курортно-рекреаційними ресурсами, в яких сформувалася мережа агроосель й агропансіонів, які пропонують агротуристичні послуги, сегментовані за ціною та якістю;

3) агрорекреаційні вузли – це сукупність агрорекреаційних пунктів, згрупованих довкола курортно-туристичного центру в межах певної компактної території;

4) агрорекреаційний район – це однорідна в природно-етнокультурному плані територія з історично сформованою мережею сільських поселень, більшість з яких спеціалізується на наданні послуг сільського зеленого туризму;

5) агрорекреаційний регіон – це велика природно-етнокультурно-адміністративна територіальна одиниця, до якої можуть входити від однієї до кількох адміністративних областей, що характеризуються подібністю рис природно-ландшафтної будови, історико-культурного і соціально-економічного розвитку, традицій агрокультури, визначеними інфраструктурними зв'язками та іншими чинниками.

Цілі подорожі є основою первісної відмінності туристських мотивів. Серед цілей подорожі можна виділити наступні: відпочинок, дозвілля, розвага; пізнання; спорт та його супровід; лікування; паломництво; ділові цілі.

Туризм як специфічний вид економіко-соціальної та рекреаційно-туристичної індустрії набуває усе більш значних світових рейтингів. Так, у світі щорічно подорожують близько 700 мільйонів туристів, при цьому за різними даними від 12 до 30 відсотків з них обирають за краще сільський туризм. Відповідно, ці цифри характеризують лише міжнародний туризм, а кількість внутрішніх сільських туристів в різних країнах значно вища. Чому спостерігається стабільна тенденція до підвищення зацікавленості з боку відпочивальників до сільського туризму? Відповідь полягає у таких загальних положеннях:

- ❖ зростаюча урбанізація, яка перетворює міських жителів на урбаноселення, що значно відриває їх від природного середовища;
- ❖ тривале перебування міського населення в екологічно небезпечних умовах (хімічно-техногенному та автотранспортному забрудненні, шумовому навантаженні, тривалому перебуванню в оточенні великої кількості людей тощо);
- ❖ тривале харчування екологічно небезпечними промисловими продуктами;
- ❖ накопичення втоми унаслідок виконання робочих і службових процесів;
- ❖ наявність обмежених відстаней для пішохідного переміщення.

Усі ці положення нівелюються у сільській місцевості, де завдяки сільському туризму вони або знімаються, або переходять до активної фази, наприклад, завдяки реалізації пішохідних маршрутів. Більше того, їх зворотний ефект забезпечується найкраще саме в сільських умовах, де поряд із значно кращими екологічними чинниками є можливість активних дозованих силових навантажень на фоні атрактивних природних пейзажів.

Загалом вважають, що «сільський зелений туризм – це специфічна форма відпочинку в приватних господарствах сільської місцевості з використанням майна та трудових ресурсів особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості та культурної, історичної й етнографічної спадщини регіону» [1]. Отже, відповідно до цього трактування, сільський туризм характеризується такими ознаками:

- ❖ наявністю приватного сільського господарства, яке характеризується традиційністю, притаманною відповідному регіону;
- ❖ наявністю атрактивних природно-рекреаційних особливостей поблизу відповідного приватного сільського господарства;
- ❖ наявністю у господарстві або в навколишніх садибах культурно-традиційних звичаїв та ремесел;
- ❖ наявністю у відповідному регіоні, де розміщена селянська садиба, історичних та етнографічних об'єктів, які стосуються спадщини відповідного регіону.

Сукупність таких ознак складає фон, який надає оздоровчої та пізнавальної цінності сільським туристичним об'єктам.

Сутність зеленого (сільського) туризму, яка розкривається в праці В. Дарчука, полягає в тому, що це «вид туризму, який передбачає розміщення туристів у сільській садибі для відпочинку та отримання ними відповідних послуг (традиційних основних: проживання (екологічне, культурне, історичне розміщення), харчування (екологічно чисті продукти, дегустація місцевих (домашніх) страв), розваг (участь у фестивалях, яр-

марках, організації традиційних свят); традиційних додаткових: робота на фермі, городі, в саду, на господарському дворі, сіновалі, рибалка, полювання та специфічних: догляд за домашніми тваринами, катання на конях, човнах, навчання народним ремеслам тощо)» [2]. Тобто до відомих складових сільського туризму тут додано:

- ❖ участь у фестивалях, ярмарках, традиційних святах, що належать вже не індивідуальним сільським садибам, а всій сільській громаді й навіть закладам за їх межами, що значно розширює ареал послуг сільського туризму;
- ❖ залучення туристів у деяких роботах на фермі, городі, в саду, на господарському дворі, сіновалі, які повинні мати ознайомчорозважальний аспект і знайомити відпочивальників із сільським побутом;
- ❖ пропозиції про можливість риболовлі та полювання залежать від наявності відповідних ресурсів й державних дозволів на здійснення такої діяльності.

Сільський зелений туризм у даний час дуже популярний в Європі з огляду на наступні чинники [3]:

- ❖ зростання мобільності громадян за рахунок збільшення кількості особистого транспорту;
- ❖ більш ефективна організація вільного часу (вихідні, більш часті і короткі канікули);
- ❖ зростання динамічності і рівня стресів у сучасного міського життя;
- ❖ різноманітність і збільшення якості послуг, пропонованих власниками туристичних структур у сільській місцевості, їх спеціалізації;
- ❖ орієнтація туристів на невеликі і комфортабельні структури розміщення, в яких панує сімейна атмосфера;
- ❖ активного проведення часу поза міськими зонами (екскурсії, прогулянки, специфічні види спорту);
- ❖ підвищеного інтересу до культурних цінностей, традицій, місцевих свят.

Лише у травні 2017 року Верховна Рада України підтримала за основу законопроект №2232а «Про внесення змін до Закону України (Про особисте селянське господарство) щодо розвитку сільського зеленого туризму». Згідно з проектом закону було надано юридичне визначення поняття сільського зеленого туризму, розмежовано підприємницьку та не підприємницьку діяльність у галузі туристичної діяльності, що проводиться в сільській місцевості. Отже, було визначено, що сільський зелений туризм – це добровільне надання за плату або безоплатно послуги у сфері сільського зеленого туризму, а саме: послуги з розміщення (проживання) не більше ніж на 10 місць, харчування, а також організації дозвілля й заходів, пов'я-

заних із використанням майна особистого селянського господарства, місцевими звичаями і традиціями гостинності. Законопроектом пропонується регламентувати організацію в сільській місцевості фахової підготовки та перепідготовки членів особистого селянського господарства, доповнивши: у тому числі з надання послуг сільського зеленого туризму [4].

Важливою перевагою розвитку галузі сільського туризму є ефект його мультиплікативності, тобто вплив на розвиток суміжних галузей економіки: транспорт, торгівлю, сільське господарство, зв'язок, виробництво товарів народного споживання, соціальну сферу. Як наслідок, ми можемо розглядати туризм як соціально-економічне явище і приділяти особливу увагу його розвитку, тим більше, що в Україні є всі умови для розвитку цієї галузі. Так, сільське населення України здатне отримувати реальні доходи у сфері сільського туризму від таких видів діяльності, як [5]:

- ❖ облаштування туристичних маршрутів;
- ❖ облаштування й експлуатація стоянок для туристів;
- ❖ робота гідом чи екскурсиводом;
- ❖ транспортне обслуговування туристів;
- ❖ егерська діяльність (полювання, аматорське та спортивне рибальство);
- ❖ прокат туристичного спорядження;
- ❖ послуги приймання туристів;
- ❖ кулінарні послуги;
- ❖ підготовка культурних програм;
- ❖ народні промисли;
- ❖ виробництво та реалізація туристам екологічно чистих продуктів харчування;
- ❖ реалізація туристам ягід та грибів.

Пріоритетність розвитку сільського зеленого туризму в усіх регіонах України зумовлена такими обставинами:

1) Розвиток сільського зеленого туризму стимулює мале підприємництво, важливе для оздоровлення економіки аграрних районів країни.

2) Регіони України володіють малоосвоєним рекреаційним потенціалом, що потребує пошуку альтернативних та ефективних стимулів для його раціонального використання у відпочинково-туристичних цілях.

3) Створення та розвиток агорекреаційного сервісу вирішує низку напружених соціальних проблем багатьох регіонів, зокрема, масового безробіття, закордонного заробітчанства, складного соціального клімату тощо.

4) Збережена етнокультурна самобутність історичних країв нашої держави виступає ексклюзивною, міжнародно-туристичною, конкурентною перевагою, що дозволить Україні бути серед основних осередків розвитку сільського туризму в Європі.

Водночас Ткаченко Т.І. визначає також відмінні риси між сільським та зеленим туризмом – це характер занять на природі під час відпочинку, місце розташування туристів, ступінь доступності до екологічно чистої продукції та рівень забруднення навколишнього середовища. Продовжуючи тему з визначення точок диференціації зеленого та сільського туризму, проаналізуємо *таблицю 7.4.*

Таблиця 7.4

Порівняльна характеристика зеленого та сільського туризму [6].

Критерії для порівняння	Характеристики, притаманні туризму		Спільні характеристики
	зеленому	сільському	
Місце відпочинку	Природне середовище, екологічно чисте місце, віддалене від населених пунктів не менше ніж на 5–7 км.	Населений пункт (сільська місцевість).	Обидва об'єкти можуть розмішуватися на території, що належить сільським радам.
Мета відпочинку	Інтактний контакт із природою, відпочинок від спілкування з людьми.	Ознайомлення із сільською місцевістю, з традиціями, побутом..	Відпочинок від буденної метушні, зміна середовища перебування.
Постачальник	Як місцевий, так і не місцевий; Як міський, так і сільський житель.	Місцева сільська громада. Як окреме особисте сільське господарство (до 9-ти місць), так і побудова агротуристичних комплексів.	Можуть функціонувати у формі комплексних об'єктів (наприклад, із залученням персоналу з-поміж сільського населення, диверсифікація діяльності).
Основний продукт (основна послуга)	Проживання у приватному житловому фонді (котедж, готель, міні-готель, готельний комплекс) в оточенні природного середовища.	Проживання в сільській оселі та безпосередня участь у діяльності сільських жителів.	Організація житлового фонду може бути як з урахуванням базових умов, так і підвищеного рівня комфорту.
Додатковий продукт (додаткові послуги)	Здебільшого пропонуються на території закладу, незалежно від інших діячів ринку.	Надаються об'єктом у невеликій кількості та можуть проводитись із залученням інших закладів.	Комплексне та індивідуальне харчування, організація активного відпочинку та дозвілля.

За даними Всесвітньої туристської організації, сільський зелений туризм є одним із п'яти ключових стратегічних напрямів розвитку туристичної індустрії у світі до 2020 року [7]. У наш час зелений туризм найбільш поширений в Угорщині, Чехії та Великобританії, а також в Іспанії, Італії та Німеччині. Ці, а також деякі інші європейські країни під егідою Ради Європи об'єдналися в Центральну-Східноєвропейську Федерацію з розвитку сільського зеленого туризму.

Аналізуючи досвід зарубіжних країн, можемо виділити такі переваги розвитку зеленого туризму:

- ❖ екологічно орієнтований спосіб життя серед населення (відпочинок у чистих природних зонах, споживання екологічно чистих продуктів тощо);
- ❖ соціально-економічний розвиток сільських територій;
- ❖ збільшення джерел прибутку та кількості робочих місць у сільській місцевості;
- ❖ удосконалення житлового фонду, комунального облаштування територій та сільської інфраструктури;
- ❖ формування стійкої громадської позиції щодо збереження НПС і раціонального природокористування;
- ❖ відновлення етнічних та культурних особливостей (традицій, обрядів, народних промислів);
- ❖ формування культурно-освітнього рівня громадян;
- ❖ удосконалення сфери діяльності обслуговування туристичних послуг у сільській місцевості: транспортування, торгівля, комунально-побутове обслуговування, розваги й організація дозвілля.

Глибокий інтерес викликає досвід європейських сусідів України, в першу чергу – Польщі [8-10].

Особливо активного розвитку сільський туризм набув тут у 1990 ті роки і був спрямований на створення сучасних комфортних умов проживання та відпочинку з метою стимулювання припливу іноземних туристів. Для Польщі, як і для України, найбільш прикметними рисами розвитку сільського туризму та його регіональної нерівномірності є: глибока диференціація природно-географічних умов та економічна нерівномірність розвитку областей, міст і сільських районів; історичне минуле конкретних територій; традиції відпочинку, що склалися протягом останніх десятиріч, та ін. Як специфічна форма діяльності у Польщі сільський туризм отримав назву «господарська гостинність». У Польщі селяни, які бажають розпочати діяльність у сфері сільського туризму, й ті, що вже надають такі послуги відпочивальникам на базі своїх господарств, мають підтримку в тому, що на них не поширюється закон, що регулює господарську (підприємницьку) діяльність та визначення понять підприємця та

підприємства. Тобто вони мають право вести повноцінне господарювання, але при цьому не бути обтяженими зобов'язаннями, які покладаються законодавством на решту підприємців. Таке господарювання має чітке визначення: до послуг сільського туризму слід відносити надання господарями відпочивальникам в оренду кімнат, окремих будинків, місць під розбивку наметів; продаж домашніх страв; можуть надаватись інші послуги, які пов'язані з перебуванням у відповідному господарстві, тобто пов'язані з господарською діяльністю; селянина, який має право надавати послуги по сільського туризму, слід вважати господарем, який займається сільськогосподарською діяльністю самостійно, за власний рахунок і є власником сільського господарства; надання послуг у сільському господарстві означає використання з цією метою земель, будівель та інших засобів цього господарства без зміни їх характеру та порушення їх основної функції – здійснення сільськогосподарського виробництва. Таким чином, конкретне визначення у законодавстві Польщі понять «агротуристичні послуги», «селянин (господар)», «сільське (селянське) господарство» чітко відмежовує діяльність у сфері сільського туризму від інших видів туристичних послуг, які надаються у сільській місцевості і які законодавством віднесені до сфери підприємницької діяльності.

Що ж стосується України, то тут ініціатором сільського туризму виступає Всеукраїнська спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму. Осередки сільського туризму в областях, за підтримки місцевих органів влади та міжнародних інституцій, активно вивчають вітчизняний досвід і адаптують досвід європейських країн щодо організації та законодавчого забезпечення цього напрямку туристичної діяльності. Як перші спроби формування правової бази у сфері сільського туризму потрібно визнати затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 15.03.2006 р. № 297 «Порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)» [8].

В Україні сільське населення України здатне отримувати реальні доходи у сфері сільського туризму від таких видів діяльності, як [11]:

- ❖ облаштування туристичних маршрутів;
- ❖ облаштування й експлуатація стоянок для туристів [12];
- ❖ робота гідом чи екскурсиводом;
- ❖ транспортне обслуговування туристів;
- ❖ егерська діяльність (полювання, аматорське та спортивне рибальство);
- ❖ прокат туристичного спорядження;
- ❖ послуги приймання туристів;
- ❖ кулінарні послуги;
- ❖ підготовка культурних програм;
- ❖ народні промисли;

❖ реалізація туристам ягід та грибів.

Провівши *SWOT*-аналіз, можна зробити висновки, що для подальшого розвитку зеленого туризму в Україні необхідно:

- ❖ удосконалити нормативно-правову базу цього виду діяльності з урахуванням позитивного досвіду сусідніх європейських держав;
- ❖ покращити організаційно-господарський механізм його функціонування та державної підтримки;
- ❖ удосконалити організацію забезпечення малого підприємництва;
- ❖ підвищити дієвість роботи громадських об'єднань малого підприємництва;
- ❖ розвивати систему фінансової підтримки малого підприємництва та кредитування малого підприємництва спеціалізованими банківськими установами, мікрокредитування;
- ❖ надавати інформаційне, консультативне й кадрове забезпечення;
- ❖ організувати пропагандистську роботу, спрямовану на формування сприятливої громадської думки;
- ❖ формування державної політики щодо підтримки малого підприємництва має бути невід'ємною частиною загальнодержавної програми соціально-економічних перетворень в Україні.

Сьогодні розвиток сільського зеленого туризму в Україні обмежують і гальмують такі фактори:

- ❖ стан військової агресії з боку росії;
- ❖ політико-економічна нестабільність у державі;
- ❖ відсутність належного правового забезпечення розвитку сільського зеленого туризму;
- ❖ відсутність механізму раціонального та екологічно збалансованого використання природного та історико-культурного потенціалу для потреб туризму;
- ❖ низький рівень інфраструктури та комунікацій;
- ❖ недостатній рівень кадрового та рекламно-інформаційного забезпечення.

Отже, сільський зелений туризм – це проведення вільного часу в сільському середовищі, якому притаманна відповідна забудова, сільський побут, мальовничий ландшафт тощо. Зелений він тому, що туристичні заняття у вигляді пішохідних і кінних прогулянок, спортивних та оздоровчих подорожей (навіть полювання й рибальство) відбуваються у сільській місцевості серед живої зеленої природи. Сільський туризм – це комплексна багатогранна діяльність, яка охоплює проведення часу на природі, фермі або приватному домогосподарстві, передбачає пішохідні екскурсії, катання на конях, спорт і оздоровлення, полювання й рибальство, оглядові поїздки і тому подібне. Сільський туризм – це форма від-

починку у сільській місцевості в приватній садибі сільського господаря з широкими можливостями використання природного, матеріального і культурного потенціалу регіону. Організатором виступає сільська родина, яка надає власне житло та забезпечує продуктами харчування, виробленими в особистому селянському господарстві.

Загалом сільський туризм [13] є відпочинковим видом туризму, що проводиться в сільській місцевості. Необхідною базою для його розвитку є наявний житловий фонд та місцеві ресурси загального користування (природні, рекреаційні, історико-культурні, соціально-побутові тощо), а також місцеві (тобто притаманні лише окремим сільським територіям чи населеним пунктам) «родзинки», які приваблюють міських жителів. Серед таких «родзинок» (визначних місць, речей тощо) треба назвати унікальні природні ресурси (гірські, приморські та інші курортні території, екологічно чисті річки й озера, природні та біосферні, міжнародні й національні заповідники з наявною флорою і фауною, заповідні й мисливські господарства), археологічні пам'ятки історії, культури та культові споруди, торговельно-розважальні заходи масового характеру, які проводяться протягом кількох днів (щорічні ярмарки у Великих Сорочинцях на Полтавщині, пісенні фестивалі в Боромлі Сумської області), центри виробництва кераміки та традиційних глиняних виробів, вишивання національного одягу, виготовлення жіночих прикрас та сувенірів (с. Опішня Полтавської області, передгірські та гірські сільські населені пункти Прикарпаття і Карпат) тощо.

В останні роки виникла певна спеціалізація сільського туризму. Зокрема, якщо в процесі відпочинку туристи беруть незначну ініціативну участь або знайомляться з особливостями функціонування особистого селянського чи фермерського господарства та використовують вирощену тут аграрну продукцію для потреб харчування, то такий вид сільського туризму отримав назву «агротуризм». Нині послуги традиційного агротуризму в західних регіонах надають лише 15–20% господарств [14]. Іншим різновидом є зелений, або екотуризм, який проводиться безпосередньо в природних і біосферних заповідниках, національних природних парках з метою ознайомлення з унікальною місцевою флорою і фауною та за умови унеможливлення випадків завдання шкоди навколишньому природному середовищу. Сюди ж належить і відпочинок у сільських домогосподарствах та сільськогосподарських підприємствах, які займаються органічним землеробством і вирощують екологічно чисту аграрну продукцію.

Що ж стосується напрямів сільського туризму, то залежно від базової мети, що ставиться туристом, об'єктів його інтересів, способів їх задоволення, а також місцевості, в якій проводиться відпочинок, типу жилих приміщень та їх комфортності тощо, Д. Ф. Крисанов та Л. О. Удова

виокремлюють такі підвиди та притаманні їм різносторонні характеристики, зокрема:

- ❖ активний, пасивний, екстремальний, одиночний, сімейний та колективний туризм;
- ❖ етнографічний, культурологічний, фауністичний, флористичний, ландшафтний;
- ❖ збирання цілющих трав, ягід, грибів, полювання на диких птахів і звірів, рибна ловля, створення гербаріїв;
- ❖ проживання під одним дахом з членами сім'ї господаря, розміщення в окремих будинках (мініготелях);
- ❖ рівень комфортності житла: з комунальними зручностями чи без них; розміри, облаштування і кількість кімнат; наявність побутової, теле- і радіотехніки; забезпеченість меблями, посудом, білизною;
- ❖ оселя електрифікована, газифікована чи опалюється місцевими видами палива, телефонізована, має інтернет-зв'язок і доступ до мобільного зв'язку;
- ❖ розвиненість і спеціалізація особистого селянського чи фермерського господарства (наявність худоби, птиці, бджолосімей, яка вирощується рослинна продукція та ін.);
- ❖ розміщення сільського населеного пункту поблизу транспортних магістралей, природних заповідників, лісів і водойм, в гірській місцевості чи на депресивній території;
- ❖ у населеному пункті функціонують об'єкти сфери соціального обслуговування: медпункт, клуб, магазин, кафе-бар, пошта, – а також рівень його інженерного облаштування;
- ❖ у населеному пункті поряд з сільським господарством функціонують інші види економічної діяльності та ін.

7.2.2. Перспективи кластеризації та диверсифікації сільської туристичної індустрії

Загалом поняття «кластер» (від англ. *cluster* – група) означає групу або сукупність елементів, що характеризується спільними ознаками [15]. Кластер – це географічна концентрація подібних, суміжних або додаткових підприємств з активними каналами для бізнес-транзакцій, комунікацій та діалогу, що поділяють спеціалізовану інфраструктуру, робочі ринки та послуги і мають спільні можливості або загрози. Це також мережа постачальників, виробників, споживачів, елементів промислової інфраструктури, дослідницьких інститутів, взаємозалежних у процесі створення додаткової вартості [16].

У туризмі кластер трактується як система взаємодії туристичних підприємств, що сконцентровані географічно і використовують спільні туристичні ресурси. Кордони туристичного кластеру постійно змінюються, тому що завжди з'являються нові підприємства, розвиваються нові напрямки діяльності, змінюється ринок та умови його функціонування. Кластеризація – це процес концентрації за ознакою територіальної близькості підприємств і споріднених сфер економіки [17].

Зацікавленість більшості країн у створенні кластерів зумовлена насамперед двома причинами: *по-перше*, кластери сприяють прискоренню розвитку бізнесу, а *по-друге*, дають змогу підвищити інтенсивність появи нових підприємств у їх межах. Як свідчить світовий досвід, у тих країнах, де з метою реалізації кластерної моделі були створені та профінансовані державні програми, економіка відповідних галузей набула набагато більшого розвитку, ніж там, де кластери формувалися лише за рахунок власного потенціалу.

Світова практика формування і розвитку кластерів дає підстави виділити такі напрями участі уряду в цьому процесі: структурна політика, орієнтована на створення сприятливих і стабільних умов, які б давали змогу підприємствам збільшувати їх конкурентоспроможність та інноваційний потенціал (зокрема зниження податків, реконструкція інфраструктури та ін.); посередницька політика, спрямована на ідентифікацію і стимулювання інноваційної кластеризації шляхом надання стратегічної інформації та задоволення попиту і пропозиції; політика вибагливого споживача (зокрема при оформленні держзамовлень, організації тендерів та ін.) [18].

Інноваційним вирішенням цієї проблеми є створення туристичних кластерів, які характеризуються сконцентрованою на певній території групою взаємопов'язаних підприємств і структур туристичної індустрії та інших пов'язаних з нею галузей (транспорту, зв'язку, охорони здоров'я тощо) та взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну, при створенні комплексного туристичного продукту території загалом та продукту сільського зеленого туризму, зокрема. Туристичний кластер – це відносно компактна територія зростання туристської індустрії, що характеризується певною туристською спеціалізацією [19]. Для регіону це, зокрема, культурна та етнографічна привабливість. При цьому особливо важливою є атрактивна (приваблива) складова майбутнього кластера, що відображена у культурній самобутності та менталітеті жителів цього регіону.

Основними перевагами кластерної моделі організації туристичного бізнесу в регіоні є [17]:

- ❖ використання ефекту масштабу, за якого економічна ефективність спільної діяльності об'єднаних у туристичний кластер підприємств

є вищою порівняно з відокремленою діяльністю. Водночас з'являється можливість сформувати «критичну масу», необхідну для вирішення різноманітних організаційно-управлінських питань;

- ❖ розширення доступу до інновацій, що досягається за рахунок зустрічних міжфірмових потоків ідей та інформації;
- ❖ формування локального галузевого ринку праці, що уможлиблює обмін працівниками, їх стажування, підвищення кваліфікації;
- ❖ зменшення собівартості послуг за рахунок спільного використання туристичних ресурсів і туристичної інфраструктури, розширення кола постачальників і споживачів туристичних послуг, що конкурують між собою, розвитку кооперування, договірної спеціалізації.

Сучасний стан сільського туризму активно впроваджує комунікативно-інформаційні технології, які значно розширюють можливий спектр потенційних туристів. Такі технології полягають у наступному:

- ❖ принципі адаптивності: полягає у пристосуванні використовуваних комп'ютерних програм до індивідуальних особливостей сільського поселення, яке надає туристичні послуги;
- ❖ можливості корегування туристичних послуг з метою розширення привабливості;
- ❖ інтерактивність і діалогові потреби: забезпечують потенційних туристів необхідною інформацією, а також надають можливість реалізувати своєчасні «відгуки» й налагоджувати діалоги;
- ❖ надають можливість заздалегідь здійснювати оптимальне поєднання індивідуальних і групових потреб туристів;
- ❖ забезпечують під час спілкування з туристами, які характеризуються звичкою комп'ютерного спілкування, психологічного комп'ютерного комфорту;
- ❖ значно збільшує поширення відповідної туристичної інформації.

Загалом інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) – це сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в інтересах їх користувачів у цьому випадку туристів. Отже, такі технології сприяють значному розширенню інформації про певні туристичні об'єкти загалом і сільського туризму зокрема. Орієнтоване на інформатизоване суспільство і є часткою глобального соціального процесу, особливість якого полягає в тому, що домінуючим видом діяльності у сфері суспільного виробництва є збирання, нагромадження, продукування, оброблення, зберігання, передавання та використання інформації. Ці процеси здійснюються на основі сучасних засобів комп'ютерної техніки, а також на базі різноманітних засобів інформаційного обміну. Інформатизація суспільства, як наголошується в сучасній літературі, забезпечує:

- ❖ активне використання інтелектуального потенціалу, що постійно розширюється, сконцентрованого в друкованому фонді, науковому, виробничому та іншому видах діяльності його членів;
- ❖ інтеграцію інформаційних технологій з науковим, виробничим, ініціюючим розвитком усіх сфер сільської туристичної індустрії, інтелектуалізацію загальної туристичної діяльності;
- ❖ високий рівень інформаційного обслуговування, доступність будь-якого потенційного туризму до джерел достовірної інформації, візуалізацію представленої інформації, правдивість використаних даних. Інформатизація потенційних туристів пов'язана, насамперед, з розвитком комп'ютерної техніки, різноманітного програмного забезпечення, глобальних мереж (інтернет), мультимедійних технологій.

Нові інформаційні технології у сфері розвитку й функціонування сільського туризму ґрунтуються на наявності всесвітньої мережі Інтернет, таких її сервісів як електронна пошта й телекомунікації, що значно розширюють можливості. Жива комунікація невід'ємна від інформаційних технологій, тому на сучасному етапі розвитку технічних і програмних засобів інформаційні технології називають інформаційно-комунікаційними. У цих комунікаціях комп'ютер посідає чільне місце. Він забезпечує комфортну, індивідуальну, різноманітну, високоінтелектуальну взаємодію об'єктів комунікації. Так, лише одна мережа *Facebook* налічує більше 1 мільярда активних користувачів, електронна пошта *Gmail* – 2,2 млрд населення, аудиторія *Twitter* нараховує близько 300 млн користувачів. Загалом кількість користувачів Інтернету налічує 3,4 мільярди, що складає майже 45% населення усього світу. В Україні аудиторія Інтернету становить близько 20 мільйонів осіб. Динаміка цього руху передбачає 100% охоплення людських ресурсів комунікативними сервісами.

Поєднуючи інформаційні та комунікаційні технології, проєктуючи їх на практику сільського туризму, необхідно зазначити, що основним завданням, яке стоїть перед їх впровадженням, є адаптація людей до життя в інформаційному суспільстві. По-перше, впровадження ІКТ у сучасну сільську туристичну індустрію суттєво прискорює передавання інформації і накопиченого технологічного та соціального досвіду сучасного туризму не лише від тих, що вже мали відповідну практику, а й від однієї людини до іншої для отримання відповідної інформації. По-друге, сучасні ІКТ, підвищуючи якість туристичної інформації й дотичних культурних, історичних тощо аспектів, що дають змогу потенційним туристам успішніше й швидше адаптуватися до майбутнього середовища сільського туризму, до відповідних життєвих змін. Це дає кожному потенційному туристу можливість одержувати необхідні знання як сьогодні, так і в постіндустріальному суспільстві загалом. По-третє, активне й ефективне впровадження цих

технологій у сільській туризм є важливим чинником створення нової туристичної системи, що відповідає вимогам ІС і процесу модернізації традиційної системи туризму в світлі вимог постіндустріального суспільства.

Отже, сільський зелений туризм містить комунікативно-інформаційний аспект, який, сприяючи розширенню кола спілкування, формування та розвитку соціально-культурних зв'язків, обміну досвідом, відродженню промислів і традицій українського народу, формуванню бережливого ставлення до використання природно-рекреаційних ресурсів тощо, характеризується новітніми тенденціями розвитку, які відповідають запитам сучасного інформаційного суспільства [20].

Сільський туризм як і загалом туристична індустрія характеризується явищем диверсифікації, яка полягає у розширенні сфер діяльності, номенклатури продукції виробництва, створенні на основі виробничого об'єднання багатогалузевих комплексів, ландшафтно-екологічного різноманіття, природних і соціальних функції сучасних ландшафтів (зокрема сільських). Так, різноманіття складників соціальних і природних систем розуміється як результат просторової диверсифікації процесів у названих системах з екологічним, соціальним та культурним вимірами [21].

Вважають, що диверсифікація туристичної діяльності є необхідною умовою розвитку туризму на перспективу. Сільський зелений туризм – це не лише споглядання мальовничих пейзажів. Мешканці великих міст їдуть на село, щоб відпочити від цивілізації та навчитися різноманітних ремесел, адже господарі часто пропонують майстер-класи з гончарства, бджолярства, полювання, лозоплетіння тощо. Цей вид туризму представляє національний колорит, який міг би стати приманкою для закордонних відпочивальників, але іноземна клієнтура становить поки що не більше ніж 20%, адже якість послуг в Україні значно нижча від європейської [22].

Загалом формування сільського зеленого туризму характеризується широким залученням особистих селянських господарств до надання ними послуг з проживання та харчування. Водночас цей процес набуває сталого й організованого характеру і все більше здійснюється на базі агроосель, що утворилися з числа найбільш результативних в економічному аспекті особистих селянських господарств.

Поняття «агрооселя» сприймають як форму житла, призначену для рекреаційної діяльності при агротуризмі. Загалом, це житлове приміщення, що розташоване в сільській місцевості, містить не більше п'яти кімнат (залежно від категорії житла), пристосованих для проживання туристів, і належить на правах приватної власності господарю, який займається сільськогосподарською діяльністю або зайнятий у сфері обслуговування чи соціальній сфері села.

Так, часто у європейських країнах сільський туризм ототожнюють з діяльністю агроосель як форми житла, призначеної для рекреаційної діяльності при агротуризмі. Сам термін «агрооселя», як і вищенаведене визначення, був запропонований діячами неприбуткової громадської організації «Спілка сприяння сільському туризму в Україні» [23]. Необхідність введення цього визначення зумовлюється потребами закріплення в законодавстві України пільг для власників невеликих осель, що надають туристичні послуги, з можливістю застосування пільг, на відміну від приватних мініготелів [24].

Прикладом агрооселі може бути агрооселя пана Івана Пономаренка, яка розташована у затишному закутку Брюхович Львівської області. Двоповерховий будиночок цього бравого чоловіка із пишними запорізькими вусами (недарма він належить до одного із січових куренів українського козацтва) випромінює дух архаїчності та столітньої традиції літниськового руху на українських теренах. Сама ж агрооселя дуже нагадує інтер'єр етнографічного музею. Дерев'яні сходи та м'які перини. Старовинні годинники та вишивки довоєнного зразка. Затишні спальні франкової доби. Портрети козацьких отаманів та чайки «Пресвята Покрова». Справді, для шанувальників архаїчності та затишку кращого місця для відпочинку, ніж брюховицька агрооселя Івана Пономаренка годі й знайти...

Технологічні основи надання послуг сільського зеленого туризму – це певний уніфікований стандартний пакет послуг, яким має надію скористатися турист під час перебування на відпочинку в агрооселі. Загалом, перелік цих послуг і їх якість можуть бути доволі різноманітними. Однак, стандартний набір головних послуг (нічліжна, гастрономічна, гігієнічна тощо) завжди повинні надаватися у певній послідовності. Ця послідовність затрат часу й зусиль на обслуговування одного гостя отримала назву «гостьовий цикл».

Гостьовий цикл сільського зеленого туризму – це процес рекреаційного обслуговування гостя від часу його прибуття в агрооселю до остаточного виїзду з неї. На сьогодні вважають, що гостьовий цикл сервісного обслуговування гостя агрооселі складається з тісно пов'язаних між собою окремих блоків взаємодії між господарем оселі та його гостем. Для чіткішого усвідомлення господарем послідовності його дій під час відвідин оселі туристом відображають гостьовий цикл їхньої взаємодії у формі технологічної схеми. Вона складається з дев'яти основних послідовних технологічних фаз обслуговування [18].

Технологічний алгоритм гостьового циклу сільського зеленого туризму (I-IX)

I. Реєстрація попереднього замовлення і здійснення запису бронювання у календарному журналі обліку гостей.

1.1. Перша фаза гостьового циклу розпочинається ще задовго до прибуття гостей в агрооселю. У сучасній індустрії гостинності гостьовий цикл відраховується з моменту першого спілкування власника агрооселі з потенційним клієнтом щодо можливості попереднього замовлення його послуг. Зазвичай, ініціатором такого спілкування є:

а) сам гість;

б) агент з продажу туристичної фірми-посередника між потенційним клієнтом та власником агрооселі;

в) оператори комп'ютерних комунікацій глобальної мережі Інтернет – глобальні й національні портали *online* бронювання послуг агротуризму, промоційнозбутові вебсайти національних спілок сільського зеленого туризму, їхніх регіональних осередків чи сайти місцевих об'єднань власників агроосель.

Проте у випадку, якщо у власника сформувався певне визначене коло постійних клієнтів, коректною з його боку є спроба першим ненав'язливо нагадувати про свій сервіс, ділитися з постійними клієнтами останніми новинами й запрошувати на відпочинок, скажімо, на початок грибного чи мисливського сезону, збору лікарських трав, отримання першого літнього квіткового (липового, гречаного) меду, заготівлі лісових чи садових ягід та плодів, урочистих релігійних святкувань тощо.

Попереднє спілкування, здебільшого, завершується необхідною стартовою передумовою офіційного початку гостьового циклу – внесенням господарем заявки клієнта у свій особистий журнал календарного бронювання відпочинкових номерів агрооселі.

Отже, власник агрооселі повинен вести календарний журнал бронювання та обліку клієнтів. Цей журнал потрібен для раціонального розподілу в часі затрат зусиль і ресурсів на створення турпродукту, прогнозування і планування обсягів гостьової завантаженості агрооселі, руху готівкових коштів тощо.

У випадку, якщо попит перевищує пропозицію, власникові агрооселі доцільно передбачити передоплату при здійсненні бронювання місць. Така передоплата є гарантією заповнюваності нічліжного фонду агросадиби у відповідний період. В умовах невисокого попиту вимагати передоплату необов'язково, оскільки це певною мірою психологічно ускладнює процес спілкування та замовлення послуг. З метою розкріпачення права споживача на вільний вибір доречно практикувати таку схему – «приїдете, побачите, якщо Вам у нас сподобається, – оплачуєте й поселяєтесь. Якщо ж ні, ми порекомендуємо Вам кращі агрооселі наших сусідів».

1.2. Перша фаза гостьового циклу завершується узгодженням між сторонами всіх основних аспектів майбутнього перебування в агрооселі, рівня та вартості сервісу.

Ініційоване господарем телефонне підтвердження факту бронювання місць напередодні прибуття гостей і пропозиція-прийом попередніх замовлень щодо організації їх трансферу та зустрічного частування.

II. Друга фаза гостьового циклу сільського зеленого туризму пов'язана з остаточною підготовкою агрооселі до приймання гостей. Напередодні їх приїзду господареві доцільно ще раз по телефону підтвердити факт їхнього заїзду, оскільки різні обставини приватного характеру можуть затримати виїзд гостей на один чи кілька днів.

2.1. Відтак, варто особливо ретельно приготуватися до зустрічі гостей. Адже в їхній пам'яті, як стверджують психологи, найяскравіше відображається перше враження від агрооселі та епізод проведів гостей (якщо така традиція практикується). Зрозуміло, що в переддень заселення відбувається санітарне прибирання гостьових кімнат й обійстя.

Важливою складовою гостьового сервісу сільського зеленого туризму є прагнення господаря вже з першої хвилини чимось приємно здивувати й потішити гостей. Вони це обов'язково запам'ятають і згодом з вдячністю згадуватимуть й переповідатимуть своїм друзям і знайомим. Саме завдяки таким приємним сюрпризам господар агрооселі здобуває собі постійних клієнтів і розширює їхнє коло за рахунок знайомих колег цих клієнтів.

Скажімо, на воротах агросадиби сім'ю можуть зустрічати загальними мелодіями троїсті музики й розігрувати театралізований обряд зустрічного чаркування господаря з головою гостьової родини. Втім, сюрпризи можуть бути й набагато скромнішими – стомленим дорогою гостям можна просто накрити вітальний стіл та підготувати лазню. Це одразу налаштує їх на атмосферу безпосередньої домашньої (майже родинної) приязні.

2.2. Зустріч гостей на вокзалі й трансфер в агрооселю (за відсутності у них власного автотранспорту) або зустріч на в'їзді в населений пункт й супровід гостей до агросадиби (з метою уникнення негативних емоцій прибулих унаслідок клопітких пошуків місця відпочинку в незнайомому для них населеному пункті).

III. Третя фаза гостьового циклу полягає в організації трансферу – тобто зустрічі й довозення гостей з вокзалу в агрооселю. Це дуже важливий елемент сервісу, оскільки від того, з яким настроєм гість потрапляє в агрооселю, залежить його подальше сприйняття відпочинку та розваг.

Господарю агрооселі варто пам'ятати важливу аксіому гостьового бізнесу: надто втомлений чи роздратований гість – це втрачені кошти за невикористані ним додаткові послуги.

Тож навіть якщо гості прибувають власним транспортом, господареві треба подбати, щоб був забезпечений доїзд без жодних ускладнень (враховувати незнання ними місцевості).

І ще одне правило сільського зеленого сервісу – якщо є така можливість (і попереднє бажання гостей), трансфер повинен виконувати додаткову важливу анімаційну функцію. Враження від відпочинку в селі будуть повнішими, якщо вже на вокзалі гостей зустрінуть запряжені парою баских коней сани, встелені пахучою соломою (взимку), чи традиційний чумацький віз, декорований кількома опецькуватими гарбузами й квітами соняшника (влітку).

IV. Поселення гостей і забезпечення їхніх гігієнічних потреб (душ, лазня, сауна).

4.1. Четверта фаза гостьового циклу полягає в організації поселення гостей. Цю технологічну фазу господарю треба продумати так, щоб вона відбувалася на рівні загальноприйнятних готельних стандартів якості, однак відрізнялася від них якомога більшим сільським колоритом. З цією метою можна давати гостям у користування вишиті рушники, колоритне домашнє взуття, легкі домашні довгополі сорочки після душу чи лазні, а у подушки – ароматичні сушені трави тощо.

У цій фазі здійснюється попередня оплата за проживання й наперед зумовлені супутні послуги.

4.2. Вітальне частування гостей (ознакою високого рівня гостинності є привнесення елемента приємної несподіванки; скажімо, коли вартість бенкету й набір страв у 1,5 – 2,0 рази переважають попередньо замовлені сподівання гостей, проте калькуюються за попередньо узгодженим тарифом. Це підкреслює особливо гречне й люб'язне ставлення господаря саме до цих гостей).

V. П'ята фаза гостьового циклу – одна з найвідповідальніших для господаря агрооселі. Вона полягає в організації гречної зустріч-частування гостей. Від того наскільки вдало відбудеться налагодження психологічного контакту між гостями й газдами залежить наскільки охоче гості надалі спілкуватимуться з сільською родиною, наскільки комфортно та «по-домашньому» почуватимуться та, зрештою, чи захочуть ще раз приїхати до таких газдів.

5.1. Отже, ця фаза відіграє триєдино важливі гастрономічну, адаптаційну та комунікаційну функції. Що швидше гостям стане комфортно та затишно в агрооселі, то більші шанси на те, що ці зворушені вдячні відвідувачі стануть постійними клієнтами такої агрооселі, тобто надійним джерелом прибутків для її господаря.

5.2. Ініційовані господарем пропозиції щодо організації туристичної й анімаційно-дозвільної програми занять під час відпочинку

VI. Шоста фаза гостьового циклу відіграє рекламно-інформаційну функцію. Вона зводиться до інформування гостей про потенційні можливості господарства щодо організації їхнього дозвілля. На цьому етапі

господареві важливо виявити смаки й уподобання його гостей, їхні мрії, сподівання та побажання.

6.1. Вмілий організатор і співрозмовник здатен залучити своїх гостей навіть до посильної фізичної праці у своєму присадибному господарстві. Важливо розкрити гостям принади відвідин тих чи інших урочищ, романтику тієї чи іншої роботи тощо. Кінні прогулянки, нічний випас коней на оболоні за річкою, досвітнє рибальство, зустріч сонця, заготівля власноруч у саду яблук, груш, слив, а в лісі – грибів, суниць, малини, лікарських трав – цими принадами агротуриста здатен привабити кожен пересічний господар агрооселі.

6.2. Забезпечення тих чи інших запитів гостей щодо їх повноцінного та різнобічного дозвілля.

VII. Сьома фаза гостьового циклу займає весь період проживання гостей в агрооселі. Основну мету, яку повинен ставити перед собою господар упродовж усього часу перебування в ній гостей, – не дати їм занудгувати й «втомитися» (тобто втратити яскравість сприйняття) від відпочинку на селі. Їм потрібно пропонувати якісь цікаві для них справи та розважати у вільний час.

7.1. Анімаційна складова відпочинку на селі – це одна з чільних конкурентних переваг сільського зеленого туризму перед іншими видами туризму. Відпочинок у сільській оселі, в ідеалі, має бути насичений не менш розмаїтою анімаційною програмою, ніж відпочинок у курортному будинку відпочинку чи санаторії. Але якісно вирізняти анімаційну програму сільського зеленого туризму має вражаюча етнографічна автентичність.

Український народ володіє багатючими й колоритними традиціями народних святкувань релігійно-обрядового календарного циклу. І хранителями цих священних традицій є, насамперед, українські селяни. Тож залучати до цих святкових обрядодійств туристів з міст – чи не головна місія організаторів сільського зеленого туризму.

7.2. Організація прощального частування (як ще одного приємного сюрпризу для гостей, що не включатиметься в калькуляцію вартості їхнього відпочинку в агрооселі), під час якого коректно здійснити остаточний розрахунок з гостем за надані йому основні та додаткові послуги.

VIII. Восьма фаза гостьового циклу зводиться до організації «родинного» прощання з гостями. Перефразовуючи народну приказку, треба наголосити на такій аксіомі гостьового бізнесу: щиро й гречно розпрощаєшся з відвідувачами – невдовзі знову очікуй їх у гості. З іншого боку, байдужість власників оселі до клопотів своїх клієнтів, пов'язаних з виїздом чи навіть показне прагнення якнайскоріше їх спекатися (бо ж очікується заїзд нових клієнтів), здебільшого обертається для таких власників агрооселі образою з боку гостей і втратою цих клієнтів назавжди.

8.1. У готелі подібні клопоти входять у коло посадових обов'язків консьєржа, а в агрооселі ними повинні опікуватися особисто господарі. Передоручення піклування про гостей – прояв неповаги до гостей.

Атмосфера домашнього затишку й сентиментальний жаль від прощання з сільською оселею та її задушевними господарями надовго залишаться у пам'яті туристів за умови організації традиційних для української культури провідів-частування гостей перед далекою зворотною дорогою додому. Додаткові затрати господарів на організацію такого частування – це своєрідні інвестиції в майбутнє свого бізнесу, адже згодом вони окупляться фінансово під час чергового візиту цих же клієнтів чи, можливо, відвідин їхніх знайомих, приваблених захопленими розповідями друзів про високий рівень сервісу.

8.2. «Родинні» проводи від'їжджаючих гостей із несподіваними для них невеликими традиційними сільськими подарунками (щойно випечений домашній хліб, кружальце сиру або в'язка сушених грибів, груш чи лікарських трав, кілька баночок з продуктами домашньої консервації абощо). Або, за відсутності у гостей власного авто, організація їх трансферу на вокзал.

ІХ. Завершальною, дев'ятою фазою гостьового циклу є процедура прощання й трансферу гостей на вокзал. Введення її у практику сільської гостинності стимулюватиме у туристів прагнення знову відвідати цю оселю власне не так завдяки комфортності й анімаційності відпочинку, як завдяки особистим якостям господарів і їх індивідуальному душевному підходу до справи, забезпеченню особливої аури цього відпочинку.

Перед зворотним трансфером на вокзал господар агрооселі має особисто подбати про те, щоб на руках у від'їжджаючих були заздалегідь придбані квитки на потяг чи автобус міжміського сполучення.

Відповідно до прогнозів експертів, сільський туризм має значні перспективи подальшого розвитку в європейських країнах як важливий інструмент економічного відродження сільських регіонів. Ще більшими потенційними можливостями щодо розвитку сільського туризму володіє Україна. До головних чинників, які спонукають активізацію його розвитку, виправдано відносять:

- ❖ значні складнощі із забезпеченням постійною роботою сільського населення, яке вважається зайнятим в особистому селянському господарстві;
- ❖ відсутність у багатьох випадках можливостей реалізації вирощеної в особистому селянському господарстві сільськогосподарської продукції;
- ❖ низький рівень доходів сільських жителів і пошуки ними можливостей для їх збільшення;

- ❖ підвищення доходів міських жителів і розширення їх можливостей щодо задоволення потреб в оздоровленні, комфортному відпочинку, туризмі, включно з сільським;
- ❖ посилення відповідальності держави перед суспільством за створення необхідних умов для забезпечення сталого і всебічного розвитку сільських територій, формування сучасних умов життя в сільських населених пунктах.

За окремими оцінками співробітників Державної служби туризму і курортів, в Україні нараховується близько 2 тис. агроосель, що зайняті прийомом сільських туристів. Однак, за оцінками Співки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, – 1 тис., до того ж 320 з них – лише в Івано-Франківській області [13]. За статистикою, в сільській місцевості України функціонує близького одного мільйона садиб [24], які потенційно можуть бути використані для потреб сільського туризму. Беручи до уваги, що одночасно не всі потенційні будинки можуть бути включені до сфери сільського туризму (більшість з них вимагає косметичного і середнього ремонту), разом з тим необхідно визнати наступне. Потенційні можливості для розширення сільського туризму в Україні використовуються значно менше ніж на один відсоток, а отже, цей сектор туристичної діяльності, за незначними винятками, перебуває у зародковому стані і його розвиток обтяжується низкою об'єктивних перешкод і чинників суб'єктивного характеру, відсутністю активного впливу держави на цей специфічний сектор вітчизняного туризму, підприємництва і зайнятості сільського населення як однієї із підойм забезпечення сталого розвитку сільських територій. До найбільш прикметних чинників і перешкод, що гальмують розвиток сільського туризму, потрібно віднести [14]:

- ❖ незавершеність формування законодавчої нормативної бази розвитку сільського туризму, відсутність чіткої позиції держави щодо зайнятості у ньому сільського населення (підприємницька діяльність, підсобна діяльність, самозайнятність), а також механізмів його організаційно-економічної підтримки;

- ❖ відсутність нормативних і регуляторних документів, пов'язаних із захистом сільських туристів (страхування, безпека і медичне обслуговування, стандарти на туристичні послуги, захист прав споживачів), а також із унормуванням відносин між надавачами і споживачами туристичного продукту, його якості тощо;

- ❖ надзвичайно млява промоція (популяризація, просування) вітчизняного сільського туристичного продукту на українському ринку туристичних послуг, обмеженість об'єктивної й достовірної інформації щодо специфіки і переваг відпочинку в сільській місцевості, позитивного ту-

ристичного іміджу сільських регіонів і населених пунктів із привабливими умовами для розміщення сільських туристів;

❖ відсутність, за незначними винятками [25], регіональних (обласних, районних) програм розвитку сільського туризму на оглядову перспективу, формування відповідної туристичної інфраструктури, вивчення та оцінювання з позицій перспективного розвитку сільського туризму, сільських територій і населених пунктів, які до цього часу не використовують наявні рекреаційно-туристичні ресурси;

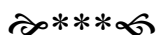
❖ нерозробленість системи заходів для залучення до семінарів, тренінгів та інших форм навчання власників агротуристичних осель з метою їх ознайомлення з сучасними технологіями промоції і прийому сільських туристів, інженерного облаштування та дизайну засобів їх розміщення, культурно-побутового і рекреаційно-екскурсійного обслуговування тощо.

Література

1. Биркович В. І. Сільський зелений туризм – пріоритет розвитку туристичної галузі України. Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. 2008. № 1 (6). С. 138–143.
2. Дарчук В.Г. Формування стратегічних основ розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.03. Донецьк, 2014. 21 с.
3. Малік М. Й. Сільський аграрний туризм як чинник розвитку сільських територій України. Економіка АПК : Міжнародний науково-виробничий журнал. 2012. № 5. С. 110- 115.
4. Рада планує визначити поняття сільського зеленого туризму [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/jxlos>
5. Перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vechervkarpatah.at.ua/publ/>.
6. Шульгіна Л.М., Бондар. А.І. Аналіз еко-орієнтованих видів туризму: їх відмінні та спільні риси. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2010. №1. С.161-168. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://surl.li/jxllqj>
7. Всесвітня туристична організація: офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL <http://www.unwto.org>.
8. Європейський досвід організації сільського зеленого туризму. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://surl.li/jxlkd>.
9. Rola Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej "Gospodarstwa Goscinne " w rozwoju turystyki wiejskiej. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.agroturystyka.pl.
10. Urzykowska Lessnau Anna. Działania i osiągnięcia Polskiej federacji turystyki wiejskiej "Gospodarstwa goscinne" na terenie Wojewodztwa Pomorskiego. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.agroturystyka.pl.
11. Vechervkarpatah. “Prospects of development of rural green tourism in Ukraine”. 2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://vechervkarpatah.at.ua/publ/>.
12. Цимбалюк С.Я., Морозова І.В. Сільський туризм. Екологічні науки № 1(24). Т. 1. 2011. Науково-практичний журнал. С. 38-49.
13. Про сільський зелений туризм та досвід Прикарпаття, [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://surl.li/jxlog>
14. Гості приносять добробут і спонукають навести лад у господарях. Урядовий кур'єр. 2009. 4 серпня. С. 7.

15. Стеченко Д.М., Чмир О.С. *Методологія наукових досліджень*. Київ: Знання. 2005 р. 309 с.
16. Семенова Г.А, Богма О.С. Національний кластер - новий шлях для прискорення економічного та інноваційного зростання України. *Вісник економічної науки України*. №1(9). 2006. С. 127-133.
17. Тимчишин-Чемерис Ю.В. Туристичний кластер – форма розвитку та успіху туристичної діяльності регіону. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2015. Вип.4. С.44-57.
18. Мальська М.П., Рутинський М.Й., Білоус С.В., Мандюк Н.Л. *Економіка туризму: теорія та практика: підручник*. К.: Центр учбової літератури, 2014. 544 с.
19. Костирко І.Г. Кластерний підхід в розвитку сільського зеленого туризму. *Інноваційна економіка*. 2015. № 4 (59). С. 159 - 163.
20. Ісаєнко В.М. Забезпечення якості продукції та послуг в агротуризмі. Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. 2017. Вип. 19, № 1. С. 247 - 252.
21. Шищенко П. Глобалізація і диверсифікація геопростору: теоретико-методичні і конструктивно-географічні аспекти. Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки: Матер. міжнар. конф. до 120-річчя географії у Львівському ун-ті (24-26 вересня 2003 р.). Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 37-38.
22. Петлін І.В. Перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Західному регіоні України. *Вісник Львівського інституту економіки та туризму*. 2008. № 3. С. 210–213.
23. Пінчук Т.А. Агротуризм як форма підприємництва у сільській місцевості. *Науковий вісник Ужгородського університету. Збірник наукових праць*. 2009 р. Вип.28, ч.3. С.49-53. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/gqbwm>.
24. Мельниченко С.В. Розвиток сільського туризму як джерела отримання додаткових доходів особистих селянських господарств в Україні. Матер. І всеукр. міждисц. конф. "Бар'єри та можливості розвитку малого та середнього бізнесу в Україні" (Київ, 14—15 лют. 2005 р.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.management.org.ua/conference/>.
25. Обласна програма розвитку сільського, зеленого туризму на 2007-2010 роки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.if.gov.ua/modules.php?name>.

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-16>

7.3. Данчевська І.Р.

Територіальна локалізація релігійних святинь сільських територій України

Сакральна культура України має віковічну спадщину. Україна відзначається багатонаціональним характером культури і віри свого населення. Українське церковне мистецтво завжди прагнуло власної національної самоідентифікації: від архітектурного образу до внутрішнього оздоблення церков. Різні етноси, які приходили й відходили, залишали по собі сліди – архітектуру, храми, цвинтарі.

На жаль, протягом усієї історії України релігійна культура та церковна архітектура неодноразово руйнувалися і знищувалися. Багато релігійних пам'яток було знищено і пошкоджено під час правління різних

тоталітарних режимів та комуністичного поневолення і знищуються зараз через повномасштабне військове вторгнення російської федерації на територію України. Зафіксовано, що за рік повномасштабної війни в Україні 494 релігійні споруди, духовні навчальні заклади і священні місця (кладовища, меморіали) зазнали руйнування – їх повністю знищено або пошкоджено. За конфесійною ознакою найбільше від російської агресії постраждало храмів Української Православної Церкви (афілійованої з московським патріархатом) – 143 [1].

За роки незалежності в Україні спостерігається процес становлення туристичних фірм, що працюють у напрямку надання послуг з організації релігійних і паломницьких турів, а також деяких паломницьких служб, організованих при монастирях, церквах, інших релігійних організаціях. До 2020 року в Україні збільшувалася кількість туристів, що здійснювали паломництво до святинь України, а також тих, хто прямував за кордон з релігійно-пізнавальною метою.

Попри повномасштабне вторгнення, в Україні є велика кількість туристів, що здійснюють паломництво до святинь України, а також прямують за кордон з релігійно-пізнавальною метою. Туристичні фірми, які продовжили працювати під час воєнного стану в Україні, регулярно організовують міжнародні автобусні релігійні тури, особливо актуальними є Меджугор'є (Боснія та Герцоговина), Ізраїль, Ватикан.

Експерти ВТО виділяють релігійний туризм як вид діяльності, пов'язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, розташованих далеко від їх місця проживання [2, с.39].

Дестинація – це географічна територія, яка є привабливою для туристів завдяки наявності унікальних або специфічних туристично-рекреаційних ресурсів та відповідної інфраструктури, доведених до споживачів у вигляді готового туристичного продукту з метою задоволення їх найрізноманітніших потреб. У класифікації туристичних дестинацій за різними ознаками вчені вказують релігійну дестинацію у переліку складових спеціалізованої дестинації, що виділяється за ознакою мети подорожі [2, с. 39].

У релігійному туризмі виділяються:

- ❖ паломницький туризм;
- ❖ релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості.

Релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості – це відвідування релігійних центрів, у яких можна побачити релігійні об'єкти, а саме: діючі культові пам'ятки, музеї, а також відвідати богослужіння, взяти участь у хресних ходах, медитаціях та інших релігійних заходах [2, с.46].

В екскурсійно-пізнавальних турах туристи використовують звичайну туристичну інфраструктуру, селяться в готелях. Ці тури, на відміну від паломницьких, коротші, не приурочені до релігійних свят, і в них можуть брати участь як дорослі, так і діти. Релігійні об'єкти туристи можуть відвідувати і під час комбінованих турів, у яких екскурсійна складова є тільки частиною програми. Для паломників же екскурсія має вторинне значення відносно певних культових дій. Проте в деяких турах можуть брати участь як паломники, так і екскурсанти. Екскурсійним групам необхідний досвідчений, обізнаний в темі екскурсивод, а після прибуття на місце їх має супроводжувати і представник релігійної організації.

Індустрія релігійного туризму, окрім загальної туристичної індустрії, включає релігійні об'єкти показу, а саме:

- ❖ Культові споруди – монастирі, святилища, храми, храмові комплекси, капели, каплиці тощо.
- ❖ Природні об'єкти культу – святі джерела, гаї, річки, озера, ставки та ін.
- ❖ Об'єкти культу малих форм – придорожні хрести, вівтарі тощо [2, с.48].

Християнство в Україні – найпоширеніша релігія. При цьому більшість вірних вважають себе православними християнами. Згідно з соціологічними дослідженнями, проведеними центром Разумкова у 2021 році, частка віруючих серед дорослих громадян України становила в середньому 70%. Захід країни традиційно характеризується найвищим рівнем релігійності, Південь і Схід – найнижчим [3].

Туристом, що подорожує з релігійними і релігієзнавчими цілями, є людина, яка виїжджає за межі країни постійного проживання на термін не більше півроку для відвідування святих місць та центрів релігій.

У релігійному туризмі є різні соціальні групи людей, зокрема слід виокремлювати:

- ❖ паломники, які дотримуються всіх релігійних обрядів і конфесійних канонів своєї церкви;
- ❖ віруючі люди, що дотримуються правил і церковного статуту не так строго, як паломники.
- ❖ люди, які тільки цікавляться релігією.
- ❖ туристи, котрі цікавляться культовим середовищем і пам'ятками релігійної спадщини як об'єктами національної культури.

Виходячи із вищезазначеного, можна виділити мету релігійних поїздок різних категорій людей:

- ❖ ритуальне відзначення релігійних свят (участь можуть брати прочани і туристи як глядачі);
- ❖ духовне самовдосконалення (ця мотивація в релігійному туризмі властива як паломникам, так і звичайним туристам);

- ❖ підвищення власного статусу в релігійній громаді (мотив поїздки, що стосується тільки прочан);
- ❖ поклоніння святому місцю, храму, мощам, отримання зцілення духовного і фізичного (мета, характерна тільки для паломників);
- ❖ допитливість, отримання естетичного задоволення від архітектури, живопису, іконопису, церковного співу (для всіх категорій туристів).

Ідея паломництва передбачає дії в умовах особливих труднощів і добровільно взяті на себе зобов'язання бути в цих умовах. Це має символізувати готовність людини пожертвувати матеріальними цінностями в ім'я вічних, духовних. Люди вирушають у паломництва, коли їм недостатньо ритуальних дій у місцях звичайного середовища проживання [2, с.42].

Паломництво є суттєвим критерієм сакральної ієрархічності простору, що дозволяє виділити для кожної релігії святині світового, регіонального, локального та місцевого рівнів. Локалізація сакральних об'єктів відповідного рівня у національних межах є чинником рецепції паломницького потоку певного обсягу. Зокрема, перелік релігійних об'єктів культурної спадщини національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, розташованих у сільській місцевості, розглянуто у таблиці 7.5.

Таблиця 7.5

Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, розташованих у сільській місцевості

№ з.п.	Найменування пам'ятки	Датування	Місце-знаходження	Вид пам'ятки
1	2	3	4	5
Вінницька область, Могилів-Подільський район				
1	Скельний монастир	IX – XIII ст.	с. Лядова	пам'ятка археології
2	Скельний храм з рельєфними зображеннями	V-XVII	с. Буша	пам'ятка археології
Дніпропетровська область, Криничанський район				
3	Вознесенська церква	1824 р.	с. Семенівка	пам'ятка архітектури
Хмельницька область, Волочинський район				
4	Церква Св. Архистратига Михайла	1760 р.	с. Бубнівка	пам'ятка архітектури
Дунаєвецький район				
5	Костел Св. Йосипа Обручника Пресвятої Діви Марії	1859 – 1872 р.	с. Підлісний Мукарів	пам'ятка архітектури
Кам'янець-Подільський район				

1	2	3	4	5
6	Скельний печерний монастир	IX – XIII ст.	с. Гораївка, урочище Монастирське	пам'ятка археології
Черкаська область, Чигиринський район				
7	Церква Св. Іллі з дзвіницею	1653 - 1656 р.	с. Суботів	пам'ятка архітектури
Чернігівська область, Ічнянський район				
8	Церква Успіння Богородиці	1709 р.	с. Сваричівка	пам'ятка архітектури
Менський район				
9	Миколаївська церква	1763 р.	с. Городище	пам. історії, арх.
10	Покровська церква	1896 р.	с. Дягова	пам'ятка історії, архітектури
11	Покровська церква	1760 р.	с. Стольне	пам'ятка археології

Складено автором на основі даних [4].

Проаналізувавши перелік релігійних об'єктів культурної спадщини національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток, можна зробити висновок, що 52 % з них розташовані у сільській місцевості України. При цьому, 62 % релігійних об'єктів національного значення, розташованих у сільській місцевості, розташовані в західній частині України. Перелік релігійних об'єктів культурної спадщини національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток західної України, розташованих у сільській місцевості, розглянуто у таблиці 7.6.

Таблиця 7.6

Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток Західної України, розташованих у сільській місцевості

1	2	3	4	5
Закарпатська область, Виноградівський район				
1	Церква Успіння Пресвятої Богородиці	1669 р.	с. Новоселиця	пам'ятка архітектури
Великобerezнянський район				
1	Церква Св. пророка Іллі	1791 р.	с. Буківцьово	пам'ятка архітектури
2	Церква Св. Архангела Михайла	сер. XVIII ст.	с. Вишка	пам'ятка архітектури
3	Церква Покрови Пресвятої Богородиці	1761 р.	с. Кострина	пам'ятка архітектури

1	2	3	4	5
4	Церква Св. Василя Великого	1831-1834 р.	с. Сіль	пам'ятка архітектури
5	Церква Св. Миколи, Дзвіниця	1759 р., поч. ХХ ст.	с. Гусний	пам'ятка архітектури
6	Церква Св. Івана Предтечі	1769 р.	с. Сухий	пам'ятка архітектури
7	Церква Св. Архангела Михайла	1745 р.	с. Ужок	пам'ятка архітектури
8	Церква Св. Миколи	1794 р.	с. Чорноголова	пам'ятка архітектури
Воловецький район				
9	Церква Св. Духа, Дзвіниця	1779 р. ХІХ ст.	с. Гукливий	пам'ятка архітектури
10	Церква Зіслання Св. Духа	1904 р.	с. Котельниця	пам'ятка архітектури
11	Церква Вознесіння Господнього	1898 р.	с. Тишів	пам'ятка архітектури
Міжгірський район				
12	Церква Св. Архангела Михайла, Дзвіниця	1808 р., поч. ХХ ст.	с. Буковець	пам'ятка архітектури
13	Церква Св. Миколи, Дзвіниця	1798 р., ХІХ ст.	с. Ізки	пам'ятка архітектури
14	Церква Зіслання Св. Духа	1795 р.	с. Колочава	пам'ятка архітектури
15	Церква Св. Архангела Михайла	1818 р.	с. Негровець	пам'ятка архітектури
16	Церква Св. Миколи	1804 р.	с. Верхній Студений	пам'ятка архітектури
17	Церква Різдва Пресвятої Богородиці, Дзвіниця	1780 р., 1841 р.	с. Пилипець	пам'ятка архітектури
18	Церква Св. Дмитра	1780 р.	с. Репинне	пам'ятка архітектури
19	Церква Введення в храм Св. Богородиці	1809 р.	с. Торунь	пам'ятка архітектури
Мукачівський район				
20	Церква Св. Дмитра	ХVІІІ ст., 1910 р.	с. Вільховиця	пам'ятка архітектури
Перечинський район				
21	Церква Св. Василя Великого	1746 р.	с. Лікіцари	пам'ятка архітектури
Рахівський район				

	2	3	4	5
22	Церква Успіння Пресвятої Богородиці	1778 р.	с. Ділове	пам'ятка архітектури
23	Церква Св. Миколи (верхня, нижня)	1705 р., XVII ст.	с. Середнє Водяне	пам'ятка архітектури
Хустський район				
24	Церква Св. Миколи Чудотворця, Дзвіниця	1779 р.	с. Данилово	пам'ятка архітектури
25	Церква Св. Параскеви, Дзвіниця	1753 р., кін. XVIII ст.	с. Олександрівка	пам'ятка архітектури
26	Церква Св. Миколи, Дзвіниця	XVII-XVIII ст.	с. Сокирниця	пам'ятка архітектури
Івано-Франківська область, Галицький район				
27	Комплекс сакральних споруд	1154 р., 1500 р.	с. Крилос, Княжа Гора	пам'ятка архітектури
28	Церква Успіння Пресвятої Богородиці	пер. пол. XVI ст.	с. Крилос	пам'ятка архітектури, історії
29	Церква Св. Пантелеймона, Дзвіниця	1194 - 1197 р.р., 1611 р.	с. Шевченкове, уроч. Св. Гора	пам'ятка архітектури
Коломийський район				
30	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	1808 р.	с. Нижній Вербіж	пам'ятка архітектури
Львівська область, Жовківський район				
31	Церква Положення Пояса Пресвятої Богородиці	1866 р.	с. Мацошин	пам'ятка монументального мистецтва
Кам'янка-Бузький район				
32	Каплиця Богоявлення Господнього	1600 р., 1762 р.	с. Новий Став	пам'ятка архітектури
Сокальський район				
33	Церква Св. Косми і Даміана	1862 р.	с. Цеблів	пам'ятка архітектури, монументального мистецтва

Складено автором на основі [4].

Згідно з реєстром пам'яток місцевого значення, 65% релігійних споруд розташовані у сільській місцевості України. Це сприяє розвитку релігійного туризму та паломництва цих територій.

Святині – це всі об'єкти поклоніння паломників (храми, монастирі, чудотворні ікони, святі мощі, святі джерела, святі реліквії тощо) [2, с.48].

Згідно з реєстром пам'яток архітектури національного значення найбільше сакральних, релігійних об'єктів (60 %) розміщено у Закарпатській області. Найбільше пам'яток національного значення є у Воловецькому та Великоберезнянському районах. Зокрема, є храми, які внесені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО:

✓ Ансамбль пам'ятки архітектури 1745 р. церкви Собору св. Архистратига Михайла в с. Ужку Великоберезнянського району є діючим храмом, належить до єпархії УПЦ. Ця дерев'яна церква – тридільна, триверха, збудована з ялинових брусів, покрита гонтом, відзначається своїми лаконічними формами і зведенням без жодного цвяха. Цінними є царські ворота і різьблення іконостасу XVIII ст. Упродовж століть ззовні у храмі не проводилися реставраційні роботи, на відміну від інтер'єру. Старовинна сакральна будівля вважається однією з найцікавіших споруд бойківського стилю дерев'яного храмового будівництва [5].

✓ Ансамбль пам'ятки архітектури 1813-1824 років церкви Вознесіння Господнього (Струківської) в с. Ясіні Рахівського району. Святиня належить до найменших дерев'яних церков на Закарпатті. Струківська церква особлива своєю дзвіницею – один із найгарніших витворів закарпатського архітектурного мистецтва [5].

Закарпаття володіє також значною кількістю пам'яток дерев'яної народної архітектури XVII-XIX століть. Унікальними в архітектурному відношенні є 55 дерев'яних церков у межах області, з них понад 10 побудовано у XVII – XVIII столітті. Деякі, серед вказаних, внесені до державного реєстру нерухомих пам'яток містобудування та архітектури місцевого та національного значення. Майже 90% дерев'яних храмів використовують як культові споруди. Також цікавими об'єктами туристичного інтересу можуть стати монастирі області. Аналіз територіального поширення сакральних культових споруд в Закарпатті свідчить про їх концентрацію переважно у гірських північних регіонах Міжгірського, Воловецького, Великоберезнянського районів та південних частинах області в межах Березівського, Виноградівського та Хустського районів [6].

Популярні об'єкти релігійного туризму сільської місцевості Закарпатської області:

✓ Дмитрівська церква у с. Вільховиця Мукачівського району, побудована без жодного цвяха в селі Бистриця, презентує бойківський тип споруд. Дата побудови церкви встановлена на основі вирізьбленого напису на дверях. В 1910 році перенесена у с. Вільховиця. На сьогоднішній день збережене гонтове покриття даху церкви.

✓ Церква Св. Архангела Михаїла у с. Руська Кучава Мукачівського району. Побудована у лемківському стилі у XVIII ст. у с. Руське, а в першій половині XIX перевезена у Руську Кучаву.

✓ Церква Покрови Пресвятої Богородиці у Великоберезнянському районі, с. Кострино. Церква була перевезена у 1703 році із с. Сянки Львівської області. Покровський храм - це перехідний стиль від бойківського до лемківського.

✓ Церква святого Миколая Чудотворця у Подобовці побудована в XVII столітті (понад 300 років тому), а у 1785 році її перенесено в інше місце, де знаходиться і зараз. Вона має струнку форму з бароковим завершенням. Звісно, час вимагав неодноразового ремонту храму, але іконостас залишився незіпсованим і, мабуть, становить певну мистецьку та історичну цінність.

✓ Церква Введення Пресвятої Богородиці, яка датується XVII століттям у с. Розтока Міжгірського району. Іконостас з цієї церкви передали на постійне зберігання в Хортицький храм Запорізької області.

✓ Церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Пилипець. Перша культова споруда у цьому селі була побудована близько 500 років тому, а згаданий храм споруджено, за різними даними, у 1762 або 1780 році.

✓ При Святодухівській церкві у с. Колочава діє історико-культурний центр, який працює над створенням краєзнавчого храму-музею.

✓ Негровецька церква святого архангела Михаїла, побудована на пагорбі – є цікавою архітектурною пам'яткою. За переказами, у 1818 році даний храм було перенесено на це місце з урочища Ясеновець, який у той час потерпав від зсувів [5].

Загалом, дерев'яні церкви Закарпаття є унікальними за своєю будовою та ступенем збереженості, зокрема:

✓ Церква Введення Пресвятої Богородиці, XVIII ст., яка розташована в Іршавському районі, селі Локоть. Перша згадка про дану церкву датується 1690 роком. Вона збудована з дубових колод, є тризубною.

✓ Церква Св. Михаїла, яка розташована в Іршавському районі, селі Івашковиця. Дана церква датується 1658 роком і є однією з небагатьох уцілілих малих дерев'яних церков. Поруч з церквою розташована дерев'яна дзвіниця, яка є типовою для багатьох верховинських сіл [7].

✓ Церква Св. Параскеви, XV ст., яка розташована в Хустському районі, селі Олександрівка. Церква Св. Параскеви датується 1753 роком. За місцевим переказом, перша церква стояла в урочищі Потік, а теперішня є другою. Відомо також, що церкву переносили в межах села.

✓ Церква Св. Миколи, 1779 року, розташована в Хустському районі, селі Данилово. Церква Св. Миколи Чудотворця є наймолодшою з готичних церков Хустщини. Тут збереглися настінні розписи, датовані 1828 роком та виконані художником І. Корнмаєром. Біля церкви розташована дерев'яна каркасна дзвіниця, а в ній – три дзвони [7].

На території Закарпатської області багато цікавих релігійних маршрутів, кількість яких з кожним днем зростає. Під час екскурсій релігійної тематики по Закарпатській області екскурсанти відвідують релігійні центри, де вони знайомляться з релігійними об'єктами – діючими культовими спорудами, відвідують церковні музеї та виставки, богослужіння, беруть участь у хресних ходах, медитаціях [8].

Дедалі популярнішими стають подорожі до монастирів Закарпаття, розташованих у сільській місцевості, які позитивно впливають на розвиток релігійного туризму в області. Найпопулярнішими серед них є:

✓ Святопокровський чоловічий монастир в селі Ракошино (Святині: Іверська ікона Божої Матері, ікона святого великомученика і цілителя Пантелеймона з часткою мощей, ікона Знамення Божої Матері, ікона Ісуса Христа – Сонце Правди).

✓ Красногорський чоловічий православний монастир на честь Усіх Святих (Святині: ікона преподобного Серафима Саровського з часткою його святих мощей, чудотворна ікона Богородиці «Усіх скорботних Радість», ікона Богородиці «Неопалима Купина»).

✓ Свято-Успенський жіночий монастир у с. Домбоки (Святині: ікона Божої Матері «Скоропослушниця», ікона Божої Матері «Акафістна»).

✓ Свято-Серафимівський жіночий монастир в с. Приборжавське.

✓ Грушівський монастир, монастир в с. Іза.

✓ Свято Різдва-Богородицький жіночий монастир в с. Липча та інші [8].

Майже кожен монастир має свою святиню. Найбільш знаним із закарпатських православних святих є преподобний Олексій Карпаторуський (мощі зберігаються в с. Іза Хустського району, у місцевому монастирі, де він за життя був настоятелем) та Йов Угольський, архімандрит, мощі якого зберігаються в храмі у с. Малі Угольці [8].

Серед закарпатських ікон, які особливо шанують паломники:

✓ Богородичний образ «Солодке лобзання» (монастир в с. Чумальово).

✓ Ікона Божої Матері «Скоропослушниця» (монастир у Домбоках), вона вважається однією з тих, що мироточать. Особливо сильно мироточить з ікони, коли у світі відбуваються скорботні події.

✓ Богородична ікона, знаходиться у с. Бедевлі, написана Євангелистом Лукою.

✓ Боронявська чудотворна ікона Божої Матері в с. Борожева – чудотворна ікона Божої Матері, особливо шанована греко-католиками Закарпаття. Перша згадка у монастирській хроніці про чудотворну ікону є в літописних записах 1785 р. [9].

Також історично цікавими є унікальні «нерукотворні» хрести, які знаходили й досі знаходять на Закарпатті, остання така знахідка була у

2009 р. на Свалявщині. Нерукотворні хрести представлені також в кількох храмах краю, зокрема, на Хустщині [8].

З метою популяризації розвитку релігійного туризму, залучення туристів до Закарпатської області постійно розробляються нові й удосконалюються вже наявні релігійні маршрути.

З початком 2000-х років урочище Джублик – між селами Нижнє Болотне і Вільхівка Іршавського району, стало центром масового паломництва греко-католиків і всіх тих, хто вважає його місцем об'явлення Божої Матері. Згодом тут була побудована невелика каплиця і закладений монастир Собор Пресвятої Богородиці. Також був прокладений найдовший шлях в Європі від Львова до Джублика, який отримав назву «Остання дорога Христа». Зараз в урочищі засновано: греко-католицький монастир Собору Пресвятої Богородиці; побудовано літню відпустову церкву Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії; два монастирі (чоловічий із каплицею Серця Христового, а також жіночий із каплицею Пресвятої Родини). Також зведено будинок для паломників, у якому розміщено каплицю Івана Хрестителя. Над джерелом, де з'явилася Богородиця, стоїть дерев'яна каплиця Матері Божої, а довкола всієї святині встановлено хресну дорогу [10]. Урочище Джублик включено до низки паломницьких турів Закарпаттям, зокрема, «Проща до святинь Закарпаття» (Мукачево, Малий Березний, Бороняво, Джублик).

На Івано-Франківщині також розміщено багато сакральних релігійних об'єктів. Зокрема, однією із пам'яток архітектури національного значення – невеличке сучасне с. Крилос, розташоване в мальовничій місцевості – межиріччі Дністрових притоків, річок Лімниці та Лукви – було столицею Галицько-Волинської держави, відоме з давньоруських літописів як місто Галич. У катедральному соборі Успіння Пресвятої Богородиці, що був збудований у XII ст. у центрі Галича, тепер Крилос, відбувались урочисті церемонії інтронізації галицьких князів, які отримували титул королів. Тут, у мурах собору, був похований князь Ярослав Осмомисл [5].

Сьогодні це музей під відкритим небом, де можна побачити залишки будівель княжого Галича XII–XIII ст.: фундаменти славнозвісного собору, Іллінської церкви, церкви св. Пантелеймона. Збережена збудована в XVII ст. на місці зруйнованого давнього храму мурована церква Успіння Пресвятої Богородиці, середньовічні оборонні споруди з кількома рядами захисних валів. У 2006 році ікону Крилоської Божої Матері реставрували і Глава УГКЦ Блаженніший Любомир Гузар здійснив урочистий обряд її коронації [11].

Велику цінність серед сакральних об'єктів сільської місцевості Львівської області мають дерев'яні храми, яких в області налічується 773. Найбільша кількість дерев'яних храмів є у Дрогобицькому (68),

Старосамбірському (65), Жидачівському (58) та Турківському (52) районах. До Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО належить такі церкви сільської місцевості Львівщини:

✓ дерев'яна церква Зіслання святого Духа, споруджена потелицькими гончарями у 1502 р. в с. Потеличі Жовківського району і відреставрована у 1736 р. Найстаріша дерев'яна церква Львівщини та тридільна в Україні, побудована без жодного цвяха. Церква – тризрубна, двоверха будівля, складається з нефа, накритого наметовим гонтовим дахом, бабинця і п'ятигранного вітваря. Унікальність церкви в тому, що тут відсутній класичний іконостас, він безпосередньо намальований на фронтальній стіні, також відсутні хори. Сам храм – одноповерховий, зберігся у доброму стані, як і настінні розписи, які датуються переважно 1620 – 1640 р.р., на них зображено сцени Страстей Христових. Оригінальність сакральної споруди полягає і в тому, що вона так вписана у рельєф, наче виростає з пагорба [5].

✓ церква Собору Богородиці у с. Матків Турківського району Львівської області була зведена у 1838 р. у стилі бойківської школи народної архітектури. Це триверха, тризрубна, квадратні зруби розміщені по осі схід-захід, по периметру споруда оперезана піддашшям. З обох боків вітваря прилягають невеликі прямокутні ризниці. Основні об'єми завершують восьмибічні верхи, над нефом – з п'ятьма заломами, над бабинцем і вітварем – з чотирма, які увінчуються шоломоподібними банями з маківками та хрестами. Сьогодні це діючий храм єпархії УГКЦ [5].

Паломницький туризм – це поїздка або сукупність поїздок представників різних конфесій з паломницькими цілями. Ідея паломництва передбачає дії в умовах особливих складнощів і добровільно взяті на себе зобов'язання бути в цих умовах.

Паломництво – прагнення віруючих людей поклонитися святим місцям. Святині – це всі об'єкти поклоніння паломників, а саме храми, монастирі, чудотворні ікони, святі мощі, святі джерела, святі реліквії тощо [2, с.42].

Католики в Україні, як і у всьому світі, здійснюють паломництво до всіх загальнокатолицьких святинь. Але найвизначніше для католиків – вшанування Діви Марії (марійський культ).

У зв'язку з цим найвизначнішими і найбільш відомими місцями паломництва українських католиків, розташованих у сільській місцевості західної України, є:

✓ «Марійський духовний центр» – один із п'ятнадцяти світових духовних Богородичних центрів, визнаних Вселенською католицькою церквою, що прославився чудотворною іконою Матері Божої Зарваницької та джерелом Святої Анни (с. Зарваниця на Тернопільщині). За своїм релігійним та історичним значенням він прирівнюється до славнозві-

сних Києво-Печерської та Почаївської лавр. У 1867 році Папа Римський Пій IX коронував ікону і надав Зарваниці статусу відпустового місця. У мирний час і до епідемії коронавірусу Зарваницю щорічно відвідували сотні тисяч паломників. <https://palomnik.com.ua>

✓ Крехівський монастир – пам'ятка оборонної архітектури XVII століття. Окрім того, що монастир мав потужні укріплення, які витримували неодноразові облоги, тут зберігалися чотири чудотворні ікони. Чудотворний образ св. Миколая Мирликійського є однією із найстаріших ікон Крехівського монастиря святого Миколая Отців Василіян.

✓ Гошівський монастир (Івано-Франківська область), заснований у 1570 році і відомий чудотворною іконою Божої Матері. Найвизначнішим фундатором обителі була родина Гошовських, із якими пов'язана також поява в монастирі чудотворного образу Божої Матері, відомого тепер як Гошівська Богородиця. Свого часу саме ікона принесла славу монастирю як місцю щедрих ласк і благодатей. Святіший Вселенський Архиєрей Бенедикт XVI, Папа Римський 1 липня 2009 року поблагословив золоті корони та шати для Божої Матері в Гошеві.

✓ Свято-Успенська Унівська Лавра – єдиний в УГКЦ монастир, що має статус лаври. Один із найбільших і найдавніших монастирських комплексів України. Із цілющою водою, що витікає потічком з-під престолу Свято-Успенської унівської церкви. Центральний монастир Галицької єпархії впродовж XIV-XVIII століть, від другої половини XX століття. Осередок греко-католицького чернечого життя монахів Студійського уставу.

✓ Страдч (Яворівський район, Львівська область) – це відпустовий Марійський паломницький центр. Одна із найдавніших українських християнських святинь – невеличка печера, видовбана у піщаному пагорбі, де з XI ст. розпочали свій чернечий шлях двоє ченців. Страдецький печерний монастир унікальний тим, що зберігся майже без змін з часів свого заселення. У 1795 році на горі збудовано храм Успіння Пресвятої Богородиці. Великою святиною Успенської церкви є чудотворний образ Матері Божої Нерушимої Стіни (Оранти), відомий під назвою Страдецька Богородиця. Також тут зберігаються ікони, виконані знаними українськими художниками: образ Успіння Пресвятої Богородиці Петра Холодного-Лівицького, ікони Серця Христового та Матері Божої Неустанної Помочі Антона Монастирського, іконостас розписаний Олексою Новаківським.

У 1936 році Папа Римський Пій XI надав Страдчу статус відпустового місця, а Страдецька Хресна дорога (Кальварія) отримала від Папи значення Єрусалимської [11].

Лаврський монастир св. Онуфрія (Старосамбірський район, Львівська область), заснував князь Лавр. Перші документальні згадки про монастир належать до XIV ст. Це одна із найстаріших святинь заходу України.

Головною святинєю храму була частина мощей св. Онуфрія. Тільки у 2011 р. мощі, після їх втрати, були повернуті монастирю. Храм не раз перебудовували. Оригінальними залишилася вівтарна частина храму і фрески. У підземному некрополі монастиря поховані молдавські князі Костянтин Бессараб та Степан Петрічайка, єрусалимський патріарх Макарій Лигарид, київські митрополити, греко-католицькі єпископи [11].

До періоду кінця XV ст. належать і два монастирські комплекси:

✓ монастир Благовіщення Пречистої Діви Марії у с. Підгірці. Першу монастирську церкву Преображення Господнього і Пліснеський монастир було збудовано у 1180 р. коштом княжни Єлени, доньки князя Всеволода. Але він був знищений. Упродовж 1726-1750 рр. було споруджено сучасну монастирську церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці і двоповерховий монастир із келіями (пам'ятка барокової архітектури галицької школи XVIII ст.). До новозбудованого храму було урочисто перенесено із старої церкви Преображення Господнього Підгорецьку (Пліснеську, Голубицьку) чудотворну ікону Матері Божої, яка належить до давніх плакучих ікон. У 1754 р., за понтифікату Святішого Отця Венедикта XIV, її було короновано і видано Декрет, відповідно до якого головному престолу монастирського храму Благовіщення Пречистої Діви Марії було надано привілей повного повсякчасного відпусту. Василіанська чернеча обитель повернулася у стіни свого монастиря 1989–1991 рр. Упродовж кількох років було відновлено монастирський комплекс, збудовано браму-дзвіницю і реколекційний будинок.

✓ монастир Походження древа Хреста Господнього у смт. Підкамінь – це згромадження ченців-студитів УГКЦ. Сучасний архітектурний ансамбль монастиря склався впродовж XVII – XVIII ст. До найцінніших пам'яток комплексу можна віднести костел Успіння Пресвятої Богородиці (1464 – 1760), монастирські келії (1612 – 1746), оборонні споруди – мури, дзвіницю та башти (1702), коринтську колону з фігурою Богородиці (1719). Славу монастирю принесло проголошення ікони Богородиці чудотворною. У 1725 р. Папа Венедикт XIII прислав для неї з Рима золоті освячені корони. Але під час світових воєн монастир зазнав значних втрат [12].

Сьогодні монастирський комплекс включає такі церкви: Усікновення голови Івана Хрестителя (підземна), Покрови Пресвятої Богородиці (надбрамна), святої Параскеви П'ятниці та Новомученика Миколая. До монастиря прибувають паломники, щоб вшанувати чудотворне Розп'яття (XVII ст.), копію Підкамінської чудотворної ікони, ікону Воздвиження Чесного Хреста з частинкою Хреста Господнього, ікону «Не ридай мене, Мати» [12].

Серед визначних паломницьких місць слід виокремити:

✓ с. Корсів, де у парафіяльному храмі зберігається чудотворна ікона Матері Божої.

✓ Храм Різдва Пресвятої Богородиці в с. Воля-Довголуцька (Стрийський р-н) – це одне з головних єпархіальних відпустових місць Стрийської єпархії. Перебуваючи у Львові в 2001 р., Папа Іван Павло II поблагословив як корони Воледовголуцької чудотворної ікони, так і саму ікону.

✓ Храм Успіння Пресвятої Богородиці в с. Дроговиж (Миколаївський р-н), збудований у 1900 р. на місці дерев'яної церкви. Храм відвідують прочани для вшанування Пресвятої Богородиці в її Дроговизькій чудотворній іконі і напитися води з цілющого джерела. У 2005 – 2006 р. р. ікону відреставрували [13].

Серед нових місць масового паломництва у сільській місцевості відомими є:

✓ с. Грушів (Дрогобицький район, Львівська область), де в 1987 р. було об'явлення Богородиці. На місці об'явлення у 1856 р. освятили капличку. У 1878 р. посвятили новозбудовану церкву. На даний час відремонтовано церкву, на околиці села споруджено фігуру Божої Матері та Хресну Дорогу [14].

✓ У с. Заглина, частина села Монастирок Жовківського району Львівської області тече святе джерело під назвою «Маруся», назване на честь дівчинки-пастушка, котрій, за переказами, об'явилась Матір Божа. Цей край славився своєю святістю ще з XV століття. На Монастирській горі, за свідченнями архівних документів та літописів, у XV – XVI ст. був невеликий монастир біглих монахів [15].

✓ Подібне джерело нуртує в урочищі Вишневець між селами Сілець та Єзупіль на Івано-Франківщині, яке називається «Духовна Криниця».

✓ Дерев'яний храм Покрови Пресвятої Богородиці, збудований наприкінці XIX – на початку XX століття в с. Раковець (Львівська область). У храмі зберігаються мощі п'ятьох святих мучеників: Валентина, Теодора, Вікентії, Юстини, Християна. Поблизу в с. Новосілка є цілюще джерело, яке за традицією паломники обходять дванадцять – чотирнадцять разів [15].

Окрім вищезазначених чудотворних ікон, що приваблюють паломників, також відомою є церква Успіння Пресвятої Богородиці в с. Глиняни. Це добре збережена дерев'яна пам'ятка XVIII ст. Перша згадка про храм у Глинянах сягає ще часів Галицько-Волинського князівства 1397 р. Відомою у церкві є чудотворна запрестольна ікона Розп'яття Ісуса Христа. Церква у Глинянах – чи не єдина у світі, де у вітвар, що є святою святих храму, дозволено заходити жінкам. Такий дозвіл надав вірянам ще Митрополит Андрій Шептицький, щоб усі, хто цього прагне, мали змогу наблизитись до чудотворної ікони.

Зазвичай кількість паломників можна зафіксувати під час паломництва, яка є відомою прощеною не лише в Україні, а й у всій Україні та навіть за кордоном. Проща – це паломництво віруючих до святого місця, яке пов'язане з явленням Божої Матері, діяльністю святих або розміщенням святинь [16, с. 27].

Метою прощі є насамперед прославлення Бога, відвідування чудотворних ікон, святих мощей та джерел для зцілення та прохання милості, покаяння, очищення совісті. Вони відбуваються у вигляді прогулянок, участі в богослужіннях, спільної молитви та іншого. Зазвичай розвитком подорожей під час паломництва займаються туристичні компанії, адже ця дія може відбуватися лише один раз на рік, тому такі тури найбільш затребувані в паломницькому туризмі. Паломницькі центри мають власну дату на проведення прощ і саме в цей час прибуває найбільша кількість паломників.

Організація найбільших прощ в Україні у докарантинний і довоєнний період:

✓ 7 квітня – с. Підгірці (Бродівський район). Відвідання Підгорецького монастиря та отримання відпусту.

✓ 17–19 травня – с. Унів (Перемишлянський район). Вшанування чудотворної ікони Унівської Пресвятої Богородиці та цілющого джерела.

✓ 18–19 травня – с. Крехів (Жовківський район). Вшанування Чудотворної ікони святого Миколая; отримання повного відпусту.

✓ 22 травня – с. Страдч (Яворівський район). Вшанування Чудотворної ікони Матері Божої Нерушимої Стіни (копія) та могил блаженних о. Миколи Конрада та дяка Володимира Прийми; отримання відпусту.

✓ 12 липня – с. Раковець (Пустомитівський район). Піша проща до Раковця, вшанування цілющого джерела.

✓ 28–29 липня – с. Прибличі (Яворівський район). Відвідини храму-музею на честь Андрея Шептицького. Відвідини пам'ятних місць Андрея та Климентія Шептицьких. Нічні чування.

✓ 25–28 серпня – с. Унів (Перемишлянський район). Вшанування Чудотворної ікони Унівської Пресвятої Богородиці; відвідання цілющого джерела та отримання відпусту.

✓ 13 вересня – с. Заглина (Жовківський район). Марійська проща до с. Заглина та відвідання цілющого джерела.

✓ 28 – 29 вересня – с. Глиняни (Золочівський район). Вшанування Чудотворної ікони Розп'ятого Христа; отримання відпусту. Туристи-прочани приїжджають незалежно від конфесійної приналежності, адже у місці можуть розміщуватись як об'єкти поклоніння католицизму, так і православ'я.

✓ 14 травня – с. Гошів (Івано-Франківська область). Вшанування Чудотворної ікони Матері Божої, отримання відпусту. Нічні чування проводяться з 12 на 13 кожного місяця.

✓ 1 – 2 серпня – проща в Бороняво (Закарпатська обл.). Згідно з Декретом Святішого Отця Лева XIII, від 28 березня 1893 р., Боронявську чудотворну ікону Божої Матері було короновано, а монастирю надали дозвіл на проведення тричі на рік відпустових свят.

✓ 5 – 6 серпня – паломництво у Крилос (Івано-Франківщина). Ікона Крилоської (Галицької) Божої Матері – одна із найдавніших українських чудотворних ікон. За переказами, ще 1157 р. князь Ярослав Осмомисл подарував місцевій церкві ікону Пресвятої Богородиці, яку привіз із самого Константинополя, звідки Русь прийняла хрещення.

✓ прощі до Патріаршого Собору Воскресіння Христового у Києві греко-католицької церкви.

✓ 23 червня – молодіжна велосипедна проща до Воледовголуцької чудотворної ікони [17].

Чимало знаменитих у минулому чудотворних українських ікон втрачено, деякі – назавжди. Тому важливо повернути втрачені святині до України і відновити паломництво до знаменитих у минулому чудотворних ікон. Українські етнічні землі налічували приблизно 200 чудотворних Богородичних ікон загальноукраїнського, регіонального та місцевого значення [13].

На *рисунку 7.6* відображено статистику зареєстрованих юридичних осіб за областями станом на 20.10.2022 з кодом організаційно-правової форми 825 «Релігійна організація», наявні в Єдиному державному реєстрі фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (без тимчасово окупованих територій, Автономної Республіки Крим та м. Севастополь). Дані представляють мережу юридичних осіб з кодом ОП 825 «Релігійна організація», в Україні також діє низка юридичних осіб з іншими кодами ОПФ, які мають афіліацію з релігійними об'єднаннями (освітні заклади, добротинні фонди, громадські організації тощо).

Згідно з чинним законодавством релігійна громада не зобов'язана реєструватися як юридична особа. Тому мережа релігійних організацій у цілому є більша, ніж мережа юридичних осіб.

Вагоме значення для формування паломницьких та релігійних потоків у країні мають релігійні організації, зокрема, церковні центри, монастирі та громади. За аналізований період Львівщина посідає перше місце за кількістю релігійних організацій в Україні. В області налічується 2568 діючих релігійних організацій, у тому числі – 5 центрів, 24 управлін (єпархій тощо), 863 громади ПЦУ та 1545 громад УГКЦ, 66 монастирів, 26 місій, 2 братства. До прикладу, Греко-католицький центр

Львівської архієпархії вирізняється кількістю прощ серед всіх центрів України та здійснює загальне керівництво паломництвом Західної України [21].

Рис. 7.6. Релігійні організації України.*

*Складено автором на основі даних [21].

Володіючи таким багатством різноманітних паломницьких об'єктів, Львівщина в останні роки все активніше проявляє себе на міжнародному ринку релігійного туризму, оскільки тут зосереджено чимало пам'яток, що мають цінність для представників інших країн, насамперед Польщі та Ізраїлю.

Більшість паломницьких об'єктів Львівської області виникли у ХІХ–ХХ ст. – 35 об'єктів. У розрізі адміністративних районів Львівської області найбільше паломницьких місць зосереджено у Жовківському районі (десять), по шість паломницьких об'єктів є у м. Львів та Жидачівському районі, по п'ять об'єктів – у Золочівському, Сокальському та Бродівському районах. Незважаючи на таку кількість паломницьких об'єктів, більшість із них має місцеве (локальне) значення. Безсумнівно, що найвідомішими є м. Самбір, с. Биличі, м. Жовква, Львів, Рудки,

Стрий, Червоноград, смт. Підкамінь, с. Крехів, с. Раковець, м. Борислав, Дрогобич, с. Воля Довголуцька, Грушів, Страдч, Унів, паломницькі об'єкти яких відомі на регіональному та всеукраїнському рівнях [6].

Україна в історичному плані була й залишається християнським міжнародним центром. Адже у 988 році відбулося хрещення Київської Русі. А у 2019 році, отриманням Томосу про автокефалію від Вселенського престолу, Україна набула статусу повноправного суб'єкта Вселенського православ'я.

Конституювання автокефальної Православної церкви України – вікова подія періоду незалежності. З нею пов'язують остаточне визволення Українського православ'я як завершення процесу деколонізації, відродження традицій і духовно-ментальних особливостей київського християнства, перетворення України на повноправного суб'єкта Вселенського православ'я і міжнародних релігійно-церковних відносин, зміцнення національної безпеки [1].

Серед всесвітньовідомих православних святинь, розміщених у сільських територіях України, виділяють:

✓ Святогірський Успенський Зимненський ставропігійний монастир (с. Зимне Волинської обл.) – давній чоловічий монастир, сьогодні – жіночий. За переказами, князь Володимир Великий заклав монастир у 992 – 993 р. р. у с. Зимне, яке тоді було передмістям м. Володимира. Зимненська ікона Божої Матері вважається основною святинею монастиря.

✓ Кровоточива ікона Спасителя в жіночому монастирі Афонської ікони Богородиці в с. Чоповичі Житомирської області. Монастир заснований в 2001 р. громадою сестер милосердя при київському храмі Святителя Михаїла. У 2007 р. отримав статус монастиря і був освячений 7 жовтня 2008 р. Головна церква обителі є копією одного з афонських храмів. Ця споруди стоїть на дванадцяти каменях, привезених зі Святої гори Афон. Також, майже всі храмові ікони привезені зі Святої Гори. У храмі зберігається ковчег з частками мощей Афонських Святих, частка поясу Матері Божої, чудотворна ікона «Троєручиця». Однією з найбільш шанованих в обителі є чудотворний, кровоточивий образ Христа Спасителя.

✓ «Боянська» плачуча чудотворна ікона (с. Бояни Чернівецької області), написана 1991 р. для іконостасу відновленої Боянської парафіяльної церкви Різдва Пресвятої Богородиці. 4 жовтня 1994 р. ікону офіційно визнано чудотворною та названо «Боянською» на честь місця, де вона проявилась.

✓ Свято-Георгіївський жіночий монастир (с. Данівка, Чернігівської обл.), відомий чудотворною іконою «Я є з вами». Побудований у 1654 р., але протягом усього періоду переобладнаний, частково зруйнований і в 1995 р. Георгіївський монастир у Данівці відкритий для парафіян.

✓ Глинська пустинь (с. Соснівка Сумської обл.). Виникнення святині на початку XVI ст. пов'язане з історією об'явлення ікони Різдва Пресвятої Богородиці. З 1994 р. і по сьогоднішній день Глинська пустинь відкрита для всіх віруючих.

Також популярними об'єктами паломницького туризму православних християн у сільській місцевості України є:

✓ Лаврівський Святоонофріївський монастир, заснований у середині XIII ст. у селі Лаврові. Він є важливою архітектурною та мистецькою пам'яткою. Церква була однією з перших триконхових церков України, орієнтованих на візантійсько-атонські зразки. Церква характерна центричністю споруди, хрестоподібним планом і розміщенням куполу на точці “золотого перетину”. У різні часи поєднувала ознаки стилів: романського, готики, ренесансу, бароко, класицизму. На початку XX ст. при монастирі був створений церковний музей, який з роками придбав чималу колекцію ікон XV-XVIII століть.

✓ Церква Архістратиґа Михаїла у селі Підберізці, Пустомитівський район. Збудована у 1890 – 1910 роках у так званому «неовізантійському» стилі відомим архітектором Іваном Левинським. З нею пов'язані ряд яскравих імен видатних діячів української Церкви, культури, мистецтва і героїв визвольних змагань за українську державність. Храм освячено 1892 року Митрополитом Сильвестром Сембратовичем [19].

✓ Межиріцький Свято-Троїцький монастир XV – XVII ст. (с. Межиріч, Рівненська обл.) – архітектурний ансамбль монастирських будівель XVI-XVII ст. Був занесений до Державного національного культурного надбання. Монастирю-фортеці вдалося добре зберегти і внутрішнє оздоблення храму, інтер'єр якого оформлений в стилі бароко. Троїцька церква прикрашена великою кількістю ікон, але є серед них головна святиня цього храму – чудотворна ікона Божої Матері «Житіє подательки». Ікону князям Острозьким подарував Константинопольський патріарх за активний захист православної віри. Ця ікона належить до числа чудотворних.

Крім цієї ікони, Троїцьку церкву монастиря прикрашають ще дві досить цікаві ікони: Ікона Преподобного Антонія Великого, написана в XVIII ст., а також ікона Святого князя Феодора Острозького.

✓ Дерманський Свято-Троїцький монастир-фортеця XV–XVII ст. (с. Дермань, Рівненська обл.), як монастир заснований наприкінці XV ст. українським магнатом князем Острозьким в с. Дермані Другий на Волині. Однією з найвизначніших пам'яток Дерманського монастиря вважається надбрамна дзвіниця з п'ятьма ярусами та фрагменти бійниць, знайдених під час досліджень монастиря.

Неправильний багатокутник Троїцького монастиря в Дермані на березі ріки Усті – добре збережений зразок оборонної храмової архітекту-

ри XVI ст. Високі кам'яні стіни і надбрамна вежа – найстаріші частини комплексу, а твір зодчих початку XVII ст. – Троїцький собор – його домінанта. Крім того всередині периметра міститься церква Казанської ікони Божої Матері і цілий ряд господарсько-побутових споруд більш пізнього часу створення.

✓ Манявський скит-фортеця (Івано-Франківська обл.) XVII ст. Манявський Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир заснований у 1241 р. Києво-Печерськими іноками Іоаникієм і Пахомієм, а в 1608 р. відновлений Афонським старцем Іовом Княгиницьким та Феодосієм Манявським. Споруди храмів, келій, господарських приміщень виконані з каменю і є класичним зразком церковної архітектури XVII – XVIII ст. Перші відомості про Блаженний камінь, з якого витікає цілюща вода, датуються XIII ст. Він розміщений на відстані 380 м від монастиря.

✓ Чоловічий Свято-Вознесенський монастир «Банчени» (с. Молниця, Чернівецька обл.). Будівництво почалося у 1994 р. У 2011 р. був освячений останній восьмий храм Свято-Троїцького собору, одного із найбільших в Україні. У вівтарі храму, в кожному з престолів, зберігаються мощі святих невинних немовлят Віфлеємських та лаврських святих і частка Хреста Господнього з Єрусалима.

Особи, які організовують експлуатацію місць паломництва, зобов'язані забезпечувати виконання вимог щодо охорони об'єктів паломництва, а також вживати заходів щодо забезпечення мінімізації або припинення шкідливого впливу на зазначені об'єкти та соціально-культурне середовище і компенсувати завдані їм при цьому збитки [21].

Як правило, монастирі, храми та інші культові споруди доступні для відвідування туристами, а общини, що володіють ними, охоче пускають туристів зі стягуванням платні. Вони встановлюють певне правило для відвідувачів, зокрема, щодо одягу, порядку проходження, проведення фотозйомки, надання власного екскурсовода. Отже, слід заздалегідь ознайомитися із звичаями всіх общин і монастирів, які входять до маршруту [21].

Також будь-які відвідини святих місць, храмів, інших культових об'єктів і споруд, що перебувають під егідою діючої конфесії, в їх володінні, включені до програми туру, мають узгоджуватися з керівництвом цієї релігійної общини, встановлюється порядок відвідин об'єкта туристами, час відвідання, що не заважає обрядам, або порядок присутності на обрядах.

Одним із важливих аспектів паломницьких поїздок є їхня духовно-просвітницька спрямованість. Під час відвідування святих місць люди дізнаються про історію й духовні традиції монастирів та храмів, особливості богослужіння, про святих і подвижників, чий життя і діяльність були пов'язані зі святинями, що входять до паломницького маршруту.

Паломництво відіграє також важливу загальноосвітню роль. Монастирі та храми завжди були не тільки місцем духовного діяння, а й культурними центрами. Тут віками накопичувалися книги, ікони, твори прикладного мистецтва, вироби народних ремісників.

Релігійний туризм має потужний соціокультурний потенціал та соціокультурну потребу – це ціннісний статус будь-якої людини, яка відчуває потребу в культурних, релігійних та рекреаційних об'єктах, необхідних для духовного, ідейного та фізичного існування. Функціонування феномену «релігійний туризм», його духовна наповненість впливає на туристичну активність та рівень культури суспільства, зосереджуючись на істотних перетвореннях соціокультурної сфери, унаслідок чого туристичний досвід стає соціально значущим.

Хоча у православ'ї відсутнє офіційне розділення на більш або менш значимі паломницькі центри, але серед самих вірних існує певна ієрархія святинь за їх значимістю. Тому найбільш відвідуваними туристично-релігійними центрами України є Києво-Печерська, Почаївська і Святогірська лаври, Зимненський Успенський монастир, Глинська пустинь та інші монастирі й храми країни, які належать до релігійно-паломницьких центрів світового і міжнародного значення, завдяки наявності великих святинь на їх території.

У таблиці 7.6 виділено відомі православні релігійно-паломницькі центри України світового і міжнародного значення, розташовані у сільській місцевості.

Після аналізу вищенаведеної інформації, можна зробити висновок, що в Україні у сільській місцевості розміщені релігійні святині не тільки місцевого чи локального значення, але й сакральні об'єкти загальнодержавного і міжнародного значення.

Святі місця світового та міжнародного значення є чинником формування іноземних паломницьких потоків, а святині локального та місцевого значення створюють переважно внутрішні паломницькі потоки. Україна має сакральні християнські святині регіонального значення, що є чинником формування міжнародних паломницьких потоків в Україну.

Також в Україні є ще багато маловідомих релігійних об'єктів, які потребують дослідження й популяризації. Зокрема, для прикладу у с. П'ятничани (Стрийський район, Львівська область) є каплиця Успіння Пресвятої Богородиці, збудована у 1947 р. на місці знищеного монастиря. Свого часу у каплиці перебувала справжня чудотворна ікона - Жидачівська Оранта. Ця ікона унікальна і поза тим майже невідома дослідникам пам'ятка українського середньовічного малярства [20]. Зараз ікона зберігається у м. Жидачів у мурованій парафіяльній церкві Воскресіння Господнього. Зараз у каплиці в П'ятничанах зберігається її копія. Поруч

із каплицею протікає цілюще джерело. Територія лісу навколо каплиці облагороджена. На мою думку, такі місця є перспективними для розроблення нових туристичних маршрутів.

Таблиця 7.6

Відомі православні релігійно-паломницькі центри України,
розташовані на сільських територіях

Назва	Місце розташування	Час заснування	Головні святині	Паломницьке значення
Зимненський Успенський жіночий монастир	с. Зимне Володимир-Волинського р-ну	1001р.	Зимненська чудотворна ікона, частки святих мощів	Міжнародне
Рождества Богородиці Глинська Пустинь	с. Сосновка Сумської обл.	1648 р.	Глинська ікона Рождества Богородиці, нетлінні мощі пр. Глинських старців	Міжнародне
Чоповицький жіночий монастир	с. Чоповичі Житомирської обл.	кін. ХХ ст.	частка Пояса Богородиці, чудотворна ікона Кровоточивого Спаса, частки мощів багатьох святих	Загальнодержавне
Усікновенський Лядівський чоловічий монастир	с. Лядова, Вінницької обл.	XI ст.	древні фрески, чернеча усипальниця, цілющі джерела пр. Антонія, Іоанна Хрестителя, вмч. Параскеви	Загальнодержавне
Вознесенський чоловічий монастир	с. Банчени Чернівецької обл.	1996 р.	частка Животворчого Хреста Господнього і частки багатьох святих	Міжнародне

Складено автором на основі [4].

Не менш цікавими є туристичні маршрути до найвіддаленіших і найбільш високогірних монастирів України:

✓ Свято-Троїцький Дуконський чоловічий монастир УПЦ на полонині Велика Дуконя (1500 м) під однойменною горою, за 25 км від с. Пробійнівка Верховинського району.

✓ Монастир Шаса на Свидовецькому масиві (1500 м), де проживають 4 монахи.

✓ Монастир Преображення Господнього отців-василіян УГКЦ у с. Дземброня, Верховинський район.

Борисова О. В. зазначає, що у сакральному просторі християнського світу Україна є «перехрестям» паломницьких шляхів, що дуже важливо

використати для розвитку релігійного туризму. Даний сегмент поступово набуває розвитку. Організацією паломницьких турів, як міжнародних, так і внутрішніх, займаються переважно структури, створені під егідою християнських церков, та структури, створені окремими організаціями. Вони є найчисленнішими суб'єктами даного ринку [2, с.78].

Україна історично пов'язана з хасидизмом. Зокрема, селище Меджибіж у Летичівському районі на Хмельниччині є також місцем масового паломництва хасидів. Саме в цьому селищі розташована могила засновника хасидизму – Ізраеля Бешта, тут же народився і провів дитячі роки цадик Нахман. У 2000 р., з нагоди 300-річчя від дня народження Ізраеля бен Елі'езера Ба'ал-Шем-Това, поряд із єврейським кладовищем була побудована синагога.

Цей вид паломництва є органічним для українського соціуму, тому важливо зробити все необхідне для належного рівня обслуговування і гостинності щодо приїжджих хасидів. Адже кількість хасидських паломників щороку збільшується. Якщо у 2007 р. їхня чисельність становила *14 тис. 787*, то у 2022 р., попри повномасштабне вторгнення в Україну, - понад 20 тис. Вони приїжджають цілими общинами. Дітей і підлітків беруть із собою, щоб виховати в них святе ставлення до релігії. Під час паломництва вони обов'язково проводять заняття з вивчення Тори [21].

Надання необхідної допомоги паломникам, які опинилися у надзвичайній ситуації в межах території України, здійснюється спеціалізованими державними, комунальними та приватними службами, а також рятувальними командами, що формуються відповідно до законодавства.

Держава забезпечує захист законних прав та інтересів чужоземних паломників відповідно до законодавства та міжнародних договорів України.

Держава гарантує захист законних прав та інтересів громадян України, які здійснюють паломництво за кордон. У разі виникнення надзвичайних ситуацій держава вживає заходів щодо захисту інтересів українських паломників за межами України, у тому числі заходів для їх евакуації з країни тимчасового перебування.

Мусульмани, котрі проживають в Україні, мають вагомий досвід у здійсненні паломництва. Забезпечуючи хадж в Саудівську Аравію, Україна виступає представником мусульман і несе відповідальність за безпеку перебування мусульман упродовж паломництва.

Мусульманська умма (община) в Україні перед 2014 р. нараховувала більше *600 тис. осіб*. Окупація Криму і частини Донбасу чи не найдошкульніше серед усіх конфесій України вдарила по мусульманах, адже через війну, яку розпочала росія, втрачено повноцінний зв'язок з понад половиною мусульман.

Зокрема, змушене було перереєструватися за російським законодавством найбільше об'єднання мусульман в Україні Духовне управління мусульман Криму (ДУМУ) – майже 400 громад, на окупованій території опинилися Духовний центр мусульман Криму (10 громад) і Духовне управління мусульман України «Єднання» (9 громад). Отже, на вільній території України продовжують діяти тільки – ДУМУ, ДУМУ «Умма».

Муфтій ДУМУ «Умма» Саїд Ісмагілов зазначає, що російська влада в Криму закрила Ісламський центр, школу хафізів (читців Корану) та майже всі медресе. Через війну турки-месхетинці виїжджають в Туреччину. З Криму також виїхала велика кількість кримських татар [2, с.83].

Уже варто очікувати мусульманських паломницьких турів з нових географічних точок України, оскільки мусульмани звикають до нових реалій життя в умовах вигнання з Криму.

Приналежність до певної релігійної течії чи конфесії не є перешкодою для туризму, але турист повинен бути ознайомлений з місцевими законами і звичаями і поважати їх. Це не зобов'язує його виконувати обряди, слідувати чи долучатися до тієї або іншої релігії чи культу, за винятком випадків, коли таке є метою подорожі, тобто паломництво. Якщо духовних сил з релігійних міркувань для пошани не вистачає, то туристу рекомендовано відмовитися від відвідання культового об'єкта даної місцевості або країни.

Отже, релігійні традиції українського народу та наявні сакральні ресурси сприяють формуванню стійкого попиту на паломницькі тури та формуванню в нашій країні ринку релігійного туризму та паломництва.

Таким чином, проаналізувавши наявні сакральні ресурси сільської місцевості України, можна зробити висновок, що сфера релігійного туризму та паломництва має великий потенціал для розвитку.

Адже Україна є духовним центром для багатьох світових релігій і їх відгалужень: християнство (православ'я, католицизм), іслам та іудаїзм. А мережа релігійних організацій є однією із найчисельніших, що свідчить про вагомому частку релігійного інституту в суспільстві. Україну та Київ історично вважають колыскою православ'я. Львів став конфесійним центром для греко-католиків, католиків і протестантів. Меджибіж і Умань – центри паломництва хасидів. Є релігійні місця мусульман, тубільців, караїмів тощо. Адже Україна стала батьківщиною для багатьох народів, які сповідували різні релігії, залишивши по собі цікаві об'єкти сакральної культури.

Територіальна локалізація релігійних святинь у сільській місцевості свідчить про найбільше їхнє розташування на заході України, а саме у Закарпатській області. Переважна більшість релігійних святинь належить православним і католицьким церквам. Серед об'єктів паломництва

і релігійного туризму варто виділити монастирі, чудотворні ікони, мощі святих, цілющі джерела тощо. Серед видів паломництва особливу роль займають піші прощі до святинь із чудотворними іконами.

В Україні спостерігається процес становлення туристичних фірм для організації релігійних та паломницьких турів, а також деяких паломницьких служб, організованих при монастирях, церквах, а також інших релігійних організаціях.

До основних проблем розвитку релігійного туризму у сільській місцевості у післявоєнній Україні слід віднести:

- ❖ часто занедбаний стан культових споруд і природних об'єктів культу;
- ❖ відсутність інфраструктури у сільській місцевості, у тому числі погане дорожнє покриття;
- ❖ недосконала маркетингова діяльність із популяризації релігійної спадщини;
- ❖ відновлення релігійних об'єктів, пошкоджених і зруйнованих внаслідок бойових дій, і реставрація наявних святинь, у тому числі і дерев'яних церков та архітектури;
- ❖ повернення втрачених під час загарбницьких війн ікон;
- ❖ гарантування безпеки туристів на території нашої держави;
- ❖ вивчення історії святинь України і переосмислення національної свідомості.

Література

1. Інститут релігійної свободи: вебсайт. URL: www.irs.in.ua (дата звернення: 11.05.2023).
2. Борисова О. В. Спеціалізований туризм: навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти спеціальності «Туризм». Київ: Кондор, 2020. 357с.
2. Релігія в Україні: вебсайт. URL: www.vue.gov.ua (дата звернення: 09.05.2023).
3. Міністерство культури та інформаційної політики: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfubr> (дата звернення: 09.05.2023).
4. Україна. Туризм. Дримба: вебсайт. URL: <https://drymba.com/uk/> (дата звернення: 01.05.2023).
5. У Закарпатті стає популярним релігійний туризм: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfucg> (дата звернення: 01.05.2023).
6. Дерев'яні храми України: вебсайт. URL: <http://www.derev.org.ua/zakarp/ivashkovytsia.htm> (дата звернення: 08.05.2023).
7. Релігійні тури: вебсайт. URL: <http://www.oksamyt-kl.com.ua/index.php/excursions/religion> (дата звернення: 01.05.2023).
8. Релігійний туризм на Закарпатті: вебсайт. URL: <http://diplomna5.com/ref-74483/> (дата звернення: 07.05.2023).
9. Джублик Монастир / Карпати 3d: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfudr> (дата звернення: 09.05.2023).
10. Паломницький центр: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfuee> (дата звернення: 01.05.2023).

11. Інтерактивна карта Української Греко-Католицької Церкви: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfuen> (дата звернення: 06.05.2023).
12. Городиський Ю. Я. Геопросторова організація паломництва у Львівській області: автореф. дис.: Львів, 2018.
13. Жаровська О. Паломницькі Святині. Львів: Свічадо, 2009. 200 с.
14. Святині України: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfuff> (дата звернення: 01.05.2023).
15. Колодний А. «Релігійна мережа України: конфесіональний і регіональний вимір». *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С 23-47.
16. Паломницький центр Рафаїл: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfuev> (дата звернення: 06.05.2023).
17. Релігійно-інформаційна служба України: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfufn> (дата звернення: 01.05.2023).
18. Дерев'яні церкви Карпатського регіону: вебсайт. URL: <http://surl.li/kfufy> (дата звернення: 08.05.2023).
19. Чорненька Н. В. Безпека туризму: навч. посіб. Київ: Кондор, 2019. 187с.
20. Іванович М. П'ятничанські історії. Дрогобич: Посвіт, 2021. 164 с.
21. Державне агентство розвитку туризму: вебсайт. URL: <https://www.tourism.gov.ua> (дата звернення: 09.05.2023).
22. Географія релігійного туризму в Україні / Ковальчук А. С., Рутинський М.І., Манько А.М., Завадовський Т.Б., Каднічанський Д.А. Львів: ТзОВ «Друк Захід», 2016. 454 с.
23. Закарпаття онлайн: вебсайт. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/> (дата звернення: 04.05.2023).

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-17>

7.4. Липчук В.В., Липчук Н.В.

Агротуризм у Європейському Союзі

7.4.1. Зміст агротуризму та його місце в системі аграрного і туристичного бізнесу та сільського розвитку

Туризм як форма задоволення рекреаційно-оздоровчих, культурних, духовних і пізнавальних потреб людини на початку третього тисячоліття став масовим і всесвітнім явищем. Агротуризм опинився серед інтересів як урядів, так і менеджерів. В Україні його визнання зростає з кожним роком, що привертає все більше уваги, а оскільки він розглядається як джерело додаткового доходу, то став більш популярним серед жителів сільської місцевості.

Агротуризм стає все більш поширеним, навіть модним видом підприємницької діяльності в Європі та світі. Згідно з оцінками, світова вартість ринку агротуризму в 2019 році склала 69,2 млрд дол. США, а до 2027 року він зросте до 117,4 млрд дол. [1]. За даними Всесвітньої туристської орга-

нізації, сільський зелений туризм є одним із п'яти ключових стратегічних напрямів розвитку туристичної індустрії у світі до 2020 року [2].

У країнах Європейського Союзу нагромаджено великий досвід у даній сфері, зокрема щодо його організації, правового забезпечення та ефективного функціонування всього ринку агротуристичних послуг.

В Україні агротуризм в останнє десятиліття переживає ренесанс, оскільки на окремих територіях сягає своїм корінням ще у ХІХ століття. Основою цього є як прагнення туристів до альтернативного – щодо масового туризму – способу проведення вільного часу, так і в намаганні сільських господарів отримати додаткову зайнятість та джерело доходу. Однак, достатнього розвитку агротуризм не отримав. Доволі повільно зростає як обсяг, так і асортимент агротуристичних послуг, в цьому напрямі практично не проводяться систематичні і комплексні дослідження, достатньо слабким є організаційно-правове забезпечення агротуристичної діяльності, відсутні відповідні програми та стратегії як на державному, так і на місцевому рівнях.

Складність фінансової ситуації і соціально-економічна невизначеність вказують на значимість агротуризму для дрібних господарств, насамперед селянських, загальну активізацію несільськогосподарського підприємництва на селі та розвиток сільських територій. До певної міри стимулюючим фактором розвитку такого виду діяльності є і кризовий період, в якому опинилася Україна через пандемію коронавірусу та війну росії проти України.

Поняття «агротуризм» як скорочення від «аграрний туризм», означає «всі форми туризму, пов'язані з сільськогосподарською діяльністю та будівлями сільськогосподарського призначення». Сільський туризм, з іншого боку, охоплює всі форми туризму, що відбуваються в сільській місцевості. Сільський туризм – це значно менша шкала діяльності з урахуванням цінностей сільської місцевості, з розміщенням у садибах, які також можуть надати послуги на належному рівні та забезпечити відпочивальникам активне дозвілля. Сільський туризм (*rural tourism*) називають туризмом селянського господарства (*farm tourism*), або агротуризмом (*agritourism*), якщо зосереджує свою увагу на агротуристичному господарстві [3, с.111].

Термін агротуризм виник як поєднання двох складників: сільське господарство – *agro*, туризм – *tourism* та має багато визначень. Його можна визначити як «будь-який вид діяльності, спрямований на залучення відвідувачів на ферму» [4, с.169] або «специфічний вид туризму в у сільській місцевості, де господарський будинок розташований на присадибній ділянці, населений фермером, що дозволяє відвідувачу брати участь у роботі ферми чи іншій подібній роботі, пов'язаній із сільським господарством» [5, с. 148]. Тобто агротуризм пропонує туристичні продукти,

які безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським середовищем або сільськогосподарською продукцією.

Агротуризм перебуває на стику двох сфер діяльності, просторово розміщених на сільських територіях: сільського господарства й туризму (рисунк 7.7).

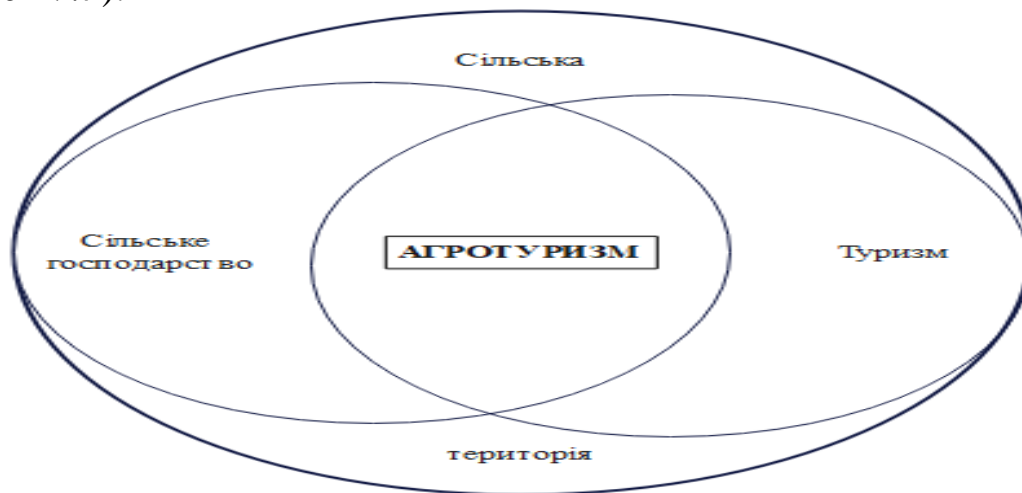

Рис. 7.7. Суть агротуризму

Джерело: власна розробка.

Агротуризм – це вид відпочинку, що здійснюється в сільській місцевості і є однією з форм альтернативного чи спеціального туризму. Сільське поселення є для агротуризму основною базою розміщення та харчування.

Відпочинок безпосередньо в сільській садибі, поєднаний із спостереженням і безпосередньою участю в щоденних заняттях її господарів, можливість скористатися з продуктів господарства, а також з інших пропозицій, які надає це господарство, набуває все більшої популярності. Це явище цілком природне у високоурбанізованих середовищах і буде спостерігатися ще довго.

Виникнення та розвиток агротуризму як явища спричинене сукупністю як внутрішніх (пов'язаних і з самими суб'єктами такої діяльності), так і зовнішніми (оточення) детермінантами. Основними з них треба визнати такі:

- ❖ зростаюча індустріалізація, урбанізація і, відповідно, забруднення навколишнього середовища;
- ❖ обмежені можливості розвитку туризму на побережжі та в горах з огляду на потреби охорони середовища;
- ❖ зміна вподобань туристів щодо вибору форми й місцевості відпочинку;
- ❖ зміни в сільському господарстві і на селі, причиною чого стали надлишок робочої сили й поява вільних, зокрема житлових, приміщень;

- ❖ необхідність пошуку додаткових форм зайнятості на селі й джерел доходів для сільських жителів [6, с.12].

Під терміном «агротуризм» зазвичай розуміють надання туристичних послуг селянами у своїх господарствах. Ці послуги передбачають, перш за все, забезпечення проживання та харчування, хоча вони можуть полягати в наданні деяких інших, дещо додаткових послуг, як, наприклад, організація вільного часу туристів. Сутність агротуристичної діяльності полягає у використанні діючої садиби як джерела етнографічних пам'яток, можливостей для активного відпочинку в гармонії з природою.

Прослідковуються два підходи до визначення агротуризму. Дещо по-іншому його трактують спеціалісти від туризму, в інший спосіб – спеціалісти-аграрники. Перші основну увагу концентрують на туристичній діяльності господарства, другі – на допоміжному характері цієї діяльності як на можливості покращання основної діяльності, тобто сільського-сподарського виробництва.

Як зазначають М. Рутинський та Ю. Зінько, агротуризм (*agrotourism*) – «відпочинковий вид туризму, зосереджений на сільських територіях, який передбачає використання сільського (фермерського) господарства з метою рекреації, освіти та активного залучення до традиційних форм господарювання» [7, с.19].

З точки зору пропозиції, тобто організаторів такого відпочинку, агротуризм означає господарську діяльність, пов'язану з прийняттям гостей у своєму селянському господарстві, що приносить дохід, забезпечує місце праці самим господарям і роботу всієї сфери послуг і виробництва на селі [8, с.17]. Агротуризм вважають альтернативним видом туризму, притаманним для селянських господарств. Саме тому в країнах ЄС агротуризм трактується як галузь сільського господарства.

Під агротуризмом розуміють «надання туристичних послуг селянами в їх господарствах. Ці послуги охоплюють забезпечення квартирування і харчування, хоча можуть надавати й інші послуги, наприклад, організація вільного часу туристів. Суттю агротуристичної діяльності є використання функціонуючого селянського господарства як джерела етнографічних атракцій, можливість справжнього відпочинку в гармонії з природою» [9, с.5].

З точки зору попиту (туристів) агротуризм слід розуміти як певний спосіб подорожування і проведення вільного часу. При цьому село виступає як основна мета подорожі і місце перебування для приїжджого гостя, а агротуризм як форма відпочинку на селі з ночівлею в садибі господаря активною участю у житті селянського господарства і пізнанням його оточення [10, с.41]. Важливим козирем є і те, що агротуризм – найдешевший вид туризму.

Агротуризм як форма відпочинку в останнє десятиріччя переживає суттєве відродження. Основою цього є, з одного боку, бажання туристів пізнати альтернативу масовому туризму, провести по-іншому свій вільний час, а з іншого – пошук селянами додаткової сфери зайнятості й джерел доходу. Тому вочевидь недостатньою є ідентифікація агротуризму лише як організації перебування туристів разом з родиною селянина у власному господарстві останнього.

Реалізація агротуристичної діяльності відбувається в господарстві селянина, при цьому пізнаються принади й особливості життя, побуту та праці селянської сім'ї. Гості, одержуючи послуги відповідних стандартів щодо проживання й відпочинку, користуючись з принад сільського життя і навколишнього середовища, отримують одночасно можливість споживання здорової та безпечної їжі.

Агротуристична діяльність реалізується в селянському господарстві і домогосподарстві сім'ї власника у своєрідному природно-культурному й соціальному оточенні для гостей, які хочуть пізнавати життя родини, сферу її інтересів, турбот і проблем, обов'язки і права, брати участь у житті сім'ї і водночас відпочивати, оздоровлюючись, користуючись з доступних переваг і пропозицій господарства й навколишнього середовища, жити в умовах, які відповідають стандартам екологічної безпеки, споживати здорову їжу і мати відповідні санітарно-гігієнічні умови й правову безпеку.

Існують різні форми агротуризму, однак вони завжди передбачають прив'язаність до території селянського господарства. Загалом можна виділити дві базові форми агротуризму:

- ❖ винаймання помешкання з повним або частковим обслуговуванням, але обов'язково в межах господарства;
- ❖ розміщення й нічліг на землях селянського господарства з повним самообслуговуванням або частковим обслуговуванням, але обов'язково в межах господарства.

Основні складові елементи агротуризму показані в *таблиці 7.7*. До найважливіших специфічних рис агротуризму, які відрізняють його від масового туризму, належать унікальність і конкурентоспроможність. Як зауважує А. Ганнон [11, с.5], риси пов'язані з:

1) Селянським господарством:

- ✓ ритмом господарського життя;
- ✓ наявністю домашніх тварин;
- ✓ свіжою їжею;
- ✓ запахами, відголосками тощо.

2) Людьми (селянською родиною):

- ✓ безпосередній контакт із сім'єю;
- ✓ можливість пізнання звичаїв сім'ї;

- ✓ гостинність;
- ✓ нові знайомства і друзі;
- ✓ щоденні заняття сільських жителів.

3) Сільським життям:

- ✓ культурою і звичаями;
- ✓ традицією та історією села й регіону;
- ✓ фольклором.

4) Місцевістю:

- ✓ контакт з природою;
- ✓ свобода пересування;
- ✓ тиша і спокій;
- ✓ можливість рекреації і спорту.

Таблиця 7.7

Складники агротуризму

Розміщення	Переваги середовища	Доступне обладнання	Форми проведення часу	Можливі послуги
Будинок в селянському господарстві	Гори	Клуби	Праця в господарстві	Догляд за дітьми
Розміщення з повним самообслуговуванням	Озера	Туристичні шляхи (піші, велосипедні, водні)	Верховий спорт	Прання
Розміщення з частковим самообслуговуванням, кемпінгові причеви	Ріки	Спортивні об'єкти	Участь в культурних заходах	Пошта
Використання земель господарства для розміщення на нічліг (намети, шалаші, кемпінгові причеви тощо)	Болота	Культурні заклади	Водний спорт	Ресторан
	Краєвиди	Освітні заклади	Хобі	Бари / магазини
	Свіже повітря тощо	Ремесла	Вивчення: мов, набуття вмінь тощо.	Туристичні агенції
				Винайм обладнання і інвентаря
				Транспорт і комунікація

Джерело: Опрацьовано на підставі [4;6,10,11].

Агротуристичне господарство є типом господарства виробничого і такого, що надає послуги. У ньому проживає не тільки родина, переваж-

но декілька поколінь, а й перебувають гості (туристи), для яких і здійснюється виробнича діяльність. Саме виробничий характер агротуристичного господарства і відрізняє його від інших типів туристичних господарств. Усе це істотно впливає як на специфіку селянського господарства, так і на забудову селянської садиби.

Особливість агротуристичної діяльності зумовлена передусім специфікою саме агротуристичної послуги. Її характерними рисами є:

- ❖ нематеріальний характер, відповідно їх не можна виготовляти про запас і складувати;
- ❖ нероздільність послуги з особою виконавця;
- ❖ різноманітність, непорівнюваність і складність стандартизації;
- ❖ нетривалість, тобто можливість існування послуги поза процесом її створення;
- ❖ неможливість набування права власності.

Основні складові агротуристичної діяльності (*рисунок 7.8*) охоплюють сформований потенціал господарства, що надає відповідні послуги, та існуюче зовнішнє середовище.

Основні вимоги до агротуристичної діяльності можна викласти так:

- ❖ можливість ознайомлення гостей з потенційно доступними природно-краєзнавчими і культурними цінностями;
- ❖ перебування в чистому, не знищеному природному середовищі;
- ❖ споживання здорової і високоякісної їжі;
- ❖ проживання в умовах відповідно до очікуваних стандартів;
- ❖ забезпечення відповідних санітарно-гігієнічних умов;
- ❖ правові гарантії.

Продуктом обміну на ринку агротуристичних послуг виступає агротуристичний продукт, який охоплює покупку перебування в селянському господарстві разом з пакетом послуг (ночівля, харчування, рекреація), які створюють можливість перебування і проведення вільного часу туристом відповідно до його очікувань.

Агротуристичний продукт – це купівля перебування в агротуристичному господарстві разом з послугами, що створюють туристові умови перебування і проведення вільного часу відповідно до його очікувань. Відповідно, агротуристичний продукт, як кожен туристичний продукт, є композицією багатьох послуг, які утворюють так званий “пакет послуг”.

Агротуристичний продукт належить до специфічних продуктів і його характерними рисами є особлива домашня атмосфера, спільне з господарями харчування, часом спільна праця або спостереження за нею, безпосередній контакт з природою, різні форми рекреації, зокрема, участь у культурно-спортивних заходах. Саме тому стратегії продукту в агротуризмі є ключо-

вою передумовою ефективного функціонування суб'єктів діяльності, що розглядається.

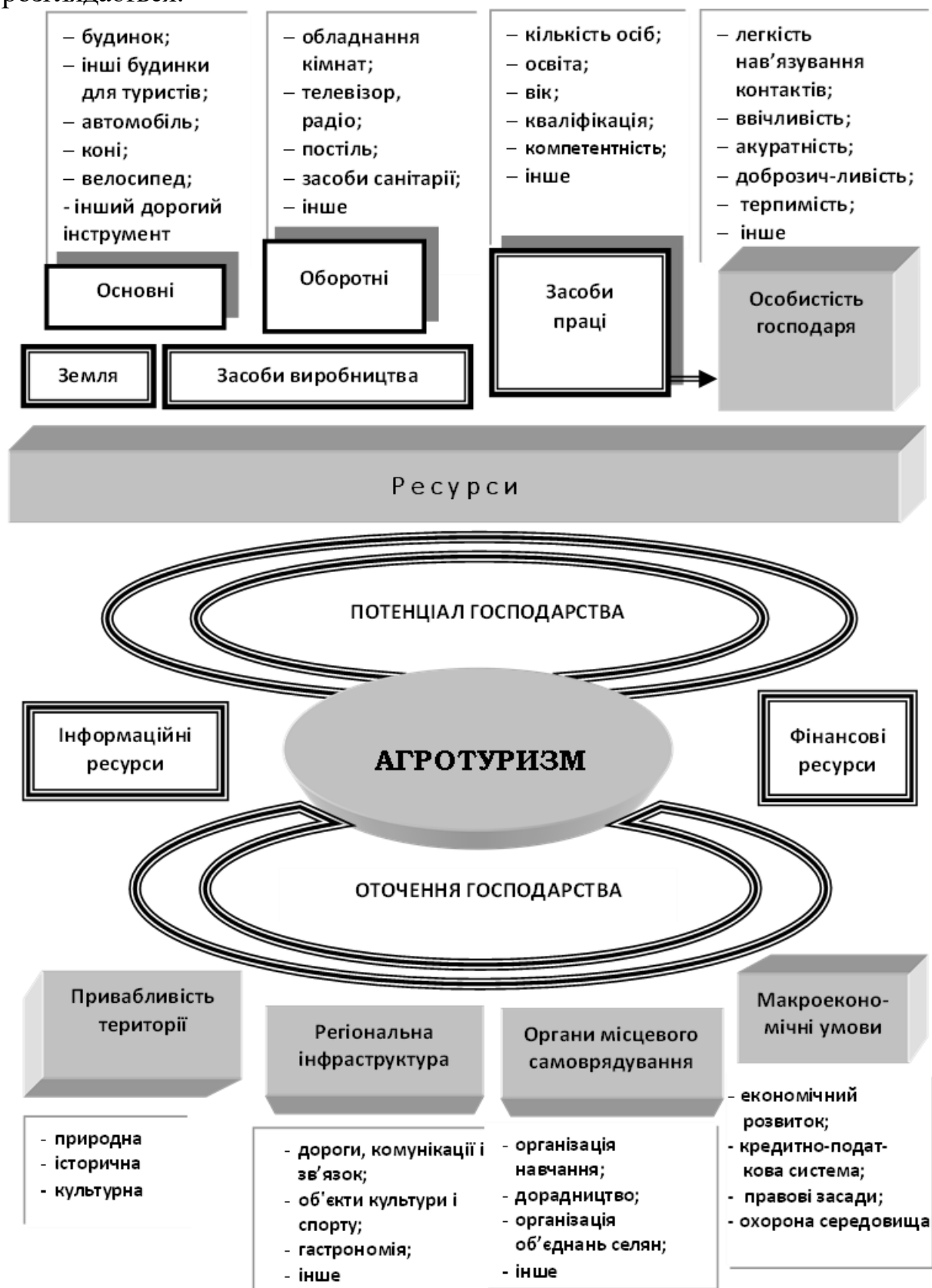

Рис.7.8. Складові елементи розвитку агротуризму
Джерело: власна розробка

Світовий туризм в третьому тисячолітті розвивається досить динамічно й інтенсивно. У багатьох країнах світу туризм став домінуючою галуззю національних економік. «Сьогодні з туризмом пов'язаний майже кожен третій житель планети. Бути туристом стало модно, престижно, на рівні з наявністю у власності автомобіля чи будинку, характеризуючи тим самим заможність, добробут, успішність, статус особи» [12, с.34].

Для Європейського Союзу туризм був, є і залишатиметься важливою галуззю економіки. Частка туризму у ВВП співдружності складає 4.2 % , індустрія подорожей і туризму дає понад 31 мільйон робочих місць. В ЄС працює понад 656 тисяч туристичних закладів розміщення, кількість ночей, проведених у місцях розміщення туристів у ЄС перевищує 3,1 мільярда ночей і має тенденцію до зростання [13, с.5]. Європа продовжує залишатися туристичним напрямком номер один у світі, будучи центральною опорою стратегії ЄС щодо робочих місць та інклюзивного зростання.

Динамізм зростання туристичного ринку в останні роки забезпечувався сукупністю чинників, які можна об'єднати в наступні групи:

- 1) Економічні (зростання доходів населення і, як наслідок платоспроможності, попит на товари і послуги, зокрема на туристичні).
- 2) Соціальні (збільшення вільного часу, зміна режиму праці та відпочинку, зростання освітнього рівня населення).
- 3) Політичні (політична стабільність, міждержавна мобільність).
- 4) Демографічні (вікова структура населення, міграція, тривалість життя).
- 5) Технічні (інформаційні та комунікаційні технології, інновації та їх трансфер, транспорт).
- б) Глобалізаційні (прояв консумпціонізму).

Існує багато причин для сильного розвитку туризму та підвищення його значення для економіки та задоволення потреб споживачів. Найважливіші з них включають мирний (до лютого 2022 року) розвиток міжнародних відносин, удосконалення систем транспорту і зв'язку, підвищення економічного і соціального добробуту, усунення або пом'якшення бар'єрів для перетину кордонів, глобалізація економічних та політичних відносин, підвищення рівня освіти, зміни в зайнятості (збільшення вільного часу), перехід на більш високий рівень у задоволенні нематеріальних потреб та інші.

Пандемія *COVID-19* завдала тяжкого удару по сфері туризму. Її відлуння відчуваються і зараз. Водночас перед галуззю відкривається рідкісна можливість для аналізу і реорганізації, щоб вона могла знову почати рости так, щоб її зростання більшою мірою служило на благо планети і людей, що її населяють [12, с.34].

Пандемія коронавірусу, а з лютого 2022 року і повномасштабна війна росії, спричинили особливий вплив на соціально-економічні процеси

в Україні, зокрема і на необхідність зміни поглядів на усталені підходи, концепції і моделі поведінки споживачів. Ситуація, в якій опинилися українці, дозволяє ідентифікувати її як кризову, що цілком вписується в такі її основні характеристики, як виникнення людських і економічних втрат, загроза безпеці всього населення країни, тривалість кризового періоду, значна територія, де існує кризова ситуація, раптовість, відсутність можливості відповісти власними силами і коштами. Універсальних криз не існує. Їх нетиповість та неповторювальність не дозволяє приймати адекватні рішення стосовно тих чи інших процесів. [14, с.34].

Пандемія коронавірусу та війна внесли суттєві зміни в традиційний спосіб буття як українців, так і європейців. Турбота про свою безпеку та безпеку близьких, а також чинні обмеження спонукали багатьох людей змінити спосіб проведення вільного часу та відпустки. Саме відкритий сільський простір, затишність закладів, гостинність мешканців, оригінальні пам'ятки та безпечність перебування спричинили зростання значення сільського туризму як «виду туристичної діяльності, в якому досвід відвідувача пов'язаний із широким спектром продуктів, пов'язаних із природою, сільським господарством, сільським способом життя та культурою [12, с.37]. У цьому контексті агротуристичні садиби виявилися хорошим притулком, у якому рівень страху є набагато меншим.

Популярність сільського туризму (нарівні з туризмом у сільській місцевості та slow-туризмом) постійно зростає. Навіть в період пандемії в окремих європейських країнах (Чехія, Франція) зросло споживання цього виду послуг. І саме сільський туризм, на відміну від інших його форм, найменше постраждав у пандемічний період та має найкращі шанси для динамічного відродження.

Водночас, міжнародний туризм, за прогнозом *EIU* [15], зросте на 30%. Втім, така оцінка ґрунтується на тезі про послаблення Китаєм ковідних обмежень. У 2022 році глобальна сфера туризму зросла на 60%, але навіть очікуване подальше зростання у 2023-му ще не приведе до відновлення до рівня 2019 року.

Серед жителів малих міст можна спостерігати багато змін у способі життя. Зараз стає модним активно проводити вільний час за містом на природі. Відкрита сільська місцевість і околиці невеликих міст стають все більш популярним «магнітом», приваблюючи велику кількість туристів і людей, які активно проводять відпустку.

Економічне зростання, яке було зафіксоване в Західній Європі в другій половині ХХ століття, призвело до великих змін у сільському господарстві, що привело до створення нової моделі, так званого індустріально-го сільського господарства. Ця модель характеризувалася насамперед високою концентрацією землі, збільшенням площ ферм, хімізацією та техні-

зацією процесів сільськогосподарського виробництва, високою спеціалізацією та різким скороченням зайнятості в сільському господарстві. Однак відразу після введення цих змін відбулося збільшення забруднення навколишнього середовища, вод, збільшення природних викидів, зниження цін на продукти харчування та підвищення собівартості сільськогосподарського виробництва. З цих причин фермерство перестало бути способом життя і стало бізнесом, орієнтованим на отримання максимального прибутку.

У програмних документах ЄС агротуризм трактується як вид урізноманітнення діяльності господарюючих суб'єктів на селі, тобто як спосіб диверсифікації фермерських і селянських господарств. Поняття “диверсифікації” є достатньо комплексним, багатограним та дискусійним. В найбільш загальному трактуванні диверсифікація полягає у перегрупованні засобів, які є в розпорядженні господарюючого суб'єкта, для ведення діяльності, яка принципово відрізняється від попередньої. Розвиток підприємства, таким чином, настає на основі відходу як від попередньої технології виробництва продукту, так і від попередньої структури ринку.

В “Економічній енциклопедії” “диверсифікація” трактується як “розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та об'єднання”. При цьому зазначається, що вона може проявлятися у як у розширенні асортименту товарів, організації випуску нових видів продукції в межах “власної” галузі, так і з виходом за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі та сфери [16, с.344].

Залежно від техніко-економічних можливостей господарюючого суб'єкта диверсифікація може здійснюватися в різних напрямках.

Найчастіше розрізняють три види диверсифікації: вертикальну, горизонтальну та латеральну (паралельну). Визначальним для цього є зв'язок між попередньою і новою програмами діяльності підприємства. При цьому вертикальна диверсифікація розглядається як виробництво нових видів продуктів, які мають технологічний або маркетинговий зв'язок із попередньою діяльністю. Це означає включення до виробництва продукції, яка вироблена на попередніх стадіях виробництва, тобто в селянському господарстві, і шляхом переробки перетворюється на продукти харчування для відпочивальників.

Таким чином, агротуризм – це стратегія вертикальної диверсифікації господарюючих суб'єктів, оскільки вироблена ними сільськогосподарська продукція, перероблена чи в свіжому вигляді надається відпочивальникам, задовольняючи їх потреби і набуваючи тим додаткової вартості.

Разом з тим, агротуризм можна вважати і стратегією підтримуючої диверсифікації, оскільки залучення нового виду діяльності дозволяє підвищити конкурентоспроможність особистих селянських господарств.

Критерієм вибору такої діяльності виступає синергетичний ефект як наслідок поєднання сільськогосподарської і туристичної діяльності [6, с.16].

Агротуризм є достатньо динамічною діяльністю, яка детермінується багатьма факторами. Прямий вплив на розвиток агротуризму в останні роки мають такі найважливіші зміни:

- ❖ підвищення привабливості сільської місцевості;
- ❖ покращення транспортного сполучення та зв'язку;
- ❖ приплив нових жителів у сільську місцевість;
- ❖ зростання популярності органічного землеробства;
- ❖ еволюція державної політики в бік регіонального розвитку;
- ❖ ефективна популяризація сільських територій; сьогодні сільська місцевість сама займається рекламною діяльністю;
- ❖ активна позиція жителів села;
- ❖ зростання популярності безкоштовних подорожей, завдяки яким можна відкривати унікальні місця;
- ❖ підвищення інноваційності господарів, які ведуть агротуристичні господарства;
- ❖ зростає кількість людей, які шукають можливості провести вільний час за межами популярних туристичних центрів;
- ❖ ландшафтні, природні та культурні цінності сільської місцевості;
- ❖ підвищення інтересу до відпочинку в агротуристичних господарствах.

Агротуризм має достатньо переваг над іншими видами туризму. До сильних сторін агротуристичних господарств, які є найбільш цінним з точки зору туристів, можна віднести:

- ❖ спокій і тиша;
- ❖ харчування на місці, доступ до місцевих продуктів;
- ❖ номери з окремими ванними кімнатами;
- ❖ можливість сімейного відпочинку на лоні природи.

Основними загрозами для агротуризму треба визнати:

- 1) скорочення чисельності населення, відповідно і місткості агротуристичного ринку;
- 2) міграція молоді та більш освічених людей, особливо у воєнний період;
- 3) загроза природному середовищу внаслідок неконтрольованого розвитку туризму в сільській місцевості;
- 4) брак власних та недостатня доступність зовнішніх коштів як гальмо розвитку інвестицій у туризм;
- 5) відсутність догляду за пам'ятками, що може призвести до їх руйнування та збіднення туристичної пропозиції;
- 6) відсутність (для більшості господарств) близькості до гір і морів як традиційних атракцій для туристів.

Доцільно зауважити, що якщо споживач не користується з послуг агротуризму, то це, однак, не означає, що більшість його досвіду відпочинку стосується перебування в готелях, і він просто не знає, що таке агротуризм і його сутності. Ситуація досить часто пов'язана з неприємними речами перебуванням і відпочинку в сільській місцевості. Основними з них можуть бути:

Брак досвіду та розуміння, що таке перебування в агротуристичному господарстві:

- ❖ Віддає перевагу поїздкам за кордон.
- ❖ Низький рівень оснащення номерів.
- ❖ Невпевненість у якості пропонованих послуг.
- ❖ Сморід, неприємні запахи в сільській місцевості.
- ❖ Надто висока вартість проживання.
- ❖ Готовність скористатися пропозицією «нічне життя».
- ❖ Низький рівень естетики.
- ❖ Немає організованого часу.
- ❖ Галасливі діти.
- ❖ П'яні клієнти.
- ❖ Не можна взяти з собою власну домашню тварину.
- ❖ Непривітні або настирливі власники.
- ❖ Шум.
- ❖ Забруднення.
- ❖ Погана їжа.

Водночас, існує достатньо шансів його успішного розвитку:

1) Мода на природний і культурний туризм, відповідно на агротуризм. Змінюються уподобання туристів. Деяким з них набридло відпочивати на багатолюдних, галасливих курортах і вони обирають місцем для відпочинку сільську місцевість, де все ще є можливість тісного контакту з природою, там тиша і спокій, здоровіше середовище і чистіше повітря.

2) Зростання інтересу місцевих виробників до органічного виробництва, відповідно екологічної їжі.

3) Залучення коштів через різні екологічні, регіональні, а часом і перакційні (вступ до ЄС) програми.

4) Пропаганда і добрий розвиток агротуризму в країнах ЄС.

5) Промоція регіону через туристів залучить інших, у тому числі іноземних туристів.

6) Можливість напрацювання постійних клієнтів.

7) Тихе та спокійне оточення.

Основним чинником, який впливає на здійснення туристичної подорожі, виступає мотив виїзду. На думку А. Кшимовської-Костровецької, «основними мотивами туристично-відпочинкових виїздів є:

- ❖ потреба у відчутті чогось нового (67,1% виїздів);
- ❖ потреба у відпочинку поза місцем проживання (66,8%);
- ❖ огляд нових, мальовничих краєвидів (63,7%);
- ❖ пізнання природи (42,8%);
- ❖ участь у спорті (44,0%);
- ❖ пізнання нових людей, товариське життя (36,5%);
- ❖ втеча від галасу, забруднень тощо (33,7%);
- ❖ покращання стану здоров'я і фізичної кондиції (27,5%);
- ❖ мода (26,4%);
- ❖ зміна соціального середовища (20,5%)” [17, с. 46].

Зазначені мотиви й потреби туристів вказують на те, що вони, беззаперечно, можуть бути успішно реалізовані саме в сільській місцевості. Це передусім виступає основною передумовою розвитку туризму саме на селі.

Відпочинок на селі повністю вписується в концепцію багатофункціонального розвитку села, яка виникла на відході від сільського господарства як домінуючої функції в сільській місцевості і стала реакцією на труднощі дотеперішньої моделі розвитку села. Багатофункціональний розвиток села означає розумне поєднання функцій сільського господарства з функціями несільськогосподарськими, метою чого виступає покращання економічного стану сільських родин. Вважається, що в західних країнах 40-60% працівників на селі отримує більшу частку доходів саме від несільськогосподарської діяльності. Таким чином, виникає потреба в розвитку на селі нових галузей та підприємств. Очевидно, що існують значні можливості й особливості багатофункціонального розвитку в різних регіонах, областях, районах, навіть окремих селах. Вищенаведене дає підстави вважати агротуризм одним з ключових напрямків формування багатофункціональності розвитку сільських територій.

Для відродження бажання проводити відпустку на селі існували принаймні дві причини. Перша з них – важка економічна ситуація сільгоспвиробників у більшості країн Європи. У багатьох господарствах прибутків від рільництва не вистачає для забезпечення відповідного рівня життя цілої родини. Через труднощі з працевлаштуванням у містах жителям села треба було шукати спосіб отримати додаткові доходи на місці. За оцінками науковців, нині 40-50% селян у Західній Європі черпає понад половину всього доходу з джерел, не пов'язаних безпосередньо із сільськогосподарським виробництвом (частину, власне, з туристичної діяльності).

Світова практика і наука вказують на прийнятність знаку рівності між цими формами туризму. Поняття “сільський туризм”, як зазначають М.Й. Рутинський та Ю.В. Зінько, за змістовим наповненням значно ширше за поняття “агротуризм” [7, с.18]. Це дає їм підстави, з чим повніс-

тю можна погодитися, твердити, що агротуризм є складовою і найпоширенішою формою сільського зеленого туризму, особливо в країнах з фермерською організацією агробізнесу.

Поняття “сільський туризм” і “агротуризм” практично збігаються за умовами. Винятком є лише ведення сільськогосподарського виробництва. Сільський туризм передбачає проведення вільного часу в сільському середовищі. Особливістю цього середовища є відповідний характер його забудови і краєвиду. Базу ночівлі сільського туризму утворюють пансіонати, малі готелі, квартири для гостей, малі кемпінги на території села тощо. Агротуризм, однак, є формою туризму, тісніше пов’язаною з функціонуванням селянського господарства [7, с.8]. Це підтверджується і статтею 1 Закону України “Про особисте селянське господарство”, де надання послуг у сфері сільського зеленого туризму визнається одним із видів діяльності особистих селянських господарств [18].

Агротуризм є популярною формою проведення відпустки в багатьох країнах Західної Європи (наприклад, Німеччина, Франція, Австрія), водночас забезпечуючи гідний рівень життя фермерських сімей (40-60% отримують доходи від роботи поза сільським господарством, у т.ч. значною мірою від агротуризму) [19, с.35]. Зростає інтерес до цього виду відпочинку і в нашій країні. Агротуризм дуже широко описується у вітчизняній літературі.

Типові види дозвілля та відпочинку, такі як озера, море та гори, не є обов’язковою умовою для функціонування агротуризму. Адже зростає кількість любителів їздити у менш відомі та менш популярні регіони країни, де вони знаходять спокій, тишу і необмежений контакт із майже незайманою природою та водночас достатньо високий рівень житла та здорове і якісне харчування.

Агротуризм виконує як економічні, так і низку інших важливих функцій, оскільки виражає міжлюдські, просторові, культурно-історичні та інші відносини. Агротуризм поєднує інтереси трьох груп людей: міських жителів, селян та сільської громади (*таблиця 7.8*).

Значення для села включає: збереження культурної спадщини, відродження традицій, регіонального мистецтва, звичаїв, відродження зникаючих професій, наприклад, ткацтво, гончарство, покращення рівня життя сільської родини, естетика та популяризація регіону, що приваблює інвесторів та сприяє його подальшому розвитку. Крім того, агротуризм сприяє збереженню специфічного, самобутнього ландшафту українського села, зберігаючи різноманітні об’єкти, які завдяки агротуризму мають шанс бути оновленими.

Вплив агротуризму на розвиток сільських територій вимагає спеціальної оцінки й спеціальних підходів. Зокрема, слід уникати розвитку ма-

сового туризму, не допускаючи надрозвитку, особливо в привабливих туристичних місцевостях. Тому на підтримку заслуговує передусім так званий “лагідний” туризм, який узгоджується з екорозвитком. Доцільно якнайповніше поєднувати власні інтереси з інтересами місцевої громади, тому, очевидно, перевагу слід надавати власним інвесторам. Необхідне порозуміння між місцевими партнерами, які в гармонійний спосіб будуть підтримувати розвиток регіону з огляду на майбутнє.

Таблиця 7.8

Значення агротуризму для господарства, села і туристів

Для господарства	Для села	Для туристів
Використання вільних засобів господарства	Використання вільних засобів села	Активний відпочинок на селі
Додатковий дохід	Джерело наповнення місцевого бюджету	Пізнання циклу виробництва продовольства
Додаткові місця праці	Нові місця праці	Вживання свіжої їжі
Активізація діяльності та згуртованості селянської родини	Покращання сільської інфраструктури	Безпосередній контакт з природою
Естетичний і культурно-освітній розвиток родини	Активізація сільської громади	Участь у житті селянського господарства
Особистий розвиток членів родини	Збереження культурної та історичної спадщини села	Безпосереднє спілкування з місцевими жителями
Пізнання інших культур, звичаїв, традицій	Естетизація села	Пізнання культури регіону
	Контакт з іншими культурами	Набуття нових вмінь
	Особистий розвиток жителів села	Розвиток зацікавленості
	Поглиблення місцевого патріотизму	Нагляд за тваринами
		Регенерація

Джерело: розроблено [6] та вдосконалено авторами.

Створення туристичних господарств неминуче призводитиме до появи на селі нових місць праці, а це дуже важливо, оскільки сформувалася категорія людей (особливо серед молоді), які не хочуть працювати, але хочуть або змушені жити на селі.

Як істотне джерело надходження до місцевих бюджетів сільський туризм може реально поліпшити якість життя у сільській місцевості через підтримку медичного обслуговування населення, освіти, культури, збереження навколишнього середовища.

Зауважимо, що розвиток агротуризму особливе значення має в тих регіонах і місцевостях, які обмежені у виробничому розвитку через своє місцезнаходження або низьку родючість ґрунту, тобто мають слабку економічну основу, є депресивними, бо не мають підстав для промислового розвитку. Розвиток таких сільських населених пунктів можливий лише за вмілого використання природних і людських ресурсів, чому слугує сільський туризм. На цьому безпосередньо заробляє власник агрооселі, який надає відповідні послуги. Окрім нього, заробляють власники магазинів, заправних станцій, ремісники та інші жителі села. У цей спосіб проявляється так званий ефект лавини, який “окреслює” місцеву господарську кон’юнктуру. Доходи, одержані від туристів, сприяють збільшенню попиту на інші продукти й послуги, які з туризмом нічого спільного не мають. Тому в багатьох країнах надається велике значення розвитку туризму як галузі, яка дає змогу за короткий час оживити місцеву інфраструктуру.

Агротуризм може бути важливим чинником *розвитку співпраці* різних служб і органів, особливо на місцевому рівні – в селах, районах, областях. Передумовою є багата пропозиція послуг, які можуть надаватися для гостей.

Активізація розвитку сільського, сільського зеленого та екотуризму повинна розглядатися як важливий важіль функціонування інфраструктури регіону. Зокрема, доцільно виділити:

- ❖ економічний аспект (джерело доходу для сільського населення; використання переважно невитратних ресурсів, насамперед природної, соціокультурної та історичної спадщини; підвищення ринкової вартості житлового фонду);
- ❖ соціокультурний аспект (ефект культурного й психологічного взаємозбагачення під час спілкування);
- ❖ етнокультурний аспект (можливість активізувати відповідні ресурси; пропаганда національних культурних традицій);
- ❖ особистісний аспект (розвиток особистості, насамперед, тих, хто займається обслуговуванням споживачів, оскільки цей процес зумовлює необхідність здобувати нові знання, навички, підвищувати кваліфікацію тощо).

Крім матеріальних благ, агротуризм дає можливість господарям отримати новий досвід і кваліфікацію, засвоїти принципи підприємництва, навіть вивчити іноземні мови. Це також створює можливість зустрічатися з іншими людьми, налагоджувати контакти та соціальні зв’язки, обмінюватися досвідом та поглядами. Це також спричиняє підвищення толерантності до різних переконань чи поглядів, розширює знання про світ і людей. Цими перевагами користуються як власники господарства, так і відвідувачі.

Агротуризм не можна розглядати лише як джерело доходів селян. Цей вид діяльності може дати і відпочивальникам, і господарям як інтелектуальне, так і моральне задоволення.

Особливо доцільно підкреслити, що розвиток агротуризму безпосередньо впливає на розвиток людини через пробудження ініціативи, навчання організованості, співпраці і співіснування з сусідами, пізнання регіону, його історії і культури, вивчення іноземних мов, пізнання і доцінення інших людей, їх звичаїв, культури, навчання толерантності.

Особливе значення агротуризм має для розвитку особистості господаря й членів його сім'ї, оскільки вони можуть передавати гостям свої знання з рільництва і тваринництва, щодо традицій, охорони природи, історичної і культурної спадщини.

Для туристів агротуризм – це можливість пізнати та поважати селян і їх працю, цінувати сільськогосподарську продукцію, яку вони виробляють. Це дає можливість брати участь у сільськогосподарських роботах та вивчати народні ремесла. Це сприяє зміцненню здоров'я туристів. Інші переваги включають використання натуральної свіжої їжі, знання про цикл виробництва їжі, прямий контакт з тваринами. Перебування в агротуристичній садибі дає можливість скористатися унікальною пропозицією, якої немає в місті. За результатами опитувань, проведених серед туристів Західної Європи, найчастіше мотивом (91%) вибору села як місця проведення відпустки називають бажання відпочити в контакті з чистою незабрудненою природою.

Відпочинок у сільській місцевості – це приваблива можливість для туристів провести свою відпустку подалі від переповнених і перегрітих міст або готелів, які стають дорожчими через інфляцію. Як не парадоксально, але перевагою такого виду відпочинку є також слабке покриття (діапазон) та асортимент туристичної пропозиції, що дозволяє повноцінно відірватися від роботи чи стресових новин.

Розвитку агротуризму сприяє і те, що ці території розташовані переважно у периферійних районах, де значно вищий рівень безробіття, мала частка земель, придатних для сільськогосподарського використання, а відповідно є надлишок праці, яка може бути прикладена в інших сферах, зокрема і в сільському туризмі.

Епідемія *COVID-19*, безсумнівно, вплинула на наміри, пов'язані з користуванням пропозицією агротуристичних садиб, особливо у 2020 - 2021 роках.

Позитивне значення агротуризму проявляється також у:

- ❖ гарантуванні охорони традиційних будівель,
- ❖ надання туристам житла там, де готельна індустрія не існує або слабо розвинута,

- ❖ забезпечення роботою будівельних ремесел (столяри, сантехніки) - підтримка місцевих традицій,
- ❖ підвищення обізнаності сільських громад про важливість місцевого середовища,
- ❖ підвищення стандарту та естетики будинків,
- ❖ надання сенсу сільській культурі та ідентифікація з нею,
- ❖ порозуміння між міським і сільським населенням.

Незважаючи на численні переваги туризму, проте разом з його розвитком можуть виникнути певні проблеми. Збільшення туристичного руху може сприяти руйнуванню природного середовища. Перебування великої кількості туристів у сільській місцевості може порушити сільський побут, спосіб життя, спокій і працю. Слід також враховувати вплив туризму на біорізноманіття. Туризм використовує природні цінності виключно інтенсивно, часто спричиняючи їх збіднення. Необхідно підтримувати правильний зв'язок між збереженням біорізноманіття та зростанням руху транспорту в сільській місцевості. Усе це вимагає, щоб туризм у сільській місцевості відповідав засадам його сталому розвитку. Інші негативні явища, пов'язані з розвитком агротуризму, включають конфлікти між місцевим населенням і туристами, зростання злочинності, послаблення звичаїв, відчуття несправедливості та зміни культурних традицій.

Крім того, внаслідок несприятливих соціальних явищ (тобто крадіжок, бійки, шуму, проституції), корінні мешканці можуть відчувати втрату безпеки. Серед негативних наслідків агротуризму також можна назвати збільшення споживання води, збільшення відходів, шум, викиди отруйних речовин, порушення природної рівноваги, руйнування флори і фауни.

7.4.2. Організаційно-правове забезпечення агротуристичної діяльності

Питання правового статусу агротуризму є складним і багатограним. У вітчизняній літературі є багато публікацій, які представляють різні аспекти маркетингово-економічні аспекти агротуристичної діяльності. Упущено однак його правове регулювання, у тому числі питання правового поняття агротуризму трактується поверхнево.

Законодавчі норми щодо агротуризму також дуже різноманітні. Вони торкаються питань принаймні кількох галузей права та десятків нормативно-правових актів. Врегулювати питання агротуризму в одному нормативно-правовому акті неможливе, оскільки це суперечило б системності закону. Як наслідок, зацікавлений постачальник послуг змушений шукати інформацію про деталі, іноді аспекти своєї діяльності, у різних правових актах, і часто за допомогою багатьох спеціалістів. Диверсифі-

кація джерел права, що стосуються агротуризму, також викликає труднощі з боку органів влади та інституцій, що застосовують право, таких як виконавчі органи територіальної громади, податкові служби, суди, оскільки ці питання виходять за межі їхньої звичайної діяльності.

Відповідно до визначення, що міститься в ст. 2 Закону Італії № 96/2006, агротуристична діяльність – це діяльність з прийому та гостинності, яка здійснюється сільськогосподарськими підприємцями також у формі товариств або компаній, пов'язаних одна з одною, які використовують власне господарство, пов'язане з землеробством, лісовим господарством і тваринництвом» [22, с.100-101]. В Італії агротуристична діяльність - це прийом і гостинність). Кажучи «гостинність», мається на увазі пропозиція розміщення туристів, а також будь-які послуги, які надає туристу агропідприємець на своїй фермі.

Законодавство Італії передбачає ще чотири види агротуристичної діяльності. До них належить гостинність у розміщенні або надання туристам відкритого простору для дозвілля, подачу страв і напоїв, що складаються переважно з продуктів, що надходять із власних або сусідніх ферм. Ці продукти також можуть включати алкогольні та лікєро-горілчані вироби. Особливо вітається просування типових продуктів та продуктів регіонального зазначення та внесені до національного переліку традиційних харчових продуктів [22, с.102].

Третім напрямком діяльності є організація дегустацій продуктів, вироблених на фермі, включно з вином. Агротуризм також включає організацію рекреаційних та культурних заходів, дидактичні та спортивні заходи, а також подорожі та самодіяльний (подорож з наплічником) туризм. Ця діяльність має бути спрямована на підвищення цінності території і збереження сільської спадщини.

Італійський законодавець в інтересах збереження сільськогосподарського характеру агротуристичних господарств у ст. 4 пункт 2, наголошує, що сільськогосподарська діяльність «за своєю природою» має залишатися «пріоритетною». Господарства можуть вважатися такими, коли здійснюють прийом або частування їжею та напоями максимум на 10 гостей. Крім того, дохід від агротуристської діяльності вважається доходом від сільського господарства.

Термін «надання послуг на фермі» слід розуміти як надання їх на основі будівель, землі та інших ресурсів цього підприємства, не змінюючи їх природи і не зачіпаючи фундаментальних функцій, тобто при збереженні потужностей сільськогосподарського виробництва. Будівлі, а також території з суттєво зміненним призначенням не можуть вважатися частиною селянського господарства.

У Польщі селяни, які бажають започаткувати діяльність у сфері сільського туризму, й ті, що вже надають такі послуги відпочивальникам на базі своїх господарств, мають підтримку в тому, що на них не поширюється закон, який регулює господарську (підприємницьку) діяльність та визначення понять «підприємця» та «підприємства». Таке господарювання має чітке визначення:

- ❖ до послуг сільського туризму слід відносити надання господарями відпочивальникам в оренду кімнат, окремих будинків, місць під розбивання наметів, продаж домашніх страв, а також інші послуги, пов'язані з перебуванням у даному господарстві, тобто пов'язані з господарською діяльністю;
- ❖ селянина, який має право надавати послуги сільського туризму, слід вважати господарем, який займається сільськогосподарською діяльністю самостійно, за власний рахунок і є власником селянського господарства;
- ❖ надання послуг у сільському господарстві означає використання з цією метою земель, будівель та інших засобів цього господарства без зміни їх характеру та порушення їх основної функції – здійснення сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до польського права, щоб надавати агротуристичні послуги без реєстрації господарської діяльності, слід дотримуватись таких умов:

- ❖ особа, яка надає послуги, мусить вести селянське господарство;
- ❖ послуги надаються в межах господарства;
- ❖ послуги фізична особа надає особисто;
- ❖ сфера послуг охоплює винайм помешкань або місць для наметів, продаж їжі та інші супутні послуги, пов'язані з цією діяльністю;
- ❖ заробіток надавачів таких послуг складає додаткове джерело доходів.

Оскільки діяльність у сфері сільського туризму не належить до підприємницької діяльності, то грошові винагороди за такі послуги не підлягають обкладанню податком на додану вартість. Законодавство Польщі також передбачає за певних умов звільнення отриманих доходів і від податку на доходи фізичних осіб. Для цього мають виконуватися такі вимоги:

- ❖ житловий будинок, у якому здаються кімнати, належить до селянського господарства;
- ❖ житлові кімнати здаються відпочивальникам, тобто не сезонним робітникам або іншим особам на тривалий термін;
- ❖ кімнати, які здаються, розміщені у житловому будинку, а не в іншій спеціально пристосованій будівлі;
- ❖ житловий будинок розміщений на сільській території;
- ❖ кількість кімнат, які здаються, не перевищує п'яти [17, с.11].

При цьому особа, яка отримує дохід від здачі кімнат відпочивальникам й відповідає зазначеним критеріям, звільняється від оплати податку з таких доходів незалежно від їх обсягу, отриманого з інших джерел.

Порівняння вітчизняних і зарубіжних правових норм дозволяє зробити наступні висновки:

1) Займатися агротуризмом може особа, яка є власником селянського господарства або провадить (на засадах оренди) селянське господарство, тобто в наших умовах це може бути або особисте селянське господарство, або фермерське господарство, яке раніше законодавчо трактувалося як селянське.

2) Місцем надання послуг є господарство, зокрема його житлові будинки або господарські споруди, пристосовані до агротуристичних цілей. З цього випливає, що будова окремого пансіону чи інших будівель для обслуговування туристів підпадає під сферу законодавства про туристичні послуги.

3) Надання послуг особисто означає, що їх повинен надавати сам селянин або члени його родини. Інакше необхідна реєстрація господарської діяльності відповідно до законодавства про туристичну діяльність.

4) Сфера послуг агротуристичного господарства є достатньо широкою, однак завжди передбачає дві основні: розміщення (заквартирування) і харчування. Додаткові послуги, пов'язані з перебуванням у господарстві, не вимагають спеціальних дозволів або реєстрації діяльності.

5) Повинна бути збережена пропорція між доходами із сільськогосподарської та агротуристичної діяльності, оскільки остання виступає як додаткове джерело доходів. Тобто діяльності агротуристичної без діяльності сільськогосподарської не існує і не може існувати. Ці два види діяльності мусять між собою співіснувати.

Таким чином, селяни можуть займатися агротуристичною діяльністю в межах, визначених законодавством, без будь-яких формальностей стосовно реєстрації, ліцензії, дозволів тощо. Хоча слід визнати, що агротуристична діяльність є видом підприємництва на селі.

Правові вимоги щодо туристичної діяльності охоплюють таке:

- ❖ дії, пов'язані із започаткуванням агротуризму, з відповідною реєстрацією цієї діяльності;
- ❖ сплату податку від фізичних осіб на основі доходу від туризму;
- ❖ зміну способу розрахунку й сплати податку від нерухомості (якщо такий буде введено);
- ❖ обов'язки щодо соціального страхування і пенсійного забезпечення з урахуванням залучених осіб;
- ❖ інші адміністративні обов'язки, зокрема:
  - ✓ санітарні (для винайму помешкань і харчування);

- ✓ протипожежні;
- ✓ будівельні (пов'язані зі зміною використання будинку);
- ✓ охорони середовища;
- ✓ статистичні, реєстраційні та ін.

Окрім загальних правових, для осіб, які бажають займатися агротуризмом, важливими є вимоги цивільного права, зокрема, щодо:

- ❖ угод з клієнтами;
- ❖ угод з іншими учасниками туристичного ринку, передусім посередниками між господарством і клієнтами.

Здійснюючи надання агротуристичних послуг без реєстрації підприємницької діяльності, слід мати на увазі, що обговорюване положення має суворо визначену сферу застосування. Надання послуг, що виходять за межі цього обсягу, буде пов'язане з необхідністю виконання формальностей, що випливають із Закону «Про туристичні послуги» (повідомлення про діяльність, отримання встановленої кваліфікації, отримання дозволу). Для надання агротуристичних послуг без реєстрації у реєстрі суб'єктів господарської діяльності необхідно виконати такі умови:

- 1) Особа, яка надає послуги, має бути фермером.
- 2) Послуги надаються в межах господарства.
- 3) Послуги надаються фізичною особою особисто.
- 4) До складу послуг входить надання в оренду приміщень або місць для наметів, продаж продуктів харчування та інші супутні послуги, пов'язані з цією діяльністю.
- 5) Заробіток з послуг є додатковим джерелом доходу.

Більш детальний аналіз вищевказаних умов призводить до наступних зауважень:

1) Надання туристичних послуг може здійснювати фермер, тобто власник, орендар, користувач або власник фермерського господарства.

2) Надання послуг у межах ферми означає, що місцем надання послуг є ферма, зокрема її житлові або господарські будівлі, пристосовані для агротуризму. Взаємозв'язок між наданням послуг і фермою видається важливим. Пристосування, наприклад, корівника під розміщення все одно входить у сферу надання послуг у господарстві. З іншого боку, будівництво окремого пансіонату чи кемпінгової колонії вже входить до сфери туристичних послуг з дотриманням вимог Закону «Про туристичні послуги».

3) Надання послуг особисто означає, що вони повинні надаватися самим фермером та членами його родини. З іншого боку, наймання працівників для надання цих послуг виключає можливість використання можливості ведення бізнесу без інформування та викликає необхідність виконання вимог Закону «Про туристичну діяльність».

4) Обсяг послуг визначається дуже широко. Він включає дві основні послуги: проживання та харчування, а також будь-які додаткові послуги, пов'язані з цим, наприклад: прокат велосипедів, прогулянки в кареті, курси верхової їзди. Слід підкреслити, що організація туристичних заходів у рамках агротуристичної діяльності, яка не підлягає повідомленню відповідно до прямого положення частини першої статті 11(20) Закону «Про господарську діяльність», не вимагає отримання дозволу.

5) Співвідношення між доходом від сільськогосподарської діяльності та доходом від агротуризму має зберігатися таким чином, щоб останні були не основним, а побічним доходом.

Йдеться не про розмір обох доходів, а про ступінь участі в їх формуванні. Коротше кажучи, не існує агротуризму без сільськогосподарської діяльності, і ці дві сфери заробітку фермера повинні співіснувати. Як впливає з наведених законодавчих норм, фермери можуть здійснювати агротуристську діяльність у межах, визначених Законом «Про господарську діяльність», без необхідності проходження формальностей, таких як заявки, реєстрація, дозволи, концесії тощо.

Законодавством України сільський зелений туризм віднесено до сфери ведення особистого селянського господарства, формуються відповідні пільгові податкові інструменти. Однак відсутність чіткого визначення понять, пов'язаних із сільським туризмом, відповідного законодавчого акта створює неоднозначність підходів і тлумачень, тінізацію в цій сфері діяльності. Досить часто послуги сільського туризму не відмежовуються від інших туристичних послуг, що мають підприємницький характер.

Необхідним є введення такого терміну, який би чітко регламентував об'єкт, який надає агротуристичні послуги. Українським законодавством такий термін не використовується. Таким терміном міг би бути термін «агротуристичне господарство». Натомість існує спроба підмінити його терміном „сільська садиба”. Зокрема, в проєкті Закону України «Про сільський зелений туризм» сільська садиба трактується як “житловий будинок з присадибною земельною ділянкою, в якому постійно проживає сільський господар та члени його родини, або інший житловий будинок, що розташований за місцем постійного проживання зазначених осіб, та належить на праві власності сільському господарю або будь-кому з членів родини, що постійно проживають разом з ним” [23]. Тобто основою сільської садиби є житловий будинок. Натомість за юридичною енциклопедією, садиба – це ділянка землі з розміщеним на ній житловим будинком, господарськими будівлями, прибудованими спорудами, садом і городом, що перебувають у приватній власності або в особистому користуванні громадянина. Тобто тут за основу приймається ділянка землі,

яка є просторовою базою житлового будинку та інших споруд. Таке тлумачення вважається некоректним з таких міркувань:

1) Сільська садиба є лише місцем ночівлі, але ніяк не цілого пакету послуг, скерованого на відпочинок, оскільки селянин може мати досить привабливі пропозиції для туристів в іншій місцевості на власній або орендованій землі (наприклад, ставки, сад тощо).

2) Можливість залучення відпочивальників до сільськогосподарських робіт, ознайомлення з технологією й специфікою сільськогосподарських робіт і процесів, особливо використання сільськогосподарської продукції в харчуванні туристів, можливе не лише на присадибній ділянці, й на інших ділянках, розміщених поза садибою. Тобто ці землі також повинні входити до складу суб'єкта, який надає туристичні послуги.

Відповідно до чинного законодавства, власником агрооселі можуть бути: фермер-селянин, який працює індивідуально на присадибній ділянці, селянин, який працює у сільськогосподарському підприємстві, а також інші жителі села, зайняті обслуговуванням та в соціальній сфері [23].

Бажання відрізнити ці терміни й активізувати підприємництво на селі прослідковується з огляду на прийняті і передбачувані до прийняття вітчизняні законодавчі акти. Проте це вносить лише плутанину та можливості різних маніпуляцій у цій сфері. Натомість у Польщі, наприклад, Міністерство сільського господарства і розвитку села (*MRiRW*) вказує на риси, властиві кожному з цих видів діяльності, характеризуючи агротуризм як складовий елемент сільського туризму. Під останнім розуміють як діяльність, яку провадять господарства, що мають менше ніж 50 % доходів із сільськогосподарського виробництва, так і діяльність жителів села щодо надання готельних послуг або винаймання більше п'яти помешкань для гостей і надання різного роду туристичних послуг [24, с.37]. Натомість агротуристичною діяльністю вважається діяльність, що полягає у винайманні й харчуванні або без нього відпочивальником не більше п'яти кімнат, у власних житлових будинках, розташованих у сільській місцевості в селянських господарствах, щонайменше 50% доходів із сільськогосподарської діяльності. Таким чином, агротуристична діяльність тісно пов'язана з функціонуванням селянського господарства та його виробничою діяльністю.

Неоднозначність законодавчого тлумачення сільського туризму і агротуризму особливо стосується суб'єктів цієї діяльності. Ними, з одного боку, визнаються лише фізичні особи, які ведуть особисте селянське господарство, а з іншого – фермерські господарства, які є юридичними особами. Очевидно, що сільським туризмом можуть займатися всі фізичні та юридичні особи, які проживають або провадять підприємництво

діяльність на селі і використовують власні або винайняті приміщення для тимчасового проживання гостей.

З неоднозначним тлумаченням терміну “агротуризм” пов’язані і недосконалість статистичного обліку діяльності зазначених господарств. У багатьох країнах світу відпочинок на селі, в тому числі й агротуризм, зараховуються до “туризму спеціального”.

Достатньо проблемним і дискусійним залишається трактування суб’єктів агротуристичної діяльності. Ними, з одного боку, визнаються лише фізичні особи, які ведуть особисте селянське господарство, а з іншого – фермерські господарства, які є юридичними особами. Очевидно, що сільським туризмом можуть займатися всі фізичні та юридичні особи, які проживають або провадять підприємницьку діяльність на селі і використовують власні або винайняті приміщення для тимчасового проживання гостей. Це не виключає заняття аграрним туризмом і сільсько-господарських підприємств.

Серйозною проблемою є легалізація діяльності із сільського зеленого туризму не тільки в Україні, але й в окремих країнах Європейського Союзу. Часом під назвою “агротуризм” ховаються форми туризму, далекі від сільського господарства або такі, що не мають з ним нічого спільного. Це нічим не виправдано, бо ошукує клієнта, оскільки він не знаходить того, чого прагне [20, с.4]. Згідно з існуючим законодавством, на даний час відсутнє чітке розмежування підприємницької і непідприємницької діяльності у цій сфері.

Як наслідок правових колізій, визначити точну кількість агротуристичних господарств в Україні складно через проблеми з доступністю надійних даних на цю тему. Інституції, які дотичні до агротуризму (Спілка сільського зеленого туризму, місцеві спілки), не мають реєстрації надавачів розміщення та критеріїв щодо відповідності об’єктів формальним і юридичним критеріям агротуризму. Жодна з цих інституцій не має можливості отримати реальні дані або перевірити отриману інформацію, тому цю інформацію слід розглядати як оцінку. Однак бажано мати хоча б якусь інформацію стосовно бази ночівлі. У Польщі, наприклад, починаючи з 2010 року, гмінні управління ведуть Реєстр туристичних об’єктів, у тому числі також агротуристичні садиби, зокрема й кількість ліжко-місць у цих садибах. Тому виникає потреба в інвентаризації об’єктів як сільського туризму, так і агротуризму в Україні.

Цілком логічною для України є потреба сформулювати законодавче визначення агротуризму як діяльності, що підлягає сільськогосподарському режиму, та систематизувати розрізнені положення в одному нормативно-правовому акті. Агротуризм має бути чітко пов’язаний із сільсько-

господарською діяльністю «за своєю природою» і лише для цієї форми туристичних послуг залишити назву "агротуризм".

На сучасному етапі всі національні організації зеленого туризму країн Європи об'єдналися в Європейську федерацію фермерського і сільського туризму (*European Federation for Farm and Village Tourism – EuroGites*), ключові завдання якої полягають в організації сприяння розвитку зеленому туризму та цільовому інвестуванні проєктів.

EuroGites – Європейська федерація сільського туризму являє собою найбільш автентичний спосіб провести відпустку в Європі. 35 професійних організацій з 27 країн пропонують вибір між понад 100 000 закладів) [25].

ECEAT - Європейський центр екології та аграрного туризму [26] (є провідною європейською організацією у сфері маломасштабного сталого туризму з особливою увагою до сільської місцевості та органічного землеробства. *ECEAT* – це мережа сотень невеликих закладів розміщення та туристичних послуг по всій Європі, яка пропонує постійну якість туристичних послуг і схвалює їхній внесок у місцеві громади та захист навколишнього середовища.

ECEAT пропагує відповідальні подорожі, які щороку приносять майже 500 000 ночівель у сільській місцевості на благо місцевої економіки у 20 країнах Європи та задовольняють відповідальних мандрівників.

На національному рівні розвиток агротуризму підтримується за допомогою національних асоціацій сільського туризму, які, в свою чергу, складаються з багатьох регіональних об'єднань, що враховують специфіку конкретного регіону.

В Україні агротуристичні господарства, а також суб'єкти сільського зеленого туризму об'єднані в Спілку сприяння розвитку сільського зеленого туризму.

У різних країнах світу діють різні організації, які захищають інтереси і сприяють розвитку фермерських господарств агротуристичних господарств. Так, у Великобританії – це Національна організація сільського туризму та агротуризму, у Франції – Національна організація будинків відпочинку і зеленого туризму, у Австрії - Кола гостинних ферм, у Румунії – Національна асоціація сільського, екологічного і культурного туризму у Данії – Національна асоціація агротуризму.

Треба зауважити, що практично у всіх країнах ЄС при розробці національних концепцій розвитку туризму, зокрема і агротуризму, спеціально відзначається висока роль органів місцевого самоврядування та місцевих спільнот.

На наш погляд, в Україні пропонується створити спеціальну юридичну одиницю, керуючу та відповідальну за туризм, з метою координації туристичної діяльності на основі мікроініціатив постійних жителів села

та його самоврядування. Ідея тут полягає у створенні місцевого туристичного товариства (асоціацій або організацій) публічно-правового характеру з числа жителів села та територіальних громад.

При управлінні туризмом на місцевому рівні такі відносини повинні базуватися на законодавчо визначених методах і способах, що дозволяють розпоряджатися фінансовими, матеріальними та природними ресурсами, безкоштовними товарами та людьми. Тому він має право і обов'язок вдатися до допомоги і підтримки з боку державної адміністрації.

Запропонована місцева туристична асоціація повинна діяти як координатор усіх туристичних заходів, що здійснюються та проводяться в комуні. При постійній співпраці, контролі та обговоренні з постійними мешканцями він повинен відповідати перед ними за формування туристичного попиту та пропозиції в гміні, за постановку конкретних ринкових завдань, за формування цін. Починаючи свою діяльність, він повинен чітко і планомірно організувати напрями своєї роботи і в результаті обговорень визначити стратегію окремих елементів туризму (попит, пропозиція, екологічні цінності).

Асоціація, виконуючи свої завдання посередника між пропозицією туристичного продукту та зовнішнім попитом, має об'єднати всіх комунальних партнерів у процесі туристичного виробництва. Тому він повинен забезпечити їм правову гарантію здійснюваної туристичної діяльності, а також захистити інтереси споживача або туриста. Тому він повинен постійно пропонувати законодавцю побудову такої правової системи в туризмі, яка б усувала всі наявні труднощі, сприяла розвитку та стабільності.

Виконуючи роль координатора, він повинен брати участь у розміщенні туристичних пропозицій для приватних осіб, компаній, підприємств та ін. Як фахівець у своїй галузі, він повинен надавати їм організаційні та фінансові консультації та допомогу. Він повинен брати активну участь у формуванні цін, паушальних платежів, знижок на реалізовані туристичні продукти та послуги. Він також має функціонувати як відділ розгляду скарг, скарг і клопотань, щоб мати можливість висувати нові та кращі рішення.

Усі ідеї активного натхнення асоціації мають бути спрямовані на збільшення поглинання та місткості місцевого туристичного ринку. Звичайно, він також повинен організовувати туризм таким чином, щоб місцева влада та місцева громада були ним задоволені і ні за яких обставин не допускали порушення екологічної рівноваги навколишнього середовища. Тому до складу такої асоціації повинні входити всі зацікавлені жителі гміни, у тому числі, насамперед, представники органів місцевого самоврядування. Залежно від прийнятого статуту асоціація може також об'єднувати відповідних експертів, наприклад, у сфері розвитку туризму, розвитку відповідних форм туризму, промоції, реклами продажу тощо. Ними можуть бути, на-

приклад, працівники університетів, офіси економічного розвитку, сільсько-господарські дорадчі центри, школи, місцеві органи влади, маркетинг тощо.

Коли завдання перевищують фінансові, організаційні та територіальні можливості однієї громади, тоді потрібно шукати ідеї, методи фінансування та форми співпраці в регіоні. Ради гмін і створені ними спілки можуть об'єднуватися, створюючи таким чином кращі умови для реалізації поставлених цілей. Таким чином, нижчий рівень управління туризмом і структура управління, про які тут йдеться, є міжмуніципальним рівнем. Тому пропонується створити міжкомунальне (регіональне) туристичне об'єднання, метою якого, зокрема, має бути:

- ❖ розробка спільних програм (щоб запобігти конфліктам у використанні простору, але водночас конкурувати),
- ❖ здійснення спільних ініціатив для реалізації конкретних завдань (наприклад, організація міжгромадських перевірок чистоти прибережних територій),
- ❖ здійснення спільних інвестицій (наприклад, будівництво міжмуніципальної мережі очисних споруд).

Важливою пропозицією щодо співпраці є регулярна організація «стратегічних» зустрічей на рівні регіональної асоціації, тобто дискусійних зустрічей, під час яких усі зацікавлені сторони отримуватимуть інформацію про можливі туристичні пропозиції, стандарти якості, інвестиції, податкове законодавство, відповідальну ринкову політику, включаючи спільне просування.

Ефективне впровадження і функціонування нових форм діяльності, зокрема й агротуризму, безперечно, потребує підтримки як на державному, так і на регіональному та місцевому рівнях. Цілком очевидно, що в умовах воєнного стану розраховувати на пряму фінансову підтримку не коректно, тому посередницький вплив держави міг би бути спрямований через формування відповідної туристичної інфраструктури, інформаційно-промоційну діяльність та підготовку кадрів.

7.4.3. Стан розвитку агротуризму в Європейському Союзі

У Європейському Союзі нагромаджений багатий досвід управління агротуристичною діяльністю, тому Україні важливо перейняти досвід зарубіжних країн у сфері організації агротуристичної діяльності, адаптувати основні принципи і підходи, враховуючи специфіку сільських територій нашої держави [27, с.31].

Фахівцями сьогодні виділяються чотири основні моделі розвитку агротуризму у світі. Найбільш розвиненою та перспективною є західно-європейська модель агротуризму. Вона виникла минулого століття у

Франції та Італії на тлі кризи в сільськогосподарській галузі, проблемами конкурентоспроможності на міжнародних ринках. У зв'язку з цими проблемами Євросоюзом було вжито заходів щодо запобігання процесу деградації галузі та надання нових імпульсів до розвитку в аграріїв.

Модель агротуризму, прийнята у східноєвропейських країнах, з'явилася значно пізніше. Головною проблемою даного регіону є слаборозвинений житлово-комунальний фонд сільського сектору, у зв'язку з чим була потрібна повномасштабна реконструкція поселень та сіл. Це позначилося на кінцевій вартості програм та пропонованих послуг, витрати перевищили вартість західноєвропейської моделі. Незважаючи на існуючі проблеми та високу собівартість, деякі зі східноєвропейських країн досягли вражаючих успіхів у галузі. Так, за багатьма показниками агротуризму Польща сьогодні не відстає від європейських лідерів. Близько 4% всього внутрішнього валового продукту країни виробляється у сфері агротуризму. Такі досягнення є заслугою ефективної державної політики, спрямованої на підтримку та розвиток туристичного сектору. У країні законодавчо закріплено стандарти агротуристського бізнесу, господарства повністю звільнено від прибуткового податку з доходів від туристичної діяльності, здійснюється безкоштовна реєстрація гостьових будинків та інших об'єктів туристичного призначення. Крім того, здобутки зумовлені високими стандартами сільськогосподарського виробництва. Наприклад, успадкувати сільськогосподарську землю за польським законодавством можуть лише особи, які мають аграрну освіту. Територіально Польща є суто сільською, різні невеликі поселення та угіддя займають понад 90% загальної площі країни. У зв'язку з цим основою сільського господарства є малий бізнес.

До другої хвилі розвитку агротуризму відносять англо-американську модель розвитку. Її особливістю є орієнтованість на внутрішній туризм у зв'язку із широкою мережею автомобільних доріг. Саме автотуристи є основною цільовою аудиторією та споживачами послуг агротуризму в США, Канаді та Великій Британії. Крім того, особливістю даної моделі є надання лише основного набору послуг, оскільки додаткові послуги зазвичай не потрібні. Так, у США, на відміну від європейського підходу, агротуристи розміщуються в будинках або кемпінгах, що окремо стоять на території ферм. Залучення туриста до сільськогосподарських процесів може змінюватись, починаючи від звичайної демонстрації діяльності до включення до повноцінного виробничого циклу. Багато агротуристських господарств пропонують послугу проживання зі значною знижкою, але за умови безпосередньої участі у трудовій діяльності. Цей підхід є важливим фактором для залучення молодих людей та інших категорій малобюджетних туристів. У США також не прийнято підтримувати населення сільських областей та забезпечувати їхню зайнятість, що пояснюється економі-

чними факторами: в середньому на одне фермерське господарство у США припадає близько 190 гектарів землі, тоді як у Європі – усього 14 гектарів.

Азіатська модель, поширена в Японії, Малайзії, Шрі-Ланці, є протилежною американській, оскільки пропонує найширший набір послуг, наповнених національним колоритом. Туристів розміщують у спеціально зведених національних готелях та селах для багатих осіб. Така модель може бути ефективною лише у країнах з високою культурою гостинної переваги, високим рівнем сервісу та стабільним потоком іноземних туристів.

Історична оцінка діяльності Європейського Союзу (*таблиця 7.9*) показує, що сільський туризм практично до 1980 року не був пов'язаний зі Спільною аграрною політикою ЄС. Перші згадки про нього з'явилися в регіональній політиці як одну з економічних ініціатив, що сприяють забезпеченню соціально-економічної рівноваги у відсталих сільськогосподарських регіонах за підтримки Європейського фонду регіонального розвитку. Таким чином, «сільський туризм» як категорія введений до юридичної термінології Європейського Союзу регіональною політикою. Відзначимо, що поняттям, яке згадується в законодавстві та політиці ЄС, є «сільський туризм», а не «агротуризм». Законодавство ЄС не пов'язує його обов'язково із сільськогосподарською діяльністю чи фермою, а більш загально з сільською територією та суб'єктами господарювання, що працюють у цій сфері.

Концепція сільського туризму, яку використовує законодавець співтовариства, є широкою категорією, що охоплює всі форми гостинності в сільській місцевості, включно з агротуризмом. Іншими словами, «агротуризм є лише певним аспектом значно ширшого явища – сільського туризму».

Саме тому адресатами першої допомоги для розвитку сільського туризму були не сільськогосподарські виробники, а органи державного управління, організації місцевого самоврядування, установи, підприємства чи приватні особи.

З реформуванням САП сільський туризм став пріоритетом Спільної політики розвитку сільських територій. Серед трьох пріоритетів нової САП, відповідно до прийнятої стратегії «Європа 2020», Європейська Комісія визнала сталий територіальний розвиток, зокрема за такими напрямками: підтримка зайнятості на сільських територіях і допомога в збереженні соціальних структур на селі та покращення сільської економіки і промоція диверсифікації [29, с.416].

Політика ЄС щодо розвитку сільської місцевості є другим стовпом Спільної аграрної політики (САП) і спрямована на підтримку сільських територій Союзу та вирішення багатьох економічних, екологічних і соціальних викликів 21 століття. На поточний плановий період Європейська

комісія визначила три основні пріоритети політики розвитку сільських територій:

Таблиця 7.9

Сільський туризм в контексті трансформації Спільної аграрної політики (САП) ЄС

Період реалізації САП	Роки	Посилання до сільського туризму
Період приготування	1957-1961	✓ відсутнє
Впровадження засад САП	1962-1968	
Функціонування САП з корегувальними діями	1969-1984	✓ відсутність прямих посилань на туризм; ✓ зміцнення структурного характеру САП (в напрямку політики розвитку села)
Реформи САП	1985-2002	✓ заохочення фермерів до діяльності поза сільським господарством, зокрема туристичної; ✓ виведення з обороту сільськогосподарських угідь, призначених на інші цілі, зокрема рекреаційні; ✓ диверсифікація; ✓ концепції багатofункціонального розвитку сільських територій (виникнення Спільної політики розвитку сільських територій)
Нова САП	2003-2013	✓ підтримка діяльності, спрямованої на диверсифікацію сільської економіки, включно із заохоченням діяльності та інвестиціями, пов'язаними з туризмом (мала інфраструктура, рекреаційна інфраструктура, розвиток і маркетинг послуг сільського туризму, збереження та покращення сільської спадщини)
«Нове відкриття» в САП	2014-2030	✓ посилення політики розвитку сільських територій; ✓ реструктуризація фінансової підтримки стовпів САП.

Джерело: опрацьовано на основі[28].

- ❖ підвищення конкурентоспроможності сільського господарства;
- ❖ забезпечення сталого управління природними ресурсами та боротьба зі зміною клімату;
- ❖ досягнення збалансованого територіального розвитку сільських господарств і громад, у тому числі створення та збереження робочих місць [30].

Агротуризм цілком вписується в перелік десяти ключових цілей, визначених спільною аграрною політикою (САП) й орієнтовані на соціальні, екологічні та економічні цілі як основа, на якій країни ЄС розробляли свої стратегічні плани на період 2023-2027 рр.:

- ❖ забезпечити справедливий дохід для фермерів;
- ❖ підвищити конкурентоспроможність;
- ❖ покращити позицію фермерів у продовольчому ланцюгу;
- ❖ діяльність, пов'язана зі зміною клімату;
- ❖ турбота про навколишнє середовище;
- ❖ збереження ландшафтів та біорізноманіття;
- ❖ підтримувати оновлення поколінь;
- ❖ пульсуючі сільські райони;
- ❖ захист якості продовольства та здоров'я;
- ❖ підтримка знань та інновацій [31].

Розвиток агротуризму в країнах Європейського Союзу був наслідком змін як в сільському господарстві, так і в туризмі. Насамперед, реформи в сільському господарстві призвели до краху багатьох дрібних господарств, до зростання безробіття в сільській місцевості, зубожіння населення та його масової міграції із села до міст, вивільнення значних житлових ресурсів. Відповідно, виникла потреба в пошуку додаткових джерел доходу, раціонального використання нерухомості, зокрема будівель і інших цілях, зокрема для потреб туризму. Розвиток агротуризму став наслідком споживчих преференцій на туристичному ринку, які вказували на те, що масовий туризм повільно почав поступатися місцевому індивідуальному туризму, тобто уподобання та очікування туристів почали змінюватися.

Туризм є надзвичайно динамічною сферою. Люди шукають нові форми відпочинку, нові місця для проведення вільного часу. Прагнення до тиші та спокою в сільській місцевості є одним із трендів туристичного попиту, що зумовлює і розширення пропозиції (*таблиця 7.10*).

Треба відмітити, що за період з 2000 по 2010 рік кількість господарств, що займаються туризмом у цілому в країнах Європейського Союзу майже не змінилася, головним чином, за рахунок розширення співдружності. Разом з тим, найбільша кількість агротуристичних господарств була зареєстрована в 2007 році – понад *122 тис. одиниць*. У багатьох країнах вона суттєво зменшилася, зокрема в Австрії, Франції, Німеччині, країнах східної Європи. Агротуристичний бум, який був характерний для нових членів Європейського Союзу, викликаний переважно солідною фінансовою підтримкою, змінився в більшості східноєвропейських країн на певну стагнацію.

У кожній з країн-членів ЄС можна чітко визначити сформовані регіони (ареали) розвитку агротуризму і сільського туризму. Однак існує достатньо багато потенційних регіонів для розвитку таких форм туризму.

Підсумовуючи, можна відмітити, що в ЄС найважливішими чинниками розвитку агротуризму і сільського туризму є природно-краєзнавчі ресурси і соціально-економічні передумови. Водночас, і агротуризм, і сільський туризм можуть розвиватися без суттєвих обмежень практично на всіх сільських теренах.

Таблиця 7.10

Кількість фермерських господарств, які займаються туризмом як додатковою діяльністю в Європейському Союзі (2010 р.)

Країни	Кількість фермерських господарств	Щільність ферм на 100 км ² сільських територій
Австрія	9850	3,6
Бельгія	560	2,0
Болгарія	150	0,1
Великобританія	10760	0,8
Данія	480	0,7
Естонія	320	0,8
Греція	740	0,2
Іспанія	3620	0,3
Нідерланди	2830	1,0
Ірландія	1600	0,9
Італія	19300	
Литва	560	0,8
Люксембург	100	1,3
Латвія	560	0,8
Німеччина	9280	0,4
Польща	8220	0,6
Португалія	610	0,1
Румунія	240	0,0
Словаччина	160	0,1
Словенія	640	0,6
Угорщина	10760	1,0
Фінляндія	1810	2,0
Франція	12150	1,3
Чехія	610	0,2
Швеція	4540	3,2
ЄС-27	88280	0,7

Джерело: розраховано за даними [32].

Найбільше агротуристичних об'єктів зареєстровано в Німеччині, Франції та Ірландії. У Франції, наприклад, агротуризмом займається кожен десятий фермер, і ці послуги організовані в рамках асоціації: «*Cites de France*» (декілька видів послуг).

В усіх країнах Європейського Союзу агротуризм виконує традиційні функції, серед яких ключовими є підтримка та розвиток сільської місцевості, зокрема в малоперспективних несільськогосподарських регіонах, покращення добробуту сільського населення, створення додаткових робочих місць. Ключовою функцією сільського туризму, визначеною Спільною аграрною політикою ЄС, було вирівнювання соціально-економічного стану передусім за рахунок депресивних регіонів. В окремих країнах, як Німеччина, Великобританія, важливою є функція забезпечення відпочинку та рекреації для малозабезпечених (за їхніми мірками) верств населення. В окремих приморських країнах (Іспанія, Греція, Кіпр, Болгарія) агротуризм функціонує як альтернатива пляжному прибережному туризму. Сучасний стан сільського туризму показує, що він почав «дистанціюватися» від сільського господарства і перетворюється на самостійний сектор послуг на селі.

Розрізняють декілька моделей розвитку сільського зеленого туризму, а відповідно і агротуризму в Європі (*таблиця 7.11*).

Динамічний розвиток сільського, у тому числі й агротуризму, спостерігається в цілій Європі. Піонером агротуризму вважають Францію, де в 1951 році вперше почали надавати відповідні послуги. У дев'яностих роках особливо бурхливого розвитку агротуризм набув в Австрії, Німеччині, Франції, Великобританії. На початку поточного тисячоліття кожен четвертий європеєць відпочивав на селі. Частка осіб, які надають перевагу відпочинку на селі, складала: у Бельгії – 25 %, у Данії – 35%, у Німеччині – 43%, у Греції – 8%, в Іспанії – 27%, у Франції – 29%, в Ірландії – 27%, в Італії – 11%, у Люксембурзі – 19 %, у Голландії – 39%, у Португалії – 29%, у Великобританії – 29% [34, с.12].

Після потужного розширення Європейського Союзу (2004 р). агротуристична активність особливо помітною була в східноєвропейських країнах. Однак для кожної країни-члена ЄС характерні певні особливості та пріоритети в розвитку агротуризму.

Так, у Франції основними засадами агротуризму прийнято вважати [35, с.89]:

- 1) якість квартир: комфорт, чистота, простір, періодичний контроль;
- 2) якість обслуговування: родинне і сердечне прийняття гостей;
- 3) якість оточення: сонячність, спокій, чистота околиці й теренів;
- 4) торговельна лояльність: зрозумілий і детальний опис послуг, ціни на харчування, умови винайму;
- 5) солідарність власників господарств з місцевими структурами.

В Італії [36] історія агротуризму починається майже одночасно з народженням Асоціації агротуристів 1965 року в Римі, яка була створена з метою просування типових регіональних продуктів, повторного викори-

стання старих сільських будівель і підвищення доходів фермерів. Останній рамковий закон був прийнятий у 2006 році, відповідними є окремі регіональні закони, тому що кожен окремих регіон чи автономна провінція має право встановлювати власні закони та адаптувати їх до власних потреб. Кількість господарств згідно, з даними Італійського статистичного інституту, у 2011 році складала 20 413 ферм.

Таблиця 7.11

Моделі розвитку зеленого та сільського туризму

Тип моделі	Особливості
Французька модель	<ul style="list-style-type: none"> ➤ форми сільського зеленого туризму детермінуються близькістю до моря; ➤ в пріоритеті гастрономічний та винний туризм; ➤ розміщення туристів у котеджах на протигагу проживанню на фермах.
Німецька модель	<ul style="list-style-type: none"> ➤ проживання та харчування у фермерських будинках; ➤ взаємофункціонування сільського зеленого, фермерського та подієвого туризму; ➤ практикується праця в господарствах (участь у сільськогосподарських роботах).
Італійська модель	<ul style="list-style-type: none"> ➤ пріоритетні функції: регенерація, гастрономія і продукція місцевого виробництва, заняття спортом; ➤ підвищені вимоги до стандартів розміщення (в апартаментах); ➤ поширення наметових містечок.
Чеська модель	<ul style="list-style-type: none"> ➤ зосереджений переважно в околицях Праги та чеських Карконошах; ➤ пристосований до надання пропозицій групам від 10 до 20 осіб; ➤ розміщення у фермерських будинках з елементами аутентичного сільського життя.
Іспанська модель	<ul style="list-style-type: none"> ➤ поширення в національних парках; ➤ участь відпочивальників у сільськогосподарських роботах; ➤ тісне переплетення з гастрономічним туризмом.
Польська модель	<ul style="list-style-type: none"> ➤ прецизійна ідентифікація різних форм туризму, зокрема агротуризму; ➤ відмінності в ціні, якості та асортименті послуг залежно від засобів розміщення.
Латвійська модель	<ul style="list-style-type: none"> ➤ відпочинок з елементами традицій та звичаїв на фермах; ➤ використання інновацій у сільському господарстві як туристичних атракцій.

Джерело: вдосконалено на основі [33].

В Італії існують три різні асоціації фермерів, які займаються агротуризмом: *Agriturismo*, *Terranostra* і *Turismo verde*. У 1981 році ці три організації об'єдналися, щоб сформувати головну організацію *Anagratur*. Ця

головна організація в основному відповідає за дослідження, планування проєктів і консультивання, а також за адміністрування окремих організацій, тоді як окремі організації піклуються про маркетинг.

Зі східноєвропейських країн агротуризм найбільш розвинений у Польщі, зокрема через велику кількість індивідуальних господарств. Багато господарств уже досить давно надають послуги агротуризму (переважно в гірській місцевості та на березі моря). Тоді це називали відпочинком під грушею, а тепер агротуризмом.

Польща має сприятливі умови для розвитку туризму в сільській місцевості. Наявні житлові ресурси, які все більше популяризуються виробництвом здорової їжі, а також велика туристична та ландшафтна цінність великої території країни створюють великі можливості для надання туристичних послуг та послуг дозвілля у багатьох індивідуальних господарствах. Період політичних перетворень спричинив зубожіння та зростання безробіття серед міського населення.

У країнах з давніми традиціями сільського туризму провідну роль у цьому відіграють асоціації, що представляють інтереси приватних постачальників розміщення. У травні 1996 року з ініціативи місцевих агротуристичних асоціацій, яких зараз у Польщі понад тридцять, була створена Федерація сільського туризму «Сільська гостинність».

У квітні 1998 року ця організація стала членом Європейської федерації асоціацій відпочинку в сільській місцевості та сільського туризму «*EUROGITES*». Ця федерація об'єднує двадцять п'ять національних і регіональних організацій з дев'ятнадцяти європейських країн із загальним числом понад шістдесят п'ять тисяч членів, які пропонують туристам понад сто дві тисячі квартир і номерів.

Згідно з доступними даними, у Польщі налічується майже 8 тис. агротуристичних господарств, які пропонують 91 тис. ліжко-місць. Більшість господарств розташовані на півдні країни, в Малопольському та Підкарпатському воєводствах [1].

Сільський туризм у Польщі набуває все більш організованих форм і намагається пристосуватися до сучасних критеріїв оцінки якості туристичного продукту для сільської місцевості по всій Європі.

В Угорщині агротуризм є видом діяльності селянських господарств, регулюється законодавством щодо ведення сімейних господарств. Така діяльність не оподатковується, не вважається підприємницькою, однак є певні умови. Зокрема, для туристів надається не більше 10 ліжко-місць; річний дохід від цієї діяльності не перевищує 10 мінімальних місячних зарплат; місце постійного проживання особи – нерухомість, яка використовується; житло розташоване в сільській місцевості, яка не віднесена до

санаторно-курортних зон [37]. Окремі пільги надаються господарствам, розташованим у депресивних районах.

Агротуризм у Словенії теж офіційно зареєстрований як допоміжна фермерська діяльність і розвивається в основному малими фермерами, які застосовують різні стратегії диверсифікації. У 2017 році 1032 фермерські господарства (із 70 000) займалися агротуризмом. Перспективним агротуристичний бізнес в Словенії вважають лише за умови надання комплексного агротуристичного продукту з повним набором відповідних послуг.

Звичайно, найдинамічніший розвиток агротуризму спостерігається там, де є типові відпочинково-рекреаційні об'єкти: озера, моря, гори. Саме тому найбільше агротуристичних господарств та й сільський туризм загалом локалізовані поблизу знаних курортних місць, лижних трас і витягів, відомих місць відпочинку. Однак вони не є основною умовою розвитку агротуризму. Усе більше аматорів, як зауважує А. Язвінська, виявляють бажання відпочинку в менш знаних і популярних регіонах, де знаходять тишу, спокій і необмежений контакт з натуральною природою, але де дотримуються високих стандартів ночівлі й харчування [38, с.112]. У кожній країні виробляються і встановлюються свої вимоги щодо агротуристичних господарств. Так, в Австрії всі сільські господарі, які зареєстровані в агротуристичному каталозі, змушені забезпечувати такі основні вимоги:

- ❖ проїзdnі дороги доїзду до господарства цілий рік;
- ❖ спокійна околиця;
- ❖ достатня територія навколо садиби;
- ❖ мінімум 10, а максимум 30 нічліжних місць;
- ❖ мінімальний стандарт – наявність теплої та холодної води, центральне опалення, умивальник, душова кабіна й туалет;
- ❖ умебльовані кімнати в сільському регіональному стилі;
- ❖ їдальня для гостей;
- ❖ сільський сніданок (чи сільські продукти) [7, с.22].

Цілком очевидно, що виникає потреба в розробці на основі категоризації і стандартизації агротуристичних господарств відповідних вимог і для вітчизняного ринку агротуристичних послуг.

Достатньо цікавим є і досвід Австрії щодо категоризації господарств, зокрема в частині попередньої спеціальної підготовки господарів, обсягів ведення діяльності (обмеження ліжко-місць), участь у об'єднаннях власників садиб, страхування діяльності.

Досі Україна в Європі не вважається країною особливо привабливою в туристичному сенсі, окрім привабливості в контексті революційних подій і війни, що активізувало так званий екстремальний туризм. Це не означає, що вона не має туристичних цінностей, які притягують поте-

нційних відвідувачів, а просто внаслідок недостатньої й малоефективної популяризації вони маловідомі за кордоном [6, с.10].

7.4.4. Перспективи розвитку національного агротуризму в контексті європейських тенденцій

Агротуризм як галузь туризму найменше постраждав під час пандемії *COVID-19* і зараз стрімко набирає популярності. Очікується, що агротуризм зростатиме і надалі. Згідно з дослідженнями, у наступне десятиліття США лідируватимуть у світовому розвитку агротуризму, хоча ця діяльність також популярна в інших країнах, таких як Китай, Індія, Італія, Тайвань та Бразилія.

Треба врахувати, що суттєвою особливістю та тенденцією останніх років є розвиток туризму не тільки «довшого» і «відпустки»-туризму, але й туризму вихідного дня. Це змушує суб'єктів, які надають агротуристичні послуги, бути готовими та адаптуватися до таких змін [1].

Люди боялися їхати в готелі чи за кордон і воліли проводити вільний час у відокремленому місці. Саме завдяки цьому галузь агротуризму досить ефективно пройшла через пандемію *COVID-19*. Нам нема на що скаржитися. Проте люди, які займаються агротуризмом, зазначають, що кількість агротуристичних господарств зменшується. Йдеться про визначення поняття «агротуризм». Для того, щоб житло вважалось агротуризмом, це має бути справжня ферма, а не просто садиба, розташована в сільській місцевості.

За даними порталу, зникнення специфічного «духу» агротуризму пов'язане зі зменшенням ферм у Польщі. Згідно з даними Головного управління статистики, у 2010-2020 роках кількість фермерських господарств скоротилася на 12,7 відсотка. Десять років тому в Польщі було 1,5 мільйона фермерів, а зараз їх 1,3 мільйона. Зменшується і площа сільськогосподарських угідь у країні [39].

В цьому контексті цікавим виглядає поділ агротуристичних господарств. Так, Я. Завадка пропонує поділ агротуристичних господарств на чотири групи: традиційні, переважно туристичні, із зникнення сільськогосподарської та туристичної діяльності.

До першої групи належать ті, які все ще заробляють на життя переважно сільськогосподарською діяльністю. До другої ті, що ведуть господарство, але основне джерело доходу – туризм. Третю групу складають господарства, які покинули сільськогосподарську діяльність і наразі живуть лише з туризму. Четверту групу складають об'єкти, де сільськогосподарська діяльність ніколи не велася паралельно з туризмом [40, с.633].

Цілком очевидно, що запропонований поділ можна успішно застосувати й до українських реалій.

Логічно вважати, що більшість господарств є лише туристичними суб'єктами в сільській місцевості, а тому належать до об'єктів сільського туризму.

Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що для агротуризму у теперішньому вигляді в Україні характерна так звана стара (традиційна) модель розвитку. Основою для розвитку агротуризму в цій моделі є діюче господарство, яке, крім переважно екстенсивного сільськогосподарського виробництва, пропонує туристам проживання та харчування, що цілком вписується у вітчизняне законодавче поле. Пропозиція відпочинку в селі та його околицях трактується господарями як додаткова діяльність, яка доповнює сільськогосподарську. Особливості агротуризму в традиційній моделі наведені в *таблиці 7.12*.

Таблиця 7.12

Традиційна модель агротуризму

Елементи	Характерні риси
Пропозиція	<ul style="list-style-type: none"> ✓ використання вільних ресурсів господарства (капітал, праця) ✓ низька якість послуг; ✓ низький рівень вмінь керуючих (власників); ✓ обмежений асортимент послуг малий (основне: харчування, нічліг);
Попит	<ul style="list-style-type: none"> ✓ похідний (вторинний); ✓ низький рівень туристичних потреб; ✓ обмежений (основне: харчування, нічліг);
Ринок	<ul style="list-style-type: none"> ✓ дешевий відпочинок; ✓ низькі доходи.

Джерело: [41, с.58].

З іншого боку, господарі не мають мотивації чи фінансових можливостей, щоб інтегрувати господарство з туристичною пропозицією, відповідно їм не потрібні спеціальні навички (маркетинг або менеджмент) чи кваліфікація, щоб розпочати туристичний бізнес або здійснити значні фінансові вливання (витрати, інвестиції) [41, с.59].

Разом з існуючими агротуристичними садибами старого зразка появляються нові, більш адаптовані до сучасних вимог клієнтів та потреб суспільства. Зарубіжні дослідження вказують, що серед туристів з великих міст, які є основними клієнтами агротуристичних господарств, спостерігаються:

- ❖ підвищений інтерес до здорового харчування та місцевих продуктів;
- ❖ підвищення значення місцевих виробників і поваги до місцевих виробників,

- ❖ сприйняття подорожі та харчування як культурного досвіду (соціальний рух «повільний туризм», інтерес до активних форм проведення вільного часу);
- ❖ переважання розвитком сучасних технологій і туга за природою, тишею, традиційними навичками та способом життя [41, с.60].

У новій моделі (таблиця 7.13) основою для розвитку агротуризму є діюче господарство, власник якого пропонує привабливі, часом унікальні інтер'єри, особливу та оригінальну кухню, переважно з місцевої сировини та за місцевими рецептами, доповнюючи їх послугами в садибі на фермі та поза ними, що дає змогу відвідувачам відчувати автентичність та набути унікального досвіду.

Таблиця 7.13

Сучасна модель розвитку агротуризму

Елементи	Характерні риси
Пропозиція	<ul style="list-style-type: none"> ✓ використання багатофункціональності села; ✓ висока якість послуг; ✓ високий рівень вмінь керуючих (власників); ✓ розширений асортимент послуг (пакет послуг, пов'язаних з домогосподарством, сільським господарством і його оточенням);
Попит	<ul style="list-style-type: none"> ✓ первинний (скерований на проживання в господарстві); ✓ високий рівень туристичних потреб; ✓ пізнання і досвід;
Ринок	✓ високі доходи.

Джерело: [42, с.283].

Початковий успіх агротуристичної діяльності при низькій рентабельності сільськогосподарської діяльності може спонукати до реінвестиції у сільське господарство, під якими слід розуміти процеси» планомірного та свідомого скорочення сільськогосподарського виробництва та/або залучення ресурсів домогосподарства в сільськогосподарську виробничу діяльність господарств, що веде до вивільнення земельних, трудових і капітальних ресурсів, які можуть бути використані в інших сільськогосподарських або несільськогосподарських видах діяльності, які як наслідок, це призведе до збільшення особистих доходів фермера та його сім'ї»

Таким чином, проведене відчуження може мати характер відчуження як ресурсів, так і/або виробництва:

- ❖ у сфері виробництва: екстенсифікація, скорочення або відмова від виробництва, відмова від обраної виробничої діяльності;
- ❖ у сфері землеустрою: надання в оренду, пар, виключення землі із сільськогосподарського використання на користь, наприклад, розвитку або лісонасадження, продаж;

- ❖ у сфері управління капіталом: зміна використання основні фонди господарства (наприклад, використання їх для цілей несільськогосподарської господарської діяльності або для проживання сім'ї), продаж або ліквідація основних фондів;
- ❖ у сфері управління трудовими ресурсами: зайняття несільськогосподарською господарською діяльністю особами, які працюють у фермерському господарстві або оплачувану роботу поза фермою. Підставами для вилучення можуть бути [43]:
- ❖ бажання (потреба) збільшення доступної для гостей бази (придбання землі під рекреаційну інфраструктуру, пристосування будівель для потреб гостей);
- ❖ труднощі поєднання роботи на фермі з обов'язками при обслуговуванні гостей;
- ❖ відповідь на очікування гостей, для яких інтенсивне ведення сільськогосподарської діяльності і зокрема тваринництва є обтяжливими (наприклад, через шум і запахи);
- ❖ отримання коштів для розвитку агротуризму (наприклад, від продажу землі або вилучення з сільськогосподарської діяльності основних засобів).

Досвід країн Європейського Союзу показує, що основним напрямками розвитку агротуризму можуть бути (одночасно як нові способи здобуття клієнтів):

1) Пакетний агротуристичний продукт – потенційні гості агротуризму звикли, серед іншого, перебуваючи в готелях, до пропозиції у вигляді пакетів. Такі пакети дають клієнту відчуття свободи. Заплативши певну денну суму чи, наприклад, за вихідні дні, вони можуть робити все, що їм заманеться (з того, що можна отримати за такої форми відпочинку). У свою чергу, власник агротуристичного об'єкту завдяки пакетам може краще керувати зайнятістю на піку сезону або ставитись до пакетів як до додаткового заохочення скористатися пропозицією в перед або післясезонний період. Пакети також дозволяють полегшити проблеми з роз'ясненнями, що і скільки коштує. Це дозволяє одночасно краще планувати діяльність господарства.

2) Диверсифікація – щоб агротуристичному господарству було вигідно, його власник повинен розширити діапазон своїх послуг на період, коли гостей не так багато. Найпоширенішими практиками, які дозволяють отримати додатковий прибуток, є: пропозиція проживання в кімнатах з більш високим стандартом; додаткова їжа для гостей; виробництво та продаж їжі з господарства; організація заходів, включно з навчанням, організацією урочистих подій (весілля, повноліття тощо);

семінари для гостей, проводячи освітні заходи (наприклад, освітнє господарства).

3) Спеціалізація – щоб залучити нових клієнтів і переконати тих, що є, повернутися, потрібно знайти відмітну, можливо й унікальну, рису свого господарства. Це може бути, наприклад, історія закладу, розказана в цікавій формі, незвичайний виріб з власної кухні чи атракціон, якого більше ніде нема. У рамках спеціалізації ви також можете зосередитися на тематичному відпочинку для гостей: наприклад, вихідні для рибалок, відпочинки для грибників, тривалі вихідні для сімей з маленькими дітьми в поєднанні з навчальним господарством (фермою).

4) Навчальне господарство – особливо сім'ї з дітьми все частіше шукають місця, які пропонують “навчальні ферми”. Наявність статусу «навчальної ферми» є одним із способів диверсифікації доходів, навіть у міжсезонний період. Навіть при відсутності гостей можна запросити на ферму групу учнів чи студентів. Ці ж господарства можуть часто використовуватися як бази виробничих практик.

Сільський туризм, як показує світова практика, зазнає багатьох змін, спричинених процесами та явищами, що відбувається на туристичному ринку, проявляються нові тренди та постають нові виклики. Зокрема, відзначимо наступні.

1) Зацікавленість мешканців міст зростанням власного творчого потенціалу (креативний туризм). Це потребує створення нового креативного сільського туристичного продукту, характерними рисами якого мають бути автентичність, унікальність та інтерактивність.

2) Зростаючий вплив інформаційних технологій у туризмі, які формують моду на відпочинок, діагностують нові ринки і продукти, створюють та постачають туристичні продукти, утримують контакт із клієнтами і багато іншого [12, с.35]. Віртуальний простір слід вважати ключовим інструментом для інформації та спілкування з потенційним гостем. Особливу увагу доцільно звернути на присутність в соціальних мережах через зростаючу популярність мобільних пристроїв. Українці, які дружать із сучасними технологіями, очікують, що зможуть використовувати їх у різних сферах життя. У них також входить вибір місця для відпустки. Хоча телефонний дзвінок все ще залишається ключовим засобом особистого контакту, і гості, і господарі вказують на зростаючий інтерес, наприклад, до месенджерів (наприклад, *Messenger*). Це швидкий спосіб налагодити контакт. Клієнт має можливість запитати про деталі перебування, а господар може надіслати, наприклад, додаткові фотографії. Популярність телефонних дзвінків, мабуть, є наслідком все ще недосконалої вебсайтів закладів (або їх відсутності). Сторінки не тільки застаріли, не пристосовані до мобільних пристроїв, але часто інформація,

що міститься на них, є контентом, який хоче надати сам господар, а не зовсім тим, що шукає і що хоче прочитати потенційний гість.

3) Створення якісної й унікальної сільської туристичної пропозиції, її розповсюдження та просування можливе лише на основі об'єднання зусиль, що потребує посилення співпраці з підприємницькими структурами на селі, органами місцевого самоврядування та в рамках асоціацій, об'єднань, кластерів.

4) Формування мережевого туристичного продукту, що забезпечує як більшу привабливість туристичного пакету, так і додатковий синергетичний ефект як у просуванні, так і в розвитку інфраструктури, людських ресурсів і систем розподілу.

5) Зростаюча популярність віддаленої зайнятості (онлайн) через обставини, що склалися, та працювати подорожуючи – *workation* (робото-відпустка). Динамічне зростання цього сектору туристичного ринку.

6) Адаптація об'єктів сільського туризму до потреб караванінгового туризму, що динамічно розвивається, зокрема інтересу туристів до місць, пристосованих для зупинки та обслуговування будинків на колесах.

7) В авангарді найбільш швидкозростаючих тенденцій у туризмі, насамперед в сільському, перебуває кулінарний туризм. Формується новий тренд, який активно пропагується у світі: *farm dining*, а харчування стає ключовим елементом туристичного продукту та одним з важливих мотивів вибору того чи іншого місця та виду відпочинку.

Елементи, на які зараз варто звернути увагу, розвиваючись, щоб найкраще пристосувати пропозицію до очікувань гостей:

- ❖ більша гнучкість у виборі страв;
- ❖ повідомлення про визначні місця поблизу;
- ❖ надання велосипедів та іншого спортивного інвентарю;
- ❖ професійний сайт господарства /профіль у соцмережах.

Урахування вищенаведеного сприятиме динамізму розвитку та конкурентоспроможності сільського туризму на туристичному ринку.

Безперечно, екологізація сільського господарства і села разом із розвитком туризму може й повинна стати пріоритетом в аграрній політиці держави, що сприятиме розвитку агротуризму. Треба усвідомлювати, що не всі селяни будуть готові і захочуть приймати туристів. Тут можна вказати на два обмежувальні чинники:

- ❖ не всі селяни займаються сільськогосподарською діяльністю;
- ❖ багато селян займаються сільським господарством лише для власних потреб, фактично не маючи надлишку продукції, яку можна було б використовувати в агротуристичному господарстві.

Агротуризм має не тільки сприятливі умови для свого розвитку. Є багато перешкод, які стримують цей розвиток. Узагальнення літературних джерел дозволяє відмітити наступні з них:

а) бар'єри, що є результатом природних і географічних умов:

- несприятливий клімат (низька температура повітря і води),
- переважно хмарні дні,
- відсутність диверсифікації рельєфу,
- деградація сільськогосподарського ландшафту,
- занадто велика інтенсифікація економіки,
- забруднення повітря, води та землі;

б) соціально-психологічні бар'єри:

- низький рівень освіти та низька кваліфікація сільських жителів,
- незнання іноземних мов,
- брак рук для роботи, незважаючи на високий рівень безробіття в сільській місцевості,
- неприязнь до чужинців,
- небажання змінюватися,
- важкий процес засвоєння інновацій,
- менталітет,
- низька активність фермерів та їхня невідприємливість;

в) правові та податкові бар'єри:

- обмежувальна державна політика,
- відсутність чітких правових положень у нормативних актах;

г) інституційні бар'єри:

- відсутність співпраці між установами, призначеними для її підтримки,
- сільське господарство та фермери (*ODR*, сільськогосподарські палати тощо),
- відсутність розуміння розвитку агротуризму як на місцевому рівні, так і на вищих рівнях прийняття рішень;

д) технічні бар'єри:

- низький рівень технічної та комунальної інфраструктури в сільській місцевості,
- низька якість послуг;

е) фінансові бар'єри:

- відсутність власних коштів для пристосування будівлі для агротуризму,
- труднощі з кредитуванням,
- високі витрати, пов'язані з підвищенням рівня засобів розміщення;
- маркетингові бар'єри;

- погана реклама сільської місцевості та самих агротуристичних господарств.

Основні перешкоди розвитку агротуризму в Україні мають передусім фінансовий характер: відсутність початкового капіталу для відкриття цієї справи, недосконалість механізму кредитування селян і високі податки. Очевидно, що тут повчальним може бути досвід багатьох європейських країн.

Реструктуризація (модернізація) та створення витрат на нові інвестиції необхідні для адаптації туристичної інфраструктури до нових, зростаючих очікувань клієнтів у формі сучасних готелів та відповідних об'єктів з вищими стандартами сільського туризму, включаючи базу агротуризму, зберігаючи при цьому свій сільський, народний характер (старе, традиційне в новій упаковці, наприклад, ванна, туалет, обладнані сучасним обладнанням у традиційній сільській хаті). Також існує потреба в нових об'єктах рекреаційного розвитку лінійного характеру (наприклад, велосипедних доріжок, пішохідних доріжок, доріжок для верхової їзди, навчальних доріжок із паркуванням), точок (наприклад, оглядові майданчики, ігрові майданчики) та поверхневого характеру (наприклад, місць відпочинку, садів), корчми, сараї, заклади харчування, продаж сувенірів і карт, продаж і ремонт туристичного спорядження).

Селянські господарства значно рідше ніж інші суб'єкти господарювання здійснюють, а в більшості випадків взагалі не здійснюють свою поточну та інвестиційну діяльність за рахунок зовнішніх фінансових ресурсів. Це пояснюється їх малою привабливістю як клієнтів для фінансових установ, слабкою участю в ринку, так і менталітетом самих селян, які не бажають використовувати кредит як джерело фінансування своєї діяльності. Безперечно, що значно охочіше використовувалися б джерела фінансування на безповоротній основі (за прикладом країн ЄС). На жаль, у вітчизняній дійсності наразі така практика відсутня.

Європейський Союз відслідковує тенденції на селі, реагуючи відповідним чином, та пропонує допомогу у створенні агротуристичних садиб. Спільна аграрна політика передбачає субсидії для власників об'єктів агротуризму. З 2009 року до *SAR* включена Програма розвитку сільських територій, у якій пропонується до 75 тис. євро на створення і облаштування агротуристичного господарства.

Кошти перераховуються у вигляді відшкодування і можуть бути використані різними способами – як на модернізацію існуючого об'єкта, так і на придбання ділянки під будівництво нового туристичного об'єкта.

У Польщі, наприклад, Міністерство сільського господарства заохочує поляків проводити відпустку в сільській місцевості, де вони можуть насолоджуватися спокоєм, тишею та свіжим повітрям. У листопаді 2016

року Міністерство ініціювало проєкт «Відпочинок на селі», головною метою якого є популяризація польського села як привабливого туристичного напрямку.

Найпоширенішим джерелом фінансування інвестицій у селянських господарствах, які займаються як сільськогосподарською, так і несільськогосподарською діяльністю, є заощадження осіб, які залишаються у спільному домогосподарстві. У більшості випадків ці заощадження, швидше за все інвестуються в несільськогосподарську діяльність, ніж у сільськогосподарську. Саме тому ці кошти будуть інвестовані саме в розширення туристичної діяльності.

На ринку агротуристичних послуг складно оцінити, що є продуктом, а що інноваційним процесом. Інновації в сфері послуг, особливо туристичних є неоднорідною. Власники агротуристичних садиб схильні до інноваційних рішень, однак це не завжди саме так ними трактується, як щось нове або значно вдосконалене.

Інноваційність у туризмі як достатньо контроверсійний процес повинен враховувати специфіку агротуристичного продукту, особливості його формування у сфері сільського господарства й туризму та на сільських теренах, використовуючи їх традиції та нові (абсолютні та вдосконалені) рішення [44, с.144].

Насамперед варто звернути увагу на певні обмеження в можливостях застосування інновацій в агротуризмі, оскільки інновації – це не тільки впровадження змін, але й потреба утримувати господарство як об'єкт, який функціонує в малих масштабах та базується на місцевих засобах. Однак навіть у найкраще функціонуючих господарствах варто використовувати елементи, які використовуються у великих підприємствах.

Від власників агротуристичних садиб туристи очікують сільської традиції, сільського стилю життя. Зауважимо, що туристи тут очікують широкої туристичної пропозиції. Туристи хочуть емоційно відчувати своє перебування, а не просто пасивно проводити час у тому чи іншому закладі. Їм хочеться забезпечити активний відпочинок на лоні незвичайної природи, спокійного, інтелектуального перебування з однодумцями, пізнання цінностей культурної та духовної спадщини місцевості й регіону, щоразу пізнаючи щось нове. Ці фактори часто суперечать інноваціям. Можна сказати, що в традиційному господарстві сучасність небажана для агротуризму, але послуги агротуризму можуть бути інноваційним. Запроваджені інноваційні або процедурні продукти не повинні зменшувати ступінь «сільської» туристичної пропозиції (наприклад, археологічні майстерні, майстерні народних ремесел, поява тематичних сіл, освітніх або етнографічних чи екоагротуристичних садиб).

Проведене анкетне опитування 155 власників агросадиб Львівської області дає змогу відзначити популярність окремих видів інновацій. Найбільше застосування мають маркетингові (89%), соціальні (75%) та продуктові (72%) [14, с.141]. Проблема в дефіциті фінансів та бракові вмінь і компетенцій обслуговуючого персоналу. Проте, варто зауважити, що в даний час в агротуристичних садибах інноваційність має радше імітаційний характер.

Найважливішими напрямками інновацій у туристичних підприємствах є:

- ❖ туристичні продукти – інновації можуть стосуватися, наприклад, використання екологічних засобів транспорту, встановлення установок для використання нетрадиційних джерел енергії в готелях, виготовлення туристичних сувенірів з перероблених компонентів;
- ❖ менеджмент – впровадження інноваційних методів менеджменту, наприклад, управління знаннями, впровадження систем екологічного менеджменту у формі стандартів *ISO*;
- ❖ маркетинг – створення системи маркетингової інформації та аналізу, реалізація промоційної кампанії, спрямованої на формування бренду туристичного підприємства;
- ❖ ресурси – системи навчання керівників і співробітників з метою зменшення опору змінам і формування про інноваційних поглядів, створення систем стимулів до матеріальних та нематеріальних інноваційних дій;
- ❖ відносини з навколишнім середовищем – співпраця з іншими суб'єктами (підприємствами, органами місцевого самоврядування, галузевими організаціями та асоціаціями), побудова системи комунікації з навколишнім середовищем.

Достатньо популярними в країнах Європейського Союзу у сільському туризмі є наступні види інновацій:

- ❖ художні майстерні (кераміка, лозоплетіння, плетіння та інші);
- ❖ проведення тренінгів у сфері народних промислів;
- ❖ навчання виготовленню сільськогосподарських знарядь та знарядь для побуту;
- ❖ археологічні практикуми (практичні заняття з тем: кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік, шиття та ткацтво в давнину, історична кухня та інші);
- ❖ оздоровчі процедури (масажі, баня, фінська сауна, «заміське SPA»);
- ❖ знайомство з культурою та обрядами даного регіону (відвідування місцевості з екскурсоводом);
- ❖ стежки здоров'я (знайомство з травами, лікарськими рослинами за спеціально розміченими маршрутами, ведення власного гербарію);

- ❖ квест (відкриття спадщини місця – туризм із загадками, немаркованими стежками);
- ❖ пригоди виживання («сон на сіні», мистецтво розведення багаття, туристичні табори, «зелені школи»);
- ❖ «велосипеди на замовлення» (видача велосипедів туристам, які відвідують територію).

Таким чином, стає очевидним, що майбутнє агротуризму пов'язане з макроекономічною ситуацією в країні, зміною найближчого середовища та розвитком підприємливості серед селян.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що український агротуризм може розвиватися з більшою динамікою, підтвердженням цьому є привабливість природного сільського середовища, туристична доступність як в економічному, так і фізичному сенсі, розширення асортименту й підвищення якості туристичних послуг, розширення форм сприяння, просування, що надаються органами місцевої адміністрації. Ключове, що існує попит на розвиток даної сфери діяльності як з боку надавачів, так і з боку отримувачів агротуристичних послуг. Тому варто активізувати як національні, так і місцеві системи підтримки, створювати сприятливе організаційно-правове середовище для розвитку цієї діяльності.

Відсутність поступальних рухів від самого бізнесу, пасивність у координації дій з боку державної влади призводить до стагнації агротуризму в масштабі всієї країни. Розвиток відбувається точково, на місцях і переважно лише завдяки діям ентузіастів серед місцевих жителів конкретних територій. Для повноцінного та комплексного становлення агротуризму в масштабах усієї країни необхідне вироблення концепції його розвитку з урахуванням територіальної, економічної специфіки, поточної ситуації та цілей розвитку країни.

Концепція повинна включати перелік кроків для розвитку промисловості: формування нормативно-правової бази, розробка законодавчої бази, що регламентує функціонування даного сектору туристичної індустрії, для ефективного регулювання ринку; забезпечення всебічної підтримки селянам та іншим особам, зацікавленим у розвитку сільського туризму, з боку органів влади всіх рівнів; розвиток туристичної інфраструктури у сільських поселеннях; реалізація заходів щодо формування привабливою образу України для туризму, а також щодо просування туристських продуктів на внутрішньому та міжнародному ринках.

Необхідно сформулювати законодавче визначення агротуризму як діяльності, що підлягає сільськогосподарському режиму, та систематизувати розрізнені положення в одному нормативно-правовому акті.

Агротуризм має бути чітко пов'язаний із сільськогосподарською діяльністю «за своєю природою» і лише для цієї форми туристичних послуг залишити назву «агротуризм».

Слід також більше асоціювати агротуризм з місцевими продуктами, особливо виробленими у власному господарстві та, за можливості, з традиційними продуктами для даного населеного пункту та регіону. Це збагатить пропозицію фермерських господарств і стане додатковою гарантією того, що дане господарство займається виробничою сільськогосподарською діяльністю.

Розвиток агротуризму не відбуватиметься швидко, адже село ще не стало привабливим для вкладення інвестицій, приватного капіталу, насамперед через недосконалу інфраструктуру та брак кваліфікованої робочої сили. Реалізація ж поставленої мети вимагає, перш за все, розробки відповідних державних та регіональних програм і значної допомоги з боку держави.

Виступаючи як один з підвидів екологічного туризму, агротуризм максимально відповідає концепції сталого туризму, що передбачає гармонізацію екологічних, економічних і соціально-культурних інтересів туристів і місцевого співтовариства за допомогою раціонального використання всіх ресурсів туристичної дестинації.

Подальший розвій агротуризму вимагає більш детального вивчення цієї проблеми, особливо виходячи з практичних потреб і розробки відповідного наукового інструменту аналізу й прогнозування. Це потребуватиме суттєвого обґрунтування: правового, економічного, споживчого, екологічного тощо.

Література

1. Ucieczka na wieś: Rośnie popularność agroturystyki.. 28 lipca 2022. URL: <http://surl.li/kasuy> (дата звернення: 06.05.2023).
2. UNWTO. Всесвітня туристична організація: офіційний сайт. URL: <https://www.unwto.org> (дата звернення: 06.05.2023).
3. Klisiński J. Agroturystyka alternatywą pracy na terenach wiejskich. // Zarządzanie w agrobiznesie. Częstochowa. W-wo Politechniki Częstochowskiej, 1998. S.106-114.s s.111.
4. Barbieri C., M.P. Mshenga The Role of Firm and Owner Characteristics on the Performance of Agritourism Farms. Sociologia Ruralis 2008. 48(2). 166 – 183p.
5. Marques, H. 2006. Searching for complementarities between agriculture and tourism - the demarcated wine-producing regions of northern Portugal. Tourism Economics, 12(1). 147–155p.
6. Липчук В.В., Липчук Н.В. Л-88 Агротуризм: організаційно-економічні засади розвитку: Монографія. Львів. «Сполом». 176 с.
7. Рутинський М.Й., Зінько Ю.В. Сільський туризм: Навч. посіб. Київ. Знання, 2006. 271 с.
8. Gaworecki W.W. Turystyka. Warszawa, PWN.1994. 248 s.
9. Gilewicz M. Agroturystyka. Najwazniejsze przepisy. Bydgoszcz: APRA 2000. 80 s.

10. Drzewiecki M. Podstawy agroturystyki. Bydgoszcz; Instytut Wydawniczy” Swiadectwo”, 2001. 242 s.
11. Gannon A. Agroturyzm a rozwój wsi. Wprowadzenie do rozwijania przedsięwzięć agroturystycznych Kraków./ Wyd. Centrum Doradztwa i Edukacji w Rolnictwie. 1993. 328 s.
12. Липчук В.В., Липчук Н.В., Тренди в туризмі: корекція пандемії Науковий погляд: економіка та управління. 2020. №2 (68). С.33-371.
13. Andrés J. P., A., Ladeiras L.A., Massimiliano D. C. GiniFor a New EU Integrated Tourism Policy: Europe – 27 Countries, One Destination, 2019 78 p..
14. Липчук В.В., Липчук Н.В. Купівельна поведінка споживачів на ринку продовольства в кризовий період. Агросвіт. № 9-10, 2023. С.33-39.
15. Global forecasting reports from EIU. URL: <http://surl.li/kasvu> (дата звернення: 06.05.2023).
16. Економічна енциклопедія: У 3-х т. - Т.2 / Відп. ред. С.В.Мочерний. Київ.: ВЦ “Академія”, 2003. 848 с
17. Krzymowska-Kostrowicka A. Zarys geografii rekreacji. Т.ІІ.- Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, 1995. 346s.
18. Про особисте селянське господарство: Закон України // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №29. - С.3-48
19. Wiatrak A.P. Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich, [w:] Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 1996, nr 1.S.34-46.
20. Маєвський Я. Агротуризм: Порадник для сільського господаря. Львів, 2005, 80 с.
21. Мунін Г., Зінов'єв Г. Сільський туризм - альтернативний вид туризму // Сільський туризм зелений, 111. 2003. С.44-45.
22. Karała A. Prawne pojęcie agroturystyki. Przegląd prawa rolnego. Nr 1 (3).2008, S. 99-115.
23. Проекті Закону України «Про сільський зелений туризм». URL: <http://surl.li/kaswk>
24. Opracowanie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi,. Warszawa, Departament Rozwoju Wsi 2001. 48 s.
25. European Centre for Ecological and Agricultural Tourism (ECEAT International URL:<https://uia.org/s/or/en/1122275369> (дата звернення 17.05.2023)
26. European Centre for Ecological and Agricultural Tourism. URL: <http://www.eceat.org/> (дата звернення 17.05.2023)
27. Бабікова К.О. Сталий розвиток аграрного туризму в Україні: монографія. К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. 170 с.
28. Przezbórska-Skobiej L. Polityka rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej a rozwój turystyki wiejskiej/European Union Rural Development Policy vs. Rural Tourism Development. Studia KPZK, 2015. S. 9-25.
29. Липчук В. В., Липчук Н. В. Спільна аграрна політика єс на 2013-2020 роки: орієнтири для України. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Ґжицького. Т. 14, № 1(1). 2012. С. 413-419
30. European Parliament .THE SECOND PILLAR OF THE CAP: POLITICS DEVELOPMENT OF RURAL AREAS. URL: <http://surl.li/kaswp> (дата звернення 17.05.2023)
31. Key policy objectives of the CAP 2023-27. URL: <http://surl.li/kasww> (дата звернення 17.05.2023)
32. Eurostat 2014. URL: <http://surl.li/iwviv> (дата звернення 15.02.2017)
33. Безугла Л.С. Закордонний досвід становлення та розвитку екологічного туризму та можливості його використання в Україні. Науковий вісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Серія: Економіка та управління в нафтовій і газовій промисловості. 2020, №2 (22). С.118-127
34. Mazurkiewicz Ludwik. Planowanie marketingowe w przedsiębiorstwie turystycznym. PWE. Warszawa. 2002. 368s.
35. Agroturystyka Pod red. nauk. Urszuli Swietlikowskiej. - Warszawa: FAPA, 2000. 525s/

36. Rodriguez C., Masciovecchio R.. Proseminararbeit AGROTOURISMUS Beispiel eines Betriebes in den Abruzzen. URL: <http://surl.li/kasxm> (дата звернення 15.05.2023)
37. Васильєв В. Горішевський П., Зінько Ю. Світовий досвід організації сільського туризму: метод. посіб. Вип. 1. 2009.54 с.
38. Jazwińska A. Wyczowanie przez agroturystykę. Zagadnienia doradztwa rolniczego. N 2. 1999. S. 112–118.
39. GUS. URL: stat.gov.pl (дата звернення 15.05.2023)
40. Zawadka J. Ewolucja działalności agroturystycznej w Polsce i typologia wiejskich gospodarstw turystycznych. Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia. T 9. W 4.2010. S.627-638.
41. Gralak K., Kasprzak M. Trendy i kierunki rozwoju agroturystyki w kontekście ekonomii doświadczeń. Wydawnictwo SGGW Warszawa 2021. 134 с, С.59
42. Ohe Y., Ciani A. (. Accessing demand characteristics of agritourism in Italy. Tourism and Hospitality Management,, 2(18). 2012. S 281-296. s. 283.
43. Bogusz M., Wojewodziec T.. Agroturystyka - od dywersyfikacji do repozycjonowania. Zeszyty naukowe. Ekonomiczne problemy usług. N 86/ 2012 S.211-221.
44. Липчук В.В., Дидів І.Б., Крупа О.М. Інноваційні напрями в агротуристичній діяльності/ ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ, с. Випуск 71. 2021, с.139-144.

ПІСЛЯМОВА

Обраний Україною шлях європейської інтеграції вимагає від національного менеджменту акцентувати увагу на тих галузях, що визначають її міжнародну спеціалізацію та розвиток яких спроможний дати потужний поштовх економічному відродженню країни. Серед цих пріоритетів – агропромисловий комплекс України, який є сировинною базою для багатьох інших галузей економіки та привабливою сферою для приватних та інституційних інвесторів.

Геополітичні реалії дають оптимістичні прогнози щодо повоєнного відновлення економіки України за рахунок міжнародної фінансової допомоги, внутрішніх резервів та репарацій з країни-агресора за завдану шкоду нашій країні. Наука як продуктивна сила суспільства повинна відігравати вирішальну роль в організації і функціонуванні соціально-економічних систем, а фундаментальні наукові дослідження повинні реалізовуватися у прикладних сферах життя країни. Недостатньо обґрунтовані методи управління, яким Україна послуговується ось уже понад три десятиріччя, необхідно замінити технологіями критеріального прийняття рішень на основі об'єктивних прогнозів і персоніфікованих відповідальних дій усіх, хто приймає управлінські рішення. Конкретні позитивні економічні результати є наслідком впровадження науково-обґрунтованих рішень, що продукуються галузевими фахівцями та впроваджуються урядом як системні програми.

Орієнтуючись на широку аудиторію читачів, сподіваємось, що наша праця буде важливим внеском у повоєнну розбудову економіки України, оскільки глобальні цілі досягаються локальними галузевими успіхами. Зосередившись на аграрній економіці, яка формує продовольчу безпеку держави та значну частку її експортного потенціалу, ми вважаємо, що саме вона створить системний ефект та надасть поштовх для розвитку багатьох інших суміжних галузей економіки та зростання добробуту населення.

Колективна монографія містить сім взаємопов'язаних розділів, які змістовно розглядаються через призму аграрної економіки України та її євроінтеграційних перспектив. Автори, дотримуючись канонів наукового дослідження, у логічній послідовності оцінили галузевий стан, окреслили основні проблеми та перспективи розвитку різних складових аграрної економіки. Розділи монографії охоплюють основні напрямки наукової тематики всіх кафедр факультету, що підвищує значущість сформульованих наукових результатів та критеріальність пропозицій щодо повоєнного відновлення аграрної економіки України у контексті її інтеграції до Європейського Союзу.

Авторський колектив:

- Бричка Богдан Богданович**, к.е.н., доцент – *Розділ 2.2*
Бричка Галина Петрівна, к.е.н., доцент – *Розділ 3.3*
Вовк Мирослава Василівна, к.е.н., доцент – *Розділ 4.2*
Войтович Надія Миколаївна, к.іст.н., доцент – *Розділ 1.1*
Гримак Олег Ярославович, к.е.н., доцент – *Розділ 3.3*
Данчевська Ірина Романівна, к.е.н., ст. викл. – *Розділ 7.3*
Калайтан Тетяна Вікторівна, к.е.н., доцент – *Розділ 7.1*
Колодійчук Володимир Анатолійович, д.е.н., професор –
Розділ 5.3; Передмова; Післямова
Копитко Ольга Василівна, к.е.н., ст. викл. – *Розділ 5.1*
Липчук Василь Васильович, д.е.н., професор, чл.-кор. НААНУ –
Розділ 7.4
Липчук Наталія Василівна, к.е.н., доцент – *Розділ 7.4*
Максим Володимир Любомирович, к.е.н., доцент – *Розділ 3.1*
Матвеева Мар'яна Петрівна, к.е.н., доцент – *Розділ 2.1*
Небоженко Тетяна Тарасівна, к.е.н., ст. викл. – *Розділ 3.2*
Новосад Володимир Павлович, к.ф.-м.н., доцент – *Розділ 6.1*
Парубчак Іван Орестович, д.н.д.у., професор – *Розділ 2.1*
Походжук Дмитро Дмитрович, асистент – *Розділ 1.1*
Поперечний Степан Іванович, к.е.н., доцент – *Розділ 5.2*
Радух Надія Богданівна, к.е.н., доцент – *Розділ 2.1*
Терлецька Оксана Василівна, к.геогр.н., ст. викл. – *Розділ 7.2*
Флейчук Марія Ігорівна, д.е.н., професор – *Розділ 5.2*
Чемерис Василь Антонович, д.е.н., професор – *Розділ 3.1*
Шульський Микола Григорович, д.е.н., професор – *Розділи 1.2; 4.1*
Ярошович Володимир Іванович, док. філ. в галузі публ. упр. та
адмін., асистент – *Розділ 2.1*

Наукове видання

**ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Колективна монографія

Літературна редакція С.І. Ваврін

*Відповідальність за зміст та достовірність
матеріалів несе автор/автори*

Підписано до друку 28.08.2023. Формат 60x84/16.
Папір офс. Гарнітура Times New Roman. Друк на різнографі.
Авт. арк. 36,00. Обл.-вид. арк. 36,45.
Наклад 300 прим. Зам. № 04.03-3.

Друк ПП «Арал»
79025 м. Львів, вул. Козельницька, 4
тел./факс: (050) 371-62-80